१८४६-ग

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १८४६

Title स्वच्छन्दोद्योत:

Author [illegible] हेमराजकृत:

Extent ३०० Age १६७१

Subject वेदान्त शास्त्रं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छन्दोद्योतः

Missing ४० Double ७३
६२ ५९
~~[illegible]~~ १०२
२६१
२५४
२६९

१८४६

पत्राणि ३००

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः । नमः शम्भवे ॐ नमो गुरवे ॐ विश्वैकरूपविश्वात्मन्विश्व
सर्गादिकारणं परप्रकाशवपुषेत्मनमः स्वच्छन्दभैरवं प्रसरच्छक्तिकल्लोलजगल्लहरीकेलये
सर्वसंपन्निधानाय भैरवाम्भोधये नमः । पंचकृत्यबोधजलधेः शक्तिमुक्तिजयस्तंभो यदंतनि-
ा लंभातिमुक्ता यमिदं जगत् स्मृतिमात्रविनिर्धूतनिःशेषाज्ञानकिल्बिषः गुरुमुक्ताव-
स्कारविजयन्नैजगात्रेय तत्स्वाविमलस्यैकमहामाहेश्वरदर्शनः क्षेमराजो विवृणुते श्रीस्व-
च्छन्दनयमनाकु अभिनववोधादिसम्प्रतिविकसितहृत्सरोजन्मा मे रसयतमासाः परिमल-
मम संसारव्यसनानामात्यैश्वहान्तजिह्वत्तप समरमहृदयपरमविंदे ‥ कृतस्रयमवतार-
यितुं कश्चिद्देवी शिष्यप्रार्ह कैलासशिखरासीनं भैरवं विगतामयं वाणनंदिमहाकालगणे
शावृषभृंगिभिः कुमारेंद्रयमादित्यब्रह्मविष्णुपुरःसरैः स्तूयमानं महेशानं गणमात्मनि-
षेवितं सृष्टिसंहारकर्तारं विलासस्थितिकारकं अनुग्रहकरं देवं प्रणतार्त्ति विनाशनं मदि-
दभैरवं दृष्ट्वा देवी वचनमब्रवीत् ॥ इह परमेश्वरस्य चिदानंदघनस्य स्वदर्शनोक्तनन्वाशापि
स्वच्छन्दभैरवस्फुरत्तात्मपरमार्थ इति भगवतः शास्त्रस्यापि तदेवाभिधानमाचक्षाणैकरूप
पावकृत्यकारित्वमिमाशयेन सृष्ट्यादिपंचकृत्यकारं देवं भैरवं मुदितं दृष्ट्वा देवी वचनमब्रवी
दित्युक्तं न त्रेदेवः शिवादिक्षित्यंतानामेषसृष्ट्यादिक्रीडापरत्वात्सर्वोत्कर्षेणतया विजिगीषुः त
दभितनादित्स्वस्वजगद्व्यवहारस्वरूपतया पिद्योतमानः शिवमंत्रमहेश्वरादिभिः स्तूयमानः स

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ऐषां समानीनां गतिः शाक्तोभिन्नबोध स्वास्वरूपा शक्तेर्द्विवक्षीशदावितिभैरवः विश्वभरणाद्व
णाद्वमनरूपः भीषणात्मभयमिति श्रुत्यर्थोसंसारिणाम भयः भयंभीः संसारत्रासः तयाज
नितोरवश्चाक्रमः भैरवः तेनामतः तदाक्रंदवनास्फुरित; शेषस्य भैरवस्य समासामयविमर्श
नस्याय शक्तिपातवशेनोन्मीलकः भानिनंतत्रागिरंश्वयतीतिभैरवः कालः तेवायतीतिभैरवः
कालग्रासमसमापिरमिकाः योगिनः तेषामयमित्यातरः स्वभावः भियपशुजनत्रासायरवः शद्भूण
शिमस्मस्याकारादिकलाविमर्शायामात्मवरी भूर्वरीमिकरीवक्ररूपाणांमस्विद्द्वीनानाभै
रवः नामामयं स्वामी भैरवः तथा भैरवो भीषणः संसारस्य विघटनपरः एवमागमेषु नि
रुक्तत्वाच्छीहृस्मातिः पादेः शिवतत्वान्वर्थ आख्यानस्वरूपत्वाच्च अत एवायं मदितेनिमा
नत्वचूनस्वातन्त्र्यशक्तिशक्रोयः तेभैरवाभिधानमेवननत्व ब्रह्मविष्णुशमदाशिवशिवरूप
मेकादशपटलविनिरूपितनीत्यैतत्त्वभावाभावादनतउल्लासविलायलेखाच्च अत एव महान
मीशानेभवेषामेषां स्वामिनश्च अत एव केमूर्धन्येवब्रह्मविलोपलास्फुरतीशक्तिः तस्याआमः
आमनस्वपार्थ्यितिर्यस्य व्यापिनी समनात्मनः शिवस्य समवायीपनिवेदितिनः पदस्यतत्वेला
सशिवेत्वन्नराहीनतत्उन्मीलितप्रकाशकत्वतत्तदर्शस्वामाचविश्वरूपततएव विगानामयश्च
समस्तविमिश्रीतेइत्यासयः शक्तिरूपासप्तमायायदयः शक्तिऊएउलणात्यातिरूपामहा
मायातदविरहितविगानस्यामयोयतोभक्तजनानांभगवतः शक्तिप्रपंचआमिहरैपसुदनुगृ
हीतेरेवचणउदिक्षिःकुमारीतिः तस्यपंचमारव्यामित्रूपस्य भगवततमापतेव्याख्यातेभैरस्फा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

श्री·
स्व·तं·
टी·प्र·
२

2

रसमावेशाद्भैरवरूपस्यानन्तमूर्ध्न इति वक्ष्यमाणकैलासाद्यहिमवन्मध्यगामीनस्य श्रीनरस्वरूपेण — पल
त्ते तैर्लोकपालैर्लोकपालत्वेन तैः सर्वैः सह ब्रह्मरुद्रादिभिरादिनाथपालत्वेन तैः सर्वैस्तद्गणैर्मयैः ब्रह्म
विष्णुपालत्वेन तैः सृष्टिसंहारस्थितिकारिभिः सर्वैः स्वच्छन्दभट्टारकादिभिः तत्परैः सर्वैरेतैः परिवृतनि
रूपेण शक्तिपातपात्रीकृतैः स्तूयमानेन कल्मिनस्वमात्मतां निमस्तानां सर्वोत्कृष्टत्वेन परमेष्ठ्यमा
णगणेन कपालेशादिभिरष्टकेन वक्ष्यमाणपरिवाररूपेण मातृभिर्ब्राह्म्यादिदेवीभिः गणानां
मातृप्रपंचव्याप्यातमाद्व्यातमादेव्याश्च कोन्तरेण परिवारमध्यप्रधानभूतया निषेव्यमाणेन·
शक्तिपाताद्देवव्याप्तिप्रशमनतया समाविश्यमानसृष्टिसंहारेण ताच्छील्येन कुर्वाणा सृष्टि
संहारप्रपंचात्मानं च विशिष्टप्रत्यवायफलं विलयं स्थितिं च विदध्यतम् अतश्च इदं च ताच्छी·
ल्यतानुष्ठानादि स्वभवतया कुर्वन्तं सदा पंचकृत्यकारिणं प्रणतानां साधकानां यथाभिलषित
संपादनेनाऽतिविनाशनेनैवंभूतं देवं भैरवं मुदितं पश्योक्तदेवरूपे देवी स्वातन्त्र्यशक्तिरूर्ध्वस्था सा
त्वत्कृत्यवचनमब्रवीत् एवंशब्दार्थमनापरामर्शी तस्य परामर्शात्वहिर्व्वकारहकारप्रत्याहा·
रात्मा गर्भीकृताशेषविश्वसमग्रशब्दप्रसरप्रथमाङ्कुररूपो भगवान् शब्दराशिः यदुक्तमतिग्रहृ·
विग्रहाख्याताऽक्षिवात्मपरमकारणात् ध्वनिरूपविनिष्क्रान्तं शास्त्रं परमदुर्लभम् इत्यादि ।
विदात्मैव भगवान्भैरवः महाशिवादिस्तुतिग्रहणपूर्वकं साधारप्रपंच्याभिप्रधानभूतस
मापत्तिरूपस्य संतानप्रवेशाद्भैरवात्मकमेव मुदितमास्तूयत तथाभूतामेव तु माभट्टारिका ।
मूर्तिं गुरुशिष्यभूमिकाग्रहणेन शास्त्रवचनप्रतिवचनरूपेण लोकानुग्रहार्थं प्रथयति यदुक्तमिति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः पूर्वोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्त्रमापादभेदतः इति एवमात्मावाप्त-
क्रमाभ्यां शास्त्रार्थसूत्रणात्मकभूतेनार्धश्लोकत्रयात्मकेन तन्त्रावतारवाक्यमेतद्धि पद्यग्रन्थे देव-
भैरवपदव्याख्यायां व्याख्यातेनाग्नीकृतमर्थं स्फुटीकर्तुं कैलासीत्यादिविशेषणान्तराणि तथा हि दि-
वः श्रीऽऽवबहारलक्षणार्थो स्पर्धीत्यादिना अनुग्रहकराभिनयेन प्रकटीकृतेन तन्त्रौघैः पञ्चभिः
पटलैर्मुद्रापटलेन चैतद्व्रूभूतेन चतुर्दशेनानुग्रहः प्रतिपादितः एकादशेन स्पर्धादिस्वरू-
पमुक्तं विजिगीषात्मार्थः कैलासेतिपदेनानुरूपेणामहेशानपदेन चाभिव्यक्तो दशमपटा-
लेन निर्णीतः द्योतनार्थः अनामयमुदितपदाभ्यां प्रकाशितः समस्तमध्येन तन्त्रस्यैव ज्ञापयेत्तेजः
(अनामयमुदितपदाभ्यां प्रकाशितः) परपरमकारणमित्यादौ ग्रन्थे प्रथितः स्तुत्यर्थं स्वाउमा-
दिना निवेदितमित्यनेन स्फुटीकृतस्तराम्नाणामिदमर्थं यमेनोपायहेतुना देवदेवेन निर्दि-
ष्टस्याद्येदेशाद्यनिर्वाहितः अग्नीनेयातिरेवत्यैव स्वरूपो यार्थः सोऽपि प्राणानामतिविनाशमित्य-
नेन व्यक्तः षष्टसप्तमाष्टमनवमद्वादशत्रयोदशपञ्चदशपटलैर्निर्णीतः एवं भैरवपदार्थोपि
योजितव्यः तत्र हि यथा रवणार्थः अब्रवीदित्यनेन व्यंजितस्तन्त्रावतारपटलेन प्रदर्शितस्त-
थान्येप्यर्थाः यथा योगदेवपदतत्त्वार्थेन यायोध्यः अपि च कैलासेतिपदेनाद्वितीयार्थेन
स्थान एवैकं देवभैरवादिपदैः स्पष्टीत्यादिनावाच्यस्य सर्वकमस्य शास्त्रस्यावतरणमित्यने-
नैनैवावतारकवाक्येन प्रकाशितमुदितमित्यनेन प्रश्नयोगस्यावमस्त्यज्ञानविशिष्यस्य प्रकाशितं
भैरवपदेन च दर्शितः स्वोतः समस्तं तत्त्वमस्य शास्त्रस्य चिन्तनीयतो भेदे च नवमपटलैर्शेन यि-

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्यामः किमब्रवीदित्याकांक्षायामाह श्रीदेव्युवाच यत्त्वया कथितं मह्यं स्वच्छंदं परमेश्वरं ज्ञानको
टिप्रविस्तीर्णं भेदानन्त्यविसर्पितम् चतुष्पीठं महातंत्रं चतुष्टयफलोदयम् न शक्नुवंति मनुजः स्वल्प
वीर्यपराक्रमः अल्पायुषोल्पविज्ञाश्च अल्पसत्वाश्च शंकर उद्धृत्य तस्मात्स्वल्पशास्त्रार्थविस्तरम्
भुक्तिमुक्तिप्रदातारं कथयस्व प्रसादतः ॥ हे शंकर अनुग्रहपरतया श्रेयस्कर आत्मरूपपरमेश्वरायत्त
यामर्शस्वरूपत्वं स्वच्छंदशक्त्यायस्मान्नादगगनतले भैरवरूपमभिधाय तन्मात्स्वच्छंदं तत्रावतारपटलनिरूपयि
ष्यमाणाद्दशकोटिशतादिविस्तीर्णकोटराज्ञावधि मत्तानिचोरेश्वरस्वच्छंदादिनाभेदानन्त्येन प्रसा
रितं च तत्त्रौ विद्यामंत्रमंडलमुद्राणां पीठमाश्रयं संभवमात्रेण मुद्रामंडलपीठं तन्मंत्रपीठं तेष्वेव
च विद्यापीठं तेष्वेव देहं च तत्पीठात्तं सहितेति स्वच्छंदभैरवश्चाह: क्रोधउन्मत्तभैरवः ग्रंथान्तराणि
चत्वारि मंत्रपीठं एवमानेन इति श्रीसर्ववीरेभिहितत्वात् तत्र विद्या स्वच्छंदशिवरूपात्मस्फुरत्तापर
मार्थमातृकामन्त्राश्च तत्कलाया: मण्डलेनैनवतामादिमुद्रा: कपालाद्यनेकाः समस्येपन्त्राश्च तत्कला
कं या मण्डलेनैनवताभादि मुद्रा कपालाद्यनेकाः समस्येपत्रकसाधकाचार्यरूपस्य च तत्त्वषट्यस्यैव स्वरूपमा
णाभेदभिन्नस्य यत्फलं भोगमोक्षविज्ञानादिरूपं तस्योदयो यस्मात्तादृशं कथितं तत् मरणजन्म
धर्मका मनुष्या अल्पेन वीर्येणोत्साहेन पराक्रमेण सामर्थ्येन च युक्ताः अत एव वीरसिद्धिशक्ताः
अल्पजीवितत्वेन अल्पविज्ञत्वेन च महानुष्ठाने पुत्रासमर्था अल्पसत्वतया च महार्थज्ञानोपदेश
श्चामरहितान शक्नुवन्ति श्रोतुं समग्रं तत् किं पुनरपि ष्टात्तं तद्दर्थं तस्य शास्त्रस्य संग्रहं संक्षेपं अल्पः
शास्त्रार्थविस्तरो यस्मात्तादृशं भुक्तिमुक्तिं च ताच्छील्येन देयतत्प्रमादेनातु नेमस्य प्रयत्नात्मनात्तु २

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ग्रहणं कथयथ ग्रथ प्रश्नोर्निर्णयोनिवस्य तु हि श्राति कीदृशो च गुरुं विधाल्साधकेच महेश्वर भयाभ-
यप्रदान येशिष्य भूमिच कीदृशो ॥३॥ मंत्राश्च वसमासेन कालश्चैव समासतः यजने हवनेचैव
अधिवासे रजो मिच पंचगव्ये च कैचैव दन्तकाष्ठं च मण्डल दीक्षा चाधाभिषेकौ च समसयाल्प्रा
यतानिच कलिमासाधमिद्धोति तथा ब्रूहि महेश्वर गुर्वादि भूम्यन्त कीदृशो विधम् उपादाव-
हानैव जानीयात् मंत्रादि साधनानानिपंच दशवस्तूनि यथा कलौ सिद्ध्यन्ति तथा ब्रूहि नव्रसमा-
माधिना सूत माहेश्वरेण पुत्रकादि पद जिहृत्या गुरुः परीक्ष्य गुरुणैव वा परीक्ष्यः गुर्वादयः का
र्यः गुर्वादि यात्र यथा यथा न्यक्रमेण निर्दिष्टाः शिष्यः पुत्रकः समयी च वक्ष्यमाणस्वरूपः स
गुरुः गुर्वादिच तुष्टय स्वरूप सर्व शिष्यवर्ग स्या भयप्रदः अस्य गुरुस्तु भयप्रदः स शिष्यवर्गः अस
क्षिप्य वर्गास्य सात्मन एवा भयं भयं च प्रदहाति भयासिद्धि मुक्ति प्रत्यूहान् तदभयादभयं भया
भयप्रदाता भिधियते ज्ञिप्रादि विपर्ययेण नभूमि मन्त्र दन्तकाष्ठादीनामपि वक्ष्यमाणानीत्या-
यथायोग योज्य भूमिः मन्त्रया ग्रस्तार स्यात् मंत्रा श्रासन मूर्ति सकल निष्कला याः कालःसो
ऽः आभ्यन्तरश्च विचित्रः समासतो यजनं हवने सर्वभीत्तिन साधारणो भीतोपयोगि सर्ववस्तू-
नां योज्यता पादनात्मा संस्कारो धिवासः रजांसि शालिचूर्णादीनि वक्ष्यमाणानि नवणाभादि
मंडलोपयोगीनि पाशात्पणाधि पुट्दानं रूपाभी तावेर्गभेदो धावण मंत्र पट् कला तत्त्वभु-
वन रूपः षड्विधः अभिषेकश्चाचार्यादीनां यागानन्तरं कलशाम्बुमासेचनं दीक्षितानां शोध-
वेत्वेन नियत विधिनिषेधाः समया साधनानि साधकानां सिद्धुपायाः स्वामस्त पाज्य संस्कारा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

श्री. स्व. छं. टी. उ. ४

5

यस्मात्सर्वमेवैतद्वीतगर्भं तस्मात्स्थण्डिलादिष्वत्र प्रश्ननिर्णयमपक्रममाणः श्रोतॄन्महत्ताप्रसरं विशिष्य
प्रवर्तनाय प्रयोजनानि निरूपयितुं प्रादिवक्तुं ॥ श्रीभैरव उवाच साधु साधु महाभागे यत्त्वया प-
रिचोदितं अनुग्रहाय सत्वानां तां मान्तं कथयामि ते ॥ साधुसाध्विति वीप्सया प्रश्नमहत्प्रष्टतां
जनानुकम्पं च श्लाघमानः तं पदेशायहत्तायोग्यतां पादनाय शिष्यापि यत्नेन जयतीति देवः महाभा
गे इत्यनेन अनुग्रहार्हत्वे ऽपि चितेन त्वया सत्त्वानां स्थितिधर्मोऽणामाभाम्येन सर्वेषां न तु नियता
नां केषांचिदधिकारिणामनुग्रहाय मोक्षभोगमेपन्नये यत्स्वमेयजाते परिपाल्यचोदितं अत्र
तेषामनुग्रहाय च महेशमास्याने परभैरवत्वमव्याप्त्वेऽवेशाभिषेक महाविकाभाव मेरवालवालि
शिविद्रज्ञानायुक्तिनिदीक्षापदर्शनादिकमेणोपपन्नं चक्रत्वाते कथयामि अत्र च यच्छेद्रूपपरा-
मृष्टपवाहिष्टप्रमेययपरिपाटीत्तानमाभिधेयं तत्प्रयोजनं भोगमोक्षात्मा नुग्रहः तत्र चोपा-
योपेयभावात्मा संबन्धः सत्वानामधिकारित्वपरावमिहृत्तो हेतयानिहत भोगाभिला
षस्य शिष्यस्य योग्यतो नेजनेन परभैरवस्फारामशाभिषक्तनिभागवसत्वेनात्मनात्मनो
परमस्वत्वमात्मनोचनवमपदालनिर्णीषमाणास्स्वरूपषट्क्रमस्थनिरूपितवाक्यपरमेश्वरमुख
भूतप्रयोजनप्रतिपादनपरोऽप्यादिवाक्यं अथ यथोद्देशं निर्णेतुमाह आदौ तावत्परीक्षेत आ-
चार्यं शुभलक्षणम् ॥ १२ शुभं शिवेन सह वाचित्वाद्याचार्यस्तेन कीर्तितारनीहवेवक्ष्यमाणं
शिवाभिन्नस्वरूपप्रतीतिरूपं लक्षणं यस्य वनमाचर्यं साधकादिभिः आभिसाध्येन वरणी-
यं सेव्यं आदाविति शक्तिपातवशात्प्राप्तप्रवृद्धाकांक्षावादिनः तमः शिष्यपुत्रकादि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भीतां जिघृक्षुतः श्रुतसंहिताशास्त्रः समर्पयेद्गुरुरेव शिष्यमार्गाधिकं तन्नेहैवं परीक्ष्य तेन यद्वक्ष्य विषय
ति श्रुतस्थलसमाचारान्देशिकेन नियोजयेत् इति लोकसंक्षेपेनेरेधुन तिर्मल तत्त्वाद्दीक्षावि
तानवान्तुहरुन्नमरति नीत्या क्रमशीतिरूपेनैवास्य शुभलक्षणं ग्रहमेव परोदरमः शिवशिववश
मार्गानीत्यानसाधवमोचकल्याद्दीक्षाक्रिया यागविधिशिवाभेदध्यानिसमयस्पर्शपिष्टमार्गना
न आर्यदेशजन्मादिरूपवयदेहतः शिष्याणामभिषेक्तः श्रुतपवननयमान्विदिशाति ॥ आर्यदेश
समुत्पन्नं सर्ववीर्यवभूषितं शिवाशास्त्रविधानज्ञं ज्ञानं ज्ञेयविशारदम् ॥ १३ देवकर्मरतं शान्त
समवाहितप्रसन्नं सत्ववृद्धीर्घमपत्रं दयादाक्षिण्यसंयुतं १४ त्यागिनं दम्भनिर्मुक्तं शिवाशा
स्त्रेषु भाषितं ईदृशं तु गुरुं प्राप्य सिद्धिमुक्तीन हारतः १५ प्रविभक्तचातुर्वर्ण्य आर्यदेशः य
दाहविष्णुः चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते म्लेच्छदेशः स विज्ञेय आर्यावर्तस्ततो
परः इति विधानदीक्षादिज्ञानेन शिवशास्त्रे ज्ञेये च परमशिवतत्त्वे तत्त्वदध्यात्मो विशारदे निर्मल
शान्तं जितेन्द्रियसत्यार्थदीक्षामोदप्रसन्नः अभ्युपगतनिर्वाहकः सत्ववान्निष्कपरश्यामो वीर्य
णां संश्रमद्गापनमार्थेनमपरः सद्गुणाः दयासमारिणाः प्रतिग्रहनिस्पृहादाक्षिण्यसमातर्य
त्रुकूल्यत्यागिने तनवद्दितुमंतु मस्य मानदम्भनिर्मुक्तमवज्ञवा वदरा शिवशास्त्रेषु भावितं श्र
द्धोपविद्याभिज्ञत्वापि शिवशास्त्रेषु च विश्रान्ताः स्यात्मं तुरूपामिति सम्मतेनास्कशिवाभिपन्नस्व
रूपतीति समंगुरुमुपदेष्टारं प्राणाकारणाभूतमासाद्य सिद्धिमुक्तीकर्मोनहारतः क्रटिस्व
भवनरत्यर्थः आख्यानरूपं शुभलक्षणान्वयके आर्यदेशाद्भजन्मादि च मध्येहतः शिष्यसं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.
५
5

त्रकर्माये एवमभयं एवमभयप्रदे गुरौ सति नन्वत्र को विपर्ययमाह क्रोधनश्चपलः स्तब्धो दया
दाक्षिण्यवर्जितः केकरो वक्रः काणः खल्वाटः शास्त्रवर्जितः ६ अतिदीर्घस्तथा ह्रस्वः कृश
स्थूलः श्वयान्वितः नास्तिको दम्भसंयुक्तः सत्यशौचविवर्जितः ७ अतिशास्त्ररतो यस्तु ना
मात्रमुक्तिफलप्रदः क्रोधमयः चपलो डंभीलः कार्येषु दृढश्च स्तब्धः स्वदृष्टिसिद्धिसाधनपरः के
करो रागेचनोलोलतास्कदृष्टिः श्वयान्वितो नास्तिकः उक्ततर्कशास्त्रैकनिष्ठः दृष्ट्यात्मकस्तर्के
श्रीहूर्वं शास्त्रेश स्तु एवयथाक्रेन केयोगागास्तु तम इतिशौचवर्जितः अर्थेशुद्धादिस्मृतः
स्वहृमन्यतः एवमीदृशो गुरुः साधकाय फलसिद्धिलक्षणां न ददाति प्रत्युत वक्ष्यमाणादिशा
भयमेव वितरतीति यस्तु नपञ्चैवेश्ववादिशास्त्ररतः अतएव च श्रेवकादिदृष्ट्यापि वितनपरमेश्व
रशास्त्रः नत्र अस्य माथुलः नङ्कस्मीतादिकवेन्नपिपापिष्ठो न मुक्तिप्रदः शिवशास्त्ररतस्त
ननत्देशकनिष्ठस्यः सर्वेभ्यो मुक्तिफलप्रदएव स्यसर्वार्थवर्तिनात पहृत्वातिसर्वार्थनो
वितिक्कानशैवानां परमपदामितिफलं च सिद्धिरूपं प्रददातीति एवं योजयित्वा यथोक्तकर्मे
वं एवंविधे सन्ताप क्रोधनेविद्यादिमादिमद्यास्त्वस्य नासिद्धो नियमस्मादिविवर्जितरस्यतवस
मात्रविकृत फलप्रदत्वं क्रोधनादेः सङ्क्षेपेण अनेवात्रशास्त्ररतस्य यद्विपरीतफलप्रदत्व
मुनर्त्रनोक्तं नदपिगुरुकमेव सन्तापक्रोधनेविद्यादिमदीहृक्कमशास्त्रमपप्यपदिष्वाशिष्यनिरि
याद्वतरपदेविष्यस्यैव भूयसाईहशोगुरुभयदइतिध्वनति अथात्मनोऽभयप्रदं वशिष्यस्य
स्वरूपं निर्दिशति शिष्योभयान्वितो यो दम्भमायाविवर्जितः ८ देवाग्निगुरुभक्तश्च शास्त्रभ ५

क्रोधदृढव्रतः गुरुशुश्रूषणपरः सुशीलेन्द्रियसंयुतः १९ ईदृशो वै भवेच्छिष्यः सोऽनुग्रह-
भाजनं दयादीनामिति विषयात्मकं पापैर्यं सर्वतोऽत्याह । दंभः ग्रस्तहृदयता मायावञ्चकत्वं दृ-
ढव्रतो निश्चितमतिः एतत्साधकविषयं तेष्वेव क्रोधनादिवर्जितत्वाचार्यशिष्यस्य निश्चित-
धीत्वेनैव साधनाधिकारिणः शिवधर्मि लोकधर्मि मितरास्तवसरे निर्णेष्यमाणत्वात् देवा-
दिवत्तदृष्यभक्तिः शिष्यस्य गुरौ स्वरूपं भक्तिरीश्वरो गुरौ भवति शुश्रूषायां सततेन तदनुचरत्वं सो-
ऽनुग्रहभाजनमित्यनेनास्य स्वात्मन्येवाभयप्रदत्वमुक्तं द्वितीयः शिष्यशाठ्याद् न प्रतियातः
स्पष्टमत एतद्विपरीतमाह मायाविनः शठः क्रूरोतिः सत्वः कलहप्रियः २० कामी
च लोभसंपन्नः शिवभक्तिविवर्जितः ईदृशो गुरुणा शिष्यो दीक्षितोऽपि न मुक्तिभाक् ॥ श-
ठः ग्रस्तहृदयः क्रूरो गोत्रप्रकृतिः कलहप्रियो विनयवान् लोभसंपन्नः संभवनायाम-
पि पूजादिषु वित्तशाठ्यवान् शिवभक्तीत्यादिना विलयशास्त्रज्ञातत्वमस्योक्तेन मुक्तिभागि-
त्यनेन स्वात्मन्येवास्याभयप्रदत्वमुक्तं सर्वेषां शिष्यत्वात् अथ शिष्याणां यथाभयप्रदो गुरुस्त-
था निरूपयति संतापं क्रोधने विद्या स्वमले चपलाः श्रियः मंत्रसिद्धिर्हरेत्तद्वदाचार्यस्तवदा-
नेन २१ दयाहीनेन देवार्थमदत्तेदसुपीडनं केकरेण भवेद्यापि मंतरः कलिकारकः २२ का-
लोवदेषजननः खल्वात्मसार्थनाशनः शास्त्रहीनेन सिद्धिः स्यादीक्षादो वीरवर्जिते २३
देयं दीर्घेनाज भयं कूलः पुत्रविनाशनं ह्रस्वः चयकरो नित्यं स्थूलत्वात्मानकारकः २४ लयातिते
नसामः स्यामार्किके वधबन्धने शंभिकमापजनकोऽधिदितत्वावरा नेते २५ मंत्रास्मयनसि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.
टी. १.
९
6

हेतियः सत्यादिविवर्जितः सर्वतेनशुभादेर्दिर्हलोके परत्र च २७ विंधातलमतेन सिद्धे
निनानुग्रहादिकार्यं कर्वेति एतस्य कर्मप्रधानाचार्यो शयेनोच्यते स्तानयोगातिष्ठ स्याचार्यः क
णत्वादियोगेपिनदोषाकृत यथोक्तं सर्वलक्षणहीनोपि ज्ञानवान्गुरुरुत्तमः इति स्वच्छमत्वत अ
थवर्हस्वरोमेकप्रसरणकेनयपत यत्तालजालप्रयालिचितास्तातेपहस्यापव अथ मंत्रतिसा
त्वकावसरेऽजरथवयागागाराऽविना भूमिं निदिशति ॥ शिनरक्तपीनकृत्स्ना भूमिस्तव विशो
धिते विशल्या लक्षणोपेता सर्वकामार्थसाधिका २८ शिलेति शेषः दीक्षायाजागृहारस्य
भैरवीयजामायादनस्य च वक्ष्यमाणत्वात् वर्णानां ब्राह्मणादीनां श्वेतारक्ताचवनाभिनेतनिर्भेदः
दर्शनवमात्रविभागऽकृः सर्वेषां वर्णानां दृष्टावक्षित्रा सर्वेनोपजिलप्रस्ते येन शोधिताय
रीतितेषान एवांसरनुतिसमानिस्तांवायड्डंसेऽद्याहिस्तवाश्रेहेति विशल्या मस्थ्यागारादिश
ल्यलक्षणः शिग्नत्वमनोहरत्वादिभिर्युक्ता अनुवादपरमेतत्तदेववाक्यविधायकं विधिवाः
क्यात्तस्याभावात् एवं विधा भूमिग्राह्या ॥ मण्डपंचयथशस्त्रात्पुष्पप्रकरलालितं सधूपामोद
वकूलो वितानोपरिशोभितम् २९ कृत्वेति शेषः भुवपरमेश्वरीयस्य शक्तिसादाहजयेदि
थीः अथ सद्गुवितनाचार्यप्रदर्शनपूर्वं मंत्रोद्धारादिकलेवतामाह आचार्यस्तत्र विभूत्वाचर
नागुरुचर्चितः सुरूपितः प्रसन्नात्मा विद्विकाकरसंयुतः ३० प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि एक
चित्तः समाहितः मातृकां प्रस्तरेत्तत्र आदिक्षांतामनुक्रमात् ३१ शुचिः कृतयथेष्टस्नानः
वदेनन्यारिनाविहितनित्यानुष्ठानः अत एव प्रसन्नः देहाद्विसर्जनात उमग्राशिवभावआत्माय

नि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तत्स्वरूपसत्यो जातं भैरववक्त्रयोः सिद्धिमुक्तिहेतुत्वादाचार्येण यथाभिप्रायं प्राग्भुवने तत्स्वरूपो वा
रत्नरूपकमिति सेमेरोरस्यनिमालनप्रवणः अत एव समाहितो लघु मन्त्रवीर्यः मातृकाप्रस्ता
सन्तानो विश्वमातरं सर्वमेवं तत्र जननी आदिहान्तानामित्यत्र तत्र अकुलब्धाभिसारकला प्रसूतानेन
स्वादिशक्तिक्रमेण प्रसूतत्वकादिमान्तप्रमाहारसीकृताशेषविश्वचक्रात्मकपिण्डमन्त्र
दर्शितपर्यन्तत्वामभिमानं प्रस्तारे इति स्वप्रमाणशक्तिवास्थितस्वाभाविकपञ्चाशद्रूपत्वमा
मर्षप्रसरसाचेतनानुसारश्रीमद्वीरागमभैरवोक्तशक्तिचक्रवत्सु यात्मकलिपिन्यासानुमपि पूर्वेव
प्रस्तरणीयात् प्रस्तारे इति सार्थः पाठः एवमुक्तदपि परमेश्वरवचः साधवभगवद्भक्तानां सितर
श्मिभिरविकल्पत्वात् एवमस्य शास्त्रस्योद्दिष्टविद्यापीठत्वं चिकीर्षया पूर्वं भित्तिभूता मातृ
काप्रदर्शयास्याः शिवशक्तिरूपतां निरूपयति आदिक्षान्तरूपाभेदेन सा तां भैरवः स्वरतः कवर्गाश्च
टवर्गो च उपयाशस्तथैव च ३२ संहारेण समोपेता योनिर्वै भैरवी स्मृता आदिः प्रथमो वर्ग
अनन्तरादेर्विसर्गान्तस्य विश्वव्यापिनः बोधरूपकस्य स्वयं राजमानतया शान्तस्वाभाव्येन भे
देपताप्रकाशितया विश्वात्मना स्वरशब्दवाच्यस्य गर्भीकृताशेष वाच्यस्याचक्रपिण्डानि वर्णात्मप्र
समाश्रयत्वात्तदुल्लासकत्वाच्च बीजव्यपदेशस्य परमेविन्यासात्मनत्वस्याभेदेनैव विश्वेऽणासा
तां भैरवः अशेषविश्वमयत्वात् वाच्यवाचकयोरभेदात् ककारादीनां तु बीजस्थानीभावरूपत्वेन
वनत्वाद्बीजत्वं स्वरूपत्वेनुधं जनशब्दव्यपदेश्यानां मुक्तबीजसंसर्गेण जगत्कारणत्वाद्योनितानेषे
वचेति वर्गरूपतया संहारेणान्तकोशेषाभेदवीर्याक्रमे भैरवशक्तिरूपमात्मकायाः प्रस्तारे प्रदर्श्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं.
टी. प्र.
७
7

सर्वमन्त्रदेवतास्फारमयाया अस्या मन्त्रोद्धारात्म-त्वेन प्रोक्तां दर्शीसर्वमन्त्रदेवतास्फारमयाया अस्याः प्र-
नविशेषणतामपि सूचयति॥ मातृकाभैरवं देवं सवर्गाणां प्रपूजयेत् ३४ भैरवीकादिना पञ्चमान्त
वर्गैः प्रपूजयेत्। मातृकाधिष्ठातारं तत्स्फाररूपत्वेऽपि वर्णराशिवर्णावस्थनपरमार्थं निष्कलभट्टार
कस्वरूपं सर्वगणाध्यवर्तिनं स्वरूपेणाषोडशकेन प्रपूजयेत्। भैरवव्यापिनिष्कलभट्टारिकाभिन्नस्व-
रूपैवकाभिन्नस्वरूपैवकादिना तानेन योनिवर्गात्मना विभक्तेन तदधिष्ठात्रीमायोगीश्वरीरू-
पा पञ्च अवर्गे तु महालक्ष्मीः कवर्गे कमलोद्भवा चवर्गे तु महेशानी टवर्गे तु कुमारिका नाराय-
णी तवर्गे तु वाराही तु पवर्गिका ऐन्द्री चैव यवर्गस्था चामुण्डा तु शवर्गिका एतास्त्वष्ट महामात्रा
अष्टलोकव्यवस्थिताः मा ब्राह्मी माहेशी कौमारी वैष्णवी वाराही ऐन्द्री चामुण्डा महाभैरव्या मरीचि
रूपाः अघोरेशानीमामसमवर्गाणांद्वा नित्यादिस्तु अष्टवर्गविभिन्नानां तु विद्यामातृकां तु वेदानिव-
द्यमानत्वाद्वर्गस्य शोधा पञ्चकं तां समपूर्णिभिः कादिवर्गैः प्रविभज्य प्रपूजयेत्। एवं चेदं मन्त्रोद्धारा-
रम्भपि उक्तमेव न तथा तु वर्णाध्वनि वनितुद्भिन्नवते पञ्चमध्ये योगाष्टकादनन्तरं चोऽत्र भुवने प्रतिपाद्यस्य
चारुतामतिभुवनेषु भैरवप्रपञ्चव्याप्तिरूपस्य मायापुत्वात्मपुत्रकपरिवारस्य ध्यानादिस्वरूपम
स्य चतद्वृषानमापतिर्न गन्त्राश्च साचान्तरहक्कृत्यर्चरस्य पञ्चस्य तद्ध्यानमुक्तमापातः समस्तरूपि-
णपरत्वादिना ब्राह्म्यादिमातृणां ध्यानमत्रैव शादि प्रतिपाद्य स्वच्छन्दे पञ्चमृष्यामीनाः परापरविभा-
गमरस्तुकाडमात्रेषु प्रायुक्तानाम रूपविपर्यये विस्तादिना व्याख्यानभेदेन वनिर्वाहितानन्तभगवतः अ-
परेरूपमसुकरं हन्तु परेरूपमितिविशेषः यत्र रूपानि स्वच्छन्दानुपराश्चात्मनः परे व्याप्त्याव्यवस्थिताः स्वच्छ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

देवर्षिपासीनाः परापरविभागशः इति तस्मात् अघोराद्वक्ष्यमाणः भूतमातृकाभैरवत्वं जनत्वादुक्तानां
नानुरूपत्वेपि न काचिदुपपत्तिः गुरुश्चैतत्सूत्राह ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति देवं भैरवोपणाः प्र
काशितात्मत्वेरघोराः शिवशासनः इति श्रीपाचार्यप्रमाणात् नघोरेति पाशजन्माख्यापापपुञ्जके
भयानकम् तद्यथा तदघनिर्घोषत्वात् घोराख्याभिकीर्तिता वामेश्वराद्याश्च जलमूलापरिस्थि
ताः तेन घोराः समाख्याताः भूतघोरात्ममातृकाः प्रकाशोपत्तिः पूर्वायरुद्रात्मगृहतात्मकाः
तेन घोराः समाख्याताः नानाभुवनवासिनः विघ्नाद्यघनमात्मा महामाहेश्वराख्ये घोरघोर
तरात्मस्वविजयत्वमयघ्नात्मिनाः एते ग्रेभाघोरा अघोरा घोरतरास्तथा एते चैव स्थिताः नित्य
शक्त्युः परमेश्वराः स्थितिप्रलयसर्गेषु वेधमोतक्रियामेव सर्वार्थप्रेरकत्वेन रूपेष्वेव शाक्त
यः रूपभ्यः सर्वेभ्यो नमस्कारोऽभिधानाः नमस्कारः परित्यागः कार्यकारणलक्षण इ-
ति एवमस्य सर्वसर्वात्मकपारमेश्वरस्वरमनन्तमयस्वरूपस्यापि भक्तिशालिभिः मन्तव्य
त्वमस्य महामन्त्रस्य स्वरूपमभिधाय माहात्म्यं प्रकटयति सकृदुच्चारितो देवि नाम येत्सर्वकि
ल्बिषं जन्मकोटिसहस्रैस्तु यत्पापं समुपार्जितम् ५ शिष्याणां दीक्षा समयेषु गुरूणां प्रयुक्तमा
नः इति शेषः तथा ॥ स्मरणान्नाशयेद्देवि तमः सूर्योदये यथा तमः इति आणवमायीयचमल-
तमः प्रकारमिव सूर्योदयो नाशयति एवं दीक्षयानमस्यदेहाद्यभिमानरूपमज्ञानं स्मरणा
न्नाशयत्येवं स्वरूपभैरवदेवतासमावेशेन शिष्याणामेव च प्रमादिकसमयानुष्ठानके
ल्बिषरूपं साधकानां विविधरूपं नमोऽपि ख्यातोऽन्तपरमार्थवीर्यानुमन्त्रात्मकस्मरणमात्राद्देव-

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ उ॰
टी॰ प॰
८

8

नाशयत्येवैतस्मिन्सकलभोगापवर्गप्रदे महामन्त्रे गुणार्थवादांशं कथयामि तत्रैतद्यथा च श्री
मतङ्गशास्त्रे प्रमाणमेकेन द्वाकोन षष्ठीस्त्रभाषितमित्युक्ते परभैरवस्फारमये रणस्मर्तृहृभ
सन्तालोके भिहिते तिषिवाकाभिदं वेवनार्थवादः कथयन्नाथवादाभिरूपत्वेवाको माहस्त्रे
मेवेदितिश्रप्यपरमेश्वरस्यावग्रहार्थे भक्तिभाजो विमृशतेव प्रदर्शयिष्यमाणाघात्मिकमाकार
नैकपिते वक्त्रमन्त्रानाह। यकारादिवकारान्ताः संहारेण समायुताः। बिन्दुमस्तकसंभिन्ना भै
रवस्य भवन्ति च ५२ मातृकापर्यन्तवर्तित्वात्संहारेण तत्कारेण समन्विता इति आदौ प्रायत्नाः सत्वभा
वेदनात्मकबिन्दुनापि सनाथाः ऊर्ध्वप्रवेदनिपाणशिभवा समन्वितानां परव्याप्तवायुर्तज्जयो रावारि
शक्तिमाणावाचकत्वान् भैरवीयस्वरूपप्रवेशप्रापयत्वाच्च भैरवस्य भवन्त्यते मन्त्रा पतनानि च
ब्रह्म भवनानि येऽन्यानि मूर्त्यादिवर्णानि वापि ५३ ब्रह्माणि चूडिका हृदाहकलापनि विश्वात्मनः शक्तिमू
र्तेः भगवदाराधनकारणतया ब्रह्माणि च ईशानादीनि पञ्चानां भवविभागेन तेन प्रणवा पूर्वं तदैशा
नमूर्धेपतत्पुरुषमकाय वन्द्राघोरहृदया वंवामदेवगुह्यायलं सद्योजातनमूर्तये इति मूर्तिवैकव्या
देकेन मन्त्राद्याशाकारणपिण्डिनाव यथा भगवन्मूर्तिः कल्पाश्रस्याविभागदर्शनार्थं वक्त्रेत्वेभा
विस्फुटं वक्त्रविभागाभिनिभृतेकत्याद भक्तिं दर्शयति पुनश्चार्धसविकल्पान्नासदादीनाम
घोराद्यं प्रयत्न ॥ सर्वतान्तित्यपदे विभक्तिपरिणामात् तीयावरुवचनान्तमिद्धयोज्ये तेन सर्वे
तेऽपरं वहृदयेनेन सर्वतामस्तु विं वृं घृनिति ब्रह्मभक्तिः मामापोरस्य त्विमिति स्वेत्वावकाशदाना
यन्मूर्धा सामग्रादिकवाणिनमदित्यर्थः अत्र च ओं तदीशानवक्त्राय नमः इति प्रथम समन्यासः कार्यः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वक्त्राणामभिमतत्वात् किंच कल्पयित्वा तत्कलाभेदेन विन्यसेत् पूर्वं वदनं तिरोभावे वक्त्रं तत्त्वे पश्चिमेन त
था ऊर्ध्वपूर्वादिसंपुटे तत्कारं तोशाद्रूपिणि धप इहापि वैसे का महाशक्ति शिवेश्वरे कोणे नादिमान
सा शक्तिभिर्ध्यायेत् भूयो भेदैर्विनिवक्ष्यमाणानीत्या भगवतः स्वात्मनश्शक्तिस्फारस्य यथा मूर्तिग्रहणात
या तदनुरूपतत्त्वस्य शक्तिस्फारमयत्वेन तत्त्वशान्तरूपत्वमिति दर्शनसमन्तत्वमुन्मीलयितुं कवाख्याभि-
मक्तिः पुरुकलापदवायानां शक्तीनां मध्यमनस्पतेनत्रपाटक्रमादार्थ्यः क्रमोवली यानिति स्थितिमार्द्धं
मूर्धरूपपूर्वदक्षिणोत्तरपश्चिममिति क्रमेण सद्योरनारकनादनर्थनामात्रासु तारात रूपीनार्द्धं
मीमतारूपीईशानस्य कलाः पञ्चमेति वक्ष्यमाणायाः कलाभेदः तेन तत्कारमन्त्रमीशरूपिणमीशा
नमहारकाख्यवामदेवनास्फारमयमूर्धपूर्वादिकं वक्त्रं विन्यसेत् तत्कारपूर्वमित्यादिसामानाधि
करण्येनोक्तं योज्यं कलाभेदस्थापनादिलोम्येनानुसंधेयमिति गुरुक्रमः एवं ॐतत्पुरुषायेण नमः
मूर्धकवाटोत्तेनारयन्त्येन नमः इति पूर्वस्मिन् यावत् ॐतन्नारायेन नमः इति पश्चिमे कवाटोईशानव्या
मिदर्शनायकलान्यासः कार्य इति पिण्डार्थः अथ वक्त्राणि स्फटापितमाह एवं वक्त्रं चतुर्वाचव।
क्रेषं वतियोजयेत् ॥ कलाभेदेनेत्यनवतनेष्वामिति ईशानकलाभेदन्यायेन वपूर्ववक्त्रमन्त्रं यः
कारवक्त्रे पुवतनवापूर्वादिवक्त्रनिमित्ततत्स्फटीकरणानन्तर्थं च कलाभेदेन योजयेत् कला
श्चात्र निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्ता नात्येव च पुरुषस्य कलापञ्चात्मतम् इति वक्ष्यमाणाः अत्रा
पि शान्तिलोम्येन सृष्टिक्रमेणन्यासः तेन ॐ येशानायेन नम पुरुष वक्त्राय नमः इति आदिर्यानिहृतय
मघोपजातवक्त्राय नमः इति नमस्येयं वक्त्रं चतुष्टयस्य समस्फटानाभावनीया पुरुषकलानां स्फुटाभेदो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.श.
५
9

स्नामकलाः ह्यूर्ध्ववक्त्रे त्वनुद्दिष्टाकारभेदतः तानपि माह पञ्चमं यद्भवेद्वक्त्रं तत्कारेणैव निर्दिशेत् ५८ प
रतत्पुरुषबीजकलान्मामाहरत्नाम्याख्यवक्त्रे एवकारेण तत्पुरुषकलानामन्मनेया इतिधनतिएवमूर्ध्ववक्त्र
तेनयोः कलाष्टाकलावक्त्रमभङ्गिन्यामसुक्ताह तेनारावधोरकलान्यासमाह ॥ हृदिग्रीवेसएवे
तनाभीचजठरेतथा पृष्ठेवारामविन्यसेदघोरेणयथाक्रमं ५९ तमामोहात्तथानिद्राम्त्युर्मायाभया
नरा अघोरस्यकलाश्चैताअष्टौवैवस्वरागिणि ६० इतिवक्ष्यमाणाकलाभेदाअघोरेणाघोरवक्त्रमन्त्रे
णयथाक्रमंविन्यसेत् तेनओंरंतमोये ---- हृदयायनमः ओंरंजरायैनमः उदरेइत्यनेनान्यासः कार्यः अ
घोरभ--- रकलामेहाप्रधानकलाकलानत्यावितनाम्नः गुह्यादिद्वितेत्रश्रीवामदेवकलान्यासमा
ह ॥ गुह्येतथोरुदेचैवजान्वोर्जानन्तोपि जङ्घयोश्च स्फिजोः कट्योः पार्श्वयोरुभयोरपि ६१ वि
न्यसेच्चैववामेनरागीरत्तुयथाक्रमं रजारक्षारतिः पाल्याकामास्यात्संयमनीक्रियाः बुद्धिर्माया
चरात्रिश्चत्रासनीमोहनीहनीतथा मनोन्मनीकलाश्चैतावामदेवत्रयोदशेतिवक्ष्यमाणाः स्थित्रि
धानस्यश्रीवामदेवस्यकलाभेदसृष्टिप्रधानतोचिन्ताभिधानेगुह्यादिस्थानत्रयोदशप्रकटानयथे
थाक्रमंवामेनेति श्रीवामदेववक्त्रेणाविन्यसेत् तेनैवरांजायैगुह्यायनमः इत्यत्रसद्यंभगवानः
पादादितेत्रस्यश्रीसद्योजातकलान्यासमाह ॥ पादेहस्तेचनासाचशिरस्येवरजानयो मूतये
कल्पयेद्विसद्येमनस्यथाक्रमम ६२ सद्येनश्रीसद्योजातमन्त्रेणपादादीन्यथाक्रमं कल्पयेत्
अर्थान्न्याधोजातकलाभिरवतान्यवत्यानेसिद्धिर्वृद्धिर्धृतिर्लक्ष्मीमेधाकान्तिः स्वधास्थितिः स
द्योजातकलास्त्ववमष्टौसंपरिकीर्तिताः इतिश्रीमत्सद्योजातस्यस्थितिपादाध्यायकलाति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

घ्राद्यः कलाः तेनॐलेमिद्धयेदक्षिणपादयनमस्तयत्रमेत्रेयंयघपिपूर्ववक्त्रमेत्रेणावक्त्राणामुन्मील
नेकृते नयापिशिरः सेत्रनामात्रेयोः कल्पनाप्रनानेनविपिनाकर्तव्याप्रतिपदात्मकत्वात् एवंपा
दस्तसद्योजातकलानामपिनामाशिरः सेत्रपर्यन्ताव्यामिममिदयन्नवैत्रसर्वमस्तीतिभद्रक्षितयति
हस्तोकल्पयेदितिगृहेममाङ्गीतिवक्ष्यमाणविधेरस्यसङ्कर्षास्याविवर्तितत्वात् अष्टादशभुजस्यैव
वक्ष्यमाणत्वात्सजापत्पानवगृहभवमीतिवदमागतावेत्ताणाद्रूपनत्रयुक्तादस्तवामपार्श्वगातभुजत
वकद्वयकल्पनेघुतिलक्ष्मीभ्यामितिमन्तव्यं ॥ कलातिदशमाह ॥ तासांनामानिवक्ष्यामियथावद
नुपूर्वशः तारासुतारातरणीतारयन्तीसुतारिणी रेशानस्यकलाःपांचनिर्जितपदत्रगाः ५१ निवृत्ति
श्चप्रतिष्ठाचविद्याशांतिस्तथैवच तत्पुरुषस्यकलास्तेनाश्चतस्रः परिकीर्तिताः तमामोहाक्षयानिष्ठा
मृत्युर्मायाभयाजरा अघोरस्यकलास्तेनाअष्टावेवरवर्णीति रजारक्षारतिःपाल्याकाम्यातृष्णामतिः
क्रिया वृद्धिकार्यावरात्रिश्चभ्रामणीमोहनीतथा मनोन्मनीकलास्तेनावामदेवत्रयोदश सिद्धि
ऋद्धिर्धृतिर्लक्ष्मीर्मेधाकांतिःस्वधास्थिति सद्योजातकलास्त्वेवमष्टौसंपरिकीर्तितः ५२ यथा
वदितियथाव्याख्यातक्रमम् अत्रपूर्वमशतिऊर्ध्वपूर्वदक्षवामपश्चिमवक्त्रक्रमेणाश्चत्रवेपरामान श्री
नुःस्थलाषट्त्रिंशत्तत्वकल्पितेतिवक्ष्यमाणनीत्याषट्त्रिंशत्ममस्यतत्वस्यशुभात्माऽस्मत्तापरंतत्वमि
तिचभेदत्वात्तत्वाभ्यंवभैरवेदेहन्यासःकार्यःषोडशद्वादशाष्टशांत्याभूर्यसोमाग्निकलाव्याप्त्या
विधासमयत्वापत्यर्थमित्यत्र अत्रात्रषट्त्रिंशत्तत्वमयेदेहसत्त्वव्याप्त्याचमूर्तिन्यासंदर्शयति ॥ पुन
श्चसाधकोदेविसर्वाङ्गेषुयथाक्रमं तत्तत्त्वमितिवच वेणाकल्पयेत् ५३ पुनरितिकलाव्याप्त्या

स्व.छं.
टी. १०

10

देहन्यासमानेनंस्यष्टाविभागशुक्रेशसर्वांगे ऽप्रकृतिःकालएवमायाविधानेय शक्तिसदाशिवशी
ऋतेयेतिवस्यमाणेनवनतत्त्ववामादिशक्तिवामाकपालेशादिखङ्गदानेभैरवव्याप्याचयात्म-
विद्याशिवाख्यैर्वितत्त्वैश्चदात्मानमनापरततत्त्वव्याप्याऋवेणेतिसर्वमेवषड्विंचलंद्यामिकेनप्रमा
वेनगंशिवादिस्थितैर्नवनतत्त्वान्मनेनमइतिप्रयोगेनमूर्धतत्रेचकण्ठेचहृदयेइतिवस्यमा-
णस्थानत्रयमवेनेनकल्पयेत् ॐशिवतत्त्वायनमः इत्यादिक्रमेणशिखावानभ्रूमध्यहृदयेषुहस्तिकं
णकल्पयेत् एवंपिपरस्तेनमामेनभगवतोभैरवभट्टारकस्यस्फुटीभावेनात ॥ विद्याङ्गानिपुन
रस्यतेषांमेवाष्टाणंत्रिये ५२ परिपूर्णविग्रहात्मनयाभगवतोवपुरूपस्याङ्गनिउक्तमेवानाह ॥ अ
घोरेभ्योमममर्भिलांख्यथघोरेभ्योद्वितीयकं घोरघोरतरेभ्यस्तृतीयंपरिकल्पयेत् सर्वतःसर्वसर्वे
भ्यश्चतुर्थंपरिकल्पयेत् नमस्तेरुद्ररूपेभ्यःपा–मेचविधानतः ॐकारसम्पुटेस्तुवेन्मन्त्रसम्पूर्णंतद
नेतरे नेत्रत्रयंप्रकल्प्यैनविद्यादेहस्यभाग्भिति ॥ विद्याङ्गानिविजानीयात् ६२ द्वात्रिंशदक्षरविद्या
देहस्यभगवतःअवयवरूपाः हन् शिरःशिखाकवचमानेत्रेतिपञ्चानांपञ्चमेवाः– तस्तत्रकुथ
दक्षिणवामनेत्रयस्यत्र्यक्षरपदानांभगवत्संहिताकार्येनकृतेअर्थेषा नामानिचनिबधामि सर्वा-
सतत्रस्याशिरोपुलिनीपिक्रलेनया उभेयेपाशुपतेसवत्यातीरूपनेशेवव ५२ ॥ अक्षरानामणानावे-
शणनत्रयुक्तस्यास्तेनमः स्वाहादिजातिभेदा तेन ॐअघोरेभ्यःसर्वात्मनेहृदयायनमइतिप्रयोगाः-
कार्याः उभेयेपाशुपतस्यमितिपदद्वयमस्त्रयोज्यअवचचसन्नानान्ट्रशिरआदिवायःस्वनेवनाश्रविल
मशक्तिःअनेनशक्तिविनिभगवद्गुणपतेहृदादिनेत्राङ्गनयाप्रसन्नाइत्यामायःकवचस्यास्यनेन १०

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रेफेनैव न्यासः ततो स्वन्यासकार्योत्र स्यवहिरंगत्वात् नेत्रमंत्रस्य तु विधौ हि तावयवत्वाभावात् स्थाने ईद

शः कृतः एवमामनचिर्मूर्तित्रस्य कवाटावक्रमतेत्यामानेनतेषां व्यादिकलात्मकषड्विंशतत्त्वा

न्यापवभिः प्रत्येकेष्टत्रिंशत्कलान्यासमुक्तो भैरवनवकव्याप्त्यानवतत्त्वन्यासमुद्रातो न्नतापर

तत्त्वव्याप्त्या चिन्तितत्वन्यासमभिधाय सर्वतत्त्वात्स्थिरमंत्राव्याप्त्या न्यासमुक्तः एवमपि षष्ठावपि ष्टेयाशेष

विश्वेश्वरत्वभगवतो बहुरूपस्य दर्शितं एवं चेतनत्वं चित्तत्वविश्रान्तमपि सक्रियत्रयस्फारमयमेव

निदर्शयितुमेतद्रूपां शक्तित्रयन्यासमाह क्रियाज्ञानेत्यादि इच्छाबलाशोमवृत्तिबोधमे ॥ विश्व

प्रसरस्य शाक्तरूपस्य हार्हरेणैव विश्रान्तिरिति क्रियाज्ञानेच्छा चेति प्रक्रमः आसां क्रमेण मंत्रानाह

वर्तुर्थस्वरसंयुक्तो हार्तेविंदु विभूषिते क्रियाशक्तिः समाख्याता सर्वशक्तिप्रकाशिका ९५ वतुर्थ

स्वरई कारः हार्तेतवर्णाम शकारस्मात् तृतीयत्वषष्ठ संयुक्तं सविन्दुके ज्ञानशक्तिः स्मृता ह्येषा प्रबोध

जननी शुभा ९६ शकारस्मात् तृतीयंमकारः षष्ठेनार्थकारेण संयुक्तं हार्दिहिमस्वरसंभिन्नं त्रिः पञ्चनतमू

र्ध्नि ते इच्छाशक्तिः समाख्याता भैरवस्यामितात्मिक ९७ तकारस्यादिवर्णोर्ध्वे द्वितीयस्वरः आकारः त्रिःपा

चेः पञ्चदशः स्वरः औकारः अथ मामसे पवि विश्वसृष्टिकारिणी ज्ञानशक्ती नानाविश्रान्तिः नस्य भगवतः स

र्वात्मता यामपि निषु पञ्चसप्त सूक्ष्मदं सर्वाक सप्तप्रकाशो यं मन्त्रोपनिन्यास मायं मेत्रमाह । हेमाख्य बिंदु

संयुक्तः षष्ठस्वरविभेदितः बालेन्दुनादशक्त्यंतः स्तरवतो निष्कलः स्मृतः ९८ हेमाख्यं इति सर्वस्यापि सं

हारकारित्वेन दानमसादानधर्मा प्रकृतिविकृतिश्चेवाभेदेन संयुतः शनिवत्स्यमानास्यित्या आदि

तानस्यविश्वस्य प्रकृतिर्यतः नादान्तयत्परं बीजमित्यादिना परंशास्त्रेषु भिहितानानारूतवर्ध निर्थपोना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·उ·
टी·प·
११
॥

स्वेच्छाश्यिनाकश्चित्प्रतिहेतानविघ्नेस्वयमुच्चरतेदेवइतिवक्ष्यमाणास्फुरत्तस्फुरत्ततेनेदितानस्तमित·
स्फुरत्तैकसारः अनस्तङ्कारःमहत्त्वेनार्थकोरणान्मीषात्मज्ञानशक्तिप्रसारात्मद्रूपेणाच्चविश्वस्त
धाधोद्रूपतयाविश्वतामविन्मनारस्याकिञ्चिद्दतत्नाभासेननक्रियाशक्त्यासूत्रणात्मनालिपिक्र
मेणापिऊर्ध्वायुःप्रभूतशक्तिद्वयकोटिप्रकटतोद्वैकितशुद्धाशुद्धाशेषभजमेदात्ममतनतप्रसरे
णाषट्चपक्षमेवदनस्येदाविगुणाः स्त्रनाइतिवक्ष्यमाणानीन्मानादम॓ एकशक्तिरूपतयागुणा
भूतेनऊर्ध्वायः सच्चारितयावच्चरणाद्रूपेणविभेदितः स्पर्योजितः अथचपराभेदभूमिकेविश्वलिता
नन्द्राधाच्चयहयोच्चार्यमेचद्रूपतायाप्नेनानुद्वोद्दूतः विन्दुनाशाश्च विश्वसामरस्यवेदनात्मनासम
गितिप्रभेदापन्नाश्चकः वक्ष्यमाणव्याप्तिमनत्नावालेंदुनादशक्तयोगर्भीकृततन्निबोधिकानादा·
न्तव्यापिनीसमनोन्मनाप्रमेयमतन्नस्फाराद्रेनविश्रान्तोयस्मात्पवपरमेश्वरःस्वच्छन्दोनिष्कलःअ
नार्थनधनिपरमार्थमहामन्त्रवीर्यरूपोपिशिरोरूपाकारकलयाषड्वमकोरणाचवीरनशक्तिच·
रूद्रपेणाब्रह्मविष्णुरुद्राख्यप्रकृतिमायापरतिनागरसप्रसृष्टमानिप्रमेयप्रमाणप्रमातृश्रेति·
शाश्विस्यितिसंहारविलयमानंभेदमयंजगद्दर्शयतिव्याख्यास्यमानमनत्वनयाविंदारिप्रमेयपरिपि
सावीरद्रूपयाभेदाभेदभेदमयेसुसंदाशिवानामिनादीतून्मनापाउवनिमहत्वर्यपदावस्थितात्रमात्क·
मार्थनयाशैवनंरीयामीतपदारोहितयासात्ममयीकर्वन्नेवयतीतिभगवतोबहुरूपस्यपदार्थ·
दोरणयावत्स्फारोव्याख्यातः सोयंभगवतः सर्वपवाभेदाभेदैनैवानः स्थितःस्वयंभोव्यासदाप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्रिविधक्रमकार्यशेषशक्तिचक्रात्मकत्वात्तं यथाक्रमं विद्युत्कः श्रीकण्ठो निष्कल इति निष्क्रान्ताः श्रे
ष्ठाः कलाः शान्त्यतीताद्या यस्मात् कलनार्थया पाशाश्च निष्क्रान्तोऽशेषपरत्वार्थः अथवा अकारोकारमकारबिन्द्वा
दिकलायोगात्सकलशब्दवाच्योऽपि वस्तुतो निष्कलो नादतत्त्वातिपरमार्थत्वान्निष्कलः यद्वा सति स
गुणः सकलो ज्ञेयो निर्गुणो निष्कलः शिव इत्यलं मन्त्ररूपस्य प्रकटेन मन्त्रस्य दायकत्वमपि निष्कैदीति किं विउ
मीलिते सति इति भगवता श्रीकण्ठेन श्रीशेषसदाशिवेनापि पारमार्थ्यात्स्वस्वरूपः परमेश्वरात्तु
हादेवोपलब्धः प्रणवः चतुष्कलः स्वच्छन्दभैरवायनम इति च प्रयोगः एवं पदस्य च माहात्म्यप्रकटय
ति अस्य श्रवणमात्रेणायं प्रभाः सर्वपापैः शुद्धस्फटिकसङ्काशः पदं गच्छत्यनामयं ८७ एतत्सर्वं
व्याख्यानेनैव गतार्थं अस्यानाहतात्मकस्वरूपस्य प्राणिषु सर्वज्ञानान्निरूपणं प्रगम्याह सान्तदीर्घै
स्वरैः षड्भिर्मन्त्रजातिविभेदितं हृच्छिरश्च शिखावर्मलोचनास्त्रं प्रकल्पयेत् सान्तं ह्रस्वादिदीर्घस्वराः ष
ट् आईऊऐऔअः एतैर्विभक्तैस्तैर्विद्युत्क्रमात् स्यात् तज्जातयः नमः स्वाहा इत्यादि वक्ष्यमाणाः षट् ते
क्रमेण हृदयादीनां मन्त्राः प्रयोग इति कर्तव्यतामाह ॐकारदीपनं तेषामादौ जातिश्च कल्पयेत् नमः
स्वाहान्तया वौषट् हुं वषट् हुं फट् क्रमेणान्ते १ तेन ॐ ह्रां हृदयाय नमः इत्यादिक्रमेणैषां प्रयोगः अस्य सांग
स्य नामफलमाह एष भैरवराजस्तु सर्वकामार्थसाधकः अशेषभोगमोक्षद इत्यर्थः एवं चाभिर
यत्नकभट्टारकपरमीकरणाहूपस्याप्य स्वभाजनेजनेन प्रतिष्ठ्य गात्रुष्टानत्वमपि भवतीति सूचय
ति अतत्त्वत्रयपाटनपटलं भविष्यति अत्र चक्रमन्त्रा एवं कोणा एवं ति तेषां सकलभट्टारकतन्त्रक्रम
मटपाशपत्नाभवाहीजातिरूपत्वमेवास्तीति निष्कलभट्टारकतन्त्रक्रमं चैतत्त्रपनर्वक्रमन्त्राओरे निष्कलोक

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्वं.
टी.प्र.
१२
12

रणोक्तेशाक्तस्फारनादस्यनयस्य भगवत्यामेयमाह ह्रांईस्यअकारस्यअनादिरोस्वरासेयुतः योन्तईका
रमेयुक्तः षान्तिस्त्रात्रविभेदितः लादित्रिसहस्त्रमेभिनोहसौविन्दुसमायुतः षष्ठस्वरसमोपेतः फट्क
रान्तविकल्पितः अघोरस्याश्रीतिविद्योनामस्वच्छंदात्मङ्गगामिनी ५ अकारोरेफावनच्छेद्यअकारस्य
स्यारणत्वात् तेनेहस्मरस्मरेस्मस्मरेतेन ह्रांईसौमिलितापकबीजं अकारः अजादिङकारस्यादिव
कारःअस्वरेणयुक्तः चो: यान्तः रेफः ईकारेणयुक्तः रेफादिः मकारः लान्तेन वकारेणभेदितः मिश्रितः
स्वलस्यादिःरेफःत्रिस्वरेणरकारेणामिश्रितः रेमरस्यादिनाचतच्छकलस्वरूपयोजयस्मकलनिष्कले
त्रस्फारमारे ह्स्रौंनिप्रययतिह्सः हकारः अन्ते विंदुसमायुक्तः षष्ठस्वरेणथकारेणसमोपेतः ऊ
फट्कोरणान्त्रविशेषेणाकल्पितः नित्यमेवङ्कुरजातियुक्तोनपवाशेषभेददाहान्मात्रयेहृकप्रवणः
अतएवव्याख्यातस्वरूपाघोराख्यशक्तिचक्रस्वामिनीविशेषेणाख्यातास्फुरत्तासारतयाघोरात्मना
श्रीमतःस्वच्छंदस्यात्मङ्गगामिनीनिमाभियुक्ताऽत्मनात्मकार्धमङ्गप्रसरस्मारात्मकाशश्रवणावे
त्यर्थः अथचाकृतिमतोभगवतोकरानायादेत्याअंशावक्त्राणियोजापितुमाह भैरवाङ्गसमोपेता
वक्त्रपञ्चकसंयुता भैरवशाह्नेनसमनेनवर्णतिपादितोस्युञ्चोनिष्कलएवात्रविवक्षितः तेननिष्क
लाङ्गमेवतद्विभेदम् पारेस्याअङ्गनिवक्त्रपंचकसंयुतेतिसामान्येनास्मसकलनिष्कलमेवैकरू
पायादेव्याः ह्स्रौंकिबीजकल्पानिसकलनिष्कलभट्टारकवद्विभक्तान्येववक्त्राणि अथश्रीस्वच्छ
दभैरववरस्मिप्रोजात्मनोभैरवाष्टकस्यमंत्रानाह ह्रांतोयादिदकारान्तोनादिः षष्ठकलान्वितः वि
न्दुनादसमायोगात्कपालेशः प्रकीर्तितः १५ हस्यान्तः तकारः अन्ते चसंस्यादिः मयकारस्यान्तः यु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रस्मादिः युतेन तत्समगायत्रीतिककारेण मि श्रीकण्ठषष्ठकलयार्थकारेणान्वितः बिन्दुनादाभ्यामव
वेशश्चेदश्विसौकारान्हिण्डवच्चेद्वाद्विचारिपाठसम्प्रगीतिवहमाणआख्यातुस्सारेश्वारसमन्तात्परतेन
न्यायपत्तिर्थयाघोगादेयकपालेशाङ्कः मेचाणाम्मवेदवनेकान्मन्त्वान् एवमन्यत ॥ सोनोवि
दुरयोस्याग्निः षष्ठयुक्तकीर्तितः शिखिवाहनमन्त्रस्तताप्यामोवरानेने २९ मान्तः ह तस्यायो
ग्निः र षष्ठ्यर्थकारः बिन्दुनादाद्युपलक्षणपरः ॥ मेहायुः षष्ठसंयुक्तः षडूनेन समन्वितः कोपयाज
समाख्यातः ३१ मेहारःत षष्ठेन सारेणार्थकारेण संयुक्तः तथाष स्मावर्गाणां कचटतप य
वर्गाणाम् एतेन मकारेणानुस्वारोऽस्वारणाल्मनायुक्तः ऋर्थाहिहादियुक्तोपि तथान्याकयया मि
ते ज्ञादिः षष्ठस्वरोपेतः त्रिपदेन समायुतः बिन्दुमस्तकसम्भिन्नो विकरालोचरानने १८ त्तादिश्च
त्रिपदेन रक्षान्तानकियाद्यान्मिमयणान्मत्रत्रिस्थूलशाह्लादिर्यितेन ङोयकारेण समायुक्तः षष्ठेन
वर्थकारेणोपेतः गेकारानुमरणान्यायेनोश्वरनायुक्तः मातृमाघनसंयुक्तः षष्ठस्वरयुतोप्ययः च
त्वर्दशास्वराक्रान्तो बिन्दुनादादिभूषितः ७४ मन्त्रयः कथितो — हरसिद्धनमस्कृतः येनेदन्तजि
नेसर्वं जगत्स्थावरजंगमं ८ मान्तः हशाकास्मतालवस्यग्राघः वृषष्ठः र्थवतर्दशाः स्वराः गेयतद
त्वस्यतानान्मयमन्त्रः बिन्दादियुक्तः हसादिसमायुक्तः ऊकारयः सुविन्दुकः मेघनादस्वरोहेषभे
रवः समकीर्तितः ८१ अकारस्योऽस्यारणात्वात ह र रस्मादिनोयनस्थनयकारेणयुक्तः सविन्दुकः
तमाल बिन्दुसंयुक्तः पंचमेन विभेदितः सोमस्याः समाख्यातो जन्मान्तरसविनाशनः ८२ तमसयान्तक
मकारयोग्नेतः सखिहृपाचमेनडकारेण विभेदितः ऽस्यार्यमन्त्रः रूपनामामापादितः तादियान्तसमा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.प.
१२
13
1

पेतोफानेनाथो नियोजितः ओंकारादिलिकारान्तो गाथायो कद्व्यो नियोजितः बिन्दुर्देवैर्समाख्यातो ना
दशक्तिसमन्वितः विद्याराजः समाख्यातो नाम महापातकनाशनः ८५ क्षादिः ह्रस्वान्तः ह्रस्वान्तः त्वम
स्यान्तः मवस्यादिः ललकारस्यान्तः वरस्यादिश्च तद्वीजयुग्मयोरुद्धः ऊकारः एवमूकारान्ताख्यषष्ठीव
र्णगृहीतनादविन्दुयामिको बिन्दुनवमः इत्ययं नवार्णो महापातकनाशन इति पूर्ववत् एतेच नवम
पटलेवक्ष्यमाणानन्तात्मसिद्धिसाधकत्वादेवमभिधानाउक्ताः एवं ॥ भैरवाष्टकमेतद्धि परिवारःस
कीर्तितः ॥ समार्यं तु यदा पञ्चीनाकारस्य परेभैरवस्य एमियजनाख्यानीयमेतभैरवाष्टकं द्वितीया
पटलेश्चतुर्थीवियमाणाख्यानः स्वरूपेन गदापिधारणालोकपालानां भगवस्याकिंप्रपकपालीण्य
पिधितानातस्याम्यैव लोकोनरवयाह्स्यानेमन्त्राद्रमाह ॥ लोकपालास्तथा हृत्य स्वनामशगावा
दिकान् नमस्कारावसानांश्च सास्रान् परिकल्पयेत् ८९ स्वनामाग्रग्राणावयादिर्यबोतमोतिविग्र
हः सास्त्रानित्यनेन स्वास्त्राणि नद्यगावरणतया कल्पयेत् अपित ओं इंद्राय वज्रहस्ताय नमः इत्या
दिक्रमेणा अग्नियमनिऋतिवरुणवायुकुबेरईशानशक्तिदण्डखड्गपाशध्वजगदात्रिशूलहस्ता
श्च तद्ध्येनाम प्रणवादिनमस्कारान्तानेकावरणतया कल्पयेदिति निर्गस्तयन्ति भैरवाष्टकरूपेणाध्या
नव्याः इति वक्ष्यमाणत्वादिद लोकपालाष्टकमेव ननत्वस्यैवतदृशाकम् अस्मिन्नेव पटले रसशा
नाधिपमन्त्रा भाविनापिने हृतः तेषां पंचैकविषयत्वाद्धहृन्नपरिकल्पयेदिति वाचोक्ता समस्ते
नरपटलभाविनो न्यासपूजाविधः प्रकारमुपपत्तिपन्नपाटलिकी सङ्गनिदर्शयति भगवान् ॥ अ
धानेसकलेनिमउत्समितो विन्मूर्तिमन्मङ्गलो हृन्वाङ्गेश्ववरूपिणीत दाविलेरूपशितमात्मकं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शक्तिस्त्रैधविलासस्य परमे स्वच्छन्दधाम्नि स्फुरत्स्वशक्तिप्रथिते तद्दाम्नि निखिले लोके स्वगतेऽत्र नमः ॥
गलात्रयातिकल्पोऽभेदस्याख्यातेनोपपन्नता परापराभेदः सोऽस्त्राभ्यां स्वच्छन्दोद्योतेन स्थितः ॥ इति श्री-
महामाहेश्वराचार्यवरराजानकक्षेमराजविरचिते स्वच्छन्दोद्योते मन्त्रोद्धारः प्रथमः पटलः समाप्तः ॥ विगलितभव-
दौर्गत्यमोदश्रीः श्रयति हृत्कंजकचति प्रसरति परमानंदो यत्र नदीशार्चने जयति ॥ अथाहं शक्राम
णामामावसरंकालस्वरूपंकस्यवनित्यविधेप्रायेणात्रप्रयोगाद्धृवतत्वन्वाख्यानमभिधाययत्रैषामं
मन्त्राणां साधकतमत्वेन च मन्त्राः फलदा भवन्ति तन्मयत्वेनाप्रतिपादनावकाशमर्चाजपहो-
मादिविधिप्रकाशयितुं द्वितीयपटलारम्भः तत्र नित्यपूर्वकं नैमित्तिकमिति नित्यमेव तावद्विधिं प्र-
दर्शयितुं श्रीभैरव उवाच अथातः संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः अथेति मन्त्रप्रकाशानन्तरं स्नान
न्यासावाहनादिजपहोमादेरर्चनाङ्गभूतत्वादङ्गिभूतमर्चनमेव प्रकर्षेणातिवितत्येन वक्ष्यामि यथा
वदिति गर्भीकृतत्वात्समनन्तरं यथानुपूर्वशः इति स्नानशौचादिक्रमेणायतनं स्वयमर्चनक्रियापाकक्रि
यावदनेकावयवक्रियारब्धमूर्तित्वात् स्नानाद्यवयवक्रियाभिधानपूर्वः सर्वं तत्त्वतिपाठानन्तरं वाक्रतः
शुद्धेः स्नानाधिकार इति शौचपूर्वः सर्वमेव स्नानं दर्शयति शौचं कृत्वा ततः स्नानं कर्तव्यं तु स्वदक्षमम
शुचिः स्नानान्यदृष्टं गृहीत्वा सुखासनो यथोदितं प्रक्षाल्य जलमृद्भिस्तु पादयोर्वामने २ अस्त्रेणेति
स्थले कर्मणि निष्कलस्नानपिकात्मकलेनत्वाणिकर्षापर्णिकाद्यायस्त्रमन्त्रेणावद्धोरेत भगादय
ततो हस्ताणिकतव्यं तत्र कोशादरि ततः इति शोधिताया मृदः भागावेनकटि चोर्ध्वजङ्घपादानि च वच ।
तालयेन यथा न्याय्यं त्रिरंतरितयोगातः ३ भागावेनत्ति पकस्यभागस्य सम्बन्धिना अवेन श्रीपृथ्वी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ च्छं॰
टी॰ प्र॰
१२

पुरकेणैतावतासंहारक्रमेणश्वासोपाणादीपूरकास्मन्नेवोरकटिस्तालत्रयेणेतियथाम्नायशास्त्रार्थः शीत्वातत्
त्रिःमध्येभर्यतेहस्ततालेनेनश्रवणनरितोयोगः तालनस्वद्भिः ततःपादोप्रतालत्रयहस्तेतालत्रयेन
ततोनैवेतनोहस्तेननक्रमेणनोहस्तेननःकटिरितोपिस्ततोनिमध्येत्रिखहस्ततालनेनइतित्रि
तियोगतःशातशास्त्रार्थः उक्तंचश्रीस्वच्छन्देनिपातेनचकेरोवाम्यूरस्ताभिःतिसृभिःक्रमात् त्रि
रस्तेरितयोगेनमध्यमाभिःश्रायोयेननिरितिपुनःपश्चात्मध्यमाभिःहस्तेतालयेदित्यकःनत्वतिसृभिर्हः
स्ताविनिमाक्षोपोयइत्याद्युक्तेनोसज्जनभावात् यत्तुतिसृभिर्मध्यमाभिर्मध्यमाग्रेरितेनायनोयोगइतिके
नचिमटिनाव्याख्यातेनतद्स्यनासमञ्जितत्वादुपेक्षात् अवशिष्टकमाभागावगृहीतात्स्वाभिमन्त्रितम्
मश्रवाणत्वगात्रेहस्तेकरदीपूनककारयेत् ५ अवशिष्टमितिएकस्मात्भागात् अर्कदीप्रमितिकराग्रं
हृदित्वामूर्धस्पृष्टनदर्शनेनप्राणस्पृष्टेवाक्कृतानेनेव शिरःप्रभृतिपादान्तमाप्नुयमात्स्नानमाच
रेत् ५ पुनस्तनत्वस्पृष्टिवाभीतनेन अवगाह्येतिमा उत्तीर्यदीकुम्भपाणिनुउपस्पृश्यपयथाक्रमं सध्यया
वस्त्रेक्रयोस्नास्वरहष्टेनकर्मणा ६ उपस्पर्शनमाचमनेनचचवअतः स्तमेदहप्रक्षालयेत्प्राणात्वेनत्रि
रपापानेहिः स्नतिमार्गनेवरुणादिहारस्पर्शेनचेतियथाक्रमंशास्त्रार्थः शास्त्ररहष्टेनवेदादिमिहेन मल
स्नानेभवेदेवविधिस्नानश्चवत्सहे भागार्धेयात्स्थितेपूर्वंततोभागत्रयंकुरु ७ वामहस्तस्यपूर्वंचदत्ते
णोवोत्तरक्रमात् मलेभिर्मदेहाशुद्धिः भागार्धमितिपकस्यभागस्यसमस्तस्योपयुक्तत्वात्द्वितीयभागः
सकलःस्वरूपत्वयानर्धं पूर्वभागेततोस्नानमभवाणस्तमंत्रयेत् ८ दक्षिणस्यनयावक्रेरभिमंत्रयव
राननेउत्तरवामिमंत्रवेदवेनाकृष्यनेनच ९ पूर्वभागगृहीतानादशादिक्षुविनिक्षिपेत् नसुरानभा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भागेन जलं चैवाभिमंत्रयेत् १० अङ्गुष्ठमात्रप्रमाणेन भैरवेशमनुस्मरन् आत्मानं तु गणपित्वा तदस्तेभा
गेन स्नपयेत ११ स्नानाङ्गं राजोपचारेण सत्रं गं धामलकादिभिः अत्रैव भैरवभट्टारको यथा दर्शने सकलो
निष्कलो वा एवमेव ग्रन्थेष्वपि तेषां अङ्गुष्ठमात्रप्रमाणेनेति स्वाभिमतं शिवतीर्थे हृत्पद्ममात्रप्रकल्पये
त् इत्यर्थः राजोपचारेणेति ग्रहस्थानां मतिसंभावे सगंधामलकाद्यङ्गस्नानं विहितमेव न तु ने
ष्ठिकवानिषिद्धमित्यर्थः प्राणायामाभिषेकौ तु कर्तव्यौ भैरवेण च १२ प्राणायामान्तर्मलक्षयमकत्रु ।
स्थावस्थानं अभिषेकं तु मज्जनमेवेति कलशामन्त्राशिषि जलपातः तत्तीर्थोदकमध्यान्नत्वाम ।
परिवर्तयेत् उपस्पृश्य कृत्वा मासामूलमंत्रमनुस्मरन् तीर्थसंकल्प देवेशि आत्मनोग्रे निधापयेत् २
त्यामकरणं संत्येषामन्त्रैकादशकयातीर्थं संगृह्येति अङ्कुशमुद्रया आकृष्य तत्र स्थावर्दयेत्स्था
मार्जनादिरनुक्रमात् अघमर्षः प्रकर्तव्य उपस्थानं दिवाकरे १४ जपं कृत्वा निवेद्यैव प्राणायामवशा
नेन मन्त्राणां तर्पणं कृत्वा देवानामृषिभिस्सह सर्वेषां मूलमंत्राणां तत्स्थार्थं तमुपहरेत् १५ मूलमं
त्रमनुस्मृत्य मूलाद्द्वादशान्तविश्रान्तिपरतया मूलमंत्रपरामर्शाभ्यावर्तनमिदं परमं स्नानमनुक्र
मेण एवं तु वैदिकं मंत्रैस्तथाप्यनिर्दिष्टं प्राग्नमालिवामनेः कार्यं इतरैस्तु विधिस्नानं तरमेव देवमंत्रैः ।
यथोक्तं आग्नेयीकर्योत्रवाकर्योऽश्वीकर्यानियोगत इति एवं भस्मस्नानेपि हि संध्यावंदनयोऽनुवा ।
मकरविप्रघोटत्तकरशाखाभिरह्निगाथः तेप वज्राणामंत्रस्तउपरीति मार्जनप्रादिशाह्नात्मत्रस
हिताजपदत्तकरवारिणः शिरसि तेपः तस्मात्तदनुक्रमात् अत्रक्रमश्च अघमर्षणादनंतरं मार्ज ।
नादिततउपस्थानमितीरशास्त्रायमर्षीरतिगपाणिस्थजलमित्रपप्रणवतेजसोद्दीपितदत्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·खं·
टी·प्र·
१४
14

नामाग्रे दैवे वा नरश्च विष्टे वा स्वतः कायमलक्षालनात्कृमन्त्रं पं वा मन्त्रमात्रुरूपदयितिः मन्ते ध्याद्वा
यः क्षिपेत् इतीदृशम् नेपथ्यानमितिपरमेश्वरशास्त्रात्मस्वरूपं संस्कृत्य मन्त्रं संहितयाग्नेर्नलिते पः त
तोयथाशास्त्रं पञ्चकृत्वा तद्ध्यायमभावे तत्पुरके ननिवेशशरीरादिशुद्धो भावोन्मयपरस्वरूपानुप्रवे
शाद्रूपेश्वराणामसकलमन्त्राणां जलेन तर्पणं कृत्वा मूलमन्त्रमनुस्मृत्य सहायुक्त्या शिवतीर्थं संहरे
त् स्नात्मानमनुप्रविष्टं ध्यायेत् एवं जलस्नानमुक्त्वा भस्मस्नानेनैव कस्यावश्यकत्वं ह्रस्वमेकामचारा
दकमाह भस्मस्नानमतः परम् उच्यते इति शेषः तेत्रानेनाक्त विधिनापितमस्त्राभिमन्त्रितं भस्म कृ
त्वा कं रवयावधि आपादं ख्शिरोगम हृदये वामहस्तकमेण भस्म कृत्वेति समसूत्ल्य मलस्नानं प्रकल्प्य
भावितेनान्तरात्मना १७ प्रमन्त्रेनाचितेन परिवृत्य ततो वा मस्तं संध्यां प्राणिवेन्द्रयेत् जलेनैव विधि
स्नानेन ततः कुर्यादीशे वेशमनुस्मरन् १८ भैरवस्याग्निमध्यानां विभावयेत् शिरोवक्त्रं च हृद्गुह्यपादा
न्तेव विभागशः भैरवेणाङ्गयुक्तेन समनुद्रल्यय यथाक्रमं १९ स्रोगेन मूलेन भस्माभिमन्त्र्य हृदन्त्व
द्धूलयं पृथ्वीदिपादान्तमुद्धूलयेत् तेनापि ॥ अभिषेकं शङ्कवीतपरं तत्त्वमनुस्मरन् निष्कलं वा यमा
विशन् संध्यायावेदन्ते कुर्याद्ययाहृदेवेवानने २० ययाहृदेवमिति जलेनैव अग्रमर्षणादिकार्यमित्य
र्थः अभिषेको मूलमन्त्रेण कलशमुद्रया भस्म स्नष्टः शिरसि तेपः एव भस्मस्नानं गृहस्थेनापि कामतः
कार्यं तत्रान्तरनिर्दिष्टतीर्थ्याविशुद्ध्यकमात्रमेव वा गृहस्थेन कार्यं एवं स्नाने विधाय अर्थविपिं कृत्वा मु
पक्रमेत ततो यागगृहे गत्वा हस्तौ पादौ च क्षालयेत् रथ्याधूलिलिप्तौ पादौ तन्मयशां हस्तावपि क्षा
लयेत् शिखां बद्ध्वा शिवां स्मृत्वा तप स्पर्शविधानतः २१ उपस्पर्शविधानं तत्पर्कं यद्वेतयाशि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लोशिवाभमंत्रेस्तत्वाशिवोमथ्यशक्तिवह्न्याग्रवक्ष्यवाशास्त्रजाधिकृततत्वमात्मनिजनयित्रेमंत्रेण
णामंत्रकाददशिकास्मरणेन सकलेकृतदेहस्तत्पुष्पमादायस्वमंत्रेण दिग्व्याप्तमेनमः कृत्वाद्वारस्व
प्रेक्षयत्ततः २२ शिवाभमात्रमन्त्रेणाविघ्नप्रोक्ष्याटनेभवेत् शिवाभमात्रनिर्वदन्नस्तास्त्रापा·
दौवामपूजार्थ्येक्रवीनेतिसम्भवयति ततः द्वारशाखोर्ध्वतोदेवगणेशवश्रियंतथा मध्यगेहप
श्चादौमूर्त्यादिभिरत्रक्रमात् स्वस्थापादिपदारेभ २३ दिव्यान्तेपनमः इतिक्रमेमेदिमाम्यायतनेपा
गगृहेवाह्यवाखोस्विप्रमामेउत्तेवृषभविस्पूलमूर्धान्वाह्यपरिवारनिशेर्धगुल्मेद्वारस्यदक्षिणादा
मोतगणेशानथावाशाहमसुनुस्थिनाचागीशीस्त्रियेवप्रणवादिनमःशङ्खौतेनमंत्रेणपूजयेदितिक्रमः·
ततोद्वारस्यचोत्तरे नैऋत्ये सम्यर्चमहाकालंचदक्षिणे कालिंदीचैवसम्पूज्ययथाव्रक्रमयोग
तः २४ दक्षिणस्थानमहारप्राधान्यान्महाकालयमुनेद्वारस्यदक्षिणेपवपूज्योवामेततनैऋत्ये·
शाकस्फारस्यारत्वाश्चनयस्यगुप्तेस्वगृहादौद्वारवामान्तभूतिवामकोणपूजेतिगुरवः एवंद्वारदे
वताक्रमः श्रीविशोभैरवस्नातमिदृश्यतेकेवलंतदद्वारवामदक्षिणयोर्दिक्षुमहाचतावपिकोपूज्या
वुक्तोवाममस्नोतभेदपुनः सृष्टिप्रधानेद्वारस्यदक्षिणेननैऋत्यक्रमेणास्यवामेतमहाकालयमुनेप्रा
यश्चसिद्धान्तप्रियोलोकः सिद्धान्तक्रमसाम्प्रितइतीहलोकेततभैरवस्नातसिभगवद्रूपएवक्रमश्चा
श्रितस्तोन्नत्वस्याभ्रमितव्यम्रतोयेसिद्धान्तदर्शनधामनाभगवद्रूपपूर्वपूर्वपश्चिमक्रमदारापेत
याविपर्यासमयंतितेविपर्यस्तायेएव ततः भैरवाद्यसमुद्धार्यपुष्पंसगृह्यभावितः समासिमंत्रि
तेकृत्वाज्वलदग्निशिखाकुलं नाराचास्त्रप्रयोगेनप्रविशेद्गृहमन्यतः २५ अत्रोदोदेहलीयाक्र·

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यीत् भैरवात्स्वमतिरीमं निष्कलात्मेव ज्वलद्दिग्वादिग्भ्यो नैनाराचास्त्रप्रयोगमन्तर्जनीमध्यमतर्जनी
मध्यमाङ्गुष्ठयोगेणात् गृहमध्यमाङ्गुलित्रयक्षिपन्निति शेषः निवारितेन तेन सर्वविघ्नजालमनेनैक ।
भावयेदिति शेषः ततो यत्नात्प्रयत्नाद्दशदिक्षु विनिक्षिपेत् २७ विघ्नानां प्रवेशावकाशनाशाय
प्रय ॥ मध्यमष्टज्यनग्नमार्गगात्रैः पृष्ठ्येऽग्रक्रमात् दक्षिणायां ततो नाम्नौ प्राणवासनसंस्थितः उ
पविश्यासनेन बद्धात्मस्वभ्यस्तवपुः स्थित २८ वस्नाणां वामस्य विष्टतोरं दक्षिणायामिति दक्षिणास्या
नोत्तुस्थानप्रय्यसौ समस्तमेदस्नापकाचोरक्रमसमुक्तस्यात्तु यथेवात् मन्त्रोद्धारमेनुप्रत्रुस्थान ।
स्यामहते: प्राङ्मुखोदङ्मुखोवेस्मेस्पगण्यवामनेवणितन्यामिकमस्य भैरवाभिदाभिमानस्थितः क
रन्यासमाह गोहृद्दिग्वैकरोकृत्वाग्रेणापरिशोधयेत् कवचेनावगुण्ठ्यते ल्लावयेदमृतेन तत्
क्रियाशक्तित्वेन पाययेत् पराद्वादशान्तस्थामिवत्र्व्रिकारूपा शक्तिं संत ध्याने योपेनवीथमत्यप्रय । चेद्दं
रो कुर्वीत कृत्वाग्रेत्वेनुपरानंदरसेन लावयेदाकुरयेत् पश्चात्संस्थाप्य तामन्तार्थं कवचमंत्रेणाव
गुण्ठ्या ततोऽनन्तं प्रकल्पयेत् कस्तुरितत्वं मंत्रन्यासमतचितएवकार्यः तेनोपवाङ्कुरगणगग्रन्थि ।
प्रान्तवर्ति विद्याप्रयोधीवस्थितानंतोक्तिनयेनानमनन्नामनेप्राक् ग्रंथिततत्वेशणावेन कल्पयेत् मूर्ति
न्यासानवकाणिस्वच्छंदेपरिकल्पयेत् ३१ मूर्तिग्रस्यकवाटकलावक्त्रन्यासाद्दिशार्गवेनिर्णीते प्र
तोयत्र यत्रायानि तत्तु तत्र प्रथमपटलनिर्णीतन्यामिरत्तुमेतन्यासस्वच्छंदमितिसकले अनंतरम्
अंगुष्ठादिकनिष्ठान्तेविन्यसेदङ्कुरपञ्चकम् उभयोरपिकरयोपञ्चमुद्रामाविश्येयाः अत्रैवनायेविधिति
गुरवः ततः भैरवानाणिंसकल्प्यं तत्त्वमनुसमरेत् ३३ भैरवप्रकपालीशानत्वेवामनर्जनीदहि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तन्नेत्रमन्त्रेण परेतत्त्वे निष्कलं नाद्यं सांगं सदेवीकं मर्त्यान्स्फारितानर्कुष्टयोरत्तु स्मरेत् विद्यानत्रामित्वे
नमस्कुर्यात् यद्यपि कर्तृयोः पिण्डकृत्ययन्त्वाज्ञाविधि पिण्डस्यासमैव न्यासः सद्यतेतन्यापि सर्वकर्मसु
वृत्तिप्रथमाङ्गरुकल्पयोः भगवान्क्रियाशक्तिमयत्वप्रत्यभिज्ञानायनतयोर्देहन्यासान्तर्वं सर्वांगमे
षुन्यासः पूर्णमानत्र यत्रेण वर्णाविरसन्मन्त्रसहिताविशिष्टविधिविषयः एवं कारन्यासयुक्तो देहन्या
स इतिकर्तव्यतामाह प्राणायामत्रयं कार्यं देहसंशुद्धिकारणं इहैवेतन्यविल्गैषष्ठीवकोदेहदाह
स्नावनाप्यायनादिमयीं शुद्धिमाधाय भैरवात्मना पूतिः कार्या चैतन्यस्य शाक्तविद्यालोपरिणतेति
नैत्यागतौ तेन विशोधनं कार्यं न वा शुद्धेन तेन तत्क्षेत्रशांके इति प्रथमं तत्शुद्धिः देहस्य शुद्धस्य पूर्वं ष्टक
रूपस्य संशुद्धिकारणं तत्स्वदर्शयत्येन न्यविष्ठेषेवं तमाह प्रशुद्धः सन्सरुद्रेण पः शुद्धेनापूरयेत्त
तु कुंभकं रेचकं कृत्वा आप्राणमानेनैव पापयेत् २२ प्रशुद्ध इति बहिः प्रसरेद्वाक चास्त्रुत्सप्रावल्य
न्नामित विकल्पतया प्राणी वस्यापापात्वेन स्थितः रेचक इति स्वस्मवाह प्रशमनेन तमोरागं द्वादशान्तेनिवेश्य
शुद्धेनेति द्वादशान्तविश्रान्तिलब्धशाक्तबलेन आमस्तकात् स्वमवाहनिरोधेन पूरयेत् तस्मात्कुंभसंस्पर्शे
नाङ्क्षयेत् आपूर्य एवं केचित्कालप्रवेशाभिरोधेन बललाभाय हृद्यान्मूलपीठान्तं पूर्णकुंभवदविचले
तया स्थापयेत् ततः कुंभकप्रकर्षलब्धशाक्तबलेनैतेन वक्ष्यमाणदिव्यकरणानुसरणाशक्तसार्थ्यधैरेच
कं कृत्वा प्राणाप्रयमात्मनेवाग्निशुद्धेनेविश्रामयेत् एषचप्राणावाह्यारम्भगर्भः प्राणायामः कार्यः अ
चैरेवनादेवोमविश्रान्तमेनपश्चकेपारणापचकं मनसा सह त्रसभुजयात्र स्वद्वायश्वविकल्पविश्रान्ता
मनोहंकरवद्धीः परतत्वे विलाप्य विश्रामयेत् एवं सकलशरीरशुद्धिर्भवतीति गुरवः किंरूपमात्मानम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. स्तो. टी. प्र. १९ नं

16

मादृ स्वेधातकनिर्भेदस्त्वेककारणेऽन्तविवर्जिते कार्येणैव विहीने च मायाया प्रथमे तु गोचरे २४ स्वेधात
कनिर्भेदप्रकाशमात्रतत्त्वमूत्तमेव यं कारणोऽन्तयोरादशाभिरिंद्रियैः कार्येणास्थूलसूक्ष्मात्मनादशविधे
न प्रथमेतमायागोचरः कालनियत्यादिर्यस्य नित्तत्त्वः सर्वेनिपातस्य एवं शुद्धात्मना मायाविलोपि
शिवाकार्यस्तु यो मे वयथा भवति तच्छृणु २५ शिवो भूत्वा शिवं यजेदिति न्यायात् शृणु अत्र तः परामृ
श्यभावेन तु संगृह्य अहमेव परो हंसः शिवः परमकारणं मिन्यादावुक्तमात्मपरस्वभावं समयगिति प्र
विकल्पकावष्टंभेन गृहीत्वा सीक्ष्य अत एव सृष्टिसंहारकादिसमेशास्वरूपसमावेशात् ततः सो
प्यात्मः प्रिये सृष्ट्यापाखुरुत्वान्स्थूला ध्येय ॥ संहारेणापभिन्नेन तद्बीजमयतेन तु २९ संहारः
पूर्वेशानस्फारत्रूपा यामिन्नः यस्मिनेन प्रकृहं हृद्बीजे ऊकारः बिंदुरत्रार्धादिमः एवमन्यत्रात्र देहेपा
र्थिवी पारणांकस्ततास्त्रीधषणो वायव्याधारणास्तत्त्वालनो शेषं अहं तदभिमानस्तत्त्वभावः ॥
तेनैव दहनकार्यमूर्ध्वायाग्नियेतेन च तेनैव वेदानी निर्गितेन महेशेणऊर्ध्वार्थः अग्निनाश्यकेण
प्रकेनेनत्रत्व यर्येइति पिण्डीभूतबीजात्मेरण — आग्नेय्याधारणयाकालाग्निनापादांगुष्ठात्तत्त्वदह
नमिति अहं तदभिमानपादस्येषणाकार्ये अर्थायो विकसमासुकोवायवाणः सबिंदुकः तत्प्रयानक
रो हेष विषक्तः नकारः वायवीणः हृत्तत्त्वपनमुत्स्त्रावनेसृष्टस्यापि देहाभिमानस्य संस्कारशेषस्य वाय
व्याधारणायैव निर्दूननम् स्रावनेवारुणः स्तनः बिंदुमस्तकसंभिन्नः ॥ वारुणो वकारः सबिंदुकः
वारुण्याधारणयाऊर्ध्वद्वादशांतात्स्योमृतस्रवैः हृगविन्द्राकार बिंदुप्रसरत्सितप्रकाशवारिपूरैः अशे
षस्तावकः स्तनः स सावने मा विशुद्धमर्गाभिति विरचेन प्रभवेतीत्यर्थः सर्वाणि चैतानि बीजानि प १९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वस्वभावप्रभावप्रभार्थतानिविचिंतानिग्रुरवविघसेवमारकुंवमेत्रशुक्राद्देहस्यग्रहमभिव्यात्म
कपाशङ्कपनेदस्तेनश्रुतिभिन्नेनदयामश्वकेषणवाशीवाहनानन्तभेनेनन्नमात्ताद्देहादस्तेतश्रमत्त
वायात् अतएवानादिदेहाहंकारस्यापसार्यत्वात्स्वहृत्स्थानस्थितिग्रहणतदानयनामतस्ताव॰
न्भैरवतापादनादिक्रियमाणंशुक्रमेव एवमशुद्धदेहमहाशक्तिमशुद्धाशुद्धदेहस्वशिवक्रमाद् श
क्तिन्यासमस्ततोभवेत् ३९ ततोदेहदहादाघ्रनेतरंविश्वेविश्वेविभ्रमाःपारमेश्वर्याः स्वात्मनोमनोन्मनि
कायाः शुक्रेभोविमेत्रमयशुद्धदेहकृतिमांणमितिभूतायान्यासोभवेत् ततस्तु ध्यानेयेनेयथानीतस्ता
वयेदस्यतेनतु यद्वेतिमध्यमार्गोर्ध्वरेचकेननीतेनमात्मानमूर्ध्वरेचकेनैवानयेत् शक्तिदेहस्यमध्ये॰
हृदयेकल्पनयाप्रापयेत् अस्यतेनपरभावसमावेशावष्टंभरसेनतन्मावयेत् भैरवोदेहपरामर्शमयंकुर्या
दित्यर्थः यथाभूतस्थास्मोपूर्वंहृत्पदावस्थितेभूतथाभूतमेवतन्नीतमानयेत् कादृशामलप्रध्वस्तैवत
मेकलाविद्यासमाश्रिते रागेणारञ्जितात्मानकालेननकालिततथा नियमायामितभूयःपुंभावेना
पबृंहितम् प्रधानाशयमापन्नगुणत्रयसमन्वितं बुद्धितत्त्वसमासीनमहंकारसमावृतम् मनसाबु॰
द्धिकर्मेन्द्रियैस्तन्मात्रैः स्थूलभूतकैः ४० शुक्रमितिशेषः नयानानयनपात्रत्वादेवसंकोचाभासरूपेण
मलेनप्रध्वस्तगुणीभूतचैतन्यस्यस्याअतएवकिंचित्कर्तृत्वात्तद्रूपाभ्यांकलाविद्याभ्यांसमाश्रितेएव
मन्यत् अमेषांवुकालादीनांस्वरूपस्वभावसर्वेनिर्णीतमासः यदेतन्मायादिक्षित्यन्ततत्त्वजातं
प्राणवेनततत्त्वशरीरोत्पत्तिकारणं अप्यस्मिन्क्रमेणादेवशिवत्रिंशदेकंचसंतया ४१ शरीरोत्पत्तेः॰
कारणंमायादिक्षित्यन्ततत्त्वानिपंचत्रिंशत्प्राणवेनश्रीमत्त्रिकुलतत्त्वव्याप्तिकेनशुद्धदेहोत्पत्त्यर्थं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.तं.
उ.टी.
२

17

मेमेत शणवन्मासाश्चपतानि भागवशोतः अस्मात्शेषवनयादि आध्यात्ति रूपामायाभेदप्रागल्भ्यवि-
मोहिनी अस्य कालाद्यं जायन्तादिकिंचित्कर्तृत्वोद्दीपिकाविद्याकिंचिज्ज्ञत्वविवेकप्रदारागोभोगाभिष्व-
ङ्गप्रदः कालस्तथेदंशादिविषयकलनाप्रदः नियतिः भगवदाराधनादौ नियामिकास्वभावः अ-
हं शिव एवेति अयाहंशोहंकः एवमनन्त अस्मात् देवकविंशतिमध्यात् षड्विंशात्मा सदाशिवस्य
नवरागेन धर मायादिनियमिताकाञ्चुकरूपाबद्धात्मीयात्मनः पुंस्तत्त्वस्य पुद्गलकस्य केवलस्य
गालस्यैवयाबद्धात्मात्वाविधानिस्थितस्यानन्दस्यात्माभेदोग्राह्यः एवमात्मनः परोदेहः स्व-
त्मस्थूलोपगपदार्ह प्रधानावनिपर्यन्ते शरीरे च विनिर्मिते ज्ञानवानिति विपरिणात विनिके कु-
त्रिमनतनात्मिकमित्यर्थः अत्र च चतुर्विंशतितत्त्वानि चेतनरहितानि तानि प्रधानानि वागादे प्रधाना-
निवेद्यतेयवनिश्चयानि यद्येतानि अचेतनानि कथं चेतनानि अथ तत इत्याह पुरुषाधिष्ठितानि तानि अचे-
तनानि सर्वाणि ज्ञानवानि सदैव हि धप अधिष्ठितताकलोद्भलितस्वकर्तृतासूर्याणि ज्ञानवानि अ-
हंतापर्यस्तेन न वेद्यरूपाणि वा स्वाननिर्वेदपि ह्युपसिद्धारोगावेद्यत्वात् वेद्यत्वाभेवमानिनपुद्गलस्तथ
वदहिरेगानि षड्नानात्मीनु आत्मनोनुरुक्त प्रधानस्य मेवेद्यपर्वं स्वमिति तेन महत् पञ्चविंशकमेनत्अ-
शाकुतेसमुदाहते प्रकृतिरवशाकृते प्रकृतेरायतनेनुचशाकृतेगुणादितिमत्तमेव अभुक्तहायनमरः
तिभेदेनाशुगापन्वहतात्मीरूपपरेतत्संज्ञानः करणानुपमहतस्यपृथिव्यादिरूपचस्थूलेपरामतत्वाविन
स्यात्मनोदेहत्वमेत नामवशुद्धरूपतास्फटोपिनुमाह ततोमूर्तिभेदेदेहमलमेत्रमलत्तिने सकले
भैरवत्वस्यदाक्षिशाणांमलावने स्वानानिकल्पयेत्आत्मस्थावरणावपि वक्राणिकल्पयेत्स्वाहर्षो २

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

एवंवदतिणां ज्ञेयं पश्चिमे चैव यथावत्सविभागशः कलाभेदं यथा पूर्वं शोध्याधाने प्रकल्पयेत्
नवतत्त्वे त्रितत्त्वे च विद्यामालोचनत्रयं वर्णानीनेन तत्त्विकाम्मूर्धा याग्निप्रदीपिता षोडशान्तर्हृतामा
त्वरतिका विघ्ननाशिका नवकं कल्पयेत्तस्मान्मूर्ध्नि विन्नेचक्राडके हृदयनाभिदेशे च गुह्यकं वा
ध्वजातः पादान्ते चैव विन्यस्य स्वस्थानगणामसृते क्रियाज्ञानेन तथेच्छा च दक्षे वामे च मध्यतः वि
द्याराजः स्वनेत्रे च भैरवो मन्त्रनायकः ५२ सर्वमेनन्तथमपटलपञ्चयथानिर्णीतमतन्नतथेहात्र
त्रचापि चात्र मर्हे यो विषमप्रतिनिर्मिकं च आक्रियते त्वावलीतितत्वादीनि मूर्धादीनि दण्डभेण्यासहायमे
वक्रमोघ्रक्रोभैरवस्यासातेस्त्हिक्रमस्य स्थितत्वादिय ऊर्ध्वनानेनेष्टिकाभिप्रायेणान्तस्थात्वात्येयं
यथावत्सविभागभागशइति कर्वाटवक्रमेगिभ्याशो ध्याधानमिति सकलन्यासोनेकलायेकतम
मधानेभाविघ्नमार्गभीकृतेनतर्धपात्रकेन्यामाद्विशानशोधनीयदीक्षायामेव कल्पयेत् यद्व
स्यानिदीक्षाकलेन्तदेवशिशोध्याधानेप्रकल्पयेदिति विद्यागाश्तिशामात्रआज्ञादेशः त्वरिका
मन्त्रः कलेन्यस्यः सप्तदेवमत्रऊर्ध्वादिहोक्तः वर्णातीनः तत्षोडशस्वाराणामन्तः ग्निणषोडशान्तः अ
नवकमिति श्रीस्वच्छन्देशकपालीशायष्टकोपेतंप्रस्यमूर्भीमादिनानिर्देशः स्वस्थानादिममनेन
रेभविष्टन्तिक्रियेमादिपाठक्रमादर्थक्रमस्यबलीयस्त्वात् ज्येष्ठाज्ञानेनतयादक्षेक्रियावामानयोमरर
त्निभाविघ्नकेनेकार्थत्वात्माथान्यत्वाश्वदत्तिणोज्ञानशक्तेवामेक्रियाशक्तेन्यासः परन्यासमाह
निष्कलेन्तनथावाह्यअंगान्येवयथाक्रमं निसदियेवआसमन्ताद्द्वादशान्ताद्दाहयित्वाअवतार्ये
मर्थः एवमित्याबाह्यअङ्गानिचमर्वेत्त्वादिगुणषड्कारूपाणीतिपूर्वमेवोक्तेनेनाजाङ्गत्राणरूपा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ ख॰
टी॰ प्र॰
१८
18

एषज्ञानीति नेत्रान्तरयोजनमसत् अस्मत्साम्नावस्मेध्यानमुद्रावेद्धः कार्य इति गुरवः नेत्रहृदि निलीनांगु
ष्ठाङ्गुष्ठः मेवोच्छ्रितो गुह्यशिरसि नत्रिछिन्नतर्जनीकाशिकायां परस्पराभिरिताङ्गुलिपाणिद्वयं कवचे
मध्यमातर्जन्यनामिकाभिः नेत्रत्रयस्पर्शः नेत्रतर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां दिक्बन्धनमस्त्रे आवाहनाद्यमेर ॥
गोद्धरूपमत्याऽपृथ्यविविधभक्ष्यभोजनैः पूजयेद्देवदेवेशं मनसैवाप्रकल्पितैः एवं च आत्मानेभे
दध्यात्वा ततो हृद्यागमाचरेत पूर्वपूजकशरीरमपि भैरवीकर्त्तुमयं प्रक्रमः आरब्धः तत्र यागस्याभे
दरूपस्यात्मना आमनन्याश्रितनावहितत्पानि रूपयति नाभौ कन्दं समारोप्य नालं तत् द्वादशाङ्गुलं हृ
दम्बुजं कल्पयेद्यावत्तत्पद्मं विधिवित् प्रयत्न अष्टपत्रं महादीप्तं केसरं सकर्णिकं कन्दपद्मात्पत्तिमूलं
समारोप्य प्रकल्पनं तत्र आर्ह्यपीठत्वं उक्तत्वाच्च कन्दं नाभौ नाभिविषये समारोप्य ज्ञात्पनाले आ पाश
कि रूपे नाभिहृदयान्तरालसंस्थं ततो द्वादशाङ्गुलं नाभेः द्वादशाङ्गुलमितम् अत्र व्याप्तिमाह कन्दशक्ति
मयं तत्र नाले वैकारं कर्णिकायां भुवनानि च नालमेव रुद्राण्यावराणीति दयात्मकोभवर्द्धोर्ध्वरूपः शुद्धा
ध्वावस्थितः विद्यापद्मं महादीप्तं कर्णिकाबीजराजितं पुष्करणितु देवधीनां विद्येश्वराः स्मृताः
एवं ध्यात्वा महापद्मं सर्वदेवमयं शुभं । कल्पयेद्दिव्यत्रुवन्नेत्रेण शक्तिं विश्वात्मापरमेश्वरी आधारभू
तायस्यामिदं विश्वमाश्रित्य तेन मा ओमाकर्षतीव स्यमाणत्वात् गर्भीकृतपृथ्व्यादि तत्त्वचक्रैव्यापया ।
को श्रीमद्वे आधाराधारशक्तिर्नाम्नापः वस्तुलम धरासरोदयोतवक्रेदयेतिवनच्छ्युमिति तत्र
अनन्तव्याप्यस्याराणी वे तेजोव्यापतोतप्राणप्रसूति देहतन्त्र सद्भावात्मकवायुव्याप्याकुलमध्यवक्ष्यति
कपालिकः यकृतं तत्स्वरूपं यस्य तन्मात्राः मिन्यर्थः अनन्तवाङ्करनालरूपाधोधार्ध्वमके: तत्र गात्रतत्त्वाद्रिक ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कन्दात्मनो नालग्रन्थिः तत्त्वानामिति तत्त्वत्वाभिप्रायं रूपाणां महदादीनामिति शुद्धाशुद्धवर्गविशेषाणां मंत्रने-
ज्ञेयमयत्वात्तुच्छरागादिबीजानि विविधस्वराः अनन्तभट्टारकाद्याः शिवपर्यन्ताः एकं कन्दनालग्रन्थिका-
बीजरूपं चतुष्टयमासनं प्रसिद्धं आसनविन्यासक्रममाह। शक्तिन्यासो भवेत्पूर्वं कन्दं तत्तदनन्तरं ग्र-
न्थिनालविन्यासमनेन परिकल्पयेत् तेजोमयं महाशुभ्रं स्फुरत्किरणभास्वरं ॥ विद्योद्भवमिति
भूतामिच्छाशक्तिमाविश्य तदृष्टं भवरूपं कल्पमाक्रम्य तदुन्मेषतन्त्रमसरूपांकुरनालात्मकमशेष-
मायान्तमध्यानमात्मतत्तदुपरिस्थितं तद्विविधशतेजोमयस्फुरणमात्रेण कल्पयेदित्यर्थः नालविन्यस्यतदु-
र्ध्वमनेन परिकल्पयेदिति तन्नाथे ग्रन्थिस्थाने सिंहासनं तदुपरि च पद्मं क्रमेण कल्पयेत्तमाह पद्मं ता-
न्तेवैराग्यमैश्वर्यं चक्रमात्मसेत एते च सितरक्तपीतकृष्णा आग्नेयादीशदिग्गताः पादकाः सिंहरूपा
स्त्रिनेत्रा भीमविक्रमाः पादका इति पतन्नाममनात्र विद्याः हिंसासंरतिममोरशत्यवशेषममारिणः अ-
न्तताः पादाः पादकापते सिंहरूपा इति पाक्रममहिम्ना अशेषविश्वाक्रमणादीश्वरशक्त्यधिष्ठानेनैवैत-
देषां घटमेतन्त्तत्साध्यानयेजडत्वद्विपमरूपता या मितीश्वरशक्त्यधिष्ठानादेते त्रिनेत्राः घोरसमारवानद-
न्त्वाश्च भीमविक्रमाः एते च सप्तभक्ताणां शिवशक्तिमयामेत्रान्यस्त्वाविरंविदिते॥ वस्तुतः परमेश्वर-
शक्तिमया एव तथात्वपरिस्त्रानाः अधरपदसंचारिणः यदान्नतया प्रत्यभिज्ञायन्ते तदा मनन त्राणध-
र्मकाः प्रत्यभिज्ञाताः शिवेच्छया मंत्ररूपतां प्रकटयतः शुद्धप्रसरणात्संसारिणो भवन्ति भक्तिभाज इति
परमार्थः तत्तन्मंत्रेषामंत्ररूपताकाचित् अशुद्धाध्वव्यवस्थितेः सिंहासने वक्ष्यमाणराजपादः अथ मध्ये ता-
न्वैराग्यमनैश्वर्यं तत्प्रागादिशः तत्सगात्रनिवेश्यतद एते हि गात्रकाः सितवर्णकाः सिंहासनपट्टिका

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·खं·
टी·प्र·
१९
19

रूपाः प्राग्यस्य सर्वं व्याप्नोति मध्यमायाश्छादितत्वादयं मादिमयात् अत एव केदारी प्रेति स्फटिकालवत्त्व
धर्मोदयपृष्ठे मायापदे स्तातानि गात्रकाणि प्रेतेव मेघानकीलके प्रवश्रतमी ग्रन्थित्रिमाः वेदा
गुणाश्चैते चैव स्तानव्याः क्रममाः स्थिये ॥ आग्नेयादिक्रमेण प्रतिकोणं पादस्केन सह गात्रद्वयस्य वहनार्थं
कीलकद्वयमिति करणाद्यो वेदाः कृताद्यश्च गुणाः नत्वङ्गा गवामनाः पृष्ठेन तेसमाश्वहनहनेनवोवि
विद्धशङ्कापीकरुपाः संस्थानकीलकारस्सकाः वहकत्वादेव वक्रस्त्ववर्णो स्तानव्याः एवंविक्रपाण्यस्य
शक्तिरूपतयापद्यास्ताताव हकाभवन्निनत्वेनेत्यूह्य धर्माः कथमियं ती भूमिप्रायाः उच्यते सर्वं यावद्वस्या
दिधर्माणां मायाउत्पत्तिभूः उच्यादयस्तु विभवस्थानत्वादयासन्मूलभूमिमाता तच्छिन्नाः नतु नः प्रोटद्धी
मत्पर्लिपदाउच्छेत्तमेतानीरक्रमादर्शितः अनाएव मन्वं रजस्त्व मासिस्थूल तपवोच्छेदे सिद्धासनापरि
णामयमयमेव मायामसूरिके दर्शयितुमाह अधच्छादनमूर्ध्वं च रक्तं शुक्लं विचिन्तयेत् मध्ये तमोवि
जानीयाद्गुणाद्वेतेमवस्थिताः ॥ ऊर्ध्वं शुद्धविद्यात्मिकत्वं तिनवाभितेसमस्वरूपमथपत्र संसरणात्मुणान्वा
दकेरजोमयं चमधेत्वाख्यामाच्छादनप्रकर्षान्तमोमयं कृत्स्नस्यानिकः अथ च माया यामसतृत्यादित्वमत
अशेषमायाकार्यस्य मायायां संस्तरूपतया त्वधनाधर्वर्णोविष्यमाणास्थिमावस्थितत्वात् शक्तिपातपवि
त्रैस्तु सर्वमेतच्छिवशक्तिरूपमेवत्वेनैव भावनीयं यतस्त्वपि यत्र यत्रैतत्परक्रम्य सर्वं शिवमयमिति अथ
सिद्धासनमस्य केषापरिविद्यापद्मस्य सितमाह सितपद्मं विजानीयात्केसराणि विचिन्तयेत् सितरक्तपी
पीतानि मूलमध्याग्रदेशतः कर्णिका हेमसङ्काशा बीजानि हरितानि तु पद्मं च वर्णमेव सितपद्मं भव
तिसितत्वं चास्य शुद्धविद्यामयत्वात् अस्य दलेषु देवतान्न्यासमाह वामाद्पूर्वदले न्यसेज्ज्येष्ठां वह्निदलाश्रि १९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नाम गोष्ठीरिति ज्ञापयेत् कालीनेष्वेन गोचरे कलविकरिणीं देवीं बिम्बे द्वादशदले बलविकर-
णीं देवीं वायव्यदलमाश्रितां बलप्रमथिनीं देवीं उत्तरे विनियोजयेत् सर्वभूतदमनीं च ऐशान्यां वि
निवेशयेत् मध्ये मनोन्मनीं देवीं कर्णिकायां निवेशयेत् सप्तमेनैव एतच्च शक्रचापनिभं देवि
ध्यानं शक्तिमण्डले तेनापि मध्ये सूर्यसहस्राभां चिन्तयेत् मनोन्मनीम् एता देव्यो भुवनाधिनी
स्वरूपेणाग्निरूपेण शक्तिं तत्र स्थितः मध्ये तत्पदे परापरेण रुद्रस्त विद्यायामपरेणाग्निरूपेणोति विभागः
तेनैव च ब्रह्मादीनां मातृसाधि स्वरूपं दर्शयिष्यामः भवप्रागुक्त शक्तित्रयमयमिति विद्यात् तेमानमेय
मानरूपत्वात् क्रियेच्छाज्ञानात्मकं तत्र मण्डलत्रयं तन्मितमाह सूर्यादिमण्डलपद्मे सोमे संयोज्यके सरे
वह्निमण्डलकं देवि कर्णिकायां निवेशयेत् अत्र हि मेयरूपस्य सोमस्य वह्निसूर्यात्मकमन्दमानमप
वर्तित्वेन हि मानस्य प्रकाशमिति विना मानप्रकाशश्चापि करणं विना मेयप्रकाशः कश्चित् समावेव हि वित्र
मातृमानभावानां मेयमाभासयन्तो आभासमानाश्च प्रमाणप्रकाशात् स्फुरितमेव भवतीत्वलमपिके
न भविष्यत् तत्र ऐशमेहारपटले पतत्वामन्त्रयापिष्ठानदेवतात्रयं निरूपयति उदयिष्ठान्तविद्यान्त्रभा
वमत्र प्रकटयितं ब्रह्मा विष्णुर्हरश्चैव मण्डलेषु पिपाः स्मृताः परापरयाष्टामेषां ध्यानमाह ॥ ब्रह्मा
चतुर्मुखो रक्तश्चतुर्बाहुविभूषितः कृष्णाजिनोत्तरीयश्च राजीवासनसंस्थितः कमण्डलुधरो देवि
दण्डयुक्तस्तथैव च अक्षमालाधरो देवः पद्महस्तः सुलोचनः ध्यात्वा पद्मेषु तेनास्य सर्वकिल्बिषना
शने अतसीपुष्पसंकाशं शंखचक्रगदाधरं ध्यात्वा गरुडे देवं वनमालाविभूषितं स्फुरत्कुण्डलमा
णिक्यकिंकिणीजालमण्डिते दिव्यकुण्डलपर्यस्ते गरुडासनसंस्थितं ध्यात्वा विष्णुं महात्मानं केसरे ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वछं.
टी. प्र.
२०
20

पुनिवेशयेत शोभनपद्मसुपल्लवयेतेमानेमेयपोमैलोमावान्मेपान्तनिसोममण्डलेरक्षिप्रथा
नेपिस्थितिकारीविष्णुः स्थित्यात्मनिच प्रमाणात्रूपे सूर्यमण्डले सृष्टिकर्ता ब्रह्मा पिशानेति श्रुत्येत एव
ततः शावकेन्द्रदयवलसत्पलहस्तं त्रिलोचनं दशबाहुं विशालाक्षं नागयज्ञोपवीतिनं सिंहचर्मपरी
धानं शशाङ्ककृतभूषणं नीलकण्ठं हषाङ्कं रुद्रं ध्यात्वा वरानने निवेशयेत्कर्णिकायां महाप्रेतं
कलाशने ॥ तदुपरि महाप्रेतं समेतं सूत्रात्मसमं तं सचेतनं रक्तवर्णं सतेजस्कं नेत्रत्रयविभूषितं प्रकर्ष
णायतः स्फुटदन्तं निमज्जनं प्रहसन्तं प्रयानं स्थितिमन्त्रप्रविष्टः प्रकर्षणाच्च रुद्रं तेशान्त सम्बद्धं विश्वपस्यतिशु
न्यप्रेतः रुद्रः सदाशिवः सच महाप्रेतनिपदेनानाश्रितमिव रूपः परमशिव एव च भगवानेकः चिद्रूपस्तद
खण्डीत्यनाश्रितादिसत्तेदेकजीवितः स्वयं तत्प्रेतत्वप्रेतः अथराधनो निमित्तं त्वेनावस्थानाप्रेतः स
वापरयाख्यया स्थूलः सदाशिवः सच्चमयाम्मपवनादरूपः परयान्तः अनाश्रितं इति तदनु सोऽर्णाम
हामनेपद्मे शायस्य सचप्रेतः परमशिवः अहन्ताप्रवेशादेव प्रहसन् नादामर्षरूपा महाविकास
मयस्यैतेनैव परमशिवे (अहन्ताप्रवेशादेव प्रह) नात्मनामचेतनः एवमपि तावन्मात्रेदोनन्तेषामात्मको
पापि रूपत्वाद्धि हानेरजकत्वाश्च रक्तवर्णः बोधप्रधानत्वान्तेजस्कः वक्ष्यति च सूर्यकोटिसमप्रभा
मिति भोवनेषट्लरश्च ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मनीरीषणीयज्ञोयकार्यात्मविश्वेनयनानेत्रत्रिनयनकूर्ध
दशाविशेषणाभूषितराजमानेयथाकेतिसोऽदेवायदाचेनेनित्यमेवाभ्युपासतेस्य बुकस्तत्राज्ञे
याशति एवमिमदेवं ॥ गणावेनतिसेन्सर्वमासनेभैरवस्यतु ॐ आसनायनमः इति मन्त्रेणतत्सर्वमा
सनचिह्नरवाभेदेनव्याप्तसर्वशिवमयमितिवक्ष्यमाणत्वाच्छक्तिरूपनतद्व्यतिरिक्तापररूपप्रणावा २०

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ततो भीकारेणान्यमेन अत्रैव आसनं विभजेन्मन्त्री क्रमशः पञ्चप्रह्यैतिश्चीरो रहृतर्थेनानं करद
येसकलीकृत्य पञ्चप्रद्वान स्थापनीया आस्फालनीया गन्धैः पुष्पैः समभ्यर्च्य ॥ प्रणवेनैव ततो मू
र्त्तिं प्रकल्पयेत् कदम्बकुसुमाकारां तत्रासंकिरणाविष प्रकाशाह्लादमयीमित्यर्थः अथ मूर्त्तौ
भैरवदेवं सकलं परिकल्पयेत् द्वात्रिंशद्वर्णकचितं स्फुरत् हिडिंबोजनः ह्रीं द्वादशान्ते मन्त्रोच्चारेण कु
लानन्दतत्त्वाविश्रम्स्य हृदये वमन्त्रराजे पर्यंक्के भैरवीकले त्यमेदितिगुरवः अत्रैव वक्ष्यमाणब्रह्मकपा
टकलावक्त्रभेदा दिस्मर्वे सामृत्रितमात्रे अभाप्यज्ज्वल्यायेन चिन्तयेत् दिगाशयेन स्फुरत् हिडिंबोजलमि
त्यर्थः अथ ॥ वक्त्राणि कल्पयेद्देवि सद्ध्यानेन महेश्वरि मूर्धादिवर्णयावत्षण्णवादिनमाननः
अष्टात्रिंशत्कलाभेदेषो ध्याधाने प्रकल्पयेत् शक्तित्रयं ततो न्यसेद्दक्षदिग्वामगोचरे मध्यप्रदेशादे
वेशि पञ्चदविस्मरणार्थं पुनरपि पठितेन तत्समासेन परमेश्वरस्य दृष्टानि तत्त्वाक्तिमयानि भगवति त्व
प्रकाशानन्दघनानि अप्रतपवामनामीना त्मविश्वाणीवमयमित्यर्थः ध्यानमाह ततो रूपमनुस्मरेत् त्रि
पञ्चनयनं देवं जटामुकुटमण्डितं चन्द्रकोटिप्रतीकाशं चन्द्रार्धकृतशेखरं पञ्चवक्त्रं विशालाक्षं सर्पगो
नासमण्डितं वृश्चिकैरग्निवर्णाभैर्हारेणात विराजितं कपालमालाभरणं खड्गखेटकधारिणं पा
शाङ्कुशधरं देवं शरहस्तं पिनाकिनं वरदाभयहस्तं च मुण्डखट्वाङ्गधारिणं वीणाडमरुहस्तं च घण्टा
हस्तं त्रिशूलिनं वज्रदण्डकृताटोपं परश्वायुधहस्तकं मुद्गरेणापि चित्रेण शक्तेनच विराजितं सिंहच
र्मपरीधानं गजचर्मोत्तरीयकं अष्टादशभुजं देवं नीलकण्ठं सुतेजसं ॥ आरुरुक्षुस्त्रिस्कलयाम्निप्रवे
शयितं भगवतास्वस्थानमादीस्मकाकार उन्मनाशक्तिभूमौ दर्शितः नहि भौवनेक्वापीदृग्देवोस्ति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.त्र.
टी.प्र.
२१
21

शाङ्कस्फारमयत्वादेव चायमष्टादशभुजः इत्यादिव्यामिश्रत्वं डितेवास्ति तथाहि निशुम्भः पद्मादिशा
क्तिभिः स्थूलसूक्ष्मपरभेदान्मायान्तव्याप्त्यवस्थितानां पञ्चानां रूपादीनां न यत्नेयेन तत्त्रिपञ्चनयने
जटाभिरूर्ध्वपदावस्थिताभिर्वामेश्वर्यादिशक्तिभिः मुकुटेन च स्वात्मप्रस्फारेणामोदितं चन्द्रकोटि
प्रतीकाशमिति प्रकाशानन्दघनम् यदुक्तं श्रीलक्ष्मीकौलार्णवे शुद्धतत्त्वान्तेशानि भैरवो गीयते
भुवि न तद्दंष्ट्राकरालत्वात् स्वात्मस्थाविविनयेदिति वज्रार्धकृतशावरमिति विद्याप्यायकृदाख्याम्
तकालामसत्त्वम् चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियाख्यानेप्रचुरस्वरूपादिव्यत्रकनिसंसारत्राणरूपाणि
वक्त्राणि यस्येति विशालाख्यमिति अनेनस्वलेदोवहिर्हिषित्रिमेषाणोन्मेषवर्जितश्याज्ञानपर
भैरवस्फारावस्थितसर्वैन्याश्लिष्टाहारेणाहुविराजितमित्यनेन बहिष्कृतमायीयकार्मणाख्यपा
शत्रयासंयोजनवियोजनक्रीडापरत्वमुक्तं कपालमालाभरणमिति अशेषविश्वशरीरे विश्वकपा
लमालात्मनावयवप्रपञ्चरूपमाभरणं लक्ष्यावर्णाय स्वचिदानन्दघनस्य भगवतस्तस्य इच्छाज्ञान
क्रियाकरणरूपाणैकैकस्याश्च शक्तेः त्रिरूपात्वस्वतत्रापि परापरभेदेनाष्टविधत्वादष्टादशभुजत्व
तत्र खड्गेन ज्ञानशक्त्यात्मना पाशाक्षखट्वाङ्गकेन क्रियाशक्तिरूपेणाभक्तानां संसारत्राणपरिहर
णं पाशेन विश्वबन्धेन स्वानन्दं अङ्कुशेन तदाकर्षणं शरपिनाकाभ्यां कारणग्रन्थिमालाभेदनं वर
दाभयहस्तत्वेन भोगमोक्षप्रदत्वं मुण्डधारणेन अध्यात्मात्मकमायामुण्डपहर्तृत्वं अनाश्रितान्त
स्य विश्वस्य स्थितिकारकस्थानीयस्य सर्वाविद्धितिलयत्वात् खड्गधारणं वीणाडमरुखट्वाङ्गाभिर्मन्त्रता
रमपार्श्वं निवेविद्याश्रयनादेवमर्घनिनालनावहितशक्तित्वमिच्छाज्ञानक्रियायोगित्वातेऽप्रश

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

क्रादण्डेन त्रिस्थलेन पाशाङ्कुशज्ञानेन वज्रेणोर्ध्वस्थितेन खड्गादिशक्तियोगाय: स्थितेमणीयादिदेवेण
वाशेषविश्वात्मकनिजशक्तित्वदण्डेन नियतिशक्त्यात्मना मुद्गरेणाविड्याक्तिरूपेणाशेषभेदवि
दारणाशूर्णीकरणमिति निर्धन्यते मिहोविघेश्वरसदाशिवशक्तिशिवात्मकपंचनमश्चित्स्फारः त
स्यचेदचरितं गजस्यच वितत वितत स्य मायात्मन उक्तस्वरूपसिंहनिर्भेदस्य चर्मचरितं विलसितं
स्वस्वरूपसंलग्नत्वात्परीधानेवोधाभेदात्मकस्य स्वरूपोपरिवर्तमानेयस्मादेवं क्रोधादिशीलेनीलकंठे
प्रख्यात्यात्मकमहाविषहरं सतेनमचिदानंदघनेन एवमादिवमेश्वाणकारसेनज्ञस्माभिर्वितत्य दर्शि
तेऽस्य भगवतो वक्त्रध्यानमाह ॥ ऊर्ध्ववक्त्रं महेशानि स्फटिकाभं विचिन्तयेत् आपीतं पूर्ववक्त्रं तु
नीलोत्पलदलप्रभं दक्षिणंतु विजानीयाद्वामं चैव विचिंतयेत् दाडिमकुसुमप्रख्यं वक्त्रं माद्कसप्र
भं चंद्रांशुदशनीकाशं पश्चिमं तु विचिन्तयेत् ॥ वक्त्राणि दिव्यचिह्नेनेतु दंष्ट्राग्रहादिदक्षिणं तु विश्वन्यात्
एवमीदृशं ॥ स्वच्छंदभैरवं देवं सर्वकामफलप्रदं ध्यायेद्यस्तु प्रकोत्मा निप्रसिद्ध्यति मानवः ॥ प्र
कात्मा एकचित्तः सिद्ध्यति भुक्तिमुक्तिं लभते यथा एवं वाचकस्य सकृदुच्चारणात्सर्वं किल्विषनाशिन
मुक्तेनथावास्य स्वापिध्यानमात्रात्सर्वसिद्धिप्रदर्शित्वमुक्तमिति महाप्रभावत्वात्स्योपयते परंत्यासमा
ह ॥ ततः परमबीजेन परंपरमकारणं मशान्तं निष्कलं देवं सर्वव्यापि निरंजनं आवाहयेत्स्वहृष्टात्मा
नवेदिविवदास्पदं ॥ परं निरतिमंयं स्वहृष्टात्मेति शांभवपदसमावेशप्रतिनिलकणातिशयादावाह्य
द्वादशान्तादवतार्य स्वरशक्त्या वष्टंभेन तत्स्वरूपमनुतज्जयद्वादात्यर्थे तेनस्थ मन्त्रकारमारक्षेवेत्नर्थः ॥ क्री
दृशं हृत्कमलालमध्ये मनध्यानामाचाहातन मसाश्रिते निष्कलं कारणातीते नामान्नः शान्तंजनः नस्यो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·स्थे·
टी·प्र·
२२
22

मः पर्यन्तो व्याप्त्यान्तः तेन हृदादिद्वादशान्तेषु स्थानेषु पद्मामुद्रां तेन निष्कम्पेन स्वरूपादशालिते एवं आवाह्य
परमेश्वरं ॥ संस्थाप्य विधिवद्देवमङ्कुशं ततोऽन्यसेत् ततो नैष्ठिकयोः कृत्वा अङ्गुष्ठे तलमध्यगौ
आवाहनीति विधमित्यावाहनमुद्रया आवाहनं बद्धाङ्गुष्ठौ स्थितौ मुष्टीनन्त्वा स्थापनी भवेदिति
मुद्रया स्थापनं अथ पाद्यमाचमनं वार्घ्यं स्वागतं तदनन्तरं सन्निधानं च देवेशि कल्पयेदिति शेषः
पादार्घमन्त्रः पाद्यं ह्रीं शोभनं मस्तदनुग्रहपरमागमनमस्त्विति स्वागतयोनिमुद्रया सन्निधानमेवं
कृत्वा निष्ठुरया निरोधयेत् निष्ठुरमुद्रया तया निरोधयेत् अङ्गुष्ठं बलस्थापयेत् स्यान्तं अङ्गुष्ठगर्भ-
गौ मुष्टी इति निष्ठुरान्तनिरोधने तु कार्या ततः गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैः धूपेन्ता नमः शोधयेत् सर्वमतः
न्यानं मकुर्यात् अथ सन्निधानार्थं मुद्रां प्रदर्शयेत् अस्त्रानुयोगे कल्पकर्मणि मुद्रहर्षशान्तिदर्शानि
दुभैरवैर्नमस्कृतिं गुरुयन्तिमक्कात् ज्ञापयतिपाशानि निवारितकायस्वरूपप्रतिविम्बरूपां
ज्ञापयमानामष्टादशविधां पताकां महादेवि भैरवस्य प्रदर्शयेत् आवाहने निरोधने तथैव च
सर्जने इति वक्ष्यमाणात्रैकल्पकर्मणि त्रिधेति मनोज्ञाग्रहवङ्क्षाया वामभवाम च समभवाद्देहाङ्गवाङ्-
वितैपर्मत्रयं त्रिविसर्जनादत्रास्वाप्यनिर्दिष्टा विसर्जनान्तर्योगं वक्ष्यमाणं ततः स्नानादिककर्मकृ
त्वा चैव वरानने परिधाप्य महावस्त्राणि नेत्रपट्टोऽङ्गवानि च विलिप्याङ्गुरुकर्पूरैश्चन्दनाद्यैर्विभूषयेत्
विलिप्य परिधाप्यार्थं च येदिति क्रमः ॥ पुष्पैर्नानाविधैः शुभैरर्चयेद्भूषयेत्ततः अर्चयित्वा महेशानि पञ्च
मुद्राः प्रदर्शयेत् गणासैभैरवं देवं स्कन्दं विघ्ननायकं अर्चयित्वा विशेषाच्च प्रणम्य समावेशनतन्मनी
भावमाश्रित्य ततो हृष्यराणावात्यविनिवेशय वरानने ॥ परमेश्वरशक्तिरूपेन तदभेदेन न्यस्तमपि वक्ष्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गत्विपुनस्तद्विसृष्टये च तदाभासितत्वात्प्रभाउन्नवत्वमूर्ध्वमिवावरणतया स्थितं विनिवेशं पवेचाभि
दधदेवं शिवयतीति यद्विसृष्टमात्मग्राहकं मिमतेति शिवरूपमपि शिवेन तथाभासितत्वात्स्वरूपगोपनाद
तेनैवास्तवमस्पष्टप्रकृतिकदाचित् आवरणस्यास्य विभागमाह पेशान्याः पूर्वतो यावत्सौम्यं ता
यावसानकं विन्यसेत्पञ्चवक्त्राणि पञ्चवक्त्रयुतानितु वामभिदेशाभिस्त्रिवशाशाकमुखैः स
हस्याानव्याति स्वरूपाणि वराभयकराणितु एकैकस्याः शक्तेः पञ्चशक्तिरूपत्वात्पञ्चवक्त्ररूप
त्वमेकैकस्य परशाक्तस्वात्मकस्वरूपतो भेदेनाभासितत्वात्तथापि चमेव नाडीमेदानास्यानद
भेदमाश्रित्यावस्थानामेषाप्रजनमुक्तं स्वस्फारिकाभत्वादेवं शक्तेरूपते षां तानि स्वरूपाणि वराभ
यकरत्वं विवृक्तावटकपाशाङ्कुशशरापिनाकमुण्डखट्वाङ्गापलत्वानपरं मन्त्राणामपरापररूपत्वा
त्पादीनां च प्रत्येकैत्रैविध्यान्महासमासमानरूपत्वमतत्वाद्दशरूपतेति तद्वामत्वाद्दशबाहुत्वं
वक्त्रावरणानु शाक्तान्यष्टानाह ओंश्रीशास्त्राद्यपञ्चावृतादित्तु चतेत्रयमेत हृच्छिरश्शिखाव
दृशास्त्रैर्वशविभागाः अग्नीशारक्षोवायव्यादिषु पञ्चसु हृच्छिरःशिखावर्माणि अस्त्रं च दिक्
दिक्क्षमिति विभागाः सकलानामेवदृष्टमावरणतयाप्त्यानि तत्रनिष्कलाङ्गानि तेषां सर्वज्ञाता
दिरूपाणां निष्कलैकरूपत्वात् एषामूर्ध्वमाह हृदयं मन्त्रयोगीभ्योशिरोगेचनप्रभम् तडित्कुलाभसं
काशां शिखां देवीं विचिन्तयेत् ओं मूमत्कवचं विद्यात्कपिशं चास्त्रमेव च ॥ नेत्रस्वरूपस्यानान्निर्देश
वक्त्रमाह ज्योतीरूपप्रतीकाशं नेत्रे मध्ये व्यवस्थितं विन्यसेद्दिव्यं मध्ये इति कर्णिकायां वस्तुत
स्त्रिनेत्रे कर्णिकायामिति एतेच पञ्चवक्त्राः स्मृताः सर्वे दशबाहुविभूषिताः नानाभरणसंयु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·तं·
टी·प्र·
२२
23

कानानाप्रमोहूलेपनाः॥ नानावस्त्रपरीधानाश्च भैदैः कल्पैलेः शुभैः रत्नमालाविनद्धाश्च हारके
यूरभूषिताः एतेच द्विरष्टवर्षकाकाराः स्वरूपास्थिरयौवनाः भैरवाद्याः स्मृतामंत्राः पीठेशाः
पीठमातृकाः भैरवाद्याश्च क्षांतामंत्राः पीठस्याविष्ठायामंत्रमंडलरूपस्यचतुर्विंशस्य ईशाः स्वामिन
स्तान्मातृकाकाराणानमात्मकाश्चयेतेपीठस्तेनमंत्रोद्धाराद्भिवलि परमेतद्याचक्षते मंत्रिरत्नतया
गेदेवतान्यासस्यमध्येप्येवकल्प्यमतयद्धास्याएव अनएव यामाएवंमयाव्याख्यातास्त्रयोदशा·
किंतनमा भैरवंपूजयित्वाततस्योत्मन्त्रतान्यमेत तस्याध्यानमाह॥ यादृशो भैरवंरूपं भैर
वास्तद्देवदि मध्याच ईषत्करालवदनागंभीरविपुलस्वनाः प्रमयाम्यांसव्याध्यायेईरवेविघ्नि
तेतएणम करालत्वेभैरवाद्धकारतः याशाभत्तएणाङ्गभीरविपुलस्वनतोविमर्शप्राधान्यात्प्रमत्रो
स्तत्वपरभैरवानुरूपएणानुग्रहमवणत्वात्तएवभैरवमंत्राणुप्रवेशाद्देवविस्मितेतत्त्वाणव ततः॥
द्वितीयावरणेदेविविघ्नेसेईरवाएके द्वितीयशब्देनाक्षवक्रात्रिएकमेवावरणमस्याभिकत्वा
न भगवद्धारेभक्तान्श्चेतिदर्शयतिकथ्यमसेदित्याह कपालेशोनष्टवायामाग्नेय्यांशिखिवा
हने दक्षिणेक्रोधराजेनविकरालेत्वनन्तं मन्मथपश्चिमभागेमेघनादश्चरेतथा वायव्येच
वविघ्नमेत्सोमराजेतथोत्तरे विद्याराजेतथेशान्यांविघ्नमेतुसमावतः अष्टावपि पंचवक्त्रा
स्त्रिनेत्राश्चदशबाहवः शुभावहाः कपालमालाभरणाः स्फुरन्माणिक्यमण्डिताः एषांदिक्क्र·
मेणध्यानमाह पूर्वेपीतेस्तनेदेविरक्तमाग्नेयगोचरे दक्षिणेनीलमेघाभैनैर्ऋत्येज्वलनप्रभे
श्यामोवापरदिग्भागेधूम्रोवायव्यगोचरे चंद्रबिम्बप्रभेसौम्येईशानेस्फटिकप्रभे अष्ट तृतीये

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

देवलोकेशान्मारस्थानेषु परिकल्पयेत् नामानि तेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । इन्द्राग्नियमनिऋ
तिवरुणाश्च समीरणः सोमराजः कुबेरश्च ईशानः परमेश्वरः स्थानानि तु वदन्त्यावरणे इत्युक्त्वा
स्थानानि निरूपयानिन्द्रतीयेश्च मिथानाश्च एतेन भैरवाष्टकरूपेण ध्यानन्यासनवरानने । परभै
रवशक्तिसंज्ञात्मकभैरवाष्टकप्रसरं रूपं त्वा समीपे नमित्याभ्युक्तभैरवाष्टकरूपेणैव मिमाः एवम
नरस्थानाण्यपि भैरवास्त्वया मिमाना गणिया गरक्तापरागणि नामडन्तदिशानि वज्रशक्तिस्तथा दण्डः ख
ड्गः पाशास्तथैव च ध्वजो गदा त्रिशूलं च लोकपालायुधानि वै ध्यानमाह वज्रं चानेकवर्णाभं श
क्तिं हेमसमप्रभां दण्डं भिन्नाञ्जनाभं च खड्गं नीलोत्पलप्रभं किंशुकाभं तथा पाशं ध्वजं शुक्लं विचि
न्तयेत् गदां तु विद्रुमाभां वै शूलं विद्युत्समप्रभं एतानि वैष्णाकरस्थानि ध्येयानि अथ सप्तज्याव
रणं सर्वं संहानेमन्त्रनायके कर्तव्यमिति त्रिषट्ज्यते कथमित्याकारयायां अस्त्राणि लोकपालाश्च भै
रवाष्टकमेव च पञ्चब्रह्माणि अङ्गानि एतान्यावरणानि तु क्रमेणोच्चारयेत्सर्वं यावत्तगर्भमस्त्र
अस्त्राणीत्यादि इत्तृतीयपटलोक्तः प्रकारोऽत्र संज्ञेयः इदं चात्र ज्ञातव्यं तन्त्रज्ञाविलमध्यज्ञा
लसमलाविन्यस्तं निमाश्रित्य ना मुत्सजाद्ध्रूरूपमूर्ति मामितः श्रित्वा पियाप्यानाम उद्योगादिचु
तकलशुतिमहातत्वात्मिकात्वन्मयी भावाशेषमिहार्थयमनमाविस्थपराचापरः अनन्तरे मलम
न्त्रेणाकन्तेष्वनाडीसंस्थानमेव च अन्यथ्यान्तमन्तानिष्कलोच्चारक्रमं निवेशयेत् कृत्वा कलशस्या
स्य वामेन रेचयेत्पूरयेन्ततः मण्डलस्य समस्थं न पूर्ववामेन रेचयेदित्यादि चतुर्थपटलानि रूपपि
हमाणास्थित्यानिष्कलनाथमुच्चारयेत्सवामेन निर्गत्य भैरवदक्षिणाविशेत् ततः क्रमेणावज्राङ्ग

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भैरवलोकपालान्तमेवमेवचकर्तव्यंनेतिमूलमंत्रेणनाडीसंधानमेवतुउपसंहारप्रसरक्रमाभ्यांसर्व
स्व. छं. देवताचक्रंभगवतांभैरवमयमेवजायते येनक्रमेणीयचतुर्थपटलेयथमेनपराप्रमूलमंत्रसंधान·
नाडीसंधानेप्रमयात्मयाचव्याचतेनतेधाम्नापवक्रमेणानन्तवेदनानंतरशक्तिरितिवाक्यविर्देतिग्रथः
टी. प्र. ग्रथ परांतेयावदाभावोनैवद्याद्विनिवेशयेत ॥ परांतेयावदाभावोतिग्रंथेनपरमीकरणोक्तत्वानैवद्या
२४ निनिवेदयेदित्यादिशानिवस्पतिद्वितीयपटलेमंत्रसंधानमेतत्वेनउक्तापरमीकरणाभ्यासेनद्वार
24 येननदोवैकुत्स्वभीवेद्यनार्धितं तावदुश्मायेनमंत्रेणावनिर्वाणगोचरमित्यादियावत सर्वद्याव
रणाद्येवदेवितद्यापकंन्यसेत तेनतेपिद्दिनासर्वसर्वकामफलप्रदा इत्येवमेतुषोडशस्थानेषुपूर्वव
देविमृत्युपाधमसेदयम ग्रथचपरांतेयावदाभावाषड्विंशत्वक्रमयत्नेनध्यात्वानैवद्यानिनिवेदयेदुस्थापि
णाद्दृद्वाभगवत्प्यर्पयेत तेःधाम्ब्राणवेदयेत शिवमयानिजानीयादित्यर्थः मानमानिनैवद्यानित
द्विशति घारिकावटकेचैवशाकुलीन्योदकंतथा लेपाउलाडुप्रावानिभक्ष्याणिविविधानिच
शाल्योदनेमुद्गसूपमाद्यंसंप्रकल्पयेत कोशाल्यामारु कादुपांतथाहो इक्षिरोधिच दे
घाम्निरत्कोस्रैलणानाविकल्पयेत ग्रवदेशामनेकानिकदुनिमपराणिच रसालेयुदधिस्तीर·
मासवैविविधैनया मत्स्यमांसान्यनेकानिलेहपेयानियानिच ग्रग्रमाण्येयच्छुभोविरोपशाय
विवर्जितः ॥ यदुक्तंकिंचिन्मात्रंमहाद्विसर्वेतन्मत्त्वेनैवानुसंधायएवम क्रियाभेदाद्वैरवैकात्म्य·
मतस्मिन्नस्मिन्नुत्तधाम्निलीनविदध्यात इतिनैवेद्यरहस्यंवित्तशाठ्यविवर्जितइतिवाल्ययाग·
योज्यनहिमानमेयागोकृपणांत्वभावनिकस्यचित पवकृत्वाभगवद्रूपस्यस्वात्मनःपरमानंद २४

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

निर्भरत्वमनुसंदध्यात् पश्चाद्दृष्टिः प्रदातव्याः स्वस्वात्मस्वरूपतया स्वरायामानंददेहेन्त्वादेस्वमुकं येवज्ञा
स्वद्वारपरभैरवस्वरूपत्वोन्मीलके पाणिभैरवनये स्वराशाहेजलबीजमपि ध्याचत्तेतेजाग्रद्दृग्·
हस्यामुघमीसनयामनघानस्थानिचवरानेन सावारांप्रातिशचाराङ्किङ्किनोनन्तुष्टप्रयेदितिभा·
वसमयोऽल्लियिनः पशावपव एवंचकृत्वा मुद्राप्रदर्शयेत्तथा त्रिधा वैकल्पकर्माणि त्रैकाल्यकर्म
णीत्यनुवादः व्याकृतं चैतत्प्राक् प्रणिपातेन ततः कृत्वा जपं पूर्वमात्मसमारभेत् वामनासात्र शेषस्यापि
देहादेश्चिदात्मनि परभैरवे समावेशनं प्रणिपातः अन्यथा श्रीतत्त्वहिम्नभैरवे भावेहृतेकः कुत्र प्रणि
पतेत जपोत्र भूयोभूयः परभैरवस्वरूपविमर्शः कथमित्याह अक्षमालात्मना ... स·
मर्शितामपि वाङ्मिलन्हः स्वचित्तात्मारंजीवामनसोस्थितः मूलमंत्रं समुच्चारयेदनादीनि तंवि चिन्तयेत्
तन्मीलनात्तानिमे चिन्त्य ततस्तज्जपमारभेत् समचिन्तामिति गेअक्षमालोपेन ... प्रयोगेणगा·
जीवामनसस्थितस्त्वनेनवन्दमाणादिव्यकरणापिरूपत्वं लक्ष्यते अतएवपर्यन्तादिरूपावाक् नि
रुह्याम ज्ञामर्शीमयेकृतयेन अतएवणीभनमविचालितुयस्मात् हृगात्मास्य मूलमंत्रमितिसक
लेनिष्कलेवाम स्थितिमिति अत्तरसंतानमिति क्रमेणोच्चार्याधश्चारयित्वा नादइतिनास्योच्चारयिताक्·
श्चिदितिवक्ष्यमाणानि स्योदितस्फुरत्तात्मनिमीलनेन तन्मयीभूतविशेषणानदनुप्रवेशात्मना वि·
न्तयेत्कथमत्ताणीन्द्रियाण्युन्मील्य ऊर्ध्वंमीलितानि कृत्वा सचिन्तयेतिमंत्रदेवतां सम्यगात्मैकोनवि
न्तयित्वाविनयत्नेवजपमारभेत भूयोभूयोमंत्रविमृशे उक्तंचभूयोभूयः परेभावेभावनाभाव्यतेहि
याजपः सोत्रस्वयंनादो मंत्रात्मा जप्य ईदृशः इतिश्रीविज्ञानभैरवेअत्र अक्षरान्तरसंतानेनतुलेनवि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·च्छं·
टी·प्र·
२५
25

लेखिते जपः प्राणसमः कार्यः अनन्तरं समनान्तः प्रसरणे यत्नेन बीजानां वर्णानां च स्वदीर्घादिमे
न मालामन्त्राणां मन्त्राणि चिदात्मकं मन्त्रदेवतास्वरूपमिनानि विमर्शेन यथाक्रमं मन्त्रमणिवदा
लम्ब्य प्रभावान्मन्त्रदेवताम॥ जपध्यानादिकं कर्तव्यं तदनन्तरं स्यानन्तरं चिन्तन मनुतमितियत्नक्रमवि
धिपरिहृत्येत्यर्थः नखिलमित्येतामिति समयाम यो यत्नेन समाधिशून्यामिति यावत् प्राणसमं इति मध्य
वाहिना प्राणेन ह्रीमप्रवेशनात्मना लोमपथवाही प्राणे यथा तेन्मात्रं प्राणमर्शमहन्तइत्यर्थः नेन
मालामन्त्रान् प्राणशक्तेर्वशात् शिकाक्रमेण गत्वेमात्कममपि क्रनियोजयेत् मालावदयमेषावलम्ब्य मन्त्रमा
लामन्त्रपरामर्शी प्राणशक्तिरन्तः तमनेन यथामति हि कालयासात्मकं संवित्मनत्वासादने भवति
चेतन्धालशाणवादीनि नयिगुतमानिपञ्चप्राणवायिकारावदयमाणात्मानु मेहाने नैवमध्यम
प्राणमास्येनोच्चारयञ्जपेत अक्रमेवनस्मिन परे तत्वशक्तौ मन्त्रं नियोजयेदिति एवमितिकर्तव्य
तामुक्त्वा फलभेदं निरूपयति दिवास्यामुक्तिकान्तिभिः हृदयाद्द्वादशान्ते प्राणवाहः दिने तच्चति
ष्ठतीति निर्गमे माषानन्तः प्राणविषयमन्त्रगर्भं मूर्धप्राणान्तो विश्रान्तिपरो जयेदिति यावत संहारः
सत्व विज्ञेयः समस्तशेषमहारात अतएव शिवदाहलप्रदः साधकाभिप्रायेणान्तः प्राणो यत्न
नादः पुनरेवन्निवर्तते शर्वरीसामनुविज्ञेया हृदयं यावदागतः सृष्टिरेषा समाख्याता सर्वसिद्धिफलो
दया बाह्याद्द्वादशान्तेनाहृदन्त नक्षत्रीभूतोऽमन्त्रः निवर्तते इतिहृद्दादशान्तावस्थितिलक्षणात्मा सवव्या
दयानक्रमेणागतविशेषात् सृष्टिरिति आप्यायकत्वात्सर्वेषामनुमादिसिद्धिफलानामुदयाय स्यान
ते वे साधके निर्गमेमेव प्राणादृष्टमामुक्तिप्रत्यहपरिहारायमुपाटनमाश्रित्य ततत न्निषदपानशक्त्यं

श्रेयेणाहत्वामिपर्येतेजपः कार्यः उभयार्थिनानुउभयप्राप्तीप्सयान्मेनत्वोर्थे वा समेवसत्रगुरु
नेत्रसहास्त्रगुरुतत्रस्हादिकारितया भुक्तिमुक्तिप्रदमेकमेव पूर्णवीर्यमाराधकाशयभेदान्नदृष्ट्य ।
गिभज्यापरिष्टं एवं चक्रुर्वता आत्मनो भैरवेद्रूपस्यदामाभवरानेने नस्यविघ्नाः प्राणशुपतेजपश्च
सफलो भवेत् सर्वदशासुपरभैरवचैतन्यरूपमात्मानं भावयतो विमर्षतो विशेषेणाङ्गेति मुक्तिसि
द्धिगामीरिति विघ्नः पाशाः प्रतिबद्धकास्तन्नस्पृशन्ति अत एव जपो भुक्तिमुक्तिभ्यां सफलो भवेदेषा यथा
भिप्रायः ॥ जप्त्वा निवेदयेद्देवि भैरवाय वरानने ॥ हृदयस्थिताय भैरवाय द्वादशान्तस्थवेशरूपेणाप्र
कथपेणा सम्पुटतस्तु फलाभिमेहितिमेबदिता भगवन् जपमेवं मेत्याके गृहाणेति निवेदयेत्
कीदृशं त्रिसंध्यवर्त्तितयाल्विते त्रिमिद्धिमिद्धिदेहवि त्रिहृल्लासप्रवेशोभयात्मके उतिष्ठतीतियः
सथा नया वा स्मृतः प्राणात्मकेन वर्त्तितयेनालितनुक्तं तन्नमसमप्यसाधनभेदात्त्रिरूपायासिद्धिःसा
धकेभ्यः तथासिद्धिविनयद्विलक्षणाम्भवत्तोन्मुक्तिरूपातामुक्तवक्ष्यमाणप्रुक्तःप्रदददातियः त्रिसि
द्धिश्च सिद्धिश्चेति योजयितव्या व्याख्येयं सरहस्यमुदाहृतम् योजनिकायामपञ्चप्रणवाधिकारेव
वक्ष्यमाणो नीत्या सम्प्रदायगुरुणाम् सर्वद्वादशान्तमाह तेशापिनेऽर्धाश्चाहतत्हृदयं शापिने सरहस्य
कश्चिदेवाविकृसितमप्यमार्गे क्रमप्रमितसर्थः सिद्धिविशिष्टेनास्य साधकं प्रति विशेषं वक्तुमाह
शान्तिके मानसो जप्यस्तपांशुः पौष्टिके स्मृतः सदाहृश्याभिचारे मोप्राशुदस्तिणामुखः यत
द्यावेष्ट आत्मानं शृणुते यत्तु मानसो सो प्रकीर्त्तितः आत्मा नाशृणुते यत्तु तदुपांशु विजा
नते परे शृणुते तिर्यदे वि स्पष्टाहः सदाहृतः मानसोमप्य मायां वाचिनपांशुभ प्रोक्तो तत्स्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं.
टी. प्र.
२९
26

स्थूलमयत्वात्पीठे वा वर्थां त्रयस्मात्सभोगहेतुत्वमन्यत्वात्सूक्ष्मं मध्यमोभोगमोक्षतो त्रितयांशुः सिद्धिदा
यकः वा विकोभूत विषजिन्मम सूक्ष्माभिवाविकः इत्येवं वदर्थशब्दोपरावाम्नाप्रायुक्तो जीवन्मु-
क्तो जीवन्मुक्तो च जपः कार्य इति सूचितः उक्तं च जीवन्मुक्तोपयोगी त्वेयामुक्तो मुक्तिभेदक इति जपोप
योगिनी मन्त्रमालां निदर्शयति अष्टोत्तरशतेनैव अक्षमाला समीरिता रुद्राक्षत्रशालपद्माक्षपुत्र
जीवकैर्मौक्तिकैः स्फाटिकीमणिरत्नैः काञ्चनैर्विद्रुमैस्तथा एताश्च दशाक्षमाला देवेशि
गृहस्थानां प्रकीर्तिताः अष्टाभिरन्यैरेतावीकेनशालेन एवकारेणाधिकसंख्यायायावृत्तामः सप्त
विंशतिवत्रेषु वा शान्त्याद्यायाश्चपि भवान् यथाक्रमं सूत्रध्यात्वापरोशक्तिमध्यभागस्तत्रोमणी
न वृत्तिस्थाने शिवस्याधानतस्तत्स्तुन्मिणी स्मरेत् सप्तविंशतिभिः कार्याः द्विगुणो वीचवत्तुणेः स
मस्त्तुमेरुरैतेरेके शिवतत्त्वात्मकं भवे न तेविलयेयो हि द्वान्त्रिंशि संहारकारणं अत्र च नवानाम
ष्टादशानां वा षड्विंशतां वान्नानानात्मदीक्षियामिह मत्स्य अयाभोगाक्षिनानापरशक्तिशिवात्म
कस्थूलसूक्ष्मपरभेदैस्त्रेवियादेवसेव्याकल्पनमेव भवतीति तत्र चान्यमिदं त्रि नैष्ठिकानामाह वीरस्या
नरत्वानास्थिवीराणामक्षवर्णानि महाशंखादिसूत्रेण सर्वकामफलप्रदम् वीरस्यात्मश्मशानादिम
हाशंखेनग्रास्थिवीराणि सूक्ष्माः एतेन गृहस्थाननुक्तत्वमुद्वेगजननेपरे यत एव तस्मात्स्फा
टिकी माला जपमध्या साधकानेमेः साधकानेमे गृहस्थः मा हि साधयेहि वियात्कामानपमात्मध्य।
मोक्षमान् विविधसिद्धिरागतिविद्यानन्यायाभिरूपान् सप्तदशांतदशाविद्यात्मतमालाउक्तेव उ-
पसंहरति एवं हृदयवनावस्थायदृष्यो भैरवो विभुः सवात्वाभ्यन्तरे कृत्वा पश्यायजनमाश्रमेन सह।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वासाभ्यन्तराभ्यां देहपुर्यष्टकैर्भैरवस्वात्मापादनाभ्यां वर्ततेयः एकएवसन्ननेकरूपोऽन्तर्हितत्वेन तत्रस्थः सोऽस्य रूपो
भैरवेनात्मैव श्रोण्लवेनोपदेश्यमानान्वादितिसवासाभ्यन्तरमिति मन्त्रेण योज्य पशुहृतायामः चिद्भैर
वेशोषविश्वार्पणात्मानैक्रान्ताद्द्यागाग्रतिबिम्बकरूपवत्स्त्यागामसिसह्रायेनापिचसवासाभ्य
न्तरंकृत्वेत्यस्यार्थः पश्चादिति जपानन्तरं महाशून्यालयेवह्नौ भूतान्तविषयादिकं हूयते मनसा सा
र्थं मन्हामः स्वक्रंवतनेनितिश्री विज्ञानभैरवोक्तनीत्याला दशान्नेमन्त्रसम्पूर्णसर्वविश्वभावार्पणरूप
होमविधायान्तर्यागप्रतिबिम्बरूपं यजनसाभिनवादमित्यर्थः आत्ममन्त्रार्घपात्रमण्डलभैरवक्रमस
मादिद्रव्याणांकरदकरणाद्यायतनाधिकरणासंप्रदानकर्मकारकरूपाणां प्रसादार्पणादृश्यापरमोक्षा
पादानरूपवासाभ्यन्तरजनाभ्यासपरिनिष्ठया सर्वव्यवहारेषु सर्वकारककाणाचिन्तैरवैक्यप्रत्यभिज्ञापने
इतियदिहृदयोगमन्तरेणेनत्यस्तावनायककुन्देकरणसंस्कारात्मकान्तर्यागानन्तरंक्रमादिसंस्काराय
मर्घपात्रविधिनावदाह तत्रार्घपादमादौवमोवर्णाराजनन्तुतथा शोविश्वाहृकशीतवालाप्रेष्णणमय
मेववा पद्मपत्रपलाशास्यगृहीत्वातात्क्ववारिणा अग्रजमनदेवेशिप्रलिप्ताग्रुरुचंदनैः सहष्टप
नसहूप्यवारिणापूरयेत्ततः वहुष्टेनशुद्धेन अर्घपात्रस्तापामतत्रन्यतयोगाभैरवीभैरवज्ञानेमति
आदाविति कसमादिसंस्कारार्घंमोवर्णादिसमस्तोयथासंभवंशेषकः सामुद्रः प्राणिविशेषः पलाशो
याज्ञियस्तरुः भेदमस्यापनयनेनाग्रापूरणमशेषविश्वमयमवेत ततः तारयेदस्रमुखं वन्मावगु
णिठितंकृत्वा अत्रानुक्तमप्यनेनमन्त्रेणाप्यायनममृतमुद्रयाकार्यं अनंतरं यागंतत्रैवविस्मसेत् इ
न्यतेइतियागः मंत्रगणाः अत्रेनैवाचष्टजनमपिसूचितं कथं पूर्वोक्तेनविधानेन अन्तर्यागोस्नाम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·च्छं· नादिरूपं स्फुरत्तेजो रूपं सकलमैवैकादशकालिकलनदङ्क्·त्यासप्रभेदैरन्यथ्यैः ततोपि प्रोक्तस्तेनम·
मासतः याग्यार्थोरूढ्यासचानः परावर्सर्वहमेनावलोकयेनिशेषः श्रोतृणामत्र तेजोमयत्वापादनेन
टी·प्र· नः प्रघ्नादिभिः शिवमिविङ्गैर्वेपूजयित्वा ततोयजनमारभेत अथ धूममिकेवयति शक्तित्वमत
२२ न स्वादेवोमाकारोमजाज्वला सकलव्यापिकाम नत्वाशिवधारोत्तमदंशा ओंकारदीपितादेवीन·
27 मस्कारावमानेको शिवश्चाधारश्चाश्चयोयस्यास्ताःप्रथमोत्मेषरूपाविन्दुमस्तोयाशेषामतादिभिर्निभृ
तो विन्मात्रमूर्तिरूढेन व्योमाकाराग्रेरूपापित्तत्वरूपस्फुरन्मयामङ्गाज्वलागतीकृताशेषविश्वतयाम
कलव्यापिकासंपूर्वेरलस्यत्वान्तत्वाश्चाधारस्थामतपहमायेयं चाशिवेशप्यावस्थितत्वात्सर्वगादेवी वि
श्वक्रीडाद्विरदर्शनीपारमस्फुरीशक्तिमाधारभूतापरिकल्पनीयस्याशेषमततुमन्येनशिवमयत्वमव
संवादात्मुक्तं वेद्यमानाप्नामिकेनओंङ्कारेणापरभैरवरूपेणातेजितोओंश्चाधारशक्तेनमइतिप्रयोगे
नमस्यात्मर्वविधिमारभेतेत्यर्थः एवंचशक्तित्यामः एवंज्ञानयोगादवाप्तिस्फुरत्मैत्र्यः अथ अनेनेव
विन्दुमयमन्त्रानेनतुर्थोवव वैराग्यैवतत्त्वमर्वमायायादिकमणात अथमेवतत्याज्ञानमवैराग्यमनं
श्वरं संज्ञानकालकाश्चेवश्चप्रच्छादनरूपधर्मम् पञ्चमकेमरंदेविकर्णिकाप्रकाशमन्व मण्डलत्रि
तयदेवाशक्तीश्चापिशिवान्तरामम् मूर्तिप्रत्यक्कलाजालेनवतत्त्वैविततत्वके भैरवाष्टकविग्रहाङ्कलोक
नेत्रत्रिकोतथा शक्तित्रयेणदेवंमन्त्रशङ्कसमन्वितं विन्दुमध्यास्थितं विमनतंविधिपूर्वकं॥ विधिपू
र्वकमितिएवोक्तध्यानादिप्रकारेणत्यर्थः यदिदानुक्तंतत्सर्वतोवत्संहद्यथयस्य एवंमनोक्तउदितेत्रुसर्वत्य
श्रपिकारमेदनात्त्वेहिंयामायाः पर्यायेणाप्रकृतिविकृतिरूपत्वात्सर्वचेतत्सर्वविश्रीणाते निवेशितय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्मायेशकृत्वेनान्नात्मना स्नानं चार्घ्यपाद्यं च सन्निधानं तथैव च रोधनं लिखाय्यांगुर्यान्मूलमंत्रमनुस्मर
न् पूजां सविमलाकार्या गंधधूपमाल्यादिभिः मुद्रां प्रदर्शयेत्तस्याश्चित्यैर्वैकल्पकर्मणि । ततश्चावरणा
वाहिविनिवेशपवरानेन ईशपूर्वयाम्यसौम्यवरुणानप्रकल्पयेत् वज्राद्यांपचकंदेवि सध्यानगुणाम
पूते आग्नेयैशानरक्षमारुतीरैन्द्रदिशोरपि उत्तरांतेनिवेशयेत्प्रागानोपश्चकंतथा नेत्रेण कर्णिका
दयिः यां वै पूर्वस्यां दिशि संस्थितं ॥ पतं पूर्वमेव व्याख्यातं प्रकृष्टेनोत्तरात्मनेति भैरवाद्यशेषमयेनेत्यर्थः अत्र
वें मदवेरेश्वरीन्मासः स्नानं च सामीरेन्द्रदिशोरपि उत्तरान्तमिति ऐन्द्रदिशि उत्तरान्ते च तद्दिक्क्रमं संकल्प
यितियोज्यं यथाक्रमं एवं श्रीशारदावायवी चतद्दिक्त्वादिसर्वं चैव ध्यायकविधिमाह समंत्रेणातु सर्वे
षामर्घ्यपाद्यसमीरितः इत्यादितिशेषः समाहितत्वं स्फटयति मंत्रसंकुलपुष्पाणि नयात्साधकः स
दा नवाकुष्टेनापि मंत्राणां परिकल्पयेत् परिपाकसनुदानध्येन मंत्रोल्लेखयेत्क्वचित् मंत्राणां संक
रोपत्र तावदेवपुष्पाणि न कुर्यात् नामसमंत्राणामसंचयेदित्यर्थः तेनैवकृतेसति साधकः परसिद्धिपा
त्रे भवतीत्यर्थः पवेच समुद्रामंत्रसंयुक्तां पूजां परिकल्पयेत् । ध्यानपूजादौ समुद्राभिश्च मंत्रैश्च सं
युक्तां देवीं परिकल्पयेत् येषां विशिष्टमुद्रा नोक्ता तेषां कपालं चैव बद्धाञ्जलि मनुक्तेषु प्रदर्शयेदिति भा
विनेविधि सरेत् पूजां विपुलां कार्यं तत्र मंत्रमभवति तत्किंक्रियादित्याह ॥ अर्घ्यं पाद्यं च धूपं च निसंता
वत्समावरेत् सर्वेषामेव मंत्राणां विधिरेषप्रकीर्तितः । विसृशास्त्र वर्जं निस्पृहं नयेत् सर्वेषां वितस्म
वेतुउक्तशास्त्रमुक्तादित्वा वामनेसेवापि पूजयेदित्यर्थः पवसमेभवन्ति विषमामर्घ्यपाद्यादि पूजां स
पर्याप्तमंत्रसमंकुरं चक्राप्रहतामनुवभांति भैरवाष्टकलोकेशान्नाम्नां मंत्रं परिकल्पयेत् अथ वात्स्यमशा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छं. नविम्बासंप्रणवादिनमोन्तगं एवंदेशानपर्यन्तंकल्पयेत्तविधानतः आमर्दकंचषष्ठंवैश्मशानाधिप
तिर्विभुः श्मशानेःमकवृद्दे श्मसंमूलाट्टहासभीषणेः चितिभिःप्रज्वलनीभिःशिवाराववंसुभीषणेः
टी.प्र. अग्निकेदक्षिणभागेकालाख्यपश्चिमेनतथा एकपादंनयासौम्येप्राग्येयानिभुतानके नैर्ऋत्यामग्निजिह्वंतु
२८ वायव्यांतुकपालिनं ईशाद्यामाभीमवक्त्रंतश्मशानेशाःप्रकीर्तिताः ॥ एतेचश्रीकामरूपेजालंधरोक ।
28 श्मीरकाञ्चीकरवीरदेवीकोटोड्डियानहिरण्यपुरवामिनःश्मशानस्थायादेतदापारपीठादिषुज्ञातव्या इ
हैवमत्रश्मशानेःमकवृद्दे इत्यादि सर्वश्मशानसाधारणांश्चेत्यभूतलक्षणोचेतास्तुनीयाः एताश्च तथ
येनमस्यमासाद्यरामवैविविधैस्तथा गंधधूपैस्तथापुष्पैर्सर्वंपापप्रशाम्ययेत् श्मशानानिदृश्यायेतानि
कानिसाध्वंहृदयादेशतिपवस्थलादादामन्त्रादिभिस्तर्पणाननः एजापवानियतिविषयाम्यक्षत्रवप
तेलोकपालास्त्वावरणेष्वेकार्थंतथाचपंचावरणाष्टजाभवति अथच । प्रणिपातेननतः कृत्वानमो
मंत्रसंभावितः रेचकेनप्रयोगेननिवेद्यविधिपूर्वकं फट्कारेनमस्कारान्कृत्वाचैवततोऽग्रेजेत अ
ग्निकुण्डसमीपस्थप्रेर्षपातःसुभावितः । मंत्रमितिमूलमंत्रसहितरेचकेनविधिपूर्वकमितिहृदयशा
न्तोराहमूर्वेनामाग्निजंममंत्रपुष्पंभगवान्नपंचरश्मानितिप्रयोगेणार्पयेत् भक्तिंचवृशान्तिमृत्येनादमर्थ
मयोर्धतिःस्ववचाघापरपर्यायःफट्कारः फट्स्नेस्कारान्नाद् फांउतुलक्षणोपेतप्रोक्तयेदस्त्रवा
रिणा कवचेनावगुण्ठेनतदस्त्रदर्भेणचोल्लिखेत् उद्धृत्यप्रेक्षयेत्पश्चादस्त्रमंत्रेणताडामिति एतणोतेन
नकर्तव्यंसमीकरणमेवच सेचनंकुट्टनंचैवलेपनंतेनकारयेत् प्रोक्षणंशोषणंचैवतथास्त्रेणैव ।
कारयेत् ॥ लक्षणोपेतप्रतिष्ठाशास्त्रादिनिरूपितमानस्वरूपपरहस्तगदलोकानानंतरप्रोक्षणंश्रेष्ठा ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

र्थमवगुणत्वेनेरितार्थमिति सर्वत्रानुसंधेयं प्रोक्तानां विशेषाणां स्मरणेनैनैवमन्तर्हितेनैव श्रोत्राणादयः
शोषणाज्ञानस्वेयादशक्ताविति ध्यात्वसमेनिष्ठेपिविरानज्ञियाशनात्मपरमेश्वरपरमपदस्थमावन
याकर्तव्याः नन्त्रिवित् नरुणामङ्गुष्ठमदपासने समाजेनरजो निवारणं श्रनंतर पूजनगन्धपुष्पा
द्यैः ॐ क्रियाशक्त्यात्मने क्रोडाय नमः इति प्रयोगेनाथात्र वागीश्वर्यवतारयोगपताकतेमन्त्रेणाभिमन्त्र
णावशीकरणगृहीकरणानि वक्तुमाह श्रमिनाचाभिमन्त्राणाम वशीकरणमैत्रैण नरेन्द्राचक्षेत्रे वे
लाम्पूर्वीपराहस्य: याम्यसौम्यमुत्तीर्वकाव्यमेतत्सकीर्तिते तिस्र इति वक्ष्येत्र यइति लिङ्गव्यत्यया
त नन्द्यावर्तस्यापेणोनत्कार्यं पश्चात्पूर्वापरायतं दर्भत्रयमथोदक्षिणोत्तरायतं दण्डकाण्डमेकं तिस्रो
वेत्रसंस्थानेवकाण्डस्पर्धानजनयेत किंच श्रमिनेवाग्निकाण्डतदर्भैः पूर्वाग्रसूत्रैः । सर्वालाभेन
रेखाधेयगृहेहत्थर्मीश्वरी निर्विघ्नग्रहेसपादपि त्र्यथवाग्निस्थामहत्तरकस्यामननिरुप्यति । क्रोडु
मदक्षिणभागेशुक्लगोमयमामने दर्भेणाविष्टकृष्णपूर्णवेनप्रकल्पयेत ॥ क्रोडान्तदक्षिणगोमयाम
नोपरिदर्भे विष्टरन्तदुपरि पुष्पं ॐ वृषासनाय नमः इति दद्यात् एतदुपरिमहत्तरमाह । स्वनाममपदस्थ
केस्वध्यानेननमोन्तगं श्रामेत्राणपदेनेवश्रहणास्थाप्य पूजयेत पुष्पादिभिः सधूपार्घ्यैर्विनम्रयथाक्रम
मत्रैव ॐ अस्मत्त्रिहिमेभवनमस्ते इति प्रयोगः ॥ श्रत्रपूरुमयलाभार्थमाह चतुष्पथक्रोडमध्येदर्भो
स्यापूर्णावेनतत्पूर्वगोस्यापभागाभ्यांविष्टरेतस्योपरि । पुष्पेनस्यापरिष्ठात हृदयेनैवपूजयेत वागी
शीचसमाहूयप्रणवादिनैमोन्तगाम ॥ हृदयेननेष्कलेनवागीशस्ययेवागीशीपरेशाक्तिराद्यानामे
त्राणिविसमन्यापस्थायनमस्ते इति सर्वत्र प्रयोगः श्रस्यध्यानपूर्वांपूजामाह नीलोत्पलदलश्यामामस्तनमस्थारु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.वे.
टी.२॥१.
29

लोचनम् सर्वलक्षणसंपूर्णां सर्वावयवभूषितां ध्यात्वैवं विधिवद्देवीं स्थापयेत्केसरमध्यतः अनुकाल
रुद्रोमानेनाशिरमेशानुसंस्थितं दृष्ट्वैवं हृदयाम्बुजे भैरवमजमनुस्मरन् देवीं ध्यात्वा ततो वाङ्मनिकला
स्य क्रियाशक्त्यात्मनो मध्ये स्थापयेत् अवस्थितिं हृदये तत् ततो नादूर्ध्वाग्निप्रसरात्मकतनतनरूपा
ञ्जनपद्मचारुत्वाचनेन प्रकाशो यस्मान्नीलोत्पलश्यामलत्वं मायायद्रूपापेतमस्याः कृतकालः शुद्ध
विद्यात्मवक्त्रादि जननेनामुखशिरमापरारूपेणानन्तसात्तत्र भट्टारके संस्थिता नित्यमस्वच्छामीशा
नदिशानिर्दिष्टशिरसे चाकिंकुर्वन् भवतितनतेनमकलब्रह्मभेम्पादिरूपेण निर्भवो निष्कलभट्टा
रकत्वस्य मन्त्रमनुस्मरन् तन्मनामसमाविष्टः किंच ततो मुद्रां दर्शयेत् मन्त्रिपानाय मन्त्रेण अङ्गा
यामयाद्ये ततोऽग्निपात्रमादाय शिवांभोर्दत्वा प्रोक्षयेत् । कवचेनावगुण्ठ्यापि अमृतीकृत्य वक्त्रेण
त अस्त्रेणादि सस्वभूते लोकाग्नं तद्विधानतः अग्निमिन्धनस्य काकाग्निवत् हृदापि सत्वस्य अथाग्र
ग्निं अङ्कवद्यान्वाचेतन्य प्राणप्रणावेनतत् कल्पयेदस्य विशेषः नाभ्यापद्येनाग्निप्रवेशरूपस्वचेतन्यकी
करेनीत्वा रेचयेदितिगुरवः ततोपि अङ्गेनैव समुज्ज्वलमूर्तत्वभावेनतत् । भैरवेणा तत्पदेवनत्यमन्त्रेणा
ग्निं निष्कलेन षडङ्गेनैव परामृतापादनरूपेण जननमस्य कुर्यादित्यर्थः अथ आत्मानं भैरवं ध्यात्वा अग्नि
ध्यात्वा तद्वीजवत् भैरवेणाङ्गवाहेन तद्विधान्नास्यावतारयेत् । योनौ तद्वीजवत्तिमाभैरवेणाशिवा ।
मस्य अग्नेः मुख्यार्थमप्रोक्तयोनि संछादयेत्कुप: दर्भेणाभवमन्त्रेण ॥ विधाग्न्यामोनि योन्याकारमे
शुद्धं गृहीतं पात्रं मध्यापमध्यकर्माणात्रिधा योनितोभार्यमारम्यावतारयेत् योनिशापयेत् भैरवेणा तत्रोनिष्कलेनरूप
वमन्त्रेणानिग्रणावणतत्स्वमेलत्वा मस्यः अथाग्नेः रूपाग्नेः अनन्तरवेशमनोदर्भैरवेवादेश कल्पयेत् प्रीतन्वगर्भेर ।

व्याप्यस्थितिविधिकलेनापि तत्त्वेन दृष्टं लिवसमा वेशिकमाले

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

आत्मनो हृत्कर्णिके शिवस्य तत्पुटस्य कर्तृत्वमित्याद्याख्यानमयस्य शिवीभूतस्यैव शिवयोगाधिकृततया
केषांचित्पशुभावशङ्कापक्षतेवाकर्यमोचकत्वाभवाः करणभूतात्मपशुकार्थस्य साधनम् आचार्यः कारणेश्व
रः शिवरूप-- स्वतः स्यादिनावर्तमानेन करसङ्कोचितिदिनात्मा मन्तव्य अथैतत्रस्य हृद्यार्थः अथाप्यत्र
द्विताममस्तु रूपवक्रपारम्पर्याद्यानः प्रकाश्यते यथा वागीश्वरीजगदञ्जनयत्यात्मप्रयत्नेनाविशुद्धान्तवामा
विकृतिकलनात्रस्तविभवम् स्थितम्पृष्ठास्फाराननिततत्त्वेषानतु चिन्तमिश्रुस्पृहारोपाद्यासयति शिवा
भेदमस्ते अतः पूर्णाहुतेनामन्तरमस्मासादसाहितः शिवावेशान्तर्वाशिवस्मपरोक्षं भजेम स्वर्वा
र्येणाङ्कस्य प्रवरगुरुत्वमादिनिखिलेशिवेकामस्वात्मद्युतिमयमयं मज्जनयति किंच अतत्त्वाटनतोय
मेतत् असंहारेणवक्त्रदिव्यदर्भैरेव प्रकल्पयेत् देव्याश्च प्रथमतत्त्वाटजवनिकास्थानीयं तत्त्वं मूर्धाग्रे
दर्भैन्यसेत् अथावृत्यतः देव्याः समूर्वाग्रा स्वमंत्रेणादर्भेणैव तत्कङ्कणम् दत्तहस्तेनबधीयादस्यमंत्रम
नुस्मरन् रक्तार्थमग्निगर्भस्य ओंकङ्कणवभामिनमः इति यह मंत्रोत्र पवसर्वत्रकर्मी चिन्मेनयुहमंत्राः कर्त
व्याः दत्तहस्तपूर्णाभर्ति कङ्कणवेद्धः एवं शान्तणावगुडनोत्ते चिनोद्धारणाग्रोतत्माणशोषणानैतत्पादशाभि :
संस्कारैः क्रमस्कृत्यमस्य पश्चमाभिमत्रणावशोकरणाक्रमणछादनात्मसंस्कारत्रयं यहदेवत्वार्थकृत्वा च
स्पणाः आसनावाहनपूजनानि विधाय यहमध्यलाभाय चतुरस्यं कृत्वा वागीश्वरावाहनासनपूजनपु
ष्पान्वेनमपादनकरणविशेषध्यानविधिः आग्नेमणायोनिप्रवेशनान्नवसंस्कारान् कल्पयेत्वा
गीश्वराः श्रोत्रणायोनिप्रच्छादनात्संपादकल्पनकङ्कणावेदान् चतुःसंस्कारान् विधायअग्नेःदीताटि
कर्मसंयतिममर्थमात्रे देहे संपादयितुं वक्ष्यमाणं गर्भाधानादिसंस्कारानाह गर्भाधानमतोभवेत् ॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. स्त्रं. अपराख्यविद्याङ्गापूजनं हृदयेन तु हृदा विद्याङ्गति दर्भैर्गर्भाधानं तु तेन भवेत् प्राणवर्णं पश्चिमवक्त्रबी
टी. प्र. जं लकारमुच्चार्य गर्भाधानं करोमि स्वाहा इति त्रिः कृत्वा हृदयेन नैमित्तिकेन गर्भाधानं सम्पादितं स्यादिति
३. त्रिः जुहुयात् एवं पुंसवनमाह अथ हृदयेन तु निति म्युङ्ग्र अर्थः पूर्ववत् प्रोक्षणं तेनादौ वक्त्रमन्त्रेणाग्नि
गर्भोपनमस्त्वर्थं ततो वक्त्रमन्त्रेणाहुतित्रयं ततस्त्रोनेवाङ्गमन्त्रेणाहुतित्रयं ततः पूर्ववदेशपवक्त्रमन्त्रस्य
30 वात् पुंसवनमाह हृदा वै जलबिन्दुं दर्भाग्रेणाग्नौ पातयेत् गन्धपुष्पादिभिः पूजां शिखया कारयेत्ततः त्रि
राहुतिं चान्तरेण शिखया च विराहुति ॥ पुंसः कल्पनमेवं हि न स्त्री गर्भे तु जायते जलबिन्दुं पुष्पं एकं पूजा।
वमभिसन्धाय पुंसां भवनमस्य तेन प्रयोगेन अग्नेरन्तःस्थितगर्भे शिखाछिन्नायाने कल्पनं तु रणात्विका
रणे पुंसत्वमुपचयः कार्यं शाक्तं वा अथ चयः सीमन्त अथ सीमन्तं दक्षिणास्येन दर्भाग्रेण प्रकल्पयेत् प्रत्य
ङ्गानि च सकल्पसीमन्तोन्नयनं भवेत् पुष्पं एकोपरिस्थूलदेहप्रविभागमात्रमिह सीमन्तः दक्षिणास्यम
घोरवक्त्रमन्त्रः प्रत्यङ्गानि करो वा चरणाङ्गुल्यादीनि अत्र च गन्धपुष्पादिभिः पूजां शिरसा चाहुतित्रयात्
एवं मध्यापरालक्ष्मीः न्यासगात्रविकल्पयेत् मुखं हस्तपादं देशान्तहोमान्तमस्य नित्यकर्म एतनिकार्यं
शिरसैतिकाकारवत् अङ्गानि त्रयाहोमादिस्यैकवाक्यता नेत्रैर्न तद्वागत्रिया शिवविधानरावतत्र ब्रयर
पञ्चभिन्न पूर्वापादाभ्यां गुह्यमातिभ्रमिभ्येवान्न दण्डभक्ति अत्यङ्गानीति षडङ्के तदिम कवाटवक्त्रा
दिभ्यो भिन्नं कवाटन्यासं तावदाह शिरोसिपवक्त्रमस्य वक्त्राधोस्येन त्रिभिस्त्रिभिः कल्पयेदिति शेषः शिरोसि
कवाजानिकधोस्येन तत्कारणमत्र च सतारिणायाः प्राग्वत्कलाः अनुसंदेयाः अथेतदन्नस्य वक्त्र।
कलाभिर्वक्त्रकल्पनामाह पञ्चवक्त्रान्तसङ्कल्पमध्याग्न्यास्याभ्यासकं अपरे वाप्याहुतिभिः पूर्वोक्तेन।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्रिसंख्याया वज्राणां निष्कृतिलक्ष्दाकृतीनां त्रिसंख्याया पञ्चमेखले वेदक्रेत्तकोरेणेति पूर्वमुक्त्वा
दादोमध्यममूर्ध्ववज्रेत्तेण शाम्भवीनामनुसंधानेन प्रकल्प्य पश्चात् पूर्वास्येन यकारेण वज्रवलयं शो
ष्यादिकालानुसंधिना प्रत्येकं तिसृभिराकृतिभिः कल्पमध्ये त्वादौ उक्त्वा दादोमध्यमवज्रन्यासः एत
स्य पूर्ववज्रानुसंधेयं किंच नेत्रनेत्रेन संकल्पमवेधयेत्रयेत्रयं आकृतित्रितयेनैव नेत्राणामकलनेत्र
मंत्रेण एतस्य तिलैः सर्वत्र कारयेत् सर्वमित्यग्निसंस्कारस्थाने आज्येन निषन्नस्य शिवाग्नेस्तर्पणाय
निष्पत्तिस्थानस्य भैरवरूपस्यैवेति ततः कलासमूर्यतपद्मवाचा यवतत्पदं सीमन्तोन्नयनमध्यापवदेतत्र
कलादिन्यासः भद्रांतरैवलक्षणयनोक्तः एवमीशानप्रमुखकलाभिः अनयक्रन्यासस्तु क्रमाग्रचीयादि
कलाभिराह अष्टौ यानि तथा शेषाणि दशचाष्टावनुक्रमात् शेषाभिः संप्रकल्प्यैवं कालामूर्तिस्ततो भवे
त् अङ्गानि हृदयादीन्यस्यादिषाद्कानि एवमिति प्रत्यङ्गं ततः कलानुसंधिनाकृतित्रयेण कलामूर्तिं यस्य भाति
बहुव्रीहिः अस्याश्चैव अङ्गानि विन्यसेत् यस्याहृदाद्यानि यथाक्रमं नेत्रस्यानन्तरं तत्र हृणानि तानि सक
लाङ्गानि नेत्रन्यसेत् एवं प्रत्यङ्गानि सकल्पेति यदुक्तं तदेवं पूर्वमध्ये त्यादिना श्लोकषट्केन विभक्तं
एवमनन्तरं वह्निना त्रिराकृतिः दक्षिणेन दक्षिणवज्रमंत्रेण सीमन्तोन्नयनं कार्यं नेनरूपात् अथ शि
रसा वाकृतित्रयम् दकारनेनेवादौ हृल्लोकयोदिति प्रस्तावहरणाधनाति यत्नगंधपुष्पादिभिः पूजा शि
रसावाकृतित्रयमिति पूर्वोक्तेन ज्ञानत्रयकल्पनया त्रितत्त्वकल्पनार्थं नवसंहरति सीमन्तोन्नयनेऽपि वं।
एवं विभक्तावयवस्याग्नेः जातकर्मतत्त्वाश्रयते अस्त्रेणवीजयेदग्निमस्त्रेणैव तु पूजयेत् त्रिराकृतिते
हृदयेनाथ हृदयेनाकृतित्रयं एवमत्रहृदयेनेव जातकर्म कृतं भवेत्॥ वीजनं प्रस्वाभिमुखीकरणं हृदयेन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.खं.
टी. प्र.
३१
31

यकारेणएवंगर्भाधानमीमांसेतोऽयनजातकर्माणिकृत्वा अथेशानेनप्रोक्षयेत्कुण्डमध्यः स्तनकगुह्ये अ
पादितशिवभावांशिदीक्षादिसम्पन्नर्ये यतोऽग्नेः शरीरंपाहितमस्मिन्मनोदहृदयहृदः स्तनकहृपः सर्वा·
शुद्धिप्रथमाङ्कुरः शोध्यएवजातस्याग्नेः वक्त्रोदगुक्त्येनस्याद्वक्त्राणिवाकृतियात् तन्यादग्नेर्विकारः
तथा वक्त्राणिशोध्यान्यमिनाग्नौकृतिस्तयोगात् प्रतिवक्त्रस्तमन्त्रेणपरामृशेनाथयामीत्युहातेस्तु
आर्येत्रिर्जुहुयात् तथा वक्त्राभिचारोवक्त्रस्तवक्त्रवक्त्रेद्वयेनद्वयम् वक्त्रेषभिचारोदाग्निः द्वयेनद्वयमित्या
कृतीनाद्वयादितिशेषः वक्त्रः संस्कृतणार्थ्यादिति देवतामाप्रस्येतानमाह प्रत्तोयेत्कुण्डपार्श्वानिसोत्त
णेवशिवाभस्माद दर्भानास्तीर्यपूर्वाग्रान्दक्षिणोत्तरसंस्थितान् सोमयाग्रान्पूर्ववान्पश्चिमः परिधी विष्टरास्त
था हस्तमात्राः शाखाः परिधयः समध्याग्नेयोदर्भमाममेविष्टरः एवंक्रमात्मसमन्तदर्भपरिधिविष्टराः
अस्त्रमन्त्रेणतेसर्वे स्पर्शनीयाः तत्र अग्नेःपूर्वविष्टरोरुद्रैवदक्षिणस्यामविस्तुपश्चिमविष्टरे सदा
शिवंचतेदुमस्तनामपदविकृति अग्नौअर्चयमरेद्देविनमश्योतेप्रकल्पयेत् गंधपुष्पादिभिः पूजाः स्वरू
पेतषत्रुस्मरेत् स्पष्टे ततोऽप्येतः ॥ सोत्वलोपरिलोकेशान्सजयेत्सजवेन्तत एवंतु रक्षार्थजातवालस्पत्र
स्यायाः पूजितास्तये ततः कंकणकंमुक्त्वादत्तहस्तव्यवस्थितं पुष्पंसगृह्यदेवेनशिवाग्नेर्नामकल्पये
त् ॥ गेहस्यजातनत्वाप्रत्तोनरस्यचविहितत्वात्कर्मरत्तायाप्रथिकारोनिर्हृतत्वरतिकंकणमोक्षः देवेनमल
मन्त्रेणामप्रणवेनशिवाग्निर्भवतमुरतिनामकल्पना अथ कवचेनोपदारंतगन्धपुष्पादिरूपकैः क
वचेनेतस्कलेनशिवाग्नयेनमःइत्येनोपचारेण्जोजुहुयात् अथ ऊर्ध्वास्येनाकृतीमिश्रःकवचेनपुनः
नेयं प्रागवहरमन्त्रेणदद्यात् एवंसूतकशुद्धिवक्त्रोत्पादनवक्त्रशुद्धिवक्त्राभिचारविष्टरादिन्यासदेव ३१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नास्थापनतदर्शनकं पात्रमोतणान्यष्टौ आवीनरसंस्कारान्कृत्वा नामकरणाद्योऽग्निसंस्कार ॥
अथ शिवनामाङ्कितं वह्निं जनयित्वा स्वगासनः विसर्जयेत्तत्स्थाने सावित्रीप्रणवेनतु प्रणवादि ॥
समभ्यर्च्य होमं रेवाद्भिर्मिश्रिभिः । तत्र्याथेभिन्नक्रमः तेन स्वगान्ब्रह्मदीन्सरस्वतीं च प्रणवादिस्वनाम
भिरभ्यर्च्य प्रत्येकमाहुतित्रयेण मन्त्रस्थस्वतामित्र्यका विसर्जयेत् अथ यामैव धात्रस्तदानवादृस्त
मात्रप्रमाणतः चतुर्विंशतिसंख्याकाः शिवाग्रस्तर्पणायेव धाम्नातिष्कलेन रसंशुस्फुटिताः स्रुज्या
सवचः शाखाः पवित्रे संस्कारान्नतु कार्या आज्यकार्यानां संस्कारान्सतानुमाज्यप्रेक्षणकरणात्संस्कृत्य वसं
स्कारार्थमाह स्रुक्स्रुवौ संप्रत्याग्नौ शिवाभिमुखाणि प्रतापयेत् कवचेनावगुण्ठिताशिवाग्रेग्राम
ये त्रिया अस्त्रेण मार्जयेद्भिर्दर्भाग्रेणाथ संस्पृशेत् पुनरग्नौ प्रताप्य आत्मनोऽशिवाभा दर्भ
मध्येन संस्पृश्य पश्चादग्नौ प्रतापयेत् शिवाभ सामार्जयित्वा दर्भमूलेन संस्पृशेत् स्रुक्स्रुवाभ्यां त
तनामूले स्थापयेन्नावधोमुखौ दर्भाग्राणि पृष्ठतः पृष्ठादक्षिणाग्रः सदाङ्कुथे मार्जनेप्रोक्षणे सेवतापन
काष्ठादिभावनिवारणाय यथा कंतापयेत्तेजोसि त्रियामा तोतेन संतमाकाष्ठभावपरास्त्वा वाविति स्पृ
क्षेमणाश्च दर्भस्याग्रमध्यमूले स्वदग्रमध्यमूलस्पर्शेन विश्रमेणानुवश्च्यादिशाक्तित्रयमयत्वमनयोजाय
ते स्रुक्स्रुवाद्यामिति स्रुक्स्रुवयोरित्यर्थः संस्कारत्वदशाक दर्भेनेतरपृज्यवयोस्तुवोविति स्पृष्टुशुवत्नाभि
प्रायेण अग्रेर्दक्षिणे होमवीमः इति दीप्याप्यायनाभ्यामनयोर्भोगपुन्सं वेदनाशीषासमयत्वापत्तिः अथ
आज्यसंस्करणाऽर्थादाज्यापिश्रयणार्थिकं अधिश्रयणं संप्रोक्षितेपात्रेप्रस्कन्नसस्थापनेद्धविदधिश्र
यणामिति पाठः तत्रापि करणाभावेऽनापनमित्ययमर्थः आदिशाहृस्रुविनात्संस्कारानाह आज्यं संप्रोक्ष

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मेत्रेण कवचेनावगुण्ठयेत् शिवाग्नेः प्राग्ममस्त्रेणानह्यस्य कवचेन तु क्षुरिकेस्य परितो देविन दाथाम्य

स्व.च्छं. तस्याप्ययेत् योनिस्यचाज्यपात्रे नापनेदीस्यर्थः मोग्न्यादिशिनहोमन मम्रऊर्ध्वपारणादीभिः स्फुटता

टी.प्र. र्थं तद्वस्त्रुवे संस्त्रुवव कुर्यादित्यर्थः केनेत्याह दर्भाग्रद्वयमादाय प्रदेशमध्यग्रास्थितं पवित्रमनदिहित

स्त्रुवे तेन संस्त्रवे प्रमार्जिताङ्गुष्ठतर्जनीमाने प्रादेशः कथमित्याह अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु गृहीत्वैतत्प

२२ विमर्के पराग्रं चित्तत्रीन्वारान्मस्तविज्ञीप्रस्थेवव अस्त्रेणावतमन्त्रेण अस्त्राभङ्गापनयनायोत्स्रुवेसा

32 ग्रहणायसंस्त्रवं किंच अवघातः शिवाग्निना अस्त्रेणान्येव कार्य इति शेषः तथाचेष्ट दर्भोल्मुकेन

म्र गृह्य आज्यपात्रं निरीक्षयेत् तेन प्रकाशयेत् अत्र चावश्यं सर्वस्तत्रैनत्त्रानिरीक्षणेन परेने सामग

वाज्यकुर्यादित्यर्थः नीराजनं ततः कुर्यात् निःशेषाणां राजनं ज्वालितेन तु दर्भेण सर्वतो भ्रामितेन दीपन

मस्त्रेणाव पर्यग्निकरणं ततः कथं पात्राह्य मन्त्रमुद्भाव्य तम्ययाउल्मकोदिपत् पात्रामूलेन सर्पोरत

मस्तादग्निकरणं तं सामयतापनिः ततः पात्रेव विपिनामस्त्रीपोत्तयेदस्त्रवारिणा विपिः शिवाम्भदा

भिसंद्विः किंच अभिमंत्र्य धेनुः अनेनामृतत्वेशिवेन तु । निष्कलेन साङ्गेना भिमन्त्रणं सेवाम्भतत्व मस्त

तमुद्रया एवमाज्यं संस्कृत्यावगुण्ठनं तापनं होमनं भ्राममिणां स्त्रुवसंस्त्रवावघातनं नीराजनं पर्यग्नि

करणं प्रोक्षणाम्भतत्वाख्य संस्कारात् द्वादश कृत्वा संस्कृत्य चारयोगात्तनएजये पदेवेगात् निष्कलेन च

कर्तव्यदानकरणाधिकरणाकर्मणां यष्टव्यं पात्रस्रुगादिस्य गिडलाग्मायाम्भादीनां संस्कारैः सम्प्रदानाख

कुम्भेरवदेवेन संपादनं कृत्वातदेव स्थापितमाग्निवक्राणां भैरववक्त्रमन्त्रेरभिसंहिमाह वक्त्रसन्धानके २२

वक्त्रेराकृतिचिन्तयनतु एतच्चाचेष्ट अपरासेनतद्वक्त्रसन्धानेनसमाचरेत् एवं सामस्यवक्त्रस्य सन्धाने

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नकृतेभवेत् विराकृतिप्रयोगेनरहिताःसाध्यंविधिः पूर्ववक्त्रेयथैवेस्यादूर्ध्ववक्त्रेशिवात्मिके विरा
कृतिप्रयोगेनवक्त्रसंसिद्धिःप्रकीर्तितः अपराःसेनेतितन्मे ईशानवक्त्रसंहोमात्मितितेनैवापरवक्त्रेणसं
होमात्मिनिर्याद्भैरववक्त्रबीजनामभ्यांविसर्गरूपेणास्य वषदाह एवंसोऽस्यास्यवक्त्रस्यसंहोमेनैवकृतं
भवेत्॥ इत्यतश्च ओंलंसद्योजातवक्त्रेणओंयंवामदेववक्त्रमन्त्रसंहृत्यस्वाहेतिप्रयोगः एवमन्यत्
शिवात्मिकमितिईशानविश्रान्तिमार्गत्रयमतिवक्त्रान्तसंहितिप्रलिलेजुहुयात्कृतमाज्येनतनस्कारणा
मस्मामन्त्रानामश्रिमप्रश्नायेवमूर्ध्वविश्रान्तिःकार्यामुमुक्षुमन्त्रसिद्धयेवयथाद्यात्सात्त्विकार्थः मुक्तिमूर्धस्थनेव
क्त्रेगुणत्वमितरेष्वेव अथकर्मविश्रान्तिगुणेनयन्मुखवक्त्रेनऊर्ध्वस्थानेयामित्यपश्चार्थेतुसंहितिका
प्रसक्त्वाद्वक्त्रभेदेनहोममाह मुक्तिकामस्यदीक्षायामूर्ध्ववक्त्रस्यमुख्यता एतेष्वमितिकविषयस्यका
म्यत्वविभागेनाह पादलेपवनाद्यावेसिद्धीस्तुविविधाश्रया सदाशिवात्मगाःसर्वाःपूर्ववक्त्रेणहो
मयेत्। विविधाइतितन्ममप्रसाधसाहोमयदितिहोमेनसाधयेत् मारणोच्चाटनादौतुविद्वेषस्तम्भ
नेनच। दक्षिणेचैववक्त्रेतुहोमात्सिद्धिःपराभवेत् शान्तिकंपौष्टिकंचैवसौभाग्यकर्षणानिच भाग्य
रोहणसिद्धिंतुउत्तरेहोमयेत्सदा। आकर्षणप्रविनादेः नियविषयमप्याह पश्चिमेनित्यकर्माणि स
र्वैःकार्याणिनत्वविपिदूर्ववक्त्रात्न सएषः विनियोगःप्रकीर्तितः एवंचयोयत्रवक्त्रेकर्मकर्तुंवाञ्छतिम
तदूर्ध्वंन्यसेदूर्ध्वंततस्तान्येवत्प्रसूतियेनयत्कर्मवाञ्छिततन्मुखवक्त्रेसंकल्पयति एवंप्रसक्तेनैनि
त्यकर्मणि॥ आज्यभागौहिहोतव्यौऊर्ध्ववक्त्रेतुपञ्चमे पश्चिमेसद्योजातेऊर्ध्ववक्त्रेऊर्ध्ववक्त्रस्थानेप्रा
पितइत्यर्थः एवमस्यभैरवापत्तिपर्यन्तान्संस्कारान्कृत्वाथवेद्भैरववक्त्रान्तसंहितानाभैरवेनैकतासमू

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. सं.
टी. प्र.
२२
33

यैर्दीक्षां नीमाज्यवहोः क्रमेणाभिधाय मन्त्रोपादानार्थमाह आज्यभागस्य मध्ये तु दर्भाग्रेणैव भैरवेण तु। अभि
तश्चावतारो हि तत्त्वो वै वर्त्मकल्पना। ततः इति मध्यस्य दर्भाग्रेण पदालाहुल्मेनोच्चयाणां मार्गाणां कल्पनां
कार्यादर्भाग्रे इति जातावेकवचनं कथमित्याह॥ तस्मात्त्रिभैरवं वामे दक्षे पात्र्यपादवर्त्मना नाडीत्रयेणाज्य
गमत्रये भागत्रयेण सेमेत् नाडीत्रयरूपेणावर्त्मनानां ताभिर्नाडीत्रयेण भैरवनिष्कलेत्याज्या भागत्रये यतिह
यासाणामाज्ञात्मानस्रक्यासाना क्रियात्मना समर्पाते विश्रान्तिं कृत्वा वहिरूपं सोमात्मकधामत्रयमर्पयन्
येत्सोमदक्षमध्यानभ्रान्यविभागः। स्रुक्भ्रामणं मध्यमोस्त्यं दत्त पिङ्गलाप्रकल्पयेत् इडाभागेन येन जो वा।
मैसोमं प्रकल्पयेत् एवमाज्यत्रिधाममयीकृत्य तत्सोमाहरिमपितन्मयीकर्तुमाह एवं विभागसं
कल्प्यस्त्रवमार्पयेद्धोमयेत् भैरवेणाव मन्त्रेणाग्नेयस्वाहान्तमेवच अग्निभागात्समंगृह्य मध्यनाडि।
स्थं प्रकाशानन्दसारमग्नीषोमात्मकं धाम सूर्य्यक्रमाभामयत्वात् सोमसमकोश्च यतिदक्षिणान्वह्नितो
तत्र सोमात्मनो हविषोतर्पतिनः स्रुगालकस्याभावाच्च मध्यवह्नेर्दाहा कन्नमिति तत्सकाशक
त्वमाज्यात्सूर्यरूपतापुष्टेन तत्पदोनो विमानप्रग्निपीत्याज्याग्निभागोत्रदक्षिणः अतएव हि पिङ्गलन्य
ग्निनाभ्यादत्तमाज्यावह्नितात्तृतीयपटलेत्रपिङ्गलामध्यमार्गेणावर्णोस्वाहक्रमेणाभिनिपिङ्ग।
लामध्यनाडीति सम्मध्यनाद्युक्तेतिपूज्यते एवं तिनकश्चित्पूर्वापरव्याघातोस्तितत्तो विभागोत्रदक्षिणं
कृतनाडीसंपतानवसारेरवदक्षिणास्तत्तोहेमोग्रदक्षिणाभागे एवं वामेपि सेयं अथ स्रुवेणाज्याहुति
स्तिपेत् सोमभागाज्यसोमाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणाप्य स्मृणावं निष्कलरूपे वोच्चमन्त्रं स्यादिकमादिश्य त
दीक्षमवदति धामादिक्रियाणावायेव स्रुवेणाज्याहुतिं क्षिपेत् क्रियाविशेषणमेतत् ततोपि अग्नी

षो मेति संस्तोहे स्वाहान्ते थामवादिनः । प्राणावायाज्यमथानुस्कवमार्य्यहोमयेत् । शुक्लपते विधि-
देव अग्निर्षोमायामितिप्रयोगः । अयं च शुक्लपते विधिः । अन्यथा कृष्णपतेन्यथा भवेत् । नमोऽहं सो
मभागेमवे सूर्यायाग्निं संज्ञात एवं वत् । अग्नेः सूर्यस्य मध्ये द्वादशाहुतिं प्रतिपादयेत् । यतः सूर्यस्य मध्ये
वै अमावास्या विशेषतः शुक्लपते मो सूर्याणां सोमाय स्वाहुतिः कृष्णपतेन ताः प्रेताः सूर्य
मण्डलाक्रमणात् सूर्याय स्वाहुतिः मध्येन अग्निसूर्याभ्यामिति प्रयत्नेन एवं वत् । एवमग्नौ षोडशविधाममय
तेषु पाद्य प्राशनार्थं मन्तो होमात् वकाणां भैरवेणात् कार्य इति शेषः । अतः इति विधाम स्मृयीकारादनेन
दैतेन प्राणं वेति कलव क्रमे द्रोणे स्वार्य अग्नेः प्राशनं करोमि स्वाहा मन्त्रेण प्रयोगः । प्राशनेन भाविमाश
भण्णाद्यो विसायाने अन्यानपि संस्कारानेक प्रवहाकेन नाशीवाद्येः प्रकलतामस्यातिमनतावाह श्र
द्धायेत संस्कारा अग्नेर्बालातस्थिताः । आपनार्थाय सर्वेषां हरणामेकाग्रदापयेत् । भैरवं तस्मु-
आय आदिशाहाद उपनयनादयो बालस्य ब्रह्मचारिणो नैयमस्थिताः । उद्वाहादयः अत्र च अग्नेः शुश्रू
षास्सर्वे संस्काराः स्वाहान्तः प्रयोगः । हरणायामिति कर्त्तव्यता भविष्यति । एवं कृते सति प्रयत्नः शि-
वाग्निः सर्वसिद्धिदः सर्वेषामस्य आदीनां सर्वाः सिद्धान्तानि इति तेयो न्यथः । एवं संस्कृता च शिवाग्नि
सर्वं यत्तु नः संस्कारविनानित्य कर्मायं च प्राप्नाचरेद् प्रयोगशाः । पश्चात् संस्कारसंस्कृते अनाहुते तिथि
वेवह्ना वित्य ब्रह्मानादनाहुतपरमेस्वराएव । अग्नितः षोडश स्थाने संस्थापयित्वा वर्त्तयेत् । कवचावगु-
ण्ठितं रक्षितं कुर्यात् । अथ ॐ उत्तमशोनाग भागो विष्टरस्य चत्वारतः । प्रणीतं स्थापयेत् तत्र विष्टरस्योपरि
रुद्राश्रयस्य प्रणीतेश्वावहेत वसमेवाविष्टित वसमेदारूपावेतत्र च यन्त्र धर्म नादितो स्रोविरासना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

र्थं पुष्पाक्षतविलेपधूपंपविन्नेनत्रिवेदिकेन नमिस्य प्रणवादिसमादान्तविमलनामतेनोनमः आमेत्रण
स्व. छे. पदेनैव विमुखंस्थाप्य पूजयेत् स्थानागतनामनपाद्यार्घ्यादिक्रमेणावाह्ययोगतः ------ ततो विज्ञापयेत्तं ते
टी. प्र. पञ्चविंशतित्यक्त्वा आत्मानं साधकेन वा भगवंस्त्वत्प्रसादेन यथोक्तविधिना त्वमे पञ्चर्थे नैमित्तिके
३४ दीक्षाविधानार्थं निर्मिते भगवंस्त्वामाहृतोऽसि प्रिये एवमिति कर्तव्यतां कृत्वा ततोऽग्नायजनं देवि भैरवं तु
34 प्रपूजयेत् कथमित्याह स्थण्डिलोक्तविधानेन अनन्तादीन् प्रकल्पयेत् ॥ अत्रविभागेनावडकाक्रमी
विनेनाग्निवक्त्राणि कल्पनं कर्तव्यमाह ध्यात्वा वक्त्राणि पञ्चादौ येन यत्कर्मवाञ्छितं तन्मुखं वक्त्रं सक
ल्पयेत् वक्त्रप्रमाणानि भावयेत् वक्त्राणि कृत्वा वक्त्रे वक्त्रे प्रतिष्ठिताः वक्त्राण्यनुगुणमुख्यत्वेन कल्पने एवमेव
सविभक्तत्वमित्याह जिह्वानामपि विभागमाह प्रागाद्यैश्च मध्यपूर्वा प्रागादिकृत्वा वैमानसंज्ञा न
सा च कामार्थदायिका तास्तथा: याः प्रागादिदिक्षुष्ट्याः ताः कस्य कर्मणः सर्थ्यः ताः कर्मचोदितं नाम-
भिर्निर्दिशति गन्धार्थादहज्वलनी मृत्युदा शत्रुकारिका वशीकर्त्री चाट्टनी सार्वदा पुष्टिदायिका न
वम्यः कर्मविनेनामाह एवं सिद्धिप्रदा मध्ये यत्तपर्वे तस्मान्मध्ये तु होमयेत् एवमुद्दिष्टानां पूर्णां तु मे-
देवीं वहिजिह्वानां कल्पना यैव पुनः पूर्णाहुतिं चैव भैरवेन प्रदापयेत् एकत्र मूलमंत्रे एवमग्निजिह्वा :
कल्पयामि स्वाहा इति प्रयोगः अस्यत्र अग्निजिह्वामत्रिपितृस्वाहेति अथ वह्नेः परमसंस्कारकरणाय
वैमननाद्दीपकल्प्ये हिस्तियज्ञातिमैनत्रिर्वाहयति ज्वालाग्रन्तद्दहादामृत्यवह्निचैतन्यकल्पिते आत्मह
त्वं नमस्कल्पयोगपीठं तु कल्पयेत् मध्यजिह्वानुसारेण अग्निनाभौ तु कर्मके नालेहृदवायध्याना
पद्मे तत्र विचिंतयेत् वह्निचैतन्यरूपतया कल्पितं भावितं ज्वालाग्रे हृदा हन्मंत्रेण गृहीत्वा स्थापयेत् स्वी
ज्वा°

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

हृन्मन्त्रे तैनन्यानेलेकीभावेनभैरवीहृन्मन्त्रवास्ववक्त्रैः सृन्मेदेहस्तापिभैरवतांकर्त्रेयोस्यशाक्तयः स्वा
विसृज्जेतिसमेततः इतिमातृक्रमतोन्यायोमायोगापीठमनेनाद्विसादाशिवान्तेशक्तिरूपमासनमस्य
कल्पयेत् पञ्चाष्टकमपीपेतस्मिन्वर्णसूत्रेनम अनेनकल्पयेत्अपमादिवरणान्निके ओंकारेण
शिवान्तेव गतार्थमेतत् ततः अग्निमूर्त्तिं प्रकल्पयेत् प्राग्वद्दशात्तरेणैव ततोपि शिलाहृदिस्थिता
यात्त्वफवर्णात्कीलयेत्पुनः रेचकेनक्षिपेद्व्योमामूर्त्तिर्भैरवात्मिका फवर्णनिष्कलेनतत्कीलयेत्
स्वैचैतन्यंभैरवैकीकृतात्स्वहृदयेत् ततोदक्षनासापथेनवायवह्निमूर्त्तिंक्षिपेत् एवमेषामूर्त्तिर्भैरवात्मि
काभवति अथ मूर्त्तिभूतंप्रकल्प्यैवमष्टात्रिंशत्कलायुतं शाक्ताधानेनविग्रहमेकीकृताकालेवरानने
अष्टात्रिंशत्कलापूर्वोक्ताः वक्त्रमण्डपावलक्षणापराः शाक्ताधानमिति येनाधनायुक्तदीक्षाविकीर्यते
एवंकृत्वा भैरवंपूजयित्वातुशास्त्रदृष्टेनकर्मणा वक्त्रमुद्धिश्चवक्त्राभ्यांविवक्त्राग्निवक्त्रयोः शास्त्रदृ
ष्टेनेतियथाक्रमावरणान्तमासनमेनाद्यादिक्रमेणवक्त्राभ्यामितिवक्तृस्थेद्विवचनेनवक्त्रमन्त्रेतिपर्थः शि
ववक्त्रेभैरववक्त्रेयत्रचलंसद्योजाताख्येभैरववक्त्रेशिवाग्निवक्त्रेतुसंस्थेस्वाहास्यमादिप्रयोगेनवक्त्रम
न्त्रिस्पृष्टीकृतवक्त्रमन्त्रविलक्षणाः कर्तव्याः किंच संहायचैवंजिह्वाभ्या अनुवौहिर्वह्निर्वक्त्राणांपरमेश्वा
वक्त्रमन्त्रएवंजिह्वामन्त्रावृष्टेनकृत्वा नाडीसन्धिरतोभवेत् तस्मात् मूलमन्त्रेसमुच्चार्यअग्निनाभाविनिर्ग
ते स्थण्डिलस्यशिवालीनमेकार्थंचैवमंथयेत् अग्निहृदयाज्ञावतयामूलमन्त्रमुच्चार्यउद्घातेनतिर्गी
तस्थण्डिलेशास्यवामेनप्रविशेदित्येनतिर्यायादितिक्रमेणसर्वावरणमहोतुसंहायअग्निर्वामेनवे
शेत् एकार्थमितिभिन्नेस्वच्छंदभैरवात्मकेवायपदेवतारूपमित्यर्थः एवमेवसंधाय आहाज्येनाहुतिश

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·छ·
टी·प्र·
३५
35

नमष्टोत्कृष्टं स्वच्छन्दे भैरवस्य तद्धोमं नवैव क्षामा गतोदशांशके भैरवाद्युकलाकेशान्तशोमोमेन होमं येत्
षड्विंशतत्त्वानि सकलसत्त्वपरभेदाद्धोमसंख्या शतमिति ---- एतमयं मेरुकोऽशापादितः शोधविसर्गमयत्वेना·
ष्टेनाष्टोत्तरशतमिति स्वच्छहोमात्कं भैरवस्य देवतानां पूजितत्वं च वहोमितु स्नुवी संपर्यादिः न्यग्रः वक्त्रादीनां दशांश
होमिशायोजयषडङ्गानिर्णीतः अङ्गवक्त्राद्यावरणदिषमे यथा मूलमंत्रे समनुस्मार्य पूर्णां मेकां प्रपातये
त्। सर्वमंत्रवक्त्रनपर्याय ततोऽपि प्रधानभूतमूलमंत्रतृप्त्यर्थं द्वितीयां पूर्णां दद्यादित्याह भैरवाप्यायना·
र्थायत्या पूर्णां प्रपातयेत् ततोऽपि न्यूनातिरिक्तार्थं निश्छिद्रकरणाय च मूलेनैव पूर्णां प्रपातयेदित्ये
षः न्यूनातिरिक्तनिहृत्यर्थमेव निश्छिद्रकरणं एवं नित्यहोमविधिं निर्वर्त्य पश्चाद्धोमः प्रकृतः अथ यथे·
च्छमितिनैमित्तिकः काम्यो वा यथेष्टं वहोम इत्यविभागतः तत्र कामनाभिप्राये ततोऽतिदिशति सर्वकामप्र·
दो होमस्तिलैः शस्ताह्वनालिते: पृथक् धान्यैस्तु नार्थसिद्ध्यर्थं आज्याक्तैरिति सर्वत्रानुषक्तः धनमजा
विकं यथोहिरण्यादिकं घृतगुग्गुलुहोमतः जायते विपुला सिद्धिरधमा मध्यमोत्तमा तथा सेनारवि
देराज्याक्तः होमः कार्यः बिल्वैश्च प्रियमाप्नुयात् क्षीराक्ततिलहोमेन शान्तिकं भैरवानने प्रायश्चित्ते द्व्या
णि जातभेदेन च तत्त्वाख्यातानीति तिलहोमार्थं सितरक्तपीतकृष्णश्यामताकृष्णिया आप्यायिके सारणे च वरा
रोहक्रमेण परिकल्पयेत् किंच कुन्दपुष्पैः सताथाय होमे भवति अशोकैः प्रियमन्तुकं जातिकुड्मल
कैः कन्यागोपवीवक्रलोक्वैः नारीस्त्वथ नागकन्या वा सिद्धार्थैः सिद्धकन्यका चम्पकैश्चाप्सरस्तान
रेन्द्रः फल्गुपुष्पात् चूताङ्कैर्नवशरीरहेमममश्रीम पुराहितः राज्ञीपुत्रसमोपेता वश्या याति वरानने यक्षिणी
वशमायाति पुष्पैश्च बकुलदमनकैः सर्वेषु वा भिमतेषु तेषु सकलसुमनसः कार्याः नागविनियोगः सिद्धार्थैः पुष्प

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विशेषः यत्रैवः ग्रष्टैः होमः तत्रैव तैरेवाचनेकार्यं फलम्यथमिति ह्मांसमिति तथा विद्याधरीकन्त्रकेस्य ।
साधयेत्रात्रसंशयः कन्नकानिक्रटकाद्यानिनात्रसंशयइत्यनेननिश्चितप्रतिपत्तेः कर्मफलदंमुवं ।
नीमाह अतएवशिष्टलक्षणाद्दृफलत्रितः इत्येतत्साधकविषयेयोजितं होमहस्तसंस्थानमाह मृगी
वद्धातिलेहोमः प्रसूततर्जनीकनिष्ठाङ्गुलिरङ्गुष्ठमध्यमानामासन्देशान्मामृगीविधः पद्मविल्ल ।
रथिष्ठिते अवेष्टितेः कृताञ्जुहुयादितिशेषः भैरवाग्निमप्रमाणमस्त्वथान्यप्रसृतिसंमितेः अत्रचहस्त
सन्निवेशोयथोचितमङ्गुगंपुष्पः उपसंहरति ॥ एवंहोमानुरेणसाधकोविधिसंस्थितः पूजाहोमरतो ।
नित्यंयामान्कामान्समीहते तांस्तान्समाप्नुयात्सेवभैरवस्यवचोयथा विधोशास्त्रोनियन्त्रितेकर्मणिसम्य ।
क्स्थितेः कामानकस्यमानानिफलानितथाभैरवस्याज्ञासहस्तपणामात्माआज्ञामात्रेणैवसर्वंसंपद्यते
तिग्र्यस्यवयथायेनमनसाभिमतंपितृपणाभैरवस्यसर्वज्ञस्यअनन्तपरिमितस्यकस्यचिदिदंवचः तथानेन ।
प्रकारेणास्वलानामेषविधिरनुष्ठीयमानः साधयत्येवाभीष्टमितिशिवं श्रीगुरुचरणसरोजामोद
मत्तेमनोमेयदिहकिमपितत्व्याकरोत्स्वच्छशास्त्रे । विविधविधिरहस्यसारसन्दोहमेवमानेभवहरथा ।
मावशमेभक्तिभाजाम ॥ इतिश्रीक्षेमराजविरचितेस्वच्छन्दोद्योतेअर्चनाधिकारोद्वितीयःपटलः २ ।
ॐ प्रामङ्गलिकानेन प्रमेयगर्भवपानुष्ठेयनित्यकर्माक्रमाभिनिरूपणावसरेनैमित्तिकप्रथमभूतम ।
धिवासनिर्णते श्रीभैरवउवाच अधिवासंप्रवक्ष्यामियथावदनुपूर्वशः देवगुरुशिष्याणामावे
शोनोचितयोग्यतात्मकसंस्कारपरिग्रहः यागगृहाधिकरणवसनेचअधिवासः सवगुरुणाकार्यइ ।
तिनत्संस्कारोपक्रममेवतमाह वारिणासुविशुद्धात्मा कृतकृत्यः समन्त्रधीः भस्मोद्धूलितदेहस्तु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

द्यालङ्कारभूषितः जिह्वजैनोपवीतेन सर्वाभरणादिभिर्वरः स्वर्णोपवीतयति मोगः पुष्पस्रग्दामशोभितः
स्व.च्छं. दिव्याभरणसंपन्नः स्वशमनः सुभावितः सुधूपितः सुनेत्रोल्लसत्स्वच्छेन्नागुरुचर्चितः आत्मनः शरीरमनस्य कु
टी.प्र. ते सध्यावन्दनादिप्रथवस्तुनन्कृत्यः परमेश्वरैकान्तपरिहर्तः ततएवमसमाप्तकवाह्याभिलाषापीर्यस्य
३९ मुद्रालङ्कारभूषितः शिखाकर्णाग्नकोष्टप्रतिष्ठापितपञ्चमुद्रः जिह्मः शवः तज्जेन तत्केशजेन पतस्त्रय
36 यायोगगृहस्थनैष्ठिकाचार्यविषयव्याख्येयमार्गाभ्यां दीक्षितेस्मात् यस्य स्वभावेन शिवभावनापरत्वेना
स्ति सर्वाह्यापवारेणापि चेतः प्रमातृस्वभावितः शिवावेशोन्मेषमयः स्यात् यतोन चावन्ताक्रियाका
ले संसारोद्देशेण प्रतिमंत्रदानव्रतादेशितमिव शुद्धारकोभवेदित्यास्तात् किञ्चयाद्दिग्मार्ह मलेहारप्रदेशे
तुस्थितो शागिवभावितः द्वारापत्यानपूजयित्वा पुष्पप्रक्षेपणेन ततः फट्कारप्रयोगेण तालाशब्दं वि
धायच पार्ष्णिघातहस्तसंयोगाद्विघ्नप्रोत्सारणाय च पार्ष्णिभूमिगतान् हत्वा तालया चान्तरिक्षगान् स
वै दिव्यान्विघ्नेशोऽपि वेयाग हृदा अस्त्रविशानतः पुष्पप्रक्षेपणेन तालाशब्दं विघ्नप्रोत्सारणाय पार्ष्णिप्रयोगभूमिस
योगाद्धस्तसंयोगाच्चाविधायेति विघ्नाय दिक्षु दिक्षु दितियोजना अन्तरिक्षं भुवोलोकः स्पष्टमन्यत् अस्त्र रक्षाप्र
वेवदस्त्रेणप्रचितः परिकल्पयेत् वर्माणि मायारूपेण अघोवर्तं समालये ततोदक्षिणशाखामाश्रितः प्रवि
श्य वरानने करन्यासं यथापूर्वं देहेन्यसेत् तथा स्नानपाणिपादेनैव सकलीकरणं तथा एवं वत्स मन्त्रस
योगासनं देहं समारभेत् पवित्र इति अस्त्रप्रकारं रूपां मायायारूपेणेति मायाहिकलान्तं मोन्ता अशेषाच्छादि
काउन्मेदवतितद्रूपेण शिष्टेनिर्णीतं एवं अन्तर्यागप्रागुक्तविधि स्मारयति शक्त्याधारमनन्तं च धर्मादि
वरणानि च गात्रकानि त्वदन्माद्याम्स्तथा संस्थान कीलकान् अथ च्छादनमूर्ध्वपद्मकेसरकर्णिकाः पद्म ३९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

एणायशाक्तीश्च मंडलाक्षेणाउल्लापिधान आवाहनमासनेदद्यात्पूर्वं ब्रूयेवेणान्तु मूर्तिं ब्रह्मकलाश्चरे
नवतत्त्वैस्त्रितत्त्वकं द्वात्रिंशदक्षरं देवं भैरवाष्टकमेवच विघ्नेशानाम्निनाथादेवीन्त्रिलोचनत्रयं श
क्तित्रयपरं देवमक्षसूत्रकाम समन्वितं त्रिशीर्षं चेतत नैमित्तिकोपसर्वमेतत्कार्यमितिनपुनः पादेमे
प्राय: अत्रच मुद्रा मंत्रांश्च अस्त्राणि यथास्थाने प्रकल्पयेत आवाहनास्थापनसन्निधानानिवोयना
दि मुद्रा: आसनं ततो भैरवोनानामन्त्रान् पाद्याचमनार्घ्यादीनि द्रव्याणि यथास्थानमिति एवंकयानी
त्या नदेतन्मवै सत्कालस्वयथान्यायं यथायोगं प्रकल्पयेत यथायोग्यं यथाक्रमं योग्यान्न्यायःनिरू
पितव्यास्यनुसरणात्तदनतिक्रमेणेत्यर्थः अथावरणान्यासमपि स्मारयति सद्योजातेन वामदेवञ्च
घोरं चयदुक्तवान पुरुषमोवदेवं सदलस्यां प्रकल्पयेत हृदयादीन्ततः पञ्च दिशासु विदिशा
सुच यदुक्तवानस्मि इत्यर्थः दिशास्विन्द्रादिदेशाः प्राच्यः किंच एवं लोकपालेशान्तं भैरवावरणाद्बहिः
लोकपालस्तदस्त्राणि एवं दीक्षाशिवकावपि परिकल्पयेदित्यनुषज्यते मन्त्रस्थानमाह अस्त्राणि लो
कपालाश्च भैरवाष्टकमेवच पञ्चब्रह्माङ्गान्यस्त्राणि न्यासवरणानीति क्रमेणोच्चारयेत्सर्वान्यावत
क्रमं मेश्वरं मंत्रसंधानमेतत्स्थि मूलहस्त्राये मानायतनमइति प्रातिलोमक्रमेण सकलातत्त्वमोनरली
नताक्रमेणोच्चारणं मंत्रसंधाने पंचब्रह्माण्यथाङ्गानीति प्रातिलोम्यक्रमेण प्रातिलोम्येनयादः वक्राङ्गाना
ति प्रातिलोम्यक्रमं कावरणाद्दहनतयेति आवरणीयक्रमः अथ परमीकरणं शृणु उच्चारयेन्ततो देवं
ह्रस्वदीर्घस्ततान्वितं तावदुच्चारयेन्मंत्रं यावन्निर्वाणगोचरं देवं घोतनादिसंस्तहंश्रीनिष्कलं ह्रस्वेना
दि ह्रस्वदीर्घस्ततं सूक्ष्ममतिसूक्ष्मपरं शिवमिति पञ्चप्रणवाधिकारि स्वरमाणस्थित्या अकारोकारम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·च्छं·
टी· ३·
३२
37

कारविंदुनादवर्णकलमहस्वादिमात्ररूपास्ववस्यमाणाओंन्यूनतोयेण विश्वस्य निर्वाणगोचरत्वाद्‌शांते
यावन्मंत्रमुच्चारयेदित्यर्थः ग्रंथैवंतिकत्नुत्वनाहृत्यति अथः शाक्तेयावरूधं सोमसूर्यपथांतरा पिंगलामध्य
मार्गेणवर्णोच्चारक्रमेणात देवतापञ्चकशक्तिं आपिनीसमनोन्मने भेदयित्वाक्रमान्सर्वयावदेहनियमोति
के निस्तरंगे निरंधानंद्यसकलस्यापिचोन्मने वस्यमाणादिप्रकरणक्रमेण अथ इति कन्दाख्याणा शक्तिं हृद
येभ्रपच्यवामदक्षिणवाहमध्ये सर्वनिर्गिंनि नदिशा पिंगलानाम्नोला नाममध्यमार्गेण हकारादीनीदपर्यंते·
हस्वादिरूपवर्णोच्चारक्रमेण ब्रह्मादिसदाशिवांतदेवतापञ्चकेनतद्‌पनितत्रमस्तत्सलनमसमंत्रो शेश्व
शाक्त्याद्युन्मनांतंचभेदयित्वाग्रंथिरूपतांविदारणाद्युन्मापरवाच्यरूपमद्रूपरामर्शेशेषंकृत्वे नियतान्ति·
के सर्वोपशांतिपदे द्वादशांते यावन्मंत्रमुच्चारयेदित्यर्थः कीदृशं नियतान्तिकं तरंगस्याभेदकल्लोले·
भ्यो निष्क्रांतं निष्क्रांताउन्मनिताः वर्णा मंत्राद्यध्यमाध्याक्ष अथ्यायत्तात् दृशं तथा सकलस्याशेषस्य व्याप
के ईदृशं कथमेकं वस्तु भवतीत्याह तन्मनेमननं सर्वसंस्कृत्विनेसंवेदनसन्तकम्पयिनतत्वतत्रमित्यर्थः
अथ तद्ध्यानस्य तत्रिफलं तत्त्वेगाढवेष्टेन किंचित्कालमसमाविश्य ग्रा- ज्ञामनहृत्समे विनिवेशा·
येत द्वादशांतात्प्रभृति तत्त्वेनतन्मनोवे वसमनाद्यादिव स्वमाणा हृष्ठा मंत्रं प्रमेयपत्हृदि क्रमेण हृद
हृत्पद्मप्रतिष्ठापितसकलभट्टारकव्यापकत्वेन भावयेत किंच ॥ सर्वेषां वर्णानां वेदवितद्व्यापकत्व·
मेत एवमित्येकेन प्रयत्नेन तेन वापिहिताः सर्वे सर्वकामफलप्रदाः तद्रश्मिपुञ्जात्मकत्वात्सकला
दिमंत्राणां चोक्तार्थो अथ पूर्वोक्तध्यानादिसारयति यथास्वरूपसंस्थानवर्णायकायितामयाप्त न
ध्यानेविनियोक्तव्यामाने समानसेनत । स्वरूपं मलत्रयमुक्त्वा दिरूपं संस्थानमाकृतिः वर्णाः सितादिः ३२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कथितमिति द्वितीयपटले मानमेवेति यो योगमार्गमेव विमिन ततश्च कर्णिकायां तस्मिन्स्थाप्य द्विधावस्थितं
भैरवं शुद्धस्फटिकसंकाशं सर्वमंत्रैरलंकृतं द्विधा सकलनिष्कलभावेन श्रुत्वा सामनुग्राह्यानुग्रहायस्व
स्थानस्थं णवस्थितं निर्यं सकलमित्याकारं निष्कलं तत्प्रकाशमात्रमनेन अलंकृतमिति शरीरमिवपरिवृतं तेष
वेद्यात्रिंशदक्षरात्मकतया यस्य यपि मूलमंत्रस्य निष्कलं तत्तमेव निर्दिशति नन्वपि परिनेतत्त्वेयमनिर्देश्यमना
मय तत्र तयाः सकलनिष्कलयोः स्वरूपमिति परतः परं परिपूर्णानन्दरूपेण भैरवस्तत्र पद्मेयेस्वतः प्रकाशमाने
प्रत्यभिज्ञेयमित्यर्थः यतस्तदनिर्देश्यं यदेतादृशानां विषयः यस्मादनामयमलं तत्त्वं मेनाप्यामयेन आणवा
त्मकमहामायास्पर्शेन शून्यं तथा च यत्र नास्ति द्विधाभावः निष्कलसकलादेशेषसमरसात्म
कत्वात् नमस्कारादिप्रकल्पना ओंकारबिन्दुनादानां विलयं ते विनिर्दिशेत् सर्वमंत्रप्रमेयविश्रान्तिपारं
तेज्ञानी या इत्यर्थः यदस्मिन् तु वडुभ्यायंते वाचानां वस्म सकलः स्मृतः इति तस्याग्रे तदेवुक्ततामात्तः
परं तत्त्वमनन्तरमिति श्रुतश्च तत्त्वात् तदुल्लेभं ज्ञात्वा संभवेन कदाचन यस्मान्नाग्रं च मूलं च न दिशो वि
दिशस्तथा न शब्दो नापि चाकाशो ध्यात्वा नन्त्वविमुच्यते निष्कलं सम्यक्त्वमिति ध्यानमाहुः निःशून्यत्वा
न्मूलाग्राद्यभावः वर्णात्मकमंत्ररूपशून्यत्वात् शब्दः इत्येवमपि न तस्मात् निराशये नोक्तं नाका
शमिति ध्यात्वेति निश्चकृतकार्यं विमर्शात्मा समाविश्य विमुच्यते जीवन्मुक्तिः प्राप्यते तदिदं प्रथमं मान
सयोगपद्मादृक्समन्वितं यथैवं सततं कर्णिकायां गतस्वरः स्वदेहस्थमण्डले लिङ्गमण्डले च हृदके
तथा जले वाग्नौ च संपूज्य सम्यक् दीप्ता फलं लभेत् मानसस्य प्राधान्यं शिवी भवेद्विनाशिवयाद्
कारणाभावादित्यर्थकत्वात् दैशिकतपोदेशप्रयोजनम् आचार्यः सततमिति निर्माचनतत्वात् स्वदेहे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्तो.
टी. प्र.
३८
38

इतिशिवहस्तदानावसरेस्थंडिलेस्याधिवासमयेलिंगे इतिलिंगशब्देनविद्यासः स्यादिमेहास्कृशाणमिमा
दितिनिकेश्रेषाचितशिष्टैचतमेवालेभिवारणादिरूपमकेमरुलेवस्यमाणाद्रूपवरूकेहृविविशेषान्मति
तलेवकलशस्यवह्न्यापाशदाहकेदीक्षायाः कलशिष्याणांमेवस्यात्मकस्यरूपस्यापिज्ञानेलभेत तत्रेदेत
कत्वेनसामर्थ्यमासादयत्येवएवंचसर्वयागाशिवीभावात्मकमानसयागपूर्वंबाह्ययागनिवेसयेत अ
त्यथा अकृत्वामानसंयागंयोन्ययागंसमारभेत अशिवःतिमानसयागकार्यंशिवीभावाभावात्तथाभूत
स्यएषुमेंतायनविधीयते तदुक्तमपिक्रियतेइत्यर्थः यतः आत्मयागोकृतेचैवदेहशुद्धिःप्रजायते। योगते
एवशक्तोजायतेशक्त्यादनन्तरंयोज्यः तेनयस्मात्यागादनन्तरंबाह्यानेशमयस्यदेहस्यशिवीभावावेशात्माशु
द्धिर्जायतेएवतस्मादासावश्यकार्यइत्यर्थः तथामतिहि अधिष्ठितशिवेनेवतमाचार्यंविनिर्दिशेत शिवे
नसहचारित्वादाचार्यइतिहिवस्यदातिकिंच आत्मनिर्दहनेचैवमानमेवयडक्रमात् अहमित्यर्थः आत्मे
शुद्धिविधौदेह विदित्वासम्यगादार्यपाशहासशिवःस्मृतः सम्यग्वेदनेदेशोयहलोप्रशमनेनशिवाहस्मावा
वेशः यागस्यास्यप्रभावमाह यत्रयत्रस्थितोदेशेयश्चैवविधियजेत तत्रस्थापिमनुष्येणकिंपुनःशिवत
त्परः विदितमहत्मपानकोपिमगावदिच्छाश्रयोजनायाविधिमिममभिसंधाययजेदात्मावेनमर्चयेत ने
पिमत्ररेपन किंच सर्वावस्यागतेश्चविषयेरनुरंजितः सकृत्स्पृष्ट्वाप्यमनुष्येणकिंवक्येयोहितोदिने सर्वाव
स्यागतस्यापिनामसमयपालनासमर्थोभोगभुगपिसकृन्निर्बीजदीक्षायामर्चनानुरूपेणतस्मात्मतत
मेतदर्चनेषुत्रकार्यविधेयमित्येवपरमेततत् अस्याग्रेदीक्षाक्रियायामहत्तोप्रश्यपति एतनेवाक्रविधि।
नाएडकेविधिपूर्वकम् ईशादिवानयतेयपितेहेतत्कामिकभवेत समानामसमानस्थानस्यमत्रापिपार

अशिवःमतविशेषो
नमोक्षायविधीयते८

मेयरते तेनैवरिक्याद्दीक्षादिविधिपूर्वकमुक्तं नैदेनं तेत्राकेन मंत्रपौणैनिकृतेवमनाकेनविधिना तत्का
मिकमिति तन्तत्काम्यमानभोगमोक्षप्रयोजनं स्यात् एतदुक्तादीक्षादाविनिकृतेर्व्यतान्यत्राश्रीपमा
णाभिलषितप्रदयत्येवं संपूर्णत्वादिमर्थः इहेदन्यत्र नस्यैतिपादेन तस्य कर्तमिति व्याचष्टे अत एवान्यत्रा
पिश्राश्रीयमाणमेतत् नानासिद्धिगुणैर्युक्ते अपि कानपि क्रियापादोक्तान्सिद्धिरूपाननुगुणान्करोति ॥
नानाकामफलप्रदे चर्यापादोर्थमपि च विलम्बितं फलं संपादयति योगपादोक्तमपि घटयतीत्याह
योगसिद्धिः प्रजायते विद्यापादोक्तमपि ततः परोदयस्पर्शिनो विधेरनुष्ठितात्र्चसायुज्यैवानुष्ठानजन
इत्याह मुक्तिं च लभते ध्रुवं अपि च तद्विद्यानुष्ठानात्प्रजनं ॥ सदाशिवोपि जानाति देवोऽम्बुजासनादय
एभिरैश्वर्यशालिनं महाप्रभावोऽयमपि संप्रदर्शयतीति यावत् एवं प्रासंगिकं प्रसक्तं प्रकृतमाह एवं तु मानं
से यागं कृत्वा बाह्ये समारभेत् तत्र प्रथमं परोहितमनुध्यायन् स्थानपादौ विलापयेत् परामनयो
गनिष्ठत्वे भैरवावेशमयीं हि निस्फुरत्तामवलम्ब्य मानो यागद्रव्याणि प्रोक्षणादिकल्पितसंस्कारैः
वेपराश्रयत्वानापादितेर्थानामहाशुद्धानिक्रियादित्यर्थः तान्युद्दिशति सितचंदनकर्पूरसंभूपासि
तवासंसी पुष्पाणि दिव्यगंधीनि तिलव्रीहिचूर्णादिकं घृतपल्लवदर्भी स्रसिद्धार्थान्वदिकान्तथा कर
णीकर्तरी वैवपाशबंधनसूत्रकं वार्धानीशिवकुंभं च नवथ्यान्यपि धौरपि ससियोदेते काष्ठचवत् तस्या
ली स्रुवं स्रुचं तण्डुलांश्च तयालोरमेवमादीन्यनेकशः होता याशिवत्वापादनान्मनः शुद्धेः कायत्वा
न्नदोचिन्मेन सितगुणाः प्रधानत्वं सितवासःसीहूतपल्लवास्थकलवार्धार्थ्य व्रीह्योविकिरार्थे सि
द्धार्थाः शय्याघवसे रत्नार्थं खटिकाकर्णेपाम मंडलार्थं कर्तरीपामसूत्रच्छेदाय वार्धानसूत्रयागाय रक्षा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. क्षे.
टी. प.
उ.१
४
39/40

प्रागुक्ताः हस्तमात्राश्चतुर्विंशतिः समिद्व्याग्रेस्तथार्थ्यं परिधयो हस्तप्रमाणाः स्रुपत्राः पालाशवृन्त
स्रः कुण्डबाह्ये दिक्षु विन्यसेच्छरस्तार्थं समिधयो यज्ञवृक्षोत्थाः समुचितान्निर्व्रणाः शुभाः प्रादेशमात्राः
स्थौल्येन तु कनिष्ठाधिकास्त्वयायास्तूक्ताः तास्वाग्नौ होमस्याद्यनायदेतकाहेशिष्यार्थेन तण्डुलेदाव
हेदेव गुर्वर्थमपि सप्तसस्यत् एवमादीन्यादिशाद्धान्मंडलार्थे तेजोभिशिष्यार्थ्यं पंचगव्यं चेपत्नाघपी
ति एवं द्रव्याण्यवलोक्य ततोर्घपात्रमादायत्तालयेदस्त्रवारिणा ॥ कवचेनावगुण्ठ्यैवं प्रणवेन त
पूजयेत् तदक्षाभिरष्टाभिः । ह्रायनतवानेन उदकं तोयकुसुमफलशामर्षयत् गुलाः स्रुपवा ग्रष्टा
विशाष्टमर्तेरच्चोर्पूर्यस्तकार्यं अथ प्रणवेनासनं सर्वं ततो मूर्तिं विन्यसेत्स्विये भैरवावक्त्रोणश्चकारेण
येनायथाक्रमं गंधैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्मंत्रसंधानपूर्वकम् । भैरवेणावरणा ष्टुतृक्रमस्म सन्तसं
त्रसंधानपूर्वकं पूजयेत् किंच सर्वतोयपरसंतनंततनश्चैवामृतीभवेत् परमंतत्वं निष्कलं पूर्वोक्त
मुद्राजसमस्तमुद्राप्रदर्शनेनामृतीकुर्यादित्यर्थः अर्घपात्रार्थं च ॥ मंत्राणां त्रितयक्लृप्तिनिरोधा
र्थं विधातव्या पश्चाच्चैव विधूपपात्रं पूजार्थं निरोधार्थ्यपात्रं तन्निरोधविसर्जनायं च मराय योगिस्व
रयाकृतं यायपदवैचत् पश्चादर्घः प्रदातव्यः स्वरयाससूरायया पश्चात्सर्वसारणार्घं पश्चार्घपात्रेत
देतत्रय प्रकल्पेन शिवहस्तं प्रकल्पयेत् इहलौकिकं दीक्षाकर्माणि शिक्षामनाचार्येण प्रस्तूयमाने
अविशिष्टेन करणेन कथं करणामित्वसु निमित्तकर्मस्या ससंस्कृतस्यापि सातिशययाशक्तयणा शिववद्
नात्मकं नैमित्तिककर्मविशेष विशिष्टसाधकतमतामाधानेदीनमंत्रचक्रन्यासनत्वात्मकानुसंहि
ध्यामितशिवात्मककर्तृवीर्यावष्टंभसारशिवहस्तता प्रथममवश्यमेव विधातव्याय तं शिवहस्तवि उ.१ ५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भ्रूमध्यान्तां मंत्रग्रामं समुज्ज्वलमितिनिर्दिष्टं वक्ष्यति तदेतद्ग्रामैकविषयम् मंत्रसंधानं केचिद्व्याख्यातं हिवेव
दन्ति तदेतद्ग्रामैकविषयं संधानमेवं कर्तव्यमिति मंत्रसंधाने भुजगप्रकारमाह मूलमंत्रमनुस्मरन्
कण्ठतालुमध्यगं भ्रूमध्यगं शब्दकूटं तत्रस्थं स्थानविभेदयेत् वामदक्षिणमध्येन विषवं स्थानं भेदयेत् द्वा
दशान्तपर्यन्तं व्याकरस्याः मंत्रविग्रहः। अत्र मंत्रे यद्यपि विशेषः परं मूलमंत्रशब्दकूटमशेषवाचकशब्दात्मके
मंत्रराशिरूपमेतत् सोऽकृतमंत्रग्रामशब्दानुरूपं वकूटं परनादात्मकं तिष्ठन्त्वरूपमनुस्मरन् त्ववरूपमाणकरणा
वयंमात्रार्थानुसंधिमात्मनाचार्यः हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यात्मकं तत्रस्थं स्थानं च भेदयेत् कथमित्यपेक्षायां मन्त्यादि
मध्यमार्गेण भ्रूमध्ये यावन्तकारणक्रमेण भ्रूमध्यदन्तचितः सबलतरनामा पूरकसंस्कारणाशक्तिलब्धमध्य
प्राणेन्द्रियाणां स्थगनाविड्यपिंगलामिनानायामनतनादादिग्रंथीन भित्वा विद्यादिस्यार्थः भविष्यतिवेत नुनोद्वा
दशान्ते मंत्रव्याकरस्य मंत्रविग्रहस्य ध्यानं चात्र मेयः यथाकरणस्पर्श एकवीर्यमारक्तमवति नाडीम
ध्यानमध्याह तस्याध्येन न्यायेन विलोमेन विशेषादि॥ आत्मनो रेचकेन तदपूरकेन विशेषादि नाडीमध्या
नेपनं हि शिवेन परिकीर्तितं। आत्मनऊर्ध्वरेचकेन गत्वा तस्यापीतिकरस्य स्वस्वभगवतो विलोमेन तिन्ना
दशान्तावस्थादि विशेषस्तनः ततस्तत्रास्पतमाद्दशान्तप्राप्तेनैव पूरकेन हृदि सम्मिलि विशेदित्यत्र नाडीसंधानं
एवंविदिष्टनामाक्रमनाडीसंधानं विलक्षणं शिवेन परिकीर्तितमित्यनेनास्याभेदव्याप्तिप्रदर्शकस्यापादे
यत्वमितिध्वनति एवं नाडीसंधानेन स्वहृदयं प्रविश्य व्यापकत्वं शिवं ध्यायेन्मंत्रमूर्तिमपि प्रेत्य अनवो हि
शिवहस्तेन वास्थितां संवीमंत्रवक्रमूर्तिमाधिष्ठायास्थितां शिववत्तिकलनाय व्यापकं ध्यायेद्देव्यं वेशिवहस्तेन म
हाध्यानमनुसंधायशिष्यास्तुपयोगीयं चगम्यसंस्कारायेमाह। इमं मंत्रगृह्य चास्येणसमवाराभिमंत्रितेन प

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पंचगव्यायपात्रेकुशोपधेपत्तुशिवांभसा पवित्राः परमा गावः सर्वदेवतविग्रहः गोमूत्रेण सरित्सुखो
स. स्वे. नटस्यास्यच्चगोमयं अमृतेनतर्पयेद्दिव्यंतदिकारोदधास्थिते तत्कृते तत्कृतुः मारुतस्तदामरुतर्पणा
टी. प्र. मिति श्रीमत्पराख्यसंहितोक्तानिगाथानि पंचगव्यानि समाहृत्यैतेधासि स्तत्यच्चगव्येकुशोदकेशोधये
५८ दिति तालयेद्दिग्यं अस्त्रेणतालयेत् सकवचेनावगुण्ठयेत् तस्यच दर्भामनस्कवेणोवमाउलेतु
प्रकल्पयेव वर्तुलंस्वस्तिकंवा तस्योपरिन्यस्यात्रगोमयादीनिवाहरेत् इत्यत्रास्थितान्येवप्रोक्तानि
41 णाशिवांभसा अथ गोमयंत्वहृदामंत्रणगोमूत्रंशिरसादपि सितयाचमेणाहीयमस्त्रेणाजंपकुशोदके
पाप्लावमंत्रेणत्वाङ्गोमयादीनियोजयेत् एवंसंस्कृतपात्रेतत्समंत्रैः येरेवद्दव्यवात्रेषुमंत्रितानितेरेवा
भिमंत्र्ययोजयेत् तथा गोमयादिके संयोज्यमंत्रैस्तस्यातैरेवहृदयादिभिः सर्वैरेवसुग देवसंस्कृता
पत्रविशेषसंस्कारार्थंमास्मतएवंसंमंत्र्यासमाह शाणवेणातसंस्कल्पअनेतमूर्तिविग्रहं पामाङ्गानिव
वाहेतसंपूज्यावरणास्थिति मंत्रसंधानवेष्टनाअमृतीकरणतथा शिवाम्नततत्स्त्रिग्यसंपूज्यस्याप
येततः मंतेम्बिद्रूपाविग्रहः सकलसदाख्यकः पाममूलमंत्रः। अथयागभूमिसंस्कृते अस्त्राभिमंत्रित
दर्भंगृहीतान्नेवनेकुरु यागभूमासमंत्रान्तसोम्यासादत्तिणास्थितः ततश्चेवाहृदंस्त्वमाजलांतेच्छव
स्थितं दर्वितभावेयस्तुहृदंमुक्तिकार्येः अपरयेव समीकरणमंत्रेणाकवचेनतत्सेचनं आकोटनमथास्त्रे
णपततस्तस्यागमिष्यतंकुण्डेवज्ञावनपाकृत्वा ततोमार्जनलेपनं अस्त्रेणापत्तुगव्येनगंद्रुतोयेनचाप
ि पंचगव्येनलेपनेततोपिगंहृतोयेनस्यर्थः अथ शिवांभसामंशोत्साविकीर्यतेइतिविकिरणानि
लादीनिपयोक्तश्रीमत्मतङ्गः तिलालाजायवाश्चैवदूर्वाः सिद्धार्थकांकुरभाः कुसुमानिचकुशङ्कानिस ५८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सर्वौषधीनि शूलिशाः पञ्चगव्येन पङ्केन मिश्रां यविकिरः शुभं पतानि किरणाभिमन्त्रयेत् ततः स्थिता
मध्ये तु शान्तिदेशः ऊर्ध्वां तु विकिरेद्धामान् मध्यभूतानि चिन्तयेत् शिववद्वाचार्यस्य मध्ये स्थितिः एतानि च
वामेन समुद्रेण मध्यमन्त्रेण संहरेत् ऐशान्यामिसृज्यात्येव अतः किमवधीत्याह नेत्रमायावदेश्वरम
ग्रथयागे तत्र मध्ये क्रमेण। पंचगव्येन सम्प्रोक्ष्य गंधतोयैः शिवाम्भसा सर्वेणास्त्रियमावाहय महलाह
लोचने शुक्लपुष्पाणि संयुक्ते सर्वलक्षणसंयुक्ता नीलोत्पलदलश्यामा यागमहेश्वरावलोकिनी अस्य
स्थानेषु विष्टानहानाभिसृष्टे महेदा गंधपुष्पादिभिः पूजयित्वा कुम्भं प्रकल्पयेत् हानाभिसृष्टे यागया
मध्वविशान्तः शिष्यादेकल्याणकारिणी मातृलक्ष्मीसह पूज्या शिवकुम्भं कुर्यात् कथमित्याह नेदानीं दि
शमाश्रित्य पञ्चगव्येन मण्डले गन्धोदकेन सलिलं शिवाम्भो हानाभिपेक्षयेत् अनेनाद्यामन्त्रं दत्वाभवे
णामण्डलानपि सर्वदोषविनिर्मुक्ते कुम्भे चन्दनलेपित स्वस्तिकाद्ये … पिधायवाभिद्वार्थधूपवाभिः
मितसूत्रेण संवेष्टाव … नेन वाम्भसा संपूर्य सर्वतस्त्वक्षे सूत्र … कादिपल्लवैः रत्नगर्भौषधी …
महदेवादिभिर्गणैः प्रोक्ष्य वासेनात्म … कवचेनावगुण्ठिते आमनस्योपरि … मन्त्रमन्त्रस
त आमण्डलावपीति परस्याम्याब्रह्माविलशक्तिव्यापिन्यात्मकानि ब्रह्मविष्णुरुद्रादिपिहितानि यानि
सूर्यादिमण्डलानि तदनेन रत्नशिवान्तमंत्रशक्तिभिरुत्पन्नाभिः शोषनिर्दहनादिभिः शरीरशोधितयस्मा
तदर्थमभिषेचनमिति भाविनी स्वाप्यायनप्रयोजनमस्य महाप्रधानशिवान्ता मन्त्रानानुयपते: यथा
विभिरेतर्गतिः उपलक्षितेन सूत्रेणावगुण्ठनेनेति रत्नगर्भसौषधीयुक्तं च महदेवादिभिर्गणैरिति अघ
योनावैकैकं समहदेवाशिवागमशतिसाय … हे कथितत्वान्महादेवाप्रधानोपापि लोहपात्रबीजपूजेषु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

क्रमित्यर्थः मूलमंत्रेणास्त्रेणाकलशस्याधरविन्मूर्त्तिमयत्वमुक्तं अथ तत्र कलार्धभैरवादीनित्यस्या
स्व॰ स्वे॰ र्थादीन्प्रकल्पयेत् मुद्रां बद्ध्वा हृदादीनि पूज्यास्मिन्दलादिषु गंधपुष्पपवित्राद्यैः सितवस्त्रेणाच्छादयेत्
प्र॰ टी॰ अथ च पूर्वोक्तः सर्वो न्यासादिक्रमः आग्रणीयः पवित्रमर्घपात्रोऽत्र ततु पवित्रकतस्य नियतसमयपू-
५२ रणाया नियतकालत्वात् एवमत्र तथापि ग्रंथ' वामभागे तत्कुंभस्यैव वर्धन्यां मंडले शिवाद्यमात्
मेशस्य प्रणवेनास्त्रमनेनास्त्रमेत् मेशास्यैव शिवाभाविवर्धन्यां मंगलान्विता कुंभवच्चार्चयित्वानामा
६२ सनस्योपरिन्यसेत् । वामभागे इति क्रियाशक्त्यात्माभाविधारापातनक्रमेण विघ्नप्रशमनमित्यर्थः कुं
भवदासनस्योपरीति तदंकत्वात्तस्यामेवेत्यर्थः मङ्गलान्विता सलक्षणा अथ गंधपुष्पपवित्राद्यैः पूजयि
त्वा तु वार्धनीं तस्यां धाराप्रथमेणाग्रेऽस्याणावावेनयेत् अच्छिन्नामनुलोमेन जलधारां तु पातयेत् तस्या
नात्समग्रमस्य यावत्कोणांतमाह्व तस्यां धाराख्यमिति काकाचित्तत्स्थानात्कलशाद्वामाद्धस्तमुष्ट्यार्धवा
र्धनीमनुस्यूतापि वास्यानाऽस्याणामध्ये पूष्टेनानुलोमेन सर्वां दिक्क्रमेणाशांकरकोणमेमानेकोणायाव
दच्छिन्नां विघ्नान्मादनापजलधारामस्तमुष्ट्यार्घपातनयस्मातयेत् शिष्यप्रज्ञानामनुरूप्रयत्नानयादिमर्थः
अत्रोच्चार्यपातनमिति चरोऽणिवा अत्रचक्रमेणि आचार्यः कलशपश्चादंगरक्षणामनुद्रेत् नयेद्वावानिमा
गेणानसिनंस्थापयेत्यनः अयेप्रमनाचार्यस्याः पश्चाच्छिवकुंभश्रामयन्महतेचणास्त्रमंत्रेणास्थापयेदित्यर्थः
वार्धनीं स्थापयेत्तस्यादस्त्रमंत्रमनुस्मरेत् स्थापयेदिति क्रियाशक्त्यात्माधारापातनेन लोकपालान्यवस्था
स्थापनमग्रवृत्तदक्षिणादस्त्रेवार्धनीमस्त्रमिति अथ विशेषपूजामभयोर्गंधपुष्पपवित्रकैः मंत्रसंधानके
कुर्यात्स्वशिरसि तथाभयोः किंच विकिरान्त्सदिग्नान्सर्वे वार्धान्याः कल्पयेद्धयः अतएव च अतत्रात्माणाप ५२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नेकानिशरर्कैर्नासिमुद्गराः चक्रपट्टिसवज्रादित्रिशूलानानानेकशः यागोकोष्ठाणसर्वत्रनिर्दि
शूर्ध्वमयःस्थिताः यावन्मात्रस्य सर्वतेरश्मिभृताव्यवस्थिताः एतस्य शिवस्य दक्षिणे हस्ते वार्धन्या
स्तवसहिते तेनमस्थानएवस्थापितस्य शिवस्य शिवकुम्भ दक्षिणेहस्थापयेत् यदुक्तं श्रीमत्स्वच्छन्दे
पिनदक्षिणे महाशस्त्रमित्यादि यतएव तेनतेयजाश्च सार्थ्ययागाद्गौकलशन्यसेत् कलशमिति क
लशाधिकारणमशेषयागाघाप्यायनाय वर्धन्यास्तान्तिनप्रयोजनं भगवन्तमित्यर्थः तेन नैवविवि
धदत्वात्र्वाविज्ञापयेदिदं भगवंस्त्वत्प्रसादेनयागनिर्वर्तयाम्यहं रक्षामीति शेषसन्निधानसदात
स्य क्रियायरणमपि कर्तव्यमिति वर्तवी ततश्च अविघ्नार्थमस्त्रामव एवंकृत्वा अनुज्ञातार्थिनोया।
गादर्यहस्तोदिशिस्थगान् ततश्च स्वनामपदविन्यासानोंकारादि [illegible] सांतगान् गंधपुष्पादिभिर्यथेः
पूजयेत्तत्र यत्नतः ॐ इंद्रसन्निहितोभवनमस्त्राद्र्यादिस्वनामपदविन्यासपूर्वमेतानपूजयेत् ता
वदिशातिसतेयेण रंडाघननुपर्यंतालोकपालान्प्रपूजयेत् ऊर्ध्वंब्रह्माअथोनन्त इत्यनेनतपर्यन्तानि
स्येके तत्रैवशानदिगूर्ध्वब्रह्मानन्तदिगतेनेतः पूज्या इंद्रादिवामगृहस्ताथ्येर्दशलोकपालाः पूज्या
यागतद्रूपवात्तभैरवाष्टकयामाग्रष्टालेवतयाक्ष्तत्वात् यदर्थमेतत्तदाह ततोमण्डलके तत्र अपिवा
मात्तरकाले भविष्यति अथैतत्त शिवाभसात्रपूजेनेनसंशोध्यतवृषणाध्येयत् अर्थोक्तवचमेत्रेण अत्र
वाटे तत्रस्थान स्मर्तेवगणगुरुदेवेज्या विनायके वायव्येपूजयेद्विगणपुष्पैरनुक्रमात् अविघ्नार्थं श्रा
दैशावायव्येगणपतिंपूजयेत् ततः पूर्वस्यांदिशि गुर्वादीनित्यनुक्रमार्थः। अथैतानतनमस्कृत्य आस्त्रा
दर्शीविभावयेत् पंचेरवेर्यगृहीतास्ताः ततस्तमध्येदेशस्य योगापीठप्रकल्पयेत् एवींक्तेनविधानेन ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

आधारशक्त्यादिसितान्तेपरमेश्वरस्य योगपीठत्वात्सकलशक्तिरूपपीठासनमन्येषां योगपीठं शक्तिरूपः ।
स्व॰च्छं॰ स्वार्थइति अत्रच भैरवेशानवक्त्रानने मन्त्रपिण्डात्मा विद्याङ्गशिवावरणसंयुतं सध्यानवर्णस्वरूपं मुद्रा
टी॰प्र॰ लङ्कारभूषितं ब्रह्माङ्गावरणं भैरवावरणं मातृलोकपालावरणं चेति त्रीण्यावरणानि ध्यानेनगुणाः
५२ शुद्धस्फटिकभस्मादिः मुद्राः आयुधसन्निवेशाः आभरणं कपालमालादि अत्र च मन्त्रसंध्यानकं एवं
नाडीसंधानमेव च परमीकरणं कुर्यात्स्थापकेन परेणात नैवेद्यान्विविधान्कारानन्दनामुद्राप्रदर्शयेत्
प्रणिपातेन पञ्चत्वानि वेद्यविधिपूर्वकं पश्चाद्बलिः प्रयान्त्वा मातृगणा भूतसङ्घाः भूतेश्वरगणादेव
गितेत्रपालसमन्वितः भूतायेविविधाकाराश्च्योमामानारितगाः इत्यादिना भाविनामेश्वराणां कलशा
द्रियागानेविपतेस्वोभगावदत्तुचरस्योदलिर्देयः प्रवेदत्तबलिर्याचार्यः ततः स्नानादथो हूल्प्रथ
वावस्यमन्त्रे ततोऽग्निकुण्डगतात्वदेवस्थोदनं तथा भैरवेश्वरजपेन त्रिविधिदृष्टेन कर्मणा सकल
मौनपथभूतबलिस्पर्शीसंजातशुद्धिविकल्पानुसारेण स्नानादिकार्यं शोधनमन्त्रैः संस्कारेण ततश्च
शिवीकृत्य प्रणितस्या अग्नेः संतर्पणं कुर्यात्सहस्रेणशतेनवा यथासंभवतिलाद्यैः परिवाराणां
दशांशतः स्वक्रमेव ततश्चरुं च श्रपयेत् पञ्चतत्त्वात्मकं स्थालीसंशृतानि शिवांभसा
तशत्यालपकवत्वेनावगुण्ठयेत् चन्दनाद्यैर्विलिप्तानां हृदा धूपेन धूपयेत सूत्रेणावेष्टयेत्कण्ठे वर्मश्रृते
नमूत्रतेन अथ स्थाल्या दर्भेणाद्दध्रुवपणा कल्पयेन्मण्डले धिये श्रोत्राचैव शिरसाभिस्त्तुकवचेनावगु॰
ण्ठयेत् आसनेनत्र विम्बसदनेनादि शिवान्तेरात्म तत्र च मूर्तिभूतात्मसंस्थालीनस्यभैरवं यजेत्
त्रिरावरणसंयुक्तं गन्धपुष्परवहुक्रमात् मानेमनस्ययोगेणभावपुष्पैर्वराननेचरोपपासिकोर्णानि ५२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्राविश्य तामाभ्रदिति ग्रहजात्रनोक्ता अथ शुल्लीमं प्रोक्षवायुणिजाउवक्षाचयेयन्नैः प्रोक्ताणं कृतउ
संस्कारानंतरोपलक्षणाय ततः स्थालीमसमानेष्यपश्चाद्ग्निमध्ये पूर्वसंस्कृतोस्थते अथ स्थाल्या
तोरंप्रोक्ष्यशिवाङ्गिस्तुनएगुल्माङ्गसमासनः मंत्रेणाष्टशतेनैव प्रतिष्ठाप्य पवेक्ष्यैः मूलमंत्रेणादे
वेशाएकविंशः समाहितः शनैर्निनियथास्थालीनभज्यते तत्रच वालनेर्ध्येटकादीनि अस्त्रमं
त्रेणकारयेत् कारयेदितिपूर्ववदीक्षितमिष्याण अथात्रचरो तमाभिचारेस्रावित्रेअग्नेर्वैवप्रकल्पये
त् त्रिभिस्त्रिभिर्हुतैर्नैवस्रुवेणजुहुयाच्छिवे तस्मात्सावग्निव्याम्याभिचाराग्रिज्या सतमेवेचवने।
नोदीपनात्मायान्वयानुसारादेषवदीमस्रहीनमंत्रैः स्थाल्याहोमास्त्रिमन्त्रादोषनाशाय अथ भूमो
मण्डलंकृत्वामणवेनावतारयेत् स्थालीमाज्यापलिमांवशीतन्वारवहामयेत् मंत्रेवणषट्येन व
षट्मानिखुने नच शीतइतिमामव्यामाप्रतिस्रिन्नतादोषनाशायमंत्रान्तरंस्रवइति चुरोह इत्यग्राउ
श्चार्ये जुहुयादितिगुरवः एवमग्रीषोमसमयश्च संस्कारान्तःसंपन्नः पृथ्वाकृक्षनोयरहवेन स्रुवि शग्नीषे
मीयमान्येजुहोति तस्यतद्यक्तो भवतीत्यग्नीषोमीयमित्रे पिअग्नीषोमात्मकावेनाचारोविहितोव
री अमतत्वा मयेतस्मादग्नीषोमात्मकेयत इति ततः मण्डलेकुण्डमामीप्यकृत्वादभीमनेस्थापयेत् ।
स्थाल्यांतस्योपरिन्यस्य संपातंमंत्रसंहिता जपन्नेकैकयाकृत्यापातयेद्रवेनतु ॥ निष्कलनतदङ्गः वक्त्रो
श्चारएवंसाद्यमग्नाहाइति वेदोश्चार्यजुहुयादिति संपातहोमक्रमः प्रसंगादग्नीषोमताभिव्यक्तये
सर्वत्रसंपातहोममाह । अथोत्कृष्टमनेनैव पराख्नतमनुस्मरन् समस्यादोनतोदोविकेनयोंकरणे
तथा । स्वाहिकानिलाज्यसंपातंमूलमंत्रेणकारयेत् मूलमंत्रेनकर्णोविदानेदात्मकपराख्नताग्नुस्मर

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त॰श्रे॰ णेन तत्समर्थाचरणेन प्रवृत्तिरित्यर्थः अथ त्रिभागे कल्पयित्वा तेन चरुं स्थाल्यां तु संस्थिते शिवाग्निसा
धकेभ्यश्च शिवाय च निवेदयेत् ॥ शिवाग्निसाधकार्थेत्र्यो भागा यस्य तत्त्र्यंशं तं मितप लौकिके चरुं कल
टी॰प्र॰ पयित्वा अग्रं शिवभागान्यालिकलशागं भागो हुतान्त्यमंशं भागं शिवाय मण्डलस्थाय दद्यात् अ
५५ ग्न्यादिभागादिविनियोगमाह द्वितीयं होमयेदग्नौ साधकं साधकेभ्यस्तु नीयकं साधकाः शिवाग्नि
यकाः शिवाय विनिवेदनविधिमाह चरुमात्रं तु संगृह्य पूजयेद्भैरवं ततः पुष्पधूपादिभिः दत्वा यथाशेषं तं
५५ विनिवेदयेत् अनेन तु हृदायावत्स्थानादप्यंशं निवेदयेत् कलशेष्वेवमेव तु मण्डलकलशे ए
ष्वपि विधिः अथ अग्नौ होममाह स्रुवः स्रुचा तत्र भैरवस्य शतं होम्यमंकुलान्तदशांशकं साध
केभ्यस्तु यच्छेषं पिपासया पायस्यापि यस्य शेषमित्यवशिष्टभागद्वयस्याग्नये दद्यादिति साधकानां शिष्याणा
मधीयानं कृतानां संभूतं चरुभोजनेनाधिकारात् अथ प्रायश्चित्तार्थं होममाह विनायकेशतं होमस्य अ
परिग्रहणेन तथा भुवः स्वः सर्वावतारितमात्रं तत्स्यापि दर्शितायापरिग्रहे श्रीकार्यतां निमित्तेन ओं भुवः स्वाहा
ओं शिरसे स्वाहा इति प्रयोगः शतेशाने होमं किं च प्रायश्चित्तमेकं चैवेह अष्टोत्तरशतं हुतिः प्राक्छिशिनाधि
वासनानिमित्ते हुतिरिति भैरवस्यादित्यर्थः अथ प्रायश्चित्तनिमित्तेन अनुलोमविलोमके स्वनाति
रिक्ते देवेशि अष्टोत्तरशतं हुतिः । अनुलोमस्य विधिक्रमस्य विलोमः अन्यथात्वं तत्र न्यूनाधिके चयस्मा
यस्मिन्नेशाय तत्पस्मिवित्तनिश्चयः तदर्थं मूलेन प्रायश्चित्तायन होमि स्वाहा इत्येतेन होमः शिष्यमेक
तु पीठं वेधं च करोति भैरवं पूजयित्वा यथाक्रमानुज्ञां वरानने शिष्योः कर्म प्रकर्तव्यं यथा भवति तत्कुरु
शिष्यारिनिशक्तिपातोङ्कुरितशिवभावस्यकर्मेति अधिवासमत्र पतदाह द्वारमण्डलके कृत्वा दर्भेन ५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सोपविशमेत प्रणवेनासनोकल्प्य शिष्यं तेनाभिनिवेशयेत ममपादं स्तार्द्ध कायं सोप्यानं कृतांजलि
होरेहास्समीपेसत्रकायगुप्तिने सोम्यदिग्भिमुखं प्रसन्नवदनेव गुरुः पूर्वमुखो सृग्णाशोत्तयेन्
शिवांभसा भस्मनानादयेन्नाभिं अस्त्रमंत्रेणवालयेत भस्मनाताडनेयतसोलभने स्पर्शाश्च नाभ्यु
त्वेसोस्त्थावारान्नाभ्य यन्तीग्निकल्पयेत ॥ एतत्सेस्कारत्रयं पाशशैथिल्याय अथसीत्वारान मलत्र
यात्मसनार्थं कुर्धं नशक्तित्रयानेतनाय ग्रंथेवैशिथिलपाशान्वोदेवविहितदेहादिशुद्धोविशो
शिवेमस्यागमहितं श्जयेदेवंगात् किंच वहंशसवासेणकवचेनावगुण्ठयेत पूजयेद्भैरवे
णेव तेनेवास्य मुखं प्रच्छादयेत्तथा कामणान्नोवहिष्मस्मनिवारणयान्तु विम्मत्तामेरवप्रकाशस
त्यस्मालीकरणायच बुद्धीन्द्रियाश्रयस्य मुखस्य प्रच्छादनान्माने बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्मयमनायतस्था
नयाणएवक्ष्मभस्वांशिंपुस्वेशयेदिम्मारु हस्ताभ्यां न गृहीत्वा यांविशेजवनिकन्तरे ततो पिदेवस्याभि
मुखं कृत्वा तस्यैव पुष्पाणाप्रदापयेत एवमेव पुष्पमृत्लाभिमंत्रितं पुष्पपातस्य समस्याञ्जलयायदत्वा
ततश्च प्रक्षेपयन्ततोस्त्वादिपपुष्पमितिनप्रयुंजीततत्पतावसरेव मूलमुच्चारयेदनुग्रहविस्यर्थः अथास्य
मुखं मुन्नाटयेत विद्यामंत्रगणेः सार्थं करणामसदाशिवं करणमिति निष्कलनाथ सहसदाशि
वेनसकलभट्टारकेनवर्तमाने अथासौ अज्ञानपटनिर्मुक्तोनवृद्धः पशुरीत्तते दग्णुवन्धुगोत्रनाथ
णिपरुपुनः पुनः । अज्ञानेनेत्यनेनपशोपासनेष्वाभिकाप्रागवस्थायः पशुः सइदानीमेवप्रबुद्धः अ
नएवजन्मसहस्रा एवंभावत्कृपावलोकनाद्विस्मयाविष्टः पुनः पुनर्भगवन्तमीक्षतेदार्ढवक्र
मनेनेदहप्रमाणात्तापहस्तनाक्षिवसमावेशातु सरलेयोगृत्तासदर्शिता अत एवासौ कृतकृत्यः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वक्ष
टी॰प्र॰
५५
45

प्रकृष्टात्मा नेच ग्रहणनयनेशिशुम् उन्याप्यहस्तात्मसूत्रदित्तिणांमूर्तिमानयेत् विद्यानेदमकसर
पञ्चशीत्यग्रहणनयनसुन्याप्यनिचिरतर्वेदेहादिमूमिमग्रततनतम्यैसुकेनायैः इतिणामनुकलाशी
वान्तिकाभेवनत्वपाशवीदेहमयोग्रीमदवीरसमुत्वेच नत्वमण्डलकृत्वाग्रेष्ठाणग्राणवामेन त
स्यापरिशिशुमसउर्धकायसहस्रत्वे गुरुःपूर्वान्तनःस्थिलाग्राह्नगादीतिकारयेत् ग्रादिशाह्नात्मा
डलालेमनेशागवत् कारयेदितिकृत्वेतामंत्रामुद्दीयानप्रवेशमसृजीत ग्रथ्यात्रामेन उपवेशयतेनकृ
त्वासकलीकरणविधिं विशेषफलासिद्ध्यर्थमुक्ताःसाधकसवा। सामान्यनेकृतसंस्कारस्यदृष्टभ॰
गवत्स्वरूपस्यापिशिवहूनादिकार्यादौसकलीकृतविग्रहः नथ्याग्राकलरूपेणतिवस्यमाणात्वात्
नर्ययायोगोभोगायमोक्षायवाशिवार्वाधुर्यस्त्वविशेषफलसिद्ध्यर्थसकलीकरणस्यविधिंकृत्वा॰
कलाध्यानेत्यग्रेतयत्त्वादितिग्रवहितेनसर्वथः सकलीकरणक्रमेणाहिशान्ति गयदिन्द्राकलाकृत्वा
ग्रहेणामविशोधयेत् कवचेनवगुण्ठनास्त्रावनेग्रमृतेनत नयोरेवैव ग्रनंतमासनकल्पभैरवा॰
न्तानिविन्यसेत् भैरवश्रागानिवेनिहृदः देहमायामाहृ ग्रोग्रात्मानयोजयित्वाथशोमाध्यानत्रु :
प्रिये ग्राग्नेयीधारणाध्यात्वानिर्दग्धदेहानशिशु धूमज्वालावितिर्मुक्तं दग्धकायं विभावयेत् भ॰
स्मीभूतंततःशान्तस्नावयेदमृतेनत ग्रामविश्नित्तेपन्देहेवेनस्पकनकाग्निवत् शक्तिन्यासेन्यसेत्सर्वं
कमलस्पगुणेवेनत् तस्यापरितदात्मानध्यायज्योतिर्मयंशुभं मूर्तिमंत्रंमसुग्राध्यमूर्तिभूतंप्रकल्प॰
येत् तत्सर्वंभावनयाकार्यं कथमित्याह एवंविधेनैतनमंत्रेण ज्ञातावकवचेन तेनसंहारेणाभिषे
नेत्यादिसर्वः एवंक्रमःक्रमयुग्राप्रियतत्वः पवमुनरत्रभागवदेवशिवावहंभरमेन स्नावयेदमृतेनत ॥५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

अथ मंत्रन्यासो यथाह श्रीमत्षट्त्रिंशत्कलावापि अथ योवेवांतर्बहिश्च शुद्धतत्त्वात्मके देहे मार्गीय सृष्टि
क्रमेण कलाध्वानं न्यसेन्न्यस्ता स्थान्यतीतादयनुक्रमात् स्फटिकाभा तथा कुंकुमाभा शुक्लाश्च पीतका
शान्त्यतीतादिकास्तेयास्तत्त्वभूतास्तु ताः कलाः तत्त्वभूता इति व्यादिष्टि पि भूताः तत्त्वरूपता प्राप्ताः अत
एवास्मिन् तयोचितमेव ध्याने शुक्लमित्येव शुद्धतत्त्वसृष्ट्यैकलापंचकन्यासोत्रापि वामेनानावडक्रमः शुद्ध
कादीनां तत्त्वभावविपर्यये न्यत्थैव संहारक्रमेणादीक्षार्थमस्माभिर्विष्टितीति नात्राप्राकरणिकमतादिति
भ्रमितव्यम् ॐ ह्रौं सकलमन्त्रन्यासोपयोगिता भावात्तथा ज्ञाननिष्पत्तेः करणं भवेत् ॥ आत्मांतःक
रणेयत्नतया हंसो मसमारभेत ध्यानमोक्षार्थमद्ध्यात्मबाह्याभ्यंतरेषु तः। सध्यानेनाडीमंत्रात्मकेसबा
ह्याभ्यंतरतितिदेहान्तःकरणाश्रयभैरवविषयं स्थंडिलाद्यंतरभेदेनेतिनमेत अथ शिवहस्तविधिर्यथा
त्वामेवग्रासे वजान्वलं ध्यानमोक्षार्थवसंध्याय यतिशिष्यमूर्धिनिकरं न्यसेत अथो शुलेन हस्तेन शिव
हस्तेनवालभेत विश्वव्यापकेमजाज्वलन्तं पाशदाहाय संध्यायेतिपूर्ववत्त्राद्यैमंत्रक्रमेणवक्षारे रह
दयपोर्भगवत्पृष्ठानेपिपाशदाहं तत्त्वमस्मीतिमूलभूमौ तत्र पाशदाहेन पारमेशान्यमेवाद्दीपनार्थमेशु
लिपंचकादिप्लमेविद्यादिशाक्तिपंचकव्यापिनाशिवहस्तेनस्पर्शः उन्मनाप्रदत्ताप्रशांततत्त्वज्ञेन लोभैरवेन
त प्रवेशायर्चयेच्छुभे उन्मनाध्येनितत्त्वं वेश्मानिष्टतो ग्रीहार्थत्वात् भगवत्संज्ञयायोगग्राहधेनत्वर्थःप्रवेश
मंडलेत्रशिवहस्तयेत्तास्तायाभक्तिश्रद्धाशुभेस्य तत्त्वरत्नापास्तेयथायाव्याकरणाप्रवेशितस्यान्त्विश्चवेये
तिश्रवेतःगणे शिष्यमपि तथा वार्येणाशिवितमेवः पुष्पं शिवमुद्धार्यनितिपेत अथ निर्गत्यवर्दयेदे
वेमंडले तथा त्रिःप्रदक्षिणं शिवकुंभाग्निमध्यस्थे स्थंडिलस्य च वर्दयेत त्रिति त्रि वियेपिकालाध्वनि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

देवं वदति । ताः स्वस्वरूपप्रथापरो – भवेति वा स्वयास्य वदति तामेव भगवानेतत्कर्वन्म्रियाम्सन्तर्वीत एवं च
स्व.च्छं. शिवपूजाग्निकार्यादीन्सकलीकृतविग्रहः नान्यथा साकल्यरूपेणापूजनान्नो भवेत्तुमः भवेदिति वाक
टी.प्र. हृदये योज्ये आदिशब्दान्तपध्यानादौ किं च नीनाज्ञाण्डसमीपं नेशिष्यहस्ताभियोगतः आत्मसंबंधयदि
५९ गभागमंडलेश्यावेनत्तु प्राणावेनामनेदत्वा तस्यापरिशिष्युस्त्रमेन् विस्पष्टसंत्रतेन मात्तानक्रिया
शक्तिस्फुरमयेन स्वहस्तेनामूर्तिमत्रेत्तानक्रियाशक्तिहस्तानकर्मणाज्ञस्याकर्षणितिहस्ताभियोगार्थ
46 मुच्चेदतिणाशिरशुभिस्पघायाध्यस्तरणीभूतशिवस्वरूपे तेपवेशपकरदंभैरवेणसमर्पयेत दर्भस्य मू
लं शिष्यस्य हस्तस्यो माग्रमाचार्यसमकृयोः हस्तयोः प्रसारितयोः मध्यनरशाखोद्भपयोर्मध्ये निहितो
निर्गस्तस्य जं त्रयोरिति तेषां पत्रेत्रयोस्प्र जानु समयाविमर्शः दर्भस्य चान्तिमाह पिंगलामध्य
मानाडीशिष्यदेहाद्विनिर्गता सैवायं दर्भभूतानगुरुनाडी लयं गता अथ नाडीसंधानहेतवर्थं भै
रवेणाकृतित्रयं तयानाम्नाप्रवेश्वं शिष्यस्वहृदये सकृत ग्रहणाकर्षणार्थं तु ॥ भैरवानिष्कल
म॰ शिष्यमध्यनाडी सदैव्यनाडी संलीनाम्लस्वाहा ३ मन्त्रप्रयोगः एकान्ममामिरूपनाडीसंधानं एवमेव
ग्रहणाकर्षणाश्रुयते यथोक्ते श्रीस्वच्छन्दे एवमेवात्मनोयाग इति अतएवाह गृह्णान्त्वचमनः पुनः ॥ दी
क्षाकाली यते स्वधेवन्दत्यं नाडिसंहतिः ॥ आचार्यः शिष्यात्मा भवतीति पूर्वंपादौ तन्त्रशेषः समयदीक्ष
यांशिष्यात्मनो हृदयाद्द्वादशान्तस्माकर्षणानन्तोपि स्वहृदये स्थापइत्यादि पुत्रकादिदीक्षायां
तु पाशमानवाणादीनां भयोजनादिकं अथ सर्वांश्चयनं स्तमंत्रेमसं शिष्यवक्रांचाग्रीषामात्मनो म
मियके संपातहोमं निरूपयति शिष्यस्याथशिरोभूमौ भैरवेणाविधायतु संपातं सर्वमंत्रेस्तु धृवे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

णाज्याहुतिं तिपेत् जुहुयादिति शेषः कथमित्याह । मूलमंत्रमनुच्चार्य स्वाहान्तं शस्त्रपातयेत् इति ।
शिष्यस्य शिरसि सम्पातः शिवचोदितः सम्पातं व्याचष्टे शिष्यदेहे तये मन्त्राः सर्वा हामन्तरस्थिताः
कुण्डस्थाः संनिपात्येत् यावद्यावत् स्थानगाः युगपत्स्रुवेण तेषां सम्पातस्तेन कीर्तितः एकैकस्यात्र
मन्त्रस्याहुतिं विनियोजनम् सम्पातो युगपत्सर्वे ग्राशीषामात्मकस्वरूपो मीलनात्मा संस्कारस्त्वर्थः ।
किंच अस्यापि चततः सिद्धं तदर्थं मन्त्रतर्पणं कुर्यादित्यर्थः तत्र भैरवाय शतं कुर्यात् हृदादीनां दशकं हुति
दशांशेन स्यादित्यर्थः अथ यागवेश्मायये होमान्ते पूर्णाहुत्यानन्तरं येन अस्यायेत्यनेन पूर्णाहुत्या प्रयो
गं स्मारयति एवं सामान्येन समयदीक्षाविषयमभिधाय स मुक्तौ पुत्रकादीनां विशेषमाथातेय पाशस्तत्र
विधिर्भविष्यतिनत्र पाशानां बंधाय मन्त्राद्दीपनं कर्तव्यमाह मन्त्राणां दीपनं कुर्याद्धोमाय स्वामि विक्रमात्
कथमित्याह ॥ हुंकारद्वयमध्येन मूलमन्त्रमनुस्मरन् प्रणवादि फडंतेन ग्राहुतीः प्रतिपादयन् एव
व हृदादीनां तु सर्वेषां जातिक्रमात्तद्दीपने । जायते तन्नूतनकार्यानुगुणमनेय तिजातिः विशिष्टो मन्त्र
प्रयोगः हस्वदीर्घावषट्कारादीन् उपलक्षयति एतच्च पाशानां बंधनार्थीयं मन्त्राणां दीपने सत्ते नेत्रदीमा
सतः मन्त्राः करणभूतास्तु पशुकार्यसमायने पशुकार्यं दीक्षाय स्वेन करणानि समहाप्रभावप्राप्ता
पः करणप्राक्त : कर्तेत्यर्थः कथमस्य शरीरादिमतो मन्त्राः करणमित्याह शिवरूपो यतः स्मृतः सत्यपि
देहे निरुपाधि विमर्शकाशिवाहं भावमयत्वार्थः ईश्वरस्यैवानुग्रहे पिहितत्वा अत्याहुः आचार्योपिक
णः शिवादीनां परमात्मा कर्तामपरोलस्य स्वस्य प्रयोजकः इति न तत्र तेषां सर्वस्वतो गर्भीयान समये शि
वः सात्मा कर्ता प्रयोजकश्चाचार्यः इत्याह इसां केनव्याहतिनैव प्रयोज्यप्रयोजकाभावः कश्चिद्वस्तुर्वे तत्र वा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.प्र.
५७

ग्रंथेस्तीत्यसदेवैतत् तस्मात्सर्वमेव मंत्रोदयप्रणयदेन्नविद्धनशिवात्मसमापन्नाचार्योत्राधिकृतः मंत्रा
णामुद्दीपनमवश्यकार्यमित्यर्थः क्रूरकार्ये तु कर्तव्ये मंत्रात्मदीप्ययोजयेत् क्रूरजात्युक्तरूपेणाव्या
वकारात्मा संयोजयेत्सदा क्रूरकार्यं पाशानां छेदस्तु प्रद्वादि पूर्वोक्तेन क्रूरजातिक्रमेण योजनमेव मंत्राणा
मुद्दीपनं अत्रचावसरे ऊटीकरालवदनान्तारूपारूपालिविनियेत् ॥ इहशिवाश्रयवाचकानां क्रूरत्वम
स्त्यपि साधकविषये क्रूरकार्यं मन्तव्यं ग्रहणवा आप्यनादेः सौम्यजाति श्रुतान्सौम्ये सौम्यरूपान्विनि
येत् सौम्यजातिवषड्डादिकायदर्थमंत्रोद्दीपने तु स्वतिनानीते पाशकर्मतत्तेनावस्था एतत्स्वभाविष्णु
त्रकादौ तदादिवाप्यायनं तत्रइति मंत्रोद्दीपनानंतरं पाशकर्मणि त्रकादिदीक्षायां यो द्यस्मात्समाविपा
शास्तत्रस्थयदपि वामरूपकर्मं तत्र स्वेदस्त्यर्थः ततः क्रमेणाद कृत्याकर्तितं सूत्रकं त्रिगुणं त्रिगुणी
कृत्य कन्याप्रस्तुपजा तं विकारपरं शमानुक्रमतु रूपतितं तेनाम्लं लधूमेः प्रद्धमानामाणवसाधीयकर्म
रूपाणां मनादि त्रिगुणात्रयात्मक प्रपंचव्याप्तिभाजां पाशानां भाविवंधच्छेदनादिकमूलमुन्मूलनार्थमि
ति कन्याकर्तितं त्रिगुणात्त्रिगुणं द्वाशयः ग्रंथेतत् पाशवंधनसूत्रकं शिवांभोद्भवाममंत्रात्मक
वैतनावगुणदेयेत् एजयित्वा विधानेन गंधपुष्पादिरूपकैः ॥ प्रसारयेत्तृदीत्वा ततं सूत्रं पादांगुष्ठकावधि
शिष्यस्तव देहस्य ॐ पाशावंधनमंत्राय नमः इति पूजाविधानं मनदीधवाभिचिनं ने शिष्यस्येति पुत्र
कादेः ततः समर्पितं सूत्रं देहस्यापाशानां वैधरत्वे स्थित्यादीनां निष्क्रिय तास्तुव्याप्यात तत्सूत्रं प्रमाणदेवीति
नसीवामेन करेण मध्यिधारयेदित्यमत् दीक्षाहस्तयोन्द्रमेनाडीधारणाव्याप्ततन्वमतः शिवायामे
वपाशसूत्रेलमयेत् पंचैकक्रियाशक्तिः पारमेश्वरी स्वस्वरूपगोपनेन पाशरूपतया स्थिते नैकत्वमि ५७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

हृत्पाशसूत्रस्य श्रीपूर्वोदितशक्तित्रयमेव चिन्तनेनास्थितमित्याशयेन त्रीणि सूत्राणीति शक्तियामात्र
भेदः तन्त्रांशस्य सूत्रम नाडीभूतं विचिन्तयेत् मा च मध्यामध्यमा नाडी सर्वनाडीसमन्विता ॐका
रादिस्थानात्तन्मयस्काशावसानकं शिष्यदेहस्थितां नाडीं सूत्रे संगृह्य योजयेत् भावयेदिति शेषः सू
त्ररूपा योनाड्योसर्वनाडीभिः समन्विता भावनया सूत्रगतायोजिता च ता गंधधूपादिभिः पूज्य कुं
वेनावगुंठयेत । अत्रैव सूत्रविधानार्थं होममाह संनिधानं कृत्वा तस्मिन् स्वनामपदजातिकाः इत्यादिति
शेषः ॐ सद्योजातायस्वाहाद्यस्त्रप्रयोगः अथ शिवाम्भोभिराप्लाव्य शिष्यस्य हृदये पुनः नाड्युद
स्यबुद्ध्या एवं हृदि विन्यस्य नाम च तेन सर्वव्यापिकापि हृदयैकनिष्ठीकृता भवतीत्यर्थः तत्त्वया
गक्रमेण भावनया पित्वा ॐकारोच्चारयोगेन रेचकेन विश्वादि नाडीरेतेण गालान्तेनैव भावये
च्छिशेषः कंदबोलकाकारस्थलीयकमप्रभम् हृत्स्थांश्चितास्त्राव रेचकं हस्फुद्धारान्तजातिना निष्क
लास्वमेव रेचकं तेन शिष्यः पृथक् कर्मिमात्रावियोगिनाक्षिप्त्वा ॥ पाशाचार्कशस्त्रेपणात्कर्षणं क्रम
वपिक्रमात् अङ्कुशेतिपञ्चातिकुटिलालकारमनाख्यातेन शान्तावधिद्वादशान्तेनस्य नामिकाभिर
ततः द्वादशान्तात्तन्मगृह्य संपुटस्य हृदयेन तत् महारसुत्रयायोज्यस्य त्रनाडीप्रकल्पितं व्यापकं भावयित्वा
त्वक्वचेनावगुण्ठयेत प्राणेनिष्कलीश्वार एवं देवनैवेतन्मे पाशसूत्रेयोजयामि नमः इतिप्रयोगात्
देहयोनितस्यास्य व्यापकत्वभावना अथास्मै पूजां कृत्वा भैरवेणाकृतीकृतस्तस्याः सन्निधानस्य हेत
वे इत्यादिति शेषः पाशसूत्रविधेः प्रयोजनमाह द्वितीयः सूत्रे देहस्थपाशायत्रस्थितास्तिमे व
संश्लेषात्सयादाशाः सूत्रस्थाने सूत्रस्थानेसमस्तपाशाश्रयस्य मदाहृनिहेतोः प्राणोदहस्यपरोतते

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नमात्वाद्धारा योगिनस्तन्निकृतिरूपं भाविशेष्यो देहात्मबुद्धेर्देहकाल्पयितानन्यार्थी शांपश्रीयाखि-
स्व.सं. याद्देहस्थेत्यर्थः इमे इत्यनेन तत्रैव वक्ष्यमाणायैनैद्दे नो हि मोचनः नान्यास्तानन्त्वादारब्धकार्यदीक्षोत्तर-
टी.प्र. कालं भगवद्दर्शादिहेतोरन्नदाहादि युक्तमित्याह नवियहे पाशानां मे च्योतनानां स्वरूपाणि क्रमेणाह
५८ पश्यति पाशास्त्रिविधाः भेद्या मायीयाणवकर्मजा येन भवोपकारकत्वेन कार्यकारणरूपतया: मा-
48 यीयस्य मायायां भवत्वं मलानेयत्वं तीतिरूपत्वेनाभिन्नवेद्यस्यापि मलमायीयमथ पत अतएवान्यत्र
यात्ममल मायाख्याख्याशङ्क्यः आणवा मयमाणवः अपूर्णमन्यता त्मालौकिकारूपः कर्मयजन-
ब्रह्महननादिरूपेनतो जातमत्रवामनापि रूपधर्माधर्मरूपं प्रवाचवेतत्प्रतिबोधकत्वेगुणभावा-
परहपमेवपाशानां पृथक्कार्यकारणरूपतामाह स्पष्टयति मलकर्मनिमित्तेनैमित्तिकमतःपरम् म-
लः कर्मचेतस्य तत्स्वरूपं निमित्तं मलस्य कर्महेतुत्वात् कर्मणश्च मायीयकरणत्वादतः परमायीयनैमित्ति-
कं मलकर्मणोः कार्यमेवेत्यर्थः यद्यपि कार्मभिन्नवेद्यस्थारूपं मायीयमेति भवति तथापि न तद्दृष्टेन-
केवलं स्फारणाणत्वानि नानतत्त्वावपि तस्यार्दैनादिस्पष्टमन्यानामेवाज्यमानेतद्भवतीत्यर्थो-
क्रमेवज्ञायः तत्र आधाररूपैनैमित्तिं शरीरभुवनादिकं आधारतामोगाश्रयता आदिशब्दाद्भावाः अत्र
वैनैमित्तिके मायीयमले निमित्तमभिलाषाख्येलौलिकारूपमाणवमलमित्यर्थः किं केवलेनेत्याह वि-
विधैर्हेतुरूपकैः धर्माधर्मात्मकैः सहकारिभिर्युक्तमित्यर्थः प्रकृतमनुसरति नाश्चावलोकयेत्ततेद्वेवप-
बंधनहेतुतः नानितिपाशाद्दृश्यमाणामाणवायकभावशक्तावलोकयेत् किमर्थं तत्वानामर्थानि
षामेव बंधनहेतुतः बंधायेत्यर्थः अथैषां शिष्यदेहस्थानां ताडनग्रहणं पूर्वं संक्रमेणायोजनमाह पा ५८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शान्तेनाऽनेकार्थे हूं फट् स्वाहान्तेन ज्ञातिना स्वनामप्रणवाद्येन शान्त्यतीताद्यनुक्रमात् शान्तावशान्त्यती
ताबीजे वाग्यायोः समुक्तस्य पाशव्यापिकाये शान्त्यतीताये हूं फट् इति मंत्रमुच्चारयेत् पूर्णाहुतिं
येन्मर्मशिराः विततः हृमादियोजयेत् हूं फट् स्वाहान्तयोगेन शुद्धमहापूर्णमुद्रया याम्यान्तयोजयेन्मंत्रे
नमस्कारान्तयोगिना एवं कृत्वे श्रुणा मूलमंत्रमहितेन मंत्रेण महापूर्णाहुतिं यावद्दापयेत् पाशानि
यमाकृष्याकोनाति मम पाशस्य नमस्कारान्तज्ञातिना नैनैव मंत्रेण पाशस्थं संयोजयेत् अनुक्रमेण
शान्त्यादिकलास्वपि तत्र नामयोजनं शुद्धमुद्रया निरिक्षति एवं शान्त्यादिकान्यापि शान्त्यन्तानां संपूज्य यो
जयेत् स्थानमत्र क्रमेण वज्रं हूं फट् स्वपाशवतानां भावयेत् त्रिविधान्पाशान्यच तत्राधव्यापकान् का
लादीनां समनन्तरं तत्त्व भूताः कलाः इति वस्तुमानानां यच यानि तत्त्वानि कलार्थपाणि तेरात्मशुद्धे
रधनाशेषस्य व्यापकानि तत्र्यर्थः अथ कथं पाशानां कालाव्याप्तिः कथं च मायोर्धस्य शान्ताशान्त्यतीताप
देपाशानामनेन्याशक्याह त्रयाणां व्यापकाः शक्तिः क्रियाख्या परमेश्वरी शान्त्यतीतादिभेदेन एवं समुन्ना
प्रतिष्ठिता। येयं परमेश्वरस्यानिमायाभिनोशक्तिः सा क्रियाख्या गृहीता तत्क्रियाशक्तिभूमिकामतीदना वेवि
मोहकानां शान्त्यतीतादि एव यालेशमात्रयाणां मलानां व्यापिकानुक्रमे यत्क्रियाख्याशक्तिः शिव
स्य पशुवर्तिनी बधयित्री इति अत एव यावधावस्थितामामस्य स्थितेस्तावन्नेदो वितत्वे पाशाः स्थिताः इति।
शान्त्यतीतापदे पितस्योपनेयुक्ते व्यापके वस्तुहे व्याप्यस्यानन्याणस्य समस्तु हृदि भवतीति मलानामा
त्मभूतकलाव्यापानेरुपदेशः शोधनेन तस्यानिमावियोगि पारमेश्वरस्यान्तःशक्तिरूपता त्मजनने
वयथा कोऽस्माभिः मात्ताता सिद्धयपयाधिके निर्विर्णेनेर शक्तिवीर्यसारे स्वमंत्रे त्रिमयपारमार्थिक

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तद्रूपतया प्राप्तभेदानामिवांशानां शोधनमिति सर्वं सुसमञ्जसं एवं च आधेयाधारस्याधारं गृहीते भावयेत्सतो :
स्व. ख्के. आधेयाः कलाः आधाराः मलाः आयुधपाशेष्वपरशक्तिर्व्याप्य तत्त्वान्याह । गंधपुष्पादिभिः पूजयेत्सत्त्वेन ।
टी. प्र. शान्तं तर्पयेत् शान्त्यतीतान्तमेणैव नाम्ना तर्पयेत् आकृष्टानामेवं च सन्निधानाय पाशाय मतः पाशा
५५ न्दीपयेत् । मन्त्रेशाकाभावात्क्रममसमस्तभोगासिद्धो विश्लेषरूपपतिविपर्क्रमिस्त्थात कथमित्याह ॥
स्वनामजातिफट्कारयामासिभ्रु त्रेयचय । आकृतीनां दमेतिशेषः जातिरत्र हुंकारः मन्त्रपाणेणाक्रमस्त्रा
यत् एतत्स्वशिखांचेतत्स्यात् । विश्लेषकरणार्थं तत्पाशानां दीपनं भवेत् यत एव दीप्ताः पाशास्तु नाव
श्यास्ताडनग्रहणादिना आदिशब्दान्मुञ्चिदाने प्रपुनः प्रोहार्थं सुदीपितवीर्याणामेव पाशानां बंध
नोपिष्ठं चेतस्यावश्यो स्यातं आपसारणं ताडनमाह मन्त्रस्यास्ताडयेत्तेषां स्वदेहस्यानिवक्रमात् य
थास्वदेहे हृदयादिनिवेशक्रमेण तत्त्वास्त्यादिक्रमणताडितास्तथा ताडयेत् बंधने युक्तिमाह याश्चावस
पुटीकृत्य स्वनाम्नावसहृत्सहन्त् बंधनेन प्रयोगाय एवं प्रणवपामशान्त्यतीतबीजेभ्यो नेन नरेशां
त्यतीतादिवदमात्मस्थपाशव्यापिकां च आमोत्स्वार्थपामतमः गाहतं पुत्र्यापस्याशास्त्रसमृ
भिर्ग्रंथिं दद्यात् एवमन्यत् तदाह मन्त्रेग्रंथीन्प्रदापयेत् ग्रंथीनिति प्रापद किंच बंधनपरिमाण
वक्रमेणाविषयस्य च न केवलं ग्रंथीनुयावद्बंधनसमयेकर्मणः शुभायात्मनः विषयस्पृशुवनादेः मा
यीयमलात्मनः चशब्दाद्दाणवस्य मलस्य परिमाणानियतामध्यात्तिं च प्रकल्पयेत् तथाथा निहू ।
मावेकंपार्थिवं तत्त्वं अष्टाग्रशतं च कालाग्न्यादिभुवनानामिति विषयस्य परिमाणं भविष्यतिकर्म ।
णानिहूनिप्रतिष्ठाविद्यात्तया वद्याभेः मलस्य तशान्ता शान्त्यतीतान्तमपि सकामामणामूलाणवेप । ५९

णमस्ताअस्मैवतत्सर्वमनुसन्दधीत एवंच पाशयोगाज्जीवः षड्विंशमन्त्रमयस्योर्ध्वं केभोगे शुद्धस्य
स्य पाशविच्छेदोऽस्येत्याह नवान्यथा चएवार्थे प्रकृतमाह पाशानस्याप्यपात्रेतसपातं तुज्यात्मकत्व
पाशानितिपाशसूत्रं संस्थाप्येतिशिष्यदेहादितत्त्वशेषत्त्वर्थीत संपातहोमः संपातं सर्वं मे स्त्रे स्यादानिगी
नः अथेनान्याशान् पात्रं सपटमध्यस्थानं स्थण्डिले विनिवेदयेदिति एतत्समस्तं शान्त्यै एव माघिकानन्तमावे
शपवद्धा इति विज्ञाप्य कुर्यात इत्यर्थः तथैव च श्रीत्वासमर्पयेत्कुंभे ततस्तं भगवन्तं विज्ञापयेत् यथा
पाशान्त्वरक्ते हे विभो संरक्ष्य भाविपुत्रकादिदीक्षाभ्यां नामैषामाप्रतेत्वकार्यशक्तिदद्यान्मायापिवा
समस्काराः ततः दर्भविमोचयेच्छिष्यं नाडीसंधानार्थं शाक्तिरिकल्पितं अथास्मै पुष्पपाणिं प्रदापयेत
तेन वासो भगवते समयं कमेव । स्थण्डिले शिवकुम्भे वा शिवाग्नौ वा प्रक्षेपयेत् चकाराद्गुरुमूर्तावपि तत
प्रदक्षिणीकृत्वा दण्डवन्निपतेद्भुवि अथास्मै दन्तधावनं पञ्चगव्यादी मध्याह्ने भैरवेणात् आदिशात्यानन्
दानकाष्ठं भैरवेणाभिमन्त्र्य कलेन अत्र विधिमाह गोमयेन शुचौ देशे कार्यं मण्डलत्रयं एकस्मिन्मण्डले
विष्टः पञ्चगव्यं शिष्यः पिबेत् तथा द्वितीये तच्चरुकं प्राशयेद्रुथः आचम्य दन्तकाष्ठं तृतीयमण्ड
ले स्थितः भक्षयित्वा च देवाशानने श्वभ्रे विनिक्षिपेत् पञ्चगव्यं सकृतं स्थापितं चरुभोगाभाजनं योगणनाय
चरुकं त्वत्त ततः प्रभृति शिवमयो भोगमोक्षैकनिष्ठावमायायदन्तकाष्ठपरीशुद्धिमभिक्तं आचम्येति एवंपापि
योऽस्य तथापतितं एवं पश्चात्त्वेशे शोर्यं चापतुरसां वशाभने अन्यस्यामनुशुभं विद्धि तस्य होमः शान्तं भवत्
अस्त्रमन्त्रेणाविघ्नेशमानायेत्यर्थात एतच्च बाहुल्येन साधकविषयम् अथैतदनुस्यास्य कर्मणः सम्य
कल्पत्त्वार्थं आचार्यात्तु कुर्यात्स्वाध्यायविश्रितशिवे तत्र विधेर्नातिरिक्तस्य चित्तवित्तपकर्मणि चित्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छं.
टी. प्र.
५.
50

विक्षेपकर्मणामिति विघ्नेभ्यो नाति विकल्पं न कुर्यादिति संगतिः तस्य प्रयोगस्त्रेण तस्याग्निकार्यं यथा कृतेति
भाविनो यत्राग्निकार्यं तेन तत्पूर्वैरेवेति पुष्पादिस्तेमर्थः अत्र च ग्रन्थान्तरे तत्र ज्ञात्वा भगवत्यग्नीनामाहितिष्वस्यादिति अथ
मूलविश्रान्तिमेवाह यथान्ते पश्चात्तर्पयेद्धोमसहस्रांशेन वा यावदस्य विश्रान्तिर्घटनस्यार्थः
अङ्गवाक्रवाचिनः मन्त्रोऽस्य दशभागेन अनन्तरमेषामेव वह्नौ निवेदयेदायते किंच विशेषपूजनेन च
वैमुद्रावंधवशानेन स्तोत्रवाद्यतनकृत्वा चरुभाशपविसर्जयेत् परमेशाभिमर्थान् निरोधात्मणावाचे
तदन्वावेवदवशानेन रेचकेनतत्समूहमभैरवतमत्तुस्मरन् पुष्पिताग्रदिते नीलाहृजयित्वावशानने अग्नि
हवं अग्निष्ठतमितिप्रवेशकं प्रोक्तमिति पूरकेन मण्डलान्तः सपूत्यरेचकेनाग्निस्थिते कृत्वा तत्रापि तेथैव
वेयित्वा पूरकेन गृहीत्वा स्थापयेत्ततः तत्र स्थपूजयित्वा च कलशं तु विनिक्षिपेत् कुसुमादिभिरभ्यर्च्य अं
भयवते भैरवं यागगृहमनुपिहितमाभूदिग्नाशयात् अथ संयाति ह्यात् प्रक्षिप्यैवं निर्माल्यं गामये
नचैषत्स्विये निष्क्रान्ते माल्येन तत्र चाणेशशयोगतः तेनैव च शिवाभासात्मं प्रोक्षणाशिदेशाधामकल्प
येत् गृहिणोदर्भमध्यात्ययतेवैभस्मनामिय पूर्वाशाया गृहीकार्यीयति वैदक्षिणाशिराः । इतिगाव
कामिमुखेन शिरंस्पृष्ट्वा अथ शिवां मन्त्रेण तत्रस्थितं स्वशिष्यं स्वशिवावेबंधवशानेन तथा सिद्धार्थ
शेचनाद्येश्वरं तत्कुर्यादस्मिं स्मरन् यतेर्गृहिणां स्त्रक्रमेण शेषाग्रत्या भस्मनाशेचनाद्यैरस्त्रशाकारविं
न्ने पतद्धपसंहरति कचदेनाव दुर्गेर्णशवशिष्यं तु स्थापयेत्ततः ततश्चवहिनिर्गत्य बलिकर्म समारभे
त् तदाह बलिस्तु कल्पितः पूर्वं सर्वभूतेभ्यो यद्यादशात् तत्रसम्भूतस्थदेवशिष्ट्वीदोशानतं क्षिपेत् कल्पि
तेन्यतार्थसाधितः अस्त्रमन्त्रः भूतायेविशिपाकमादिव्यभौमानीहगाः पातालन्तत्त्वस्यास्त्रशिवभा ५.

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गेसभाविताः ॐवादिसर्वभूतास्तुं इमां याशास्थितास्त्वये स्वाहाकारसमायोगात्तृप्यर्थमर्पयन्त्विपेत्
ग्गणं च सर्वभूतान् स्वादिस्थिताश्चये इत्येतमुच्चार्य वितृप्यंतु स्वाहा इति मंत्रेण बलिं क्षिपेत् मंत्रमथो ॐवाही
त्येतच्छुवलोकपरामर्शीयस्त्वव ॐवः प्रणवस्तस्यादिकृत्वायं मंत्रः पठनीयः बलिं च पूजापूर्वकं दि
पदिश्याह नमस्कारेणासंपूज्य गंधैस्त्वं क्रमात् पूर्वादीशानपर्यंतमथ चोर्ध्वमम्बरतः पृथिव्यामेव-
लिकर्मोपसंहरन् दुर्ध्यानरमयन्निपाति कोणस्थान्क्षेत्रपालांश्च पतितांश्चपचानपि बलिं दत्वा तु सर्व
भ्यश्चांत्वमपवचनानेन सकलीकरणं कृत्वा क्रमेणानापूर्वश्चरु श्चतुश्चराद्य मंत्रयावत्सम्भवं सर्वान्सम्पू
जयित्वा यथामाशोपूर्वं यदित्यर्थः चरुमिति यमवशिष्टभागं वस्त्रात्मार्पितं चक्रमेणातिगुरुसाधकपरि
पाट्या यदाह सहायैः सहितो वीर एकचित्तः समाहितः प्राश्नुवीत दक्षुवामण्डलस्थः पृथक्पृथक्
वीर इति मंत्रजात्यादिपरहो निःकंपः पकचमिवामेदेवि मेयसन्नाहक समाहितः बुभुक्षुदीक्षायां शास्त्र
त्वः समन्तस्तुतदसुधुः पृथक् पृथक् मण्डलस्थ इति सहायानां साधकपुत्रकादीनां समस्थाम
भावात्सकारशंकामाभूदित्यभिप्रायात्समस्थामिति विश्रान्तो तैकमण्डलेनापिन काचिद्धानिः तत्र पंचग
व्यपिवत्पूर्वं च रुकं दंतधावनम् प्राशयेवं सकलीकृतमन्त्रतां पूर्वं देवदेव विधायेति शेषः यागभूमौ स्वपेत्
श्लाक्षिष्टः सहवरानेने भगाद्धर्षिष्ठिते यागगृहे गुर्वादीनां स्वाप्यादीनविषयसमुचितस्वप्रदर्शनाय प्र
कारान्तरमाह भैरवध्यानयोगेन समाधीनाग्रे देवता गुरुभैरवे चिह्निप्रार्थ्य मिति शेषः समाधायेति समा
धिनिमित्तमिति शिवे सन्मानमासरवि बोधयितेन च भाभिरामादविक्रमिते हृदयास्तम्भनम् कृत्वाशि
वार्चनविधेर्विनिवेशयेद्धमाहा भवन्नमाणः स्तमन्नेनहीनः ॥ इतिश्रीतन्त्रराजनिरूपिते श्रीस्वच्छन्दोद्यो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नेत्रापिवामपटलस्तृतीयः ॐ दीलालानक्रियास्तु छुरुछपाशवनास्यलिः महाज्योतिर्जपस्यैको ज्ञानदीभैरव-
स.के. इच्छ्युक् अपिवासानेनसभाविनोदीदीसाप्रस्तावयिते श्रीभैरवउवाच ॐ अस्यैवविमलेकृत्वा शैवाचार्य-
टी.प्र. देवक्रमात् सकलोकराणांकृत्वापूर्ववत्सविशोद्धृद्दे। पटलमेगात्याआचार्यः शैवाद्यानिस्यादिशाह्नात्मनादे
५१ पूर्ववत्सविशोद्धृद्दे पटलमेगात्याआर्यः दिलिदेवतार्चांकृत्वा शिष्यश्च शुचिर्विनीतः पुष्पहस्तःप्रविशेत्स-
वा गुरुस्ततः प्रणम्यशिरसादेवंच दृष्ट्वा गुरोस्वप्नान्निवेदयेत् तांश्च आभात्यमास्वेस्यामिप्रशुभोश्च
51 गानेन स्वमेतस्मदिरापानमाममांसस्य भक्षणा क्रिमिविष्ठानुलेपचक्रपिरणामिषेवने भक्षणाद्यपिम
स्वप्नस्यैतवसानुलेपने स्वेतातपत्रमूर्धस्थ स्येनस्मादासमर्पणाम सिंहासनेरथयानेधजेराज्याभिषेकने
रत्नांगामसरणादीनितांबूलेफलमेवच दर्शनंश्रीमरस्यत्तोशुभनायेवगृहने क्रिमिलीतापतनसर्वदुग्धाद्
किंच नैवेद्यैरपिविमिश्चवासिद्धविद्यापरेशुभेः आचार्यैःसहसंवादंकृत्वास्वप्नेप्रसिद्ध्यति सम्यगवादः
संवादः तथाच नदीसमुद्रतरणमाकाशगमनंतथा भास्करोदयनेचैवप्रज्वालनेहुताशने ग्रहणा
नक्षत्राणांचेद्दिव्यस्य दर्शने दर्पणारोहणाचैव प्रासादशिखरेपिवा नगस्यश्च पोतेमत्तरुद्रोलाग्र-
रोहणे विशालगमनेचैवसिद्धमंत्रस्य दर्शने लाभःसिद्धचरोश्चैवदेवादीनांचदर्शने गुटिकाद्रव्यकाष्ठंच
खड्गपादुकेरेवनाः उपवीतांजनेचैवअस्मपारतोषधीः शक्तिकमंडलुप्रमत्तसरेमनःशिला प्रज्वलि
हरद्याणिगौरिकांतानियानिच दृष्ट्वासिद्ध्यतिस्वप्नांतेतिलाभंग्रानतथा सिद्धाजयादिकेमेणमंत्रेय-
स्वग्नामितिस्वदेहांमसुणं स्वप्नांतश्चितनतुस्वप्नस्यादिमध्ययोः यथाक्रमप्रशान्तिमितेदिवाआरावच
पश्चिमे इति किंच ततःजाणीवसंग्रामतरंणाविजयेरले ज्वलत्सिद्धवनेरम्येवीरवीरेशिभिर्वते वीर-

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वेतालसिद्धेश्च महामांसस्य विक्रयं महायशोः सो विभागो लब्धो देवीम्प्रयाचनात् आत्मना मृतपुरे
वेगपन्थायनन्तु वर्जपि मद्भूते चानलदीप्ते एतेतदा प्रपश्यति हृष्टसमास सकृत्त्वा कुरुम्मासूरशवरोहण
मात्र भिभैरवश्चैव मासकृद्ग्रणोः सह भैरवभैरवेदृष्ट्वा सिद्धश्च तन्मशयः। वीरवेतालसिद्धेश्चेति म
हाशयेत्तीयामात्र देवविशेषाः महापशुः पुरुषपशुः सारमः सरस्य वयश्चासेत पतिविशेषः सिद्धः
तोतितत्त्वस्मातृत्त्वसारिणी मन्त्रमारिद्रूपामि सिद्धिप्रमातोत्यर्थः यद्यपि दृष्टः कृतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्प
त्तयामविता दोषजस्य निम्न भक्षमविषमस्तु तश्चतिनिमित्तान्मस्मो लिमः तथापीह मगवन्नुर्वीधिहितेन
यागाथाग्निमन्त्रादिसमाद्धान्यादावि फलानुत्पत्तो हृष्यते भावपिद्याम एवं शुभाः स्वमामयाद्यानात्र
शुभाश्च निवेदते नानाह तैलाभ्यङ्गस्तथापाने तैलस्यैव विशानं चरमातैल ग्रंथपरपेवपतनमषप
केशमज्जने हृत्वादहनयानेभ्यः पतनं हर्म्यपर्वतात् कर्णनेकछिन्नामासाभ्यां श्वारुस्सपादयोः पातने दन्त
केशानाम्स्त्वान् दर्शने वेतालक्रूरसत्त्वानां तथा वा कालरूपं कृत्स्नो धकेशापालिना कृष्णमाल्याम
रक्ताद्य रक्तान्तमादौ च पंकमेघुरुषं त्वशुपृष्येयेन स्रियते नाचमेदेहायादिशाति न कारयेत् शूहस्नादसेद
वेशयावस्नाशनेषुव आत्मनोभिमवसातोआत्मरव्याधहारणा ॥ खरोष्ट्रमहिषगोलपककक्रूरादमके पु
व महिषोलूककाकेश्वरीहणाधप्रवर्तने भक्तांशपक्कमांसमधुरक्तमाल्यादुलेपनं कृष्णरक्तानि वस्त्राणि
विकृतान्याप्रपश्यति हृष्टनेवस्त्राने स्वमेस्त्रान्तप्रदादसमधारणा स्वमोसोकर्णनेवेधं कृष्णमस्पेणाभक्ता
नदीयंचनयास्वमेहृष्टानेवप्रसिद्यति कूरसत्वेध्यायाद्विसोबोसेयामेविकृतान्याविछ्नव्या रूलदितः
मोघणाहृतिवाहमनोदाहनाभ्यात्मनः वस्त्रानेनृते नपमेहृष्टति अप्रमत्तमाद्यवमाग्याआविजेयाटेशिका

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰छं॰
टी॰प्र॰
५२
52

नैमः विज्ञेया इति बलस्वरूपादिकार्यं ज्ञमोशैणैबाबलाबलं विना कार्यमर्थः तत्र ग्रामात्तत्राग्रमोघा
घातत्रग्रभेद्गुनहोमयेत ग्रष्टान्तकृष्णनेयायां नयासनिदीक्षानराचोपशातेः प्रायश्चित्तादि शुद्ध्य
ति ग्रत्र विधिमाह पूर्ववत्सकलीकृत्य विघ्नोत्सारणं कृत्वा तां वेष्टनेसूर्ववत्कुमाक्षिवाभाः शिवहस्तके लो
कपालात्तमण्डलपाशिवक्रमेचकुंडिलं ग्रग्निकार्यपयापूर्वेदसूर्वाकृतिग्रपातने प्रायश्चित्ततनः पश्चात्तु
समार्घयडकवान। तत्कुर्यादिविशेषः वेष्टनकवचेन शिवाभम्रतिप्रोक्षणादिके शिवहस्तः कर्मणा
होम्यापम्यात्मव ग्रायश्चित्त शान्त्यर्थं शताउलमिति तदाभिधेयं भैरवे तदुपसंहरन्प्रकृतं प्रस्तावयति ॥८
वेष्टनादिकं कृत्वा विसृज्य स्थंडिलाच्छिवम् नित्यस्नापनयेत्कृत्वा भूमिशोधपूर्ववत् नित्यकर्म ततः कु
र्यात्स्नानहोमजपादिकं नित्याह्निकं समाप्ते नैमित्तिकमथाचरेत् नित्यकर्मसानुष्ठानविषये तत्र प्रा
यश्चित्तिनानाधिकार इति तत्क्षुद्ध्येनेत स्थापित्त्वा नैमित्तिकं होमात्यानि मित्तादागतं तदुपक्रमते । त
पलिप्यशिवाभोभिमंत्रस्थानप्रपूजयेत मंत्रागधपुष्पाद्यैः । भावनेप्रणवेनतंतोममण्डलमालिखेत्
तद्विधिवेद्य भविष्यति ग्रष्ट करणीवर्दिके चैव भैरवणमपूजयेत यामलानुगतामपातः भैरवः स
कलापाङ्गाभिमंत्रितानेवजस्नापश्चात्यानः निमंत्रकएवग्रन्यथाभाविरलोदोषोत्पन्नपपतिः सत्वरग
मापातः शिलायग्रागमोदितः शिलरजः पाद्यमानमार्घपम्ग्रागमेहृदन्तेत्रतदितः ग्रथ निष्पत्र
मण्डलेस्नात्वानित्यकर्मसमाचरेत ॥ ग्रयरेश्वोर्थः नित्यकर्मसमाप्तौ तत्कुर्यान्नैमित्तिकं वुधः तत्रि
त्यकर्मनृपनैमित्तिकमादिपाति स्नानादिपूर्ववन्मंत्रैः सकलीकरणादिकं ग्रात्मरक्षां प्राकारं तला
रपालादिपूजनं विघ्नोत्सारणादिवं ध्यैरूपाननानि विगामिनां ग्रस्त्रप्राकारमारोप्य कवचेनावगुण्ठनम्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

उदस्त्रं विहरुपविष्टः करशुद्ध्यादिपूर्ववत् शिवो भः शिवहस्ते च अर्घं च यथाप्रकल्पने कुर्यादिति शेषः आत्मरक्षा
र्थमस्त्रप्राकारः स्वपातालविगामिनो विघ्नानुत्सारयन्मिति व्यवहितः संबंधः आगमप्रामाण्यात् अस्त्र
प्राकारमिति यागगृहविषये उदस्त्रं विमिति श्रुतदीक्षायामपि मुक्तिपर्यवसायित्वात् अस्त्र
वेति अशेषपाशदाहत्वाद्दीक्षायां शरभेवास्त्राचार्यस्यात् उदस्त्रं विम्ने मध्ये करशुद्ध्यादीन्यादिशद्वात् दक्षिणस्या
दिकें शिवो भव इति शेषः तेषामर्घं शिवमंत्रितं संमोद्भ्यां पात्रान्स्थयन् तस्य प्राकारस्य पार्श्वे मनव्यापात्रवेषवि
यितिरोधप्रश्नप्रयोजनमर्घेस्वये ततः लोकपालास्त्रसमूहं शिवकुंभं प्रपूजयेत् ततोपि मण्डलस्या
ग्नेभूत्वा मंडले भक्त्वासिना वर्मणा वेष्टयेत् आत्मानं च त्वनाभिमंत्रयेत् अष्टोत्तरशततया अस्त्रेणोदेव
विशुद्ध्याति मंडलस्याग्नेयस्येन देशानेनातिशयेन मंडलस्य दिगन्तराभिमुखत्वमपिधत्ते तिश्रणाव
नयाप्रतिश्रणावपूर्वेणानिष्कलेन तयोः इत्येव संस्कृतमंडलस्य चत्वारि द्वाराणि समपूज्य द्वारेशयादिभिः क
मात् प्राकारमावयेद्दक्षं द्वारस्य इति जानाविकवचनेन वेष्टमाणेन तन्नाभिमंडलस्य तद्दित्त्वयान्पृष्टाद्वा
राणि तत्र पृथ्वीः मंडले प्रविशेत् ततः पूजामधारभेत इत्यर्थः तत्र गुरुं नमः पूज्य विघ्नेशं च पश्चादेः प्राणावतन
पूर्वेगणपतिं वायव्यकोणे समपूज्य गुरुं च पश्चादिदिशि पूजयेत् यथोक्तं तृतीयपटले ब्रह्मस्थानस्य पूर्वाण
गुरुं समपूज्य विनायकं वायव्ये इति ततः अनन्तमासनं प्राग्वत्सुद्ध्वा तत्प्रणामेन तत्पूर्वादिपूर्वे वज्रमेखदाया
व्रणान्तराम् पूर्वोक्तो विधिना पूज्य नैवद्यादि निवेदयेत् निरोधार्थेण चैवदत्वा वैव निरोधयेत् ग
यथानादिकं कृत्वा अग्निहृद्भेरवं यजेत् नाडीसंधानकं चिह्नं कृत्वा समतर्पयेद्धिया अग्नावितिशेषः ततः
नाडीसंधानेनातावदादर आत्मनो निष्कलोद्यार्थं कृत्वा कुंभे निवेशयेत् कलशस्य स्वयामे नैरवेषस्तरयेत् ॥

मण्डलस्य समस्तेन पुनर्वीमनेश्वरेयेन अभिषिक्तस्य ततो नेत्रोद्दितेन विशेत्स्तोत्रेण मंत्रकलान्यङ्गिरेः
स्व.श्री. ये भेदक मेणा वेदादशान्तमाश्रयेत्तस्ततोपि हृदयमागत्य तत्रविश्रम्य प्रदत्तिणं भ्रमित्वा सोऽप्यमार्गेण ते
टी.भ. मस्तकलशस्य प्रदत्तिणेन विशेत् तत्रापि स्वमेव समेव अमृतमास्याय ततो मेनन निर्गत्य मण्डलस्य प्रद-
५२ तिणेन प्रविश्य प्रागवद्वामेन निर्गत्य वह्निस्य प्रदत्तिणेन विशेत्यागदेवचहृदये विश्रम्येत एवमपिका
53 राणाचलहृदये यथाँ पत्यावह्नावशीघ्रामस्पीतेन सामरस्येपेनततनः स्वहृदयमागतवामशिरेवम
वतियागस्य प्रसक्ततनं सांप्राधान्येनैवावस्थिते नर्ष्मत्वात् यदाह एवंसंधानकं कृत्वा ततस्तर्पणमारभे
त एवमिम्यग्निविश्रान्तये ततस्य दशभागविभागेन कृत्वा हिणाकृतिस्तिपेत् मूलहोमान्ते वीकाहका
णां दशमांसेन कृत्वा त्वर्थः अथ प्राप्यमिनविश्रह्यर्थं कुर्यादष्टोत्तरशतं विधेः एणोतिविकस्य नाम्नापूर्णा
कृतिनतः याम्प्रतिकाकालतवत् किव आचार्यीपार्थहस्तस्तमण्डलप्रविशन्ततः स्वपूर्णपरमेशानेऽ
ष्योधेरर्वपश्चिमे मुद्रावद्धापणाम्यादेजानुभ्यामवनिगतः विज्ञापयेतपस्वयंप्रारब्धोयस्तवोत्तमः
स्नानादिवामनार्स्पयन्मगुलेशैवयकृते विधानेपुष्कलंममकृत्यमातादिहास्तिमे ॥ परमेशानविज्ञा
पयत्स्वयमितिसंगतिः गुरुर्हितेकर्मविषयाविज्ञमिकृत्वानुष्ठानस्यमानविषयमप्याह ॥ इदानींशि
ष्यदेहतमकलीकरणादिका यज्ञोऽस्यन्नाधशुद्धिस्युत्तस्मादात्मसिद्धात् ततःकर्मप्रधानस्यानि
ष्यत्यर्थ केवलमंतमुलक्रमणायावनिश्चिनप्रतिपत्यापिभगवदर्पिहितिमात्मनःस्फुटयेदितिवि
नमेराशयः अतएव एवमभिमन्तुत्तालः परमेशानवीरयाह लब्धानुज्ञःप्रहृष्टात्मानिष्क्राम्यमण्डला ५२
हहिः वीरपाडितिपरमेश्वरायित्तिनः एवलब्धाशेषनिर्मलनात्मकर्मरवीभावोनएवनत्सामावेशा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यद्दृष्टान्मावहिहितिनिजवृत्तिकां न विन्ते पाशगथा स्मैवा पश्चर्थापक्रुनेयमतन्नद्दीनार्थपात्रके पात्रस्त
दहिताणाभागेकार्यपेन्मण्डलगुरुः इतिणोऽनिद्रुत्तिणास्यस्य पाशशक्त्योपकत्वात् अथात्र प्राणायामेनक
शैवमन्त्रमुचितशिष्टं निवेशयेत् शिवो भोद्दीपणास्मना भस्मना च क्रौशक्रमात् मण्डलकल्पिते शिष्यम्
तिभूतं प्रकल्पयेत् शुचिस्नातं श्वेतवाससं त्रिगुणायोज्य कल्पितं तस्यामनेत्रबन्धनात्र च मन्त्रादीनाम् एवं कं व
आमिः एवमनन्तरावपि अथास्य तपविशेषकरस्यामतनिद्राहाम्यपूर्वके ॥ सर्वावस्थान्तरस्यासमन्त्रमथा
नेमवच गुरुः कुर्यात् तथा शिवहस्तः पुरातनः आध्यानाद्देवसंजातो वल ॥ पाशानामेकरोः संहारप्रोद
यैनवः प्राप्यातेऽक्षेदाद्येषां नाशनेयथान्तः मन्त्रं च तत्र प्रवक्ष्यकमशृजः शिवेनाधिष्ठितः शुभः पाशच्छेद
करः तेमो शिवहस्तः प्रकीर्तितः अनेनालब्धमात्रस्तु देही निर्मुक्तबन्धनः प्रयाति शिवमापुनर्जन्मनिर्मलो
निरञ्जनः इति तस्यापनेतेन तेनीनामण्डलं तु प्रवेशयेत् इन्द्रियाणां वाह्यप्रसरशमनेन भगवदेकाग्र
तामापादयेद्बद्धेन नेत्रस्य मण्डलदर्शनमचितमित्याह वस्त्रं संप्रोक्षितं तेन नेत्रं येन नववेनावगुण्ठ्य पूजयेदथ पुष्पा
धैर्मैरवेणाभिमन्त्रयेत् नेत्रबद्धानेत्रेण नेत्रेणाभिमन्त्रितेन नेत्रमन्त्रोच्चारसर्वसर्वेन्द्रियप्रसरपुरःस
रभूतेन नेत्रबद्धा शिष्यस्य पुष्पाञ्जलिं प्रदापयेत् स च अकामानितिपत्तं च देवस्याभिमुखोवस्थितः तद
नेनरवमुद्राः पुष्पपातवशान्नामकुर्यादिह साधकस्य च वक्रादिपूर्वं शिवान्तं पुमः स्त्रियस्तु शक्त्यन्ते य
त्तनिष्कामस्तस्य सन्नद्धो गुरुर्विद्धानः यथारुचिं कुर्यादिति यः एवोक्तं साधकदीक्षितादीनस्य नामैव
साधकस्यवा वंशाद्युक्तनिश्चयेकुर्यादेवमर्थः अथ स्वलमर्चेतं तेन शिष्यं शिवायप्रणामं पातयेत् शाक्तमा
र्गेण चरानयाम्यात्मा विस्थलायवे नेनोत्थाटयेत् यथामा बद्धं तत्फलं मायेन विकमतीति गुरुवः किंच

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.स्कं. टी.च. ५५ 54

प्रदक्षिणमतः कृत्वा कलशेशं प्रणम्य च अग्निकुण्डसमीपेन आचार्यः पशुनामह भवेदिति शेषः प्रदक्षि
णादिकं कृतं तं द्वयोरपि अग्रे च पूर्वोक्ताकारकर्पणापुक्तिः स्मृतेवा आत्मसंबोधविन्यासेन गमणालंप्राव॰
नत सर्ववस्त्रादि संपातेन तद्दष्ट्वा कृतनिश्चयं सम्पातानामिकृतिं कृत्वा अग्रतः तर्पणमेव च शृणोति कृतिं तद
त्वा प्राप्य अग्निमानिहोमयेत् यास्त्रा वा हुशता पिंगलामध्यमाना डीशिखादेहाद्विनिर्गतेति प्राक् कृष्यिमा
शिषु करपुटं तं यामं संपातन्दर्भपुष्पक्षानागेमं पातेन अणवोमूलाघमंत्राः पतत्कृत्वा पशुः प्राणानयेदाकृ॰
तित्रयं जातं हृदाशकृ वैनावद्विजत्वापादनेन तथा प्रकृति अमुकस्य जातं हृदा करोमि स्वाहा
इति प्रयोगेण पशुदेहस्य हृद्यां जाते हृदारेति प्राकृतीः पातयेत ततोपि द्विजत्वापादनं करोमि स्वा
हेति प्रयोगेण भाविरुद्रांशपादनयोगपतात्मकं द्विजत्वापादनायाकृतीः स्वः पातयेत अत एव यत्कि॰
ञ्चिद्दृष्टाः द्विजत्वापादनमेतं तत्र वर्तमानशारीरविषयं तत्र तत्र हुत्वाग्निनायाः शूद्रादिजाते रेवास्येनत्वा
द्विजत्वं जाते अपरस्यानिम्यायाजस्यन्यामावादितिकर्मान्तरवशेमं भावमानद्विजदेहापत्तेयेवनदृष्टाच॰
चत्वारि शान्तस्कारापादेनेन द्विजस्येव कार्यमितितदेपा जातियहृग्रस्तानयात्र निषिद्धविवेकत्वादवि॰
दितिपरमेश्वरा यास्यार्थमतत्वमभिधानस्य पशुमेवयतो भाविद्विजदेहविषयमेतद्दितप्रायार्थेन श्रुतिरस्ति
यथा वर्तमानस्य पशुशरीरस्याचिन्त्यशक्तिमंत्रप्रभावाद्ब्राह्मणादिकजात्युद्धारश्चिकिर्यते तथा शुद्धतत्वम॰
यदेहान्तरोत्पत्तिः द्विजत्वापादने वयंनजात्यादेशपक्रियते तन्मत्काविदनुपपत्तिः श्रुतिस्तु सार्थं यथाभि
हितं रूपोमेतिकर्तव्यता सर्वास्थिकृपते हेतत्वपाधापिया गत्यां संज्ञानप्रभावेन देहजात्यापात्म॰
नः परस्य च परिवर्ज्यतीति माहेश्वरे चनयेत्तडक्तप्रक्रियापिशिवपुमायाम्भोन्यन्तनवजात्यादिमर्वेव ब्रा ५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नित्यं पक्षभुवनाधिपतिग्रहचत्वारिंशत्संस्कारयानेन न हि जन्मापादनं क्रियते तेन तु उक्तस्य वा गीश्वरेण गर्भाद
नादिषु स्मार्तत्वं संभाव्यमानं भूतसंगभूतशुद्धिमध्ये हि जन्मभोगशुद्ध्यर्थमिदं त्वसमस्यपि नो वर्तमानदेह
विषयत्वस्य तत्त्वशुद्धेश्चोदितत्वात् अत एवैतेद्दयतोरीतितो नापि केवलमात्रनाजातिभेदवीयाणि वा
यं यति वक्ष्यमाणास्थितत्वात् शूद्रादिजातीयत्वमस्ति शूद्रस्य तु ग्राम्यजात्यादीनां यस्मिंस्तत्त्वशास्त्रसमय
स्थितानामुक्तं द्विजस्यापि चैतत् लौकिके द्विजत्वापादनं कार्यमेव तु यत्र येनेदं न हि भोगानामिति देहस्थिता
वर्तमाने देहे मन्त्रयोजनेन कार्यमित्याशङ्क्य तदा तु देहेक मशुद्ध्यर्थं न कार्यमिति युक्त्युपपत्तेन शुक्रशो-
णितादौ प्राप्यायनास्रवणाद्यर्थं तु वर्तमाने देहेऽपि चोदितत्वात् कर्त्तव्यमेव अन्यथा मन्त्रशक्तिभिः क्रियाभि
शोधनिर्दहनादिभिः शरीरशोधितं यस्मात्तदर्थमभिषेचनमित्यसङ्गतं स्यात् अत्र द्विजत्वापादने क-
र्त्तव्यान्तरमाह बीजाहारेत्यादेशभावशुद्धो द्विजो भवेत् ॥ प्रणवपूर्वं बीजाहारादेशभावशुद्धिसमु-
च्चयकरोमि स्वाहा इत्यत्र प्रयोगः इह ब्राह्मण्यबीजशुद्धा स्यात् मात्रशुद्धिश्चवस्थिता तासां तत्त्वपल्लवि
त्वेन लक्षयिष्यावति इति गुरुसंहितोक्तन्यायात् उक्तविद्बीजशुद्धिर्वास्तवी सम्भाव्यत इति साम्मत्रेव
संपाद्याया आहारस्य प्रकृतिसत्त्वकप्रक्रियादर्शिताहारशुद्धिर्यत्नदेशस्यापि म्लेच्छादिसंपर्कोद्भवस्य असम्भा
नात्तेन वा स्थितिगतादिति शुद्धिरपेयेवमत्रैव मसणमे आश्रुविधायोजनेनापादितेलौकोत्तरद्विजत्वस्य प्र
णवेनाकृतीर्लिप्येकृतदशापादनेनत्याप्रणवपूर्वं कृतदशाभवस्वाहेति प्रयोगाज्ञाविभेरवीभवभूमित्र
ह्मण्यकृतदशात्वापादनमस्य कार्यं येनापि गतशास्त्रार्थोक्तदृष्यानेकनिष्टः स्यात् तत्रेतिकर्त्तव्यता-
दर्शयितुमाह ॥ अहं त्वणाशोत्तये स्थितिरुष्टस्थाश्रुकेन नाडयेत् रेचकेन ततो गत्वा शिखां देहे विशोद्ध्यादि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं.
टी. व.
५५
55

पुष्पेणोनिग्रहक्रमेण पुष्पेणास्यार्थः रेचकेनेत्यूर्ध्वमार्गेण गृह्यतेच ओंकारादि शिवं जप्यात् क्रममे
फडन्तेन विघ्नापकारणं कृत्वा चैतन्यस्य विधानतः केवलं देवादन्यंमेवाणुकेवलेनावगुण्ठयेत् अंकुशेन
समाकृष्य द्वादशान्तेन कारयेत् तत्रस्थः पुद्गलो ग्राह्यः समस्तपदेन च पुष्पेण संहारमुद्रया समाकृष्य शि
वे निष्कले चैतन्यस्थाने पूर्वोक्तरूपस्य विधानतः इति पूर्वोक्तं वर्णमात्राविभागभावनया अंकुशेन
ति मूलमंत्रस्य कुटिलकलाक्रमेणाकर्षमुद्राप्रदर्शनेन चेत्यर्थः पुद्गलो जीवः समस्तमिति स्वभेदस्य
तीति दर्शितं तथा कृत्वा स्वदेहे ध्रुवमेवात्मना ग्रहः इति पूर्वार्धकेन पूरकेन वेशयादि स्वस्मिन् तत्र
मेकमयमरूपीकृत्य चैव यत्स्तत्त्व पुनः स्याजेन देवतावक्त्रं तत्रस्थापि स्वकेपदम् ॥ समरसीकरणे
ग्रामाणाः स्वभेदापादने रेचनमूर्ध्वदेशनक्रमेण देवताव्याप्ति विशेषरूपं स्वमदाशिवशिवाख्यो हृत्कंठ
तालुभ्रूमध्यललाटब्रह्मरंध्रगाः तथा पंचविधेष्वपि तद्रूपेष्विति विश्लेषयोजनाध्यानेन देहः
सामीनितजिते स्वस्यापि तयात्मकं पदं भूमध्ये पदस्थानि निर्वृत्ये लभते पदमिति तत्रैव तु तत्त्वदशपका
तदाराधनाघायोजनामेषाः दर्पीन पड्क्रमे गोद्दायांयइति सामपि केकर्मेत्युपक्रम्य ॥ यत्नाच्चयोजनामेती
ति तत्रस्थं पुद्गलं गृहीत्वा सम्पुटत्वमभवेन तु संहारसमप्रयोगाच्चलशिखास्पर्शादियोजयेत् भैरवेणाभिमंत्र्य
भैरवेणेति निष्कलेनाभिमंत्र्याण्वसमवारानिषाकः तेदेवमर्थयनो हृद्देशापादनायग्रंथः ततद्विजत्वा
पादनायेति भूमित्यद्विजत्वापादने तु पूर्वोक्तं व ... शेषमाह एवं तयनीतं शिखान्तदेन एवमिति
भैरवेणाभिमंत्र्य मंत्रराजेनैवेदानीं शुद्धविद्यापदेऽङ्गवामकं द्वितीयजन्म योगाद्विजत्वं भवति ॥ तथा
वीतामिति उपग्राम्ममर्मापि विश्लेषणमंत्रसाम्य कथयाह अतः स्वशुद्धं वीतेनचशुद्धे तत्रैमंत्रदेवताव्यापकः ५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शुद्धविद्यात्मकशक्तिसूत्रप्रतिकृतिस्वरूपमेवैतदुपवीतं दत्वोपवीतोऽस्यासौ आयातनायावदेतेऽग्नि
मत्वसंस्कृतो भवेत् गर्भाधानाद्यावदग्नमाणाश्चत्वारिंशत्क्षुद्रविद्योद्भवात्मकशक्तिर्द्वितीयजन्मोप
भोगायेतेचेहमंत्रशक्तेर्वासिद्ध्यति एतच्चत्वारिंशत्संस्काराः पिंडस्यापादानजातेः भवतीति शेषः ।
कथमित्याह आकृतिवितन्वन्त एषं निर्गतैवन्यर्थः न केवलामियता संस्कारैः पिंडस्य जातापा
दानेयावत् ॥ चैतन्यस्यापि संस्कारमाधानान्तेषितःपरं सूक्ष्मविज्ञानतः कृत्वा द्विजत्वसंस्कृतो भवेत्
आधानेनाद्विनाविनासंहितः पर्यन्तवर्ती अतेष्वात्माचत्वारिंशत्संस्काराः ततःपरंवदमाणोद्यातोऽस्या
ध्यात्मकात्मकगुणसंस्काराष्टकं सूक्ष्मविज्ञानतइतिभावनयाएवंद्विजत्वापादनार्थंयथोक्तानिवेद्यो
मसमन्त्ररुद्देशापादनेकर्तव्यानेटैत्यपि शान्तहोमसहस्रेवाकृत्वापूर्णाकृतिंततः इत्यादितिशेषः शता
दिहोमस्कलस्य स्वस्तिकदृश्नोन्तदेशाशशन्तिस्थितमेव तादृग्मपसंहरति समयेसंस्कृतोभवे एवमि
तिजागुरुद्वारद्विजत्वरुद्रांशापतिभिःसमयीसमयः पारमेश्वराम्नमयोदावर्तनस्यास्तीति कृत्वाय
दाह वाचनेस्यात्कृताभवेत् श्रवणाध्ययनेहासे पूजनारोनत्यैवच वाचने उद्याधोरीद्वायावर्तने श्रव
णमर्यादिवोध्यः अध्ययनवेदवन्मन्तनपाठः आगमग्रन्थस्यादिशद्वाजपध्यानाद्यः इत्येसमयी चर्याध्य
नविशुद्धात्मालभतेपदमैश्वरम् चर्याध्यानाभ्यासमयपालनयोगाभ्यामेवविशुद्धआत्मायस्य
दीतयात्यस्याध्यशुद्धियोनेनेनविनाईश्वरयोगायोगपनेवाहितेति उद्येगादेवास्यपाशशुद्धावीश्वरपदा
मिरतम्प्रयात्किदीश्वरतनयोजितस्यास्यशुत्रकादिदीक्षाया मयम्पदशोधनेनपूर्व इतीश्वरपदंशुद्ध
भावस्थितस्यास्यकालरुद्रमिधापयेदिति केवलवाकजमोरणाकालाग्नियामवेत्यवोवतुदमन्समयि॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ क्षे॰
टी॰ च॰
५९
56

नोयोजनिकादेरवोदितन्वान्निकरणस्यवाकस्यत्वात्स्य पुत्रकाद्ययं भुवनदीक्षा विषयत्वान्निकरणायोहिसम
समहदीक्षा॰ ततोदीक्षांसमाचरेदित्युपक्रम्य पुत्रकविषयभुवनदीक्षेनेतद्वाच्यमुत्वेनिर्वाहितेत्यलमं ३
स्वर्गपटलाभोपराभुक्तिश्रेयोनसमयिदीक्षानेनतारनिर्वेत्यायथ्यमतपश्चवाकर्मेव्यतोपुत्रकादिदीक्षोनि॰
रीते प्रस्याति अथदीक्षाहृस्त्वर्थं भुक्तिमुक्तिफलार्थिनो विधानमुशपतमूर्त्तंपाशविच्छित्तिकार॰
कं मुमुक्षार्थिनःसाधकमुमुक्षार्थिनःपुत्रकाचार्याक्तिबोयादीक्षितिनस्यामधमुच्यर्थंमूर्त्तमितिभाविव्याख्या
नमूलपाशोन्मूलनपरतन्वयोजनिकादिरूपविधानमुशपतेसमयिनस्त्वपिपश्चात्करणविशेषमात्र एवं॰
मीश्वरतत्वाराधनयोगायोग्यतेतितेप्रतिनमूर्त्तंविधानेनापिपराभुक्तिश्चापिमन्त्राराधनक्रमेणाभुक्ति॰
रितिभाविपुत्रकादिपदप्राप्तियोग्यताजननमात्रेसमयिदीक्षालक्षणा यथोक्तसमयीराजपुत्रवदिति
अथपुत्रकसाधकदीक्षयोर्विषयविभागमपीधिकावेधकरोति गुरुःसंरक्ष्यानेशिष्यंद्विविधफल॰
कांक्षिणं द्विविधमिति मुमुक्षुंवाफलमपिभोगभोगावाश्रनन्त्रेदसमेत्रूयात् फलमाकांक्षसेयादृ
नाहृकसाधनमारभेः साधनदीक्षाविधिः यतः वासनाभेदतःप्राप्तिः साध्या मन्त्रप्रचोदिता साध्यश्चा
राध्योयोमन्त्रःसचिन्तामणिकल्पोवासनानुसारेफलति अतएवस्पदशास्त्रेनवाकम्पबलेमन्त्राश्चपक्र
मममहासाधकचित्तेनेत्युक्तं तथाच मन्त्रमुद्राधहृद्याणांहोमस्साधारणःस्मृतः भुक्तौमुक्तौचमाव वा
वासनाभेदतोभिन्नःशिष्यभावागुरोस्तदा यदाशिष्यःस्वप्रत्ययेनतदागुरुस्तद्वासनानुसारेणत्कयेवानु
रूपात् यदात्वगुरुप्रत्ययीनदास्येस्ववासनानुसारेणत्कयएवतस्य भुक्तासाधाद्वादित्वर्थेलभ्योज्ञायमा
नायः अथवासनाभेदतःशिष्यभेदंप्रतिपादयति साधकोद्विविधस्तत्रशिवधर्म्मिकनःस्मिनः लोक॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मंत्रविशुद्धाद्यासाध्यमंत्रनियोजितः ज्ञानवांश्चाभिषिक्तश्च मंत्राराधनतत्परः त्रिविधायास्तु सिद्धेर्वै
सोद्धारः शिवसाधकः शिवधर्मी शिवशास्त्रोक्तसमाचारनिरतः योगेन वियते यस्मात एव शिवप्रदेन सा
ध्यमंत्रेणाविशुद्धेन तु लोकधर्मिणा इत्यांशेनस्यापितोष्वापरस्यापिमिंत्रवचस्साध्यमंत्रयोजितोचार्य
णसाधकत्वेननियुक्तःज्ञानवान्निरूपितानमंत्रतंत्ररहस्योपरमाह द्वितीयो लोकमार्गस्थः इष्टापूर्त
विधौरतः कर्मकृत्फलमाकांक्षन्शुभकर्मणोशुभोजितः लोकमार्गाःश्रुतिस्मृत्याचारः इष्टं तीर्थस्ना
नदानादिपूर्तं कूपतडाकमठादिफलमाकांक्षन्कर्मशुभमेवकरोति न तु मंत्राराधने लोकधर्मिणएवमो
दीक्षामंत्राराधनेवर्जितेति कर्मणाशुभकर्मणैवतत्फलस्य साधनात्साधकोयदीक्षितस्तस्य शुभ
मात्रमेवशमनीयामित्याहश्शुभोजितः इत्युक्तमेव। तस्य कार्यं सदा मंत्रैरशुभोपशान्तिनाशने सदेतिदे
हारंभकर्मवर्जं यद्यदकरोत्कर्मशतेनातत्रमध्येयःशुभांशःसमस्तोपशोध्यः प्रारब्धकेन शोधयत्याह
ति वाक्यस्याशयः सर्वविषयत्वादसंकीर्णाचारेणाशिवधर्मिणाभाव्यमित्याह गृहस्थोवाथयतिर्वासा
वाश्रमेकतमःस्थितः श्मशानिकत्वेनेवेवासिद्धिसाधयेद्गृहस्थ एवतेनताङ्गृशोरेवद्वैवनेनशवलत
या अस्माविति शिवधर्मीन तु यः तस्य मंत्राराधनेव्यापिकारान्तत्वात् मात्रवक्त्राभिपरमेनतद्दिहाश्रयोगा
साधकेनिर्णीयमौतिकनिष्ठपुत्रकेनिर्णेतुमाह मुमुक्षुर्द्विविधःशोक्तो निर्बीजोवीजवांस्तथा तयो
विषयविभागमाह बालबालिशवृद्धस्त्रीभोगभुग्व्याधितात्मनां तेषां निर्बीजिका दीक्षा समयादिवि
वर्जिता कलिशोमूर्खः वृद्धोवृष्णासमर्थाः भोगभुगुपनतभोगैकसक्तोष्याप्यतशक्तिपातोदीक्षा
एवात्येतालस्यापहतोयं न पात्रमतोभोगभुगपनतभोगैकसक्तोष्यायतशक्तिपातोदीक्षापवान्यत्वा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लस्योपलक्षणोयंतेनपाशमतेभोगमुमुक्षुणस्याभ्यासोव्यापितःइतिशेषमयंइतिव्यापितेनोद्धृत्यकिन्तुःनिर्वी-
स्व.छं. जिकेष्वमुमुक्षुव्याख्यानेसमयादिविवर्जितेतिश्चादिमाहात्म्यविवेकादिविधिःवस्तुतस्तु समयाचारपाशात्
टी.च. निर्वीजायाविशेषपर्येदिति विदद्वहूनस्तहानानसर्वीजाकीर्तितापिये विद्धपाशासविवेकसशालानां
५२ देहमहानेतनचर्यादिक्लेशसहमानाणांसमयिपालनेपिशक्तत्वात् दीक्षाग्रहिकातेषांसमयाचारसं-
57 युता पूर्वाविवेकाशक्ततिषयेयत्नविपरीतविषयेपितात्पर्यसमस्य विषयोसमयाचारामन्त्राख्येपत्र-
कीर्तिताः तेचपाल्याःप्रयत्नेनमोहसिद्धिमभीप्सता मंत्राख्येमंत्रपीठेस्मिन्नेननिर्दिष्टेरवंदेवेनचशा-
स्त्रेनइष्टंवरस्माद्योवस्यमाणविशेषसमयाचाराउक्तास्तेतेतिसर्वीजदीक्षायाप्रपन्नेनपाल्याःअस्य
याश्चायश्चित्तमप्यमपिभवतिमंत्राख्यातिविद्यापीठादेरप्युपस्थिता वागीशागर्भोद्भूतैःसैमाराश्रमसेना
नकल्पितःअत्रःपुत्रकःसाधकदीक्षायांवयपिसमयपालनमाम्नातंतथापितत्रदीक्षासवीजेप्रपन्ने मु-
मुक्षोर्हिविधायुक्तिपरिभाषणाद्वमसिद्धतविधेदीक्षाकर्मणिश्रेयं गृहस्थावाश्रमीवाश्रयतिः सकल
दीक्षितःपत् वाक्यार्थसमयकर्मणापशुपक्षगोपावनीतिवचनेनगृहस्थोयमाश्रमीत्येहिकभोगस्पृहयालुःयति
स्तिद्विपरीतोहस्तेनत्वयमसंकल्पेनइवितेनवासंकीर्णानविपिनादीक्षांकुर्यात् तत्रपुत्रकदीक्षायांप्र-
क्रमेन पाशस्तदकमादायशिष्यदेहेवलम्बयेत् अपिवासावमस्थ्रापिवास्यकेभग्नेयत्नेरस्यापितम-
वलंवनेशिखाग्रात्पादांतेप्राप्नुत् अथ प्रधानेसमयपदश्रेपापाश्रेवविवर्तनाः वक्ष्यमाणषड्वध्वाभिज्ञो
गुरुःप्रपात्याक्षिवाग्रेशिवपाशस्तोषिसमधानमिमोरप्रसक्तेकलाधानेतन्मादादीक्षायांतत्त्वादिरूपसद
धीनेनचाग्नावेयावत् क्रमेणमलवद्धिरश्वाधात्मस्यः शिरोश्रयः सप्तस्यापिवेकत्रश्रधमस्थिःश्रकी ५२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तितः आत्मस्थभूतिगुरोरेकैकेन तत्त्वं स्वपिकारणेविभजन्नध्वशुद्धिं निरूपयितुमाह षड्विधस्याध्वमार्गस्य
साधारणागनस्थत ॐ ३ संकल्पसंशोध्यमध्वसंयोनिहोमेयन वर्णमंत्रपदकलातत्त्वभुवनाभेदात्षड्वि-
धस्याध्वनस्ततत्सदंशानि हित्वतथामार्गं त्रूपस्वऋंभादिषु षट्स्वपिकारणेषु साधारणानन्तस्याभेदेन वि-
तस्यतथातत्तत्स्वचमध्यात्मेशोध्यामिंसंतत्पूर्णाधयत्त्वकमेकतमसंप्रापयेन शोधयितुमिच्छंत्र ॐ ३ इति ।
तत्स्थाशिवाग्नौ संकल्पध्वसंपिनिमित्तैर्होमंकुर्यात् कथमित्याह मूलमंत्राष्टशतिकमध्वसंपानेहेतवःतः
प्रणवमूलमंत्रान्ताराष्टवर्णमध्वसंपिर्भवत्वसाहेति प्रयोगेनाध्वव्याप्तिं तो गुरुरष्टोत्तरशतं तु कुर्यादिति या-
वत् अथावलोकनेनमध्वाध्याप्यव्यापकभेदतः ॥ अवलोकनेनभावनेन कुर्यादिति शेषः व्याप्तिं स्फुटयति भु-
वनव्याप्तितानंतेषु तेनादिशिवांतिके अनंतादिशिवांतिकेयानि भुवनानि तद्व्यापकत्वेनतेषु तानिवत-
त्वानिव्यापकानि षड्विंशधेत्वमेवंत्र योष्टानः मंत्रवर्णपदात्मकाः पञ्चशान्त्यन्तानि न वात्मसमस्वयोन्यकादी-
तिस्तेष तत्वानमीविनःस्वं तत्त्वात्रैव तन्मीवयेतीतिकलाकयंवाश्यवाचकयोगतः तत्वानिवाच्यानि
मंत्रामंत्रादयोवाचकाःयथा वाच्यवाच्यावाचकभावस्तथाग्रेभविष्यति कलादीताया:प्रस्तनत्तादंतर्भाव-
तावस्मेवानामध्वानामाह कलानर्भाविनस्तैवैनिहन्यायाधातनाःस्मृताः अस्यसर्वस्याध्वग्रह्यस्याध्येपिए-
र्धः परमेश्वरश्चिदानंदघनस्मंतत्र भट्टारकः एकादशपटलानिरूपयिष्यमाणास्थिन्योत्मतानाख्ययास्तस्यात-
प्रशक्याशूल्यादिदितितेनमंनेनेवाश्यकत्तूपस्वाभिन्नोस्तानापिकमप्यधिकशिवस्वगपरत्वमासयतिति ।
त वाचकेग्राहकभावावस्थितेनपरसूक्ष्मस्थूलभेदेन वर्णमंत्रपदात्मकोत्रिधावाश्यमपिग्राह्यभागाभिनि-
विष्टकलातत्त्वभुवनात्मकतेयेववर्णादिभेदविमर्शमाराः किंचित्स्थौल्येन भेदाभेदविमर्शनात्मकमंत्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छे. रूपतामाश्रित्य ततोपि स्थौल्येन भेदविमर्शावगमनकपदरूपतया भांति एवं वाग्रूपा पारमेश्वरी काल
टी.वि. ख्या शक्तिस्तत्त्वरोधे वैशिष्ट्येन तत्त्वभुवनात्मतां गृह्णाति वस्तुनश्चैयमर्कमेव पारमेश्वरी शक्तिः स्फुरति
५८ तत्रापि च स्वस्वातन्त्र्याद्रूपेण गुणगरवत्क्रमं साधादर्शयति क्रमेपि च पूर्वं पूर्वं सुतराख्यापनतया स्थितत्वाद्
58 इव स्ववीजमिति सर्वं सर्वात्मकमेवात एव पंचतत्त्वदीक्षायामनाश्रितत्वपर्यन्ताभूतत्वान्निर्भेदं विश्वमिति एवं
वैकैकोपि प्रमाताभावो वा वस्तुतः षडध्वस्फारस्वरूपपरमेशशक्तिमयादिरूढत्वात्परामर्शमात्ररूपतावि-
श्रान्तितत्त्वः परमेश्वररूप एव न यात्वापरिज्ञानात्तु तन्मायाशक्तिकृतादहंत्वाभिमानमयः शाश्वतीशकलावै
लक्षण्यविभवलाभहरणादिभिः कलादिभिश्च तात्त्विकस्वरूपेणास्फुरणं रुद्रः अणयोऽक्रमेणेदंतापरिग्राहिता
हंभावो विषयमात्रास्वग्राहित्वमोहत्वाभिमानश्च विपर्यादिकं चतुर्थस्य भोगपतोशान्तवद्धः पशुः सप-
नः रस्य स्वपशुभावशमनाय पारमेश्वर्यनुग्राहिका शक्तिः शिवाभिन्ना चावदृश्ये पारमार्थिकेन स्वरूपेण
स्फुरंती शिष्यस्य सर्वमध्याने संकोचत्वप्रशमनेन संक्रविन स्वाशक्तिसारत्वयास्फुरयंती शोधयति दीक्षा-
ताना दियोगेनात एवमाचार्यस्फुरणमात्रादयः शोधकाः पञ्चाशत्माभिनिविष्टः शोध्य इति शोध्यबोधक
भावेपि न काचित्क्षतिः यतश्चैकैकस्यापि प्रपुनः सर्वमयत्वमस्त्यत एवात्मद्वयध्यायात्तपन दीक्षायामन्या-
ध्वपंचकमेतभावशोधनमुक्तियामिकतत्त्वकार्यं चक्रेव श्रीस्पन्देमिये क्रियात्मिका शक्तिः शिष्यस्य पशु-
वर्तिनी वंधयित्री स्वमार्गस्थानान्तामि श्चपपादिकेन्यलेकीमलैयावद्वेनिवेश्याभिक्रणस्येवात्मनो-
पि वा साध्यस्येव पशोश्च वपाशानां चषडध्वनः वालवत्क्रीडनेनावत्कार्यंतस्य भवेत्कथमिति श्रीमृत्यु-
जिद्भट्टारकत्वामेव तन्त्रव्याप्तिप्रदर्शनाय यमस्माके भवति नोनचोचालनाकल्याममचेतेनभिः अथप्रसंगात्का ५८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लावाचकान्मंत्रानाह — इद्दायावाचकास्तेबीजमंत्राप्रकीर्त्तिताः बीजमंत्रा इति निष्कलाः हृदया
इति हृच्छिरःशिखाकवचनेत्रमंत्राः क्रमेण निवृत्यादीनां वाचकाः एवं चास्मिन्कलादीक्षाविधौ एकैक
स्याः कलायास्तत्तद्यस्यामि विभाव्येन साक्षाद्धरेवद्धतीभविष्यति एतासु पृथिव्यादिकलास्वेया
प्रस्तायाः कारणस्येत निम्नायाः पृथिव्यादिशक्तिरूपा ज्ञेयाः पृथिव्यादीनामेवानाश्रितपर्यंतस्य स्व
नयावस्थानादेतस्य पंचकलत्वदीक्षाविधौ स्फुटीभविष्यति एताएवमपि शान्तरूपतन्याप्रस्य विकृतदृशः
मात्राशिवाशिवा अत एवाधिष्ठानदेवताश्च शुद्धाधिपताः शुद्धाधिपताः शुद्धाः भवेतां तथापि सृष्टिव नतमुपसंहरति ए
वं चाप्तिभावयित्वा प्रतिकलं समनंतरं वक्ष्यमाणान्यासमेवमिति निर्गीन परस्मृतस्थूलक्रमेणाधस्ता
भावयित्वा अथोपस्थानं भवेत् उपस्थापनमेकस्य प्रधानतयाश्रुद्ध्यर्थं संमुखीकरणामत्रव यामानी सा
दिनामेवे वस्तेव तु पस्थितस्य सन्निधानाय त्रिराकृतिं क्रवेणैव वक्ष्यामीति शेषः किंच अथशुद्धिर्नाम भवे
त् कथमित्याह अग्नीन्द्रमणीते देवे अस्त्रयामेष्टकृतेपि च तदेव पादादारभ्य शीर्षपर्यंतं क्रमात्स्मरेत् तद्देवे
ति निवृत्त्यादिरूपं पादादीति महाक्रमेण तत्र गुल्फान्ते निवृत्तिर्नाम्नः प्रतिष्ठानाल्वने विद्यास्कंधान्ते शांतिः
ब्रह्मरंध्रान्ते शान्त्यतीतेति विभाविष्टतीर्थं वर्तमानशाणादेहप्रतिकृतिरूपं स्तनकदेहानुसारि गुल्फनाभ्या
द्यवधिमस्यधाम्नामतः कुद्ध्यादिकं कृते देहेपि सत्वत्रमेवेति ननत्र समयदीक्षायामिव पृथगस्त्र हाद्दि
मंत्राप्यादि क्रियते पृथग्गवोद्धानादा विश्वमाततिष्ठतिहामाते भावेन भाविदेहा अथ तथापिवेतम्यस्य
कृतेनन्नीकरणादिश्रृणावर्तमानेदेहा अथ यस्यापि समयतेव समयदीक्षातेन भाविपुत्रकदीक्षा पेत्तेव न व
र्तमानेदेहा अथ यस्यापि समं संस्कारः पुत्रकपुत्रकः एवंविधे न पस्थापनेमत्रमाह यामादिः प्रणवादिस्त्रनिवृत्ते च

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं
टी. व.
५५
59/I

नमः पुनः तपस्यापतनं मंत्रोपेक्षामित्यान्वाधने स्थिते प्रयोक्तव्या इति शेषः अत्र च प्राणवद्यामभ्यासमनेन तेऽन्य
मंत्रः एवोक्तः पठनीयः इदानीं वाचकाध्वानं संक्षेपेण मंत्रपदस्थकलाभिः द्विभुवनरूपापि ते येयदुक्तं एकस्याः क
लायाः पृथग्व्याप्तिमिति तत्स्पृशति निवृत्त्यन्तर्भुवनेशपृथ्वी शतकोटिविस्तरा तस्यां च भुवनानां च शत
मष्टोत्तरं तावपि अष्टाविंशतिः पातालनिवर्त्तिपको त्रमस्थितः मेरुर्योदावेव विस्तरो शतकोटीति योजनश
तकोटिविस्तरस्यार्थः शतमष्टोत्तरं वर्तीति तत्र कालाग्निकूष्माण्डहाटक इति ब्रह्माण्डं तस्यां भागागता
स्तपः मध्ये भूलोकाधिपतिः शिवः तदुपरि सप्तलोकान्तमधिष्ठाता ब्रह्मा तदुपरि विष्णुः रुद्रो लोकत्रयारि
पन्नः समाववृत्य दशासु दिक्षु स्थितं रुद्रशतं तदुपरि सर्वेषां स्वामी वीरभद्र इत्येतदष्टोत्तरशतं पदानि च ष्टा
विंशतिर्भावितत्त्वनामभगदुलारंभिभाषाकाशीति निविष्टवस्य मार्गत्रिभागं तत्वात्मवर्णामेकाशीतिः त
त्पदत्वात्पदानि तेभ्यः प्रकृतितत्वाधिष्ठितेशादिरयानभागनवकरान्तप्रतिलोम्येनेशानरादिक्रमेणमध्य
पदेशावत ओंकारादित्यकारान्तेपदनवकं तथैव पुरुषतत्त्वाश्रितं च वेदादिगतं सकारादियकारान्तेन नवक
मेव नियतत्स्थानस्य वामुदिक्स्थयकारादिवकारान्त इति सप्तविंशतिपदानि कालतत्वास्पदवरुणादिग
तेशकोणस्थङकारात्रि त्वष्टाविंशतिः पदान्येवं स्पष्टीकरणार्थमयं प्रस्तारः प्रदर्शने उपरिलिखितेव
र्णैक इति स्काम संधौ प्रातिलोम्येन तत्तः यद्यप्येवं वक्त्रमप्यशाश्वतातामपरमार्थ ईशानवक्त्रवाचकत्वे
न निरूपितः इह तु पृथिवीवाचकत्वे न तत्राप्यादिस्थानस्य शब्दराशेर्मेष विस्पष्टीरापरभैरवपरामर्शात्म
कत्वेके कोष्ठेशः प्रदेशोपि ब्रह्मणः सार्वरूपमनोतिक्रान्तस्याविकस्पष्टितिस्थितापि विश्वरूपत्वादिस्याभि
धायोवाचपापि वाशापके कत्रचत त्वपि शाङ्क्षिशान तत्रूपतेति नीत्या विश्वात्मिकान्सर्ववर्णावाशपः तत्तस्थभ ५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

				म						
अ	ॐ	ह्र	र	ऊ	ॐ	र	ऊ	ह्र	ॐ	इ
	य	ऊ	न्त	य	ह्र	न्त	य	र	न्त	
	व	न्त	म	व	ल	म	व	ल	म	
अ	ऊ	ह	र	ऊ	ह्र	र	ऊ	ह्र	र	उ
	ॐ	य	न्त	य	ॐ	न्त	य	न्त	ॐ	
	व	ल	म	य	ल	म	व	ल	म	
वि	ऊ	ह्र	र	ऊ	ह्र	र	ऊ	ह्र	र	
	य	व	न्त	य	ल	न्त	य	म	न्त	
	ॐ	ल	म	व	ॐ	म	व	ल	ॐ	
				का			मा			

गवताशक्तिनियंत्रणायैवमत्यत्रापि वातन्नुद्दागमे सिद्धवाश्पवाचकभावे
विविचदीतादिक्रमोपयोगितेत्युक्तिप्रमाणोपिनका॰ विदनुपपत्तिः मंत्रावि
तिनेष्कलमम्भोजातोपवसंस्थानिवृत्तिकलाया अथबद्धान्विभावयेत् अय॰
मांनिवृत्तिमनभावेनपराधमामिष्टवींक्रमेणगंधपुष्पादिनापूज्या अस्या
अथाखेत्रयेण सन्निधावाहूतिचयं सन्निधौसन्निधानायआहूतित्रयं दद्यादिति
शेषः कलायधोनमलत्रयंशोध्यमितिवक्तुमाह मायीयाभुवनाकारामूलाक॰
र्मचसंस्थिताः पाशास्तिशोधास्तत्र शरीरभुवनाकारामायीयापरिकीर्तिताः भो
गेहतुश्चकर्मस्यादभिलाषोमलोमतः भुवनैर्भावभूतादिलस्पतेतेनयत्किंचिद्वे
द्यतयाभातिममायीयोमलः भोगेनतदात्विमेजगन्मायायामितितयाजन्मभोगदकर्तृत्वादेहबोधका
स्मैविति अभिलाषतुत्पृष्णोमस्यतात्माल्लोकिकारूपः नन्वकिंचिन्मस्यादितीद्दक रागतत्वस्यैवमात्म॰
कत्वादव्वितिपनस्मिन्नाणवमितिभूतेमत्यमत्मलद्वयमित्यर्थः अतएवशान्त्यतीतायामपिसूक्ष्मभु॰
वनावस्थितेः प्रतिपादयिष्यमाणत्वान्नावताशेनमलमस्कारस्यमत्ताच्छादयतां प्रतिपादयिष्यते नपमं
हरतिएवपाशत्रयंभाव्यदीक्षायामस्यैवंस्थितेन अथैतद्भावयित्वा तदिक्षुद्रेवदीक्षावक्रियतेमायथावि
धि तेषांपाशानांविशेषणसंस्कारपर्यंतनाप्रशमनरूपेणाशुद्ध्यर्थं वकाराघोजनेकार्यनिर्वर्त्यशिवत॰
त्वाभिव्यक्तयेवदान्त्तपणात्मादीक्षाक्रियते नहिविपिप्रस्योति आदौशक्तिन्यसेद्विकलानतन्समवि
ता। शक्तिसाधारणरूपापरमेशीक्रियाख्याकलादीक्षाप्रस्तावात्प्रथमंनिवृत्तिकलान्यनानतत्ववातुभावि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.व.
५५
59
8

नापरापर्येवकेवलमस्वसंदोहतया हृदासंकल्पवागीशीं व्यापिकां सर्वयोनिषु न्यसेत् हृदेति काकादिवत्
पूर्वत्रापि योज्यं अस्यां हि हृदायावावकाशसामानितिवाशेषविश्वाश्रुवर्णजन्मेति स्थितायायाश्चात्रदेश
विषभूतसर्गजन्मभूमिव्यापकत्वेनयानिर्णीतमेवनिहूमत्वसोमेशायोनीत्रिरूपयति शतरुद्राधनंतांते
यानयोविविधास्थिता: विविधाश्चतद्देशविषभूतसर्गजननकालस्वच सम्यक्कालासतत्वेनवागीशी
सन्निधापयेत् । आयतशक्तिपातप्रतिबुद्धस्यशीघ्रावोमपाशयुगपदनेकदेहसर्गयोगपत्तासकोनकश्च
स्मातावन्मत्रिहिता आचार्यस्ततन्मूलवलावष्टंभात्मनाश्रयोजनकव्यापारासन्निधिमुद्राबंधनपूर्वं
मग्निकुण्डेवस्थापयेत् अथवा भवेणाहत्यमुख्येनयभूयेराक्रमात् अत्रचशरावेहृदीजशान्येवरे ।
धीतत्वस्थानेनादिवीरभद्रांतनानाभुवनगतवतद्देशविषभूतसर्गविचित्रशरीरहेतवे निर्दिष्टत्रिव्यापि
कायवागीशरूपेनसम्यक्ति संबन्धसन्निधापत्रयहस्तयो: अग्नेः शैवकार्यायोकृत्वाक्षिप्तेवावागीशीसन्निधापने
इत्यादिविशेष: इत्वाच शिष्यमग्रोत्रवाहत्वाताडयेदसुश्रुस्त श्रोतुं अथहृदयदेशात्सारोयाशास्त्र
शिवांभसाताडनेनभस्मनातेरवेवा ततोपि रेचकेनात्मनोगत्वाक्षिप्तायानस्यामिनाहृद: शिष्यमा
र्गेणशिष्याणांस्वरूपस्य:प्रविशेद्वादि॥ इतिश्रीलक्ष्मीकौलार्णवोक्तनीत्यास्वदक्षिणेननिर्गत्यशिष्यस्य
वामेनप्रविश्यपूर्यष्टकरूपशिष्यात्मानमस्त्रमंत्रेणाभावनयासूत्रसंपाकयात् किंतव धान्याकृष्य
तदात्मानंद्वादशांतेनियापयेत् आकर्षणयुक्ति:पूर्वमेवोक्ताचतस्त्ररश्मिमात्राविधोगेनकार्यमित्यु
क्तमथ भवेणातत्स्यसंपुटसंवेतनसंपुटत्वात्मानि एवं येद्वेवेणाव ततस्यद्वादशांतस्यसुरूपयतिदीप्ति
शिवहस्तकृतयामहातायोयात्मानीति स्वहृदयेभवेणानेषकलेन तेनेवच द्वादशांतात्स्यसंपुटयोज

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

येऽत्रैव मुद्रया योजनं वागीशीगर्भे भवमुद्रालिंगनमुद्रायोजनेऽत्रेति कर्तव्यतामाह आत्मानमीश्वरे
ध्यात्वात्मानं वागीश्वरीमपि संयोज्य तस्याश्चैतन्यं शरीरात्पृथङ्निर्गमेन ईश्वरः करणात्मनाऽतिशेष
स्य तत्कर्मणो मन्त्रैः कृत्वा कालेलय इति एवमधिकारभोगलयाख्यसंस्कारत्रयं भावनया परिकल्प्य
तिसृभिस्तिसृभिर्होमैः यथाक्रमं विश्व कारयेत् उद्धमन्त्रे तेनेत्येवं तिसृभिराहुतिभिः स्वजन्माधिकारभोग
लयाख्यतिपाद्यानि निष्कृतान्यथ पञ्चसंस्कारप्रतिपादयितुमाह आहुतीनां शतं होम्यं यथा ज्ञानिष्कृतये पुन
निष्कृतेरह एवसवाह पानिर्वर्तितानां त्रुसाकिमिति विशेषणं होमश्च पञ्चैवेदमाह यत्कर्मभोगप्रदं पल
जात्यायुर्भोगलक्षणं निष्कृतेति विशुद्ध्यतु इहलोकसमवस्थितेन कर्मणा शुभाशुभात्मना भोगप्रदं पर्यु
स्यन्यायुर्भोगात्मनः फलस्य न निष्कृतानि एवं शुद्धानि पञ्चानां शतं होमः भुवो लोकाः वीरभद्रा
नानि भुवनानि निरवमसमवस्थितभोगप्रतोऽसमेतञ्चेहानिह निर्भेष्टिरमादादेवमुक्तं तत्र प्रतिष्ठाद्विधाम
तत्त्वान्तर्गतं भुवनभोगोपलक्षणपरमेतत्तु भूलोकोपिदिव्या भूर्लोकैकदेशकन्यादीपवर्जितं इति व्या
कृतवान् भोगः सुखदुःखात्मकस्तस्मा भोगादिदानीमेव निर्णीतेऽप्याभुतस्य ष्टिसहस्रपटलेन निर्णीषतः
यमवशिष्टानां जातिजन्मप्रकारभेदादिमिति संस्कारा दशा चत्वारः देवमानुषतिर्यग्भेदाभिन्नस्तत्र दे
शधायूनमर्गं एव संसारानानाजात्यन्वयाः भुवनदीक्षायामन्यजाः शुद्धविन्तत्र ब्राह्मणोऽपि विशोध
येत इति सर्वजातिशोधनमिति वक्ष्यति इहवैव त्रयीयमेमनुष्ययोगानागते कामकामालभंत इति
गीत्यागीलोककनीलाषंकर्माधिकारित्वेन वर्णयकर्मता मनुष्यजातिशुद्धौ ब्रह्म एव जाति स्वनिष्कृ
तिहोमेणैव वाशेषशेषा मेति मन्त्रादस्य विधेयेति वक्तुमाह संस्कारास्त्रष्टभिः सह चत्वारिंशद्विज

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. च्छं.
टी. च.
५

60

त्वायवस्तेनैव भुवनाध्वनि योनिर्बीजं तथा भावग्राहा रोदेशप्रपञ्च पतेषां शोधनेऽपि आधारादयोऽन्ये-
ष्वेतास्त्वाशिशा द्ययादयो मूर्तास्तावाप्राविति यद्वत्वारिशास्त्रे स्कारा ग्रन्थेऽस्फुटीभविष्यतीति तेन तु भुव-
नदीक्षायां पृथक्त्वेनाग्राह्या यास्त्व कलाः दीक्षास्वत्र निष्कृतिहोमानन्तरं भावशुद्धेऽपि भावविवाकम-
गतां तत्र पिण्डार्थः इह द्विजजात्याद्यानेककर्महेतुकर्माविशेषविषये पूर्वं तु मम यत्प्रवर्तमानं देह
एव शुद्धविद्याजातियोगफलरूपममस्यदेव निर्निरोधितमन एवं पूर्वमेकमुक्तमिदं तत् शक्तिगर्भीत्रप्रवेश
वशाभविष्यत् इत्वापत्तियोगफलाभावनात्मके नत रुद्रत्वापत्त्यात्मके निवृत्तिपाशानामयोग्य शुद्धत्वा
द्धेकेवच्छ्रीमत्ये इह रुद्राणीशक्तिरूपतेन तद्भेयोगफलापत्तिरुद्रांशत्वेन रुद्रतेति तेन दीक्षांशो रुद्रांशापा
दनेजात्याशुभोगशुद्ध्यासह निष्कृतिहोममथ पूर्वमेपाद्यमित्याह रुद्रांशापादने तथा शुद्धावलोकनं कृ
त्वा निष्कृत्यामेव शुध्यति न केवलं जन्माशुभभोगाद्वा निष्कृतौ शुद्धिर्यावत्तथापावद्रुद्रांशापत्तिरूपापि शु
द्धिर्यावत्तद्रूपानेव चावयातन्त्रमर्थः अत्रेति निष्कृतौ अवलोकनिमित्तभावना निष्कृतिस्वरूपं व्याचष्टे
विषयाभुवनाकारायेकविङ्गगपद्रूपिणः भुक्तकर्मफलाशेषानिष्कृतिर्नेन सामस्त्येन भुवनस्थाद्विभावे
पलत्तणपरत्वेष्विति स्लोकमध्येन्याद्यर्थं भुक्तकर्मफलमशेषं समग्रं यथा इह तन्नादीक्षायां मातयापूर्व
निपातनमव्ययपुषः निःशेषणाकृतिः समस्तकर्मफलभोगसमाप्तिर्यस्याम्सा निष्कृतिः सत्ते
निदीक्षायां मुवशोध्यत्वेनेति शेषो विश्लेषानिष्कृतेर्भागान् भोगादिश्लेषाद्भेनभोगैरस्य बन्धो भोक्तुः भो
क्तृत्वाभावात्संस्कारोऽपि निष्कृतेः कार्यः भोगाभावे तु हि स्यात् नहि भोगसमाप्तिरूपां निष्कृतिं विना कैव
ल्यकः भोक्तृत्वाभावरूपं विश्लेषं भोक्तृत्वानुवादपूर्वकमाह भोक्तृत्वे विषयासक्तिर्मलकार्यं प्रकीर्ति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ते भोक्तृत्वाभावमुद्दिश्यैव शरीरिणानुपयत्नकृते विश्लेषः क्रियते तस्य पशोर्मन्त्रैः शिवात्तया शरीरेणायुक्
ते शरीरे यदर्जितं किञ्चिन्मन्त्रैर्वयाविषयत्वेनामलैः किं चिन्मस्यादित्यभिषेगात्त देतन्मलकार्यं प्रमृष्टां
मय्यनात्मकाणवमलोत्याप्यिने भोक्तृत्वेन तस्येदृशस्य भोक्तृत्वस्य पशोः शिवाच्छिन्नगुर्वन्तया मन्त्रैर्विश्ले
षः क्रियते सत्रय यथोक्तस्य भोक्तृत्वस्य भावतस्तस्य तेऽतिसंगतिरेव च ॥ यान्नावाक्ततयास्तिशोविश्लेषकर
णायच अस्त्रकायतिवृत्तिपाशविश्लेषकरामिसाहेत्यत्र मन्त्रः एवमुत्तरत्रापि स्वयमूह्यः कर्मणामो
चिबेकार्थीय आकृतिर्विन्नयया गन्धा पाशच्छेदं पिधापयेत् यत्पाशच्छेदनिमित्तमाकृतिस्तत्पाशाना
हृ पाशदेहत्वमायीयाः कलाद्याभूतकावधि शरीरकरणाकाराः पुरुषार्थप्रसिद्धये देहेदत्तनिमि
त्तेकालाद्यामहाभूतानामायीयाः पाशास्ते च शरीरेन्द्रियाणि तदुपलक्षितिनां शुभाशुभभावादीनां कारयति
संपादयति पुरुषार्थस्य भोगस्य प्रसिद्ध्यर्थमुक्तेव कालादितिति पर्यन्तमेतत्स्यसारमंडलमितितु शा
भोक्तृत्वविष्णुपाशकिर्मलकार्यमितितथा तेष्वेव शरीरेणानुपयत्नकृतमिति एवं कारणाव कर्मपाशे वल
ताणयोतयत्येवं च निष्कृतिविश्लेषरूपात भोगभावाद्विपर्यन्ते शरीराणामेद्दृश्यया शरीराणीतिसल
लस्मादिसहस्रयेतिनानाविचित्रभेदभूतसर्गरूपाणि विपर्यन्ते प्रपुनर्भावेन नशंयतीत्यर्थः यस्मच्चदीस्य
स्पतानि विपर्यन्ते पाशच्छेदविधिस्तस्य मन्त्रेश्च विविचोदितैः प्रदर्शितानाणवादि पाशव्यामिक पाशसूत्र
गतनिहृतिभागात्मनः पाशस्यच्छेदविद्यात्मकशास्त्रवाक्यचोदितैः मन्त्रविधिकार्यैः सत्वविधिः शिव
शक्तिरमोचेयं कलेरीपरिकीर्तितेति श्रीहरस्यपारमेशानव्याख्याकर्तेयीहृज्ञस्य याशिवमास्त्रहुंफडतेस
न पुत्रको स्थारयमाशाद्भिं यादित्येवं रूपयथोक्तैः श्रीमदघोरेतत शिवेन मन्त्रेण हुंफडन्तेन सकलने छिंद्या ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. तं.
टी. व.
८१
61

न्मतावधेः पाशांश्छेत्वा शास्वजनमयाहत्यपसंहरति एवं पाशत्रयस्यापि विश्लेषो दीक्षायोस्यते एव
मिति जन्माधिकारभोगलयनिष्कृत्या व्ययथाप्रतिपादितसंस्कारमंत्रकं पूर्ववमित्यर्थः अत्र चोक्तेनैव
क्रूं फट्टेतेन मंत्रेणाहुतीः कृत्वा समेकिं तस्य पाशस्याहोमः कार्य इति महिमाततरोक्तोर्थो न मंतव्यः यथा
क्तश्रीस्टगोड्रे एवं ततत्स्लास्य च माष्ट्र्यात्क्रूयादृत्य संयुते । तेनैव मंत्रयोगेनेति एवं विश्लिषान्तसंस्कार
षेके कृते शरीरशेषभोगेन एकैवे तत्यभवना गुरूणा शिष्यकार्येत्यर्थः अत्र वावसरेण पूर्णाहुति
शिवेनैव वौषडन्तां तिष्ठतेन च दयादित्यत्र षष्ठेत्यपाशाभावात श्रुह्नतमात्रस्य तत्रेतत्संकृतनकश्च
तदर्कीकृतं चैतत्संसुद्धस्यानिहृत्याव्यस्ततत्स्यात्रेतयरिसमयागनाहुतनयास्थितेदामभवयित्वा उद्धा
रायाहुतीस्त्रिसः पूर्णाशास्तदापयेत निहृतिवामान्पृथिवी ततोद्भवदग्रुद्धरामीति गात्रप्रयोगोयं
तस्मात् तताहृदीत्वा तं चैतत्संमलसंयुते शुद्ध्यापाशाम्विधानेन आत्मस्यपरस्यहृदि निहृति शुद्धानिम
लमपि कलातराणामशोपितत्वान्मलसंयुते शुद्ध्येति संहाराख्ययेति प्राग्विधानेन प्रणवसंपुटहंसवी
जत्वादिरूपं ततः क्रूं भितारेशपसंपूरकं द्वादशान्तादृत्वेगत शिष्यदेहे निवेशयेत् ताओं रेचकेणएवं वत् अ
यास्मे तत्स्थीकरणहेतत्त्वेथा श्राचैवाहुतित्रयं देयमिति शेषः शोपितेचैतत्संदेवदत्तस्य हृदयं करोमि
स्वाहेत्यनेनाध्यायंप्रयोगः एवं पाशच्छेदः तद्धोमः पूर्णाहोमश्चैतत्स्येका भावनेन तद्वाराहोमः एकेन हृते
स्थीकरणं क्रूमनद्वादशान्तरेचनेनततोग्रहणोशिष्यदेहे निवेशनेनतथीहोमः इत्येकादशभिरखात्संस्कारैः
तपस्कृते विश्लेषनिवेश्य तदवशिष्टं निहृत्यर्थमाह कलाग्रुद्धावसाने तत्र ब्रह्माणंकारणापि स्वनाम
प्रणवर्क्नस्येजाग्मंतर्पणमार्पयेत ओं ब्रह्मज्ञानाश्चेतिस्वनामप्रणवएवं माद्धानेत्रघेन मरुनिचपूजाय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्यानिबद्धश्रीहस्तस्तं तत्पूर्णां वक्त्रो स्वाहेति प्रयोगान्तेपि वार्थं सांख्यर्थं कार्पणाय यदाह शम्भुस्पर्शो
त्यनेनास्मिन् कथं श्रवायोनामसमुत्तौ स्वाहाकारप्रयोगशातो ब्रह्माणि निवेदयेत् तिस्रभिरस्ति स्त
भिर्होमान् ॐ ब्रह्मणे शक्रं समर्पयामि स्वाहेति त्रिः कृत्वा स्पर्शं समर्पयामीति त्रिर्जुहुयादिति सानो वृ
यमेवं चेदमस्मै वर्यसेशां निवेदयेत् वयो स्वत्सं देहस्यारंभकमष्टकं तन्मात्रमनोहंकृद्बुद्धिरूपं उद
र्पणविभागाभिप्रायेण पर्यन्ते स्फुटयिष्यामः किं च आमंत्रणविभक्त्यान्तश्रावणं तस्य कारयेत् न
स्यति ब्रह्मणः श्रावणं शिवाज्ञया यथा संशुद्धेवं भवेश त्वयानास्य साधकस्य शिवाज्ञया प्रतिबंधः
प्रकर्तव्य इति यतः पदं मनाम यमिति कृतं श्रावणं च ॥ ब्रह्माणं पूजयित्वा तद्धोमं कृत्वा विसर्जयेत् किं च
श्रवणाभ्यर्थं वागीशीमं तत्र्यं च विसर्जयेत् विसर्जनं निसृष्टा वागीकाम्य विसर्पणं श्रवणे तत्फलेन
तदित्यमधःसंधानान्महुति वागीश्या विसर्जनान्ते कृत्वावलोकयेत्तत्र विशुद्धं पाशजालकं कृत्वेति अ
धः संधाने १ अधोपस्थापने वागीशी २ तद्गर्भनिष्पत्तिः ४ जनन ५ अधिकार ६ भोग ७ लय ८ नि
ष्कृति ९ विश्लेष १० पाशच्छेदहोमः ११ पाशहोमः १२ पूर्णाहोमः १३ पुनर्ब्रह्महोमः १४ वागीशी
होमः १५ इति कोनविंशतिहोमान्तं कर्मान्कृत्वा । कृत्वावलोकयेत्तत्र विशुद्धं पाशजालकं तेत्रेति विशुद्धायां नि
वृत्तिकलायामेव सुतत्रत्रापि संस्कारसंकलनाहोमसंकलनावसाने अग्रपाशरुद्धावलोकनावसरे प्रा
क्कर्मभाविकस्य यस्य भावं भावयेत्तदा मुमुक्षोर्निरपेक्षत्वात् भाविवभाविकमर्थात्कर्मशाक्कर्म च भाविके
चेति समाहारः निरपेक्षत्वात्साधकवत्फलोन्मुख्याभावात्कश्चित्प्राक्कर्मणा भवतीति प्राक्कर्म भवस्तत्र
भवति यत्फलमिति योजनया प्राक्कर्म भवस्येति योऽसंबाध्येय तदमत्क्लिष्टं चेत्स्यपेत्स फलदानेन्मुखस्य वर्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.तं. टी.च. ८२

मानस्यकालगतिरित्याह प्रारब्धैकेन शोधयेत् तस्य भोगेनैवातिवाहयेदित्यर्थः मुमुक्षोः कर्मशुद्धिरुक्तां तमु
क्त्वा साधकस्य तामाह साधकस्य तु भूत्यर्थं भूतिप्रयोजने भाविमन्त्राराधनरूपे यत्तदपि न शोधयेदित्यर्थः केव
ले प्राक्कर्मैकं तु शोधयेत् भूत्यर्थी यत्पादेहादेरभिशुभाशुभं तत्र पक्वमशुभमेवास्य शोधयेद्देवेहेति निर्विघ्नभो
गसिद्धिर्भवतीयत्तज्जन्मान्तरसंचितं शुभाशुभं यस्मात्स्मिन्जन्मनि कर्मिष्यति तत्सर्वमेव तु कर्त्तीस्यामन्त्राराधनवर्ज्ज
मस्य पूरकवक्ष्यमेवेत्याह प्राक्कर्मागामि चैकस्य भावयित्वा च दीक्षयेत् साधकमिति शेषः पक्वस्यमि·
तिपक्वस्य च दृष्टेन या भावितमित्येव शिवधर्मिणमेवं दीक्षां साधकं इति शेषः लोकधर्मिणमेव तोऽन्यथा कीदृ
शित्याह प्राक्तनागामिकस्यापि अधर्मक्षयकारिणी लोकधर्मिणमेवं ज्ञेया मन्त्राराधनवर्जिता कर्मक्ष
फलमाकांक्षिणश्च न विधेयस्त इति लोकधर्मी प्रोक्तवन्निर्णीतः अधर्मक्षयकारिणीति साधयन् समास :
मन्त्राराधनेनापि उत्ससिद्धिहेतुत्वाभावत्वादिप्राभिरेतन्नाचमर्वैने वृक्षिवर्जिता विशेषाचोदनात् श्रीमत्स्वोद्ग्रा
योधवृत्तेमानुसिद्धहेतोर्मन्त्राराधनस्य शिवधर्मिणं प्रतिपादितत्वान्यथा च तत्रोक्तं शिवधर्मिणं पूर्णा।
मूलशिवधर्मफलश्रेयः हितेनरादिना भगतेनापि विलयान्तु वा इत्यस्यायमर्थः शिवगणियादीक्षामाश्र।
णोः शिवधर्मफलश्रियो मूले मन्त्रमन्त्रेशत्वादिप्राप्त्यात्मकपारमेशफलसंपदो हेतुरेकान्ततः शिवधर्मि।
णोऽप्यमुत्राभोगभूमौ तत्राविलयात् प्रलयकालं यावत् ततः शरीरस्य भंगं विना हि तावत् यथा भोगाष्टावङ्कपा।
तालरोचनाञ्जनपादुकादिसिद्धिसम्पदाद्येति न चैवमेवैति लोकधर्मिणो व्याकर्तव्या भोगभूमिश्च सर्वास
उत्कृतोशोद्वेगमतिदेहान्तराणि माघर्थं शिष्टा लोकधर्मिणीति तत्रैव पृथक्कस्मान्निर्णीतत्वात् न च म·
न्त्राराधनं विना साधकत्वं न भवतीति भ्रमितव्यम् इष्टामतिफलसाधनेनापि तस्य लाभादित्यलं प्रपञ्चमोहः। ८२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लोकधर्मिदीक्षावशात् प्रारब्धदेहभेदेन भुंक्ते सत्वाणिमादिकान् भोगान् दीक्षावशादस्य शुभकर्मा
णिमादिपर्यवसायस्यार्थः अथ भुक्त्वा व्रजेदूर्ध्वं गुरुणा यत्र योजितः सकले निष्कले वापि योयत्राभि
लषेद्भोगानित्यर्थः स सकलेन तत्तद्भुवनेशस्वरूपेण सायुज्यापत्त्यर्थं शुभकर्मभोगानन्तरं मुक्त्वा निष्कले शि
वे योजितस्तद्देवपदं गच्छेत् यथा केन श्रीमद्गौडपाललोकधर्मिणा मत्रेण भुवनभर्तेति ति(न्) द्रष्टां पादे
ऽयोजिवेदशुक्तिकान्ताणामित्येतस्यार्धत्रिनेयोजनेवयथाक्रम शिष्यानायेवशाद्भवेत् शिष्यस्य
गुरुश्चाभिसन्धिवशात्तापतेरस्यार्थः उक्तं च तत्वयोगवफलमाकांक्षेयाद्भक्तादृश्यजनमारभेद्मादौवेव
द्विधाभोगदीक्षा निर्णीयमानत्दीक्षा सबीजा सद्योनिर्वाणदा च क्रमेणानिर्णीतुमाह निर्वाणापि सबी
जायां कर्मभावाद्विपद्यते निर्वाणनिमित्तयास्सबीजं प्रवनिर्णीतादीक्षातस्या विशेषसमयाचारमन्त्रा
त्वेयप्रकीर्तिता सेत्रपात्रः अयत्नेनेतिष्टदीक्षयत्नमेनस्याभावादनुष्ठानात्रिष्पद्यते केचित्कालमि
वसम्याः स्वसंतानेऽधिशिता क्रयादत्वमेती नर्थः यत एवमतः समयाचारपाशं हि दीक्षितः पालयेत्त्
यः तेषां शेनेव शोध्येत दीक्षितः समयाचारपाशं पालयेच्छमानसमस्य निर्बीजदीक्षितस्यैवं न शोधये
त् दीक्षा वेषा सा सबीजा प्रकीर्तिता समयाचारपाशोऽत्र निर्बीजायां विशोधयेत् तान्शुद्धि विधिर्यत्र
भविष्यत्यस्य च निर्बीजदीक्षा दीक्षितस्य दीक्षामात्रेण मुक्तिः स्याद्भक्तिमात्रात्कुरुतः सदा गुरुभक्तिमात्र
मेवास्य समयस्यार्थः अस्या भेदान्तरमाह सद्योनिर्वाणदा दीक्षा निर्बीजा सा द्वितीयका ॥ अतीताना
गतारब्धपाशत्रयवियोजिका देहावसाने शुद्धिः स्यादेहस्यागे परं पदे सद्य इति दीक्षितमनन्तरदीक्षावि
योजिते देहकलावस्थितिसमनन्तरमेवानपवारब्धकार्यस्यापि पाशत्रयस्य वियोजिका देहत्यागे देहस्या

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गेहेस्म्यागमसमयेदीक्षायां यदवमानेनिष्पन्निरस्तेत्यर्थः एवंचास्मिल्लक्षणादिभिर्निश्चितामंत्रमरणा
स्व॰ उ॰ सैवेयुकार्येतिलाज्यं यदुक्तं श्रीमत्स्वाह्वे ह्यद्वापि शोजरात्रस्तेव्याधिनामपीडिते उत्क्रमयतनंतेन
टी॰ च॰ परनत्वेनियोजयेत् इतिशास्त्रमार्गिकदीक्षाविवेकमुपसंहरति एवंभावानुरूपेणशिष्याणांगुरुणामदा
५५ फलेनविविधाकारेनिष्पाद्यनमुदीक्षया यस्मात् अचिन्त्यामंत्रशक्तिर्वैपरमेशप्रचोदिता॥ परमेशस्य
65 मुखेपराशक्तिस्तदुद्भवत्वादेवाचिन्त्याशक्तिशब्देनवीर्यमात्रंतोमंत्राणामाह साच क्रियाकालेप्रयोक्त
व्यागुरूणामभक्तिपूर्विका क्रियादीक्षादिकाभक्तिर्मंत्रस्वरूपामर्शनक्रमेणतद्वीर्यानुप्रवेशमयीमवस्था
विशेष्यादिनेदमाह विषाणामिवपाशानांमंत्रैःकवलनंध्रुवं करोतिमंत्रतत्त्वज्ञःशिवावेशीगुरुःत
ए पाशाश्चाष्टौघोराष्ट्राद्यादीक्षायांनत्तदीरिताः तेनतस्यादोषवत्यामपिदीक्षानिष्कला सतीअशे
क्रियात्मकदोषबीजविनाकृताः अपिमांतिवलादीक्षाचयाशुद्धिर्वदीयते पायस्युरुनानेव - इत्यु
द्यावीषिकं तन्मंत्रशक्त्यदीक्षाणांविप्रत्वेनामसेजम लिप्यतेरेकृतनयद्वतात्ररुत्नादिनाणाभवेत् मंत्र
शक्त्यातयासत्त्वपाशानांकेदनेस्फुटमित्युक्ताताविदंतदयवितत्यालिंगाध्यामः अथप्रसाङ्गिकंप्रमेयंलि
गीयप्रकृतमनुवमनाह कलासेथानकेक्रियासुहासुहविहूपरा शुद्धनिहन्निकलासम्यक्यासुद्धम
शुद्धप्रतिष्ठितयोगाख्याशुद्धमनएवद्विरूपगामत्रच शुद्धमुच्चारयेद्धस्वमशुद्धेदीर्घमेवच एकत्वभावयो
नातलीनेशुद्धेविभावयेत् इहभोगोत्रिष्कलमहाकोनिःशेषपाशशोधकोगत्र्रह्मेमेकादशीकात
ध्यानयापिवद्विय शुद्धाशुद्धकलाविवास्तिनिष्कलनाशो शुद्धतयाशुद्धतयापिवाघवद्विपनेनतच्छुद्ध
हनिहत्तिवाविनाशुद्धेद्धस्वामितिप्रशानामघप्रसरेपरविद्याभिमतनत्वसुच्चारयेदशुद्धमतिशावा ५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

चकलाख्यामुद्दीर्घामितिप्रसरोन्मुखेनादध्यामि सततमेककलं मामरं संभावयितो स्थापयेत् अत्र
वस्तुद्वंद्वलीनमितिप्रतिष्ठावेधयितेन तदाविर्मूलमंत्रेणासहैकीभूतं विभावयेत् न चात्र ह्रस्वदीर्घमात्र
मुच्चार्यमपितु प्रणवादिनिहितमित्युप्रतिष्ठानदनेनरं नमस्कारस्तदेतेन कलासंधानकेसहते । अण
वेद्रूपं निष्कलं निहितिवाचिनेत्यस्मै चोच्चार्यतदतेनिहितत्रयमितिपदेत तोपिप्रणवदीर्घं निष्कल
प्रतिष्ठावाचिनेत्यपि रोमंत्रमुच्चार्य प्रतिष्ठायेन मंत्रप्रयोगः होमेन स्वाहान्तं इत्येव आवाहस्याप्य
मष्टज्याहुतीर्भिः प्रपातयेत् कलासंधानमेतद्विद्यामितस्याविलोकयेत् तस्याः प्रतिष्ठायाः
तत्र गुल्फाद्यामस्तकान्तशीर्षदेहेधकल्पने प्रतिष्ठायामवेद्याभिश्च तत्त्वविंशति तत्त्रिका षट्पं
चाशद्भुवनिकात्रयोविंशतिवर्णिका तोयेकविंशतिपदाभिमंत्राचविधीयते अवादीतिगुणान्तेन
स्पर्शप्रधानानीतानि वर्तविंशति तत्त्वानि यस्यां तथा गुल्फातिशुल्पविद्यस्याद्देवयोगाख्यानि समाष्ट
पादिभुवनाधितिष्ठमानानि षट्पञ्चाशद्भुवनेश्वराधिष्ठितानि तावेत्स्वानर्भूतभुवनानि तानि प्रधाना
निभुवनानि यस्याः स्वकारादयकारान्तानि त्रयोविंशति वर्णानि यस्यामेकविंशतीनिपूर्वं कालनतात्स्पद
वाहणाद्यमानपदनवकादशकाणस्यकारावडपशकारशतिप्रातिलोम्यनतदेतत्स्यायकारादर
भलकारान्तमष्टकं तथामायातत्त्वाश्रयेनेन्द्रतिदिक्रयकोष्ठनवकरातम्सकारादिमकारान्तनवकं विधा
नत्वाधिष्ठितनतद्रतदिमातकोष्ठनवकमध्याद्दकादिलकारान्तचतुष्टयंचैत्येकविंशतिः पदानि यस्या
त्रयोवामदेवः शिरश्चि लोचमंत्रायस्यानन्तहृदयं शिरश्च तत्त्वमंत्रस्यानिहितमतभावात् इत्येव षडध्वात्म
नः मुख्याहितेनस्वताः पाशाः शुद्धेनमेषांसर्वाक्रमाधारणन्यादवर्णामंत्राअपिशाहूताशिमसुन्यस्यति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

श्रुत्यावाचकरूपनामसुधानां पाशानां च तानेव निरूपाधि विद्यानेदय्येन स्वरूपाम् ˘ परमार्थमूलमंत्रा
स्व. क्षे. तिरिक्तं सर्वं तच्छोध्यमेव षडध्वमयमस्मद्गुरुभिः श्रीतन्त्रालोके यत्किंचिद्विस्तरमाधेन सविस्तरतेश्च मुंदरो
टी. व. परा स्थिवाडक्तरूपादत्पन्नं तत्पाशानशुपतत्त्वस्यैव च सूक्ष्मान्तान्विभावयेत् नास्फुटयति अस्यनेत्रश
६५ सिरन्तं तन्मात्रेन्द्रियशोधनं अतभौतमिमसर्थः अत्यन्तवेलाकलादियथापिवत्रयोविशतिन्ततिकेतत्त्व
कानतन्मात्रादीन्यनभीष्टानि तत्त्वापि नानिताम्भौवनमनिर्दशव्यापकान्यन्यमेवतानितस्थूल
65 सूक्ष्मशरीरमध्यविष्टान्यपराण्येवेति न भ्रमितव्यं किंच षडङ्गानि विषयामेव तदन्तभावयेत्सदा ।
त्वक्स्नायुमेदोमांसमज्जास्थिस्नाय्वाद्याः षडन्तोशाः सूक्ष्मदेहात्म केशाकारतयास्थिताः सदेत्तिदीक्षा ।
कालेपर्वं च तेमानेपिदहनशोधनं चाविरतमेवेति न चावीरतमेवेति न चकतेव्ययेन्द्रतेश्रोताण्वानय ।
वाषोक्ताधस्यान्त्रिविमर्षरूप विशेषस्थापनेन कृत्वा इत्याभ्यां पाठिभिस्तत्त्वतः तथा भैरवेणाकृतीतिसूः
इत्यादिनिशेषः भैरवेणेतिकाकाक्षिवत् तेनप्रणवनिष्कलशक्तिष्ठाबीजात्मार्थप्रतिष्ठायेनमूर्ति
मन्त्रेणपूजास्वाहान्तेन होमः एवमुक्तरत्राप्यस्य तस्यावागीशीकल्पना साहिविसृष्टीसर्वमतः कर्त्तव्य
मात्रत्वादीशक्तिस्त्यमेदित्यादिपूर्वोक्तं स्मर्त्तव्यं किंच स्वनामावारस्तायस्य त्वेहोमादिपूर्ववत् प्रो ।
तणेताडनेतेदग्राकर्षग्रहणेतथा ॥ धाम्नाहुर्येकुंभपिबात्स्विन्नाथग्राहयेत्स्मृतः योजनेगर्भधारित्वेज
ननेपूर्ववत्क्रमात् पूर्ववदित्यतिदेशेन निवृत्त्युक्तं सर्वविधिक्रमम तत्संस्कारादिनिशेत्यति अथप्रसंगा
त्सर्वदीक्षास्ववक्तव्यशेषं दर्शयति पञ्चरीमूर्तिमास्थाय ताडनादीनि कारयेत् ताडनप्रोक्षणादीनि क्रि
याशक्त्यावेशकार्याणीति क्रियाशक्तिप्रधानेश्वराहंभावेनैव कार्याणि किंच अधिकारस्तथाभोगल ६५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

योनिष्कृतिरेवच शिवरूपेणकर्तव्या अपिकाराद्विन्दानेप्रबुद्धसंपाद्यमनुस्मदाशिवायोविघ्नरशि
वएवेतिशिवाहंभावेनैवतद्भवितनिवृत्तौनिष्कृतिविघ्नघ्नाश्रीमूलेनोक्ताविहृतयाविशेषमाह॥
निष्कृतिःशिरसापुनः विघ्नघ्नस्रदाहायःपुनःशाद्धाविशोधायसर्वत्र पाशच्छेदस्तथासिना त
थाशाद्वान्मूलेवापियथोक्तंशरागाहुतित्रयं पाशान्पाशच्छेदेविंशतिपूर्णंपूर्वकंछेदनंताडनादीन्यपिमिवे
वेसपितपाशद्वार्थः आकर्षणग्रहणपाशस्तथाश्रमर्मोकिंच पूर्णाहुतिमस्नुद्वारेपूर्ववद्वेशवेणान् नि
ष्कलेनेत्यर्थःज्ञानशक्तिप्रधानःश्रीमदाशिवइति सदाशिवतनोस्थितावित्रघ्नपादीनिकारयेत् । विघ्न
पादीनांभेदापशांतिपरत्वात्प्रधानासदाशिवव्याप्तियोगात्आदिशद्वादेकैवेतन्यभाविनोद्वारादयः
एवंप्रसंगादिधिंप्रदर्श्यित्वाप्रकृतमाह आत्मस्वरूपकोपौवततन्त्रेरेकत्वादितः सर्वमेतत्स्वयमेवनिर्णीतम
यप्रतिष्ठापिधति सत्तामेव्याप्तादिकंध्यात्वावाहनंस्थापयेत् पूजयेत्पूर्णमथार्घ्य असेच तर्पणा
याहुतित्रयं दद्यात् किन्तु रसेषुपर्यष्टकाशतत्रप्रयेयहिमवमदा दीताश्चितिशेषःपूर्ववत्कृतआवण
विसर्जयेन्मेतोविसृज्वाग्नीशीवविसर्जयेत् अथ कलासंधिर्येथाद्वर्विद्धस्वदीयप्रयोगतः अभावेभावयेत
स्मिन्याशजालेव [illegible] तेके अथ कलाद्वयविनिर्मुक्तःपशुऊर्ध्वगमात्मकः तस्येदानींतृतीयस्याविद्या
योयाजपशोधयेत् चैतन्यइत्यर्थातांचविद्यां स्थापयित्वाथसंपूज्यपूर्यादाहुतित्रयं एवंतत्संप्रबोकृत्य
शाशिवाधावलोकनं कार्यमित्यर्थः तदेवाहपुस्तकाद्याःव्यापायानेविद्यायाम्यामिरिष्यते एवंतमम
तत्वानिपुरुषनियतिकालरागविद्याकलामायाख्यानिपुरुषस्यतत्त्वाषट्कमेतत्कञ्चुकरूपमेत
रंवेदनेहेतुतयास्थितत्वाद्विद्याख्ययाकलयाव्याप्तंप्रतिष्ठितेभोगहेतुतत्वजालयत्रेतिनिरुक्ताप्रतिष्ठा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छं
टी. व
९९
66

निवर्त्तिते तत्त्वस्पृष्टिर्येन इति निवृत्तिर्विशोधभेदोपशमात्स्वानानामप्यतीतानन्तेस्वकोशानापि शून्याशांतातीत
मनमेधेयंतथा भुवनसप्तविंशतिरेवच यद्यपि श्रुमान्त्रियति विद्यादिस्तत्त्वक्रमस्तथापि श्रुमोलोलि
कामयस्ससामान्याभिधगात्मनागमेणाप्यभिवारः किंविद्देहनात्मनो विद्यायानियमनात्मनानियद्या
कर्तृत्वाद्वलनात्मनश्चकलायाः कालेनेति तत्त्वपदद्वीनायाः संपुटयोगस्वत्वमाणत्वात्तदनुसारेणैव
भुवनेशाधिष्ठिति सत्त्वरुद्रहषरागतत्त्वयोर्विघ्नेशाष्टकप्रधानमिति तदधिष्ठितानष्टौ भुवनानि नियतिवि
द्ययोस्तत्वामादिमनोन्मनांतभुवनेशनवकाधिष्ठितानि नववर्कलकलयोर्महादेवादित्रयाधिष्ठितत्रयंए
व २ एतन्नवकरणभूतायोमायामयोभावेगोपतिः ऊर्ध्वविस्त्रः मध्येत्रिकलत्तमेशाद्यस्याधिपतिद्विवा
श्रत्वारएतदधिष्ठातावानंतः इति सप्तेति भुवनसप्तविंशतिस्तथा पदविंशतिराख्याता इतदिग्गतपदत्त
वकाद्यंकारांतेवतद्दृष्टवेत्रानर्धमिति स्वविशिष्टस्रावमादितांतेपदकेत्तयेशानत्वाधिष्ठितारेयकोष्टन
वकादकारादिरेफांतेनवमेसदाशिवतत्त्वाधिष्ठितदृष्टेदिमानानवकादकारादित्तकारांतषट्कामिति प
दविंशतिः किंच वर्णाः सप्तप्रकीर्तिताः आद्याः शोताः तथा मेत्रोहो अचोऽरकुवकेतत्पर्यंमत्रे षड्विध
धानेत्तात्वागोशिकल्पने अत्रएवोक्तस्मारयति प्राणावेनसमावाहसव्यापिनीसर्वयोनिषु ममकाल
स्यतत्त्वेन ख्यात्वाभ्सेधज्ज्यतपेय किंच ततः शिवाभसाशिष्टप्राद्यघासेणातडयेत् तेनेवकासद्भूतेनऊर्ध्व
दकारयतेनतु आत्मनोऽवकैनेव गत्वातिशेषः शिष्यदेहविशुद्ध्यादि अथास्पष्टकरूपं अस्त्रमंत्रेणास
केधविस्त्रशास्त्रेणकल्पयेत् द्वादशांतान्तसंपूत्यआत्मस्थंएवंवत्ता एकेनाथसकंभोववयित्वात
योजयेत् एवंवद्व्यापकत्यस्यैवतत्त्वसर्वयोनिषु योगाद्यंलयपर्यंतधाम्नावेवात्रएवंवत् ऊर्ध्वादिस्तथं । ९९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विशेषस्तत्राये शिवपाशतह्रोमात्तु विद्याया निष्कृतिर्भवेत् अथास्य विश्लेषपादच्छेदाभ्यां अनंतरं पेशण
त्मस्थानत्यते ऊर्यात अथ पूर्णाहुतिकाशापिणाय प्रणवादि ततो हृदंमावाहास्थाप्य योजयेत् ततोप्यविश्व
मेदेविशोधयन्त्रपेक्षवाकृती एवं पूर्णाहुतिकोशविद्यस्य विभज्यहृदेवुता वागीशीं च विभज्यैव कलासंधिमुपूर्व
वत् कार्यः कथम् ह्रस्वदीर्घविभागेन विद्याशांतौ नियोजयेत् सथानार्थंतुमूलेन तुऊयादाकृतित्रयं स्थे
रनंतरमथोपस्थापनाय स्वनाम्नावाहनेशांते विधिपूर्वं निवेशने अभेयभावनेकृत्वा तोच पूजयेत्कमाहि
भिः त्रिराकृतिमूलेन दद्यात्तस्याः प्रधानत्वाद्भिमाह विद्यातत्वात्सदाशिवम् तत्वानां चिंतयेत्सामिवे
र्णांतात्रयपदव गालक इत्यत्र च पदेकादशिकानयेया पूर्वदिगतानवकातांतस्य षट्कास्य विद्यायामं
तर्भावाद्देफस्य प्राणवद्धकाराभ्यामेयं मध्यमान्नवकाद्धकारादिहीनमष्टकमिति पदैकादशिका प्रागादि
शमसमवं तत्र विद्यायां त्रिगुणागानां विद्याराज्ञीनामेकमीश्वरतत्त्वे दशरभुवनमनेतादिशिवेशांतवि
द्येश्वरभुवनान्येष्टोपमादीनां भुवनानि चत्वारि वामादिशक्तित्रयभुवनमेकं ज्ञानक्रियाभुवने तास्मिन्नेवच भु
वने विद्याद्वायाद्वेः अमवद्वादशकपर्यंतमेकोनषष्टिभुवनानामवांतरो विभागः वस्तितिचैकोनषष्टिभुव
नेज्ञानशक्त्यादितः क्रमादीश्वरमीश्वरतत्त्वेपंचदशभुवनानि यद्वस्यांति दशपंचचशोध्यानि भुवनान्येष्ठु
रीपदइति सदाशिवतत्त्वे सदाशिवमेकं भुवने स्वमिवब्रह्माङ्ग सकलाद्यष्टकमिव रुद्रभेदावरणागतानेत
भुवनव्यापकमिति समदशाभुवनानि तथात्र मंत्रोद्धा तत्स्वरूपात्मरूपेण दत्त पद्धियोधेवमुख्याः पाशय
मेस्त्वताः पूर्ववच्च सूक्ष्मपाशाननेकाश्च तदेतन्माविवयेन्सदा अथ वागीशीकल्पयेत्तत्र पूर्ववाविधिनाकृ
तिः पूजनेमूलमंत्रेण ततः श्रोत्रेणताडने छेदाकर्षणग्रहे चैव योगा पारिवकर्म च अपिकारस्तथा भोगेलयो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वेष्टयेद्वज्रेण तत् सर्वं तेनैव मूलमंत्रेणाग्र्याकृतिविन्यसेनेत्तु योनौ गर्भं पुष्पैर्नमस्य पार्श्वे तेषां पद्मभवं ववनेयद्के सर्वयो

स्व.ख्ये निष्ठ गर्भाधानं पुंसवनसीमंतोन्नयनं इति गर्भाधानाद्याः संस्काराः किञ्च निष्क्रमणेव हो मन्त्र कववेनतु कारये

टी.च. त् तु शासनात् पूर्वस्माद्दिशि भागाय विश्लेषपाशछेदं तु कुर्यात् स्वेच्छादेशिकः उद्धारकरणं न्यस्यतन्मयीका

६७ गर्भे च नन्तु स्वनाम्ना प्रणवाद्येन ईशामावाहय पूजयेत् संपूज्य कृत्वा तस्या अर्घं वह्नस्तं हृति संशोधक अत्रयो

गः स्वनाम प्रणवाद्यं स्वाहान्तेन तु हुत्वा निर्धापयेत् अहं कारं तथाप्येवं कृत्वा देवं तमेव तेन नः वागीशीं पूजयित्वा तु

तर्पयित्वा विसर्जयेत् यस्तात् पुक्तनपविनायोज्य अथ कलामेव यानके एवं शान्त्यतीतेन तु योजयेत्

ह्रस्वदीर्घविभागेन प्राग्वच्छान्ता शान्त्यतीते अत्र तु समन्वयीने स्यर्थः तदर्थं च गुरुपादाकृतित्रयम् अथ

क्रमेणानतत्त्वमेवाने कर्तव्यं लिपिविदितं एवं समापवचनं शान्त्यतीता बीजाश्वासपूर्वं शान्त्यतीतायेन मर

तिप्रयोगः स्मर्तव्यः तत्र मंत्रप्रकृतिशान्त्यतीताविविधविदितायामित्युक्तं किंच कलोपस्थापने पश्चा

द्ध्वा ज्ञकृत्यात्मयोगविराकृतिप्रयोगेन स्वनामपदस्य स्मरत् शान्त्यतीतासमावाहयस्थापयेत् पूजयेत् तु नः

व्याप्तिमालोकयेद्वाधस्तात् नामेव संपश्यति शिवतत्त्वगताश्रये पादार्घ्यं सन्तु संधेयाः अत्रस्यार्थः नानाद

विन्दुनादस्तथा शक्तिः शिवतत्त्वव्यवस्थिताः शिवतत्त्वे समनाव्यापिन्नमिहेति तच्चाप्येवविन्दुनादश

क्त्याप्त्रगर्भीकृत वक्ष्यमाण षोडश भुवनमुख्योन्मावरणानि किंच पदमेकं मंत्रएकोवर्णाः षोडशकी

र्तिताः भुवनानि तन्मूलानि शान्त्यतीते तु भावयेत् पदमध्यकोऽपि कनवमध्यगतनोंकारः मंत्रः ईशान

भट्टारकः यामत्रयमध्येने त्रयमाभिन्नमूर्तिः वर्णाविसर्गाद्या अकारान्ताः षोडश भुवनानि भूमिकात्मक

प्रमेयमात्रह्रपत्वात्मूलानि तत्संनिवेशवर्तितानि च षोडशानद्याविद्यार्थं रणानि ह्स्मादिकालावत् ६७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

क्रपरिहृते शान्त्यतीता भुवनमेकं ततो वेद्वविरोपिकाभुवने द्वे निजनिजकलापंचकपरिहृते नादावर
रोधनः इंधिकादिशक्तीनां स्वशक्तिपदाधिष्ठितानां पंचभुवनानि नादान्ते सप्त च परब्रह्माधिष्ठितमे
कंभुवनं शान्त्यावरणे तत्सप्तदिशक्तिचतुष्कपरिहृते पराशक्तिभुवनमेकं ततोपि व्यापिनी भूमौ व्या
पव्यामसमृद्धपनाथानेनानाश्रितानां पंचभुवनानि ततोपि समनयां महामायारूपायां नवशक्तिमानक्
ढः पंचविधकृत्यकारी शिवः इति निवृत्त्यादिमन्त्राणां शोधकानामपि कथं शोध्यत्वमुक्तं तथाप्येवं वाक्यसन्तः
शोधकत्वं मूलमन्त्रस्यापि च मन्त्राणां शोध्यत्वप्रसङ्गः निवृत्त्यादिविश्वशान्त्यतीतानामपि प्रसङ्गः मन्त्रः किंतो
क्तः निवृत्तिशान्त्यतीतयोर्मूलेन निष्कृतिहोमः प्रतिष्ठाविद्याशान्तानां शिवशाखाकवचैः निवृत्तौ
विघ्नेषोमूलेनास्त्रहृदयेनापराहेणेतिकोयक्रमः अत्रोच्यते इह मन्त्राः शिवावेशशालिनो वीर्यवि
दोगुरोर्निजशक्तिसारतया स्फुरन्तः शोधकाः पशूनां तु गृहीतस्ववीर्याः स्वस्वरूपावरणतया निवृत्ताः शो
ध्या एव ते वागावङ्कभेदादेकादश मूलमन्त्रस्तु स्वयमुक्तश्रेते देवा इति वक्ष्यमाणास्थित्यानादासर्वपरमा
र्थतया सर्वस्य स्फुरतीति नास्य शोध्यत्वं केवलमकारादिसमनान्तमध्ये एकादशमन्त्रस्थूलरूपतया गर्भीकृ
तमन्त्रेकादशिकास्फुरमिमान्तरुल्लाशयेन विघ्नेषणोक्रमप्रश्नाशाशिकाभिप्राय इत्तरेषु कृतो मोतत्रा·
काष्ठाते क्रमन्त्रमेकतः इति मूलमन्त्रविषयमुक्तं तत्त्वहाशयमागामिप्रायेणाच समनान्तवर्णरोहपाशमल
मंतन्तकमिस्युक्तं वस्तुतस्तु शोषविधाभेदमयातिते साचितानुसंधायं यदाविमर्शरूपरूपायानिष्कलनाथस्त
दभिन्नामूर्तिः सकलोपि वतिनास्यकदाचिदपि शोध्यत्वं शक्तिः तत्र शान्त्यतीतायां चनामस्थूलरूपत्वादेवन
हयांगामन्त्राः संभवतियामन्त्रयान्मेनत्रमन्त्रस्तु ईशानमन्त्राभिमूर्तिरवशयमस्प्रविष्टान्यस्यामन्त्रेकादशी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. स्वं. टी. व. ९८ 68

कानमोपिनाम्यात् मंत्राः पञ्चदशज्ञेयाः इति वक्ष्यति वाक्यमसङ्गतम् तस्मात्तत्प्रवास्त्वं मंत्रनादुनादे एवोप·
शुक्तो नेत्रमंत्रस्तु मूलमंत्राद्भिन्न इति न तो कलान्तः शोध्या विध्येकीयमनमसमयस्तु निष्कृत्याद्दिदा·
मेषु मंत्रनियमस्त्वकृत्ला त्रैस्वण्णेवनियंत्रिकेति सर्वमनवद्यं एतेषु सर्वेष्वेव याः शोध्याः शोधनीयाध्वनारोह व
रतत्कृष्ठकूर्धद्वादशान्तविश्रान्ति तूपत्रारोहतत्त्वा सोमस्याः शक्तेस्तावश्चेतशोध्याः यावत्ते शिवस्थमय
निरवशेषभेदोपशान्त्याशिवसमरसिद्रूपाप्रभिन्नशुभामात्रात्मनः समर्पयेन्तद्रूपमर्पितमेव शिवसाधर्म्यशिवा
न्नेयोयत्रशुक्तोनजायते इतीर्णीशिवतनोपरि विश्रान्तीर्णी विश्वमयचिदानन्दघनस्वच्छन्दभट्टारकीयवस
मापत्त्याजनिकात्मभेतत्शुक्तो न जायते तत्पत्तत्समर्थः अतएवास्याथावाकलापं चकातः अपवेतः सम
वेषव षड्ध्वांचेकतोज्ञेयः एकस्मिन्परमशिवात्मन्यभेदेनावस्थितत्वत्सामरस्यमापन्नो ज्ञातव्योगु·
रुणामाकल्पनमकास्तिनः कियावधायादीस्पष्टीकर्णाविकं आम्नाइति दशयितुमाह तस्यम·
म्याश्च तः स्थाद्यकलाश्च पंचविज्ञेयाः तत्त्वषट्त्रिंशदेवतु सप्तकविंशतिज्ञेयभुवनानांशतद्वयम्
एकाशीतिः पदन्यत्र वर्णाविंशतिकास्त्वना मंत्राएकादशज्ञेयाः इत्यतश्चाप्यसमराउले एतस्मिंश्च·
द्विमापन्नेमुक्तिमाप्नोतिदीक्षितः ॥ शुद्धिस्यपरमाशिवाभिव्यक्तिरित्युक्तमेवं प्रासंगिकमध्वशुद्धि
ग्रंथमभिधायप्रकृतमाह ॥ ध्रुवेणावाहयेदेवीं वागीशीं विश्वमातरं तदर्घ्यं पूर्ववद्दत्वा संपूज्य क्रमशो मा
यैस्तुतयोर्नौ एवं वत्त्रयम् योजयेदितिशेषः किंच ध्रुवेणसर्वकर्तव्यजननादि लयान्तकम् नि
ष्कृतोशानदेशेमतस्मूलमंत्रेणकल्पयेत् विश्लेषणपाशच्छेदाभ्यां प्राग्वत्कुर्याद्वत्यादिकर्मेत्यर्थात्
किंच गृहणामस्यतस्थैवप्रणावेनमशोःसतेप्रणावानिष्कलनाथः सदाशिवमथावाह्य मूलमंत्रे।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सगुणरत्न नमस्कारेणास्याप्पुष्पैः संपूज्य तर्पयेत् सममनः पूर्यष्टकोशान्तर्विन्यसेत्कारणोस्थैरेक
यमित्याह प्रणवादिसमुच्चार्य मनसं ज्ञानमस्तुथा किम्पस्पृजयेत्प्राक्सेनास्वाहान्तमेवच प्रणवप्रा
मस्याम नेन तेरमनोदेवदत्तस्यार्पयामि नमः इति प्रयोगः होमं वस्वाहेमतः संज्ञास्वाहान्तमिति क्रियाविशे
षणं अत्रैव प्राकृतित्रितयं कृत्वा पूर्यष्टोपस्थाद्विमुच्यति ततो विसर्जयेद्देवं करणेन सदाशिवं पुष्पादिभिः
समभ्यर्च्य वागीशीं तदनंतरं मातं संपूज्य विज्ञाप्याभक्तिभाविना त्वमस्य देवदेवेशि पश्चार्धे विदितामया इ
दानीं नोपरोद्धव्यं गच्छ देवि स्वविष्टपं । सर्वदीक्षान्तरं यं विचित्तमिः कार्यमिति विशेषयते नायत्तशंभुः स्विरं भूयो
भूयः परस्वरूपाद्रूभीयानायर्थ्यमवतारणा नोपरोद्धव्यमिति अस्पदीतितस्येदानीं तयानोपरोधनेस्वरूपा
वरणंकार्यमितियावदनेनचवास्वविष्टपं दीक्षितस्य परमशिवात्मस्वात्मस्वरूपमधिकरणं गच्छ तत्त्वमय
तयास्मरदास्मरेत्यर्थः अनन्तश्री सदेस्वमार्गस्थाता तामि द्वयपादिकेतियत्तं क्रममूत्राणि शाहस्यशेषं विश्ला
रमः तत्स्वरूपगतैरेभिरेवमुद्राहंकारो सदाशिवमनः पूर्यष्टकोशमर्पयेत्सायमभिप्रायः इहत्रयस्वरूपः वि
श्वरूपिनत्वपरिशमोरस्वरूपशक्तिप्राधानत्वात्मनो रूढोपि व्यापिनीपदावस्थितानाम्ना श्रितानायस्वरूपः ईश्वरोपि
सममनापदपितत्वपदः सदाशिवत्वाधिकारी शिवः सदाशिवस्तु स्वच्छस्वच्छंदविदानंदघनः परमशिवस्य कादशप
दलीनत्वात्वस्यपापरस्य ब्रह्मणो नादान्तशक्तिव्यापिनीत्वात्मस्वतमाभ्यो शाहस्य शक्तिध्यायो योगः एवं मूल
भूमौ सर्वशः प्रयानापि अमरस्वरूपत्वपारस्य समर्पशक्तिरिननमयस्य विश्वाः मूर्त्तमतमरसमसंवयस्तनोपिरह
ह्रस्वव्यापिन्यामनाश्रितपदे विश्वस्य समनादमात्रात्मनः रूपेण प्राकट्यं दोपसंहृतनगराद्वनसुस्त्मतम
संस्कारमात्रात्मनातनीयत्वमीयत्वमेन गोपेन वास्ति समस्वंधः सममनापिशानवित्तशिवे मननमात्रसारे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विगलद्रुद्राहंकारो वामनाम्नेगः परमशिवे पुन्मनाशक्तिसमाप्तिरिह मननसंस्कारस्यागालनमित्यतिसू
स्व. क्षे. क्ष्मतमसप्रशांतमनःसंस्कारमस्त्वयेत्तीति आशयेन निरवशेषसंस्कारपर्यंतपूर्णषट्प्रशांत्यर्थमेव·
पूर्णषट्कांशार्पणमेवेत्युक्तं तिनविष्कभिः प्राह्मीयस्य कस्याद्यानिदारामनीवस्मवीरोद्गीशाणलो
टी. च. वनेह नकीपस्थगिरावधूीरूपामानमीशिवेद्वतेति निर्बीजदीक्षाविषयश्रीमत्स्वरोद्वाकाटीकायाउक्तं
८८ द्विपविक्ष्यात्मसमयाल्लंघनसंभाव्यमाननतत्क्रव्यादनुबध्यनप्रसमायपाशशोधनपेर्पिवाकोति·
बीजदीक्षायां पूर्णषट्काश्यसर्शार्पणाब्रह्माणिकार्यमिमारियङ्केठनारायणाकांडनाभेनदेवाचयोजयो·
69 षट्कस्त्वमबीजनिर्बीजादिमवदीक्षासुपूर्णषट्कांशार्पणनदाभप्रायवर्णनेचेननाकापितयुक्तमपुते
वेतिसवेनमःश्रमाणमित्यले अथवा योगी विसर्गैवेकलाभाव्याशान्त्यतीतालयंगता स्वशक्त्याधार
पर्यंते सूक्ष्माभावसंस्थिते स्वास्वाते आत्माशक्तिरायपःसमवायिनीयस्यमपवाशेषस्यममनाशते
ष्टाक्ष्यानत्वात्पर्यंतः अतएव सूक्ष्मसार्वहस्यममनात्मनोव्यापित्वादित्ति त्यनाति:शेषभावाभाव
भित्रिभूतस्य महाशून्यस्य संस्थिते संस्थनेयत्र अथवा श्चनःकर्मान्यथाभावेजानेसति आत्मतत्वविभा
गेनयाश्रावेतरूपाक्कात । आत्मशाह्नौविद्याशिवात्रुपलक्ष्यतितेनात्मविद्याशिवतत्वविभागेनत्यत्रा·
पेक्ष्या ॥ सशाह्नाश्चारयोगेनआत्मतत्वेतु होमयेत प्रणवनिष्कलेश्चारएवं दीक्षास्यात्मतत्त्वयाम
मायांतायुकुह्नोविधिस्तनातिरेवेदषगुह्निमस्तुस्वाहस्यत्र प्रयोगः एतस्यात्मतत्वे । मायांतह्नविधिज्ञेय
देशिकेनविवाधरे मप्यांतेवपुसर्वमिमितिद्यामप्यात्मतत्वमहाधरे दीक्षाप्रयोजनसिवद्यागोकिमर्थम ८८
हेह्नामरत्याह विधिवेकल्पकमीर्थश्रायश्चित्तविशुद्धये विधिःपूर्णाहोमादिःशास्त्रचोदितस्तस्यवेक·

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ल्पकर्मस्तनातिरेकतुष्टिति सत्यमिति तन्निवृत्त्यर्थं यागापश्चिमतः शुद्धिस्तस्मै ग्रथ विधानतेन तदानन्तरं मयतम
होतव्यमिति तत्र तथा पाशस्थापराधे विधानतेन तु होमयेत् पूर्वोक्तया विधया एवमायान्ते विषये कारण
रूपो भगवानः ईश्वर सदाशिवात्तमधाने विधानेनाविनिर्दिशेत् । ज्ञानक्रियात्मा शक्तिः शिवस्य
कारणं तद्रूपश्च सदाशिव इति तदेता विधानेन सम्यगाप्तिः । अत्र च मन्त्रोच्चारणाविलोमेन प्रायश्चित्तेन पञ्चेवत्
तद्विशुद्ध्यै महोमः स्याद्विधानेनैव तत्कृतः विलोमतानन्यथाकरणमत्र च सम्यगवनिष्कलात्तु अघोरदीक्षा स्यादे
यानेन व्याप्तमहाशिवोतापशुद्धो मन्त्रोच्चारे विलोमपशुद्धिरस्तु स्वाहेति प्रयोगः । अनन्तरं मनोविज्ञानं
कल्पान्प्रायश्चित्तेन तपश्चैवेत् तच्छुद्ध्यर्थं शिवतत्त्वमूलमन्त्रेण होमयेत् मानसेन प्रयोगेन मनोविज्ञानं
भावनाशिवतत्त्वशुद्धं तत्त्वापि तथात्रप्रमाणरूपमेतच्च शक्त्यन्ते ध्वनिसंस्थिते शक्त्यन्ते समनान्ते तत्त्वीर्यमि
वभट्टारकस्य तावद्व्यापिकत्वाद् षोडशधैव यभिन्ने मुख्यनाधेवाहिन्याप्राणाशांकरेपुवाहात्मकबन्धकत्वा
पशमायन्तदन्तकारिण्यः स्थूलदेहगतायाः शिवाच्छक्तेदमादिशति तत्त्वत्रय विशुद्ध्येनेशिवाच्छेदनकल्प
येत् कथंच प्रधानस्यापराशक्तिर्मनोपस्यामनामयाम् । व्यापिनी सर्वतत्त्वानां सर्वकारणकारणं व्याना
शिशोः शिवाग्रेन पुष्पाग्रेजलविन्दुवत् ॥ अधुनैतेनेव तावद्विधमानधातोपदेशाच्छिन्नापरोशानामिति शा
न्तातीता सर्वाधुपिवेलत्वाप्याद्रनामयाकलेकाधस्यामपि कारणं शिवोः शिवाग्र व्यावाइति समन्वितः किंच
कर्तरीशिवयामप्राशिवयष्टिदयेच्छिवो शिवयेति निष्कलेन शिवो मन्त्रेण हविः शेषानभिधानात्रि
बीजमबीजदीक्षाद्युविषयशिवाच्छेदनेन तु निर्बीजायामेवास्य शिवो समर्पणं चान्यस्य निर्गच्छेन्सम
शिषकः तत्र च स्नानसमाचरेच्छिष्यः छिन्नशिवत्वात् तत्स्पर्शात् गुरोराचमनं भवेत् साशिष्याय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.ऊ.
टी. व.
७.
70

कस्पत्वात्परमयग्रहणायवा स्नानमुद्धूलनं वा यथावैरस्वेच्छया गुरुः ततः प्रविश्य सकलीकृत्य आ-
त्मानं पूर्णापात्र्युक्त्या शिष्यो उक्तयामि शाणाशनात्तु करिणी अन्नवपूर्वमेवादितः पाशोद्दाममंत्रः प्रेषा
त्मप्यः इत्येव कृत्वा निर्गोवाचस्सकाल्पस्त कृत्वकतरीः प्रविश्य सकलीकृत्य शिवहस्तानुपूजने अवी
तेन्यर्थः ततस्तमंडलेपश्चात्पूनरपि तरमेस्वरा पूष्पादिभिः शोधस्तनतो विज्ञापयेच्छिवं भगवंस्त्वत्प्रसादे-
नअधषट्कूत्रवस्थिते पशुसमूहस्य शोध्या शिवात्कृदावसानक त्वन्मुखोक्तविधानेन तेलेषते वर्ततेमया य
दर्पणस्य देहात्मापाशसूत्रात्मस्य शोधनेमलेभ्यः वर्तितमपादितमपादितं किंचिच्छिष्यामिष्टथा मलभयितं मया॥
त्वत्स्फूर्तेवतरीतं न पापाशु भवमदेशिव एवकरोति निरपेक्षः शक्तिपात एवात्र भवतीति धनत्येन स्वपवमप
दलोनेनिर्गोष्ठामः फवपदे समममेपरमाशिवस्यानेतदर्थमेव इदानींयोजनकर्ममयारभ्यते ततोत्र न
वाज्ञानविधायिनः आज्ञामदीयतानाथ शिष्यमयोजयास्यहं तवाज्ञेति दीक्षिणीयात्मयाशिष्याऽत्य
धिकारावसरेप्रामाण्य लब्धाज्ञातमात्मानं आत्मलाभयुक्तोवेवच हृदयशक्तिसमावेशात्स्वहृष्टोति
गतः पुनात अर्घहस्तोअग्नेदग्नि पुरादितिमण्डलतेनात अथात्र शिष्यमाहूयप्रोक्तेयेत प्रोक्षितं।
स एवंवस्थामनस्यस्य सकलीकरणादिकं अंतःकरणविश्रामनाडीसंधानपूर्वकं कृत्वा पूजनं तप
वाश्रेमंत्राणां चरिशवस्य च। कर्थानपरापरामूलापतयावकोर्मितो दशभागविभागेन तवात्रद्वेयपता
नियमरुस्याह यथाद्दयानुसारतः यद्दस्यातितिमृः पंचदशाकाद्यानिर्लेवाद्देतेनवेति अथ पनिष्कलस
रूपानिमज्जनेन सकलता मन्त्रभगवतीतरराशक्तिरूपावष्ट्रो मंत्राभेदप्रधोत्थापनेन चिदात्मना-
मेशुद्धत्वापादनेनातिकृतास्तौ मंत्रान्तःशोधयेत्स्थात्मसकलीकरणोऽस्थितौ सकृदाहुतियोगेन मूलमंत्रेणैव ७.

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नरमंत्रशुद्धिरिति निर्णीतमतः प्रणवनिष्कलो ध्यावरूपैर्वरुदाये केकं नाथितं शुश्वार्यभगवन्तीसस्य निष्कल
शुद्धधामप्रथापरोभवस्योहिति प्रयोगेणानिष्कलधामप्रज्ञातिभावनया कृतिंद्यात ततएतानि दृष्ट्वावये
त अपिकारोविवर्ज्येता सकलीकरणत्वेन न कदाचित्सपशोऽप्युतः सकलीकारो भवद्भिः कार्य इति शेषः प
वेदीसस्यमैत्रकादशिकाशुद्धिमपि कर्तव्याले नोक्ता देवीमाह भगवान ॥ योजनीयेप्रयोगेत्वप्रधुनाकथ
मिते योजनीयेहितप्रकृष्टे योगपमितिकर्तव्यतावाधुनानिः शोषपाशमत्वपेणापते सतिनेश्वरतुर्येद्रेक
प्रवणेनतया भगवत्याप्येवैकस्याः परस्याः शक्तेर्योजनायाशान्ताया कथयामि विमलपदे लभयामीत्यर्थः
अस्यवाप्यस्तत्वानयोगतुष्यापदेशिकप्रवरमाध्यत्वमितिदर्शीयितुमस्ताधीतिकावेपश्रहेणयोजना
प्रयोगिश्रेमयत्र्योदशकेसद्गुरुणाहृदयत्कर्मीकार्यनिर्णीतमुद्घातिपतिपरमेश्वरः । स्नात्वावारप्रमाणा
त्वप्राणमच्चारमेवच षड्विधविभागतप्राणेकत्र्ययथास्थितं हंसोच्चारेतवर्णेश्चकरणत्यागमेवच
शून्येसमरसत्वेयेत्यागमप्रोस्यमुक्त्वैव भेदेनचपदार्थानांभावशामिवशान्तनुः आत्मविद्याशिवप्राप्तिमे.
वंस्नात्वानुयोजयेत ॥ इहतस्मिन्मुक्तः परेतत्वेसर्वज्ञत्वादिगुणान्वितः शिवएकोभवेदेवविश्वविभागेनसर्व
तइतिभाविनोम्यापरभैरवेकाप्यत्यात्मयोजनापर्यष्टकादेनामशान्येवगुरोः कर्तव्याप्रयष्टकेचप्राणाश्च
येष्वप्याश्चयेवस्वमस्मोष्ठमयोत्स्वयानिष्प्रयादितिप्राणाश्चूत्यपद्योः प्रशमनीयेत्ववायुस्यप्राणवाहस्यदेश
कालाभ्यंप्रमाणासर्वशफ्तानप्युतत्रापिवारोहावरोहरूपस्वरणत्तानमुच्चारस्यतत्रस्याह्रह्मीयसमस्ता
धपरित्तानमुपयोगिश्चलद्रोल्लंचनमपूर्धस्थदनात्महंसोच्चारपरित्तानात तदुच्चारोद्दियास्वाभाविक
मायेद्रियश्चेतिप्रायेद्रियेतस्मिन्नेषकलेनकरोकारादिभिर्वर्णैः कारणानांब्रह्मणादीनांत्यागोपित्रत्ते.

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यः चकारात्तद्वितकालत्यागश्च हानादिर्हि योपि पर्यन्तभ्रमणे ज्ञानव्याप्त्यवस्थायाश्चास्त्यस्य शून्यस्यापि प्रशमनीयत्वा
स्व.क्षे. त्त्वेयमेव परा भैरवे कात्मयोजने च स्वात्मना आदिमा भवस्य त्वमिह एवैके सामरस्यज्ञाने सामरस्यमिह
टी.७. वेकामिति सामान्यं विश्ववत्तत्त्वरूपमपि भविष्यति प्राकाराद्युन्मनान्ते द्वादशविधं ज्ञेयमपि भैरवाश्चावात्म
७१ नयात्तेष्वेव त्यागाय वेतत्त्वेयमपि त्यागाङ्कः सर्वतन्त्र सोमयोगपूर्वकः तन्न दशत्यागे चोधौ धौत
हात्माङ्गवापि ज्ञानवः यावत्प्रपाशग्रन्थीनां भेदनं नयनेन तावत्त्यागेनोर्थीङ्गवे च दनैर्भेदने च ज्ञानयोगा
71 भ्यायद्वस्यति भेदयेज्ज्ञानशूलेन तितयाभेदयेन्मन्त्रशूलेन मुद्राभावयते नतदुक्तादितस्वभाव नस्फुटस्फार
णाद्रूपप्रतिपत्त्यात्मनस्तत्स्वच्छाद्यनुभावात्मनस्त्ववस्थामाणस्य प्राप्तिवशाङ्गवति पवमियज्ज्ञानपूर्वं प्राणे
शूले च प्रशामितेष्वात्मनेत्वस्य भावद्वौ गर्णाशुद्धात्मदशानुभवद्रूपाविधानत्वस्य वात्मनाविश्रान्त्यात्मशिव
तत्त्वस्यापि परतत्त्वसमावेशाद्रूपाभ्यासिवद्यज्ञेयेति इयत्स्वमेयपरज्ञानमात्रामतोऽनुभवतत्त्वयोजनायाप्य
पयोगीति प्राशयेनात्रवाक्तात्तेति द्विरूपान्ते यथोद्दिष्टनिर्णीतमाह ॥ तद्विभागं प्रवक्ष्यामि यथायेत
तत्त्वतः विभागेन विभजनस्यापारणेन रूपेणाविवेशनलक्षणप्रकारभेदकथनमपि यथा भवेत्तदर्थमण
२ हृ षट्त्रिंशदङ्गुलावारोहस्य मायावशाक्रितः तदिषाउशमात्रेन कालेन कलितः प्रिये यावद्दृश्यपलेप
पेक्षः आद्येनैव नवेशानो द्वितीयेन कालञ्चारसमागमुत्क्रम्य शक्तिविदह्माविनीत्यासमनोताभिप्रेतातुर
स्वषकषङ्गागरूपस्य प्राणापानवाहस्य त्रिंशतमोशोध प्राणाभ्यासमाह संचरेत्तविभागेन यथावत्त
शृणुष्वप्रमेतमिति प्राणिनात्वादिस्थानानुसारिणा विभागेन यथावत्त्वानुभवसात्त्विकं सम्यक्करेत शृणु
कथितमतत्रिमालय हृन्मायावद्यनेभागमेकं त्वमेतन्मः नासिकाग्रद्वितीयेन शक्तेनन्तनतीयकं ७१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तत्रस्थोविनिर्वर्तेतत्तु यावन्मनोनविंदति विदितेतुपरेतत्वेनतत्रस्थोपिदृश्यते एतच्छ्वासपञ्चकेनयोमे
रोदयस्यानाद्यन्तमात्मभातिअयनमितिकालापिकारवस्तमाणायाश्वासादितोयइतिश्वासाशाणादि
त्यस्यमध्याद्द्वादशान्तायतालुस्थानमष्टादशाङ्गुलान्तेइह विवर्तितन्तस्मायाग्रेध्यात्मकेरुद्रस्यान्तरु
भेदभिन्नपिनिताल्लुप्रवेशस्थानमध्यनाडानासिकाग्रभ्रूमध्यमेवमस्थानेशमोतिएवमध्याभित्र
भूग्रंथेतस्मिन्नासिकाग्रेद्वितीयमितिषट्त्रिंशदङ्गुलभागात्मनेतुप्रवेशमन्नामाघपार्श्वेनाडीद्वयेनयायान्ति
त्तिनतदृप्रवेशस्यतशाकोतेब्रह्मविलपर्यंतमाश्रयतितथाप्यमानीकृतशाङ्कवलस्यशाकोतेत
स्मिन्तृतीयभागद्वादशाङ्गुलेत्यजेमव्रातेरत्नावब्रह्मरन्ध्रेप्राणायःप्रसरेत् एतदेवतत्रस्थमादिनाश्लो
काधनोक्तमतएवासादितशाक्तवलःसमग्रग्रंथिमवाणामित्तःपरस्मिन्सम्यग्विधानेनतत्रसूक्ष्मग्रंथि
स्थानेषुस्थितोनवाप्यतेनवेहास्थिरमानन्तावेवरूपमेतेनियावदनन्तस्यपरंतत्वज्ञाभिपर्यंतःप्राणस्यवा
रःशीतलीयशनिपिण्डार्थः ग्रंथेवव्यसवारमिस्याथिकीः सत्वातन्नोदयति प्राणस्याचाथोयदागाश्चे
दतुयस्त्वयदाभवेत् शक्तिपर्यंतापिपटलभ्रेतन्तेनारोहात् यदातनदारोहाय रूढःथनरुन्निष्ठुध
मानःसततरूपेण ततश्च शक्तिप्राप्यवृथोत्सवः ततोपिशाक्तबललाभात्तत्वारोहश्शक्तिस्तस्य व्यापित्व
शोपवृद्धता यदातत्ततोर्ध्वमारोहतितदासमनापर्यंतमशेषमध्वानं प्रतीतःसुप्रवृद्धस्तु एतत्वा
तुलाभात् प्रवृद्धारूपतारोहवानिकेतदमृतस्येदृशाकारणाकत्वेपिसप्रवृद्धैकरूपत्वादस्याउरुत्वा
द्योगरसएव तन्मनस्तेनदाभवेत् मनःसंस्कारस्यापितयात् किंच नकलाकलावारोनतन्त्वेनवका
रण स्वतिर्वाणपरंसुहृदरुह पारस्यागतेत हिदिन्नाविमर्शेपनगानाभूयोनजायते कालास्तव्यादिःपरा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वांतः कलानिवृत्त्यादिकाचारः प्राणचारस्तत्त्वं पृथ्व्यादिकं शंभ्वन्तादिसकलिवीणामितिपाठ्यमपन्नादतव
स्व·स्वं· वपरं शुद्धेशुद्धाशुद्धं सदाशिवादि यदादपि प्रवर्त्मकुहूणापरस्येव पारस्परं परमेरवतत्त्वं किं सदाशिवेशा
टी·च· नांतश्रीकंठादिरूपं तत्र प्रागते विदित्वा तत्तु भूयविसृज्यपेतेति जीवत्रेव मुक्तः स्यात गत्वेति देहांते तदेका
त्म्यमेत्यथाथ षडध्वविभागमाह अथ षडध्वयथा प्राणमास्थितं कथयामि ते आपादान्मूर्धपर्यंतं चितेः
७२ संवेदने स्थितं भुवनाध्यामविज्ञेयस्तत्त्वाध्यावतेथैवहि इहतस्माभवस्तनतानत्वमितिवक्ष्यत्स्याह
72 स्याचाविशेषवनिष्ठः तत्त्वतदा भोगः शरीरभुवनादिर्यथादेहस्तहारूपाणादौ कादिन्याभासः एषोनत्व
मेवमन्यत्वामात्माभासस्य विशिष्टो भातिपरविक्रमौ च सर्वविदेकरूपमितिनकोपिविभागस्ततः प्रा
क्तविन्याणोपरिणतेति न्यायात्प्राणसंकोचिन्यास्तस्याः प्राणद्वारा देहाद देहमध्यभ्रवानायत्तत्वप्रते
भासा च टांतः स्वाभिप्रेत्यापादान्मूर्धांतयस्थितेः संवेदनेतत्त्वकादिन्यादिप्रतिभासरूपं सपव तत्त्वाध्यभु
वनाध्वा चेयुक्तं तत्र समस्तप्रवचभुवनस्तत्वापि चेष्टास्तेप्राणानुनीयते प्राणचारोहृदयात्संक्रांतषड्विंशद
गुलउक्तः अथ शंकविभागस्तच्छरोपकं त्रेति समस्तदेहव्यापि स्यात्तेप्राणमात्रपवोद्दिष्टानतत्प्राणचा
रस्याप्पादादित्यादिका प्रयुक्तं वा किं स्तत्वानोवहुशांतश्रीमन्तंगेप्युक्तं तत्त्वं वस्तपदं व्यक्त स्फुटमाश्रय
दर्शनात् ततमूतेन वायस्मात्तत्त्वं तत्समततानाविनितयाशिवाद्यवनिपर्यतायायमध्वाविनिस्तृतः स
समस्तस्थितोस्त्येनाशिववाद्यिमुश्यत इति प्राणो कलाभ्य स्थितिमाह कालाकलिततस्तेनानः प्राणः सर्व
देतसदा कलाभिः कलितोग्रासः स्तेनानः प्राणोवाह्यस्यास्यहि निवृत्तिश्च प्रतिष्ठाग्रथो भागोप्रवर्ति ७२
के विद्या शांतिस्तथा चोर्ध्वे शांत्यतीता त्वपि षष्ठिका आपादान्मूर्धपर्यंतमित्युक्ता समस्तदेहव्यापीमा·

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मायाप्राणानां रूपः प्राणाद्दिष्टो यस्य प्राणापानाद्यात्मिका विशिष्टाहृत्प्रस्तुतो योऽभ्यासप्रभृतिकेऽस्मादि
कसंगतमेवयत्नूर्ध्ववाहिप्राणाश्रयमेतदित्यभिप्रायेणायोऽभ्यासश्चवर्तिकेति पठित्वा योऽभ्यासश्चेति स्व
स्थिति विघ्नेयथोरित्यादि क्लिष्टव्याचक्षतेनेघोशास्याचारोयद्रागब्रह्मीति पूर्वोक्ते विस्तरेन जउ स्वचश
क्तात्मककलाव्यापकत्वमुक्तं न तु विपर्ययइत्यासामेनदेवप्रायेव्याख्यानेव क्रमप्रमजमटीकाकृता म·
स्तितल्लयमेवार्थेहेश्रेयोगौरवमयास्तिपदेनोन्मीलितं किंयन्मात्रेणतद्दर्शितेहेयह्याशिष्याणामुपाय·
येषीः श्रेयोहृत्वितिकालातीतपदं निरूपयितुमाह तदातीतः परोभावः शांत्यतीतामप्यतिक्रान्तः शुद्धा
त्मदशारूपः स्वभावस्तस्थेः अत एवोन्मनापरतत्त्वात्मकशक्तिशक्तिमत्सामरस्यात्मके तदूर्ध्वपदमध्या
ये यत्सामर्थ्ययोः शाक्तसंरंभः प्राणोनिवृत्त्यादिकलास्थितिशक्त्यामं अकलास्थितिमप्याह एवं बिंदुकला
यानादशक्त्यात्मिकास्त्रयाः व्यापिन्याद्यात्मिकायाश्च व्याप्यव्यापकभेदतः प्रोक्तोके संस्थिताः सर्वाः
अकारोकारमकारात्मानः कालाः प्राणो सर्वेष्वप्रस्य उपलभ्यंते यास्तु विन्यासाः समनोन्ताः क्रमेणाव्या
प्यव्यापकभावेन स्थिताः ताः सर्वाः प्राणस्थिता तेयाः प्रयत्नेन नादव्यापिनीन्ताः सूक्ष्मप्रधानतयोहोद्देशोर्ध्वं
द्यादिषु लीना यथायोगमेतत्तदंतर्भूतत्वेन प्राधान्यादुक्त एव ॥ षट्त्रिंशत्तत्त्वमेलयः ॥ सर्वोपलभ्यात्रकारोका·
रकलयोगिस्तस्माच्च बिंदुनादव्यापिन्या सोषसामपिन्यागात्परमयोगिनां समचेशाक्तिमतिपरतत्त्वएव लये·
विश्रान्तिः कार्यः एतदुपसंहरन्नाद्यष्टवन्तारयति कलाध्वे समाख्यातोऽयं वर्णाध्वानं निरोधमेतमाह वर्णाः श
ब्दात्मकाः सर्वेजगत्यस्मिञ्चराचरे स्थिताः पंचाशत्तैर्भेदैः प्राणेश्वनन्तकोटिषु प्राक्: प्राणः समाख्यातत्वस्मा
द्वर्णास्तुप्राणगाः अत्र यंतेलयं यांति यत्र शक्तूलयंगतः आनेत्यनकोटिसंख्येषु शास्त्रेषु पंचाशतांभेदैः मा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वछं॰ वं॰ ७२

73

तकाररूपे स्वरेनेयमेवाग्वति अवरेचांतःसंज्ञे स्थावरे तन्मद्ध्यक्तवायाद्यालराय भिव्यंजके वर्णाः स्थिताः ते च प्रा
णात्मकाः प्राणरूपाः शद्वेनात्माध्वनिसततंस्वप्राणोत्पत्त्या स्मात् ध्वनिरूपा हंसा जायंते सर्वत्र प्राणात्मप्राणोल
येयात्ति तत्रैव वर्णालीयंते यतश्च तिप्राणात्मनि प्राणएव वर्णाधारा स्थिताः यतश्च वर्णानां प्राणास्तेच केवलयस्ततः
प्राणानीतोवर्णो देहे तत्वेन सह युज्यते मुक्तः सर्वगतो देवि धर्माधर्मविवर्जितः नाप्नोति शीघ्रतत्वभूयः शिवतत्वगतोय
तः॥ तत्वेन परमशिवेन सह युज्यते एकमेतत्पतएव सर्वगतो धर्माधर्माभ्यां प्राणापानाभ्यां च भान्वभानुभ्यां च रहितः अथ
श्रीकंठनाथो मे देवेदीतियतः एतदुपपादयति॥ अथोवैयात्स्वधर्मेण धर्मेणोर्ध्वं व्रजेत्ततः विज्ञानेन हृदयेन काम स-
र्वगस्तु भवेदिह अधर्मेणाशुभेनाधः स्थावरान्तमधात्मदेहभूर्मिं धर्मेण शुभेन देवयोन्यादिना प्राणात्मनोतर्जातं
तेव्रजति एतत् हृद्यत्तविशिष्टेन शिवैस्यात्मांविमर्षात्मना ज्ञानेनसज्ञानकारहेति देहावस्थितोपि सर्वगः शिवभवति
उपसंहरति॥ वर्णाध्वैवं समाख्यातोय पदाध्वाभोच्यते ध्वना एकाशीतिपदानेव विद्याराजस्थितान्यपि
वर्णात्मकानि तान्यत्र वर्णाः प्राणात्मिकाः स्थिताः तस्मादेव पदान्यत्र तानि प्राणक्रमेण तु। एकस्मिन्नपिवि
द्याराजेन वात्मनि एकाशीति पदानि प्राग्विभक्तानीत्याय निस्थितानि तान्यपदानीमेव निर्णीतनित्यावर्णात्मिका
नि वर्णाश्च प्राणरूपास्तदात्मकत्वात्पदानां॥ पदाध्वैवं समाख्यातो ध्यात्र॥ मंत्राध्वानं निबोधमे तमाह मंत्रैका।
दशिकायान्तसाच हंसे व्यवस्थिता पदैकादशिका साच प्राणे चरतिनित्यशः॥ हंसे मध्यमे प्राणे नैष्कल्यवक्रां
गरूपा मंत्रैकादशिका नितोया श्वावन्निष्कलकलारूपाविष्पांतिदेहः ब्रह्मादिवाचकाकारादिसमनांतपदरूपाणि
निर्णीतं चैतत्पूर्वमेवैतानिपदान्याह॥ अकारश्च तकारश्च मकारो बिंदुरेवच अर्धचंद्रो निरोधी च नादो नादां ७२
तएवच शक्तिश्च व्यापिनी चैव समनैकादशी स्मृता। निष्कलनाथेकाचकलाया दशप्रसिया हशंवेनत्कल।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नां स्वरूपां तद्रूपएव निर्णीयते एकादशिकायाश्च साम्यरूपतां दर्शयितुमाह उन्मनाचततोतीता तदतीतं निराम
यं ततः शक्तितः समना मतीतां तदतीतमिति तामन्मनामिति च ये वेत्ति गतं तत्तदभिन्नं उन्मना परतत्त्वप्राप्तिहेतुत्वात्पद
वर्णितीं तां च मंत्राणामध्वनेतिति यावदुपसंहरति मंत्राएवं स्थिता प्राणो बहिः स्थूलरूपस्य प्रथमं चस्य
मंत्रकलोच्चारणे स्थूलरूपतया मंत्रोच्चारयिता मंत्रविश्रांति दशायां च पररूपतया मंत्रोपयिकपवीणालंबो भव
तीत्याशयेनपर्यंते मंत्राध्वनिर्णीतः क्रमशः हंसोच्चारस्तयोच्यतेतमाह हकारस्तु स्मृतः प्राणः स्वप्रवृत्तो हलाकृ
तिः येषां हलकृतिरनच्को हकारोनाहतध्वन्यात्मा स्वयमुच्चरन् देवशक्तिभाविनी तस्य स्वप्रवृत्तिरनच्को हकारो
नाहतध्वन्यात्मा नोच्चार्यो पस्य बीजं शक्तिं तं प्रति एतदुपदेशः सर्वस्य सतः स्फुरत्त्वपष प्राणः प्राणनापरपर्यायो जीवः स्व
तो गुरूपारंपर्येयो जीवः स्वतो गुरूपारंपर्येणाविच्छेदेनाधीतो यत्र मूलिभेदादूत्सारेणाह हलाकृतिरशेषविश्वग
र्भीकृतत्वात् कुंडलिन्याकारः प्रसतस्त्वं जगद्रूपः स्वप्रवृत्त इति स्वयमेव नादमर्शरूपतां निमज्जप्राणात्मके रूपमाविश्या
स्थितः यतः पारमेश्वरी बोधात्मा व्याप्तिर्विश्वं गर्भीकृत्य परा कुंडलिका सती विमर्शरूपतया नादात्मवर्णकुंडलिका
त्मनोच्छलितो तन्निमज्जितो तत्स्वरूपाप्राणकुंडलिकारूपतया भातीति आम्नायः एवं च व्याख्यातरूपः प्राण एव हं
सः ऊर्ध्वमपश्चात्स्वरस्तेन वहन् ध्यानसमाधानयमेक हकारमकारादिमर्शरूपतया स्फुरणादथाग्रे बलेः कारणत्यागे
निलेषत्वलोच्चारो तावन्निरूपयति अकारेण यदा युक्त ऊकारश्चरणेन तु मकारस्यात्र यायुक्तो बलोच्चारो भवेत्स्फु
टः यो येना हता मनो हंसः स्वनिःप्रवृत्तः स्वच्चारः स एव स्फुटो बलोच्चारो भवति कथमकारेणानच्क हकारस्याभिव्यक्ति
हेतुनाशिरोरूपेण यदा युक्तस्तथा ऊकारेण बोधाद्दशाचारकतोच्चारणारूपेण तथा विहादि प्रमेया मूत्रकात्र स्वार
स्ममकारमात्रयायदा युक्तः ईदृशो बलोच्चारस्तस्यामवै रूपलभ्यते यच्च बिंदुः शिरः समायोगात्स्वनतं प्रपद्यते

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

उक्तरूपो बलोऽम्बारव्यवयोगिनो भ्रूमध्ये प्रयत्नादिमात्रात्रयसीकृततनिः शेषभेदसंपिंडितार्थविभागवेदनात्मकबिंदुरूपता
मास्थितमशिरः समायोगादितिशिरसिललाटस्थेप्रशाम्यद्वेद्यमायात्मवेद्यं चंद्रेप्रशांतवेद्यप्रधानतयोर्ध्वोन्मुखतेनसंघ
द्वेदात्मनिग्रयोगिनोनादपदप्रवेशरोधकतान्निरोधिकासमाख्येसंस्गास्मेताप्रयोगांतर्दशरोहात्वरतेगुणी
कृतवेद्यभेदप्रधानेसुषुप्तस्थेसमस्तवाचकादिभेदविमर्शमदानान्नादनादांतभूमिं प्रज्ञानीतियथोंतत्र्ययतद्या

75

रूढस्य नादोऽस्य वदनमोक्तः यतः प्रोक्तनीत्यानाहतध्वनिपरमार्थोयंहंसस्ततो वर्णोज्ज्वालमतादशायामपिल
लाटमध्येनादएवास्यवदनमिव वदनमुच्यमंगा ग्रक्तं चैतद्यतः वदनेनाहमीरयेत् नादरूपंवदनंकारेश
द्देनादांतात्मानमीरयेथोद्दृत्त्य ततालेप्रेरयेन्नरूपभयस्कार्वेकवर्णमिवमयंनादात्मायारिणः शिरोवदनचरणायुक्तो
नदहंसस्वतत्तोयावत् ॥ अनेनैव च योगेन हंसः पुरुष उच्यते ब्रह्मविष्णुप्रमार्गेण चरन्नैसर्वजंतुषु ॥ पुरुषः
देहस्थेनानेनवमध्येधर्मामार्गासोणात्मनायोगेनसर्वजंतुषु स्थितः कंठभूमध्यललाटमार्गेणप्रसरन्नथरभूमिहानोर्ध्वपद
समादानरूपोहंसउच्यते वदत्यतिवाग्रेमिवोपर्संणहंसस्तस्ययोंहंसः प्रभान्वितः स्वरूपक्रमस्य आत्मा वै हंस स्वरूपकः
प्राणो हंससमन्वितश्चेति एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यामः एवं दानांतरूपतां एहीत्वा ॥ शक्तितत्त्वलयं यातिनोदांत
पतांप्रशमय्यानंदस्पर्शात्मतां ब्रह्मविलेश्रयति ततोपि शिवपदसमाविवक्षावष्टात्मना विततेनोर्ध्वतोऽप्रमेणकर्ध
व्यापिनीसमानोन्मनाख्यमेलरूपेण याशिवं ॥ व्याप्तोस्पर्शमन्तुरूपोर्ध्वप्रवेशयुक्तात्व्यापिन्यंतकवेशेपदव्याप्तिलब्धा
तदूर्ध्वंशिवाके शस्थानेसमनसैपदेमेनव्याभावा मनननमात्ररूपतयास्थितानततोप्यूर्ध्वं हंसः स्वरूपात्मरूपोमननोल्लंगन
स्वभावोयुगपदशेषविश्वभेदप्रकाशात्मकोन्मनः शक्त्याश्रये णशिवे व्रजेच्चिदानंदघनतयांतेरेव समापत्तिंश्रयेदे
वं च शिवतत्त्वगतोहंसोनचरेत् शिवाख्यंतत्त्वंपरमशिवः न चरेन्नसंकोच प्रसरेदपि ॥ व्यापको भवेत् शिवादि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्वितंतायोधविश्वात्मवातङ्गतीर्णेनवत्रूपेणस्फुरेदित्यर्थः उपसंहरति हंसोच्चारः समाख्यातः कारणैश्च समन्वितः
कारणैश्चसमन्वितः कारणैः ब्रह्मादिभिश्चकारादकारादिवर्णैः वल्लगत्यासंभवद्भिः सम्यगन्वितोमिश्रितः इदानीं
वर्णैः कारणत्यागं निरूपयति तत्र हकारः प्राणशक्त्यात्माप्राणएवाकेवलात्माउक्तः स्थित्याजीवितरूपः एतस्याशिरोरे
खात्माअकारोब्रह्मवाचकः इतिस्यागोभवेतस्यवाचकोऽस्यारणांवइतियावदस्यतत्र उकारोविष्णुवाचकः कंठेत्या
गोभवेत्तस्यमकारोरुद्रवाचकः तालुमध्येत्यजेत्तं तत्त्यजेदितिकर्तव्यतयशब्दाः प्रोक्षब्रह्मलंबवेवस्थानत्वमिति
सूचयति विंदुश्चैवेश्वरः स्वयं अभेदोक्त्याअकारादिवदितः प्रभृतित्वमस्यवाच्यवाचकइतिदर्शयति॥ त्यागस्तस्यभ्रु
वोर्मध्ये विधीयतेशब्दस्यैवमेवध्याते अर्धचंद्रनिरोधिकानादस्यैवव्याप्तिः नादेवाच्यः सदाशिवः तदभेदेनविव
क्षेत्यर्थः ललाटान्तर्धपर्यंतेत्यागस्तस्यविधीयते उदानस्यैवनादान्तोत्तव्याप्तिः विधीयतेयोगिभिर्यत्नेनक्रियते
अथयास्त्वात्मभावगम्यः शक्तिव्यापिनीसमनस्तासांवाच्यः शिवोव्ययः सदाशिवापेक्षयायमव्ययः परमशिवापे
क्षयात्वव्ययएवतत्र मर्धमध्येत्यजेच्छक्तिंतदूर्ध्वेव्यापिनीत्यजेत व्याख्यातस्यैतानुभूतेनदर्शयमेवव्याख्यातमनन्मा
त्रतरूपात्रभवंति॥ समनो॥ तदूर्ध्वेत्यजेदितिवमेवमयदध्यातिकोत्याशामध्ये ह्यात्मसत्रूपस्ययोगिनः उन्मनांत्यत्का।
चरूपायात्मनेमेलयः भवतीतिशेषः व्याख्यातरूपोन्मनः शिवानुप्रवेशेनपरमशिवीभावएवोन्मनात्यागः एवंच
यस्मांब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवमिवाख्यानोकारणानोत्यागाद्धि प्रांतिसर्वंसकलंगनात्ममेपरमशिवेलयः समापतिर्भ
वति एतदेवकावाप्येनोपसंहरति सूक्ष्मसूक्ष्मतभावैरेवमेवंत्यजेद्धिये स्थूलस्थूलतरैर्भावैर्नानासिद्धफलप्रदैः
अवरोहक्रमेणयथोक्तवाच्यवाचकात्मनोभावाः पदार्थायेवसमाणाएवक्षयस्थूलस्थूलतेगलत्वात्सिद्धिप्रदाः स्थि
तास्तैरेवारोहक्रमेणयथोत्तरंसूक्ष्मतराआरोहक्रमेणयथोत्तरंएवतैः कारणाभूतैरेवमितियथोक्तेनत्यजेत स्थूलानसि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व० उ० चं ७५

इति सूक्ष्मातरणामुक्तादेतत्त्वमित्यधिकमशेषपतिमितत्र सूक्ष्मोऽनंतपरोभावस्तत्स्वभावः स विधीयते परोभावः परामता परम
शिवो सोऽनंत स्तस्मात् विज्ञेयः सर्वकारणं चेत्यर्थः स च शेषभावप्रत्ययात्मकतारभावः न च सम्यक्वेद्यग्रभावात् ॥ उन्मना
न परोभावः परभावापेक्षया सात्मविमर्शरूपतया किंचिद्देशभेदात् उन्मना अपरो भावो महासत्तात्मा सर्वभावो भावः
श्रेति समन्वयः ॥ स्थूलत्वस्यापरो मत तस्योन्मनात्मस भावस्य यः संबंधितया व्याप्यव्यापकभावरूपस्यानंततः
इत्यनेनापरः समनात्मस्तस्य पेक्षया स्थूलः अकारादापेक्षया सोऽपि सूक्ष्मापरवान्यथा सूक्ष्मसूक्ष्मतरैरितिवद्भव
वनेन युज्यते तस्यापरेणनः सूक्ष्मं तस्य जितमनात्मनो भावस्यापरं व्यापिनी रूपं सूक्ष्ममशेषभावासत्त्वरूपमहा।
सूक्ष्ममित्यर्थः पुनः सद्येन समनात्मकता वत्रियोग भावाभाव सूत्ररूपमेकं सूक्ष्मसिद्धं सर्वाभावाभासनमिति कल्पे
द्वितीयमित्युक्तं अतएव च ॥ समपर्याच ततोऽपरं शक्तिपदमित्यर्थानतोऽपि शास्त्रो नादोऽनात्मनादरूपश्च ततोऽपि
॥ ज्योतिः आसनिरोधिकार्थं चेद्रूपदो बिंदुः ततो मंत्राः कारणाभुवनानि च मंत्रामकारेकाराकारवर्णपरामर्श
त्मनो वाचकाः तद्वाच्या रुद्रोपेंद्रब्रह्माणः कारणानि तदाश्रये भूतानि च तस्मानि भुवनानि च क्रमेणाधोऽनेस्थूलत
मानीत्यर्थः तदाह पंचभूतात्मभुवनो कारणैः समधिष्ठिते पंचभूतादीनि स्थूलसूक्ष्मादिरूपतया आत्माकारणं
यस्य भुवनस्य मायाविद्यादिपदेऽपि हि भुवनानि संतिन च तत्र स्थूलभूताख्यानि तेषां च सूक्ष्मभूताख्यान मपि शास्त्रादिष्वा
तकारणापेक्षया स्थूलत्वमेव वस्त्वेषां भुवनादीनां शिवरूपत्वमेव यथोक्तमन्यत्र भुवने विग्रहो ज्योतिः खं शब्दो मंत्रप
वबिंदुनादादि संभिन्न षड्विधः शिव उच्यते कारणरुद्रत्वमिति तस्य स्थूलस्थूलतरैरिति ध्याय कं यदुक्तं स्थूलभावाः सिद्धिदा।
इति तत्रोक्तक्रमशाति लोम्ये न विभज्य दर्शयति भुवनं चिंतयेद्यस्तु वक्ष्यमाणोक्तरूपकं भुवने सत्त्वमाप्नोति वक्ष्यमाण।
मिति भुवनायुनि भुवनेशान्तं कालानलादिरूपतया स्यपरयोगितादेत भुवनं वक्ष्यमाणं विग्रहाद्यपि शिवरूपतयैव प ७५

स्पृशति सदाशिवं ध्यानात्तन्मयः शिवस्य च चिदानंदघनतत्त्वैकध्यानेन तदाकारेण तेषां तु धर्मादिकारणानां मध्य
नैव यहेस्मरन् पूर्वोक्तलक्षणाय स्वतन्मयत्वमवाप्नुयात् सर्वमित्यासननिर्णयवासर उक्तेयन्त्रमत्रसद्व्याख्या।
स्वार्थः मंत्रैश्च मंत्रसिद्धिस्तत्पदोमार्चनाद्भवेत् सूर्यात्रिनेत्रेतिप्रोक्तः मतश्चक्रपाणिना सूर्यमेव या साधिता मंत्राः
भगवल्लाद्याः पूर्वोक्तरूपकध्यानात्सिध्यन्त्यत्र न संशयः एषां पूर्वमेव ध्यानं साधनफलं चाग्रे भविष्यति ज्योति।
ध्यानात्तु योगीशो योगसिद्धिमवाप्नुयात् ज्योतिर्बिंदुः योगसिद्धिरणिमादि ज्ञाने योगप्रकर्षात् तन्मयत्वं यदा यो।
तियोगिनामधिपो भवेत् अधिप इति भगवदीश्वररूपः शक्तिध्यानाच्छक्त्यात्मा वाङ्मयाधीश्वरो भवेत् शक्तिः ना
दः स्पर्शध्यानाच्च स्पर्शात्मा जगतः कारणं भवेत् स्पर्शश्चानंदात्माशक्तिर्गतः तस्याप्यत्र जगत्कारणत्वाज्जगतः
कारणमित्युक्तं व्यापिनीपदे तु शून्यध्यानाच्च शून्यात्मा व्यापी सर्वगतो भवेत् समानाध्यानयोगेन योगी सर्वज्ञ।
तां व्रजेत् एवं स्थूलस्थूलतरादिभावापेतया सिद्धीः प्रतिपाद्य सत्त्वमेतस्मिन्सर्वो भावः स्यादित्युपपादयति यद्युन्मनसस्तत्त्वो
न्मनापरतत्त्वध्यानेन मुक्तिमदमित्यादि शांति तन्मनात्तु परं स्वलं अभावं भावयेत्सदा तन्मन्यासमवाप्यैतच्छिवतां समासह
परं सर्वोक्तशिवतत्त्वस्वरूपमभावं भावयेदभावं व्याचष्टे सर्वेन्द्रियमनोऽतीतं स्वलक्षणो भाव उच्यते सर्वाणीन्द्रियाणि
मनश्चातीतानिक्रान्तः समनः परामर्थं पदविद्दैकरूपत्वात् अतएवालक्ष्यं अतश्चानविद्यंते विद्यादिरूपाभावय
चेति युक्तमत्राभाव उच्यते वस्तुतस्तस्य चिदानंदघनपूर्वत्वं यद्यमीदृशाः तत्कथमुक्तं अभावं भावयेत्सदेत्याशं
क्याह अभावं भावयेद्भावेन भावं कृत्वा निराश्रयं न विद्यंते भावा यस्मिंस्तदभावरूपं परं भावेन सत्तात्मना चिन्मयेन
रूपेण भावनायं तन्नु भावविवर्तं भावकं तन्मयं भावमुच्यते भावं कृत्वा निराश्रयं भवतीति भावः सदाशिवादिः
स्थितं तत्त्वं निराश्रयं निरालंबनं प्रशांतरूपं तयाशांतिर्याना मध्यवेशेन तन्मयीकृत्य श्रयंच सर्वोपाधिविनि।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वछ
चं
५८

76

ध्रुंक्रममभावं लभते परं उपसंहृदिति एवं ते कारणत्यागः कारणत्यागे योऽस्ति संकालत्यागमाह कालत्यागे निरोधमे
तप नवशिखोऽशसंयुक्तः प्राणस्तत्समुदाहृतः तस्य च तत्त्वद्वयं समाश्रित्य एकैको भेदः स्थितः द्वितीयावरणनिष्ठः
कपालीशभैरवादिरस्मिंश्च अहोरात्रविभागेन कुर्वन्नुदयमेव तत्ते यथाक्रियालोष्टावुर्यंस्येवं राज्ञावयानेपि प्रघोव्याप
कः ॥ नवमस्तत्परो देवः परतत्त्वस्थानां ध्रुवको व्यापकः प्रकृष्टश्च श्रीस्वच्छंदनाथः एतदीयात्महाप्रकाशात्म
नो व्यापकात् तेन मत्स्यवर्यंतीति ते तद्विनाविव स्फुरंतीत्यर्थः अतश्च प्राणोदये तद्विनाविवाणांतरंतीलसद्वा
रित्वानेन हि कलनेपि वा परभैरवविकासमयाप्येवं महायोगिनो न तु कदाचित् कश्चिदपि खंडनेन यत्तत्साम्य
विकासेन सततमेवं तेन तिसरहस्यार्थीत्रकटाहितः एवं स्थिते सति सर्वकालं स्वकं प्राणं यथावत्कथयामि ते
तत्र त्रुटयः षोडश्यो वा कालस्य कारणं ततः तदादि संस्थितः कालः सर्वं चरति वाङ्मये कारणेनाश्रित प्रा
णरे भागद्वारेण ताभिः सर्वस्य कालस्योत्थापनात् तदादिरिति त्रुटिद्वयेन दृष्टिश्चेत्युक्तं विभावि नीत्याय यपि त्रुटिः
कालः तथापि मात्रुषादि निमेषस्य षष्ठमो भागः त्रुटिरिति भाविवाक्येन त्वक्षणस्यात्र मे यत्नमुक्तमतिनतस्य स्वावधाने
रपि न त्रुटिव स्फुटसंवेद्यत्वमित्येवमुक्तमिति सर्वं चरति वाङ्मयमिति प्राणो चारो श्वरः तस्मात् काव्याप्ति द्वारेण सम
स्ते वाचकराशि तद्द्वारेण वर्णापि निचयमपि आसेति तदादि रिसुके विभजति त्रुटिर्लवो निमेषश्च काष्ठा चैव क
ला तथा मुहूर्तश्चाप्यहोरात्रः पक्षो मासमृतुस्तथा अयनं वत्सरश्चैव युगमन्वंतरं तथा ॥ कल्पश्चैव महाकल्पः
त्रुट्यादयः षोडशेति वक्ष्यमाणेन वक्ष्ये एकादश्योपाटले निर्णीयंते महाकल्पस्य पर्यंते ब्रह्मा यातिपरोत्स यमित्येषोत्र म
हाकल्पो न कार्यो संगतेः अपि तु सदाशिवजीवितावध्यात्मा परममहाकल्पः यदाह ॥ शांतं ते नपरित्यजेत् शांत
त भावानुप्रवेशात्तेस्मत्स्व द्यासदाशिवांत कारणकारणार्थं च कोपसंहारी कालः प्रशाम्यतीत्यर्थः व्यापिन्यां ते ५८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

परः कालः मतदेवी सपरम महाकल्पोऽग्नमवयवस्तेनांगी परइति समाख्योयदक्यति सकालः साम्यसंज्ञो वेइति तंच
समनानुभवदृशायोऽपरित्यजेत् सर्वप्रकारपदेयाव सवसमदृशोज्ञेयः ततोपि परार्धः स्थितः सोपिचाष्टद
शोर्द्धविसमानां तेनतं त्यजेत् समनानुभवपर्यंते तन्मनात् भवेसजे प्रशमयेत् एवमेको प्राणोस्माररूणोववद्दि
र्वितत्तमपि परार्धांतं कालेशकमवरः प्रशमय्याकालकलितपदे स्थितिं वभीयान्न दाह सर्वकालेन कालस्य।
व्यापकः परमोव्ययः तन्मनंतेपरे योऽन्योन कालस्तत्र विद्यते कालस्येति परार्धांतस्य सर्वकालेन नित्योदितत्वेन।
व्यापकः अतएव परमोऽव्ययश्च तन्मनंते परणक्रियाक्रिमदत्र भावो वेद्यो योऽन्यः सामरस्येन समभिन्ने यस्तत्र
चकालनात्मा कालो नास्ति तस्यैव विश्वकलनाकारित्वात्तं तं कश्चित्कलयतीत्यर्थः अतएवासौ नित्योनित्योदि
तोव्यापी नित्योदित इति न केनचिदाच्छादितत्वं चसर्वोपरिवर्तित्वात् आदिरूपं न संत्यजेत् तमेव दृष्ट्वावष्टम्भ्य।
युक्त्याऽश्रये देवं वसति तं च नित्योदितं प्राप्य तन्मयो जायते सदा योगींद्र इति शेषः एवं च कारणत्यागानंतरीय।
कः कालत्यागो निर्णीतिरस्याह कालत्यागो भवेद्देवं ॥ उद्देशक्रमायातः शून्यभावस्तथोच्यते शून्यरूपोभावः
पदार्थः परशून्यपदप्राप्त्युपायश्चेत्यर्थस्तमाह ऊर्ध्वशून्यमवशम्भु मध्यशून्यं तृतीयकं चतुर्थी व्यापिनीशू
न्यमिति वक्ष्यमाणत्वाद् ऊर्ध्वशून्यमत्र नादांतांतं निःशेषपाशमभूः शक्तिपदं अधःशून्यमत्र ज्ञेयं हृतत्प्रपर्वं तु हृत्
देवे मध्यशून्यं तत्क्रमेणायस्तत्त्वप्रमेयप्रशमात्मकं कंठतालुभ्रूमध्यललाटमूर्ध्वबालकुमिस्थं च शून्यत्रयं च।
लोकितत्त्वयोमध्यऊर्ध्वतः तदेतत्क्रमेणाधोमध्यऊर्ध्वतः स्थितिं शून्यत्रयमापेलकत्वाद्धेयमित्यर्थः किंच
चतुर्थं व्यापिनीशून्यं समनायां च पंचमं उन्मनायात्र षष्ठं अप्राप्यापेक्षिकत्वाच्चलत्वेतादिति योऽन्यम
नस्य ॥ एतेनेमामयाः आमयपदेनात्रेह यत्नमुपलक्ष्यते तेन चलत्वादेतेहेयाइत्यर्थः उन्मनायाम्प्रति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छं॰
चं॰
७७

77

परतत्त्वायेत्यां किंचिद्बलतमस्ति परतत्त्वमेव तत्त्वविचलनादुपादेयतमतएवैते तत्त्वेनाधिष्ठिताः सर्वे मायया अपि।
सिद्धिदाः तत्त्वे परमशिवः अधिष्ठितेत्यमीभिः सिद्धिरत्र परयोगिनः शक्तानंदचन्द्रतत्त्वे वोतरस्थानन्तत्त्वमयदोषिता
अतएव षट्सूक्ष्मत्वानि परित्यज्य समभेनलयंकुरु एतत्तत्त्वबलत्वपरं सूक्ष्मत्वं सर्वावस्थाविवर्जितं परं सूक्ष्ममिति
निर्णीतं प्राक् उन्मनाया अपि षष्ठो वीयुत्वमिहोच्यते अतिमायातत्त्वपदमविवितत्त्वपोस्त्राशयेनुपरतत्त्वाउप्रवेशो
पायत्वादवस्थात्वमस्तीति कृत्वा सर्वावस्थाविवर्जितमवस्था चैकरूपं परमेव तत्त्वषेवं चेन्को यं शून्यमित्याह
शून्यं शून्यमित्युक्तं शून्यं चाभाव उच्यते अभावः समुद्दिष्टो यत्र भावः क्षयं गतः यदेतच्छून्यमित्युक्तं तदुक्ततो
शून्यं चिदानंदघनपरमशिवतत्त्वमत्र हेतुमत्त्वं चेति चोदिते यस्मात्तत्त्वमभाव उच्यते अभावश्च न विद्यते भा
वः सर्वः प्रमेयादिप्रपंचो यत्रेति तस्मात्कृचित्तत्त्वमेवोद्दिष्टं तस्माच्छून्यमेव शून्यमिति युक्तमुक्तमतएव तत्त्व
सत्तामात्रे महासत्तारूपं प्रकाशात्मैव हि सर्वेषां भावाभावानां समानिःशेषभेदप्रशमात् ॥ परं शान्तं तत्त्वमुदे
विकिमपि स्थितं लोकोत्तरमित्यर्थः नच विश्वोत्तीर्णरूपमेवेतत्त्वया वा हि स्वमयमपीत्याह यत्र यत्र च नादादि
स्थूलान्यपि संस्थितानां सत्वं तत्र परं सूक्ष्मं सर्वं व्याप्यव्यवस्थितं नादप्रादिर्येषां बिन्द्वादीनां नादस्यात्कादयः शक्तिव्या
पित्वायाः यत्र यत्र ललाटादिस्थितेत्रमत्येपि स्थूलानादादिवाच्याः सदाशिवाद्यास्तदर्थाधिष्ठितास्तत्र तत्त्वभुवनादयोय
न्तर्बहिर्वा संस्थिताः तत्र सर्वत्र परं सत्तामात्ररूपं शून्यं सर्वमिदं प्राकृतरसवत्तिलशोपामं शं व्याप्य विचित्रेण रूपे
णावस्थितं व्यापकमेव च व्याप्यात्मतया स्फुरति तत्त्व व्याप्यतामात्यदितस्माद् तदेव भवति स्थूलं स्थूलोपाधिवशा
त्त्वेवं परमहाप्रकाशात्मापि ईश्वरतेत्रेनाथः सत्तातेऽणोवयतः स्थूलभासतया स्फुरति तत्तत्तदुपाधिवशात्स्थूलत्व
मुच्यते इत्यर्थः उक्तं च स्थूलसूक्ष्मप्रभेदेन तत्तदेकांशव्यवस्थितं अतएव यस्य यतोधारा मातृरूपा संवित्स्वहायोगान ७७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सः तत्वाप्रतन्मयत्वं च लभते नात्र संशयः प्राप्नोतीति हठशक्तिप्रभावलंब्यनसंशयापृष्टतितन्मेवैतन्मंतव्यं नत्तमूढज
नस्तलभः संशयोत्रकार्यः यस्मिन्निति रहस्यार्थनसमाधस्तत्वपेत्तयाकारणत्वागायुक्त भूत्वमुपसंहरन्मैतद्भवितानत्क्रमेस।
मरसमवस्थास्यति भूतभावः समाध्यानः समरसे विद्यार्थमे समोरसोयस्मिन्नमरससमन्नोद्भूयति भूत्तभावः समा।
ध्यानः लोलीभावस्तद्वैदात्नुद्विपाति आत्मत्वेकः स मत्वेषा मेवाज्ञेयः द्वितीयकं तत्तीयंनाडिकेऽज्ञयो स्वतत्त्वकेव्या
पिसेयंच मेप्रोक्तं समनायानघट्कं तातस्मामरमोदेविसमसरत्वविधीयते यतामथ्याहृयांलत्वयति विधात्मा
नेनसमरस्यपूर्वोक्तविधिनाक्रमात् पश्चादात्मनिसंयोज्यलोलीभूतं विचिंतयेत् आत्मानेषुर्यण्कसंविदपूर्वोक्तवि
धिनेतिनाडनकेटनादिपूर्वनामात्रचेतन्यमात्रेसंयोज्यविकल्पविसमृपतद्विप्राणेव समरसीऽज्यादृत्रेवेतिक।
तेव्यांशस्वरयत्राडिमेत्रसासमरस्यानिर्दिष्टवितत्वशिष्ठात्मनोग्रहणानंतरं पूरकं कुंभकं कृत्वा समानेन निरोधये
त् कुंभकापकत्वाद्वायवलेनसमानेननिरोधयेदिसाकामेदर्थात्सर्वनाडीयदाह यावत्यो नाड्यो देहे विततिर्यगूर्ध्वमधः
स्थिताः समानेनसमाकृष्टा एकीभूता भवंति ताः तदित्यं कुंभकप्रकर्षेवस्थितस्य नाड्येवायवस्तेपि प्राणे समरसी
गताः नाड्यस्तसुषुम्णायामेकीभूताव्यवस्थिताः भवंतीतिपोषः इत्यं नाडिसमरसपूर्वमंत्रेतदाह ततो वैतत्स्वरेनमंत्रे
स्तुदितस्थंमवहितस्यचेतत्स्वयमेवप्रसरेत् उपायंनंचत सादाख्यपदेश्रवणकथमात्मनि तादलीनं विचिंतयेदुपसंहरति
मत्रस्तत्सतयानाडीप्रवेससमसीभवेत् वामदक्षिणमध्येतदुपायदेवेपिमंत्रादिसामरस्येहृते ततो नादंप्रमोवयेत्
सेतवेथंवतंमाशंयत्रगत्वानजायते शांतिव्यापिनीसमनोन्मनारूपसेतबंधात्मकं मार्गं सवेधपारवतिशिव
पदप्रापकं पंथानंनादंमोचयेद्भमयेत् तद्गतौ वमन्यान सेसरतिसुचेगोसर्पंतविवक्षयाहिकर्मकताअत्रचकारण।
सामरस्यमर्थसिद्धिमित्याह ब्रह्मादिसत्वपरक्रमस्वरःशिवपदवद पतेत्रसमततां याति। यदात्वकारोकार॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छं॰ तं॰ ७८

78

यत्र स्थानेहि मनो गत्वा विश्रान्तिं लभेत् अतः पृथ्व्याद्यष्टकसमन्ते तरो तत्र मनोगतो सामरस्येन तत्रैव स्थितं विलयं याति। तस्मि-
न्नमृतमध्ये ज्ञात्वा बद्धो लययोगः शक्तिमध्यगतो नादः शक्त्यात्मा न विधीयते सर्वशक्तिमयं तत्र सर्वं समरसीभवेत्
तस्मिन्निवृत्ते सेतुवत् सर्वमिति नादे समरसीभूतमात्ममयं नाडिकारूपं तदेतद्व्यक्तं कामम् अप्याह तदूर्ध्वव्या-
पिनी प्राप्य सर्वं तन्मयतां व्रजेत् सर्वमात्मव्यापिनी भेदं समन्ताद्व्याप्नुयात् यस्माद्व्यापिनी समभिधीयते तस्य तदूर्ध्वं
समनां प्राप्य तन्मयत्वं व्रजेत् ततः तत्र च सा च सर्वगतात्वे या सामरस्येन संस्थिता वशात् पूर्वार्थमेव तत्र सर्वगतात्वे
या सामरस्येन संस्थिता सर्वविषयाद्विशिष्यते गामित्वरूपा नार्थः तदिदं षट्त्रिंशत् सामरस्येन समन्तं ततो व्रजेत्
उन्मनः शक्तिप्रवेशेन प्राप्नुयात् तां प्राप्य तन्मयत्वं हि भवति तद्विचारिणि यत्र स्थं प्राप्य परमात्मस्थः स च सर्वं
भूतेषु भावनात् इन्द्रियेषु च स्थावरे जङ्गमे चैव चेतनाचेतने स्थिते प्रधानं व्याप्य सर्वत्र सामरस्येन संस्थितः स चेति
स एव स्थावरमचेतनं जङ्गमं सचेतनं चेति संक्षेपेण द्विधा स्थिते षट्त्रिंशत् प्रधानं व्याप्य तदन्तवर्तिषु सर्वेषु क्षितिदेवयो-
न्यादिषु वर्तते ग्रामभूतेषु भावेषु पृथिव्यादिषु ज्वरादिषु च तत्त्वेषु पृथिव्यादिषु भोगसाधनेषु चेन्द्रियेषु सामरस्येन स्थि-
तः सर्वावस्थासु विलसन् परभैरवसमापत्तिः एष एव च निरुत्थानसमाध्यात्मा महारहस्यभूतः अभ्यासमितः समाधि-
षु ॥ मनस्त्वं चञ्चलीयेव योगिनामपि यन्मनः उत्थितं चरति भोगाभिलाषेण व्युत्थानमेव धावति नाभीष्टं परं समवष्ट-
भ्नाति यदि तत् यस्मादेवं ततः यत्र यत्र मनो भावः स्थिरः पूर्णः समन्ततः मनो न चलति तत्र सा सर्वावस्थागता सा त-
तेयं च यथा व्याख्यातं परतत्त्वभाव आशयः स्थिरो निश्चलः पूर्णो निराकाङ्क्षः समन्ततः सर्वत्र सर्वविकल्पान्तरव्यवस्थितेऽपि ह्यस्य
महायोगिनः ॥ यत्र यत्र मनो याति ज्ञेयं तत्रैव चिन्तयेत् चलित्वा यास्यते कुत्र सर्वं शिवमयं यतः मन एव परं तत्त्वेक
भावनावासितं कत्वेष योगी ज्ञेयं सर्वत्र चिन्तयेत् एवं तदुक्तं महागुरुभिः शिवभावनयोपध्यावहे मनसि संस्पते काह ७८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ऊर्ध्वादिश्रुतिमेरुसर्वक्षिवदेहमतोनिपतदेवद्रक्ष्यति विषयेषुसर्वेषु इंद्रियार्थेषुचावस्थितः यत्रयत्रनिरूप्येत नापि
वं विद्यते क्वचित् इंद्रियाणि अर्थश्चेंद्रियकं प्रयोजनं विषयोपभोगः तेषुस्थितो योगी शिवो यानिरूप्यते विचार्यते
तत्र क्वचिदपि न स्यात् शिवमस्ति सर्वस्य स्वप्रकाशमानतया प्रकाशाच्च न शिवैकात्म्यात् ॥ एवं समरसं ज्ञात्वा नासौ मु
च्यते सचक्र मत योगिनो भूयात् ने स्मृते वेति कदाचनपक्षणायायः अतश्च यस्यैवं समरसी भावः सोपि सर्वगतो भवेत्
शिवस्तावत्सर्वगत इति नात्र विमतिः यस्य त्वेवं शिवैकेन भावस्त्वायायः सर्वगतो भवेत् महाव्याप्तिमत्त्वमवलंबेत।
तदुपसंहरन्सर्वकल्पाभावि अतहि दृष्टमपि विश्वं वस्तुरूपं निरूपयेति एवं समरसः शोभा विषुवं निबोधमेतद्धि
भजति अथ मंत्राणां विषुवत्समं नेत्रे पंहितीयकं तत्रीयं नाडीविषुवं अंशांतेवचतुर्थकं पंचमं शक्तिविषुवत्षष्ठं
वै काल उच्यते सप्तमं तत्त्वविषु विषं साम्यरूपं प्राप्तिमरतीति विषुवदेवं विभक्तस्यास्य प्रविभागस्तत्र योच्यते प्रक
र्षेण विभज्यते स्वपरिहारेणाव्यवस्थाप्यते वस्तु येन स प्रविभागो नल लक्षणेन तत्र आत्मानं च मनः प्राणैः संयोज्य विषुव
त्प्रिये शिष्यमनकमात्मानमात्मीयं च मनः प्राणमध्यवाहिनि सम्यग्विसंकल्पसमानकरणयुक्त्या योजयित्वा प्राण।
विषुवद्भवसेवं प्राणविषुवदाख्यातं प्रथ ॥ मंत्रविषुवदुच्यते मंत्रमुच्चारयेद्यावत्तावन्मनाभवेत् परापरा।
विभागेन मंत्रात्म तत्तदुच्यते मंत्रं श्रीनिष्कलं परापरेति नादांतसमरसमुन्मनांतं तत्परं मंत्रविषुवदिस्मकं मंत्रो आ
गश्रयेनाडिरतः नाडिस्थं तन्निबोध मे सर्वासामेव नाडीनां मध्ये या संव्यवस्थिता सुषुम्ना नाम सा ज्ञेया नाभेः शान्ता
शिवं गता आनाभेः नाभेरारभ्य शान्त्या शान्तव्र भवानुप्रवेशेन शिवं गता परतत्त्वं प्राप्य व्यवस्थिते ॥ तत्र प्रवाह्य येत्नादं
नादमव्यक्तध्वनिरूपं प्रकर्षेण वादयेत् अकारादिक्योगेनोर्ध्वमापयेत् तदेतत्सर्वनाडीसाम्यात्मकं नाडीविषु
वदुच्यते उत्क्रमिसर्थः क्रमप्राप्तं भेदविषुवं वैवमधुनाकथयामि तेन तदाह अथ पनेषडंगुलस्थाः कारणान्येत्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व०
चं०
७५
79

लेंगुले तामपस्तात्परिमजकारणानिषडवबसममेतमपांतंवैप्रपांतेंद्रियगोचरं विषुवदितिशेषः षट्त्रिंशद्
गुलेचारे कालाधिकारस्थिमासदयात्प्रभृति मकारादिरापिसंचारस्त्रपेषु यनेषु प्रत्येकं षडंगुलस्थानस्तत्रैवमति
षट्के षट्कारणान्यंगुलेऽग्रंथल इति षष्ठेषु इति यावदेव यानिप्रपंचव्याप्त्यावषट्कारेणाप्यपस्तात्स्थितानिसकला
समभेपरमकारणेकारणानां साम्यावस्थितिभूपास्य शमात्प्रशांतविषुवद्भवतीत्यर्थः पूर्ववर्णैः कारणत्यागउ
क्तः इदानींतु विचित्रांगुलव्याप्त्यवस्थितिकारणत्यागं विनातत्प्रभवव्याप्तिवतात्त्वविषुवद्भविषुवतीतिविशेषः
प्रशांतेव्यावष्टे प्रशांतस्तिमितोज्ञेयस्तिमितोनिश्चलःस्मृतः निश्चलःनिस्तरंगः चास्थिरःपूर्णःसमंततः
भेदतरंगयोगत्वाविद्धनतैवप्रशांतः इतिनिरस्तंगगणीपदाशयः एवंभावसमाप्त्यापदीलाकार्यातंदैशिकैः प्रशांत
विषुवतिविश्रम्यतमर्थः एतत्प्रशांतविषुवस्य शक्त्यापाप्तिनिवोधमेशक्तिमध्यगतोनादोनादोर्ध्वचचरेयदा ताव
च्छक्तिविषुवच्छक्तिमध्यगतोमध्यधामारूढः नादोव्यक्तध्वनिः नादात्मसदाशिवपदादूर्ध्वंशक्तिस्थानंयदाचरेयदाम
ध्यस्थस्तदाशक्तिविषुवत्कलायांतनिवोधमेतदर्थमाह वर्णैः षोडशकालास्तप्राणेतेसंव्यवस्थिता कालोत्रैतदुपमा
ग्रलक्षणोत्तेकीर्तितोमया तंपरापरभावेनपुनरेवत्रिधाकुरु ॥ प्राणस्थानेषोडशाक्षरीतिवचनसामर्थ्यात्वर्णादिरूपेषु
सेपमाद्येसकलसूक्ष्ममाष्टभागांगुलचारसंचारात्मायः कालस्तमेकंत्रिधात्रपारणपरेणपरापरेणचभावेनकुरु।
तुरीयस्थीकृतायास्त्रिधाविभजनमितिपुनः प्राप्तूर्ष्यस्तत्र अपरः षोडशोयावत् षोडशः पूर्वोक्तोमहाकल्पाख्यो
पावयद्रः स्थूलः कालः समष्टयाः परः पराख्योयेवपूर्वंनिर्दिष्टः परापरस्त्रयः कालः सप्तियेष्टादशः प्रभुः परा
परइतिपरादितिपरः अष्टादशाः पराख्याः प्रभुः सर्वकालावयवव्यापीतदिंद्य प्राणएवंत्रिधाकालेकृतावै ७५
वस्तजेत्सनः प्राणंप्राणोयोर्ध्वतत्त्वायेपूर्ववर्णैः कारणत्यागावसरेतुनिष्पादितयाष्टादशावयवकालत्यागोमे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मेत्रोष्वारणयुक्तेत्यर्थः इदानीं तु योगक्रमेणाप्राणचारस्थित्या समदशावयवं कालं यत्नेन तत्र काष्ठदशे कालविषुवति
विश्रमितव्यमिति पुनः शास्त्रार्थं त्रिधा विभक्तस्य कालस्य सर्वोत्कृष्यान विभागं स्मारयति ॥ अपरः शक्तिसूर्यस्योध्या।
पित्र्यांशाद्द्वितीयकः तृतीयः समनाख्यो येन कालविषुवत्स्मृतं यत्तृतीयस्य कालविषुवदिति संबन्धः तदूर्ध्व
ह्नि नः कालस्तत्र विद्यतेऽस्मृकं तदिदं यत्तत्त्वं समाख्यातमध्य॥ समस्ततात्स्मृच्यते तदाह तस्मिन्नापरतोदे
वितत्यात्मानं तत्र योजयेत् तस्मिन्युक्तस्तेनात्मा तन्मयश्च प्रजायते परत इति समनायाः यदुक्तमनुत्तमना।
योगस्तदेव ततो ध्यो विषुवद्वेविसर्वेषां परतः स्थितम् उपसंहरति विषुवदेवं विपंतालकेनश्च्येत बंधनात्
विषुवत्त्वे समाख्यातं इदानीं परमशापिनाभूतात्मवपदार्थोल्लतयंतिसुद्दिशति पदार्थभेदं तेनानुसाराणां चानुभवे
वैवयोजनं तं च परेऽपदे पदानि वदसमानसमानकानि स्वदादिस्थानानि वचनान्नकारणानुभवकाविते तत्र्यंति
इति पदार्थश्च कारादिसमानानां एकादशानां तेषामेव भेदनमनुभवयुक्त्याहृवशीकरणे यथाभेदितामाडलिकाभू
भजेतिरथरेचावयवमपरापरव्यापोमस्त्वरोत्तरपदार्थानामनुभवो भवति सपदार्थचपूर्वं समस्तयोगनूपः स योगः
सुद्दिष्टः भेदनपर्यन्ते च परेऽपदे योजनमवश्यभावितत्स्व एवं सर्वोर्ध्वभुवनार्थत्वाद ऊर्ध्वपदेनोद्दिष्टं तत्र पदार्थे
कादर्शीश्रेयापाच पूर्वं निर्णीतानां तु ऊर्ध्वतं उन्मनान्तः परो भवेत् पदार्थश्च स्पर्थः अतस्तत्रावस्थितेयेता पदार्थै
कादर्शीं भेदयेत्तानस्थूलेन समनंतरं निर्णीयमानपरशक्तिं भारस्थ काणं रूपं यज्ञानं तेनेदेव समरसीभूते क्वादिशा
क्यत्नयासंख्यातास्वरूपतो म्मेलितेति तेनायेन भेदकत्वात्स्थूलेन केवलमेतद्भेदकं यावत् ज्ञानं सेयस्यज्ञापकं ज्ञेय
मिहपरंतत्वमतएवास ज्ञापकं वोधमंडलं परशक्तिमयात्मकेन तत्र विषयानुभवरूपं वोधमिति स्थितिरिति
देशाब्धोदसः यतो हेतुः दीपवद्द्योतनेयतः यतस्फुटयन् ज्ञानोपायकं ज्ञेयविश्वास्येदित्याह दीपहत्ता

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वछं वं ८० यद्वत्कश्चिद्द्रव्यमालोकेनाहरेत् । एवं ज्ञानेन तज्ज्ञेयं तस्मिं क्रियोपान्ते स्थितिं ॥ दीपज्ञानयोरंशमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभा
वं न तु दीपवज्ज्ञानं ज्ञेयोद्भिन्नमित्याह ॥ ज्ञानं वै लक्षणं प्रोक्तं ज्ञेयं तत्त्वस्य सुव्रते न च कमण्डलुनेव श्लोको ज्ञानेन परंत
स्वलक्ष्यतेऽस्माह लक्षणं गुणसामान्यः असाधारणलक्षणं व्यक्त्याय को हि धर्मी सलक्षणं अत एव तत् कला तत्त्वस्य
वेदान्तस्य परमाभिन्ने यस्य परमशिवस्य सर्वचेतनो यतिचेतितुं तस्मा विश्वसर्गसंहारकारिणी स्वातंत्र्याख्या सर्वदा
80 वनितानाविच्छिन्नाकलापान्तिरेव लक्षणं ॥ उक्तं च श्रीविज्ञानभैरवे यथालोकेन दीपस्य किरणैर्भास्करस्य वा ज्ञाय
ते दिग्विभागादि तद्वच्छक्त्या शिवः प्रिये इति पतानकत्पन्नमात्मना न गुणेन विना तत्त्वं न विना गुणः शिव एको निर्मलो भा
वस्सर्वः एवमपि गुणगुणीति सर्वत्र न तत्संपूर्णते क्वचित् एषमेव स्वैव सर्वो धर्मी प्रथयते विशेषतः परमशिवा
त्मान्यस्मिन्विश्वनिर्भेदेन तथा पविवास्तवोऽनुभवप्रयोगात् उक्तं चेत दित्याह शुद्धतो स्वभावे न प्रत्यक्षान्न भवेत्
य अर्थिप्रत्यर्थिभावेन प्रागमेन न लभ्यते तत्त्वादेर्विश्वस्य सन्निवेशविशेषवत्त्वात्तत्कर्तृत्वमानं तावद्विश्वस्य कर्तृ
त्वशुद्ध्वैव प्रसिद्धो भवेत् पियोगिनां प्रोक्तमिति दर्शकं एवं यथोक्तं तदा साकृत्रिमो धर्मी तत्कर्तृत्वलक्षणाऽऽर
ति अर्थीमप्रत्यर्थी संशयच्छेदकोऽवलाततयो भावो यागाद्यनुग्रहवत्वात्मातेनयः प्रवृत्त आगमस्तेनापि प्राकृत
रूपेणानियतशक्तिर्वाञ्छकमेव तत्तत्त्वं लभ्यते उक्तयोगिप्रत्यक्षैकयोग्यमेतमागमस्य कथयति आगमो हि न
निरुक्तमनन्ताः शास्त्रकोटयः अनन्ताः शास्त्रकोट्योऽयं पारमेश्वरः आगमसद्भावेन परशक्तिं भावरूपमितत्त्वकमास
मंतान्क्रमयति अभेदेन विस्फारितिपारमेश्वरं स्वरूपमिति कृत्वा परशक्तिरेवागमस्तत्प्रतिपादकस्तु शब्दार्थस्तदुपायत्वा
च्छास्त्रस्य कथं परशक्त्या मतमित्याह प्रासंगशब्दात्मकं सर्वं शब्दो हंसः प्रकीर्तितः यत्किंचित्तत्क्वचिच्छास्त्रं तच्छब्दात्म
कं पंचाशद्वर्णरूपं भवति स सततं स्वावृत्तिं शिवहंसोऽच्चारात्मा हंसो वाचात्मा हंसो हुच्चार अपरशक्त्या तु भव स्फार स्वार्थ प्रतीतिनिर्णी ८

तमेवाह हंसयोगः परमोक्तस्तेन सर्वप्रमाणशक्तिविषयवाङ्गक्रिमङ्गमप्रमेयामेवेति पुरुषमुक्तोशरणं शृत्वान्ति सर्वत्रे।
तिमन्मतिः भेदयेत्तान्वशीलेनेस्वपक्रमप्रभेदयेत्मंत्रमूलेनेति प्रतिपादयिष्यति अतोत्रानमततेषड्विंशमंत्रोच्चारकाले
तेन च वाच्यवाचकयोर्वर्णदेवतयोः संबंधं उद्धाच्य देवताश्च यदुदयादिस्थानपरिमाणं च वक्तुमामूत्रयति मात्रासे
त्यादिना योच्यते मात्रायागो यथा चास्य प्रमाणमुदयादिश्च मात्रा आकारादिवर्णोच्चारकालः अस्येति भेदकस मंत्रोच्चारा
त्मनो हंसोच्चारकालः अस्येति भेदकस मंत्रोच्चारात्मनो हंसोच्चारस्य यथा मात्राभियोगो यथा चेत्था प्रमाणमस्य दानां हृदादी
नां प्रमाणं तावदाह नाभेरूर्ध्वं वितस्तिं तेकं गायत्रास षडंगुले हृदयमध्यदेशेत्वचतुरंगुलिसप्तकं वितस्तिर्द्वादशांगुला
तिन्तरं तेकं गायत्रास षडंगुलेऽयवृधिभूते तेद्धहृदये यो मध्यदेशस्तत्र चतुरंगुलोऽवहृत्यश्च निसेवेयः अत्राधिष्ठाताऽरमा चतु
विंशतितत्त्वेसत्तत्रात्मा तत्रव्यवस्थितः। सहार्येततृतीयामहत्मतं सविशेषापत्रैव्यात्रस्थितत्वार्थः तदूर्ध्वं कंठमष्टांगुले।
विष्णुविस्तत्रव्यवस्थितः तत्तु षट्केन संयुतः पुमादिकलातेनततः ऊर्ध्वं तच्चतुरंगुले तत्र च मायातत्त्वसमा
श्रितमहदत्रालतत्त्वेस्थितः तदूर्ध्वमष्टांगुलहृदयमानं तभ्रूवोर्मध्यं प्रकीर्तितं तत्रेश्वरस्थितो देवितत्त्वहृदयसमाहितः
तत्त्वहृदयंशुद्धविद्याख्यं एकादशांगुले चैव मूर्ध्नि देवः सदाशिवः तत्त्वहृदयसमायुक्तो यावद्गुलविलंगतः सदाशिव
तत्त्वव्यापिकतत्त्वाभ्यां युक्तः एवं च वदना अर्थं चेडादिना तेते श्रीसदाशिवाधिष्ठानेति निरूपयति तत्त्वव्यवस्थयात्तनिरोध्य
नमीस्वतत्त्वसनादांतांते स्वःशिवतत्त्वस्येति वक्ष्यमाणनीत्या ततत्तत्त्वस्थाने रत्नवेय मीश्वरसदाशिवाख्यदेवताव्याप्तिः
तदूर्ध्वं कोऽपलशक्तिः शक्तिग्रन्थिस्थानमित्यर्थः शिवस्तत्रव्यवस्थितः अनाश्रिताख्यः अत्रैव चतुरंगुले तत्र कोशव्या
पिनीमोक्ता समना च सापि भूः शिवेनैवाधिष्ठितेत्यर्थः शक्तिव्यापिनीसमनाख्याः शिवतत्त्वकमयः शिवाख्यक
रणाधिष्ठितत्वत्यर्थः एवं च वदनापादाद्धात्समानेन यत्स्वसमचतुरंगुलेमंडान्तस्थानं तदेवेहहादशान्तमानव्याप्त्या सादि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छं
चं
८

वेधः तावतः षट्त्रिंशदंगुलत्वेन विभजनादिति ध्वनति अन्यत्रतु हंसमानोर्ध्ववाहिप्रसले त्वोत्तंवात्मानेनाष्टो
त्तरशतांगुलांतेतदुच्यते मुङांतासभृतिच निरावरणतेयोभयथाप्रतिपादनेपि न किंचित्प्रमेयवैशम्यं विंद्वादि
समन्वांतप्रमेयसोपानमालिकायाः सर्वत्र स्थानसाम्येनाभिधानादेवैकारणषट्कापदस्थानषट्कसप्रमाणम
नवनियम्रमाणकेसमनमंपदं परमशिवाधिष्टितमित्याह उन्मनाततः तत्परंतत्प्रमाणपरिवर्जितं पदार्थ
भेदनागतया मात्रासंख्याच योगस्याधुनाहंससाकथ्यते हंससोतितदभिन्नसनिष्कलस्यचपिमात्रासंख्या
त्वयोच्यते मात्रायोगोयथाचासेतितदभिन्नसानिष्कलस्य पूर्वमेवाहिंसतमुदादिप्रमाणमुक्तायदिदानीनिर्णी
यतेतत्क्रममेवस्थानाध्ययणक्रमेण वह्निवाचकवर्णकलाकालविश्रांत्यावाच्यदेवताध्यानभवस्पपदार्थभेद
नेभवति तत्र अकारस्य हकारस्यद्वावेकार्यकतः स्थितौ विभक्तिनीनयोरस्तिमारुतोवरयोरिव अकारोउत्तर
शक्तिरिव मूर्धान्याह कारस्य घांत्वविमर्षनस्वरूपः शिवशक्त्योरभेदादेनोत्वायुवृदेकैवचनस्थितौविश्वामर्शि
नः मयमुभ्रवतोवच्छद कारस्यापि शेषेवानूपाकारकलान्तप्रवेशात् एकमात्रः सविशेयोह्युदयात्संप्रवर्तते सद
नेकारयुक्तोह्यकारः केवलस्तत्र अर्धमादकाल कथितएवार्थकारस्तु हिमात्रोवैकंठस्थानेसमुच्चरेत् त्रिमात्रस्तु
मह्यरावेतालमध्यगतसमरेत् त्रिमात्रत्वेगीतिकालस्पृष्टत्वपदोश्वारवत्सुतोश्वारयुक्तामात्राभेदंस्थूलस्थित्योक्ता
सूक्ष्मस्थित्याप्याह विंदुश्चैवार्धमात्रस्तत्र तस्याः श्वासरूपः ऊतश्चाह मात्रार्धं हिमउच्यते वक्ष्यमाणयुक्त्याभेदितत्र
येः योगिनोमात्रार्धमेवनश्चारोभवतीति अर्धोत्तस्थानमाह॥ भ्रुवोर्मध्येमउश्चारस्तस्यभाविविधीयते भेदित
ग्रंथिभिः योगिभिः अयासेवह्निगलद्विभागधन्यात्मनोतुनिसादरूपः ॐ शेषश्चार्धचंद्रः स्यात्पादमात्रस्तसौभवेत्
मात्रायाश्चतुर्थीत निरोधीवार्धपादस्तुसोयमर्धचंद्रोनिरोधीयमत्रैः हृदेशाललाटांतेसमुच्चरेत् ललाटाग्रत ८

81

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

दशभागात्मत्वं तद्भावुभ्रमत्यर्थः अतऊर्ध्वं नादाख्योषोडशांशो ब्रह्ममूर्धांतेयावदभ्यसेत् नादस्सनादांतः पल्लवप्राय।
इति द्रष्टव्य इत्युक्तः अतोऽर्ध्वं द्वात्रिंशद्देशांशशक्तिस्तत्षट्त्रिंशांते समभ्यसेत् प्राणाचारसुषष्ट्रिंशादंशले तल्लक्षणां
त्तेसम्यक् प्रांतभेदस्पर्शमात्रानुभवात्मत्रयोभ्यसेत् शहैकत्रैवषट्त्रिंशेशगलरंध्रांते शक्तिस्तत्त्वेहुषेव्यापिनी केशदेशे
समनेनेति स्थितिस्तत्र शक्तेर्मानमानमुक्तं व्यापिनी समनुतयोरह व्यापिनी चतुःषष्ट्यंशाख्या तेस्तत्परतः स्थिता स।
मनाच चतुःषष्ट्यांशैवंचेमौ चतुःषष्ट्यांशावेकीकृतौ द्वात्रिंशांशः सोपिशक्तत्यात्मद्वात्रिंशांशेन सह मेलितः
षोडशांशो जायते सोपि नादीयहषोडशांशयुक्तोष्टांशो नाता: सोपि निरोध्यष्टांशेन सह चतुर्थांशः स्थितोऽर्धचंद्रोपर।
स्ततोंशोविंदुरर्धमात्रेतिषमात्रा मकारांताश्चषण्मात्राः इति समनांतमात्रासमक्रोडीकृता षोडशैयभाविदेवी
समकोयममात्रोन्मनापरतत्त्वसतत्त्वं श्रीनिष्कलनाथः यत्तत्परमर्थः परतः स्थितिमोष्टादशस्वतेदेवि समनांतेप
रित्यजेत् इत्युक्तेन तद्धाव्यदेवतावधिभूतकालस्थूलाकारप्रशमनपरमिदं तन्मेत्रातिसत्त्वमोभ्यासकालप्रतिपादनपरि
मितिन काचिद्धानिः अतश्चसूक्ष्ममंत्रकलोच्चारकालेनैव वायतत्त्वगतसंभाव्यमानविततमपिकालाध्वानं वटस्था
नकादलनेनवटदलनवद्योगीद्रः प्रशमयेदिति निरूपितं भवति अत्रच मंत्रावयवविमर्शकाले तन्तद्धाव्यदेव।
तानुभवः परापरात्मभावस्वचोर्ध्वोर्ध्वपदाऽभवात्मासञ्जावोभवतीति मंतव्यं समवायाश्रपि उन्मनाचोर्ध्व
समात्रापरकोट्यय: उन्मनतया सह परमशक्तिमुन्यवहीनत्वादमात्रोमात्रार्धमात्रादिकालस्पर्शरहित इत्यर्थः
एतद्रूपसंहरति ॥ मात्रासंख्योश्चयोगश्चप्रमाणप्रतिकीर्तितं तदेतत्सर्वं एवं तात्त्वावरारोहेपदार्थान्भेदयेन्नतः
वरारोह इति याग्वतकथं भेदयेत् मंत्रस्थूलेन मद्भा भावयुतेतत्त्वमादिर्गीतिनामस्थूलसत्तत्वेन मंत्रस्थूलेन शुद्ध्याव
त्समाणत्वयाभावेनाजितासजित्वासिनानुभवात्मनाप्रलेनत्रयमेतज्ज्ञावक्रियेच्छाख्याकिस्फारसारमनपनत्त्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छ॰ च॰ ८२

82

क्रिमयमहेस्मरैकात्मा गुरुर्भैरवेनेऊर्यादितिमकाशयति मंत्रोवैज्ञानशक्तिश्च मद्राचैव क्रियात्मिका भावशमनरस्तु
कंतन्मनोबुद्धिरूर्वकं ॥ परः मननमनुभवः बुद्धिरूर्वकमितिनिश्चितप्रवृत्तस्यानतदुद्भवत्वाभात भेदनेचैत
न्यरत्नवाव्याप्यर्थं परतत्वव्याप्तिश्चजितास्तासम्प्रख्याकरणवेधे मंत्रोच्चारो निखिलत्सूणामसंवेदनमस्याह परःप्रमानमा
गीस्यरश्च्यशक्तावार्थंपिस्थितः मननमात्रसंवेदनेनरश्च्याशक्यात तत्पारमार्थ्यपाजितासपायुधिरिततः प्रथमंविषयी
कृतस्तस्यप्रयुक्तं चैतन्यतः ॥ पद्मयन्त्रमवेदिच्छासानेनतत्र प्रवर्तते क्रियाकारणसंबंधायोगात क्रियायाव्यापार
स्य करणस्य चतद्व्यापारोचितशरीरसन्निवेशस्य समयवंधाजितास्मितैर्थज्ञानमभवतीत्यर्थः । तदित्येशक्तित्र
यात्मशिवावेशात्तस्य गुरोः ॥ ततस्तोच्चारणं भवेत् तमंवीर्यसारोमंत्रः अत्रैवभरंदलयतमपूर्यलभ्यव्यतिरे
कमाह ॥ क्रियाकरणहीनस्य नचैवोच्चारणं भवेत् करणभेदेन क्रियाभेदंसमप्युच्चारस्थित्यर्थंदर्शयितुमुपक्र
मते क्रियाकरणभेदेनसचैवद्विविधास्मृतो तत्र एकोनोच्चारयेतत्तं करणेन विचक्षणः ॥ ऊर्ध्वरेचकेण ॥
नाडीस्थायघ्टितीयेनद्वाराणांच निरोधयेत् ॥ कुंभकेन तृतीयंकरणं दिव्यं कृत्वा चैतत्तु संचरेत् ततश्चातिसूक्ष्म
लंतेन कुंभकेन द्वाराणि निरोध्य दिव्यं करणं वद्वाऊर्ध्वरेचकेन मंत्रमुच्चारयेत् इत्ययमत्र क्रमस्तमेव स्फुटयितुमुप
क्रमते एवकं कुंभकं कृत्वा सर्वद्वाराणि रोधयेत् कुम्भकेवा सरपवनानि गुददारेण रुद्धेन रुद्धास्तत्र भवंतीति हि
रोधश्चास्य संकोचविकासाभ्यामावेशावशेन कार्यः एवं कृत्वाद्वारमेकांततश्चोर्ध्वप्रवहे तद्विचिंतयेत् मध्यनाडि
रूपं विचिंतयेत्तत्र संप्राप्येव वाहयेत् तथामतिरिह नाड्योग्रंथिपद्माश्च वोधोमुखगताः प्रिये तेकुंभकेन संरुद्धा
विकसंति समंततः ॥ प्राणशक्तिकौटिल्यधामानि हृद्यादीनि ग्रंथ्यः संकोचविकासधर्मकत्वात्पद्मानि नाति
वापानशक्तिमवाहवशादधोमुखानि विकसंतीत्यूर्ध्ववाहोन्मुखी भवंति अथ कुंभकानंतरम् कारणत्ततः ८२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

होता। अत्र वक्तव्यसोच्चारणं कुर्वीत इत्यनेन संगतिः मध्येन कल्याणलक्षणं तदाह ललाटान्तस्थे वैश्वानरे जिह्वा तालके यो
ज्या किंचिदूर्ध्वं तत्संस्पर्शेन ईशानमसार्यवक्त्रं तु किंचिद्दोषेण संस्पर्शेन दन्तपंक्तीन यैर्वेदहष्टिस्थायोर्ध्ववर्जिता।
कार्यं समुत्पन्नं तं कृत्वा कारणं दृश्यमुच्यते अत्र जिह्वा पाताल योजने कृविनश्य मध्ये लव्यं किंचिद्दोषेणेति व किंचि
दृपि स्पर्शोऽस्तीति योज्यं तथैवेति मसार्थेन सूक्ष्मोऽदिति तदर्थः दृष्टिस्य पूर्ध्वं वर्जनेन निश्चलतारकत्वेन निर्विकल्पदशायां
समुत्पन्नमिति सम्यग्विकृततयोर्नत्वं विपरमं विहाभे उपायतया भवेद्दिव्यं तदाह दिव्यं च करणं कृत्वा तत्त्व।
सोच्चारणं कृत्वा चकारात् कुंभकमूर्ध्वं रेचकं च तत्त्वं मूलमंत्रैः अत्र दिव्यकारणावसरे पूर्ध्वं रेचकमपि कुर्वीत तदाह
कुंभितश्चैव यः प्राणो रेचयेत्तद्ध्यानैः शनैः ऊर्ध्वमित्यर्थात् तथा समस्तीति नाड्योर्ध्वस्थिता प्राणशक्तेहेयाः संव्याव
स्थिताः रेचकेन समास्थिताः ऊर्ध्वं रेतो भवन्तीति मध्यकाहरूपतां यातीत्यर्थः अत्र चरोमोच्चारणं कृत्वा मन्त्रमेवं
करणत्रयवर्धावृहितः ततो वैज्ञानमूलेन तत्त्वं यदभिरूढः समुच्चरेत् स्वानुमूलं पूर्वं निर्णीतेत्यत्र तथा नाभेदोपस्य।
दिपदेशप्राणपाके साक्षीभावेन तदनुभवलाभः सम्यगविकल्पमुच्चरेत्त्वयमेव मूर्ध्नि प्रसरेत्तत्र इत्यर्थादनुभ
वेत्त च रमानसयोगिनः भावमाभिवयादितियं पूर्वं हे तरुकमलं निर्णीयानुभवभेदोऽत्ररूपयतिमित्यालस्य
मयार्थितं ततः शब्दः मनायते हृदयाकाशसमायोगात् सम्यगाश्रमनेन नाशोगान्मन्त्रायकर्णे म्भोरेकायतनानु
पाश्र्वं दृश्यतिरूपोऽस्वरूपेत यातरकारादिकलात्मासकृदंश्रूयमाणस्सव घोषशब्दोपमो भवेत् श्रवणांगुलिसंयोगा
यच्छब्दः संप्रवर्तते दीप्तवह्निसनाभोगः सदादोघ्रोषवर्तते इति लक्षते अघोषो दोमार्गः वे यकपरवावर्तमशाह्व
ल्पकारेश्रगतिरूपरतीतिघोषः कंठस्यो विरमेच्छब्दः कथं प्राणवायवते मंत्रोऽविमर्शः कंठप्राप्यपदान्तस्यो
भवति तदा घोषः शाम्येमित्यर्थस्तत्र ॥ भिन्दतः कण्ठदेशं तमाहृयोपुरापुरायते तदूपताकारतन्मरणीयर्थः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ अतनूर्ध्वम् तालमध्यगतः प्राणोयत्नमवतिसन्नते भिद्यतस्तालुग्रन्थिं तु शाशोत्थमनुमायते शोभनं तत्र तन्मध्यामनिला
च॰टी मनतियमश्रुतं यस्याप्राणमनुमायते इति तदनुक्रान्तिमेकावकेनाश्रुतीत्यर्थः तदत्र ग्रन्थित्रयभेदएवैतेनभवाः प्रोक्ताः प्रा
८२ णोच्चरतिसन्नते प्राज्ञानां विषयास्त्रयास्ते एककलाप्रोक्ता उपर्युपरतः क्रमात् यदेकादशोपदेशे ग्रन्थयास्ते वैशिवास्तेः
शब्दः प्रभेदतः घोषोरावः स्वनः शब्दः स्फोटकाख्यो ध्वनिरेव च झांकारो ध्वंकृतश्चैव अष्टौ शब्दाः प्रकीर्तिताः इत्युक्ता
व्यक्तास्पष्टशब्दस्याष्टविधत्वव्यक्तिशकारोकारमकारैश्च त्रयोव्यक्ताइतितदुच्चारस्थानेषु ग्रन्थिभेदानुभवविषयाणा
शब्दानां घोषाद्यष्टकल्पत्वयत्नघोषोपमर्शस्ततत्वाघोषकरूपत्वमपितुघोषसमानत्वमितितत्रापिएवादिशब्दः
स्तैवततस्थितम् ॥ तिष्ठत्ययत्रवैप्राणःप्राणान्तन्नितिमासृयात् प्राणान्ध्रयासं विततद्धोषेणैव तन्नतस्थानमासोनितत्र
ततरूपं भवेत्तस्य स्फारभावानुरूपतः स्थानेहृदादौ भावस्तत्तत्कारणातभावः एवं हृत्कण्ठतालुभ्रूब्रह्मबिलशक्तिश
धिष्ठितेषु स्थानेषु स्थितिसंदाब्दरूपतां प्राणवस्थितिक्रमेणात्माभजते ॥ भ्रुवोर्मध्ये यदा गच्छेत्स्फोटशब्दस्तदा जायते
अर्धमात्राव्यक्तवर्णरूपस्फुटं हि शब्दस्तत्कल्पस्फोटः एवच ॥ भित्त्वा भेदयत्नोर्ध्वविशोत्थायमयमायते बिन्दुमितिबिन्दु
ग्रन्थिभिन्नत्वाबिन्दुकलाख्येएवमन्त्रावयवेभेदमयमानुकृतिस्वरुतिबिन्दुग्रन्थिभेदस्थायमपवर्गपदार्थितोदस्य
मस्तोपानकल्पस्त्वत्रमंतःकर्तेआयोगिभिःएतन्नद्देहेग्रन्थिनेएवभेदमयःसंसारोन्यथात् कपित्थेनालिकेरेणाचा
र्यः सह बिन्दुना अभिन्नेन कुतोमोक्षःसबाह्याभ्यन्तरंप्रियेभजतइतिवाक्यशेषःदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोत्रार्थेनप्रस्तेन
यथाकपित्थनालिकेलेणाभिन्नेनकुतोमोक्षंभजतेनभजेतेनालिकेरमांतरभास्वादयामक्ता नमुंचनितयैवाचार्याबिन्दुग्र
थिनाअभिन्नेनसहेतमाकंदीत्येणाशिष्येणात्पर्याप्त् कुतःसबाह्याभ्यन्तरंनामोक्षोभजते बाह्यास्थलाङ्गावस्थूतश
रीरावाभ्यन्तरास्वपस्थानन्तर्यष्टकसूक्ष्मशरीरात्मस्त्र्वावेविन्दुभेदात्तस्मच्यान एवेत्यर्थः कपित्थेनारिकोरेणेतयाचार्यस्यबिन्दुनेति ८२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्तुष्टः पादः अनन्तस्तु भित्त्वा बिंदुं ततो देवि अर्धचंद्रं विभेदयेत् । भिद्यमानस्यार्धचंद्रस्य ललाटे झिमिझिमायते । अर्धचंद्रस्य
स्थितिं भित्त्वा तस्य स्थानमेव अर्धचंद्राख्यो मध्याव यवो झिमिझिमा डकारोगजायते त्वमर्थः ॥ अस्य मन्त्रस्यापि योजना कार्या । अथ अ
र्धचंद्रं भित्त्वा विभेदयेत् निरोधिनीम् । तस्यास्तु भिद्यमानायाः शब्दः सिमिसिमायते । बिन्द्वोर्धाग्रकलाभिमादृ । स्था
नत्रयमिदं देवि पंचपंचकलान्वितम् । तत्र बिंदोः निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्तिस्तथैव च अस्य कम्पतस्य वामस्यागे शान्त
तीता इति कलापंचकं वदन्ति । एवमर्धचंद्रस्य ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती कान्तिः सुप्रभा विमला शिव इति निरोधिन्या अपि रुंध
नी रोधनी रौद्री ज्ञानबोधा तमोपहेति कलापंचकं स्थानत्रयमिति । वगीकरणमाधग्रथिभेदो देवा परग्रथिभेदस्याथ
पादेव मन्त्रस्य तत्रस्थ ॥ प्राणमपचरतस्तत्र यस्मिन्स्थाने समतिष्ठति । तद्रूपो भवेदात्मा नानागतिमवाप्नुयात् ॥ तत्रेति
तेषु त्रिषु बीस्थानत्रयाधिष्ठितेषु स्थानेषु चरतः प्राणस्येति वचं तं प्राणमनादृत्य संविमयानतया प्राणभूमिका गुणीकृत्य
यस्मिन् यस्मिन् यस्मिन् स्थाने समयोगणात्मा तिष्ठति तत्तद्रूपता मत्यभूयतन्मयतत्माप्नोतीत्यर्थः अथ ॥ निरोधिनीभेदयि
त्वा ततो नादस्त्रजेद्बुधः । वक्ष्यशब्दसमः शब्दस्तत्र सूक्ष्मः प्रजायते । सूक्ष्मवंशवीणानिमीश्वरशब्दितं तोषि ॥ तं भेद
यित्वा नादस्थानं ब्रह्मरन्ध्रस्थमभेदम् । भिद्यते ब्रह्मरंध्रस्य शब्दः घुमघुमायते । नादस्य सम्यक्स्थाने विश्रांतिः यत्र त
त्वादस्य स्थानं ब्रह्मरन्ध्रस्थं भिदम् । नादान्तपदं तदेव च ब्रह्मरन्ध्र ऊर्ध्वकवाटस्थितं स्त्रद्रुर्भिद्समानिशयावथानेदेवमेत
शक्त्यमेवं नादनादान्तस्थानं सदाशिवाधिष्ठितं भित्त्वा ॥ शक्तिमध्यगतः प्राणो वशनादान्तसन्निभः । शक्तिभेदस्य
शीर्षे पनाशत्तुतत्त्वो भवति तत्तु शक्तिस्थानं भेदद्वशनादसम मधुरध्वनिरूपस्यानोतरणनरूपः सूक्ष्मस्तत्त्वो भवति
अथ तां तु वै भेदयेत्तु शक्तिं इर्भिद्यां सर्वयोगिनाम् । भिद्यते च यदा शक्तिः शान्तप्रशमशम्स्ततः ॥ इर्भेदं तं च वा स्मास्तदन्
भावाज्ञादस्य स्पृष्टीयतमवेनस्पन्नमशक्यावाहुतात्वतिमशृतिस्थानकारणाभिधानादेवशब्दस्तिः शाम्यति स्त्रिवश

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छ
च॰टी
८४
84

मिलाश्चानंदस्पर्शा ज्ञातामेतीत्यर्थः । किंच ॥ शक्तिमिलाततो देवि यच्छोधा व्यापिनी भवेत् अनुभावो भवेत्तत्र स्पर्शो यद्व
त्पिपीलिका ॥ शक्तिभेदत्वेन तत्र यन्मेषावयवरूपं वस्तु शेषं इति शोध्यमानं तद्व्यापिनी भवेत् तयेन सर्वाध्वव्यापना व्या
पिन्या व्योमत्वावयवः समस्ते हेमेव्यापिनी भवेदिति तु स्पष्टः पाठस्तत्र चानुभवः प्रशांतशब्दव्याप्तिकलास्पर्शमयात्तद्रूपः
यद्वत्पिपीलिकेति सर्वचंतीनां पिपीलिकानामिवेत्यर्थः पिपीलिकादृष्टान्तेनाशब्दस्पर्शोपपत्तेः सूत्रः अत्रापि कलावि
भागमाह ॥ ध्यानत्रयमिदं देवि पंचपंचकलान्वितम् ॥ तत्र नादस्थाने श्रीमत्सदाशिवाधिष्ठिते इंधिकादीपिकाचैव
रोचिका मोचिका तथा ऊर्ध्वगेति वक्ष्यमाणाः पंचकलाः शक्तितत्त्वे व्यापिनीपदे च श्रीशिवनाथाधिष्ठिते क्रमेण
सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च तथा चैवामृता मिता व्यापिनीति पंचकला व्यापिनी व्योमरूपा च अनंतनाथानाश्रितेति
पंचैताः सुसर्वास्वावस्थारीति वक्ष्यामः यत एवं ततः यत्र यत्र चरेत्प्राणास्तत्तद्रूपमवाप्नुयात् प्राणो जीवस्तत्तद
नुभवं प्राप्नोतीत्यर्थः तदनुभवाभ्यासवशकर्षणा यत्र यत्रावतिष्ठते तत्तां गतिमवाप्नुयात् तत्तदात्मैव भवतीत्य
र्थः एवं च समनोन्तेव यारोहेयाप्राणाला मिति वक्ष्यमाणमेतत्सर्वं तस्मादेस प्रयत्नेनाभिध्यायातिपरांगतिं शोभनः
प्रयत्नो दीक्षाकरणाधारादिपरो हृत्तद्रूपः अत्र क्रमात् मिताप्ये व्यापिनीं देवि समयानामनस्तजेत् मनस्तान्मनस्त्वका
जीवः केवलताव्रजेत् मनश्च सविकल्पं चेतः मनसेति स्पर्शपर्यंतस्य संतस्य सत्त्वीणत्वादविकल्पमस्तमात्ररूपेण
चित्तेनैवताहृशमेव वदामः तदपाकृतता प्रकर्षात्मकाव्यैधमासजिद्वता संकोचरूपस्य वेदनस्य शामय्यजीवश्चात्मा
केवलत्वमेति शुद्धावदितमात्ररूपाभवतीत्यर्थः एवं भेदनेचपदार्थानां भावप्राप्तिवशादित्युपक्रान्तं निर्वी
एक्रमशामात्मत्व्याप्तिमाह ॥ जीवो वै केवलस्तत्र आत्मज्ञानक्रियान्वितः बंधनाशेषनिर्मुक्तः सत्तामात्रस्व
रूपः समस्ताध्वपदातीनः शुद्धविज्ञानकेवलः गृह्णातिनापरंभावं नपरं चाशिवात्मकं परापरविनिर्मुक्तः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वात्मन्यात्माख्यवस्थितः । यो जीवः प्राणनात्मा सन्तत्र समनोर्ध्वं यन्समस्तमध्वप्रपंचमतीतो एवाशेषेण सकलतयरूपे
णावेष्टितः शेषेणावासनापर्यंतेन मुक्तस्तेन स्वसत्तामात्रस्वरूपो भावाप्रतिषेधेपि प्रकाशमात्रतत्त्वे यत्रात्माख्याती
याभ्यां स्वोचिताभ्यां स्वातंत्र्याभ्यां तत्परमशिवसंबंधीभ्यां सामरस्यावस्थितिस्ताभ्यां मतितो व्याप्तेनवसंख्या
दिसकलरूपः । एवं च मायोर्ध्ववर्तिस्थाणावमलयुक्तविज्ञानकेवलवैलक्षण्याकृष्टो विशिष्टेनु चाशेषाध्ववेद्य
करणात्मनातनमायाप्रविरचकरूपेण ज्ञानेन तेनैव च केवलेन मंत्रमंत्रेश्वरवह्निते येनापि सप्यकः । अतएव
परोशिवं सदाशिवरूपं स्वच्छस्वच्छंदचिदानंदघनमतस्त्रायं व्याख्यातपरपरस्वरूपाहि निर्मुक्तकल्पका परस्वरूपो ।
ऽपप्रापमपरस्वरूपः स्वात्मन्येव वोद्धुमानामात्ररूपोप्यवस्थितः नचात्रैव संतोषः कार्यः इत्युपसंहारे दिशादिश
नन्यत्ववतितावर्यत्युपाह आत्मव्याप्तिर्भवेद्देवाशिवव्याप्तिस्ततः परं । बंधनाशेषभावेन सर्वाधोपाधिवर्जितः
एषेति समनांतस्थितानात्मसांख्यपातंजलादिकानुमसेवत्वात्मनउन्मनापदारोहेणाचिदानंदघनपरतत्वाव्या
प्तिरूपाशिवव्याप्तिः यतः सर्वबंधनानामानवादीनां मलानामशेषभावेन समनांतवारोहेकलेवारउच्यते
इतिभावविनीस्यासमनांतेनप्रसरेणयेपूर्वोक्ताः सर्वेधरूपाउपाधयोवच्छेदकास्तेविशेषेण समस्तबंधनप्रश
मसंस्कारात्मनापिवर्जिता शुद्धविज्ञानकेवलतायां समनांतसमस्तबंधनप्रशमेपितन्निरंतसंस्कारभावे
नावच्छेदकत्वात्सोपाधित्वपरमशिवात्तात्त्विस्वाभाणी विश्वमयस्तत्र चिदानंदघनानवच्छेदैवयतईट
पूशिवव्याप्तिस्ततः अविच्छिन्नापरंतत्त्वशिवतत्त्वेकल्पितं तथैः । तस्यात्मोपासकास्य्वैको नगच्छतिशिवंपरम्
यैविति शैवपाशुपतलाकुलादिभिः नानात्मवादिभिः शिवत्वकल्पितमात्मनोव्यापकत्वनित्यत्वामूर्तत्वचित्त्वस
हृत्वाघनेतनधर्मसाम्येनशिवैकरूपाणामपिकेनचित्कल्पनामात्रेणानिर्वृत्तिकेनाभिन्नाभिन्नशिवरूपतमुख्य
तेनेसर्वं व्याख्यातव्याप्तिकात्मोपासकाश्वैवेस्मिन्नद्वयनयेपरंशिवंव्याप्तिस्वरूपंनमच्छंतिनतस्मायी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वछं भवंति सांख्ययोगवेदांतवाद्याद्युपात्तपरपदस्थापवेति कोतेषामियमुद्भ्रामिसंभवनापि अथ च सर्वं एवात्मोपाम-
चे. काः शैवोनपरमेश्वरहृदयदर्शिनो केनज्ञानेन परं शिवं गच्छंतीति तेषामसमभीतनीययोगे उक्तं च श्रीमन्मुनितियेवदंति
८५ नचैवार्थं विंदंतिपरमं शिवं तथात्मोपासकाश्चैव न ता ऊर्ध्वपरं पदमिति अत्र हि परमशिवं मन्येवदंति केवलेनचैव
85 विंदंति न पुनः केनापि प्रमाणेन लभंते साप थितं शक्नुवंतीत्यर्थः तेन सर्वे आत्मतत्त्वगतिं यांति आत्मतत्त्वानुरंजिताः
आत्मरूपता यांति तत्परमशिवाभेदाख्यात्यात्मा संकोचवत्त्वे तदनुरंजिता सकलाष्टस्था पाशुपताद्या आत्मनोयत्तु वेद्य
हुविज्ञानकेवलतांरूपतत्त्व ति लभंते न तु तात्त्विकीं मुक्तिं भेदस्यापरित्यागादिति मुक्तशिवसंसारं पर्यस्ति हि ...
तस्मादात्मापरित्यागो यदीच्छा तद्भवत्यात्मनं आत्मेति मुक्ताणुरूपतां शिवमिति मुक्तविकासितपरमशिवैकतां त
दिशं आत्मतत्त्वं तत्स्यात्र विद्यातत्त्वे नियोजयेत् आत्मानमिति शेषः कात्र विद्येत्याह उन्मना सा तु विज्ञेया ता
व्याचष्टे मनः संकल्प उच्यते संकल्पः क्रमतो ज्ञानं तन्मनः युगपत्स्थितं संकल्पइच्छामात्रेणात्मविमर्शक्रम
सूत्रणात्मत्वात् क्रमतो ज्ञानमित्युक्तं उन्मनमुत्क्रांतमुत्कर्षं च मनः मात्रं युगपत्तदुन्मनं युगपदिति विश्वस्यास्
त्रणावभासननिर्माणयत्नं तपाल्वातभिन्नस्याप्यत्र नित्योदितानंदघनस्वातंत्र्यशक्त्याभासात्मत्वेनावस्थाना
यत्र ईदृगुन्मनं ज्ञानमिवोन्मनाशक्तिः तस्मात्सात्तुपराविद्या ॥ मायांतावधिकात्मतत्त्वोर्ध्वस्थशुद्धविद्यादिशांतं
ताध्वव्यापकाहि यानत्वादियमविद्येव विद्या यस्मादस्याविद्यते ईदृशी त्वर्थात् पत्येवाशेषविसर्गाद्रीकारात्मक
ह विदंतेत्र युगपत्सर्वज्ञत्वादिगुणाकरं परानित्याभेदरूपात्मसर्वज्ञत्वादीन्यतो युगपदेवोन्मनां यां योगिवरो लभते
ततः स्वं पराविद्याविलाभ इति यावत् उर्ध्वानुगमात्किंच वेदनानादिधर्मस्य परमात्मत्वबोधना वर्जनापरमात्मत्वेनतस्मा
द्विद्येति सोच्यते ॥ अनादिधर्मः स्यात्तेन शक्तात्मासुभावस्तस्य वेदना विचारणा आत्मनश्च यत्परमात्मत्वं शिवरू
पत्वमलितस्यबोधना उगमहेतुः अत एवात्मा परमात्मत्वेन द्विष यदुर्ध्वं वर्जनासस्पपते तस्माद्ध्विचारेणविध ८५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ज्ञानेशक्तिधाताचुगमादियं विहृप्यते एवं च तत्रस्थो व्यंजयेत्तेजः परं परमकारणं परस्मिंस्तेन सिव्यक्ते
तत्रस्थः शिवतां व्रजेत् ॥ तत्रैवस्मन्नात्मायोविद्यायां व्यंजयेदात्मीयमेवोन्मीलयेत् प्रत्यभिज्ञानीयात्तेजस्त्रि
ज्योतिः परमसंज्ञं चित्ते परमकारणं परमशिवरूपेरूपम् ॥ अतश्च शिवतां व्रजेत् तदैकात्म्यमियात् एतद्दृ
ष्टांतेनोपपादयति स्वप्रदीप्तेयथावह्नौ पावकरूपेण चांबरे देहप्राणस्थितोह्यात्मा तद्विलीयते तत्पदे ॥
देहमन्त्रप्राणात्मशिवपदानामौचित्यात्काष्ठारणिवह्निताद्धिवांबराणि दृष्टांतत्वेनमार्गणमेतन्नयुक्तत्वा
प्रदीप्ते प्रज्वलिते सो स्ति यथाशिखोज्ज्वालाराशिरूपं वरेहूपणेतत्रलयात्तदात्मभावंप्राप्नोति लौकिकेनतदृहि
व्यकरणमंत्रात्मिन्स्तुत्ते जनेन देहे यः प्राणस्तस्मिन्स्वप्रदीप्ते मध्योर्ध्ववाहदानाग्निनां याति देहस्थितयोऽप्यात्मा
प्रोक्तः शुद्धविज्ञानकेवलरूपो वह्निशिखानलः समन्तात्समस्तदेहदारुदग्ध्वा तस्मिन्पदे लीयते तेनोपाधि
परमशिवैकात्म्यमेवास्य सर्वथा इत्यत्र कश्चित्तत्वपरतत्वलीनैतद्देहाभिमानस्य कर्तव्यो देहिकोऽन्नमेस्तद्रूपरम
परत्वमेवोन्मनमपरं तममभिमानं स्फुटयति ॥ अहमेव परोहंसः शिवः परमकारणम् ॥ एतत्सर्वं व्याख्या
भिर्गतार्थोतश्च ॥ मन्त्रप्राणमनः पश्चात्तल्लीनसमरसीभवतः ॥ एवं विधस्समप्राणो प्रोक्तः षड्ध
व्याप्तिमयेत्तस्य वैक्रायुक्त्या समरसीकृतम् ॥ ॥ मंत्रक्रियायोगा योजयामि परे शिवे मंत्रो निष्क
लः करणादिव्याकियाह्यारोधोर्ध्ववाहाधरप्रदत्याग ग्रंथिभेदनायात्मानं चैतद्वचनमात्रेणाघटते अपितु
एवं योवेत्ति तत्त्वेन अस्मि वश्यहमथ्यतः यद्वह्निशिखातीता
तद्वद्योजयते परे ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छं च· ८९ 86

तत्वेनानुभवति रूपत्वाय एवमिति शिवाभेदं वेत्ति संग्रंथनकलास्य देहस्य मध्ये स्थित्वा प्राणो ध्याति दीप्ता भास्वज्ज्योति
र्मात्ररूपतया स्थितः शिष्यात्मानं परे शिवे योजयेत् तेनैकात्म्यमासादयति कथं वह्निशिखेति शयेन ताभ्यो स्त्रिलीना
तदैक्यमापाद्यतेत्त अनश्च तस्मिन्मुक्तः परेतेन सर्वज्ञत्वादिगुणान्वितः शिवपदो भवेद्दिव्यविभागेन सर्वतः अन
नैनचाभिन्नः शिवत्वादस्य युक्तः इति योगेपेक्षा यथोक्तयोगमेकत्वमिच्छतीति एकरूपविभागेन सर्वतश्चानेन वा
भिन्नः शिवत्वादस्माभिस्तत्त्वं धनति सर्वज्ञत्वादिकमिहाभेदसारं मन्तव्यं न तु मन्त्रादिवद्भेदविषयं भावित्रितत्वदीक्षा
यां परे तत्त्वे नियोजयेति यदुक्तं तत्राप्येतदेवानुसंधानमित्याह तत्त्वत्रये परे व्याप्ते समपरे चाध्वमध्यगे भेदनेनापा
दाधीनोऽध्वागानुभवयोजनं श्रेयोमतः इदं सर्वं ज्ञात्वा तत्त्वे नियोजयेत् परञ्ज्ञानेन मनःप्रशिवरूपे यतस्तत्त्वत्रयम्प्र
कारिते यस्मात्परं स्थूलमध्यमध्यगामिति पैचपटलभाविततेभुवनाय यत्दीक्षामध्ये मया सदाशिवशिवान्तव्याप्त्या
ज्ञात्मविद्याशिवाख्येन तत्त्वत्रयेण सर्वं प्राय शिष्टं शुद्धाविधि निर्णीतमेतत्त्रितत्त्वदीक्षायां प्रधानरूपं तथा सर्वज्ञभेदनादि
चकारश्चादर्शनाद्दिके चर्यात्तात्पर्यं तज्ज्ञानमप्राप्यास्येनैव तत्त्वे परस्मिन्योजयेदित्युभिमिरार्थः एतच्च दीक्षान्तर्विषयम
पीति मन्तव्यं अथेह परतत्त्वस्वरूपे निश्चिन्वन्भाविचतुर्भेदतत्त्वदीक्षामध्ये असंगृहीतानामध्येकतत्त्वादीक्षाप्रसंगेन
स्वयितमाह संक्षेपेणाततत्त्वस्य व्याप्तिं सूक्ष्मरूपेभ्योऽपि सर्वाणां ब्रह्मादिशिवान्तानां कारणानामीश्वरीपदस्थानेऽत्र
शक्तिरूपेण विद्यातत्त्वासादेवबिन्द्वाविन्दुतत्त्वासनेस्थितः नादस्थानि तत्त्वश्चैव व्यापिनीकरणान्वितः विद्यातत्त्वेऽस्तु हवि
या योगेन करणावृष्टमलसमध्यविकाशेनासादमव स्थितिर्विद्याश्रयवविद्यामातृकायास्तत्त्वे मूलमंत्रे वा स्थितिं व
द्वितत्त्वाराव हितो भूत्वा मंत्रेविंदुनत्वे अभिव्यवेत्य ज्योतीरूपेणाघविम्बविश्रान्तिस्थानतादात्म्येन स्थितो विरूढः नादो
विमर्शमानरूपेणौघविश्वविश्रान्तिस्थानत्वात्तस्मिन्स्थितो विभुः नादानुभवात्मकः शक्त्यन्तस्तु शरीरं यस्य व्यापिनी ८९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शक्त्यंताध्वव्यापिकारणमांतरं उपलब्धिमापनं यस्य गुरोः सम्यग्ज्ञाता तत्वेति योजयेदिति सर्वो तेन सर्वेषोस्य कारण।
रूपाया व्यापिनी सर्वज्ञत्वाव बोधने समानसैवेत्यर्थः अतस्तत्रात्मा सैवासौ तः करणमित्यर्थः एवमीदृशा ज्ञानश
क्तीतंतर्वहिष्करणास्मान्न ॥ त्रितत्वयत्र रंध्रो तत्तेन चाश्रितातनुः एतादृशानिज्ञयम येनात्मकलेनेत्यर्थः एतत्रित्रि
तत्वयस्मात् अधातीतं समनांतमतिक्रम्यास्थित तत्तस्मात्परं तत्वंयत्र सदाशिवशिवव्याप्त्यात दृपरं यस्माद्धमध्य
गं अतएवमपरेणात्मादितत्वत्रयेणापेः शिवांतस्यांतः कृतत्वात दास्थ्या अपरामातनुः स्थूलाः षट्त्रिंशत्तत्वं
कल्पिता इयंपुनः तत्वत्रयपरं यस्य सर्वतत्वाध्ववर्जितं तेन चाश्रितायोषस्मात तत्वाध्वपरा तनुः समस्ताध्वा
तिक्रांते शुद्धात्मादितत्वत्रयंते तज्जसत्ते नाशेषं कृत्वाश्रितानां सर्वात्मताभासनेन व्याप्तायामकांतानादृशात्परा
त्मातनुः सा तत्वाध्वनः सकाशात्परा प्रकृष्टा एवमीदृक् शिवाभेदविमर्शमयएव यथार्थ आचार्योभवतीत्याह एवं।
मावर्तेयस्तु आचारं तु शिवात्मकं शिवेन सहवाचित्वादाचार्यस्तेन चोच्यते आचारः मोक्षस्फारतत्वं प्रवेशात्मक
चारित्वं तदभेदात्मविमर्शो परमार्थं तस्य माहात्म्यमाह तस्य दर्शनसंभाषात्स्पर्शनात्स्मरणादपि भवमोदेव्यास्याप्ति
न भवेत्तद्वयोगतिः यतोस्य कारणानिमो कव्यापिनी समनाख्याप्तिमयानि ततत्स्वसंज्ञा दीक्षस्य शिवतत्वस्याव्याप्ति
तद्वत्ते वदेहांते न शिवादन्यः मद्भृतः कदाचिदपि योपितेन यारूपे भक्त्या पश्यति सोप्येवं तेन तस्येति कर्तरि कर्मणि
वषष्ठी यत्तु तत्स्याप्ति मात्रवशात् तेन संयोजितो जंतुः सः ब्रह्महापि वोमभवेत् परशिव एव तदेवं भवति ततस्तेन
समो नास्ति जगत्यस्मिन् सचराचरे तेन शिवैकात्मना आचार्येण कः समः शिवैकत्वादत एव शिवआचार्यरूपेण लोकानुग्र
हकारकः अनुग्रहत्तापनो हि परमशिव आचार्यदेहमास्थाय पशूनां पाशान् कृंततीत्यत एव। तस्मात्तमानवो।
बुद्धिकार्ये दैशिकं प्रति दिशतीति देशिकः उपदेष्टा तस्मिन नः सचोराश्मात्मानं नो बुद्धिं कुर्वंश्चिवतयेदित्यर्थः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वछं. चं. ८८

87

यतो ये व्याप्तमायोर्ध्ववर्तिनोनंतभट्टारकाद्यास्तेपि ॥ आचार्यस्त्वमंत्रस्य शिवज्ञानेशिवस्य च नानात्वे नैव कुर्वंति विद्ये
शास्त्रज्ञनायकाः ॥ चक्रस्य विद्याया मंत्रनायकः प्रभवाः सब्रूपज्ञापकास्त्र शिवज्ञाने यारमेशे शास्त्रे आचार्य।
सोपदेशूर्मंत्रस्य शिववाचिनेनिष्कला देसहाय मंत्रशिवस्य भेदं कुर्वंति नैतद्भिन्नेप ... श्रुतीस्यर्थः आचार्यादेव शि
वशास्त्रे मंत्रशिवानामवगमाद्यत्र च विशेषस्तात्पृष्येवमभेदं मन्यंते तत्राशृहीतेः कथं भेदधीः कार्याः एवं च ये आ
चार्य शिवमंत्रानेकोन ये ज्ञानेतित्ते विद्येशाश्तिमंत्रेश्वरस्फारमेव विशंति पुनस्ते चेतु यतः ज्ञानानात्तत्रियावे।
ण : स्मृता वैवीरवंदिते आचार्यत्वे नियुक्ता येते सर्वे तु शिवाः स्मृताः ॥ शिवाचार्य एव त्वाचार्य युक्तः यत्वा।
चार्यमित्य नमत्यंते तेप्रत्यवायिनस्त्वाह अन्यथा या मा कलरूपेणायेप्रपद्यंते तिनराधमाः नरके च प्रपद्यंते सदा खे
वत्सरत्रयं अथमत्तेयृहीत दीक्षाणामपि गुरु हेषेणविलयत्नयाज्ञा तत्वात्साद्यावत्सरमानमेकादशेम।
विष्यति पानकर्मंगतिरपि पापायेत्याह नतेन सह संभाषा कर्तव्या तु शिवार्थिना कृत्वा संभाषणं तेन नरके।
सोपि गच्छति यत एवम् तस्माच्छिवः समाः सर्वे द्रष्टव्या मुक्तिमिच्छता यस्मात् भुक्तिमुक्तिफलाव्याप्तिर्भव
त्येव तदाज्ञया अस्य चेयानभावोयदयं आचार्यः स्वजनानाच कुल कोटिसहस्रशः तान्नेयपरित्ताना स्वर्वो
स्तांस्तारयिष्यति स्वआत्मीयाविद्यासंबंधेन संबंधिनोजनाशिष्यास्तेषां चकारादात्मन स्वसहस्रशः कुलका
दिज्ञानसत्तावरत्र याताननुग्रहाभिसंधिपूर्वं परशक्तिस्फारात्मवेशसोपायरूपस्य ज्ञेयस्य चोपादेयस्य परत
त्वस्य परितः समंतादविकल्पसविकल्पमसापत्तिभ्यां परतत्व विश्रांत्यात्मका च्छिष्य प्रशिष्यादिक्रमेणानंत
कालव्यापिन स्त्रज्ञाना तारयिष्यति संसाराब्धेरुद्धरिष्यति ज्ञानतेयपरिज्ञानमेव गुरोर्मुख्यं रूपं यो तं पाशज्ञान
ज्ञेयविज्ञावदञ्छति एतद्रूपसंहरन्नुक्तनमाह एवमुक्तविधानज्ञो भावज्ञो ह्यापि देशिकः कुलानि स्वेकयावा ८०

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सोपश्येन्मोजयन्तेपरे ॥ उक्तं प्राणचारादिनिधानं भावः परतत्त्वाभावनात्मा सर्वाणां ज्ञातो प्रयोगं जिज्ञासुर्देवी श्रुत्वाह ॥ सू
क्ष्मांश्चेति प्रयोगं तु कथयामि धुना तव सूक्ष्मत्वार्थमाहेति प्रयोगानमाह ऊर्ध्वकाय ऋजुग्रीवः समपादो व्यवस्थितः
नाभिस्थाने स्थितौ चाम्भूलं मुत्तानायमुत्तवं समं स्कन्धोपरि स्थितं दिवि कृत्वा चैवम योमुत्तमम् पृष्ठं दक्षनाथ एव संमम
स्कन्ध ग्रेन दक्षेण सादितो करी अष्टिनाचैव हस्ताभ्यां पृष्ठी नासुपेत्ततोपि च अयतो दक्षिणं तत्स्तुतं वामे वैष्ट्यतामि
ये अधिभ्यां संपृष्ठी तावैउत्तानकस्यो गतः ततो न्युते न संस्ताविष्टभिमानेन कारयेत् अहमेव परं तत्त्वं परापरविभा
गतः ऊर्ध्वकाय उस्थितो ऽध्यानमत्रास्थितिवीटकाप्रहरादिकरूपेम त्वयत्र समं ऋजुनया स्थितं स्कन्धपरि
स्थवमिति शक्तिशिवव्यापकौ स्थकत्त्वौ परस्परोन्मुखं कृत्वा न पदवपछ्वरानमत्र स्वशिष्यस्य शक्तिस्मकाथः
प्रसरा शिवान्मुखो शिवे न संमुखेन स्पृष्टेति भावनीये कथाविस्पष्टकृतेति शेषः हस्ताभ्यां मूर्धादः स्थिताभ्यां द
क्षवामाभ्यां कृतोयः अस्येकं अष्टिस्तेनानपवमथिकामिस्तक्तिः यत्ततः अनवलिप्ततयाश्रयतः इति स्कन्धमूलगत
वामापेक्षया दक्षिणमिति स्कवदधोप्रतेशिवव्याप्यावाममिति स्कन्धवडमानशक्तिव्याप्यायदाह उत्तानेन करेण
यो योगःस्पर्शादधोमुखस्य दक्षिणोस्य वामेन संस्ताव्येति संपूरितां स्कचेकारयिता अहमेव परं शिवतत्त्वं परापरेति
भागवत्परस्त्वस्थूलरूपतया स्थितमिस्याभिमानेनिश्चितां प्रतिपत्तिं कारयेत् कुर्यान्न चैतदभिमानमात्रं यतः
तत्त्वमेकं हि सर्वत्र सर्वं हि वेद्यमानतया चिन्मात्रपरमार्थमेव अतस्मानान्यभावं तत्कारयेत् कारयेदिति श्राव
त् मायाप्रमातृत्वनास्तलभेभेदाभिमानेनत्यजेदित्यर्थः किंच यक्तं भेद्यात्रवित्यक्तः षट्प्रकारेवशान्ते मेडलेन्ता
सशोरंत्तः साधारणविकल्पतः स्वधानेतमारोप्य प्राणांस्थंनाडिमध्यगं प्राणापानसमेकृत्वा स्कचाधारोविधि
निक्षिपेत् ऊं भमेडलान्प्राश्विप्रगतं षड्रूपमधानमाज्यरूपतया स्कविमध्यनाडिप्रति क्लेदक रूपायामारोप्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छं
चं.
८८

88

सर्वोत्तीर्णायुन्मनाया प्राणस्थितेन च मध्यनाडिगी कृत्वा अत एव मध्यमं प्राणं धारां वा ज्ञसं वेधयिनीं कृत्वातो समीकृतेति मे
अवच्छिन्नाविनष्टषडध्वरसमयतया भावयितात् धारोत्क्षिपेत् कथं कश्चेत्याह वक्ष्यधारायोगेन प्रदीपे ज्ञातवेदसि
अन्वच्छिन्नं सततं शिवाग्नौ हृदन्तःस्पन्दमान धारां वा विभाग भावनया न उज्झयादित्यर्थः वसवे भीश्च
फलाया संक्षेपः धारायोगे नात्रेति कर्तव्यतामाह ॥ नाभिस्थाने स्वाचो मूलेन येन्नासान्तगोचरं यथाय्यात
नेहात्तया मात्रां समनुस्मरेत् नाभिस्थाने यत्कुण्डलस्थितं तत्त्रासाग्रं प्रापयेत् धारापानानुधारा च मध्यप्राणं सम
गभ्यस्तव्यात्स्वारोणोर्ध्वं चरे हृदन्तात विश्रान्ते अर्धादेवं सार्जिनके वलं षडध्वरसमयी धारया यावत् प्राणोपि वर्णितो याति
षट्त्रिंशाध्वसमयः स्मृतः यः षडध्वमयः प्राणः सोपि वर्णितो मंत्रपरामर्शमायाति एवं स च स्पन्दति षड्विधेषु निनादेः।
मः प्रमेये यो विघ्नते क्वचित् षड्विधध्वनियः कस्मिन्समये यः सो स्थितज्ञ वसुखेक्षत इति मंत्रात्सत्समप्रोक्षो वीकृतत्वाद्यत
एव तस्मात्मात्रे स्थिताः सर्वेहेयोपादेयतः स्थिताः येहेयतया समनान्ताः पदार्थाये चोपादेयाः शुद्धात्मोन्मना
परमशिवाः स्थितास्ते मंत्र एव वाचकं तेरभिन्नवाच्यात्मतया शुद्धात्मोन्मनाप्रमस्थिताः यस्मान्मंत्रैरकारादिध्वनिरू
पैः वर्णैः कारणषट्कं तत् ॥ पूर्वोक्तं तत्तत्स्थापितं स्मात्स्वरूपं व्याप्तं अतः शुद्धात्मैव विश्वं स्वीकृतमेभिः अतश्च षट्त्या।
गात्समये लयः कार्य इति शेषः यदुक्तं थिकं कारणषट्कं या वद्विर्मैः वैर्ध्वनिभिर्व्याप्तं तद्धेयत्वेन दर्शयति अकारश्चत
काराच्च मकारो बिंदुरेव च अर्धचन्द्रो निरोधी च नादः शक्तिर्वार्धगामिनी शक्तिश्च व्यापिनी हेतुः समनादस्ततः परम्
समनान्ते वरारोहे पाशजालमनन्तकम् कारणैः षड्विधाक्रान्तं मंत्रस्थं हेयलक्षणं पूर्वमेव व्याख्यातमेतत् ऊर्ध्वगामि
नीनादान्तत्स्या श्रसामात्रस्य प्रमेये यो कादश सभेदकत्त्वं नाम यत्वेन हेयत्वमभेदविमर्शात्म रूपादेयं तेति प्राविभक्तत्से।
वमंत्रस्थं हेयमुत्लापादेयं प्रसतीति ॥ अत्र पाशोपविष्टात्मा व्योमवद्धिंडनिर्मलः शिवतत्त्वगुणामोदाच्छिवत्वमेव। ८८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लोककः ॥ समनांतपाशातिक्रमादेव चितास्वरूपनिर्मलशिवतत्वस्य परमशिवस्य संबंधिभिन्नभेदसर्वज्ञतादिभि-
र्गुणैरभिलक्ष्यमाणोर्जितादात्म्यादात्मरूपादेव शिवस्य धर्मरूपं पंचविधकृत्यकारित्वं प्राप्यत्वेनावलोकयति तत्वव्याप्तिमा-
मनस्वरूपः यतः पाशावलोकनेनस्मात्स्वरूपालोकनं हि यत् ॥ आत्मव्याप्तिर्भवेदेषा ॥ पाशानां समनांतानां मवलोकन
मात्मत्वेनाभिमननं स्वरूपं पाशोत्तीर्णचिन्मात्रत्वं यदेतावत्पर्यंतात्मव्याप्तिः शिवव्याप्तिस्ततोन्यथा ॥ तां प्रतिपा
दयति ॥ सर्वज्ञतादिगुणा ये ये व्यापकाः भावयेच्च सा शिवव्याप्तिर्भवेदेषा चैतन्यरूपहेतुरूपिणी ॥ ये व ह्यमा।
णाः सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वादिरूपा गुणा धर्मा परमोपदेया त्वनाप्यमानतादृश्यास्ताव्यापका नितरां शेषमंतरभेदेन।
क्रोधीकुर्वतो यदा स्वात्मनो भावयेत्तदा तद्भावनापरस्य निष्पत्तिरात्मनः शिवव्याप्तिः सा च भावके चैतन्यहेतुरूपिणी
प्रयोजिका तत्प्रसादादेव स्फुटात्मतस्तद्भावनाप्ररूढेः एतावमेवं सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तः अतो धर्मिस्वभावो हि
शिवः शांतश्चोपलभ्यते ॥ विश्वस्याभिन्नत्वेनैव स्फुरणाद्धर्मकल्पसाम्ये धर्मिरूपः निःशेषभेदोपशमाच्छांतः
अभेदस्य सर्वज्ञत्वादियोगेनाप्यभावोपपत्त्या शिवः प्रकाशेत इत्यागमेषु एवं प्रकाशमानेप्यसौ वस्तुतो न शब्देनोच्यत इत्याह
उन्मना च मनोतीतः उन्मनाशब्दाभेदात्मनो विषयत्वाभावाद्वस्तुतो न शब्दवाच्य इत्यर्थः न केवलमीदृक्शिवो या-
वत् ॥ आत्मा वाप्येवं स्थितो मनाः शिववदात्मापि वनोन्मनमनोभूमिमुज्झित्वा वा यः संवित्मात्रेन तत्क्षणे सर्वज्ञत्व
सर्वकर्तृत्वाद्यात्मनि स्थितः स्थितश्चापधर्मनाश्चेति समासः यतश्चात्मापि शिवश्च नमनोगोचरस्ततः व्यापारं मानसं।
त्यक्त्वा बोधरूपेण योजयेत् तदा शिवत्वमायाति पशुर्मुक्तो भवार्णवात् तत्संवेदनरूपेण तादात्म्यप्रतिपत्तिः इति
संदृष्ट्या आदौ शिवध्यानात्मानं स्वात्मनि समरसीकृत्य समनांतमतिक्रम्य स्फुटात्मनि स्थितत्वबुद्ध्या बोधरूपेणेति अविकल्प
संवित्स्पर्शेनैवोन्मनाशांतपदप्रवेशमयशिवे योजयेदत्र चावसरे पदे चैवतिप्रकस्यसक्तावमात्रूप्येत्यनः स्फु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छं
वि०
८९
89

वोरंध्रेणतदूर्ध्वं यावद्व्योमप्रयुज्यते वहिस्थं कुंभकं तावत्परेतत्तेनभावयेत् वहिरित्यूर्ध्वे रेचकान्ते द्वादशान्ते एवं व
यत् वहिर्निरोधभावेन सामरस्यं शिवेन च तथा ह्यावर्तत्वम्भापिते अन्यथानभवेद्धृवि मकदाचिदेतत्साशि
शिवीभावहेतुरित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः ॥ नदीवेगश्चार्णवे पतत्स्फुटयति स्थितः स सागरैश्च स सिं
धुः समरसीभवेत् पुनर्विभागं नाप्नोति तथात्मा तु शिवार्णवे अद्भिरिति सागरमत्वाभः सिंधुर्नदीव
हिष्टकुंभकप्रभावनया अत्रवधिमाह एकचत्वरणं यावत्तावत्कालं समाचरेत् ॥ एकचः सकाशाद
न्येव पावत्स्वरणक्षितिवक्त्रौ पूर्णाप्रतीर्यावद्भवति तावद्बहिः कुम्भकं समभ्यस्य मनन्ताहिशोत् प्रापयेत्
॥ तदित्थं पूर्णाहुतौ ॥ अनेनैव बहुकालेन बहिःकुम्भकं यतिनाथात्मा समरसत्वेन शिवीभवति सर्वेगः
एवं शिष्यशिवीकरणानन्तरम् ॥ गुणानां पादद्वयेत्यस्यान्त्यद्र्धे वक्ष्यमाणत्सर्वजन्तादीन्क्रीहयणम् ॥
अंगपविमाद्गलीनाम्प्रोगैनै फलेवं नामेत्रैवेतगपविमाश्चेत संख्योकाः षडेवाङ्गत्तयोर्येषां तानाशिवत्वे प्राप्तये यद्यपि
तदभिव्यागुणा अपि प्राप्तास्तथापि ते न स्फुटमा मंत्रप्रत्यवमर्शः एवं सन्तादेदीवणेनापि स्फुटीकार्यं वेति दृष्टान्त
एवं निर्दिशति ॥ ॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

णां एवं कृत्स्नतादोदीरणेनापि स्फुटीकार्यं वेति दृष्टान्तपूर्वं निर्दिशति यथा नृपत्वे संप्राप्ते कलशेस्याभिषि
च्यते वंशिभिश्च गुणान्तेपि योयते तेवस्तथा तत्ने तथा शिवत्वे संप्राप्ते गुणानामाप्याये हेतुयः दार्ष्टान्तिके क
लशाभिषेके दद्यात तेनाभिषेके निष्पन्नत्वस्तति वेदितव्याप्यगमन्त्राः गुणानामादने प्रयोगमाह सर्वज्ञत्वे भव
स्वाहा परितृप्तस्त्वेषु वव अनादिबोधो भवति ततः स्वातन्त्र्य शक्तिकः तथा त्वलुप्तशक्तिस्वाने तन शक्तिक
तः पुनः अत्र च पूर्णत्व पूर्वाहृदादि मन्त्राः षड्क्रमेण एवं योज्याः सर्वज्ञत्वाद्यपि कपिलादयो निर्विमर्शा चिन्
मात्रेत्वनानन्द शक्तिरूपत्व निशहिताके चिद्यानेदृशाकि शुक्लत्वेपि भावनया तद्रूपता प्राप्तानत्वनादिबोधः
दीक्षयात्वनादिबोधत्वे स्थितमेव सदभिव्यज्यते तेनत्वपूर्वं जन्यते केचित् सदा सर्वज्ञतया अनादिबोधा
अपि निर्माणशक्तिविकलत्वात्तानेत्र हीनाः स्वच्छादिकर्मणोस्त्वतेत्राप्यश्वादयोनतिस्यमलुप्तशक्ति
कानिजाम्बराद्विशुद्धामृक्त्वान्मेत्रमेत्रेश्वरादयस्त्वश्यामूढत्वेपि तान तन शक्तिकाः तदपेक्षयापि स्वस्याभि
मत्वेन शक्तिरूपत्वाभावादिसेकस्यापि शिवतायस्य संपत्याहृतिभेदेन सर्वज्ञत्वादयः षड्गुणाख्यातेयाः
गुणानां गुणविश्रान्तिमात्रेता स्फुटयितुमलविश्रान्ति एवं मन्त्रेनैव षडाहुतीन्द्या दद्यादित्याह गुणानामापाय
सर्वासामूलमन्त्रमनुस्मरेत गोङ्कुर्यान्नापदोपेतं सर्वज्ञतायेत्यप्यस्मि स्वाहाकारप्रयोगेन आहुतीः प्रति
पादयेत् आत्मपदे दीक्षता मत्पूर्वं च तुर्थ्यन्तेयतः अनिर्दिष्टमाहुं वतत्कृतेनेहूयाभवेत् तदुद्दिश्यक
तेकर्ममोक्षे वक्त्रवक्ष्येषाय स्वक्रमस्य सर्वज्ञतायै तृप्तत्वलतां स्वाहेत्यादिकस्तत्वाप्यस्वाममितिप
तावदेत एवं च गुणार्थ स्वाहाकारेणाहुतीन्द्याद्यास्त्वमभ्यस्तवस्थायाद्यतमारे तिस्रः पञ्चदशेकावा अन्येतत्
भवेपकारकृतावपितत्तिः इत्थं विषयोप्यत्र विकल्प एवं माह तिलैर्वाथ घृतेनवा दीक्षाते शिष्यस्यावश्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छ्छं.
टी. च.
९.
90

घ्यानमाह दद्यात्ततोऽभिषेके तु मूलमन्त्रेण सुव्रते मूलमन्त्रमित्यनेन शिवकुम्भेन मूलमन्त्रोच्चारेणाभि-
षेचयेत् कथं परशक्त्यमृतेनाम्भसा शिष्यमूर्ध्नि निपातयेत् तत्र यद्वारे विशति हि सर्वासामन्तरं प्रसरेत् द्वाद-
शान्ते विश्रम्यते तस्मात् तन्मात्रे दस्य शीतलकं परशक्त्यमृतेनाभिषिच्य विस्फुलिङ्ग शिष्यस्य तद्द्वादशान्तान्मूर्ध्नि प-
तितं भावयन् कलशाद्धारां पातयेदित्यर्थः तत्र यद्द्वावतरणमनुभवयथाऽनेन द्वादशान्ते मूर्ध्नि अभिषेके प्रयोजनमाह मन्त्र-
शक्तिभिरुग्राभिः शोषनिर्दहनादिभिः शरीरशोधनेनाभिलक्ष्य मभिषेचने ॥ ताभिः पूर्वोक्ताभिर्मन्त्रश-
क्तिभिः शोषनिर्दहनादिभिरिति करणोत्तीयानदर्थ मिति षोडशान्तिहृस्ये अथ दीक्षान्ते वर्तनां समाप्य
षपाणौ प्रदापयेत् दर्भो विमोचयित्वा च पूर्ववच्चाक्षकल्पना यदेतद्दर्भं विमुच्येति शिष्यस्य प्रयुज्यपादितो षि-
केषु पुष्पमस्य हस्ते दद्यात् यद्यपि स्थितिवत्तिनस्तेन गुरुणात्मनः पाणौ पुष्पं प्रदापयेत् देहीति शिष्ये प्रयुञ्जीत
विधिं दक्षिणादीनो मा भूदित्यभिशापाद्देवं चैव दन्तु गुरोः निस्पृहत्वं सूचयति शिष्यस्तत्कालं वित्तशाठ्यही-
नो यद्ददाति तदादत्ते करुणानिस्पृहेणैव भाव्यमित्यर्थोऽयं शिष्यः शिवाग्निकलशगुरोः प्रत्येकं प्रदक्षिणं
कृत्वा दण्डवन्निपतेद्भुवि पञ्चरूपिकरणः शिवो समप्रकर्षणाद्दक्षिणोत्कूलः सर्वदेशात्वादिमध्यान्तपु-
रुषत्याशोयनत्रिः प्रदक्षिणीकरणाद्दण्डवन्निपतनेन शरीरादिगुणीकरणेन शिवसमावेशायात एव कृतकृ-
त्यः प्रहर्षोत्माभावोत्तीर्णः सुनिर्मलः प्रोत्फुल्लनयनः शान्तः तन्मात्मानं तु भावयेत् । कृतेपाशत्रयपरा-
शिवत्वव्यक्तिरूपकृत्यपरस्यापि एव प्रहर्षात्माप्राणि विदानेदातु भवोत्तस्यभावाडत्तीर्णः परमशिवत्वव्याप्त्या
शुद्धनिर्मलस्तथाभूतः सन्नपि शुभ्यानायवसरे भूतसमिति गुरूपदेशादिसमये पूर्णानेदधन मात्मा-
नमनुभूतचरं भावयेद्येन देवतन्मयीभवति अत्रोपायप्रकटनाय विशेषद्वारके हेतुमाह ॥ ॥ १

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्रोक्तकल्लनयनः शांतः इति केवलंसंजायते सद्योनेत्रयोः स्वतंत्रमात्रयोरिति रहस्यसट्हस्त्नुसारेणानिर्लेदस्य
त्रुट्छिवंय:शांतोविगताभिलाषप्रतीणासकल्पकल्पजाबोपमह्स्तिनेर्वाणिकारिष्यदीक्षानिर्वीजाव
सबीजिका ग्रयदीक्षाधस्तुत्वर्थमित्सप्रक्रमपाशस्त्रमादायशिष्यदेहेबलस्वयेदित्यर्थः प्रभृतिदाएव ।
त्रिपतत्तुवींस्मतेयानिर्वीजासबीजावादीक्षोक्तासाभयापिनिर्वाणप्रयोजनावाग्रहणेनेदमाहद्वयोरपि ।
दीक्षयोःप्रोक्तयोःपाशान्तपाशाशिवयोजनान्माविधिःसन्तस्य केवलेनिर्वीजायांमायीयपाशान्तिशुद्धिभाव
नावसेरसमयपाशमत्यंतःशुद्धत्वेनभावयेत् नतेतेषांशुद्धोविध्यंतरमस्ति हि पूर्वं हि समयपाशपाशोत
निर्वीजायांविभावयेदित्येतावन्मात्रमुक्ता एवंभावानुरूपेणाशिष्याणांगुरूणांसदा फलत्वविविधा
कारंनिष्पाद्यतमुदीरत्यर्के तयामुक्ताः पाशास्मेसम्तेनास्य पाशाननेकास्त्रतदभावयेदित्यक्रमतेनिर्वीजायां द्म
समयापाशमायीयपाशात्तभावेस्मेवोदितत्वात् श्रतपवश्रीपूर्वशास्त्रेकालाद्यगतमायीयपाशशुद्ध्य ।
तेसमयपाशशुद्धिरुक्ते स्यतावतैवतत्रभेदःपवदीक्षाद्वय.... रके.... पत्वेनोपसंहृतत्वाद्यपूर्वं पूर्व
ह्वानोतर्पणेनिर्वीजेकविषयमुक्तं तद् युक्तमेवमतयामेवसमपिपुत्रकयोर्दीक्षामुक्ताग्राचार्यसाधकयो :
प्रक्रमेनेतो येषांसबीजिकादीक्षाक्रयतेस्वभिषेचनं वि.... महानामबीजस्यक्तत्वानानेवाचार्यकत्वेनवा
भिषिंचेदित्यर्थः तत्र श्रुतशीलमाचारान्देशिकत्वेनियोजयेत् श्रुतेनपारमेश्वरसंहितायां गुरुतत्ता ।
त्विकार्थपरिज्ञानेमूलेवाग्मनःकायविषयायमनियमाःसम्यगाचारःशास्त्रानुष्ठानात्माणेनविद्यते ।
येषांतान्दिशतीतिदेशिकाउपदेष्टाग्राचार्यस्तद्रूपत्वेननियुंजीतेत्यर्थः ग्रथाभिषेकग्राचार्यैविवयोगा
दंततरे शिवयोगयोजनांतादीक्षाविपिसम्यग्ध्यात्केनकार्यइत्याह पंचभिःकलशैर्भद्वैमितवंदनलेपैते ।।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स॰ क्रो॰
९
91

शिवकुंभवदस्यचोरत्नगर्भोवृषदितैः सृष्टिदृष्ट्यादिभि---नैकूतपल्लवसंयुतैः सृष्टिरष्ट्री---शि·
वेऽवधेयकलशान्वेदो---पिधानैः सहदेवादारुपयोन्यवश्य---स्थानितेस्त्रोरत्नामोमोगमोत्तल·
सीपरामर्शाविधिनैयथास्तूतपल्लवादीनिसच्चायपत्रांतराग्रुपलक्षणायाथेतेभ्रुश-- पृथिव्यादीनित
त्वानिपंचपंचसुविन्यसेत् कलशाग्रुमहादेवि अनश्वविकलान्यसेत् तास्त्र निवृत्याद्याः कलाः पंचते
प्रवैवान्नविन्यसेत् तेक्षितिपृथिव्यादिग्रव्यापकत्वेनसहक्रमसस्त्रवयतिनेध्ववामनयत्तेएकैककलशेध्या
यानेनाद्विशिवांतकः भुवनेशअजस्तत्रव॥ एतयेऽस्त्रवेदवमवेसभारकेः क्रमात् षडगावरणापन मंत्रस·
थानसंयुत क्रमोनिर्हृतिकलशाः पूर्वमित्यादिरूपः आवरणानिश्वमथा नवजातिरितिकेचिदेवमेषज्ज·
भैरवेणाभिमंत्रेनएकैककलशमिथ प्रेताशतेनेवपरतत्वमनुस्मरन् यथाकालानुसाराद्विक्रिय
तिमाह वारुण्यासौम्ययाम्यायामैशान्यामेष्वानतथैवच मणूज्यैवविधानेनअभिषेकंसमारभेत् तत्र·
यागहर्म्यमध्येशान्यांपीठंसकल्पयेद्बुधः पीठमासनकथ तत्रमंडलकेकृत्वास्वस्तिकादिविभूषिते
वितानधोरिसंख्यमेधजेश्वपरिशोभिते तत्रासनमसेदविष्णोपर्णीवेदनाभवम् श्रीपर्णीवेदनेप्रशस्तनात्र
पलक्षणो तत्रानेनासनेनमनमूर्तिभूतेविशून्यसेत् पूर्ववत्सकलीकृत्यपशाम्याभिमुखस्थिते तेइति
श्रीपर्णासनेशिष्टमाचार्योविकिर्षते अथा गंधपुष्पादिनाभ्यर्च्यनिर्भत्स्यःकाविकादनैः मृद्भस्म
गोमयैः पिंडैस्सर्वांकुरसमाश्रितैः सिद्धार्थदधितोयैश्चनीराजनमथाविभिः कांविकादिद्रव्यपूर्णानकुंभेना
पीतिः शेषराजनामंतयादीराजनादिदीपश्चकेननिर्भत्स्यःप्रशांतविघ्नःशिष्यःकार्यइत्यर्थः अथ नि·
र्भत्स्यवेविधानेनअभिषेकंप्रदापयेत् पृथिव्यादिचरावेवमनुस्मरन्सोचयेत् ईशानाद्यैःपृथिव्यादिकल

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शान्तामाशैपर्वकैः सिंचेत् तिलविवर्द्धितांश्चैव मन्त्रवटांशैरिति नष्पादः किंच त्वाक्रमाद्यान्वा कलशाद्
निहूत्या द्विधाभिषेकमेणाचितयत्वेत्यर्थः कः आचार्यः समाहितः शिवावेशशालीत्यर्थः यथायथं अ-
भिषिक्तोनन्तवामस्तु परिधायाप्याचमनं ततः मायीयकंचुकप्रेतेपद्मास्याअन्यहामः परिदधीत आचार्यानन्त
लेपादि प्रवेश्य पदत्तिणामूर्त्ति नवासस्थाप्यातन्त्रा स्थानेनासनवेदी योगपीठं प्रकल्पयेत् तेवेना सं
स्थाप्य सकलीकृत्य अंशैः अधिकारं प्रकल्पयेत् कथमित्याह उष्णीषमुकुटादायांश्च छत्रपादुकला तनम्
हस्त्यश्वशिविकादींश्च राजाङ्गानि अशेषतः करणीं केतरीं खटिकां स्रुक्स्रुवौ दर्भपुस्तकम् अतमुच्यादि
कट्वा उष्णीषपट्टशिरसि बन्धनाद्यपरा मुकुटादिकमाभरणजातं भूषणार्थं शिविकादीनि राजाङ्गानि
न्यग्रभेदादीनि करणार्थं आचार्यत्वोपयोगि आदिग्रहणात् त्वचर्या आज्ञादिकमधिकारं ख्यापयेत् चन्नागम
मस्थितः । दीक्षानुग्रहमार्गेणादीक्षाव्याख्यानकर्मसदा अग्रप्रभृति कर्तव्यो ह्यधिकारः शिवाज्ञया व
तव्यञ्चाश्रमधर्मेष्वस्थितात्मना यान्वयादीक्षाव्याख्यानचकार्याविधेयदीक्षायाणामायतनशक्तिपातत्वादीक्षाः या
णामनुग्रहमार्गेणानिहन्तयानत्वसहस्त्वाभाविताः सदेतिनकदाचिदपि परानुग्रहंतेविना स्थेयमित्यर्थ
इत्ययमस्मो शिवाज्ञयेव तत्वाधिकारः आयातोनुज्ञानिष्यक स्यापि शास्यापि शक्तिरस्याज्ञाद्येयमित्यर्थः अथ तम् उत्था
प्यहस्तात् सगृह्य मण्डलेन प्रवेशयेत् किंच जानुभ्यां धरणीं गत्वा सम्पूज्य भैरवं ततः विज्ञप्यते ...... किं
भगवन्नेवसम्भिक्षस्वात्मना आचार्य एष मे स्यात् तत्वानुज्ञा विधा विना त्वदाज्ञैव स्याचार्य एषस्थितः त
वाज्ञयेव वाय मभिषिक्त इति विज्ञाप्य कर्तव्यं तत्पदायात अधिकारं तदेशिके शिवत्वनाथ कथनेन शि
वस्य पुरतः स्थितः यद्गुरुपारम्पर्येणायातं शिवत्वनाथकथनं स वक्ष्यकर्तव्यान्तद्दत्तवे शिवस्य पुरतः स्थि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तेसकरोमीतिविशेषकथनंकीदृशायाक्रियेत्याहअनुगृहीतरूपसंपद्यतेयेनतादृशाय ॥ निर्गत्यभुवनाद्यो
स.छं. कलाधानंततोहोमयेत् ततोदीमूलमंत्रक्रमेणामंत्रमेपूर्णाकृत्वाप्रत्येक कलानांपंचवाहुतीः दद्या
टी.च. दित्यर्थ पंचपंचसमस्तवीसकृत्वापूर्णाकृतिगुरुः अर्थान्मूलत्वदद्यादथ अर्घ्यपूजादिकंकृत्वाश्रा·
५२ स्वाव्याप्येत्यभोः किम् अभिषिक्तोमयाचार्यतदर्थमंत्रतर्पणं वक्ष्येकृतमित्येतदस्याख्याप्यमि ·
९२ त्यर्थः अथास्य हृदादिःपंचभिश्चाग्रेदत्तिणलोकाङ्घयत्यथा दर्भाग्नेकरणावांगोत कृत्वातेनवकनी
यस्यादिलाक्त्येतत् कनीयस्यायङ्गुलीहृदादिमंत्रैः क्रमेणदर्भाग्नेकेनस्पृशेयेनाम्यमंत्रादीनाः
करणान्रूपाप्रदितितत्त्वकापिशाकान्तभर्त्वेनत्वरस्पर्शात्ताप्राशादयवीजकल्पयेतीत्यर्थः इत्यंसमु
त्यन्नाभिषेकविधिरयुक्तलविपियापरितोषिक पुष्पपाणिप्रदद्यात् तेच मंडलाग्रेप्रयानयेत् ·
शिष्यंहृत्पुत्ववत्प्रणामार्घमच भैरवंचकलशंचाग्निनमस्कृत्यततदाउवत् लब्धापिकारोहृष्टात्माहृष्टहृष्ट
फलान्वितः सगुरुःशिवतुल्यस्तशिवधामफलप्रदः देवदिव्याद्यावभिप्रायउक्तएवदृष्टफलजीवन्मुक्ते
रदृष्टंतपरमशिवतत्त्वपदप्रत्रकाचार्यविषयविधिर्निर्वाणसाधकविषयंतमुपक्रमते शांतंचेनभूतदी ·
क्षाचसदाशिवपदात्मिका । इतिदीक्षासदाशिवान्निर्वाणसाधिभोगदीक्षात्यतेशांत्येनपदेयोजनार्थर·
त्यर्थःचकाराच्छिवयोजनिकारूपाप्रियतोयथासबीजिकादीक्षाऊर्ध्वंत्रेषभिषेवनमित्युपक्रान्तसवी
जिकाचशिवयोजनिकात्मेवमोऽग्रतपवोक्तममस्थ्राप्रमादाद्देवान्निद्धिःप्रमादाख्याकरेपदमितियदसि
द्धिविषयेणमायातिर्त्तद्स्यशांकरंपदविज्ञामाभूमित्येवमर्थंसाधकस्यशिवयोजनिकाकृत्वासदाशि
वयोजनाकार्यानदित्यं शिवधर्मिणएषाज्ञेया साधकदीक्षेतिशेषःयदत्यानसदाशिवतत्त्वयोजनम ·

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्तिमात्र लोकधर्मिणः एवेनोन्यथा अप्युभैकवपुणाननन्तेश्वरादिपदयोजनात्मा अतश्च शिवधर्मि
णः एवं साधकानां प्रकीर्तिता तेषां ह्यन्याभिषेकोऽत्र वक्ष्यमाणरूपे तानेव साधकत्वे नियोजयेत्
तत्र साधकस्याभिषेकार्थं विद्यादीक्षानन्तरं विद्यासकलमन्त्रानन्तकृता विद्यात्मकसदाशिवपद
योजनात्माशिवपदयोजनादनेन तु माविनीयादीक्षानन्तरं साधकस्यायमितीदानीमेव वक्ष्यमाणप्र
कारोऽभिषेकः कार्यः यद्यपि सकलमन्त्रस्यापि परपदप्राप्तिरेव न्व्यक्ति तथापि विद्यादीक्षाम वेत्सा तु वा
मनाभेदतः स्थिता उक्तं हि मन्त्र ``रुद्राणां होमः साध्यासाध्य इत्यादि अत एव कर्मभेदान् विधेनसर्व
त्राधिनिमस्थितः कर्मपाशात्तथा अतश्च हूतानि यानि कर्माणि सर्वाणि एवधगतानि तु तानि मंशोध्यावि
पिवत्कलापेन स्थितानि तु योजनावसरे भेदाविमर्शः साधकस्य तु । एवं वक्कलाद्युपेक्कर्ममलस्थितिः
मूलनयोन्नाकाश्रतम् सूत्त्वनया कलापवके पीति नकश्चिद्याचितः प्रथमस्तु शक्तस्यार्थभावी नापि कर्माणि
मम् अक्षिनोति अत एवोक्तं विधिपिस्मारयति प्रारब्धकर्मपाशात्सने चैकस्य तु भावयेत् वर्तमानदेहमत्रारा
धनादिप्रयत्नारब्धकर्मपाशात्प्रबद्धनेदकमवपणीयत्वस्थितेन भावयेत्मास्मत्राराधनादिकर्मापितम
यदित्यर्थः निर्णीतेनैवेनत साधकस्यत मृत्यर्थं प्राक्कर्मैकंतशोधयेत् प्राक्कर्मगामि वेकस्य भावयितवैम
व अतश्च धामप्राप्यापि सकलसदाशिवतनो मासत सकलहाविंशत्यरेकस्य ॥ विद्यादेहस्वरूपेणाथा
त्वा देवं सदाशिवं रूपां कृतिप्रयोगेण अणिमादिगुणोज्ज्वले विद्यादेहाष्टादशभुजः सकलमथानेकाय
अणिमादिगुणावासो मूलमन्त्रसमस्तया अष्टावबाहुनी दत्वा अभिषिञ्चेत्तु साधकं ॥ यथा निष्कलयो
जनानन्तरं नत्द्गुणोपादानं कृतमेव सकलयोजनानन्तरं अणिमादिगुणान्मनामनिः कार्यो अत्र सकलम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. क्षे

टी. च.

९२

93

च एवं ह्यणिमा भवेत् पुनः सकलोऽथ स एवं ह्यणिमागुणप्रदो ह्यात्मने स्वाहा इत्यादिप्रयोगः अणिमादि
गुणानां स्वाविर्भावनिमित्तं तेन दत्ताभिषेकमागतः कलशैः पञ्चभिः कुर्यात् कथमित्याह निवृत्त्याद्यास्त्रिधम्य
मेत शान्त्यतीतां पञ्चमं च शान्तिपश्चिमम् एके त्रिविधनिवारणेन रक्षितं दिग्गतेषु प्राग्वत् क्रमादि पूर्वोक्तरूप
च मरुति प्रागपञ्चकलशा अत्र चाभिप्रायो यत्साधकस्य शिवदशाविश्रान्तिरेवमविघ्नं सदाशिवसिद्धिरस्य
वेधुक्तभोगान्तयशिवो भवतीति तदित्थं शान्त्यात्मसंपुटीकृत्य शान्त्यतीताकलशमन्यनेतरं शान्ताकल
शास्त्रं वामसंपुटीकारो भवति शान्तिनीनाया कलात्रयेण शान्त्याचरणीभिः कृतत्वात् किंच इच्छितायेन्द्रप
भिः सकलेक्रमेणैव कलशपञ्चकं कुर्यादिति शेषः इष्यादयोऽनेकाशीकृताशेषतत्त्वैः स्वस्याः
स्पन्दकपरमार्थानन्दस्थूलभूतमात्रात्मकाः अथ एकैककलशपश्चात्साध्यमन्त्रेणाभिमन्त्र्य विप्राणैः
सकलीकृत्य साध्यमन्त्रं सकलभट्टारकरहस्यात् अन्यापि वापुष्पपातानुसारं वियोगा इति सकलागः
सर्वेषु त्वादिरूपं स्वसाध्यमन्त्रयोगादीपश्चाम्यत्र वियोगावरणं नुस्मेत वियोगानामसर्वत्वादिरूपा
णामेव सिद्धिसाधनाद्गुणपात्रावरणानुन्यासक्रमः अथ साध्यमन्त्रेणैव संस्मारश्चतन्त्रं वपकैककल
शानन्तः निर्भिन्नस्य एवं वत्सर्वैः साध्यमन्त्रणायेदयेत् ॥ निवृत्याद्येककलशस्य साध्यमन्त्रेण मन्त्राणां
सर्वभूमयो यस्य मन्त्रस्मादात्मसिद्धिप्रदो भवतीति वहिरितियागात् मण्डलस्वास्तिकादिरूपआसनश्रीपादा
दिरूपमकलीकरणमिति तस्य कुर्यादिति शेषः सर्वैः रितिएवमेभिः कांचिकादिरूपैस्तत्र निवृत्यादिभि
कुम्भैः स्नपयेत्सर्वादिस्थाने शान्त्यतीतेपश्चात् ह्रीं नाम वयेच्छिस्य शान्तिपश्चात्पृथ्वीयान् शान्तिमि
तिशान्तिवदेतादित्थं संपुटेनाभिषेचयेत् संपुटार्थमत्राभिप्रायश्चाकृतपवनदेवम् साधकस्यामि ।   ९२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

षेकोयमनुलोमविलोमतः आनुलोम्यनिष्क्रमादिनयीशोत्पत्तीनयोस्तु प्रातिलोम्यं किंच अभिषेकप
प्रवेशेपिनेदक्षिणामूर्तिमाश्रित्य परिवर्तितवस्तुस्मर्यादृक्षिणामूर्त्याश्रयणाविघ्नप्रशमाय तथास्य च
प्रणवेनास्मनेदृत्वा सकलीकरणंभवेत् अथास्मिन्ब्रह्मकरणे साधकस्यापिकार्यमतमाला
दिकल्पयेत् मुद्रिताक्षाकयेत् कल्पयित्वेति मंत्रकल्पतस्तु देवपीटिकोक्त्वेत्रपाडुके उष्णीषरहितेदत्वा
कल्पः साध्यमंत्रपुस्तिका उष्णीषआचार्यायवेदयः अथ प्रदिक्षणशिवसविधौ वित्तप्यपरमेशाने साध
कायमयाकृतः भूयात्सिद्धिस्तदातालनिप्रकर्षसमक्षितः साध्यमंत्रंददेत्स्यात्पाद्योदकसमन्वितं
शिवसंनिधानतिमिन्नप्रवेशनत्पत्तद्धीभूयतद्धवष्टंभेनेवदेवं वित्तप्यसाध्यमंत्रंदद्यात्साधकायमि
तिविवचमेः स्वरूप वित्तमेः पश्चात्सर्ववस्त्रब्राह्मनल्पमाधोशिवसंनिधावेव पुष्पफलताम्बूलादनप्रियातदके
सिद्धपादनायनदाह तस्यहस्ते समर्प्यतास्मिन्नर्थे साधकस्यतु परशक्तिततद्गतेनेस्तु किंतु वीभू
तमेतदित्यभिप्रायाद्धस्तेनहस्ते समर्पणं साधकस्तु प्राणस्येभोगृहीत्वा तन्मंत्रं हृदिनिवेशयेत् उँ अ गु
हमेत्रो हृदीतिस्वात्मानेतत्त्वदिमर्शमयं कुर्वीतेत्यर्थः तदेवमुभयोर्याशिवसंवंधलाभे प्रहृष्टवदनःशि
ष्योगुरुश्चापि प्रहर्षवान् उभौनिर्गम्यच अग्न्यागारेमावयान्तौ स्यातामितिशेषः ततोगुरुःअग्नौ तर्प
येन्मंत्रसंहितो ततोपिययासंभवं सहस्त्रंवाशतंवापि साध्यमंत्रस्यतर्पणंकुर्यात् एवं संतर्पयित्वातु
पुष्पंप्राणेभिः प्रदापयेत् प्राग्वद्गुरुः साधकाय तेनतर्पितमनेनमर्थात् ततः साधकः निष्क्रम्यरुद्रदेवत
स्यांडिलविह्नियुरुमूर्तिषुदण्डवन्निपतेत् ततोपिवि:प्रदक्षिणंकृत्वा प्राणस्यभक्तिपुष्कात्मा आणि
मादिफलंलभेत् उँयोगात्ममनतामिति गुरुस्तु उत्थाप्यसाधकंब्रूयात्सम्यगाप्याहियत्नतः तोग्रेभवि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ छं॰
टी॰ व॰
९५

घातिकिंचनिर्बीजदीक्षादीक्षितनवर्जं सेवेशिष्यः समयोऽक्षत्वार्थस्मादिशेत् इति दीक्षावसानेतद्देवविद्याव॰
णीयाविपश्चितः समयज्ञेनोपसंहृत्य मन्त्रदेवता स्थापयति एवं दीक्षान्ते निर्वर्त्य सर्वदेववरानने आत्मयो
गः प्रकर्तव्यो यथा भवति तच्छृणु दीक्षां समाप्य दीक्षाया आत्मनो योगः परतत्त्वयोजनात्मा सम्यक्कार्यः पा॰
शसंस्पर्शसेविषि " ततादिभावनाशक्त्याशान्तये कर्तव्या सुरेशि वैतानिकी प्राकृती वा अथ चार्थस्य परस्य
याद्दीक्षा भवति विज्ञाने हेतुका वैतानिकी तिलाज्यादिकृति हेतुका प्राकृती तत्र वैतानिकी स्वतन्त्रात्म
विपितां तेन कारयेत् समस्तं पूर्णज्ञानं समपाधाय तेनेति तत्समापनान्तत्र प्राकृती तावत्सर्वोऽप्रकारा॰
त्किंविद्वलत्तापनाह तिलाज्यादिसमाप्यकाष्ठधवाग्नीशिकल्पनापरकृत्याकार्येतिशेषः तत्रैव कल
कलाभिः पञ्चभिर्व्याप्तमध्याने पूरणाय समेतत् ततः प्राग्वत्कर्मणा च तच्च ततक्ति एतामात्मायां पूर्णां कृत्वात्मा
नेतियोजयेत् शिष्यं चैतत्स्ववत् वागीश्यापूरणाय दत्तोषकलाभ्यामिकायासाक्षाद्विद्दिपूर्वं पूर्णं हुत्वा रूप
मात्मानं योजयेत्तेनापि योगाद्धाने पूरणाय समेतत् व्यैतत्र पूर्णाद्यैः एतज्जपित्वाते तत्रैव योगार्थमाकृति॰
त्रयं प्रणावमूलहंसबीजं एवमात्मानं सर्वाध्यापकं वागीशागर्भे पूरणाय योजयामि स्वाहा इत्यत्र प्रयोगो
य गर्भयारित्वजनतो ग्रजेने भागानन्त्रे यं पूर्णपदात्मये यद्विमूलमन्त्रेण सम्पूर्ततः प्रत्येकं पूरणपदितित्सर्वाध
व्याप्तिभावनया त्रिर्होमस्तदाह प्राकृतीनां त्रयं सम्यक्प्रत्यकमेवाननेन निष्कृतेः शाखामान्त्रयद्वाममाह हो
तव्या निष्कृतिर्भित्त्वापं पवस्यानुकलात्मस्त शतमेकं तदर्धं वा पञ्चपृथिव्यादीनि स्थानानि यासां कलानां तत
दात्मस्तत्तद्विषयेतेन निवृत्त्यामस्यैन्तत्त्व्यस्यपाभावानादिकमपं च कनिष्कृतिरस्त्विति स्वाहान्तप्रयोगमवमस्य
त्रेधाव निष्कृतिः प्रायश्चित्तिता एवं सर्वनिर्णीताथ विश्लेषपाशच्छेदार्थं योऽग्नवपूर्णपदुतिः उद्वारेवात्म ९५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तस्यान्ते आरिंस्याच्छिपिहितो पाशच्छेदं च तु गापदे च पूर्णाहोमः अत्र च ताडनच्छेदनग्रहणे कृत्वैत
त्स्वभावनकारणात्कान्तपूर्वप्रकाशपर्णामसंवीत्रायामपि भवतीति निर्णीतं तत्वादृष्या पूर्णाहुतिं
पातयेत् आत्मानं योजयेन्नित्यं शिवे परमकारणे तत्रापि गुणान्पूर्ववद्दद्यात् एवमध्वस्थानेन तावत्
व अस्तनात्सर्वं चान्तः अस्तनादविनस्यात् सेयं शाक्ती आत्मदीक्षा पुत्रकादिदीक्षाणां समाप्तौ तथा
यश्चिन्तनिहतयेपशुसंसर्गान्नुनातिरिक्तसंभावनाशंकाशान्त्यर्थमिति तथ्यः नयात्मनो शुद्धस्य यादी
क्षाशुद्धिमात्रं तेसोपि यघशुद्धवत्तस्य नानासहस्त्रग्रहणमप्यशानादि विलक्षणतया प्रत्यभिज्ञातो सो
शुद्धिस्तपितत्वामसंवीदेवसर्वं संपन्नमितिकिं शाक्त्यादीक्षया सत्यमेतद्यदि शक्तिपातवशादेवशुद्धिः
स्यात्तदा शाक्ती नैवकार्या तदा तु अशैलेक सपाद्यावि ज्ञानदीक्षामाह अथ विज्ञानरूपेण सकृदुच्चारल
क्षणा दीक्षा भवति स प्रायाम सम्यग्नुप्रवेशनयः स्वपूर्णाहंपरामर्शमयस्य मूलमन्त्रस्य सकृदुच्चारः स
पवत्तत्वायस्मात्ततः हेयोपादेयपाशान् गुणान् पद्ध्वं च वाणं भैरवेण निष्कलेन सम्यगुच्चारितेन पाप
नानाभेदकरमेवेन हेयानाम सम्भेतातान्नाभेदभेदरूपतया पादेयानां तथाभेदाशमस्वयाता शब्दे।
शानोगुणमङ्गवतीति शेषः उक्तं च शाक सकृदुच्चारितो देवो नाशयेत्सर्वकिल्बिषमिति न केवलं
गुणपत्वाशनं पर्णामंत्रेणा क्रियते यावत्परमशिवपदे शाश्वतीसंस्थितिः पश्चात् एवाव सूक्ष्मदी।
ताप्रकीर्तिता अत्यमात्मदीक्षा तेन विशेषपूजनं होमं यथाशक्ति प्रकल्पयेत् वाघरीतमन्मनाघेःस्त
तिभिः पूजयेद्धरम् त्रिः प्रदक्षिणमावर्त्यकलशाग्निसमंडले अष्टाग `` पनेकृत्वा विज्ञेपनपरमेश्वरम्
आपिकारणोदेवं प्रदक्षिणीकृत्य किं विज्ञापयेदित्याह भगवन्स शुद्धतार्थं यन्मयावाहिता भावान् त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व० स्त्र
टी० उ०
९५
95

त्वंतच्चेमसदेवविधिसुस्यममभ्रमो विधिर्दीक्षाकर्ममर्मेतिस्वयोवदनाधिकारस्ययदपि विधिन्मूर्त
मवामस्या श्रामादिकं विधिम्सनत्वमपितेनयामित्यर्थः यस्मात् इजाशास्त्रोदितायथा नमवेदिति
भूयिष्ठाप्राकृतेहृयमर्थेयः यथाशास्त्रेष्टजाभूयिष्ठाविततपरिपाटीकोदिता तयाप्रकृतियरिश्रा
मरूपे`` त्रमवेदितिविनयपराङ्किः अथार्घपात्रविधिकृत्यमुक्तानाह आगोषि`` कृतत्वात्कथ
प्राकृतत्वेविज्ञापयत्पूर्वेनात्मामिततत्त्वमस्यमयोजनंकेपतयवेतत: अवलेच्यमक्तिमार्चेविधानयत्कृ
तेमया तत्सर्वमफलेमेस्तु सम्यग्मन्त्रविभोत्वपि सम्यग्मादाद्यथाकालमस्यागमनेनरागोविहसमयः
त्वेनस्मृतत्वं एवंविज्ञाप्तिममनंतरं प्रसन्नवदनोदृष्टोवरेरत्नविभावयेत् अथ उपदिश्यतत्तोयाग
सेहृदेतकुमार्थिये नद्योदो अत्रेम अर्घ्यंगृह्यास्यापयेच्छामयरत्तिन अथवार्तिचवायत्र देवदेवसमेनं
वेधवाद्यायामशतादिकमित्यमत्रोकत्वान्यगुणविमेमतत्माकाश्रिहुताद्विदीतितत्राहाद्वीदि
त्यसमस्तात्मरत्त्वमेवंकृत्वा विशेषप्रहृतनेनार्घ्येप्रतिपाततत्तः पुनः निरोधार्थततोगृह्यत्वग्रंथेम
आयमवातः द्वाविसर्जयेद्देवपाममंत्रमनुस्मरेत् अर्घ्यमिति पश्चार्द्धः प्रदानत्वः स्मरयन्नकुएवं
दत्वाअर्घ्यपातेकृत्वानिरोधः अपोजनार्थेः प्रामृततत्त्वपरिसमाप्तेविधोस्वरूपविश्राम्यर्थसव्यापसन्दे
न्ह्ननिज्ञानक्रियाशक्त्यामिश्याद्रवामकरणाद्दत्वाविसर्जयेत् विसर्जनविधिमेवप्रदर्शयति आ
त्मनेशेवकेकृत्वापुष्पंदेवायनिक्षिपेत् निष्कलेनेत्यर्थात् संहारिणिपवसंगृह्यमंत्रार्थस्वस्थविधि
तान् विप्रुतत्स्खलितान्कृत्वाधामदेहेतुविन्यसेत् कनिष्ठादिकमेणादत्तकरशाखासंवतेनात्मद्या वि
शिणीधामदेहेसकलेमदारकेविन्यसेन्मदेकलीनान्भावयेत्तमपि विद्यादेहेभैरवस्य निष्कलस्याव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लीनं चिंतयेत् तल्लीनं बिंदुविग्रहेण तन्निष्कलरूपमाकाशादिप्रशमभवस्योतिर्मेयात्मनिर्वि-
देलीननमपि बिंदुनानादशक्तिस्वरूपशक्तिरूपं तत् ग्राहयेत् एवं चेदूर्द्धनिरोधिकाप्रशमभूकाविमर्शाप्र
धाननादनादांतरूपतां नामितमानंदस्वरूपप्रधानशक्तिरूपमुपाहयेत् तदपि शक्तिरूपं व्यापकेनाव
धेणास्थितमत् प्राणोबीमयसंपुटं प्रकर्षेणानूपतेस्वयंतेसवैशितिशूणाव: परेनैवतेनोभयतः संपु
टितमितम् तर्हि तत्सर्वतोबामिमित्यर्थः तथाभावितं सहारिणतसंपृक्तस्पृदशांतेनयोजयेत् त
तोपि पूरकेन हृदि स्वस्वस्थानस्थितं भावयेत् स्वस्थानं दिक्पादिप्रकाशानंदघनमेवतत् सकले-
निष्कलेरूपं तथा सकलनिष्कलं स्थितावस्थितमेवेष्टदेवमनस्यस्मरेत्स्थिये सकलत्वाच्छरीरेणानि
ष्कलं चैव विरामप्रकाशविमर्शमात्रतत्त्वं सकलनिष्कलं तत्त्वं तन्निष्कलनाथात्मकं पदं कमण्ड
जिह्वत्ताच्चैवभूत्वापुनर्वक्त्रादिभिः मिश्रमिश्रावस्थितमेवव्यापकमेतदेकमेवमात्रेणपूरयेत्-
स्मरेत् उपसंहारेति विसर्जनविधिरेव यत्नमंडलेनपात्रपात्रादि प्रसादवेतत्रादावग्निमेवसंपू
जयेत् ततोपि मूलेन प्रष्टांतर्शातेत्वां पूर्णाकृतिं प्रपातयेत् तेन ग्रहं भावमनेदत्वा प्रणिपत्य तं
मापयेत् तस्येदिविग्राथ्यमेश:पाठः कथ्यतमयेदिमाम् मंडलस्यप्रयोगेनेचकाहेकेणान्तसंपू-
हमेवमवातयथास्यप्रकल्पयेत् स्वात्मनोमंत्रोक्ताभ्यांतरनामिकयारेचकेन निर्गत्य लोकपालादि-
कमेणाथातमाहर्ययेचथित्वा स्वात्मानमेवपूरयेत् तत्र लोकपालमंत्राणां भेदवास्तेषामुक्तावृक्षा
णीतेषांसकलस्वस्थापिआत्मानं तु पनिष्कलनाथ: स्थानमित्यर्थमेवात्रक्रमः स्वस्मम् अत्र स्थदेव
विसृज्य जागरयेत्तदाग्निं नित्यकर्मानिमित्ततः मा भूत्वा तिदिनेसंस्करणमित्याशयोथ निर्माल्यन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छे.
टी.व.
५५

९६

यनेकार्येद्वाग्रोस्यपदेहोत्स्थिये ततःप्रविश्य चरुं स्थाप्य प्रोक्तयेनोशिवोऽहमस्मि निर्गतेमांसनिर्मलत्वेनत्वचैव श
कल्मनयानस्याश्ह विशेषनयप्रवृत्तादितद्वादश्य वहिर्निर्गमप्रभृताना बालकमेनएवंवत् प्रागुक्तेने
वमन्त्रेणकार्यमस्य ग्रावस्मसकलीकृत्यलिंगिनमर्चयेत्ततः लिंगिनोजटाभस्मादिप्रकेश कवचि
वस्त्रपरिएणास्याकिंनामक्रियतेनेः ॥ यत्कृतेशिवभक्तेष्वतत्कृतंतत्शिवभवेदिति अनंतरं गुरुसे
पूजयच्छिष्याय यथाविभवविस्तरैः अथासेस्वात्मानमत्रएणीकरोम् देशाध्यतोग्रामशतमाण्डलेश
त्वदर्धकं शतप्रकाशवैवेद्यग्रामविंशतिप्रतत्या दयात्ततदाप्रभुक्ते तेत्रभोकातविंशतिं विंशतिन
मभागामित्यर्थः एतच्चोपलक्षणं वस्त्रतस्तु यनयेनगुरुस्तुष्येत्तत्सर्वं विनिवेदयेत् ततः न्नगत्याया
तिवित्तशाख्यविवर्जितः वित्तशाठ्येसतिलोभादिप्रकस्पशरीरादिप्रमाद्वत्प्रमनागपिमिलितमि
तिदीक्षासंस्कारोस्यनमम्यकृत्तश्स्यतुमीपतेयत्रवशिष्यस्यएहगृहेनतत्रगुरुदेणप्रपिकोयवतिलौम
सिद्धान्तएवप्रष्ययाग्रोग्रदायपेदिमर्कपवंविदितयोगप्रभावःशिष्यः ततस्तस्मायाज्ञायस्तेत्रेभे
रवनिर्गतं तेचाग्रेभविष्यन्ति अथच चरुकप्राशयेत्तस्यात्तु वंकः साधकःसह शाङ्गिरुद्रः प्रमत्रा
त्मा पृथक्ब्यात्र व्यवस्थितः ॥ चरुकमितिशार्पितनेवैद्यसाधकमित्युपलक्षणम् शुद्धतिपरस्परयाने
गुरुर्वक्रेणासयोऽप्यतेमेयोऽर्पितश्शिष्यमितिचानरुत्ताशुभको गुरुःपरमपविवरमभोजनेप्राङ्गिरुद्र
त्वचितेकाग्राथानएवप्रसन्नात्मासचचरुःसाधकादीनांज्येष्ठादिक्रमेणदेयमित्याह अत्रक्रमेणादात
व्यः एवंहिमतिमप्रचरुभोजी ततःसिद्धिमवाप्नुयात् एषचदीक्षाविधिरसामान्यरूपस्ततत्राह अत्रे
नैवविधानेनदीक्षितायवरानने ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चाम्यवाप्रिये सर्वेतेसर्वधर्मीणाःशि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वर्णे नियोजितः सर्वे नद्यथगाः सोमकाः भस्मोद्धूलितविग्रहाः कौलान्यतेश्च इवदीक्षितानां प्राग्जातिभेदका
ः कोपि केवलं समयादिभेदादेव हेतुः अत एव एकपंक्तिभुजः सर्वे समयिनस्तु वा नैव सर्वे इति ब्रा
ह्मण्याः संकीर्णाश्च किंच पुत्रकाणां भवेदेका साधकानां भवेदेका पंक्तिरित्यर्थात् न प्राग्जातिवि·
भेदतः यतः एकैव सकला जातिर्भैरवी या शिवात्मया उक्तं हि प्राक् तस्मिन्नुक्तः परतेव सर्वज्ञादिगु·
णान्वितः शिव एको भवेद्विश्व विभागेन सर्वत इति यत एषा भैरव संवेधिनी जातिस्तत एव श्रेयो
रूपा च नित्या च अत्रायमेवागमः प्रमाणमित्याह तंत्रमेतत्समाश्रित्य प्राग्जातिं नहि दीरयेत् पुत्रका
नां साधकानां तथा समयिनामपि ॥ किं पुनराचार्याणामेतत्तंत्राश्रितानामेवायं नियमो न लौकिका
नामेत्रमेतत्समाश्रित्येत्यनेनाह स्थापयोज्यम् अतश्चैतत्तंत्रदीक्षितः प्राग्जातिदीरणाद्विप्रायश्चित्ती
भवेन्नरः नरकं याति देहादिग्रहः अतश्च दिनत्रये तत्कृतस्य पंचेन्द्रहके शिवस्य च पितामहस्य प्रेते कं
नरकं प्रपतेत्ततः यत एवम् अविवेकी भवेत्तस्मा यदीक्षे उत्तमां गतिम् अविवेकी स्वात्मानमिवदी
क्षिताच्छिवेकेन पश्येन् यतः अविवेकेन देवेशी सिद्धिर्मुक्तिर्ध्रुवं भवेत् शिवैकदार्ढ्यमेव सर्वश्रे·
यः साधनमिति शिवं ॥ तत्रार्थं प्रतिजानाति गुरुत्वेति पदार्था सम्यगभिसंदर्शनात्मस्वकालनात्मात्मक
क्षितो दीक्षाविधिर्योमया तथोतेत्रतन्मात्रस्पष्टतां गुरवः श्रीशंकराज्ञा यथा दीक्षा दीक्षा जनस्य कर्तुमभिमे
भोगापवर्गप्रदान ॥ । इति श्रीस्वच्छंदोद्योते दीक्षाभिषेकप्रकाशनं नाम चतुर्थः पटलः ॥ गेदीक्षा
दीक्षणानिर्माणनानोपायप्रदर्शिनः जयत्यनुग्रहैकान्तविश्रान्तः परमेश्वरः । अथ पटलसंगतिं·
दर्शनं उक्तकलादीक्षानुवादपूर्वं तत्त्वदीक्षाप्रस्तावयितुं श्रीदेव्युवाच कलादीक्षा महेशान कथिता प

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वं.के.
टी.पं.
९७

97

र्भैरवस्य तत्त्वदीक्षां समासेन कथयस्व प्रसादतः ॥ स्वेच्छानो ब्रह्मादीनां स्वामी परमेश्वरस्तु परै भैरवसमता उ
प्रवेशात् समासेनेति मेलेषणविधिविस्तरस्य कलादीनां योग्कं ...... मभ्यर्थितः श्रीभैरव उवाच समा
सात्कथयिष्यामि तत्त्वियार्थवरानने तत्त्वदीक्षां नामभेद भिन्नां तत्र षड्विंशत्तत्त्वमुख्यानि यथा शोध्यानि
भवंति पृथिव्यादिशिवांतानि सूक्ष्म्याणुगुणैः सह यथा शुध्यंतीति देवि शिव तथा तत्कथयाम्यहं तत्त्वदीक्षा
यां तत्त्वानामेतत्मौविनाधीनस्वपेत शोधनमेव ख्याभिमधांतराणां तु गुणभावमेव मन्त्रेपेन प्रकारेण
शोध्यानि यथा शुध्यंति तथा शोधकशोध्यगतप्रकारेण वा द्रूपैकरूपायाः कथयामीति प्रतिज्ञातत्र ॥
विद्यानाथस्य यद्रूपं तत्त्वं संक्षिप्य लक्षितः वाचकास्ते च तत्त्वानां शोध्यते नोपस्थापनं यथा भवति तथा ॥
कथयाम्यनुपूर्वशः तत्र धरित्र्यादिप्रधानांतप्रकारेण वाचकः स्मृतः पुरुषस्य प्रकारेण विरागतत्त्वालित.
स्य वस्तु नः इति श्रीश्रीकण्ठेन प्रतत्त्वेनैव वर्णेन शम्भवेन वा मो मायरैवं तन्मन्त्रेण कालोपस्थापनं वडप.
स्याध्याधःस्थानादि शुद्धाशुद्धतत्त्वात्मसंध्यातम्सर्वेषु पूर्ववत्कृतवामेवं सर्वत्र पुरुषस्य स्पृहामयतत्त्वाज्ञागत.
त्त्वालिन्नस्य क्रमे नियामिकाकारेण विद्यातत्त्वसमालिते कालेकालो लकारेण कलयेत्तु वरानने
किंचिदिच्छात्मनोऽशुद्धविद्यायाः किंचिद्दर्शानियमात्तु प्रवेशान्नियमासह निर्देशः कलायास्तु किंचित्कर्तृ.
त्वात्मनः क्रियाविशिष्टायाः कलातु वेयस्माव रूपभावात्कालेन सह निर्देशः सह निर्देशश्चायं वा रूपवाचक.
भावदर्शनाय शोधने तु हृष्यैवकिंच ॥ मायातत्त्वं वकारेण विद्यातत्त्वं लकारतः रेफेनैवेश्वरं तत्त्वं फकारे.
ण सदाशिवः शक्तितत्त्वं तथा कारेण किंशित्तिनध्यावरानने शणिवस्तु विंदुनादौ कीर्तितौ शक्तितत्त्वमपि शिवं स्वरूपमत एव
व्यापिनीं समनां चोर्ध्वं नैवेवतत्त्वविशोधयेत् नेच्चेवेति शिवतत्त्वपणाक्षेनैवतनुमवंशहंकेन सर्वेणाविभिन्ना शोधयित्वा क्रमेणैव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मूलमंत्रेण स्पृष्ट्वेन योजयन्नात्मापरं ततो तेन नम्रतातीतमर्द्ध्वगे निराभासेपरे ईशान्ते ईशाने चाध्ययेत्नेन
शिष्यदेहे पदोतानुस्मृत्य ततः पृथ्वी गुल्फान्तास्पतेजलानि प्रधानानानि वायोर्विंशानि स्तनस्ताल्वन्तरा
माद्दिमायान्तानि समनन्तो मस्तबिल्वाथान्ते विद्यादिसदाशिवान्ते त्र्ययेतडर्ध्वरसमनान्ते शक्तिन-
न्समहेतःशिवतत्त्वमिति तत्त्वानि विन्यस्तानि सर्वाणि क्रमेण पूर्वोक्तविधिनाप्रोक्तनवात्मावय
वैःशोधयित्वा आत्मापरे तत्त्वे परमशिवे मूलमंत्रेणेति प्रवयवापन्नयामसमग्रेण नवात्मनाप्रोक्ष्य
कोहशेतत्त्वनामतीतनदनुप्रवेशानेन तत्त्वलम्प्रशक्तिसदाशिवसर्वज्ञे व्यापके ईषद्ग्रामन्नानि स्मृत्वाते
सर्वाभासोन्यापके चानिःशोधमेदोपशमान्यरेमशान्ते ईशाने विश्वधरे त्र्यम्बयत्र्यजेचेति निःमितदिम्य
मेकैकशोधनीयत्वेन षड्विंशतत्त्वसाध्वान्ते पाञ्चारित्वात्ममाहात्म्यश्रीप्रमयाभावोय नवतत्त्वेषच
त्वारे नव प्रकृतिपुरुषश्चैवनियतिकालएव च मायाविद्यानयेया सदाशिवशिवान्तथा एतानि गुणा
तिनवतत्त्वानि नवभिर्नवात्मकैः प्रतिलोमेपन पूर्वोक्तविधिना शोधयित्वानु विधिवद्ध्यानामात्मानं नियो
जयेत् शिष्यस्य प्राधान्येन तत्र पंचतत्त्वीयदाशोध्या तदा वक्रमेत्रत्त्वनावकः तेष्वसद्योजातादिक्रमेण
धरित्र्यादित्वपर्यन्तं शोधयेत् क्रमेणात्र तत्वपंचकस्याशेषाधश्चह्यत्रगुणानानि दृष्ट्यादिकलाख्याभि-
माह कलानां यावती ख्याभिस्तत्त्वानांतत्त्वदेवहि एवचवदत्कलादीनां क्रमात्र सर्वोविधिः केवलेकलो
पस्थापनाय च पंचसद्योजातादिमंत्रैर्वर्गादितदापस्थापनादिकार्यमतश्च तत्वपंचकमेतत्क्रमावह-
क्रमेत्र स्फारसारतयापरेभैरवमयमेवातितदभेदव्याप्तिरवपरं शुद्धिसाधनमिति निःशितत्वयस्यच वित
त्वमप्युनाव स्येयथाशोध्येवानेन आत्मविद्याशिवाख्यमेयमानमात्र रूपमस्यवाचकव्याप्तिमाह त्र

स्व. क्षे. टी. पे. ९८

98

कारश्चात्मतत्त्वस्य वाचकः परिकीर्तितः मायान्तश्च विजानीयात उकारस्तत्प्रमाणवाचकः मायान्ते मलविशो
धितैः परिवर्जितश्चात्माशिवमकैमेवं इति मवस्थितवाह्वयाभिः विद्याख्यस्याप्युकारकः कमलाविधि
तस्तेयं विद्याज्ञानक्रियात्मा शक्तिः शुद्धविद्येश्वरसदाशिवव्याप्तिकात्मकलः सदाशिवः तदुपरिशक्ति
व्यापिनी समना शक्तिव्यापकस्य शिवस्य तत्त्व मकारः पञ्चतत्त्वर्धगो बिन्दुरुन्मनाख्याभिमततत्त्वः स्वस्व-
ः स्वपराकाशोल्लसति शब्दयति—सः परमाकाशात्मानुपम स्वस्वरूपस्य शिवतत्त्वस्य वाचकः तदिभू
मेतद्वस्थापायशावत्साध्यपस्थापनम् एवं शोधयित्वा क्रमेणैव शिष्यात्मानं परे तत्त्वे नियोजयेत् स्व-
स्वरोक्तया मिमारोपणाशिवत्वं तत्तो दिष्यमत्र ॥ तत्त्वदीक्षा समाख्याता चतुर्भेदव्यवस्थिता पूर्वेतशोजनि
काश्च्यानेप कृतत्त्वदीक्षाप्युक्तेति तदर्शितमेवपदेशस्त्विताततत्त्वदीक्षामुक्ताउनिश्चेतो भगवत्साद्धाशयप
तितोपायापाश्रित्यतामपि पदादिदीक्षादि रूपविषयां भगवानाह पददीक्षां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः
वर्णभेदं दीक्षाभ्यां तत्सूते तिक तत्त्वता भुवनदीक्षानन्तरमेव सर्वपदेत पर्णाशतिपादयिष्यति विस्तरे
णात्तद्समपटलेततः पददीक्षामेवतावदेवाहतत्र विद्याराजे तु ये वर्णा नव संख्योपलक्षिताः एष
मेदं तत्तपीतविन्यासं कथयामितेतत्र नवतत्त्वाभुवने कृत्वान्त वपद्मोपलक्षिते कथ्य नवहस्तेलिखेद
प्रमग्रहपवीपिकेत्वयः वेदमंडलदोवग्रहभिः पर्वभिस्तुलेराधिकोसर्वमेतत्त्वेत्र मेगुल—तद्दयंच
तोर्विशात्यापिभुवनाधस्तितिविश्वरूपेतस्मिन्मवेतः समभागकल्पनयैकैकस्य भागस्य द्वात्रिंशदंगुल
त्वजायतइतितदर्थमंगुलाष्टकाधिकादानमस्य समभागीकृतेतत्र ऊर्ध्वादिकृत्वा दक्षिणोत्तरभा
जितेवतरं विभक्ताद्दीमस्येश्रवात्रविद्धिते भाविनीत्याग्रस्य स्याना तत्रापरादिशावेकापिनाकिं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विहृतेन चतुर्भागेन तेन मानेन पूर्वापरायोर्वा सहस्तम्प्रति वेदेन दत्त्वा कर्णानामग्रभागेन पार्श्वयोर्लाञ्छनम्
वेधाकारे रेखाद्वयमुत्पादयेत् तन्मध्यमसूत्रमास्फाल्य दक्षिणोत्तरभाजिते तत्रैकीकृत्वा तत्रावसानेन सूत्रेण
पार्श्वे रेखामध्यादारभ्य प्रतिवेधेन कोणगमत्स्यबन्धचतुष्कमुत्पादयेत् तत्सूत्रास्फालनेन चतुरस्रं विभजेत्
त्रपिरार्थः एवं चतुरस्रे तत्र पूर्वापरायतैः सूत्रैः सम्यग्विभक्ते ॥ कोष्ठके कोनपञ्चाशत्सूत्रेणानसमालि-
खेत् । दक्षिणोत्तरायतैः सूत्रैः पङ्क्तिः तत्र कोणपञ्चाशत्कोष्ठकान्युत्पादयेत् एवं कृत्वा मध्यमैको-
ष्ठके सूत्रेणाग्निद्व्यङ्गुलमुपकल्प्य समालिख्य मध्यादिविचतुर्भागविभाजिते ब्रह्मस्थानाश्रितैर्भिः समभागै-
र्भ्रमैः पूर्वतत्भाविध्याम गायावकाशोपरिकल्पविभक्तः परस्परार्थः तत्र भागावृत्तमध्यात् प्रथमकर्णि-
कार्यकारिणि द्वितीयके तृतीयके अर्थीयदलाग्राणि वलयके पञ्चदलानि तदैग्रः मध्यायन्तेर-
लमंधयः एवं निष्पन्नचतुर्भागे भागे पूर्ववत्तन्विधिमाह दिग्गतयाष्टकदत्वा प्रतिदिक्तनयेव च भ्रामये
स्त्वरोहनोष्वरयुलसन्तितान् दिव्यात्वेशान मध्यवाह्योसूत्राणि दत्वा ब्रह्मस्थानात् वेविभागः
गोकषचतरभ्रमान्कपात ग्रय हाभ्यां प्रतिदिश्येवाभ्यां मध्ये सूत्रेणिधापयेत् सूत्रेश्वतनतो भ्रामयेदवे-
त्रविधानतः प्रतिदलम् पिग्रथेत् द्वयनिपातानायपूर्वेदिग्रवाया पार्श्वरेखाभ्यामुपलक्षितेन मध्ये
मध्यद्वयेवामनकेरणसूत्रं हृदात् दक्षिणोन सूत्राग्रपार्श्वयोर्याभ्यां मध्याग्रपात् भ्रामयेत् अत्रैवैकैक पार्श्व-
गोयाम्रायामतोमध्याद्विभक्त व्यायामेन संसक्तदलानां भवति अवचेङ्योरुमनिहेतु प्रतिदिक्ष्वयोर्लम्
अन्तर्यमध्याग्रहाणायकेसरसिद्ध्यर्थं मध्यसूत्रेवदानेककिंचित्कर्ष्यविमृचिते किञ्जल्के केसरतत्रि-
मितु निष्पत्तिनैकैक वचद्म मध्याद्भ्रमात् दलमध्यसूत्राग्र किञ्जल्कस्य पार्श्वयोः किञ्जल्कद्वयं तादाना-

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स॰ क्षे॰ यथापूर्वं वेदहयोत्थं स्तर्थं मध्यलाभे चादावेव सूत्रहृत्यंदेयं वेवमार्कल्पेन द्वात्रिंशत्सूत्राणेपनानि भवेतिय
टी॰ पं॰ तेडयमेहद्वास्तस्याणानि दिशति । एवं पद्मप्रमाणेव पितराणेपवमेवाह । प्रमादेयेन त्रच केसराणि च मे
११ लित्येच तत्रविंशतिसंख्यया पत्राग्रेतानमेल्लावर्तुलानमशोभता प्रतिदले त्रीणि केसराणि
99 पत्राग्रनश्तु दलानुमाधानदहिः सशोभेता न पूर्णा किंच तस्यांतेचरश्च तत्कतेद्भूतं नत्प्रमाणानः न
मेति हनेदलानस्यपद्मस्य तत्प्रमाणातश्चतिवर्तुलेदलानप्रमाणांत्यदेव सर्वस्यास्य विधिमितिभूतमाधविधि
वक्तमाह । एवंप्रस्फप्रमाणेन विश्ववन्मुने हेलिना । हेलिनावृत्तमध्यस्थानेहेलिः सूर्यस्तत्प्रमारो । एवंप
ध्यान्नेतमस्त्रं शकुनामाय येत्यिये द्वादशांगुलमानेन शंकुः कीलकं कथ्य मध्ये शंकुःशराणांते पार्श्व
षुभ्रमये द्वृलाषोडशांगुलसंमिते शंकुस्तत्राषोडशांगुलभ्रमस्याद्विशांगुलपंचार्थपर्थ्यान एतच्च नि
हृत नतेज्ञो पलस्तणापरेतव एवांडुग्रहस्य छायामपरस्यां स विदितां । अपरस्येन सूर्यसमाक्र
मालाक्षयेत्यिये एवं भ्रमरेखाच्छायाप्रविष्टेपूर्वापरदिक्कनाकानाक्षवेणामूरदत्तस्यालाक्षयेत्तुवेग
तेन । अवनशंकुवाहतपतेन पूर्वनिर्णीतदिशातृपितमत्स्यद्वयमध्यमसूत्रेणानेरदत्तस्यांभ्रमरेखा
लाक्षयेत । यद्वाकविद्वारावेवविधानेऽयोगेऽवणातिचलेदेशनारप्रशरीरेणाऽवनाग्रानिस्पलेन
नारेकेनादाङ्गुसरदक्षिणादिकिर्मिद्धिकुर्यात । तत्रदेवमासेनेतियथासनिस्तनाडिका मुखेनशोधीप्रवता
रामुनरदक्षिणस्यालतीकृत्यतन्नाडिकानुसारेणानुरदिशमङ्कपित्वाऽवनाडिनारानुसारेणामध्येन
त्यक्तनारानुसारेणावदक्षिणामक्षयेत । ततोमन्स्यरयानुसारेपूर्वापरेपक्षयेत । अतएवामत्र‍ऽवे
येनवोदीवीमितक्ते यत्नुतत्रप्राचीवाऽवनारेयत्नकेनक्षवणाभितामास्येनमध्येकल्पयित्वातदनुसा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रेखावीथीं गृहीत्वा ततस्तु सारमितिनाग्रवस्यां येविनियोजयेत् अतः एवं अतः स्थान यदणावतत्तु स्त्रीकरणा पूर्वमे
कोणपं वा शङ्कुमानानां मध्यभागे एव तेनाकं मणापमकुर्याद्वित्तयसंहरति ततः समालिख्य मध्ये पत्र
मकर्णिक ग्रंथ द्विकोष्टकांश मध्ये गृहीत्वा ग्रहसोपपलसितान् शेषाणां त्वावृतिः अष्टकानेन इति योगतः
वत्तद्विसंख्या द्वारार्थं बहिः कोष्ठकपंक्तिस्यकामध्यमध्यमात्रसारविलसति तिरिक्ते चैकैककोष्ठकलापान्ति
नवमष्टकाष्टके पश्चाष्टकार्थं गृह्णीयात् एवं मध्यवीथ्याणाद्यष्टके तत्त्रमस्य द्वारवीथ्यां अष्टकैरन्तर्येन
सोकाष्टकः पश्चाष्टमकेष्टव पश्चाष्टकेन तनोदिति कुर्यात् अथ बाह्य द्वारगणा वालिखेत् कर्ष्य वे
ष्यर्धसमितादिविशोभाश्चैव प्रकल्पयेत् तपशोभा च तन्मानात् कलापान् समालिखेत् ततः कार्य
वतन्मानद्वारमेतस्य कीर्तितं बाह्यवीथ्यां मध्ये देवं सूत्रे दत्वा यथार्थवीथीक्रमनाप रार्थं कल्पितवेष्टिते
त्राहर्धतोऽर्धमानात् शोभाद्वारायकापादपार्श्वाभ्यां माने विपुलमध्यवमपशोभा च तदद्योगात सूत्रमा
गं कल्पयेत् कपालद्वारस्याग्र विपुलभागः कपादस्तु कपालयुरः सप्तभागस्त्वनन्तमानमितिनिर्दिष्टेन
वीथ्यर्धमाने देहेश्च त्र्यंश वैपुल्यास्य कल्पयेत् कपालस्याग्रमानं यथा यथा मित्रतामो नमस्यात देव्याद्दी
र्घमाने वैपुल्यात् तद्वमानमितिसंहितानतरात् द्वमितमेनद्वारमिन्यनर्वाणा निष्ठ्यस्यादेवेन निष्ठं तत इ
त्यर्थः तद्दिक्षु द्वाराष्टक विभागेन नवनाभेषु रंस्तने विविधिद्वारस्याप्यनत्वात् इति दिशि पञ्च त्रयानपाल
दय द्वारस्यैव कुर्याद्देवं च द्वाराष्टक विभक्ते नवनाभेन वनाभिस्थान स्यन्दनवपनमेनस्वरसेऽङ्ग्यं ग्रन्थ चेदेव
सम्मुखं द्वारमपिहितं कार्यं यथा ऊर्ध्वलक्ष्मीकोलाणां वेदास्त्रये पिधानेऽपि पश्चिमेन पिधापयेत् तस्य
पूर्वं विजानीयाद् द्व्यादेवसमम्मुखे पूर्वेन पश्चिमे तेयपश्चिमे पूर्वं संमिते उत्तरे दक्षिणा तेयदक्षिणे बोत्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.तं.
टी.५
९:
100

येनथा सामान्यः सर्वेषां तत्त्वानां क्रमो यो शिवभाषितः गोपनीयः प्रयत्नेन शिष्याणामुपदेशतः इत्यन्तरेति
गुरुणा स्वयं परीक्षिते तद्यथा सकलाद्युदितिपरश्मीनन्तगृह्णागाढकोधोक्ष्मनो चोदायित्वि तद्यथात्मवि
कवयेपितिज्ञवाज्ञस्पृति सकलादिपदन्तत्वपर्यं भुवनाभेदप्रथ्यभैरवस्विद्वेदेनव नाममण्डलपदस्मारेन।
वात्मेश्वरं प्रसाय्यमर्थ्यमासाद्य यात्सामरजसा पातः सितायस्याराभादितः इति ध्वं दृष्टुकृत्वा दाशमात्ने
रोक्षविभागानमन्त्वः सच लोकाचार्यसितारोपाश्चालिपिप्रकृत्वा पूरा हविद्राविणीमिमिश्राक।
णिकापीतपिञ्जरा सितपीतारुणानां स्वात्के मूणां चर्यदले नातिशुक्लानि वाऽप्यार्द्रितान्यनत्राणि
वा कोणाः रक्तः सितपीठपरिवारसिताकुलादितितथा प्रणुष्टशक्तिमालिङ्गस्यदक्षिणकुलयः कला :
तदाधारजः कृत्वा शक्तिस्पर्शाश्च विज्ञना पातयेच्छक्तिगर्भत्वेन तच्छक्तिमण्डलमिति श्रीपरायां
मस्ति अथवा सितपद्मं विजानीयात्केसराणि विचित्रयेत् सितारक्तात्क्या पीतान्त संकामप्र।
क्षराद्दिनाः स्मृताः इतीहानयोगात्कथ्यानामृमार्जः पातः कार्यः अथवा सानान्तविपवद्विविशवि
शुद्धवतायराशीकृत्वा गुरुः ततः पूर्वोक्तेन विधानेन सकलकरणादिकं कुर्यात् ततः संपूजयेद्देवमी
श्वरं परमेश्वरं । केन प्रणवेन वा स्मसकपिञ्जपलत्तिन समयोर्धं ध्यात्मिमतत्वेनान्यथः किं कृत्वेत्याह
प्राणमनेद्दत्वा शवानवरवर्णिनि प्रणवेनेति काकहृष्टवट्टिरापियोज्यं नेन पूर्वोक्तेनानाधानेन तमध्याने
नात्तव्याप्तिमतात्प्राणेवा समन्तेनैनैवोन्मनावव्याप्तिनान्यन्मनाभिन्नपरमशिववादिनाभैरवं पूजयेदिः।
तद्रार्थः वरवर्णिनीकुरुपैरपतन्नेवर्णायतिपरामृशतितत्क्षीलावरवर्णिनीक्रियाक्रिकैर्थ्यपूजयेदित्याह म
ध्येसम्पूजयेद्देवस्वच्छन्दपरमेश्वरं पूर्वोक्तेन विधानेन श्रेयाणावृद्धसमन्विते मध्यः इतिपद्मकर्णिकायां। ९:

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

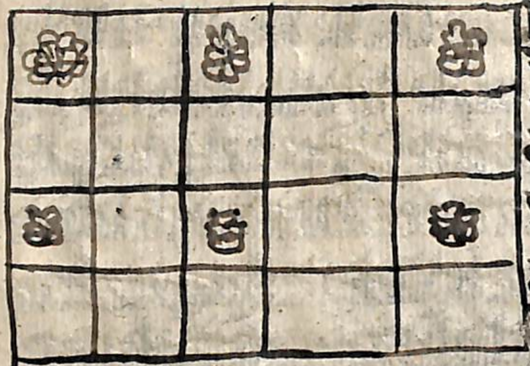

विद्यानेश्वराद्याहन्तादिक्षुरार्दिवर्ण्ययेतेषांग्रेतान्यत्र पुराणेवै नैव स्वनामजात्मे
नेननवात्मनार्च्चयवमेनमंत्रोत्तराव कारायोगात् एवमुपश्यात्तेरेषपिवस्रमाणा
कपालेशादिभैरवनुतदक्ष पूज्यासनत्याने तेनमध्यपद्मे कर्णिकायोवर्णितंद्वा
श्पदेवतान्यासाङ्गकाननंतसूक्ष्मणाह पद्माष्टकेतन्मध्यवर्णान्तरेवादीशास्ततः क्र
मात् तत्र सदाशिवं हकारेणेत्यवमादिवर्णनेन प्रवृत्ते तेविजानीयात् एषांपि
वेशाक्लृप्तना पीठेश्वराख्यं च्छेदनाय मध्यकर्णिकायां शिवतत्वाधिष्ठायकेविद्य
स्य स्वयंक्रमेणानवात्मस्वपि हरामलयकारः पूर्वादीशानदलाष्टकेकपालेशशिखिवाहनक्रोध
राजविकरास्तत्थमेचनादसोमराजविद्याराजान् महाशिवस्य विद्यामायाकलानियतिपुरुषप्रकृ
तितत्वाधिष्ठापिनोविसंख्याजयेदित्यर्थः पद्ममध्ये विधिमुक्तात् पूर्वादिपत्रेषु सेनैर्पणानिरूपयति दि
क्षुमकर्णिकामस्थानष्टौदेवान्संपूजयेत् मध्यपद्मे पूर्वादिदलेषु यैरेवहकारादिभिर्वर्णैर्यकपालेशा
भैरवादयोभस्वास्तानेवत्तेरेववर्णैः पूर्वादिदिक्पद्मकर्णिकासु पूजयेत् पद्मादिपद्मेषु स्वच्छन्दनाथस्य
स्थानमाह तत्स्थाने भैरवः पूज्यः प्रणवेणवर्णेन पूर्वोक्तेन तेन पूर्वपद्मस्य मध्ये यकारेण कपालीशः प्रणव
णान्तपूर्वदले स्वच्छन्दः आग्नेयपद्मस्य मध्ये रेफेण शिखिवाहनः शिखिवाहनस्थाने आग्नेयपत्रे प्रणावेन
स्वच्छन्दनायएवमन्यत् एवं चैकैकभैरवस्थाने पर्ययेण स्वच्छन्दनाथस्थापितस्थानत्वात् दशभेदव्याप्तिसा
र्तास्वे भैरवाणां तदधिष्ठेयानां सर्वतत्वानां शिवतत्वव्याप्तिमयत्वेन दर्शितेतिपरमाद्वयमयत्तथा महार
हस्यप्रारत्नात्मानुष्ठानस्य प्रकटितानग्रतश्च सर्वतः सर्वेभ्यः इतिरूपविशेषणाम् अत्र पदार्थस्फुटीभूतो जातस्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी. पं.
१०१

(101)

लेख्यवीदिदलानांकपालीशादिरुद्रप्रदीक्षवदलश्यातिरिके च दले षुमध्यापमदलोकपवन्यासादिविधिरि
त्याह शेषावर्णायथाक्रमम् एषचवर्णान्यासः पूर्वमेवास्माभिः प्रस्तारेणदर्शितः अत्रचच्छयकटयकात्र
यित्वानवमामस्मिन्नेवैकशतिरशाद्वयहजातोभगवतोविद्याराजस्यबिंदुमत्त्वानदवयवानामपि
जाकालेबिंदुयोगोवक्ष्यमाणोवीचैकेकोपिचवर्णाःप्रदर्शितक्रमव्याप्यासंहर्ताविद्याराजस्फारएवयुहृदा
तियतःसर्वगतोदेवःसर्वस्थितगतःस्मृतः तत्सिद्धिमुक्तिदातासोनवर्णाःपरमार्थतःश्वेवेशादिक्रममा
त्यासस्तुकामहारक्रमेणदर्शितमाह योयंषत्र्यक्षुत्यायेशिवानरमुद्रा प्रकृतिर्वीजरूपः आदिःशि
वःशांतेयस्यपदजातस्मत्तसोपयेत् कथईशानादिशक्त्यारभ्यमध्यपीठविशोधयेत् ईशानादिकामगतेशा
नादिकाज्ञान्स्वीकोमरादिक्रमेणप्रणवाद्यकारातपदनवकंप्रणवविद्याराजोस्यादेवंकमुत्प्राप्यप्रकृते
तत्वस्या""गीतिस्यादिगुणतत्वांततनवजातस्यछवेवरतभूतेतराधप्रपंचस्यचावेवातमीवेभावयित्वाप
दनवक""नमश्यतेनमंत्रेणोपस्यानादिपूर्वोक्तेसर्वविधिंकुर्यात् एवमनेनक्रमेणापदानितावद्विशोध
येयावच्छिवतत्वव्यापकंमप्यपत्र्यगतस्तकारादिप्रणवांतेपदनवकेयस्तुप्रकृतितत्वरूपादिपदनवका
यतमश्शतिकेनचित्क्रमेदर्शितः मनयुक्तः कलादीतांकथमंक्रमस्यत्ववाक्यवर्णागतपातिलोम्यक्रमेण्या
रस्यत्वप्रसिद्धस्याहत्यामायतेःपूर्णास्मसंहारक्रमस्यचोपेतणात् अत्रपदादीतायानवतत्वदीतावन्नाम्पला
नाश्रितानेस्यानतवकेपस्यतवकगतवर्णाकाशीतत्यासःकार्यः एवंपदाधानेशोधयित्वा योजयेत्परेत
त्वेशिवपरमकारणे वर्णादिदीतामस्मातिदेशनातिदिशति एववर्णास्तथामंत्रान्भुवनानिविशोधयेत
किमवधीत्याह कलाम्यादिशावानेत् कथंवर्णामंत्रभुवनदीतांकुर्यादित्याह कलाविधिसमाश्रयात्॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कलादीनां प्रत्येकं पंचकानुसारेण वर्णादीन्प्रत्येकं विभज्य दर्शयति । अत्र कलादीक्षावन्मंत्राद्युपरि-
पेते हंसवर्णानां शङ्करादिमस्तुत्यस्यानंतानां व्यापकं यत्पदमंत्राणां तन्मध्ये इत्यभिप्रेतं तद्वाचकत्वे ।
न यथावमंत्राणां शोधने विशेषोपलंते त्रिंशैव तन्मध्येति तेनैव हंसं तेषां मंत्रविपंचनवषड्विंशाद्
देनवक्ष प्रकारातेन दीक्षापदमंत्रवर्णाः भुवनदीक्षाश्च कालतत्वं पुद्दीक्षायां कलनायावर्णाभिधिःस्य ।
तिदेशात् वर्णमंत्रभुवनदीक्षा सर्वकालादीनां त्रिविधमाश्रयाहि तत्कलाकलावस्थपंचकानमंत्रविश्वे
षः पददीक्षायां भुवनया विभक्ताया प्रथमे प्राकृते प्रणावाद्यकारांते पदानां नवके निवृत्तिः प्रतिष्ठकलेष्ट ।
विद्यादीनि पंचाशत्तानि पंचविंशानि तत्वानि भुवनानां कलाश्च आदित्येपदमष्टकानेशानेव वद्धापिके-
दिक्षानामष्टाविंशतिवर्णाः सद्योजातवामदेवरुद्रयशिखाशिखालाः पंचमंत्राश्चांतर्भूताः पारुषैन्यकारादि
यकारांतेनवके विद्याकलाभूरुपरागेनमेतन्हि सिद्धिभुवनेश्वराणि मादिशिरुरुशिवदशाकस्य भुवनमि-
ति चत्वरिंशद्भुवनानि अष्टौ वर्णा मंत्रावघोरकवचौ ऊकारादिवकारांते नवकेनवके कलामंत्रौ प्रागवदेव
मंत्रत्वापि नियतिविद्येतत्ववामदेवाद्यष्टकभुवनेवामादिनवकभुवनचतुष्कोवर्णाः २ ऊकारादिलका-
रांतेनकालीयेनवके कालकलनत्वे शुद्धादिदशकभुवने महादेवादिभुवनत्रयं चवर्णाः ५ ऊकारादि
मकारांते विद्यापदनवके विद्यानत्वे त्रिगुणादिविद्याराज्ञीभुवने मेकशोनाकलामंत्ररूपास्वमंत्रागवर्णाः
५९ अकारादिविष्णांतेपेश्वरेनवके कलामंत्रौ प्रागवत् पेश्वरतत्वे ईश्वरभुवनादि विज्ञानक्रियाभुवनानभुव
नपंचदशके त्ववर्णाः १ ऊकारादिहकारांते सदाशिवनवके सदाशिवतत्वे सदाशिवमेवमशिवाद्यनंत
भुवनव्यापकमेवभुवनं कवर्णाः २ ऊकारादिप्रणवांते शैवनवके शान्त्यतीताकलाशक्तिनत्वाभिमे ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.उ्द्यो शिवतत्वेशान्यतीतानां भुवनादिकानि शिवभुवनान्तानि षोडश भुवनानि नेत्राभित्रमूर्तिः ईशानमंत्रः विसर्गा
द्यहकारान्ताः षोडश स्वराः १ सदाशिवतत्वं तत्वदीतानत्रपदस्थानेन तत्पदान्यतश्चोक्तानीति शेषः त्रितत्व
टी. पे. दीतायां तत्त्वात्मतत्वं निवृत्यादिमायान्तानामेकत्रिंशत्तत्वानि वृत्तिः प्रतिष्ठा विद्या कला मायाद्यन्तानां भुवनानां
१०२ शतमेकनवद्यधिकं प्रकृतिकोष्टकोशादिमानसणवान्तभूतिष्ठं वैपञ्चाशन्तयायस्य तत्कारान्तपदान्येकोन
सप्ततिः सद्योवामाघोरहृदयशिरःशिखाकवचाः सप्त मंत्राः क्षादिवान्तापकत्रिंशद्वर्णाः १ विद्यातत्वेशा
102/I न्ताकला विद्याईश्वरसदाशिवाख्यतत्त्वानि विद्याराज्ञादिसदाशिवभुवनान्तानि पदानि एवं पञ्चात् १२ॐ हृद२
तिवर्णा मध्यपञ्चाहुकारायाह्वकारान्ता ग्रन्थाविन्येकादशतन्त्रस्याधस्तनेमंत्रा रावकवर्णाः २ शिवतत्वेश
वेशाक्तिशिवान्तमयपदवर्णावः भुवनानि प्रायवत् षट्त्रिंशत्तत्वदीतायां तद्यथा निवृत्तिः कला प्रतिष्ठातत्व
शांते भुवनानां प्रकृतिपञ्चमानवयवानि प्रख्यापयेत तेषामेव निरूपणान्नाघोरहृदये मंत्रान्तवर्णाः १ तत्प्र
तिष्ठा कला वामदेवशिरः शिखास्त्रमंत्राः पदानि एवं एकानि नवचतानि कलामंत्रपदानि प्रकृत्यन्ते यावत्
देवमवहवर्णाः भुवनानि लकुलीशादीन्यष्टावंतान्यष्टौ २ नेत्रादिमवर्णाः भैरवादीनि हरिश्चन्द्रान्तान्यष्टौ
भुवनानि गणवायोषवर्णाः भीमादिशान्तान्यष्टौ भुवनानि ४ विशवर्णाः स्थाण्वादिर्वस्त्रापदान्तानि भु
वनान्यष्टौ ५ गंयेवर्णाः शार्वे भुवनम् ६ रमोलवर्णाः भुवने भुवस्य ७ जुपरवर्णाः भुवने पशुपतेः ८ सप्तो
यवर्णाः ईशानभुवने ९ शाहेमवर्णाः भीमभुवने १० उपसेमवर्णाः कश्यपभुवने ११ पायोवर्णाः मित्रभु
वने १२ पादेहवर्णाः विस्राद्भुवने १३ पाणोपवर्णाः रुद्रभुवने १४ वाचिरवर्णाः श्रेयभुवने १५ घ्राणो
पवर्णाः पृथ्व्याभुवने १६ जिह्वायांदवर्णाः वरुणस्य भुवने १७ वक्षवर्णाः खेडुवने १८ त्वचिनवर्णाः वा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

योन्नुवने १९ श्रोत्रेणवर्णाः दिशाभुवने २० मनसि च वर्णाः चेदस्य भुवने २१ अलेकृतोनवर्णाः
स्थूलेश्वरादिकरालान्तानि भुवनान्यष्टौ २२ बुद्धावर्णाः देवयोनिः क्रोधनेशो योगाष्टकानि
चत्वारि भुवनानि २३ अन्तर्भूतगुणतत्वप्रधाने ङवर्णाः शुक्रपंक्तिश्चयाद्यानां शिवगुरुश्रेणायोजना
णा भुवनानि क्रोधेश्वराष्टकं भुवनं प्रकृतिभुवनं वेतिपवभुवनानि एतावत्पर्यन्तं कलामेत्रपदानि
प्रभवन्त २४ वुक्तिविद्याकलाग्रयोरकवचो मन्त्रो मायान्ते षट्कलामन्त्रावेवमेवङकारादियका
रान्तमन्तरादिकाप्रगतंपदनवकंनवर्णाः लोहितादिगुरुशिष्यं पंक्तिश्चयनाडीविग्रहाष्टकं दहपाशा
गेन्द्रगाणेशवेशपाशभुवनानि द्वादश २५ नियतौ वायप्रपद्मगतं ङकारादिवकारान्तपदनवक
ङवर्णाः वामदेवाद्यष्टकभुवनं २६ कालतत्वे ङकारादि [illegible] नवारुणपद्मगतं पदनवकं गवर्णाः श्री
हादिशु भुवनानि शिवदशकं भुवनानि २७ रागे पदनवकं खवर्णाः सद्योजातादिरुद्रदशका
ख्य भुवनं कल्याणादि गुरुशिष्यदशकस्य भुवनं २८ अशुद्धविद्यायां पदनवकं चवर्णाः वामा
दिमनोन्मनान्तं भुवननवकं २९ कलायां पदनवकं कालीयमवज्रवर्णाः महादेवमहातेजोमहाज्यो
तिषां भुवनत्रयं ३० मायायां निवृत्तिपद्मा हकारादिमान्तपदनवकं यवर्णाः गोपद्यागन्ताना [illegible]
भुवनानि ३१ शुद्धविद्यायां पद्मा हकारादिवान्तपदनवकं षोडशपददीक्षावत ३२ सदाशिवतत्वेशा
का मा हकारादिहान्तनवपदकं षोडशपददीक्षावत ३४ शक्तिमित्रे शिवतत्वे मध्यपद्मा हकारादिशा
वान्तपदनवकं षोडशपदादीक्षावत ३५ अथ व्यापिनी ये चिन्तापि स्फुटीकृता सम्यग्दीक्षावि
धिस्त्रयोः सर्वाभिनिधीयतां एवमाह नदीक्षा निर्वीजदीक्षादीक्षितनवर्जेषोडशं मम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

योऽश्रावयेत्तस्मात्तत्रासौ योगिनीनां प्रिये तत्स्वरूपादितश्चालनायाऽवस्थितानि तेनानेन भेदेन समाया।
स्व. छं. नाभिन्नाभिन्नरूपो नैवेति सूचयति नानात्व निर्दिष्टैस्तु देवशास्त्रवान्यत्समुद्रैव लौकिकीं भेददर्शन
टी. पे. नवासनां चाहित्वात् ˝ ˝ ˝ ान्यपि भेदवशात्तानि तत्तद्रूपेषु सौम्यवत्तेन देवविशेषमपि भे
ववहन्नस्तत्ते येवपश्यदित्यर्थः किंच सांख्ययोगपञ्चरात्रवेदांश्चैव न निन्दयेत् तद्दर्शनस्यापि तत्तदुपत्ति
९२ दर्शनप्रयोजकत्वमात्रेणानिन्द्यतया प्रयुञ्जीतेत्यर्थः अत्र हेतुः यतः शिवोद्भवाः सर्वे ह्यपवर्गफल.
प्रदाः तत्तद्भावितमुक्तिकल्पितावस्थाद्विश्रान्तानां नानावाकांक्षावाकानयायापरिहार्णीयाभिविद्रांसस्य
102/II मुक्तिदा अपि अष्टविग्रहाद्याता इति भावितोऽत्यान्तानारूपाछिवात्मवेशात्तेषां तत्सम्यक्त्वे तद्
दर्शनस्यापि कत्वात् अनेन तत्र रायेन यतः शिवोद्भवं सर्वं शिवधामफलप्रदमिति पाठे भ्रमणा भ्रामक
रूहमित्युक्तिस्पष्टेति वर्णामाम भेयाभिप्रायेणात्म सर्वाम्नये तन्मायातत्त्वमात्तलिप्सया रस्तादिवद्यति
किंच सांख्ययोगस्मिन्नवित्तदाचारमप्यदर्शक तदावारतो नानात्वबुद्धिभेदं कुर्यादित्यर्थः ब्रह्मादि
देवतायाश्च मातृष्वसुमन्कामिनि वीरस्त्रैवभगिन्यश्च गावो भूतगास्तथा ब्रह्मादीनुल्लङ्घनीयानपि
कायानि मानवे लौकिकाचारतत्त्वब्रह्माद्याश्च सतिवक्रपारम्पर्येणाशिष्यप्रबोधयतिरहस्यार्थ
यः सगुरुः शिविशिरिमन्त्राराधनादौ अविचलः साधकः वीरारहस्यवर्यानिष्ठाभगिन्यो मातृश्च का
यो गिन्यः गावः पशवः श्रुतिपादितपवित्रभावार्थतानि पिशाचाप्सरादीनि गणाः प्रमथाः प
तान्सर्वान्न निन्देति सम्बन्धः किंच देवद्रव्यानि हिंस्यात्तसिद्धान्तेषु द्रव्यव्यवस्थित सिद्धान्तेनिष्व द्रव्यव्यव-
स्थित तद्देवार्थमेव देवस्वामिनि तत्र हिंस्यात्किंच शरीरेणैव भुञ्जीत अदत्तं परमेश्वरे गुरुणां यत्तत्र ९२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

साक्षीकृतेन तत्त्वदीयमन्त्रमपि नाश्नीयात् मन्त्रं साम्नेतयामस्यानन्यात् लिचवश्यानने साचारोस्मिन्निराचारो
ऽस्मिन्निति नोन लक्षुण्मयेत् अस्मानीतिनीयद्वाक्यान्निराचाराणीतिन दूषणानि द्रुतस्वरूपाणामिहानाम
पि भावादितिनात्र त्वगुपश्चीत वक्तकेप्ताश्रीयेत्रिंस स्वेष्टदेवतायै देने गुरुन्ते समर्पणयेत्सदेव अन्यथानि
त्याशौरिकाभावात् उपस्काराष्टशङ्खतुवलयमुक्तादीनि यद्यापकरणानि तेषां मतङ्गशास्त्रेष्वन
वयागविधौ देवतासङ्केतस्यानन्वेनानुज्ञातत्वात् संहिताविनयेन निस्संहिताशैवे शास्त्रमकानास्र्वे
त्सदा गुरुस्तद्वत्तातोऽन्यापि वाञ्छत: प्रायात्मेनार्यगुरोवेसमय: आह्निकेन विलेपनसन्ध्याकमेवरा
नेन आह्निकपूजादिनित्यकर्मसन्ध्यामन्त्रकालसपायामन्त्रापासा अर्चहितानापवनोनोस्त्ररेखामन्त्र
पद्धति शास्त्रपद्धति पारमेश्वरात्मश्रुक्रियासाधकविषयमाह त्रिकालेपूजयेद्देवं जपध्यानरतः सदा
शान्तमध्यात्मसार्यचन्तदेतान्यथायोगं पुत्रक .. समयान्पालयन्नित्यमुभयार्थफलप्सया उभया
र्थमैहिकमामुत्रि ...... लभोगमोक्तस्तदित्यं समयश्रावणानां क्रियादीक्षायुक्तानदीक्षानन्त
पविनमाह अतो विज्ञानदीक्षात्तद्यपवर्गस्याम्नन्तु सर्वेशः मथ्यात्मगतितावेणाकेवलेन विशेपिका अन्तु
एवंशाब्दक्रमाणोत्वात् क्रमेणाध्यात्ममात्मनिगतां ज्ञानेनेयथ्यार: मोक्षमार्गेसाररूपेणनकेवलेन
ह्रोत्रादिहीनेनतत्र शिष्यात्मानं गृहीत्वात् मात्मप्राणोनियोजयेत् अभिमानेततोऽस्यायं कुर्यादेवं
वनदा अभिमानमहमेव परोऽहं स रत्नरूपं एतम्मन्वे पूर्वक्रमनुर्यांविशेषमाह तन्वातेस्थततोधावे
शिष्यस्यतद्विशोधयेत् ततःसमुच्चारितात्कश्यपाद्यं तत्त्वत्रयं तत्वेनिष्कलस्वरूपं पूर्वाक्रमस्वज्ञाव यथु
क्तासमन्त्युवर्त्तस्थियि आद्यमध्यानभावनयाक्रिमेणशोधयेत् कथमित्याह भिन्नाभिन्नस्वरूपेणापेकेके

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

न्तयथाक्रमं सम्बन्धेन तत्तेजोऽग्न्यादेवताभिः समन्विते मंत्रकलाध्वनामाभिनेनाविकल्पविमर्शैकात्म्या

स. स्व. भिन्नेन स्वरूपेणोपलक्षिते तत एव देवताभिर्बिन्द्वादिभिः सम्यगभेदव्याप्त्यान्वितमेकैकं सकारोका

रादिरूपमत एव स्वस्वनामिन्यानेराख्यारवस्पर्शपती विमर्शप्रधानमत एवात्तेजोऽग्न्यारमविचलितमत्रधने

टी. पे. रूपं कुर्वन्निति शेषः तदन्नयाबन्धरंध्रेन्द्रमध्यान्मूर्तिपंचकादयः ग्रथयः करणाः मार्गे ताभिर्बाधा

१०३ च्छेते शिवरंध्रान्तामयांतरोक्तस्थित्या भूमध्यादिपदावस्थिततत्तत्स्थानपर्यन्तमाद्यिर्ग्रथिपंचकमेरसु

103 त्वा न भुक्त्वा आविशति देवः बिन्दुनादशक्तिसंयोगानुत्थानः प्रथमः स्मृतः देवतात्रनिर्मुक्तः पूर्वं बहि

र्मुख्यस्यैव तत्स्वरूपशालीनं कृत्वा पूर्वोक्तकारणावेपपुरःसरं हृदयात्मप्रशक्तिप्रसरस्वरूपाक्तूतकविम

र्शसारं मंत्रमुच्चारन्मात्रविमर्शप्रधानायान्तस्याएवशक्तेर्बिन्दुनादसंयोगादिति प्रथम ```` तुलान्ति न

पीतवर्णाव तत्रप्राप्ताथिभ्रमाद्यलमध्यात् बिन्दुतेजसा ‾ गिरस्योर्ध्वाख्यारकंमणापोगानदत्त्माबाम

समोद्गातोऽवस्थाविश्लप्रदाम्बदेवत ‾ पूर्णानिर्मुक्तः ईश्वरांत्पदेवतासमापन्नात्मा पदेवगुणादृष्टौ तत्त्व

गतगत्याप्यमुद्धांत्यगुणामंशोपत्रूपरसमर्थः एवमाप्युणगुणोऽमुख्यार्थं द्वितीयमाह वतुर्थानसमन्वितः उद्धा

तः सचदेवविशिद्वितीयः परिकीर्तितः चतुर्थस्य बिन्दुस्थानस्यात्मोर्धचंद्रस्तेनप्राप्तस्य ग्राथितः तदत्रभा

वावेशात्त्रयस्म्यर्थः त्रपगुणाश्रुद्ध्यर्थं तृतीयमाह हंसादरसमुच्चारः स दीर्घबिन्दुसंयुतः अर्धचन्द्रात्रिरो

धिन्याशुद्धातत्त्वतृतीयकः हंसपदस्यरेफस्वरूपस्य वातरस्यानिष्कलमत्रस्य समुच्चारणमिति एवोक्तोऽस्मार

मुदीर्घोद्रसदीर्घस्तुते मत्त्वमिति भाविनीत्यामकारीत्तेस्तुतस्त्रेनापि प्रथमोद्गातावाधिनादिबिन्दु

नात्मत्वरूपेणसम्प्यापुनतस्मात्द्विश्रांतस्तत्थार्धचंद्राद्विनीयोद्गानविश्रांत्येवयोनिरोधिकास्थानोतेन्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रेस्तु नीय इति पार्थिवरूपगुणाष्टुद्विकादित्यर्थः स्पर्शगुणाशुद्ध्यर्थं चतुर्थमाह मित्रोद्धातो यदा देवि
नादान्तस्तु तदा भवेत् उत्थितः सन् देवेशि चतुर्थः परिकीर्तितः भिन्नाउद्धातः इति शेषः कारुद्धातस्या
नानियेन मनोव्यापारेण सद्गुणयदा नादान्तनादात्तु भवति विश्रान्तो भवति तदा सच्चतुर्थगुणशुद्ध्यर्थं चतु
र्थउद्धात उक्तः तदा शक्तौ भवेच्छ उद्धाते तरयोज्ञः शब्दगुणशुद्ध्यर्थं पंचममाह स एव वा तरोव्यापी
व्यापिन्यां नेत्र वा स्थितः तदा तस्मान्न देवेशि पंचमः परिकीर्तितः। सचैवेति नैष्कलः व्यापिन्यां तत्र स्थितन
हि श्रान्ति रूपः पंचम इति पंचमस्य शब्दगुणस्य शुद्ध्यर्थमुद्दिश्य ॥ पंचोद्धातं ततो दत्वा पृथिवी साध्य
येत्तु यः ततः इति पतः पंचगुणा पृथ्वी वपुः इति ज्ञानी अत्र पंचम उद्धाते विदुस्थाने पार्थिवी धारणा
प्रत्येक प्रणवानुद्धाता उत्सार विदुर्ध्वं च नादं निरोधं नादव्यापिन्यन्त विश्रान्तौ उर्ध्वं विश्लेषान्न न गृह्यादिशो
द्धाते गुणपंचके भोगमोक्षभावशोधयेदित्य च व्यापिन्यन्ताश्च यणाप्रिसन्तव्याम्या पार्थिवतत्वभो
गस्थानं एवमपि व्यापिन्यन्तानुप्रवेशात्मकोन्यत पंचकाद्धात गुणपंचक मशुद्धि मन्या पृथ्वीतत्व
शोधनादित्यर्थः नान्यथेति कुर्वीत दीक्षायामेव तत्वशुद्धिं भवतीति भेदवादिवत्संज्ञानदीक्षायां स
शपितवोक्त इति दीक्षायामपि ज्ञानस्यैव प्राधान्यादिति निर्णीतं तन्मात्र कं चशुद्धिमन्तेषां परमेश्वरे पि यस्य
ज्ञानात्र संप्रासि क्रियात स्याविधीयत इति तदित्यम्। शुद्धेन पार्थिवेन तत्वं विति तत्त्वतयोगिभिः जलेभूः
तेन दैवेन दात्मना संयोगात् अथ शाद्वं क्रमसमन्वयति सचशुद्ध तत्वाच्छिखप्रवेतन्याद्यदारणा ततस्त
न्यीकरणात तत्रात्मप्राणयोजनं मंत्रशारणाशिषात्मस्वात्मा नेसामरस्य भावनमित्यादि रूपः तैद्देवेति
पार्थिवेतत्त्वं जलीभूतमित्युक्ताश्च ईदृश तत्वानुसंधानमुक्तं योगिभिर्योग इति अनेनायोगित्वेनो ना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.च्छ. पिकोरोमार्गविदितिदर्शितमेतदात्मनामेहेतिशिष्यात्मानमपिजलतत्त्वभोगापतेदेकात्मतामिवप्रा
प्तंचिंतयेत् अत्रचावमेवंचेदंमंडलमध्यगतंजलविंदुरूपंजलतत्त्वधारणाविभावयादित्याम्नायः अ
टी. पं थपार्थिवतत्त्वशिष्यात्मनुवपथोक्तभावनयाजलीभूतंपुनर्मंत्रीतद्वत्तत्त्वगुरुर्भवेत् विदुत्तधारणाश्र
१०५ के तदेवतन्निष्कलस्वरूपंमंत्रीतिलक्ष्मामरस्य: विंडतसर्ववेदस्थानेधारणाख्याख्यातावत्तदितिसू
चीतम्पुनरर्थचेदंनिरोधिनादव्यापिनीपदेषुक्रमेणविश्रांतिरूपांस्मतत्वातान्मयादित्यर्थः पुनरुग्र
105 देदितिपाठश्चतदुष्टमोदार्यायोगेनदादित्यजलतत्त्वसंशोध्यपूर्वोक्तमामरस्यान्तक्रमेश्रितत्वात्तज्जलत
त्वात् शिष्यादात्मनिचिंतयेत् अनयशोषितेनोपसन्नेतेजोरूपेणविचिंतयेत् यथ्यैवदेवतायशि
ष्यात्मनामेहेत्यादिप्रागवत् अत्रचनिरोधिकास्थानेशक्तिलांछितेरक्तवर्णत्रिकोणमंडलादिरूपतेज
स्तत्त्वधारणाब्रह्मनिरोधिनादव्यापिनीस्थानेषुविश्रांतिरूपाः तेजोरुद्रात्मस्वयमेतत्पुनिरोध्यतमवश्चि
ताः तेजोरुद्रात्म इत्येषःपाठः निरोध्येतेक्रमात्तत्तेजोधारणांवेदित्यर्थः तदेवंत्रिमिरुद्रात्मस्वगुणान
जमिपूर्ववदत्तत्रपूतेनराधपंचकेषुरुद्रे नास्तितेजस्तेजोवायुरुद्रात्मद्वयशोधितः एवंवत्त्वस्यात्मस्य
त्वादिहात्वात्मसःशांतेषिभावनादस्थानेषुडोनानाविंदुलांछितनीलवर्णमंडलादिरूपावायुधा
रणाब्रह्मनादव्यापिनीस्थानयोन्मत्रविश्रांत्यात्मनोरुद्रात्मद्वयनवायुतत्वशिष्यात्मनोभोगस्यानुशोधयि
त्वा आकाशेलीयमानंतद्रुद्रात्मनंतुविचिंतयेत् तेवायुमतद्यनक्ति नष्टेवायोततःशून्यमुद्रात्मकेनयो
जयेत् नष्टइत्याकाशशेषीभूतत्वाच्छिष्यात्मनोनवेधकनाप्लुलितेततःइतिसूक्ष्मतसमाकाशतत्त्व
मंतर्भूतेनराधपंचकमुद्रात्मकतिआकाशसेकगुणत्वायश्रुतत्त्वसूक्ष्मतमस्पर्शम व्यापिनोमा। १०५

नविज्ञेयापंचमातेष्ववस्थिता पंचमंत्रोमतत्वात्मं । मेतेष्ववस्थितास्तेनाद्योन्तःसूक्ष्मसूक्ष्मसत्मशब्दशक्ति
लोच्छितपीवत्सलमहाकाशाख्योमपाशागवह्वमेत्रोख्याशाभिरेगुरुःशिष्यात्मनामहाद्वैतविश्राम्यरते
नोमयतासममरख्यादेववाचज्ञानदीक्षामाहात्म्यनवाविनाशेनयाध्रुवभोगप्रदत्वामावेनावयकत्वा ।
त्मवेवभोगपर्थः शिष्यस्यशापितामवतियतश्चिदानंदस्वज्ञानक्रियाख्याशक्तिपंचसामरस्यसतन्त्वः
श्रीमत्स्वच्छंदभट्टारकश्चिदादिशक्तिप्रधानशिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्येतत्वपंचकात्मतामुद्दिष्टता
मपिव्यापिन्यादिविंदुपर्यंतपंचकलस्वरूपगोपितात्मकमहामायागात्मस्थाऽदयमायादितिमेत्तात्क्रमा
त्क्रमम्यपिकाधिकसूक्ष्मावांतरत्वात्रिंशत्तेषड्भिः पंचकप्रपंचटकैरन्योन्यमांशक्तिव्याप्तात्मकं व्याप्यव्यापकं ।
भाववाभिव्यास्थितत्वान्मत्रवितिप्रमातृभूमिकायामितिनरदुग्रहस्यामतत्वस्वरूपेणयोगिनागुरुणा
शिष्यात्मनैकीभूययथोक्तोद्धातनयाभिप्रायाशिष्यचेतस्यसमियाभूमिविलाप्यज्ञानदीक्षायांविदा
दिशक्तिपंचकात्मत्वमेवापादयितव्यं अतएवपवित्रिंशत्तत्वाभिमाससूक्ष्मपृथिव्यादीनीत्यसंशो
ध्यापिमंत्रसंस्कारमयंसमानमपिपदंशोधयितुमाह समनायोततोप्याप्यात्मासूक्ष्मसूक्ष्मतमतत्वस्वरूपंचमन
नमात्ररूपायांसमनाशक्तौगुरुणाशिष्यात्मतावन्मात्रभेदसंस्कारानिरूपणार्थयाज्यइत्यर्थःएवंच तत्व
व्यापीसतरूपेतै अशेषतत्वप्रथमासूत्रेणरूपयत्नमनाख्यतत्त्वेनव्यापकइत्यर्थः इयतिसंस्कारप ।
र्यंतेतत्वज्ञातेसंशुद्धेशुद्धात्मतामासोतीत्याह आत्मव्यापीततस्त्वार्थं भवतीतिशेषएवमासादितपरशु ।
द्धात्मस्वरूपोपिशिष्यात्मानंतोपिपरचिदादिशक्तिभेदसाधारभेवतोसमनंतरंवक्ष्यमाणयोजनि ।
काक्रमेणोतीत्याह सर्वव्यापीततःपुनः भवतीतिशेषः अत्रयोजनिकामात्रंरूपयितुमेकोद्धातरूपाशु ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. स्व.
टी. पं.
२५
105

किमाह तत्रांतर्भावितोद्यन्मानद्भुतैनैकनेयोगवित् योजयेत्परमेनत्वेतन्मनातीतसर्वगे तन्मनामंतः
समनायाऊर्ध्वपदे उन्मनातीत इति तदुन्मावाघ्रैवशेनशक्तिमनस्वरूपायादनां योजयेदित्याक्षि स्फुटय-
ति योजनेतुपरेनतंमेमृणडेविवदास्मद् अनयोन्मासाधर्म्यावदानगम्पतेदर्शयति तत्र ॥ मंत्रमुच्चार
येदिति हस्वदीर्घस्तुतपरं प्रणवविभागेनयावन्मनत्वपरंगते हस्वदीर्घस्तनेसूक्ष्ममिति सूक्ष्ममिति सम
नेतरमेवपंचप्रणवव्यापिकाख्यं अकारोकारमकारबिंदुनादमात्रापंचप्रणवैकदेशभूतानामपिदे
शोपिव्याख्यापि: सर्वरूपमनतिक्रान्त इति स्थित्याप्रणवत्वमितिवक्ष्यतितत्तोहस्वमंत्रमुच्चारयेदित्यादिमा
मानादिकुवणपंचकमेवपरस्परविभागेनेति सूक्ष्मातिसूक्ष्मभेदेनतेर्ध्वः परंगतम् उन्मनातीतेप्रामेत
दत्र चिदेवविंदुःसपंचकमर्धचंद्रनिरोधिकानादश्चशक्तिसपंचकव्यापिनीसमनोन्मनः ज्ञानीयादि
तिशेषः त्रयाणांब्रह्मादीनांदेवानांममाहात्रोयद्ब्रकारोकारमकारात्मनिकालात्रयेतन्मय्याक्रिव उ
न्मनाच्चपरश्चैवसर्वव्यापीपिवोव्ययः ज्ञातव्यइति शेषः यथाव्याख्यातेनयत्र हशोचेनतत्सर्वेसर्वमेवति
तत्वनिश्चितं तदित्यन्मनात्मासर्वेमशेषेणाविधिमेषायथाक्रमम् तदात्मयोजयेत्मंत्रीअमयानेवयो
जयेत सर्वामितिवीक्ष्यावार्यमाणादिविक्षतमेषामात्रप्रेमया विधिमुच्चारणा अशेषाणि
अयानितुकांचुमेवरनपवमंत्रीसम्यमंत्रमतत्वविनमवविधिस्फुटयति विंदुस्थत्रितयशब्दे मंत्रमेम
यालायन्मकारांतेत्रितयेतद्विदुस्थाविद्धत्रभवान्मनामापादितेमत शब्दोनादान्तनिष्कर्षान्नमयमाया
देयस्मात वतुर्थीविंदुरेवहि तस्मानचिन्नाविश्रान्तिपुरः सरमेवनाद विश्रान्तमकारान्तत्रयकर्षयान्तदोन्त्र
य ब्रह्माविष्णुरुद्रश्चाहुः वाच्यभेदादेतस्य त्रिमात्रवर्णाउरूपेनमात्रात्रयमेतदुच्चारणक्रियात्मतया

८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वर्णोऽस्य तद्रूपतया स्थूलमित्यर्थः चतुर्थं तत् ईश्वरो बिंदुदेवत्यं तत्सामर्थ्यमयेऽस्त्यर्थः तदिच्छयेश्वरो·
च्चारयः करोति कण्ठे शब्दः प्रवर्त्तते तस्य हृदयाद्युच्चारणाद्दकलात्मकमेव सततं तद्रूपः शब्दः कण्ठप्रक
र्षेणावर्त्तते तन तणप्रभृतिपदप्रणवापिकारवदुपमाणत्ताद्युच्चार्यतामासादयतीत्यर्थः सच तत्रश
ब्दः क्रियातस्य उच्चारणक्रियान्तर्गतः प्रत्यात्मकशब्दरूपेण ``` मध्यदेवगव्याप्त इत्यर्थः अतएव
वामा क्रियाशक्तिरितिस्मृतः तदिच्छमनुच्चारणप्रयत्नेनः सशब्दस्तालुकेंद्वविशेषितः संप्रवर्तते नासि
कांते भ्रूमध्ये तदेनावस्यर्थेतामाज्ञी क्रियाशक्तिर्व्याप्तिरेथ॥ ज्ञानेशक्तिस्तु वित्तेयायत्नतः परमेश्वरी
मूर्धस्थानगतः शब्दो ललाटांतमवस्थितः यदा सएव शब्दो योगिनः एवंकामामाद्यादिप्रयोगरूपायत्र
स्यावस्थानतो वचद्वादिस्थानान्मुक्तो ज्ञानप्रकाशे शब्दः ललाटांतमवस्थितो भवति तदा सत्तत्स्वरूपतोपसंह
ाद् नु भवप्रकर्षमापन्नो ज्ञानशक्तितामतीत्यर्थः तदिच्छयविन्दादिरूपतामामाद्याकारोकारमकारा
त्मा वर्णेः शब्दगतः शब्देनाद्यात्मतागतस्तद्रूपतामामस्त्यात्मतत्त्व तेषामुच्चातः सतकीर्तितः तेषा
मितिविन्दुनानामपदनादकलानुभवात्माशब्दः पंचादिभेदभिन्नउक्तातः एवमुक्तो नत्वन्यः कश्चिदेवमिय
तीमात्रभूमिमाश्रित्यापि तत्रस्य विनिवर्त्तते येऽध्वीशक्त्याविमोपानमालिकामनारुह्य तत्रैव मेतष्यति
येते विवृत्तानविवर्जितः नादस्तुः परमानंदशिवत्वमिमाधकतमामाज्ञामिच्छाशक्तिमेवनाविशति
कृतत्वात्शिवमत्रतमसोमरपदारोहयत्नः कार्येऽस्त्यर्थः अध्यात्मेव बिंदावदेशस्तत्स्वनमानुभवगम्यभा
विनमेवातरस्यविभागदर्शयितुमाह॥ पंचधावस्थितोबिंदुरर्धचंद्रनिरोधिका भुवनाधनिविंदावर
णस्वरूपणावमस्वरूपनिवृत्तिश्च प्रतिष्ठाचविद्याशांतमध्येव च परिवारः स्मृतस्तस्यशांत्यतीतस्य स

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छं.
टी.पे.
१०९
106

ष्ठेते तस्य वायवीयो भागो ऽशो ऽस्य तीतावस्थितेतितया उत्क्रान्त्यैवन्तावनीर्कर्तिः स्वप्रभावि मलाशि
वा ऊर्ध्वं विदेस्य तासिना निरोधेशेतस्य चेते संधनी रोधनी रोदीत्तान बोधानमापरेति एवं एषा एवं वया
वास्थितत्वं अथ तस्या तीता भवन्नाद: तस्या निरोध्यानुभव पर्यन्त व्यामिक बिंदुदेवस्य तो बिंदुदेव सती
नः सम्यवेत्ते नादो भवति नादा मर्शरूपत्वा म्रेतिनामिति एतत्येन स्पष्टुक्ति बिंदु देवेयनादरूपता पत्तिः प
वमुत्र रूपापि दर्वदृर्वीवस्थ्यवातरोत स्वप्रकर्ष मित्तीनामाशयेन स्पष्टीयो त्यापतदनुभव शक्तिमा अप्राख्यि
तस्य सोमभवेन एषयमारितेवक्रे एर्वा नादिव्य करणावथीनावच्छिन्न मस्तीत्यर्थः एषच देवदेवः
सदाशिवः देवस्य यो तेन मन्त्र स्यविदारणदेवः मातिसायदीमः प्रभुश्च एषनादरूपः चतुर्विंशो भवेच्छ
द्वः यः स्ववेराव हः स्मृतः नादावस्थावस्थातिरदिकादीपिका चैव रोधिका मोविकारेत्यति एताभिः श
क्तिभिरस्य चतुर्विधत्वं नवबोधगानुसमन्या व्यातात कलानामात पंचसीतिभविष्यतितत्कथमस्य
चात्तुर्विध्यमत्यम तस्यास्तत्रशाङ्खाभिरस्तीत्याह एवमानवेदेशद: यः एवमः अकारेनाप्तो शब्दरूप
तयावहतीत्यर्थः कथनदिभवत्याह ऊर्ध्वगामिनस्तोसस्ता नादोर्ध्वगतेस्त्वाख्याख्य वस्थितायाः शक्ते
तस्य शान्तदेवाभिन्नत एवनादातः अयुक्तं धनिरितिवा स्पतेरत्यर्थः अथ तस्यातीता भवेच्छक्तिः त
मपिवावयतीत्यर्थः साच एवयान्तस्थावस्थिता तहत्याति ऊर्ध्वतः संस्थिताम्तुक्तिः समकभुजगाकृतिरव
पक्रम्य सन्त्वावेवस्मृत स्वाव तयावेवास्यताम्ब्रिताव्यापिनीति अत्र शाङ्खाभिः तीणात्कोटयानुभव
त्याह स्पर्शान्तवमेवेदवि ज्ञातात्मेति शेषः किंच अन्मावित्तत्र दृर्दवन तत्र शक्तिपदेयप्रान्मवि स्था
नानुभवतः महदेवदितिशिव पदेनामानीतियावत एतत्रऊत्ररूपापियोज्यम अथान: व्यापिनी पर

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तेष्वेव पंचधा व्यवस्थित सोऽपि सुषुम्नोर्ध्वपदमारूढस्य योगिनो व्याप्तिमयाद्व्यापिनीरूपो भवति तत्र व
व्यापिनी व्योमरूपा चानन्तानाथाश्रितेति वहामाणस्य तत्र स्वशक्तिरूपवक्त्रानुभवोऽस्ति अत्र च वा
ग्रमाश्रितस्पर्शकदाचिदेहमिमानवा कदाचिदिति तन्मदार्णवमध्येव शांतस्पर्शं वेत्ति देवतिनदारो·
हप्रकर्षे व्याप्तिमात्रमेवानुभवति न तु पृथक्समीति इत्यर्थः । तद्दिव्यम् व्यापिनी सामसुदिग्धानत्तानप·
रमेश्वरि यदेतन्स्पर्शं वेत्ति वान्वीतस्कं सा व्यापिनी तत्र्युपमहते नत्तानमितिशेषात्तानु शक्तिरूपवि
ष्वाशक्तिरित्यर्थः । अथ तस्यापि समनातीता तदपि व्यापिनीज्ञानमतिक्रम्य स्थितेत्यर्थः । समनेक्र·
मविज्ञानमुन्मने अपदमाक्रम्य त्वाडन्मनानुभवं प्रविविक्तः मनस्तत्र न कारयेत् ततश्चैव न पश्यदिदित्यर्थे
तदियतीयामिच्छाशक्तिव्याप्तिमात्रीत्यवसेयं समनायां भावाभावात्मनो विश्वस्य भेदस्यास्तत्र गणाहृय
त्वमलीतितामतिक्रम्योन्मनापदमारोहन्मध्ये केवलात्मतामनुभवतीत्याह शुद्धात्मा ततो भवेत्
तदिन्यं शुद्धदेवतन्मस्वरूप सामरस्याय त्रिशिखात्माने गुरुप्रवरः उन्मनाख्ये ते नियोजयेत् उन्मनायामेवेतिम
मासः स्वातंत्र्याशक्तिसामरस्यात्मनि स्वतंत्रभट्टारकसंवेदने विश्रमयेत् तत्समावेशाभिज्ञ इत्यर्थः । एव·
च अत्र शक्तः परशांते महाशांतिमवाप्नुयात् शक्तेप कलत्रामः समस्तस्य भेदकलंकस्य गलनात्पर·
शांतत्वं तत्क्षिप्रं गुरुपारम्पर्यागतः संप्रदायः प्रकाशितः परस्यैव पारस्परे गुरूणां शक्तिसदाशिवश्री
कण्ठादीनां पारम्पर्येणायं तावद्दृश्यानुभवसेचारक्रमेण मया विदितः सम्प्रदीस्ताणादिदृष्टवशक्तिपा
तभाजां प्रदीयते इति संप्रदायः प्रकाशितः सत्वापि संक्रमणा युक्तिदृष्टं मयापि कथितश्त्यर्थः । तदेव·
गुरुतोऽलब्धोऽपि स्वप्रत्ययायथाहृदयमापमेऽगुरुदेवेनैः शिष्याणां संपाद्यते तत्र योजनेतत्परेतस्वेडपा·

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छं. यः कथितस्तत्त्व ज्ञात्वाचार्यस्माणितश्चाणमेवाथमेवन इत्यादिना वक्ष्यपटलोपवेत्यर्थः तदिष्टं सर्वो·
त्तमसिद्धिसंप्रदायं एवं तात्वा वर्गमोदेमर्वकमौगौ कारयेत सर्वो सर्व्वमवहारदशाभुपरिमानमाहात्म्यप
टी. पं. वनिष्ठदिति यावत् आचार्यस्याथकारी अमलोवितश्वकर्मसेतन्तानपूर्वकमेवप्रभुंजीतेत्यर्थः वर्गारोहइति
१०१ प्रागवत एवं तत्त्वदीक्षाप्रसंगेन क्रमयं ज्ञानदीक्षा अन्याधदीक्षा स्थापिकतेन्मतिम स्याशितोद्ददाति तत्त्वाध्वा
नेकलाध्वानं भुवनाध्वानमेव च वर्णमंत्रपदाध्वानं देहस्थं वे शुध्यतीतिप्रिये यथा तत्त्वमौक्तिकापराधपंचकेन
107 ताध्वानमेवेहस्तस्तान पूर्वंपरेततत्त्वयोजितपित्वा शुध्यतिपरमेश्वरनामामोतिगुरुशिष्यात्मना सहतत्त्वयोज्य
मध्याध्वानमर्थमेवकृत्वा शुध्यतीत्यर्थः तपमेहरति प वैधारणादीक्षा विज्ञानदीक्षामिश्रुपक्रम्या
पिशोक्तयाधारणाक्रमेण क्रियमाणत्वधारणादीक्षेत्युपसंहरपिनदोषः तेषां सर्वेषां गुरूणां कार्यं त्वभि
रथप्राविपटलमध्यवर्तिनारपिशुपटलिकोमेमातिकरोति कर्तव्ययोगिनात्रतु मंत्रसिद्धेनवादेविया
गिनापरममानक्रमेणयामंत्रसिद्धस्तेनकर्तव्यान्तद्वयोरग्यत्रमामर्थ्याविशेषानेदमप्यनेनापिकार्यमित्य
मियम कृत्वैव स्वकृताभवेत् सम्यग्भित्ति सामान्यमेव नेदेवेवतुर्यपटलेकलादीक्षाकाश्रमदर्शनेतु
न्यापकत्वदीक्षाचइहत्रिपंचनवषड्विंशद्दाध्वसमस्तत्त्वदीक्षाचनवतत्त्वदीक्षावत् वर्णमंत्रभुवने
दीक्षाश्च तमः कलादीक्षावत् दशमे च विनतानां भुवनदीक्षा भविष्यतिपत्येतापकाद्दशाध्वे विचित्रा णादीक्षाना
नदीक्षाचोक्तात एवमष्टादशसंख्येताः सबीजनिर्बीजसघोनिर्वाण भेदात्तत्रैकविंशपषड्विंशद्भवति आचार्ये·
णातु सबीजैव द्वादशभेदासा पंके द्विविधमिलोकधर्मिभेदाद्विविधपूर्ववच्चतुर्विंशतिभेदासमयितिन्वस्मा
मस्यानुक्तत्वाज्ज्ञानक्रियाभ्यां हृदाद्वित्ययिभेदन्तो द्विविधेतिचत्वारप्रतिविह्मसेपनादीक्षाभेदः तत्रापि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सकलनिष्कलाद्यौरस्थयोग्यनुष्ठानभेदात् लोकधर्मिसाधकस्याचार्यानवैविध्याद्वैतिकनैष्ठिका।
चार्यभेदाच्च बहुप्रकारा भवन्ति तद्दीक्षा याभेवशनिर्वतिष्ठते भोगमोक्षहेतुदीक्षा यां किमात्मनः संस्का
रः क्रियते देहस्य किमात्मग्रहदीनां मलानां किंवा कर्मणामात्मनश्चायनशक्तिपातस्यतद्धितस्यवा
शक्तिपातेनैव तीव्रमलस्यात्मस्यवा --- कथमात्मनः संस्कारः कर्मनिहृतिः सात्त्वकः स्वभेदविनिवृत्तिः
प्रकृत्यादिविवेकदर्शनस्वरूपसंज्ञानदृष्टिर्वा देहस्यापि कः संस्कारः किमिन्द्रियप्रसरणसामर्थ्यरागहान्या
पादेन -- लेनवा मलानामपि किं तेदेवकार्यप्रसवसामर्थ्यमपरणापेत्तं संस्कारः एवं कर्मणां सचा कि
मागामिकप्रमाणकाशुक्तिसिद्धोपिवानशक्तिपाताद्यात्मग्रहादिमलत्रयः मलत्रयस्य शक्तिपातउ
त्यन्यासाश्रयः अन्तर्गणमलस्य शक्तिपातसर्वसौम्यात् मलत्रयान्यतवनश्यियतन्तपवतस्यात्मनः संस्का
रो भवितुम्नीतिकिं शक्तिपातहेतुकेन दीक्षाविधानेनात्मनश्चानित्यकस्वभावस्यकर्मणोगतिहत्य
निवृत्योरविशिष्टस्यकः संस्कारः वैशिष्ट्यानित्यताहानिः कर्मभोगयोर्भूतिक्रियाश्चयातस्य किं तृतेनेनस्म
मवायासनिवृत्तशनैश्चात् सोपि कर्मादिवस्त्वात्मस्यवेति आत्मनोनभोक्तृत्वे कर्तृत्वे नापि न तदुपशमा
त्मा शुक्तिः स्यात् प्रकृत्यादिविवेकस्वरूपदर्शनपक्षोपागतनवभावनयास्यभेदमानयतः आत्मदर्शन
मात्मीयादिदर्शनस्यात्ममलानां च रागादीनां चेहेतरितितनोस्यवधपवस्रहेतदृष्टावपरस्यकस्याप्यभा
वाल्किया भोगानुपपत्तेकर्तृत्वेनैश्वर्यविप्रलोपापुरुकात्मनास्यात् देहस्त्वप्रसरणसामर्थ्यापादेदी।
क्षितस्यकरणविकल्पस्यात् रागादिदोषास्मभवामलकारीतिनस्यनन्विवर्तनेन देहस्ममलनेदीक्षान
तवेदेहपातयावत् मलानां तेदेवसामर्थ्यमापनप्रवृत्तिसिद्धम् मरणापेत्त्यसामर्थ्योधानमिति पलायमा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.उ.
टी.पं.

108

न्मार्गः स्वत्वमेवेत्यदीक्षितस्मान्मादिग्रहः आगमेदेवोपलक्ष्यते एवं कर्मस्वपि वाच्यं आरब्धकार्यकर्म
मेशोधयेत्दीक्षायां न सामर्थ्यमिति चेन्न अन्यत्रापि कर्माध्यायामः आगमप्रमाणकमेतदिति वेदागमस्य
नेदर्शने कः प्रतिबंधः मंत्रशक्तिवशाद्यथा बीजमंकुरं न सूते तद्वत्कर्मबीजान्यपि न संसारं भवनशक्ति बी
जादिसंसिद्धस्य तावद्बीजादिवद्दीक्षितस्यैतल्लाभ्यंकुरादाहादयोप्यसामर्थ्याधाने हेतवः किं यत्ना सस्वत्ता
त्कर्मणा समभ्यङ्कुरादयो न मंत्रीतितानि दीक्षेवरूपयतीत्यादयं रुदीक्षादीक्षितस्यलाघवमप्यालभ्यत इ
ति चेन्न नास्तु तस्य पापाप्येश्चाकृत्वाभावात तस्मात्कर्माणि कर्त्तव्यादि भावप्ररूढिकाशनं सर्वेषामेव मोक्षः
तिग्रहे दोषयतेरङ्गात्मसंस्कारपवदीक्षानयास्ययमात्मा संकोचाभासतनेवरूणामसमन्तात्मेत्रङ्गाखिलापश
ही केनाणवेन मलेन शुभाशुभवासनात्मनाविविधजन्मायन्मोरादेनुकार्मेणतत्प्रभवेनच कंचुक
पुर्यष्टकस्थूलभूतात्मना जातिकाविधिर्देहतदाश्रयविचित्रभुवनभोक्तृत्वार्थसार्थप्रतीतिभाजामा
याख्येन मलेन च वलितः यतः सर्वेष्वेव तत्त्वेषु विति --- भिव --- दिमयौतकल्लोलवशनाकीर्णः कृशानो
रादिरूपो मुक्तेर्जानामीत्यादिप्रतीतसिद्धरूपवायमर्थः तदीदृशस्यानन्तजन्मसहस्राभ्यस्तेहगवसान
स्याप्याकस्मिक गुरुपिथ्यामिभक्त्यादिवशान्नीतु विदितशक्तिपातानुसारनिर्वर्त्यमानयादीक्षयादीव
तेज्ञानसद्भावः क्षीयते पुंस्त्ववामनादानुतपणामशुक्रादीत्तनेनेह कीर्तितेन्यात्र्यायनिरूपितास्थित्याणा
वादिपाशप्रशमनस्वचित्तमंत्रशक्तिवशाद्दीक्षानामिवपुनः शेषाहादनसामर्थ्ययत्तनालंबीजादिसं
सिद्धो विधिः पुंसां जन्मनैनै लाभ्यं यानि दाहादेव पिशुक्तिश्रमेगनश्यत्कैतेन्तैषामेवापहास्यताभावि
कर्मनियतः स्यात्सर्वजेनमच्छा त्रिमायान्मनो विषयस्थ कार्यकारणा शक्तिप्रशमनबीजवद्यत्मंत्रैः ॥

८

क्रियते तत्राप्येतदुक्तं प्राग्ग्रन्थेनैव लाभं गतो देवीजपवशात्किं निरोधकत्वेनत्र विशेषमंत्राणां न तत्तत्रा
पीयूषयते तत्त्रीविंत्यप्रभावत्रानेपापाशप्रशमनेपि सामर्थ्यं किं न मलानेश्च यदोषाः सर्वीजमंत्रानादी
क्षितेष्पनिर्वाणिनाद्दशयत इति किमसामंत्रैः कृतामिस्त्रश्यनेनदक्षापुरयतेशेत्क्रपाशशाक्तिप्रतिबंध
नेमंत्रैः क्रियतेस्पनतद्गरागद्वेषादिप्रशमनेयथास्थितिविदूपयेपवहूष्यमनिर्वर्णापिलोकोत्तरसमणीव ।
शीकरणं मंत्रैः क्रियते तद्देहाद्दाराभिक्रमेशोय्यनाहतेमानेदेहेरागाद्यनिदृप्तावपिमाविशेषतितिय ।
नपाशानाकुर्वतां मंत्राणां किं मायातत्तौ तुल्यमशक्तिपातमतानां न च दीक्षा नेतरे रागद्वेषादि प्रशमश
नशोपिदृश्यते सद्यो निर्वाणदीक्षायां चैत्रकालिकपाशशोधनानंतदेवदेहादिविगलनेशिवत्वाभि ।
व्यक्तिश्च भवत्येव शिवत्वाभिव्यक्तावत्र किं प्रमाणमिति चेत् मंत्रप्रभावसंपादिततत्कालिकदेहद
शांप्रशमनोद्भूतमनुमानेयथाश्रुतोमाप्यायवशीकारदाहोच्चाटनशोषणमारणादिमंत्रसामर्थ्यो
द्भवत्येवेति चेतसि निवेश्यतां तत्कालमेव दीक्षातानशिवत्वाभिव्यक्तिः किं न भवतीति चेत् स्वकृच्छ्रा
नशालिभिः क्रियमाणायां सद्यश्शोभवत्यसौ अपि दृश्यते एवं अथ्याश्यते नित्यस्यात्मनो दीक्षातः
सकलपाप्मनोसंस्कृतत्वात् संस्कृतत्वभेदाद्भेदः स्यादिति चेन्न तन्नत्यतिभासभेदेपि ग्रस्याहृतनर्कदेवि ।
मर्शकैनेकत्वसिद्धेः द्राक्षाद्यादौ देवकुलादौ विवतद्धिमर्शकाद्धिमर्शवशाद्देवच सर्वैस्यवस्याइति
प्रत्यभिज्ञायां निर्णीतप्रतेन भोक्तृत्वकर्तृत्वाय्यपपस्य समर्थितमेव तत्तद्विषयभेदेपि ग्राह्मत्वति
रिक्तेनास्यस्फुरणायत्तत्त्वमात्मदर्शनत्रुभुक्तिश्यपित्तुवेपरतितत्तच्छरीरप्रमाणपर्यष्टकसूक्ष्मधनात्मस्व
वमेवयत्नमसम्बन्धपित्तिसम्यग्विमर्शापरमार्थतयासौ कृतार्थपक्ष्यातत क्रियापरमार्थेनतत्रेनयान्मदर्शी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नैमेवसमन्वेतोक्तिः नचकेवलमनात्मन्यात्मदर्शनं मिथ्याज्ञानरूपोबंधोयावदात्मन्यपिदृग्गोप्रकाशा
स्व·च्छं· हृविमर्शपरमार्थेयदनात्मत्वतयाज्ञानंतदपिबंधएवेतिसर्वथाविगलितमलकोयच्चिदेकघनोविषेका
टी·पे· त्ममयमिवात्माभिव्यक्तिरेवमुक्तिस्तत्रचाभेदसारंसर्वज्ञत्वादिसमाप्तोस्मीवेतितथ्यार्थ्यत्वमेवदीक्षाप्रहे·
१०५ तिः तदेवमुक्तनीत्यामलानाभेदप्रतिपादितत्वात्तएषमलस्संस्कारएवतः कश्चिदित्यात्मनएवात्म
रूपः संस्कारादीक्षयाक्रियतेअद्वयमेवचास्यस्वरूपमितिस्वरूपदर्शनाद्दयदर्शनपत्तयोनास्तिभेद
109 स्पैवनिर्वाणदीक्षायात्मकर्मबुलोदिस्रविविहितरपिक्रियतइत्यपिप्रतिपादितं अस्यैवानिर्वा
णदीक्षास्वदेहारंभकमेशुद्धिर्भगवदाज्ञानेनक्रियतेतत्वसामर्थ्यादेतोनापियदक्तंगतिप्रतीत्याः
कारणाभावाश्रयस्तात्वहृष्टतः अदृष्टत्वायात्रगतिंदीक्षितस्यतितदपिदृषणामेवप्रकृत्यादिविवेकदृष्टि
बुद्धिमस्कारयतेअनुग्रहपरामपराहताल्लोयदक्षंयोरगापुरणाताभतियोयाश्चतेनावश्यानस्यतु·
षामसामर्थ्येनस्पादीक्षायतेतत्वमितितदहृषाणामपियदक्तंप्रापस्सुरुत्वामुवादस्यचवर्मातव
लादीक्षानोपपद्यतइतितदविदितामिप्रायतयानमस्पापतसत्वोमयपापाद्दमिहत्वकेदेहगुरुत्वतु
लादीक्षायायदृश्युद्धिवत्कारणानिहृत्निहारेणनिर्वर्त्यतेतथावस्त्वलिकारः अथप्रोक्तंसमेदेहगुरुत्व
यत्वयसत्व धर्मेतोलच्चेतानादात्र्यत्वतः संप्रतीयतइतितदैवेवत् यः इत्तनरुक्तंसमनायातशक्तिपातस्य·
दीक्षात्वाभावाच्छक्तिपातवतएवदीक्षायाःशक्तिपातोमलत्वपाकवशक्तिपातादिरेवराश्रयाःअती·
तामलस्यशक्तिपातेसर्वस्याप्तोस्यात् अथमलत्वयस्यशक्तिपातादत्योहेतुः कश्चित्सएवनहिशक्तिपा
नेहेतवस्त्वकिंमलत्वयेनेतिसत्यमेतत्किंतुनिर्गलयारमेशिवविच्छशक्तिपातवतोदीक्षातमस्मात्सिद्धि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष्येतेन तन्मलपरिपाकादियुक्तं स्यात् न किंचिदुक्तं चेद्यावस्कारो ऽस्पर्शो ऽस्त्यप्रयत्नमिवदीतयात्मसंस्का
राणां अपि च सकलव्यवहारप्राणितं तद्भूतं सर्वाभ्युपगम्यावशिगीतप्रसिद्धिसिद्धं सर्वज्ञमहेश्वरस्मरणीतत्व
प्रत्नीतं न प्रामाण्यं प्रेत्यपूर्वकार्याचार्यपरम्परानुष्ठीयमानानुष्ठानप्रकटितं तत्त्वं सर्वे निर्वाणाद्यास्या·
यादिनानाफललक्षसंवादपारंपर्येश्वरेश्वरस्य यच्चाभिधीयते तेन तन्नैव तत्रात्मयत्नेन आगमस्य तथा
भावनिर्णयनमपश्यतां शक्तिमार्गं मुमार्गेणावदत्तपरितोषकृदिति तत्त्वसंवेदकवस्तु नः तस्मात्प्रासाद
नानतत्त्वजातीयबीजिकाश्रुत्वात् मूलोऽकृतत्वमत्त्वदृष्टिश्रुतं त्ववस्तुक्त्वात्मदृष्टेन ह नाविकल्पवा
मनामूलत्वमुक्तं नहिताराणमात्रमेवयतः पिरो निर्देशः शब्दकृतकार्यविमर्शमयत्वमात्ममन्तुलि
निर्देशप्रख्यासाकृतिकेदविस्पष्टत्वमिवविषयेषु स्वसंवेदनेन प्रतीयत एव अन्यथा प्रत्यासकेन तत्र
ह्यणमेव न कस्यापि घटेन तत्त्वदृष्टतां तद्विकल्पवासनामूलत्वमुक्तं तन्न कथं यतो यो विकल्पो ज्ञानस
ज्ञानमहत्त्वयाभिमन्यते स किं स्वात्मनो भेदेन वा अभेदपक्षे इदमिति ज्ञानसन्तानस्याध्यवसायः स्यात्तत्त्वदृ·
मित्यभेदपक्षे तत्त्वविकल्पस्य स्वात्मापि विकल्पः सोऽकोनचतयुक्तं स्वात्मनोऽन्यविकल्पकत्वाद्विकल्पनाम अ
थ विकल्पस्यात्मनो ज्ञानान्तरैः सह भेदेनाध्यवस्यति न त्वभेदमध्यवस्यतीत्युच्यते तर्हि अध्यवसायेऽप्रति·
षेधः पतितः स्वत्वनध्यवसायपारपत्तस्यात् अथात्मनो ज्ञानान्तरैः सह भेदमनध्यवस्यन् ज्ञानान्तराणामभेद
नाध्यवस्यति तर्हि येनात्मना सह येषां ज्ञानानामभेदो नाध्यवसितस्तेषामभेदाध्यवसायः प्राप्त आत्मव
त्वात्तेषामप्यप्रामाण्यं यथात्मना सह कालान्तरेषां भेदो नाध्यवसायो भेदाध्यवसाय एव हायप्रामिन्यस्यात् किं
वानुभवसंस्कारोऽन्यमात्मना रूपवैचित्र्यमनुभवतापि विकल्पेन निष्टृतं सर्वाण्यनुभवान्तराण्येवमात्तुं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.पं.
११
110

शाकं तेन त्रास्य नादिकेवलदीपनिर्वासितृत्वसत्त्वात् । न चास्य प्रकाशितानितिक्रियाव्यवसायमसाभिरूपाभि-
मानमानतिष्ठ्यादिपदवाच्यामिश्रायेसात्रभेदवाश्यः कश्चिदन्योव्यापारोव्यवस्थापकः परदर्शनेसे-
गतश्चास्तोऽस्तिगमनमेतन्मयाभिहितापोविनिनमस्तीहतस्मतन्ममानेस्वकृमाद्वृदयानायासेयन-
त्नियतमेतन्नतरामामसभेदेपिग्रकृतवार्येविमशासिद्धकापरमार्थोयमात्मेतिनिरुवश्रीमत्खेट-
पालाचार्येणामलपरिपाकहेतुकः शक्तिपातोभ्युदितः स्वतंत्रपातपतत्परषितत्स्वात्मत्वतन्त्रश-
क्तिपातपतत्परषितत्स्वात्मत्वस्वतन्त्रशक्तिपातपताप्रयोगेनेतदुक्तिसमाहितः अत्राशयते अत्रार्थो
यदि विविदिषास्तितदेतदपि निर्णीयते शृणुतात्र तनादिमलः पुंसाप्युत्वपरिकीर्तितः नचक-
स्वकर्तेत्यमायायाणमाऽजस्या वितिष्ठीसायपुवमत्त्रमलश्चतिपुंसामितिवाक्यपर्यालोचनेयकोप्य-
सौवक्तृशक्तिकोन्ययावदावारकत्वमस्यनघटतेयकमुक्तावसर्वेषुपुरुषेषु । कर्मभिस्वस्वरूपरि-
णामस्वाभिमुख्यापरिणामायोगात् परिणामस्वकालविशेषात्किंचित्प्रतिकार्यं विमात्रमध्यादि-
भेदाद्यदायदिपरिपतेन तदापुंसाकर्मपरिपाकमिवापेत्रशक्तिपातंकरोतिमहेश्वरः यावन्न मलस्यप-
रिपाकोन जातस्तावद्वैषयकत्वेनैवतत्परिणामनियदातद्कृत्कार्यत्वात्मनिपदृक्षिपश्यन्निव शक्तिपा-
तान्मलशक्तिनिरुणाद्ध्यासौयथावस्तुतन्त्रशक्तिपातनादिमतेप्रतिपुरुषोकश्चिद्देवकर्मकदाचिद्वि-
वेहवः परिपाकप्रमोगयोग्यंकरोतिनतु सर्वान्प्रतिसर्वेषुयुगपत् तत्वानि च नियतकार्यकारणभावंत्रि-
दर्शयति मायाप्रकृत्यादिस्वस्वापप्रबोधयोगोचित्येनपरिणामयतीतितत्रास्यसर्वज्ञविशेषणाकर्तृत्व
तथामलपरिपाकपर्यतपीतिकर्मणामलस्य च विविधपरिपाकमपेत्यानिग्रहानुग्रहौपुंसांक- ११

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रोनिपरमेश्वरोनत्वेवमेवतस्यापेक्षापूर्वकारित्वप्रसंगादितिभावः श्रीमत्खेटपालाचार्यमतेयद
दृग्भोगकारिकामुग्रनाय नादिमन्तेहोमलः मायावरोत्तयः प्रतिपुंनियतस्तस्वकालव्यापनशक्ति
कइतितथामृगेन्द्रकालोत्तरोधिकाः शक्तीनामात्मधर्मोस्याविघतेकमौशायस्मैमनस्यह्नत्वेवभवार्णवइति
तदत्रयदिस्यात्तंआत्ममलोबंधकःशिवमुक्तात्मनोप्यपिस्यात् अथशिवस्यानत्कृत्वस्यैतनरागाद्युद्य
त्वात्मुक्तात्मनस्त्वपिमलशक्तिर्बंधकत्वस्यात्तेषांस्वस्वरूपाभिव्यक्तेवतिष्ठतिचेत् नतेषामपिस्वस्व
रूपस्यतथात्वात् अनादिमलरोधात्मतथात्वमित्यवगतंतन्निरोधस्यैवविचारपितुप्रक्रान्तत्वात् य
दिचानादितिरोधःकृतशिवशक्त्याधिष्ठानेनतदप्यनादिचेत्तर्हिमुक्तात्मात्मलशक्तिकृतनिरोधस्या
नादित्वमात्रेणावस्थलमेनोनेयाननियतपुंविषयत्वमुपपत्तौ एवमस्त्वितिचेत्तर्हिशिवस्यसर्वाधिष्ठातृ
त्वस्यानन्तत्वमलमेसगान्तदन्तेषामकृतात्वादिशिवभाकारःप्रसक्ततोरोधः किमर्थंशक्ततमनपव।
शिवस्यमलशक्त्याधिष्ठातृत्वमपोहतइतिचेत् सत्यामिष्यत्वेनतत्सिद्धातिद्वयोरनादित्वेनान्वयव्य
तिरेकाभावाभ्यांयोजनमात्रवशेनचभावश्चैवस्यानुपपत्तेः अस्तुनैवंतथापियास्मृतितिरोधाय
शिवोलेप्रयुक्तेतिमिवतत्त्वत्वाद्धृतात्म्यप्रस्तुतंशिवमेवप्रहितप्रश्नेजीवत् अथसामेकापेत्तयामा
मर्थ्यानिशायात् किंचमलशक्तिर्यदिमत्त्रिपिमात्रेणानिरोधिकानतर्हिशिवमुक्तात्मस्वपिस्यात् अ
थज्ञातृत्वकर्तृत्वात्मकस्वस्वरूपावारकत्वेनतर्ह्यात्मनाविकारित्वात्मास्वरूपनाशोवातेषांतदनिस्वध
र्मिरूपस्यैवेशेषिकस्त्वशैवेनाभ्युपगमात् नचस्तनेनात्मनामसन्तचित्स्वरूपाणामावरणंघट
तेचक्षुःसूर्यादिरश्मीनान्तभौतिकत्वात्मत्वलाद्यावरणैर्युज्यतएवयद्यपिसघविषादेर्जीवस्यावार।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कत्वेनास्मिन्द्वैमेकोवेप्राणादिमयेप्रतिनिशुद्धचिदात्मानेमत्वमेकोत्वपवत्वयेश्यसिकोविचार्यो
स्व.च्छ. वैतेतेइतिमकथंशुद्धचिदात्मनआवारकः स्यात् ग्रस्ततवायथायातेमलोस्यैवयः स्यादिति सर्वे
टी.पं. मर्वत्तोभवेत् मलस्ययद्यव्यापकत्वंतस्यव्यापकात्मावारकत्वान्नस्यात् व्यापकत्वेऽपिवाशुद्धतात्म
१११ नप्याहूरात्यानेषांमेवानोचसर्वदेशाक्रोत्मत्मनोव्यापकत्वस्याविशेषात्तस्यचप्रत्येशंव्यापकत्वम ।
लेनाक्षादनात् आत्ममलयोश्चनसंबंधस्तस्यव्याप्यहीनानयोश्चव्यापकत्वात् नसमवायोति ।
स्याद्वयोस्तदयोगात् अतएवनकार्यकारणभावः नापितादात्म्यंभिन्नत्वात् आधाराधेयतापिच
टपटादेनसंयोगाद्यतिरिक्ताभवितुमर्हति किंचमलस्यनित्यत्वव्यापकत्वमेकत्वमनेकत्वंक्रि
त्वमित्यस्वभावाभ्यामष्टक्रियानिरोधपूर्वाविपदेनवक्ष्यात् यच्छिवस्यचमुक्तशिवेभ्योयाम्यभिन्नत्वम
नपवात्तव्यापकत्वमविश्वशक्तित्वंचकर्ममलपरिपाकादिसुलवेधृतिनयाचपादेनमितिमाहे
भेदवाभागादिकृतेमलयोविपर्यस्तस्वरूपप्रतिपादनमतिरमाषित यच्चमलस्यपरिणामित्वमु
श्यतेतेस्तदमिश्रस्यामकथंस्यात् कर्मभिःसहितस्यभविष्यतीतिचेत् ननातिमलस्यानःविना
तिकास्यतेःसहामिश्रतायद्यपिमायाविकारयोगेकर्मयतःकारणंमलोभविनाभिश्चक्रमवद्भिन्न ।
थापिविज्ञानकेवलिनांमलस्यकर्मसाहित्याभावात्परिणामायोगामुक्तभावःस्यात् मेत्रमंत्रेश्वरादी
नांमयायमपिकारवंधयोनामोमहजमलहृतस्तस्यमायोधंभावादितितदर्थमलांतरमभ्युपगंतव्यं
तेषांमोहरूपामहामायापाशत्वेवतावनाशनवंधत्वेननव्यतिरिक्तेनात्मनमलेनेतिवेदतुनामपिमा
याशक्त्यामरुवितत्ताभावादेवंचपत्त्वमस्तुकिमनुपपन्नव्यतिरिक्तमलाभ्युपगमेनात्रचयोमंत्रादीना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मपिताद्दशोव्यतिरिक्तोऽस्यो मलोऽभ्युपगम्यतां तद्वत्यो मन्त्रादीनामपि ताद्दशो व्यतिरिक्तोऽस्य) किंचायं म
लोधिनिनिरुद्धानामनुप्रविष्टइति कथमस्य घटादीनां यामतभीत्याशुद्धिः क्रियते कर्मवत्सत्त्वात्तत्रभावो
स्येति चेत् नकर्तृत्मनः पुंसः कर्मणि संस्कारात्मनयोत्तभवतीति पुंसः कर्तृत्वकलितशक्तिक्रियाणां मलस्य
तद्व्यतिरिक्तस्य कथं तदेत्रभावः किंच नावारकेन पटादिना घटादेः स्वरूपं विशिष्यते न तद्विषये ज्ञानस्यो
तेविहन्यते तथापि वस्तुक्तागृनामेवममलः स्यात्तेषां मलेन पुंविषयज्ञानावरणादिति मलस्यावरक
त्वेनाद्युक्तं यस्य मलस्य परिपाकोऽभिधीयते सकिं तस्य तत्स्वरूपे कैवविनाशानंतनिरोधप्रतिबंधः आद्ये प
क्षे एकत्वात्परिपाके सर्वेषु मुक्ताः स्युस्तस्यानेकत्वाभ्युपगमेपि मसदृशानां शक्तिमद्व्यतिरेकाद्वितीयप
क्षप्रसंगः फलभेदाद्दारोपितं दृभेदोहि पदार्थानामेवशक्ति विनिर्वत्यः नचानादेर्वस्तुभूतस्य मलशक्ति
निरोधस्य नाशोयुक्तः प्रागभाववस्त्वलत्ववत्त्वात्म भवतेनामशक्तिनिरोधप्रतिबंधोपि विषवत् क्लिशक्ते
प्रतिबंधवत् स्वकीयस्वर्गप्रतिस्यात् तत्वदेववप्रतिबंधकनिहितात् निरोधः पुनरुन्मज्जनं परिपाकस्या
स्य यथे हेतुकः प्रथममेव स्यात् यद्धि कालहेतुकस्तत्कस्तदवापिः सर्वेषां च मलानामादित्वस्य तुल्यत्वा
त् वृत्तफलानामिवतेषां मलशक्तीनां सममेव वा समानेतरेषां वा परिपाकः स्यात् नान्यतरहेतुकालत्वा
त् यथानेन प्रथमप्रबलरोधं ऊर्वीरसश्पति हि सशक्तिमाफूत्वद्दष्टावत निवर्त्यै यागप पुंसोन्यमुक्तकरण:
मित्युक्तनीत्यामलः स्वकार्यं कृत्वापशपते तस्य निर्वाणानंतरमेवमपशपतेनदेवनं ज्ञो गसामान्यैन्तेदक
नशरीरकलादिक्लिसंतमयेनकार्यस्य भोगस्य संपन्नत्वात् दनंतरमेव मलपरिपाकः स्यात् प्रथविशे
षणानवकदाचिदपि भाविकलात्मनो विशेषस्य कर्मन भोगवैचित्र्यस्य तदुत्पत्त्वात् प्रथयस्य च्छानामल

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.पं.
५२
112

स्यपरिपाकस्तदीयेच्छायत्तनियंत्रितानेहेभ्यः सर्वोपमर्त्तस्यादित्थमेवंच्च भोगपर्यायतः कदाचिद्विरुद्धे
मम्बलेकर्मणोपरिपक्वेऽपि विरोधादुदासितेनकर्मान्तराणि च परिपक्वान्यपि भोगायनोन्मुखीभवन्ति।
इतितत्कालमेवस्य भगवानमलं ---- स्वकालो दुःखसुखहितः स्वयमुपलभ्यतापि केषुचिदितिप
रः तत्रापि बृहत्कर्मणा क्रमानुष्ठितानां क्रमिकफलानां कथमन्वयुगपत्फलदातृत्वं कथं तावद्वि
रोधावसरेनतोन्यकर्मफलानां नदद्यात् तस्य स्वकालएव फलदातृत्वानुव्रतननतत्कालइतिचेत्सो
ऽपि नहि न तदेककलपरूपकर्माणां सर्वेच्छानतपवचेन मायादिमानत्रात प्रशपत्त्वस्य सर्वेकर्मपरिपाका
न्तद्भोगादत्वाद्भासितेविनरत्नकर्माणापेक्षयावामलस्य मलपरिणामत्वप्रसक्तेः तत्रापि तस्येहत्वेनतत्स्वक
र्मण्य स्याव मलबलेकर्मणो भोगानुबन्धेहेतस्यतत्कालदेहपातः स्यात् अथनजात्यायुष्प्रदयोरेव
ननुजात्यायुष्प्रदकर्मान्तिरोधेपियदीयेमलेरुद्धतद्भोगदानिकर्माणि तदृग्भेनियतत्वान्न रोधमवश्यमपे
क्षते यदिवरुद्धशक्तिकमदशायामेवमलेरुद्धात्मबलयावश्यायां सर्वेषां तथाजर्याः तत्रापि तेषां
हंसोगप्रदकर्मसेरोधान्तिचेत् विरुद्धकर्मद्वयसंगतात्तद्भोगदेकमोस्तीतिकिंवलक्षणशकानेकिंच
विज्ञानकलानां कर्ममलशून्यानामीश्वरोपगायमलेरुद्धादित्यष्टिबोधनतयानितिशास्त्रप्रसिद्धानिय।
मानुपपत्तिः अथस्वयपिकर्मसाम्यपरिपक्वमेवमलमीशक्तरुणदीतिकेरणात्व्याख्यातमनमाश्रयेतेन
तोकरुषणाप्रसक्तिः अनुपपत्त्वतार्थकर्मसाम्याभ्युपगमदोषप्रापतन्नि पतेननतदपि प्रसक्तेयदाहुः
केचित् वैराग्यभोगवैरस्यधर्मः कापिविवेकिता तत्संगपरमेशानप्रजायश्यामनित्यता आपत्यामि
त्तनिरीतादेहेकिंविश्वलताशास्त्रमेवाभोगमंगस्य वैतात्तानमीशातादृश्यादिहेत्वकेचेच्छामलेरुद्ध
५२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

हृयादियतपत्तदुद्देयेपियदीक्षैकक्षैवकारणायदस्मान्याश्रयःकारणान्तरंवैवक्रमशक्तेनस्यापितियमा
योगात् नैवैवमवेहेतवईशेच्छायाआयातशक्तिपातानातयाद्रूपत्वादेषःनोपकेकस्येशेच्छाहेत
त्वैवैराग्यादिशनशास्त्राभिचारदर्शनात् परमेशप्रज्ञाज्ञानादेश्चमलपरिपाकएवकल्पनतहेत्वोरी
च्छाप्रशोधकत्वयस्तुनरमडक्रंपुमोयुक्तेःक्रमिकत्वटेहेप्रेच्छयाद्यपिमलपरिपाकहेतुत्वक्रमिक
मितितदसत् युक्तेःक्रमोमलपरिपाकक्रमाव् सोपीशशक्तिकृतपरिपचनक्रमादितिसत्यमीशशा
क्तेर्मलपरिपाचनक्रमेहेतुर्मलस्यतेस्यात्तेषद्द्वलेपरिपाकापेक्षयातस्मात्कथंचेदपिभेदत्वादिभे :
मलएवयक्तेनच्छक्तिनिरोधनत्वविशाममतत्परिपाकशक्तिपातादयापातिपादयितुंशक्येतेनइतिपथोक्त
मेवमाध्ययदपिवत्वर्थपटलेष्वभिलाषामलोत्रनिरूपश्चमलस्वरूपविचारस्यवसरोभूत्तथापीहकस्यचह
केनपश्चात्तद्विचारितेमाभूत्तद्दीक्षानन्तरंतिमालत्वोयत्नानांमुक्तमासरूद्रयानांवासाहइतिकिंचभेदवा
देजीवानामानत्वेपिपुनरस्येषामुभयाभावतईश्वराणांयत्नपरिच्छेदमानन्त्वाश्चनैयत्यस्संसारस्यवाना
दित्वमनोयदिशतिपुरामेकेकोणउक्तंशपतेतदुच्छेदएवसंसारस्योपसंहारःअथजीवानांनाहणानेत्यम
त्वियदीशेनापिनपरिच्छिद्यतेतर्हीशस्यासर्वज्ञतास्यात् तदुक्तंशारीरकेमुनिनाश्रेतवैत्वसमसर्वंचता
वेत्यास्तामेतत् यत्वेतेःस्वतन्त्रशक्तिपातवादिपत्तेचोदितमीश्वरस्यनिमित्तमिनेतिग्रहादिकाविवेश्वरता
एवकाविन्यपुरायत्सर्वान्मर्वेततत्वप्रधानासर्वेश्वरतिवपुरायत्सर्वकर्मफलप्रदाताजीवानांचमुक्तोस्वरू
पत्वाशः पुनर्भावाविर्भावश्चस्यात् आगमेपुचमलस्यवस्तुत्वाभिधानानुपपत्तिरितिनदेषामपर्या
लोचिततत्वानमस्ततत्वमभिधानेयतस्तन्मतेपारमेशचित्प्रकाशव्यतिरेकेणनकिंचिदप्युपपन्नमितिमध्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. सं.
टी. पं.
११२
113

वस्वात्मनाच्छिवादिति येनानेन विश्वात्मना स्वरूपमेव विभासयितुं लक्ष्यान याभातीति कश्चिद्दनुग्रहे ते
ग्रहादिभाजनेजन शुद्धिप्रलीनो वा समयश्चानिगृहीतानुग्रहीततत्स्य मानं तु स्तत्वमेव जातवेदसाभि
मारर्पणान्नगारवत्सपवो हेतुकः यस्य चक्रसकाविततानि निर्भासयत्रपि न मनागप्यतिरिच्यते विश्यते वा ·
र्पणवदेवेति समपवपरोक्षेत्राष्टवंकारितानि निर्भासयन्नपि न मनागप्यतिरिच्यते । यश्चित्रं वस्मात्कारम
यत्वात् यथा च विश्वमाभासयति तथा तन्मध्ये नियतमावी पर्यक्रममपि यत्र यत्र प्रथयति तत्र तत्र
कार्यकारणभावो नैयत्यात्मना कर्मफलादिवैचित्र्यान् निमीलितरूपतया तदुपसंहारेण चोन्मी
लितरूपतया तिना वैषम्येणोद्बद्धमुक्तरूपतया वस्तुतस्तु समपवतावद्विश्वात्मा स्फुरतीति न कश्चिद्दो
षदोमुक्तो वास्ति नैव वै स्वरूपरूपापन्नात्मनि मोक्तस्वरूपनाशोऽस्ति संकोचनामास्ति इत एव न च प्राम
सिवाभेदस्य सर्वं सर्वात्मतया सर्वत्र सर्वदा स्फुरतः पुनर्भावोऽस्ति परमशिवस्यैवमतत्त्वस्य शिवादिसक
लान्तेनापि महता स्वस्वरूपाप्रच्यवनाशनतत्तदुपनासनातत्त्वतत्स्वपरिष्टागोविश्वस्फारः पर
मेश्वरस्य वा स्मावत्तस्य पुनर्भावाः समक्रन्तः स्यादिति यदुक्तं तदयुक्तमेवेति श्रुतादिशुद्धिमूर्त्यात्मा
मातिनभावातरमित्यादौ ग्राममोकोनकदाचित्सतितच्चास्य यदिमर्शतामोपरिणाति त्र्यद्ववादिपत्तोक
दूषणावकाशः कश्चिद्विश्वात्मकस्वस्वरूपविजृम्भामयत्वेन विवर्तपरिणामपक्षयोरनभ्युपगमात्तदि
त्य संकोचविकासतानद्भयप्रयुक्तेनातद्विमुक्तेन सर्वात्मना च सततं स्वच्छन्दश्चिद्धनः स्फुरति यद्य
त्स्फुरति तत्तत्तत्त्वस्वपरणपादिपदेवेव यो वीपर्यतियस्मात्तत्त्वानोऽक्रमितापि युक्तेव २ संक्रुचितश्ची
वरूपेनत्नकमीभिमानतत्फलभुक् भामयति क्रमशोऽमोदीनादावक्रमेणापि २ इत्यसंकोचात्मा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यभिलाषो लौकिके निगदितो यः सोपि न यात्वस्फुरणाद्देवत्वमलौकिकशास्त्रेषु ५ दीक्षायोगास-
न्ने — सोपि मलस्यात्मनाशो क्लिस्वच्छंदस्वच्छंदात्मकचिद्रूपतात्यक्तिरेव यन्मोक्षः ५ जलमिव ग-
ले विनिहितं पयसि पयो यद्वदर्पितं तद्वत् यात्यैक्यं शैवे दीक्षा दीक्षाक्रमेण दीक्षितेन इति हि ६ शैवव्या-
प्तिभूतौ शैववृत्तिकृता येनाश्रया आभिस्तामिस्त्वैः न यातनवाप्यते ७ तदलं भेदविकल्पैरन्त-
लेशानशक्तिपाततोस्या स्वच्छंदशिवैकमयी मुक्तिर्दीक्षादितो घटते ८ इत्थं दीक्षापायो योयो योर्यं यथा-
विहितः सोपीन्मेव सर्वः समकृता शक्तिपातेन हि ९ श्रीकौलेवात्मकीर्तिदलितमिदमतन्द्रपरोङ्ग्रा-
रिमत्स्याखिलविटपालैः कथितमपि मलभेदस्यापानदत्तम् श्रीकौदीक्षामतनेप्रविगलितमल
शोद्धिपाश्चिन्मयेकस्वच्छस्वच्छंदधाम प्रथनवशामवस्सर्वसर्वात्मरूपमितिमिदम् इति श्रीस्वच्छ-
दोद्योते तन्त्रादिदीक्षाप्रकाशनं नाम पञ्चमः पटलः ५ ॥ इत्याकारविविचजागरयोरिच्छायाहि पप-
वकाः शाक्त्याधायाश्चन येव शाकरुत्तेः स्फुरणावमर्शात्मनः येषाम शरणाभियाः क्रमालवृक्षशोपि विश्व-
प्रथास्तपञ्चप्राणवमर्शाभिमतं तत्स्वच्छंदधाम स्मयु प्रथ्रग्रेय कालसमाप्यनानाबस्वरूपतिर्णीतशिष्य-
तत्त्वमसमनेन तदपटलेन कालोतिर्णीघ्यातमचवाकूलमनसिद्धयोसिद्धयामन्त्रसाधनमूर्विकर्तिसाधना
नेमस्वरूपतिर्णीयायपञ्चमपटलेनिमन्त्राश्छेदनवेतियदाम्रूत्रितं तद्विमकमाह समपाचारगुरुस्या-
यकस्यवरानन्ने जायते विविधा सिद्धिः समयाएवीनाग्राचारादुत्पमाणे मन्त्राराधनप्रकारः वरमुत्क-
ष्ट शान्तिकस्वारमयमानन्तभोगापवर्गप्रदपरपदस्य वपाय स्वाश्चाचार क्रमेण स्फुटयति निश्चिराक्रमाश्चि-
ते समुद्रभूप्रदेशाममर्वशल्यविवर्जिते प्रच्छन्नेविजनेरम्ये भवेतत्रपूजयेत् सर्वशास्यवर्जितनमः

हिकेवलं केवलरूपत्वं वा तेषां प्रणवप्रसवादिहीनत्वं प्रकृते तेन पंचप्रणवजपेदितिकामनोपसंभारणाय जपित्वा
स्व.स्क. तावत्तेन तु बहुरूपस्य सम्बन्धे पंचप्रणवसंयोगाज्जपमन्त्रः सिध्यतीत्युक्तं वै बहुरूपस्य पूर्वं निर्णीतपरमा-
र्थस्य ग्रन्थगणना द्वात्रिंशतः परिमाणेन लक्षमिति द्वात्रिंशल्लक्षाणि सर्वमेवायं जपित्वा फलं विलिखितमि-
टी.प. त्याति यथेष्टां सिद्धिमेति केवलं जपित्वा ह पंचप्रणवसंयोगाज्जपतः प्रकर्षेण तत्त्वयत्नेन स्तूयते प्रभेद-
११५ परमार्थतया विमर्शरूपत्वेन शोधविश्वनिर्भरपरमेश्वरस्वरूपत्वेन सप्रणवो निष्कलनाथः तदभिन्न-
त्वात्मिकओंकारोपितस्य च स्वशामर्दकूलकेन केवलेन शावर्तिस्थ प्रमाणाकारादिकलान्तहारूपाविहा-
115 दिदेवतात दपि छानानियराप्रकृतिमायादितत्वादिकर्णीस्थावकलानुस्वारादिरूपा मरस्थारयित्रत्वस्या
स्वजाग्रदाद्याः प्रत्येकं पंचममात्रोः स्थूलाः शक्तिव्यापिन्यादिकालान्तत्वाश्पतउस्थारराक्कलादिरूपा
स्वसत्वदेशाः प्रदेशोपिक्कलाणः सार्वरूप्यमनतिक्रान्तस्याविकल्पस्थैतिस्थितायामिदशोवमन्त्रकार-
रूपत्वात्प्रणवशब्दवाच्याः अतएवैतन्मेचरुशरीरनिविष्टत्वादेतेकारादयोऽत्रसविस्तृतद्वशक्तिशिव
प्रणवाभिधेयपिण्डबीजविशेषाविभिन्नस्फारादतिक्रूदेतेषु सर्वेकाः सवपवपंचप्रणवाविद्यतेय
त्रपंचप्रणवोनिष्कलस्तदभिन्नत्वाभिराकारस्तुतस्मिंपंचप्रणवेसम्यग्योगात्तदुस्थारान्मीलितहृमय
त्वानुलग्नतात्मकात् पूर्वनिर्णीतनिष्कलव्याप्यभिन्नत्वनत्वसकलमेव्रहृस्वार्थभावनार्थ्यपारूप्यो
जपास्तस्माज्जपतेनन्नत्वस्तरपाठमात्रादित्यर्थः नकेवलमित्यजपात्सिध्यतियावत् स्वरूपतेनत्वमे-
देहाभेदनात्प्रणवस्यतु पंचप्रणवसंयोगाज्जपतःइत्युक्तेनहृत्प्रमाणावर्णीकलादिविश्लेषणा-
त्मभेदरूपभेदनेविनानभवतिभेदनेविनानभवतिभेदेनपरतत्वावेशाप्रदमितिमुक्तेर्निसंशयत्वमु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्मात्तत्त्रमंत्रोच्चारात्· भुवनकालकलातत्त्वपूर्वकालातीतपदध्वेवमन्त्रार्थं नावच्छेदनमादिशति देवः इ
त्यदीर्घं प्लुतं सूक्ष्ममिति सूक्ष्मं परं शिवं प्रणवं पंच प्रज्ञात्वाभिन्नो मोक्षो न संशयः प्रणवस्य कारो का
रमकारबिंदुनादकलोच्चारक्रमेणाह्रस्वायतिसूक्ष्मातीतोच्चारणकालकलाप्रपंचरूपभिन्नात्मतत्त्वशा
स्त्रभवात्त्रथेवेशक्रमेणाच्चारस्य पंचस्वन्मलापदामात्सेनत्तालामोदमामोपिवेत्यर्थः अथवा ह्रस्वादि·
नामप्रमाणानुशक्तनयातच्चार्याः सूक्ष्मातिसूक्ष्मयोर्बिंदुनादयोरुपरिस्थ यथेद्वादिनादनादान्तादिदृशा
स्वारतम्यभाजो प्यनुत्तमत्तत्ववाच्यवोभिव्यक्तस्य सूक्ष्मत्वे तेष्वीवेरेवमेवानेजोपियेशतिह्रस्वादीनाय याच्यप्रण
वेत्वेनध्यानिर्णीतमितिमात्रादिकारणेषु क्रमेवनमेशाचरस्वकालानुभवसिद्धनाममर्यादर्शयतिनदि
त्यह्रस्वादिकालकलाक्रमेणावस्थमाणावाचकाक्रमेणवेकाप्यथमहामंत्रात्मा प्रणवः पंचधावस्था
हृदंशदेशोपिवश्यमाणः सार्वत्र्यमनतिक्रान्तइतिस्थितम् ह्रस्वादयः पंचप्रणवइत्याभिहितमधुनात्वेकपंच
महाविमर्शात्मामंत्रदशक्रम पंचधावतिष्ठत इत्युक्तमभिहितमित्युक्तमेदमात्रमेतत् त्रिणीत हस्वावस्तु तन्व
स्थक्यातं किमित्यपंचधावस्थितिमात्रात्मेवायनेत्याह हमेनसहेसप्तुतः सर्वेह्रस्वाह्यास्त्वयेप्यनेहस्य
पक्रम्यह्रकारस्तु स्वतः प्राणः स एव हि सो हलाकृति ग्रथनदेमोनाहतध्वनिरितिनिर्णीतमतस्तेनसप्तुतेनवा
देवाकृतक्रमप्युसप्राणस्फुरत्ताइपणामनन्तरवक्ष्यमाणनीत्याशेषविश्ववाच्यस्फारमयेनमहसप्तुतः
तद्विमर्शविश्रान्तिपरमार्थोयमनन्त्योमहामन्त्रः पर प्रणवस्तथाच यत्किंचिद्वाङ्मयं लोके शिवज्ञाने प्रति
ष्ठितं शिवज्ञानेवतन्नस्य यत्किंचित्स्वधानमध्याह्नो के लिनत्सर्वेशिवज्ञानज्ञायते नेनेतिशिवज्ञानेत्ता
नस्फारेणाशेषशाक्तवाचिमारप्रणवेशक्तवक्ष्यमाणदशायतिष्ठितममभेदेनातः स्थितम् यतस्तद्वाक्य·

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.तं. येपरवाक्यमरहूपेहृद्वीमेंश्रीमारस्वतेस्तोत्रेत्रयीतिसोहमीरित्रिभुवनमपीचीनयम्वरानकारोघेवीणे·
त्रिभिरपिपदयम्मीगतिवि ह्वतिः तुरीयेनेयामध्यन्तिभिरतुमृथानमतुमिः समम्तव्यस्तन्वाशारणादृहा·
टी.ष. योमितिपदमितिप्रणवइतिवक्तव्योशिवत्वानरस्तुमेरयभावः पेहदमारहृवेसवादिशरूपसोम्यपि
प्रणवस्यपारमेश्वरेशोत्मवत्त्वमात्रानव्याप्तिमारत्वाकृतनत्वकर्षः अतएवेनव्याप्तिज्ञानानुसारेणम
११ वेत्राव्यमोशरीस्फारमयत्वेनपरसिद्धिप्रदः यथोक्तमयतः शिवोहमवेषिावधामफलप्रदमितितत्व
115 मरिमितव्याप्तत्रसारत्वमपवमितिसिद्धिप्रदायममभिप्रायेणावहतितथ्यमपत्वेवतावन्मायाप्रमोत्सेमा
तलिप्तयेयमात्मानावदेनदिहयत्रैवविपिप्रणवात्मकोशिवत्वानेतदूपितत्वेतिनिरूपेनमतत्वेहृसोमिव
तिनदिप्यप्रसिद्धिनिष्कलनाथपचप्रणवेनित्याशुत्वादेवमर्थहृदयः हमः प्रणवसगतः प्रणवेशोक्तम·
तत्वेसमप्यपूतः प्राणाद्रूपतयास्थितः प्रणवएवायोघविषयकोशकादिरूपमन्वथारवशात्सानेशेक्तवत्स
विसुरहृशाक्तिशिवप्रणवात्मेदव्याप्तिस्यमेवेमितयुक्तमेवअतश्चपञ्चकेपवप्रणवसंयोगाज्जपतिसि
घ्यतिभ्रुवमितितत्रानाहतविश्रान्तिमनोनिष्कलाभ्यावृत्तगुणीकृतमध्यधामसंलीनेनतयाजपःकार्य
इतिपरमार्थः पर्यवमितः अथप्रणवसयोगाज्जीवएकाप्यवस्थितः जीवः विश्वप्राणभूतोहलाकृतिरेव
यथोक्तंहकारस्तुस्मृतःप्राणः सप्रवृत्तोहलाकृतिरित्यत्रप्राणाइतिमोकारादिकलात्मकप्रणवसं
योगेविनाएकदपद्वितीयः सर्वमंत्रवीर्यश्चव्याप्यवस्थितइत्यविचलरूपतयानुसंधार्यः अथवाप्यवस्थि
तोनेकेनचिदुक्तिनियमेनरूपेणास्थितः नियत्रितस्फारइत्यर्थः जीवशब्देनप्रवहद्रूपमेवमहास्फु
रत्तारूपमान्मामतप्यइतिधनतिकश्चिन्मेत्रस्वरूपतिरूपणापरेयेयस्मिन्नुक्तोचशब्दार्थस्वतन्त्रत्वेस्म ११५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शब्देनेंद्रियपंचकं प्राणशब्देन च स एव च यदि वा प्राणश्च प्राणो यो वैश्वानरात्मा प्राणो येन विना जीवः पुरु
षप्रकृत्यन्तर्वाभिन्नज्ञानं क्रियाश्च भावः इति या च देहेन पुरुषमप्युक्तं वेत्ति स चेतनमेोज्ञानं नित्यनो यं प्रा
णवसंयोगाद्विनास्वरूपमात्रावस्थितो जीवस्तेन: यथा प्रकृतिसंयुक्तो न तु निष्कृति विकृतः तथा
षड्भिन संभिन्नो देहे जीवः प्रवर्तते जीवः हेमः शश्वत्तनतिक्रमेणास्वभावात्त्ख्यनेन संयुक्तः स्वभा
वा तु ज्ञत्वेनेन चास्य विभक्तिमानयोरस्तीति भाविनी त्यायकारस्थापवभवतीत्यकरेण संयुक्तोसो
पकतः स्मैकस्मिन् द्वितीयसामान्यस्येदात्मनि तद्रूपेणानिष्ठत्यपि न किंचित्संदाद्यपि क्वापि व भजते।
यथानद्याः सृष्ट्यनर्थकारणासंभिन्नो भिन्नोनादेहे प्रवर्तते सर्वेण स्वाभाविके प्राणवाहे ववहन्त्यप
तएव तथा शश्वत्पुत्तया यथा शरीरेय्यमद्यान्हार्यः एवं विकल्पावहानुसारिणा दिदितस्तु यदा तेन य
थावांर्थप्रवर्तते तेनेति षष्ठेन ऊकारेणाथीदिहादिषु केननदादेति तद्देवत्यर्थः ऊर्ध्वमितितात्वा।
दिस्यानमस्य पतस्याद्रतो विनात्व प्राकाय्युक्तस्यापि तोर्धं प्रकृतिभिर्भवतीत्यर्थः तदिस्य प्रत्यतम।
पितत्वं महामायया विमोहितः कथितेनाभिमानेनेति विनाशास्माबोद्धव्यात् तदेतज्ज्ञातावमर्शा
सारमेवतत्त्वं सर्वस्य प्रमातृरूपस्य योगस्य रूपत्वात्मप्रकाशमपि तथा शास्त्राणां त्यागसरूपेः वाक्यैः
कथितमपि महामायया सदाशिवादीनपि मोहयन्त्र प्रपूर्णातत्वाद्योतिपरमार्थ्ययाविशेषेणेति वि
रूपत्वादात्मस्वरूपविषयज्ञानेनात्मतावभासनपुरः सरमनात्मनि देहात्मतामवभासयन्ती मोहिता
स ऊर्ध्वमेयाहितः चोदनाभिर्मितिमहामायातिरस्कारिपरमेशानुग्रहकारिशास्त्रोद्धायनेविना न।
प्रभीत्याभियुक्तेनास्याः स्वरूपज्ञानंमनः सर्वथैतत्तत्परिज्ञानमेवपरमोपादेयमितितात्पर्यम् ३

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ज्ञेचज्ञानगर्भेतथास्यपरमात्रीभवतिरूपेमेनदृष्टिर्विशात्मणावरूपतासमुपयातिहृत्कोटरे अवेयसक
स्व. के. लात्माभिर्जेननविंदुनादायदिदतितदहलयानदनुमेस्फतेयोगिनइतितन्नात्मपर्यमाह यथेस्प्रोर्धवद्रोतेय
टी. प. स्वभावमुखवेशयिनः यथाऊर्कास्थोदितस्तपदनेनेमात्रयऊर्ध्ववृहऊर्ध्वप्रवर्तकऊकः स्वभावोविष्यात
११८ प्राणाकोमध्यमार्गः सपदमुखवेशिवपदमासुपायः तत्रममककेवीतककारणवेध्यऊर्मेणोआवंतानध्यः
अतस्य अप्रकाशःस्वदेहस्यागुणभूतःप्रवर्तते यायेस्वप्रदन्तवात्मकाशयितमशकोरहस्यरूपस्या
116 न्मइतनायः स्वमात्मीयतपवितरूपेणस्ययामात्मविदंइतिशक्तिक्रियावस्थितः मतुणप्रकारभूतः
प्राप्तस्तेनयुक्तःसंप्रवर्तनऊर्ध्वमारोहतीत्यर्थः अन्यथा निर्गुणात्तयदाहेतुप्रकाकीकालवर्जितः
विज्ञातव्यनकिंचित्स्यात्केवलोनिष्कलस्तथः एतेनचिंत्यन्तारमेयत्वादेवः नदतिकिस्याभावादे
ककीनित्यत्वात्कालवर्जितः ईदृग्यानाहृतनाथानयतदिस्मानवाकिंचित्तामिकेनापिप्रकारेणज्ञेयोभ
वतिज्ञानसेकरूपत्वादेतपवकेवलइत्युक्तिलीयः कलाभ्योकारादिवर्णेभ्योहस्वादिकालकलनाभ्योमे
यनरूपपरिच्छेदभ्यश्चनिष्क्रांतास्ताश्चकलाःयस्मानिष्क्रांतामपवचित्वनपरमार्थइतियावत् पतस्मा
एवहेतवनकलनायोपिनिष्कलइत्युच्यतेअतश्च ॥ नस्यरूपंशरीरंचनास्तिवर्णःक्रियातथा रूपं
रूपशुद्धस्फटिकाभद्रादिशरीरंपचवक्त्रादिवाच्यगतंवर्णआकारादिवाचकरूपंक्रियातस्याराधक
पाकस्थितवर्णोब्राह्मणादिःक्रियातदुचितावेष्टितितदिस्यनस्यतादुर्भीणः सकर्यगृह्यतेमृत्स्य
गात्मेनिसमवायः स्वतेविश्वकारणगुणात्रंद्रियागोचरःअव्याध्यायशितिमार्यनायस्मीदृक्
पतस्यात्कारणात्देवेषष्टीबीजेनियोजितं । अस्यपरमेशनमंत्रराजरूपताप्राप्याषेसामनयहायेतिश ११५

ऽः तन्नियोजनाय पंचपंचकमेषु कोदेहेस्मकलनिष्कलः । इत्यादिरूपस्थास्याणा कालकलानां पं
चकमेकमकारोकारमकारबिंदुनादाख्यवाचककलानां द्वितीये तत्त्वाश्रपब्रह्मविष्णुरुद्रेशसदाशि
वानां तृतीये तदधिष्ठयगुराप्रकृतिमायाशुद्धसदाशिवतत्त्वादीनां चतुर्थे वर्णाध्वारपित्रवस्थानां
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुर्यतुर्यातीतानां पंचमिति पंचमिह क्रमवक्ष्यमाणेः पंचकैः परापररूपतया स्थि
तेर्यदा देहे हृत्कण्ठादिस्तितेत्रस्थेषु कस्तदानाहतमहारको निष्कलोपि विचित्रैः कालायामात्मकल
निष्कलरूपतः स्मर्यः तेनेतत्स्थारणापि निष्कलतत्त्वविश्रान्ता देवावयातत्त्वमित्याह यदुणात्वयदा
तस्य योगीयेयाविचिंतकः योगेनावहितस्यापि भावमात्रेण भावयेत् । अत्र श्लोकरक्षणीतस्या
द्वयं तेनोक्तरूपपंचपंचकव्याप्तिरूपयोगयोगाविकल्पगुरुदृष्टवैकाविकल्पविमर्शात्मकं चिंत
यति योगी सयदातस्य गृहणानुस्मरणामिच्छति तदा योगेनदृष्टवीक्षतदिशकरणावधायात्मनात्मा
समनाद्यहितस्य मध्यधाम्राभीष्टपदप्राप्तिनस्यापि भावमात्रमिति मनामांत्रपुरस्तान्मितियोजनि
कात्प्रत्यनितमनाहतध्वनिपरमार्थं ह्रीणा स्फुरं तं भावयेदुक्तं व्यामिकमन्त्रोक्षिवाराधिपाविमर्शरू
समनन्तरहणेनेवमन्त्रभूमिमारुह्य तत्पर्कोटो विश्राम्यत्र मंत्रवीर्यमनुशीलयेदित्यर्थः नतुक्वशिवस
मेषु विद्याशरीरसमामंत्ररहस्यमिति तत्र यामहाह्रदानुसंधानात्मंत्रवीर्यानुप्रवेशो महाह्रदस्य विद्या
शरीरस्य परसंवित्स्फारस्य मन्त्रान्स्फुरतामेत्राणात्रहस्यवीर्यं तत्र चानुप्रवेशो महाह्रदस्य मध्यमाग
स्यानुगततया मंत्रव्याप्त्यनुस्मरणात् कनत्रुद्भिवाराधिपाविमर्शानुप्रवेशात्मनः सधानात्मंत्रवि
श्रान्त्यारोहादित्यर्थः एवमेव मंत्रवीर्यानुप्रवेशयुक्ति मुक्त्वा साधकोचितेनतदनुप्रवेशक्रममाह यदाकरो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी. ष.
११८
117

तिस्पर्शं च ऊर्ध्वे बिन्दुः प्रवर्तते आराधिकोयदामि दिक्रमो भवति मदा स्योकः पुरुके वहन्तोर्ध्व पदवि॰
श्रोते तारायकमं दिन्दुमारेणोन्मिषितत्यामकवलो मनः ऊर्ध्वे मर्दार्धे त्रव निसमस्तभावाभावरू
पशिवादिकलारूपांतजगदात्मग्रणात्मकाविभागप्रकाशरूपः प्रवर्तते ततः प्रभृति स्पर्शक्रमेण
हृदनमस्याहरयति अभिलाषितपदाहरणेनेत्यर्थः पुनस्तोम्यत्नयोमामृतत्वविहृवेष्टभयाथाम्येन
मेत्रोध्याराणमपिते विरूपरिचयक्षात् शिवः परमकारणं नेत्रबिन्दुरयपाति परमकारणत्वेन॰
परमशिवो हृषिणामुक्तष्वादियस्मादेवतस्मात् तस्मानेडलेभमस्वैः सर्वेदेवैः सर्वेन्द्रियग्रामनन
मात्रप्रधानसूक्ष्ममनोव्यापारं विषयस्यामरमपदादिकोनतत्वात् स्यानमितिनिष्ठत्यामिश्रभेदेनविष
मितिश्रुतमन्यापदविधमथोतत॥ पद्मस्थसमायोगादयासादृविराज्ञभेत। समवधानोयतेरत्र॰
पगः पद्मः स्त्रीविशद्युपलक्षणापरस्तमेवातएव पद्मस्थपदमेश्वतस्पदे विगुणाः स्मृताः न
स्येतिमहाविमर्शात्मनः परतत्वस्यपद्ककारः पदमस्त्वनदनर्थं तएवतकारस्त्वेवताव ऊर्ध्वहिः
शत्मात्मकावस्थितिपूर्वोक्तमेवार्थशाह्यादकोकारस्थयोजकरूपानियतनासकाश विहादिप्रमेयपरिणा
टीगुणाऊर्ध्वपः प्रमरणोहतवोयमीः शक्तिरूपाइत्यर्थः स्मृतारत्यविच्छिन्नेन शिवादिप्रोकगतेन
नपारस्पर्येणेत्यर्थः कश्चित्तुचकारमेवशाहृचोदतित्वाग्गुणाइति वक्तव्यवेजपाहृमपेत्तयेतिव्याख्या
तवान् यस्मादेवततः सगुणः सकलोज्ञेयोनिर्गुणोनिष्कलः शिवः इत्युक्तनीत्यानिष्कलनाया
पिसकलसपमोयस्तपूर्वेहकारस्त्वस्मृतः पाणिः सप्रहृमरत्यनाहतनायोनिर्दिष्टः सएवनिर्गुणा॰
त्वानत्वेनोनिष्कलः अतएव सकलोपहसंयुक्तोनिष्कलोभावमाश्रितः ग्रहतस्यापग्भावः सग्रहतामः॰ १८

ह्यमनान्मास्फुरत्तायत्तस्य पूर्वीकरणानातिक निष्कला मर्शीमाय एवायं सकलनिष्कलशब्देन एवं व्यव
ह्रियतेनिष्कलतायस्तिनोस्मिन् सकलेजप्यमानेतन्नसौभवतिनिष्कलः यद्येवं समयमेवं वक्तव्यं निष्क
लभट्टारकरूपः सूक्ष्मः सकलपरमार्थिकनिष्कलतत्त्वविश्रान्तस्यैतज्जपादुपासाभिराध्यीयतां किमि
तिविश्वविशदत्वतात्मा सूक्ष्मः सकलोजपिवातरलतेन बहुरूपस्य स्वपादुकोपास्यतं मन्त्राशक्ति
सरामत्तराणां देवेन यजनोपायदेहतया रूपेन सकलेनस्थितिधावस्थ प्रकाशिते आदिवाके निर्णीत
स्वरूपेणादेवेन विदानेदपरमार्थेन स्वच्छंदभट्टारकेणाम्नुराणामिति ज्ञानमार्गोपस्नातो मोक्षायैव
योगोपायत्वेनेतस्मिन् स्वस्वरूपस्यासारस्तात्मनोरूपद्वियावस्थसकलमितिचनिष्कलबहुरूपात्मके
तेनद्रष्टृग्राहकानुग्रहार्थावितेनतत्त्ववान्तवः कोपि भेदइतिययोक्तं ग्रं सामनुग्रहार्थाय परोप्यपरतां गत
इत्यत एव योगपजननाभिप्रायेणाकेवलचनिष्कलस्यभट्टारकाश्रयः साधनविधिरग्रे भविष्यतियस्त
तावितेतान्निष्कलतायोनामौजातविद्युयजपाद्दिरूपं भवतितस्याशेषविश्वात्मपरमात्मस्फुरत्तैकच.
नत्वादिल्ला यत्तद्द्वियावस्थसकलमितिसकलनिष्कलेद्वानां देव्यानामवप्रकाशोपमितितत्पाख्याय.
देव्यानातामसमत्वादन्तुवितमेतत्प्रकाशनमायातशक्तित्वेनासुराणामितिप्रपूर्वजात्मदेशस्याविरहहूमि
तिकेनविरुद्धं किंत्वाद्यवीवस्यामात्रकथनमेतदितिपरिहृतेनयुक्तं सकृतं वेतिसर्वेतमः प्रमाणमिप
लपूर्वैः सहपदेपदेनिबन्धनेनतदेतस्यमूलमंत्रस्य प्रथमं प्राकृतरूपं विकृतेनचोद्धृतो यके प्रथमि
तिविश्वोच्चारमितिभूतत्वात्स ---- नेप्रकृतेः स्वभावादस्यातस्वयं मुच्चरदूपं विकृतेनत्ववनस्यमप्र
मद्रूपमकारात्मके ननविपर्ययेणाख्येयं स्वयमुच्चारनेदेवइतितस्मादेणोस्त्रप्राणानन्तस्य देने

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.स्तो.
प.टी.
११८
118

लयेयांतीति शास्त्रग्राह्यात्मकं सर्वशब्दो हंसः प्रकीर्तितः तस्मादिवाकव्याख्यानायतेः तदिदमेव कत्रापि
मेवेशुगापत प्रकृतिविकृतिश्चैवत मेषहेन मेयुते दर्शितमेवनयथामेवेदलाकृतेः प्रकृतेभूतस्य
शिवोरेखारूपा विकृतिशब्दवाच्यपा अकारकलास्तीति गुणपदेव प्रकृतिविकृतीषट्कलाउके प्र
तएव येपदार्थाः उत्पन्नाकालत्रामार्धसूक्ष्मसूक्ष्मः प्रवर्ततेचएतेनपरस्तेनविवर्तते यः समनन्तर
मेवनिर्गुणात्मयदेवस्तस्मानिष्कलनाथउकारमार्धसूक्ष्मानित्यकारोकतरकलासमभेदेनोर्ध्वप्रसरस्त
त्रेनिपूर्वोक्तिषट्समनान्तषपदार्थेषुतेनेवपूर्वोक्तेनक्रमेणप्रवर्ततेनेदादश्यान्तसारोहतिपुनस्थितेनेति
शांतिलोमेननिवर्तते हद्यानेवर्णव्याप्तिमेमानाहतध्वनिमेवाविशतिमुद्राशिनिजपावमस्येभूयोभू
यस्मर्थाः तदिदमयपदार्थेषा रोहविरोहोक्रवेत प्रणवःपंचधावस्थः एवयात्मसमस्यवाचकक
लाक्रमेणव्यवस्थापति त्रिवर्णाश्चत्रिधैवतः बिन्दुनादसमायुक्तः प्रणवःपरिकीर्तितः बिन्दुनादसमभेदे
विनावर्णाः सचरनामात्ररूपतामेवति नतप्रकर्षाणतयतेनेनपरंतत्वमित्यीहकप्रणावत्वमित्यर्थः प
वेचाकारोकारमकारबिन्दुनादभेदात्सापवदावकरूपाः पंचप्रणवाब्रह्मविष्णुरुद्राःवरमाणास्यरस
दाशिवसहिनावाच्यरूपाः पंचवलदाह अकारश्चउकारश्चमकारश्चान्तीयकः वर्णत्रयपिदेशेनैव
ब्रह्माद्यादेवतास्त्रयः ॥ बिन्दुनादसमायोगादीश्वरश्चसदाशिवः एतेवप्रणवाःपंच ॥ ब्रह्माद्यायेत्रयोदे
वताइतिसंक्षेपः वाचकवाच्यरूपाश्चमर्थानिवैते ॥ हंसःप्राणाश्रुतःसदा हकारस्तुस्मृतःप्राणःस्वयं
हर्वहंसप्राणोनाहतध्वनिरूपकत्वेनसदाश्रुतास्तदत्रलग्नात्मासहविमर्शमितिविनाकस्याप्यस्फुर
णादित्यर्थः यश्चस्वरहृपोवाचकरूपावाच्यरूपात्परमात्मासर्वेषांब्रह्मादीनामंतःप्राणकःपरिते

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नीसात्मकश्रेयः प्रदत्वात्किंवीवाश्यवाचकयोरत्राविभागेन प्रकाशनेदयननेनस्फुरणात्मायमीहंशो
हंसः अपरेणेति श्रोक्तरूपवाश्यवाचकरूपेण प्रणवपंचकेन सम्बधितः सम्बंधः अत्रचाकारादिशब्द
पंचप्रणवेषु ह्रस्वाश्चत्वारकलाः जाग्रदाद्याबस्थाभेदाः पृथिवी प्रकृतिमायेश्वरसदाशिवा तानि पंच
ह्रस्वयिष्ठितानि तत्वानीति एवंकारतारापेपतानि अन्तर्भूतानि निर्णीतरूपाश प्रणवरूपाणि पंचमंतव्या।
नि न केवलमित्यमपररूपाः पंचप्रणवामंत्रेसमिन्स्थितायावत् परतः प्रणवान्यत्रपुनरेवत्रवदास्यहे
अयमंते अस्मिन्हीनवेलतरूपेनेत्यर्थः नानाह शक्तिव्यापिनी चैव समनात्मा च निष्कलः उन्मनाच।
तथादेविप्रणवाः पंचकीर्तिताः अत्रापिवाचककलानां वाश्यानांतन्ध्रेभीहृतत्वस्मतत्मतमेद्वारक।
लोच्चारयित्रवस्याश्चाक्तितत्वायावरणाचपूर्वोक्तरूपत्वाप्रणवत्वतदेतावतो विश्वपाभिनिभूतः प
रतः परमोहंस स्मर्वव्यापकव्यवस्थितः योनिर्णीतवरः परमोहंसोसपरतः अहकृष्टत्वयापरापरभेद।
भिन्नप्रणवपंचकेतद्वारेणाचविद्वव्याप्यस्थितइति सएव परमोपादेयः तदभेदविमर्शमयत्वेननिष्क
लभट्टारकोपितदत्र एतेवप्रणवाः पंचपरापरविभागशः परापरेणहंसेन नित्यमेवप्रणामिता
हंसोहलाकृतिः स्वशक्त्यायकारादिपरापरप्रणवयोगात्मत्वष्कता प्रामः परापरडश्यनेनाभयरूपे।
णप्रणामिताः अङ्गीभावमापादिताः स्वप्रत्यवमर्शप्रणवाकृताः प्रणामिताः इत्यपशुः पाठः अतएव
प्रकर्षेणानूयतेपरतत्वयैस्तेप्रणवाइतिप्रांगभएवोक्तमस्माभिः अतेश्चेति । प्रवर्तते हि सर्वत्र भुक्ति
मुक्तिफलप्रदाः सर्वत्रेति साधकपुत्रादिविषयेतत्स्मादयेनस्मारयंमूलमंत्रः एवाभिस्तुपतत्ते।
भिस्तपंचप्रणवात्मकः योनिस्वभावः परापरप्रणवभेदप्रथनद्वारेणावविश्वत्रकारणांचतन्निष्कल

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नाथ इति निर्णीतमेवैतत् किंच नवात्मस्थूलरूपस्तु निष्कलः नेत्रेति पूर्वोक्तप्रणवविश्रान्तिधाम्नि च तु-
स्व. च्छं. निष्कलनाथे प्रतिष्ठितः स एव सकलरूप इति श्रीमत्स्वच्छन्दरूपेण अस्मदेव भट्टारकः स एव तत्त्वतो निष्कलनाथ इत्यर्थः न
टी. प. न केवलं नाममात्रावत् यावत् अघोरादपि तद्बीजं प्रोक्तं निष्कलमेव यावद्बीजमस्मीति च तत्सकलनाथोऽपि निष्कल
११९ उच्यत इत्यर्थः किंच सर्वबीजप्ररोहकं सर्वेषां बीजानां ब्रह्मादिकारणानां सर्गब्रह्मादिमन्त्राणां च प्रार
म्भकं सामर्थ्यप्रदं नयोदेवा नरहेतः प्रवर्तते यतो यस्माद्देवा मरुन्निकेतनं प्रयते गच्छति स्वयमुच्चरतिवि-
119 त्यकाशभेदेन स्फुरती तयोः कलाकृतिस्ततो यस्माद्देवाः सर्वाणां प्राधि- रूपिनतीर्यानिके तु तत्मुखानामस्या
नेच तल्कलकरूपात्मा स तद्धे प्रवर्तते न गृहीतादेकस्फुरति तिमनतो यक्तिमुच्यते तत्स्वयो गाम्भतद्बीजं सर्वबीजप्र
रोहकमिति देवा मरा इन्द्रियाणि तन्निकेतनं प्राणा इति केचित् अतश्च प्रथमपटलनिर्णीतमास्यतु सारेच-
नष्कलबकरूपस्यावस्थामुख्यकाशनयोऽपरस्फुरन्नामास्यानाहतध्वनिविश्रान्तत्वात् तत्र वर्णाश्च मन्त्राश्च
प्रतिष्ठां यान्ति नान्यथा मन्त्रा पिण्डबीजानि वर्णमालामन्त्रस्येषेवधितो मातृकावर्तिनश्च सर्वे नाहत एव प्र-
तिष्ठिताः नहि परास्फुरणं विना कस्यापि स्फुरणं च घटते उक्तं च श्रीस्पन्दे तदाक्रम्य बलं मन्त्रा इत्यादि अतश्च
तस्यैवायं हि मुख्यतेन अहिवकेचकवत् दीप्तिमान् इति शेषः एतत्स्फुटयति यतः तावद्भ्रमति संसारे या-
वत्तत्त्वं न विन्दति विदिते तु परे तत्त्वे न भूयो जायते क्वचित् यथाहि स्वल्पेनकेचकेन शिखाजातितथाऽसमना
तेन बन्धेन स्वल्पेन तत्त्वज्ञेन भूयः स्वरूपेण तेन हंसस्वरूपमेव हृदि दर्शयन्नेतदेव भूयः स्फुटयति अहृताथीनर
स्तावद्यावद्धंसं न विन्दति विदितिलभतेस्वतेनप्रत्यभिजानातिएतत्सोपायवेपस्यदर्शनेनप्रकृतेयोजय
ति प्रणवेन समायुक्तं हृतार्थेति विनिर्दिशेत् प्रणवेन च तत्सकलेन समायुक्तमिति निर्णीतवस्यमाण ११

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तदुच्चारणोपायकमेव परनिष्कलस्वरूपविश्रान्तत्वान्नरः कुलार्णोमवतीत्यर्थः अतश्च उच्चारेव त
तो ज्ञात्वा तच्चरेद्वक्ष्यमाणेन उच्चारेदुच्चारयेदमिति परनिष्कलविश्रान्त्युपायभूतेच तत्त्वेनत्र उच्चारण हि
विधोद्विविधं हंसस्य समुदाहृतः उक्तरूपपरापरप्रणवविष्णानात्संहंसस्यापि परापरः स्वरूपविशिष्टत्वेन
त्वपरापर इति त्रिविधो यतश्चारः समुदाहृतः एतेन प्रणवाः पंचपरापरविभागशः परापरेण
तिहंसेनेति तत्र यापरतः परमो हंसः सर्वव्याप्यबाद्यवस्थितत्वात् श्रुमात्मसमनन्तरमेवोक्तः तमेवोच्चा
रं स्फुटयति हकारोकारसंयुक्तो बिंदुनेतदुत्तीयकः स्थित्यासेनन्यच्चारः सहस्रो योगिउच्यते हं इति
त्वमविभक्तिकोनादतत्स्वरूपदर्शनायतेनहं इतिपरः स्वयमुच्चारहंसोहंसः सप्रकारेणाचर्वणेनसे
युक्तस्तदुपरिचविंदोरतेमनीपदनीयकइत्यत्रच्चारहूपोसकारोस्य सम्बद्धरूपवमेतदोतयउच्चा
रः स्थेहिरितिजागराघवस्थात्रयापिष्टित्त्वमृष्टिस्थितिसंहारकारिभेदमयत्रस्याविजतहंसगंस्या
न्यासः स्पृष्टयकृष्यकाचकत्वेनविमर्शत्वेननत्वभेदेनेत्यर्थः एतेषान्तत्रयाणामपिभेदमयानामहार
योगइतितुर्यदशाप्रथमकोटिसंस्पर्शात्मकविंदुपदेकायामनात्रूपउस्पतेनत्वात्रवर्णोच्चारव्याप्ति
रस्तियथाविभक्तश्लोकेन एवमादिक्रमेणैवमत्रमुच्चारयेद्बुधः बुद्धोज्ञानएवमिमक्तरूपेणाप्रादौस
कारादिक्रमेणमंत्रमित्यनत्संबंधादेवमत्ररूपताशामेहेसमुच्चारयत् एतदनुवदन्नेतदूर्ध्वमंत्रोच्चा
रइतिकर्तव्यतनस्मार् विंदुस्यत्रितयकृत्वावक्रमुत्तृट्येन्नतः त्रितयेसकारोतविंदुस्यकृत्वेतित
दभेदव्याप्तिसंपाद्यनादोच्चारणार्थवक्रमासमुद्घाट्येदित्यतउच्चारावसरंद्विबिकरणेवश्रोयादित्य
र्थः ततश्च ईशागृहीतवक्रतदानादंविजानत अनयोतिकर्तव्यतयामंत्रोच्चारवहितस्यनादनादंता

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं.
टी. ष.
१२८

120

भिद्यात्किं भवतीत्यर्थः किंच नादस्यैव द्वयोरेव मुक्तिस्थं यं पंच याऽऽत्मनः व्यापिन्यां पेवृपोचेव सेत्रद्रूपं वि
ज्ञानेनेतिसंबंधः पंचमुखितचब्रह्मादिपंचकं यश्च ग्रन्थपंक्रमपरापरविभागेन ते सर्वे त्वद्व्यवस्थिता इति
समनेन तत्र वस्तु माणास्थित्या मतत्वं तेन योजनिका ग्रंथे नादस्य यदष्टकलत्वमुक्तं तद्वाचकस्वरूपवि
मर्शोऽत्र ज्ञाइदं तत्पंचयाव्ततत्त्वादि रूढ्विततवाशरूपकारणा उक्तमिति न पूर्वापरवैशम्यं किंचित् किंच
समनान्तिष्कलात्मनोः ऊर्ध्वाधर्मव्यवस्थितयोः एवं विनिर्णीतेद्रूपं विज्ञानेनेत्युपत्तवसङ्ग्रंथे तदुपरि न
न्मनाचपरतत्त्वं सर्वव्यापकव्यवस्थितं । एवं विनिर्णीतद्रूपं ज्ञानेनेत्यर्थः उपमेहरति पंचज्ञात्वा विमुश्य
नेशिवतत्त्वविराजनाः पंचमुखक्रमेणास्तानाऽमनाननिपदान्यनुभूय यो शिवतत्त्वमिति परमशि
वमात्मानं विदंति प्रतिज्ञानेनेति तेन विशेषणामिद्धानावेलन्नणपनमुशंपतेनतदत्रहि स्त्राणीवर्णात्मकश्विन्दु
नादश्च तत्समस्तमत्राऽस्येव मेत्रव्याप्तिमत्वमुक्तं मिदर्शितानाश्च ब्रवेषधर्म्यमाह अन्यथानेवमुशंपतेविहृतेषष्ठ
व्यवस्थिताः पविदौ तदन्येव नादादिपंचैवेयव्यवस्थिता विश्रान्ता सन्नेवं मुशंपतेऽपि न तत्तस्पदोचितविभूति
मेव भजतेयतः ज्योतीरूपं हि बिंदुस्य नादस्य शब्दरूपकं शक्तिस्पर्शनैवेव तदूर्ध्वं शून्यरूपकं यदेतत्
हि इतुस्थित्वितयमिति नादस्य पंचकुमित्याद्युक्तं तदि बिंदुस्य ज्योतीरूपमिति विसर्गशक्तिमयं शक्तिपदाव
स्थितेत्तस्पर्शगमानंदस्पर्शसतत्त्वतदूर्ध्वं व्यापिन्यान्तशून्यताभासरूपं यतो व्यापिनी याम ब्रह्मादिपंच
कं यश्च तेषां शून्यं च तत्पदे वकाराद्ब्रह्माद्याधिष्ठित्यानां तत्त्वानामपि तैः शून्यमिति वक्ष्यते तेषां शून्यमि
ति षष्ठीते सर्वं तत्र तद्रुचित षडष्टसंविद्रूपतया स्थिता न तु कापि गता इति दर्शयति अत एव पूर्वम
शून्यमशून्यमित्याद्युक्तं न तु ब्रह्माद्योऽरुद्रादिललाटांतपदावस्थितास्तत्कथमिति यतोऽभिमायातार १२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्यात्. परापरविभागेनतेसर्वत्रव्यवस्थिताः। परमेश्वरस्यचिदानंदेच्छाज्ञानक्रियाख्याः शक्तयस्तत्संदो-
चितरूपचक्राभिभाजो ब्रह्मादिपर्यंतमाभासितवन्तइतितद्व्याप्तिमाराः ब्रह्माद्याः स्थूलसूक्ष्मादिव्योमा-
सर्वत्रस्थिताः एतच्चैकादशाध्यायेभविष्यति अथ येनैनतन्मन्त्रदोविधेयेन तास्याः सिद्धीमेयत्सथ सूक्ष्माती-
तात्समनात्शुद्धात्मात्म्यसनातनथा क्रमेणमोचितसचिद्रूपेत्यर्थः अथ सर्वातीतत्वेपि सर्वव्यापकत्वमस्य
स्वस्वरूपस्वसंविदानंदसंदोहरत्वात् यतस्त्वपरत्वेनसर्वव्याप्यव्यवस्थितमतएवाकारो कारवाच्यत्वाद्यति
स्थूलाअपि मंत्ररूपाअविज्ञेयानिद्रुधर्मान्नेदेवताः चकारएवाक्षेमंत्ररूपाएवतदभेदव्याप्तिभारेणावि-
च्छेषणाज्ज्ञातव्याएवहि तत्रस्थाः सर्वकर्माणिसाधयंतित्रमेशयाः तत्रेति व्याख्यातव्याप्तिमत्तत्वेमंत्रेस्थि-
तातपात्रूपाएवमुक्तास्सक्रमेणाहृदयाद्द्वादशांतमुल्लंघ्यमंत्रोच्चारक्रमकासिद्धोगतेप्रातिलोम्येनातिदि-
शति तत्त्वतत्वमनात्मावसमनात्त्वमेवच स्पर्शीश्च वतथाशब्दोत्रूपेचतदनंतरं मंत्रात्मनिस्थिता
सर्वज्ञात्वादेशिकेनतत् रूपमितिविज्ञतेजः तदनंतरमिति मकारो काराख्यवर्णस्वरूपतएतेसर्वेप-
वर्गमयामंत्रात्मनिष्कलस्वरूपमेवस्थितातत्त्वामसमवेशक्रमममविमर्शएमेत्राव्ययएवमुक्तिसिद्ध्यंतरू-
पेणोपलभ्यंतइत्यर्थः वैषिकेणेतिप्राधान्यात् तदुपदेशात्मोत्तापिनकेवलमेतमंत्रस्थाः सर्वकर्मा-
णिसाधयंतियावत् तत्रस्थाज्ञानयोगावष्टंभसंनिवेशनने ज्ञानेनतत्तत्त्वेयतत्वानुभवयोगतदेकात्म्य
प्राप्तिसर्वकर्माणिसाधयंतीतिपइकेतत्रकर्मानुरूपंमंत्रदेवतानांध्यानमाह कर्मकालेतुसकलावि-
ःपाणाहिभिर्युतान् कर्मणि होमास्त्रिम॥ जपेतुसकलादेविनिष्कलेनसमन्वितान् ध्यायेदि-
ंतश्यमनुषज्यतेनिष्कलेनविद्धनतापरमार्थेनममणाल्विनामहविश्रांतिमारात् यदात्सर्वज्ञत्वादि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रूपां सिद्धिमिच्छति तदा बिंदुविश्रांतिमतत्वात् ध्यायेज्ज्योतिर्मयात्मवान् उक्तं हि ज्योतीरूपं तु बिंदुं ध्यायि
स्व. छं. ति रूढमतं फलं निरूपयन्नाचार्यस्तेनोक्तमिति प्रकारतो ज्ञायत इति नेष्टुं न ततः अथ बिंदुविश्रांत्यर्धनादप-
टी. ष. दे शान्तं सिद्धिप्रदायकान् नादविश्रांतिमयत्वेन ध्याताः तत्सिद्धिमेव वितरन्ती समर्थाः एवमुन्मनी व्यापि तद्
१२१ वितरूपध्यानात् अन्ते तत्सिद्धिप्रदत्वमेषामुपदाह । शक्तिरूपाः शक्तिदाः प्रोक्ताः शून्यस्या व्यापकः स्मृताः क-
मात् ज्ञानप्रदास्ते वै समनास्यवरानने कैवल्यदास्तु उन्मनाख्यायें सर्वज्ञास्योन्मनेपदे शक्तिः सर्वकरणानाम-
121 कं शून्यव्यापिनी व्यापकाः इमा राधकस्य आमि प्रदाः क्रमात् ज्ञानं शिवादित्विमं नाशेषविषयं कैवल्यं शु
द्धविज्ञानकेवलित्वं यद्धेद्वादिशैवानां परप्राप्यं उर्ध्वं इति शुद्धात्मपदे सर्वज्ञत्वं इत्यक्रमाशेषविश्वाभेदप्रथा
प्रदाः यथोक्तं प्राक् समनाक्रमविज्ञानं मुद्रात्वं क्रममितिपतेच्च मत्राधयवानुभवाः पत्वेनेवदिताः सर्वा
त्मनाद्यामाः वेधिनद्याः इत्येषाः पाठः विधिविधानं स्वेष्टेवाचंप्रयोगः अत एव तज्ज्ञानां सिद्धिदाः सर्वे
मुक्तिदाश्च न संशयः तदितितत्त्वे साधकानामपि हि तेनात्मक्रमेण सिद्धिमुक्ति पर्यवसानैनैव तु योज
नेकाग्र्ये निर्णीतानामिमानकरतेऽपि नीश्वरप्रामाण्यात् उपसंहरति पंचप्रणवसंपृक्तं तत्वेन कथितं मया
पंचप्रणवो व्याप्तिरापायप्रामतत्व परमशिवात्मक परमेहसस्वरूपे तेनैव व योगमायाः शक्तेत्स्मया कथितं
नाख्यस्य कस्यचित् तदेतज्ज्ञात्वा पंचप्रणवपूर्वेण ओंकाराद्युतेनैव नमस्कारावसानेन वक्रूरूपेण
सवित्ते जपतः सिद्धिः प्राप्नोति तल्लक्षणात्तरमेव प्रा । साधक इति शेषः पंचप्रणव च तत्फलः एवं यस्मै
नध्याख्यातमिति तद्याप्यन्तद्याप्यन्तु समधानपूर्वं तद्व्याख्यानाद्विति मध्यमार्गीश्रयत्वान्मंत्रीनेन वक्रूरूपेण १२
यो जपस्तेन सिद्धिमाप्नोति समन्वयः ओंकाराद्यन्तेन माहिनेदमाह्वयः अपि प्रणवसमनाद्यामिस्यतवक

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लनाथोवक्रतुण्डस्याद्योरशाह्लादिदेवस्य संयुतं तस्यादौ प्रयुक्तं सदापि सर्वमंत्राणां प्रजानपविषये प्रणवन
मस्काराभ्यामाद्यंतसंबंधोदीपकः कार्य इति शास्त्रसमयः तेनत्वाविशादत्तरस्य पूर्वं प्रणवनमस्कारा
भ्यां तावेव च तत्फलमस्य पूर्वं स्पदेयायनतस्त्वस्याः सर्वकर्माणि साधयन्तीत्युक्ते श्रुत्वा रसंव्यायालस्येति
द्वात्रिंशताक्षरेयमित्यर्थः एतदेवापिकावाधेनदूपयति प्रणवाद्येनसंयुक्तंमंत्रमेवंजपेत्सदा प्रणवस्त्रा
यायस्मवतत्फलनायस्यतेनसम्प्रयुक्तंमंत्रंजपेत् सदेतियावत्स्तुवेमवातावदस्यैकाग्रतायाप्रविष्ठरे
वजपः कार्यः इत्यर्थः सदेमत्रापिकावाथः अथ जपान्तेतु पुनर्होमं दशमांशेन कारयेत् जपित्वान्त्
लक्षं तं वक्रतुण्डस्याद्युपक्रमस्य पवप्रणवस्वरूपनिर्णीयप्रणवाद्येनसंयुक्तंमंत्रमेवंजपेत्सदेत्याद्युपस
हृत्य जपान्तेतु पुनर्होमं इत्यक्रमतोजपोपक्रमेणाक्तंहोमसाधनंकृतः जपेत्तु मंत्रदेवतामनुविकारणा
मनिनिध्यमेतत्तर्पणायस्वाहांतेनमंत्रेणजपसंख्यातोदशांशेनतिलत्रयेणसमुद्रस्यविंशत्याचहोम
कार्य इति पुनः शब्दस्यार्थः अत्र होमं समनुचितं द्रव्यमाह नमामपरमधुक्तं हुतेन च परिप्लुतं ततः सि
द्धिमवाप्नोति अथ मासमध्यहोमं मे घृतगुग्गुलः एतत्रयं पगापद्दत्वा तत्रेस्त्वत्वाकाशास्पतत्वपातनाल
सिद्धीद्भतमाद्दिपाः सर्वाः प्राप्नोति तत्त्वयथासंख्येनशब्दार्थत्वादागमान्तरविरोधाश्च यदा तु जप्येन
लक्षं दशसहस्रांशो भवेत् ब्रह्मविष्णुरुद्रदेवानामपिद्वेष्योरोगिणां । भयदाता च हन्ती च शापानुग्रहक्ष
मेवत् स्वर्गं हरति कालस्य पातयेद्भूधरानपि स्फोटयेद्बिल्वयंत्राणि दिग्गजाननपि चालयेत् ब्रह्मराक्षस
वेतालान्क्रूरग्रहविनायकान् स्मरणान्नाशयेद्देवि ग्रवध्यान्विदेशेऽपि शापानुग्रहदक्षत्वाद्यस्तदाता
हन्ता च स्मरणादिति स्मृतमात्रः समनाशयत्येवमर्थः अस्यचमंत्रस्य प्राकृतान्यपि कर्माणि सिध्यन्तिजप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लत्वतः प्रकृतिसंभूतद्रव्ययोगसंपाद्यानि तुश्यादीनि प्रकृतानि जपलत्वत इति पूर्वमेवार्थ दशांश
स्व.क्षे. होमसहितात्रिवर्तितान् प्रयोगकाले कर्माचितो हजातन मंत्राभिमंत्रणं वक्ष्यमाण प्रयोगा निर्दिष्ट
टी.ब. ताइत्यागोतन दत्यकल्पप्रयोगे विषयाणां व्यस्थितमेव युद्धपसंहरिष्यति प्रवेशन मद्द्राणि ग्रन्थक
१२२ त्यास्थितानि च प्रयोगानो कृशेषमंत्राजेश्वरश्मेव पूर्वमेवारोपितमंत्रस्य यानि सुवसिद्ध क्रमा
122 वेन कदाचिद्वमे प्रयोज्यानि तानि सम्यक्व्यस्यामि यदावदनुप्रवेशः ॥ सम्यगिति यथा विसंवा
दीनि भवन्ति यथावरिति येपूर्तिक तेषामयाप्रक्रान्ति प्रधान कामेवाशा भवदित्य होमामंत्रस्य लक्षजप
कार्य इति व्याख्यानमसत् गेकासाध्य श्रुते नतनमस्कारावसानेन हि तिसर्वे पूर्वमेवासाधारणेन मंत्रस्व
रूपस्य प्रतिपादितत्वादेतावत्या प्रतिपादनमस्यासामान्येनत्वद्रमसिद्धाभिसंधिमतादूर्ध्वमेवार्येजपहो
मं कृत्वा विनियोगकाले कर्माचितो हजातनस्य प्रयोगः कार्यस्तत्रावश्य प्रयोगास्तावदाह मोहनास
हदेवावृभूयाश्रीचक्रलोचन सामवल्यासहैक ग्रात्मबीजेन पेशयेत् मंतेषा नेषु दातव्यं वशीकर
णमुत्तमम् ॥ मोहनावलामोटाभूयाश्रीभूमामलकीचक्रलोक्षनाचक्राकानामवल्लीनामतराणि
तिप्रसिद्धाषधिः आत्मबीजसंयुक्तप्रदातव्यमितिमंत्राभिमंत्रितंपवृत्तविसंवादिभवति तत्त्वारणि
मूलत्वपुष्पतेनतयाहयेन आत्मेद्रियाणां संयुक्तं वशीकरणमुत्तमम् तत्त्वारणीविशालापुष्पते
णानिति पुष्पनतेनलोमसोमग्रहस्थके नसुक्तपतेरात्रौ औषधिग्रहणं कार्यमितियोषधिकल्पेष्वत्तिआत्मे
द्रियसंयुक्तं यथोक्तनबीजमिद्धदेवतपनस्मादिदिस्मुग्रुपतेश्वनमतत्वमेस्पकौषधियोगात् मंतेषा
नेवातिस्थितमेव श्रवणाद्विमलमालाहृपि रेद्रियसंयुते भूकदमममोयतदानव्यंपयसानिशि य १२२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वणाभ्यामक्षिभ्यां मलेलालाचेति पंचकं पिंडं वामानामिकाग्रेण धृतं इंद्रियेण कमितव्यात्मीयं सप्तकं भू-
कंठवेकभूतीकमष्टममेतद्देवीकृत्य गात्रोमंत्राभिमंत्रितजलपानमध्ये यस्य वशीकरायेतस्य अप्रयोगम
प्रदातव्यं अन्यथा म्रियते विरहेणास्या इत्यनेन प्रयोगस्य महिमेत्यर्थः २ षष्ठिकनकबीजानि षट्शोम
णिचट्टिकाः नगरोदनमेषुत्काग्रदृयाघस्याभामि ति एषकापालिको योगो गच्छतमनुगच्छति स्नातमि
तिशेषः कनकेदलरक्तमणिचट्टिकारक्तिकानगरोदनयोगात्रे मासात्तियमः पतच्चूर्णीभक्षपानेन वा
देयमिति शम्बत कपालेरस्थिभिश्चिह्नतः कापालिकः ४ श्वेतार्कमूलेमनिष्ठाचटकस्यशिरस्तया ॥
गृहोन्नावमस्कत्ष्ठवमरकोक्षयसंयुत भक्तपानेभवत्यवश्यं वशीकरणमुत्तमं । अर्कतरोः श्वेतश्वेतपुष्प
त्वात् गृहोत्र्भवच्चटकोमूषकः स्वरकेह्रियं प्रागवत् ५ मोहनीचवकोनारीमपूर्षशिखयायुता आत्ममल
लेन्द्रियसंयुक्ते वशीकरणमुत्तमं । कोनारीपिययुमेष्परुशिखावानदाकारैवौषधिः आत्ममलालेन्द्रियैरिति ॥
वहुवचनादिंद्रियद्वयमतमयोरूत्तनमूदविमवाटि ६ लज्जालुकाचवीरिभाचंअलीकमेकतया नागे
इपदमिश्रेनवाम्मबीजमममलितं एषयोगवरीदित्याटीयनेषम्यमत्वेन मधुरेणसमायुक्तो यावदासुव
शीमत्र । लज्जालुकालगुडगोरभाच्चवाचुअलाभ्यायोगोषधैः कमेकप्रधानमूलमधुरेणविशेषणा ·
तस्यवेद्द्योतरसवोगात्मास्वाशक्तिनिरोधः ७ चणकामाषमुद्गास्त्र प्रधानेनविनिर्गताः वांतस्नेतत
घोरवंस्त्रीरजोस्ममलेनया मूलेरक्तनयाकेशोलालालैवक्रवानेन पुत्रेदधिः कृतान्हाचनागेद्रपदसंयु·
ता मोहनाविमुक्तोनाचयाम्रीचेवृकेत स्थिता पुष्पत्रैणनिष्ठजीतगर्विनालोवरानेन भक्षपानेप्र
दातव्योयोगस्त्रिदशपूजितः अपानेनिर्गताः शकृद्भावमागताबानच्चताया आत्मीयं हृमलेनाभिमल

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पुत्रजनिरोषपिलिशेषः कृताहाकृताञ्जलिः विसृकान्ताप्रसिद्धाथाश्रीश्रामलकं त्रिदशाहू जितइत्यवि
स·क्रे· मेवादी ८ एवमुच्चाटनशीकारे प्रयोगाउक्तः अथ उच्चाटनं प्रवक्ष्यामि मन्त्रुणागर्विताल्मनां तत्र का
टी·ष· कोलूकस्य पताश्चत्वरोहूमत्रमृत्तिका एभिर्द्रव्यैः कृत्वाप्रतिकृतिं शत्रुः काकरक्तेन लेपयेत् अथा
न्यान् काकोलूकपक्षाश्च गुहेतस्या विनिक्षिपेत् अथ ताञ्च तत्पृष्ठे निखनेत् तत्र खनित्रास्य गितस्या
१२२ पिताया: तस्याः श्मशानाग्निमध्योपरि प्रज्वाल्य होमयेत् काकपक्षेष्वष्टशते तद्गतपत्रसहितानव
123 रमन्त्रेणाभाविताम् अस्यनाममन्त्रसंहिशपयकारायतरापित मन्त्रावसाने विसर्गान्ते उच्चाटयेत्
तमितिशेषः तद्गतपत्राणि अर्कनिर्वातमूलिरेउमध्यगतानि पत्राणि मन्त्रावसाने इति आरापितब
कन्टूपाते विसर्गान्तेपक्कावेणायतप्रपुक्तेनरापितेस्यपटितयस्यमन्त्रः नामेतियः देवदत्तायुतस्त्राटि
तोभवत्विति क्रोधसम्पन्नमुच्चाटयः क्रोध्याविष्टएववक्ष्यमाणानीमाशतमष्टोत्तरं काकपक्षानरूया
न्माधकः सतमुच्चाटयित्वा तिसे बेधः सत्स्यमुच्चाटेतः क्रमतेकाकवत्स्थाशक्त्या विप्रपीडितः
विद्वेषप्रयोगमाह पिण्याकतिलपत्राणि मूलिकाउन्तनयाति च शत्रोः प्रतिकृतिं कृत्वा अश्वत्थपुष्पैस्त
वेष्टिते श्मशानेनिखनेत्तातवह्निं प्रज्वाल्यवोपरि पुष्पैर्विभीतकजैर्यस्य नाम्ना होमयेत् विद्विष्टोवे
भवत्यस्य कामदेवसमोपियः पिण्याकोगुग्गुलबीजकल्कः किंउस्तगामृधानइष्य अश्वत्थपुष्पैर्विभीत
कसमवेष्टितामितिउन्मालावलिताम् नाम्नेतिविद्विष्टोभवतिसपेतेन विद्वेषणाजातिवक्रेनवकसूय
णास्पर्शीत हेमाष्टोत्तरसावेः अथास्य विद्विष्टस्यान्यस्य वास्तुभगाः करणमाह प्रियंगुलतिकामिश्रगु
ग्गुलेघृतवर्धिते कृत्वात्वष्टशतेदेविसम्भगाः सम्प्रजायते प्रियंगुलतिकावर्धप्रियंगुः मन्त्राण्यारोपितवक्र १२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रूपमेवोच्चाटयाम्यमुकः स्वभ्रमणो भवत्विति स्पृते सोम्यजातिः प्रयोगस्य इति जातिकुसुमलेके मिश्रं हविमधुकैस्ति
लैर्हुतैः स्वभ्रमणत्वमवाप्नोति रूपहीनो पिपीयोनरः त्रिमध्वाप्यकर्मा चितो हव्यं जातवेदो होमो मोहनं तु वशानय
त्वय्यथ तिलेक्षु वनमामिश्रं हविमधुकैः हुतैः प्रिये मम हस्तवशमायाति याति यो हि रूपणागर्विता आकर्ष
णमाह राजिकालवणांश्चैव मधुत्रीरपरिप्लुतं होमयेत्साममाभिमिश्रयत्स्याकर्षणं तं तद्धुतं राजिकाश्रा
द्विकायुर्वं भस्मामाणक्रमेणाष्टो वशीकरणं क्रमे होमे नेत्वकः अथुना व्याला हि प्रयोगस्य दृष्टं क्रमेणा
प्याह नरस्यो रोचना गृहे हिद्रव्यपटे नरः भावयित्वा भिमैव सेतु मंत्रेणाष्टशतं जपेत स्नाने विलेपने
सर्घो गंधवागोमद्रीयते सर्व एव भवतीति प्रयत्नदः शाणादत्तथा नररोचना गोरोचना वक्त्रहीना त्वाहत्ति
मदेन लिप्त्वा मन्त्रेणेति वश्यं रूपेणाप्राप्तमदूष्ट्य प्रयोगजातमेतेन तद्दूरमष्टोत्तरशतं जपादाभिमंत्रयस्य
स्त्रानादि दीयते सर्ववशो भवतीति सन्देहः मारणमाह अथ वा मारयेत्स्त्रिप्रशकें निश्चितमात्मनः अपका
रशत्रोर्नक्तं कृतं क्रुरुष्टचेतसं नरन्सल्पपराधतश्च कपालद्वयमादाय नाम शत्रोः समालिखेत् कपाल
संपटसंयुत द्विषा मारणाभाविते हुं फट् नाम समायुक्तं हुं फट्कारविदर्भितं महाप्रेतवनं दत्वा विशेषेणा
श्मशानिका ज्वालारहितयरविमिश्रणावशात्कृत्वा श्मशानएवककपालपोषाशत्रोर्नाम हृदि तोयातविदर्भितमि
ति अभिधायेयमवेत्पूर्वं ततो मंत्रः सकृद्वेत् विदर्भितो भवत्येष श्मशानात्तत्तवादेवं तु स्वकं हुं फट्कारसं
स्यामिहं फट् उत्पत्ते सम्यक् सकृद्भैरवरूपस्त्वाम् अभिमानान्वेषणेनाभिलिखेद्दस्य स्वक्ष्वेदेनजयेत्ततः
कृष्णमाल्योपहारश्च श्मशाने एव कर्मारात्रौ श्मशानावरणात्क्रमिमध्याते ततः कर्मसमारभेत ॥
चित्तणाभैरवं देवं शान्तं सेविनिपातय अथ अनुज्ञानतदेवेन गृहीत्वा तच्छिरोद्वयं तत्रगत्वा महादे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं.
टी. प.
१२५
124

विकपालासनसंस्थितः तत्रस्थोऽशेषमंडलांतर्दक्षिणाभिमुखः स्थितः आत्मनो भैरवं रूपं ध्यात्वा घोरस्य
भीषणं क्रुद्धः मनुष्यरवेऽस्थिभीहृद्विशांतरसंस्थिते विलोमेन महाभागे शत्रुनामसमन्वितं क्रूफ
ट्स्वयं समुच्चार्य कार्येचासमलेपः भूशी वेदशस्त्राणि तेयावन्नावश्यतु विनश्यति ममराजेशाद्देव
शिप्रयोगस्य निवर्तकः अनुज्ञातःत्रिभावनयाशिरोहृद्यकपालप्रयमे कृपालासने मुखासने शाय
लीवाप्रकारस्मरणात् तत्रेति विलोमसंबोध्यानेन तस्य निवर्तकः न निवर्तते नान्यथा भवतीत्यर्थः
ऽयमेदरति एवशानमदत्तारिणाम् अन्यथालोपितानि च प्रयोगाणां करोत्येषमंत्रराजेश्वरेश्वरः। एवं
करोत्यविमेवादीनिसंपादयति एवमीदृक्प्रयोगक्रमसुद्दिश्य यथ एतक्रमायायामप्यान्योपिवाम
स्यापि वाणातिमिश्चात्तदा अनुलोमगतेदेव वोषंकयान्तसंस्थिते अमुकस्यत्य हयुक्तसमुच्चार्य। तीरे
नहोमयेदेद्विशान्तर्येहितकारके अयोक्तानि कर्मसूचितजानि प्रयोगानाह वषट्प्रयोगेन शान्ते
स्वाहान्ते वशाकर्मणि मंत्राणां तर्पणार्थं च अतःश्रतभयत्रमसखप्ने किंचमात्रस्वरूपं नात्मनेवा
चैनस्तते नतिन्नमसशार्हः चक्रा राजपेपितपतऽपमेहरभीविपटलमगतिं करोति एतद्धिकोपितेद
विमापकस्सम्भमेयमः क्रियाकालाशऽक्रमस्यप्रक्लेशान्तस्यावावहे॥ समेयसायमानयादिवशी
कृतयिधणास्यात एवयथाकथंचित्तद्कर्मीणए नाम्भमाणासापितप्रत्वसिद्ध्यङ्गः नयाखीकारयो
गस्यवशीकरणादिसिद्धिसाधनमप्येयंक्तितन्योऽस्यात्नायवसैरंजर्वन्तः क्रियया स्नानार्चनमसप्याल
नात्मतयाभाविपटलनिर्गोष्माणाकालेनोशाकेनवाष्ट पटलनिर्गोष्माणोनञ्जक्रम स्मतज्ज्ञात्वा।
प्रयोगमनुरूयानस्यान्क्लेशादित्यादायितेमूलमंत्राभिमंत्रणाद्वयं मनुष्टेपमाणांगुलावहादिपिलिप्र १२५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भीष्टफलप्रदंभवत्येवेतिशिवे ॥ स्मारंस्मारंगुरुवरपदंध्वस्तविघ्नोजितात्मा मात्रेवीर्येकिमपिपर
मेदृष्टिंतिषन्नपाय तस्मिन्नंतःक्रमनगुरवोमेवचैकेकसारा संसारोच्छित्तिरवततरसाभैरवीभावमेत
म ॥ इति श्रीस्वच्छंदोद्योते प्रत्यापिकायां षष्ठःपटलः ६ ॐ संक्रमश्चिन्त्यते त्मात्मशाणानर्वाणम
स्याने कालाधाविश्वभ्यक्तुक्रिशान्वयंसजयमजः क्रियाकालांशघटकस्यातिषडुपसंकृतेक्रियास्वरू
पमनुषकालांशकेज्ञाते श्रीदेव्युवाच क्रियाख्ना कामहादेवलक्ष्यमाहात्म्यहेश्वर कालांशकंचैदेवेश
कथयस्वप्रसादतः ॥ क्रियाप्रजारिस्माधनानाकालेवततात्मि क्रिमाधनोचितमवसरमशक्नांशच
ब्रह्मांशकालिस्वशकादिरूपमुपास्त इति सर्वाराध्यतया मामितिपत्नाव्रतपवपूर्वकालेवसमा
सतःस्वकोटिहमपिकालस्वरूपतमेतोज्ञातात्मनः अपितु । श्रीभैरवउवाच कालोद्विधात्र विज्ञेयः
सास्थ्यात्मिकःप्रिये । कलयति जगत्स्थित्यादिविकारेषु कनपरिच्छिनत्तीति जगावा पारमेशक्रिया
शक्तिसंदात्माकालोद्विधैकत्रूपोपिवात्याभ्यन्तरतयाभूस्थितः अत्रेतिनित्यः नैमित्तिकस्याप्युभ
वेषुकर्मसुत्रगतयाराधकेज्ञातव्यः सर्वभैरवः सोरः स्थूलाहोरात्रयात्मासएवत्वात्मनीतिनदप्रि
श्रितप्राणाख्यात्मभवयाख्यात्मभवयाख्यात्मिकः सत्त्वरूपस्वतःभैकमुसवारसकृत्लोदाकतेवत
त्रैविहिकामुष्मिकफलमिहत्रयेदीक्षाणाहितानारायणादिस्वरूपमवशग्ज्ञातव्यतदेतत्सर्वबाल्कालत
एवज्ञायतइत्याह सर्वारकार्याणलग्नयोगसुदिनेप्रिये तोजोपवद्यपराशोत शोभनोवारस्यरूतिष्ठा
तिग्रहणाक्षत्रयोगःकरणंववबालवकौलवतैतिलकाख्यांस्त्रिविष्टिवर्जितेयत्रशुद्धिनेरिक्तितिथ्यो स
योगाइत्याने दाक्ष्योगवतियालग्नः सलग्नोदयतुक्रलः सर्वसंचारापेतः प्रतिदिनेघटिकानियमेनमीन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ तं॰ हिराश्युदयसत्त्वे तेजसो यद्वयनाभो मकरसंक्रान्तौ तदुपलक्षिते तदुदयनायनो कर्कटे ज्याशुविके
ह्लिककर्मणि भविषये वरणात्तद्बोधः कालस्य पक्षमोऽयं इति हेयाणसूक्ष्मः स्ववारकरणामित्यादि प्र-
टी॰ ष॰ थमपाठस्तस्पष्टः किंच दक्षिणायनमुत्तरम ॥ ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोभ्याकालस्य सूक्ष्मत्वं तथा एतो
१२५ मासस्य वेलाविषुवद्राश्यन्तरं तथा ग्रहणः ग्रहणपादयोः इति चन्द्रसूर्ययोभ्यामुपलक्षितं ग्रहणं दक्षिणायन
मायनं वदैहिकपारलौकिकफलकर्मविषय कालस्यातु भोग्यमत्तः स्तनवाव मताघाः पत्तः शु
ल्कः कृष्णस्य मासस्य ज्ञादिः वेलातत्र मुहूर्तादिस्मचाराश्रयः प्रविभक्ता होरात्रविभागाः विषुवद्दिनमहः
त्रिशां मासस्यान्त्यामावास्याः पत्तलयोः सूर्यसंक्रान्तिकालः राश्यन्तरगमिनः संक्रान्तयः ग्रहणकालो विशात्वशुक्ल
रनीयादिः ग्रहणकालो मलमासादिः तदेवमादिकं सर्वं तत्तत्कर्मागतयोपयुज्यमानं यस्य कालः सो
ऽयं पक्षकीर्तितः बाह्य इति शेषः आध्यात्मिकं पुनर्दैविकृत्यामिनिबोधयेत् ग्रहनातीति विशेषणानि बु
ध्येत् मुक्तायामोऽपथार्थयत्नकृनति तत्र षाड्गापिकत्तयादेहाभूततन्मात्रसंयुतः समानो बुद्ध्यहङ्कार-
बुद्धिबीमदिंपेयगुणाः सर्वतत्त्वतयादैव समसाथिष्ठितविग्रहः तत्रात्मा प्रभुशक्तिश्चवाग्वैवनाऽभिषिक्ष्वि
र स्थित इति शेषः पंचाशत्तस्मा मसस्कमसजाग्रियगुणानियेदहः सकार्यकारणत्रयो विशाख्याः मन्वादिभि
गुणैः सर्वतत्त्वमृतदुपरिस्थिते त्रियमादिभिः शिवतत्त्वान्ते तयादेव इति ब्रह्मादिभिः कारणैः समग्रव्याप्य
व्यापकभावनाधिष्ठितकृतावस्थितिः विग्रहः स्वरूपयस्य आत्मा भेरु चित्तसविरूपः तत्र तत्कर्माद्युशलानतस्त्व
लभोक्तावशभोः स्वच्छंदभैरवस्य शक्तिः स्मान्ते आत्मामनु आसादाघवसेयभोनीवाग्युक्तस्थितः प्रथमत्रामयः उ
हविषो मीणां विश्वमयमिदानंदसुंदराः स्वतन्त्रभटारकः स्वमात्रे आशाक्राया स्थूलसूक्ष्म ॥ १२५

तद्रूपेणासमपकः सेव्यवस्थितः स्वस्वक्रमानेन सदाशिवादिदिनियंते विश्वमुंदीलयेत्स्थमेतदुल्लासन
भिन्निशून्याति शून्यभूमिरवात्मदर्पणात्तत्रैव विश्वकाशग्रासान्येन शून्यस्य गुणाभावे शून्यातिशून्य
र्थः सदाशिवादिमेतद्ग्रातिशुद्धस्वभावात्मसंकोचप्रपंचोव्यापिकासहामायाशक्तिर्वाष्पोशपतेयदातचिस
काशावनीभावाद्धायामेवग्रासामेनदर्शयतीतिदेषामायाशक्तिरशेषविज्ञानकलप्रलयाकलसक
लतन्स्यमयसंकोचप्रपंचप्रदर्शिकाभिधीयते श्रुतयामसंकोचः प्रदर्शयते समपवशून्यसमानानि मग्रवि
मर्शशक्तिः यदावामेत्प्रवृत्तिविकसमयग्रहणायानस्वोभवतितदाप्राणरूपतयास्फुरतितथास्फुरत्त्र
पिकस्तारिकाकणावनेत्रापिनावस्पेशंसंकुचितांशोषविश्वान्मतयाभातितदभिप्रायेणैवचवितत
विततमूर्तिर्वैवविश्वात्माप्रहृष्टवंद्विधाधनिभावः प्राणस्थितः स्वस्वक्रमः स्वैवकोत्रैवप्राणाश्रोरनालिका
तः प्रभृतिषष्ट्यन्त्रोद्यांतेपकादशपटलेचमानुषाणुकालान्यभूयनाश्रितांतस्वविश्वस्यमायुष्य
विमानमस्तिविततेक्रियाशक्तिवैचित्र्यात्मकमस्तीतिप्रतिपादयिष्यतेयद्यपिवप्राणभूमिकायामि
वास्यतमेकुविनशरीराद्यात्मतायामपिपरमेश्वरः पूर्णषड्विंशतत्त्वस्फारस्वरूपएवयथाप्रतिपादितंत
थापिप्राकृतविस्मयेनपरिणामतीतिनीत्याप्राणभूः परस्याः शक्तेरवगमपिष्टानेनदेवरोहक्रमेणाभू
तभावशरीरावततरणाद्विनिमग्नप्राणप्रसरभिन्निभूतमध्यमप्राणभूमिकाध्यारोहक्रमेणैवपरश
क्तिपदानुप्रवेशावष्टंभपूर्वमेवस्वस्वरूपस्वभैरवतावाप्यतेमहायोगिभिःमितयोगिभिस्तुतस्मदातर
कालांशविश्रान्तिरेवैविद्यिपिः सत्रुतिष्टद्धिः स्वासिद्धिरविश्रेनामाघतेश्रनपवशतिपादयिष्यमाणे
लक्ष्मास्वनिर्दिष्टः संहितान्तरनिर्दिष्टोपिवासर्वपर्वोपमासादिकमासमध्यप्राणपथास्वरम्मत्रप्रगुणमेव।

स्व.च्छं.
टी.स.
१२९
126

फलभोभवनीत्याशयेनात्रपटलेपरमेश्वरस्याध्यात्मिककलेवररूपप्रतिपादनेमहान्तेयेअमइत्पलेनावदि
हैवापिकेनयमाध्यात्मप्रभुशक्तिवायवः सर्वत्रदेहस्थितास्तथापिप्राधान्याभिप्रायेणयथाक्रमं ना
भ्यधोमेढ्रकन्दमध्येचस्थितावे नाम्पेतेषमुक्तानितत्त्वस्थानामितितानभावशेषनाडीचक्रभूतायोगाधारेना
त्मास्थितः अधोमेढ्रतमध्यशक्तिः एषाचात्रस्वरूपमवधानयत्नेरेवसम्यगुपलभ्यतेनतुपशुभिः एव
स्थितेसत्यात्मविश्रान्तिपदात् नाभिमध्यतः तस्मादिनिर्गतानामधस्तिर्यगूर्ध्वमधःस्थिय अत्रएवोक्त
ममत्रनाभिचक्रेकायस्यहृज्ज्ञानमितिकेचित्तुनाभिचक्रनाडइतिपाठंपूर्वंचैवयोजयन्तितस्मादिपनेनक
मेपदेशमवसदुपेवतः नाभिमध्यात् चक्रवत्संस्थितास्तत्रप्रधानादशनाडयः नेत्रेतिनाभोपमेदशनाडि
नामतोवक्ष्यतिदशभ्यस्तु द्वासप्ततिसहस्राणिनाडस्ताभ्योविनिर्गताः पुनर्विनिर्गतास्ताभ्यस्ताभ्योऽप्य
न्याःपुनःपुनः। विनिर्गताइत्यूर्ध्वमधस्तिर्यक्त्रुत्रसृताः किमवधिनिर्गताइत्याह यावल्लोमसकोटयस्तु
तावन्त्योनाडयःस्मृताः ऊर्ध्वंचतस्रःकोटयः अतश्चयथापीपलाशस्यव्याप्तंसर्वत्रतन्तुभिः शरीरम
वेजतन्नान्तदवशात्तुनाडिभिः इहशाकाविन्ध्याणेपरिणतेतिस्यन्निर्णीतनीसमसविनिःसृतश्च
प्सिकामाभास्वशाणभूमिमाश्रितवतीतत्रापिपलाशपत्रमध्यशाखात्मायेनमध्यनाडयाश्रयमध्यप्राणरूप
तोत्रिनाडिक्रमावस्थितेतत्राद्यप्रधाननाडीदशकाश्रयप्राणादिप्रधाननाडीदशकाश्रयाप्राणादिप्रधान
वायुरूपतामासाद्यपुरुषायुषमध्यमेमध्यमहः सेयाकानिषड्विंशत्सहस्राणिबहिर्वीद्धानोप्राणनाडीना
वन्येववाहवहानामपाननाडीनामितिसभयेद्वासप्ततिसहस्राणिप्रधानभूतानिभासितवती तथाहिसति
यावज्जीवकर्तव्यत्वेनदीक्षितानांयत्रिसत्कर्मभगवत्स्वरूपात्रसेथानायास्तातेतउक्तव्याप्तितत्त्वविदापक १२९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वारमनुष्ठीयमानमपिसर्वमेवानुष्ठितंभवतियदुक्तं कस्मात्सोऽयंयाश्चिहोत्राकृतयः सत्स्वदासमतिःस
पृष्ठापृष्ठ्योणानाडेयाधुनामकृदेवनुद्दत्तमपादयेनात्त्वमार्गविद्याः किंच मध्यप्राणानिविष्टद्दसविर
नायैरामकृपाश्रयाः प्राणाः सूक्ष्मविमर्शशालिवपुरुषः सार्धत्रिकोट्यात्मकाः तात्मत्रात्मतयाविलोक
यतियानिःशेषतन्नाश्रयेदेहमाविहनादभैरवनंतुः स्वछंदनाथः परः एतान्नाडयः ॥ माहनाडीरिताःस
र्वात्मशक्तिचराःसदा आत्मसंकुचितंसंविद्रूपोग्राहकःशक्तिःप्रभावीविश्वाशेषपरस्फुरत्तात्मनाभ्य
ह्रेतप्राचेष्टतिवैचित्र्यात्प्रसरंतिनाड्यः इत्यन्तःप्रभेदेनभिन्नाश्चारप्रभेदतः तत्र्याव्यापाराः सूक्ष्मप्राणवा
ह्यात्मकचारप्रभेदहेतुकाः अतएव चारहेतुप्रभेदेनसंज्ञाभेदोवरानने भवत्यतश्चसंज्ञाभेदात् नाडी-
नांचैववायूनांभेदोज्ञेयःसहस्रशः सार्धत्रिकोटिपर्यंतमित्यर्थः तत्र प्रधानाप्यादशाशीका नाडयश्चवरानने
नासामध्यतद्देवेशिवायवोयेव्यवस्थिताः मध्येऽस्मिंस्तासां नाडीनांचैववायूनांमेतास्त्रीत्रिवोयम् वृत्ती
व्यापारान् तत्रसंज्ञास्तावदाह इडाचपिंगलाचैवसुषुम्नाचतृतीयका गांधारीहस्तिजिह्वाचपूषाचैवयश
स्विनी अलम्बुसाकुहूश्चैवशंखिनीदशमीतथा आसांव्यापारमाह एताःप्राणवहाःप्रोक्ताःप्रधानादशना
डयः प्राणःप्राणानाडेपेसामान्येवस्पमाणःप्राणोपानादिसंज्ञाभेदाद्दशविधःयथाक्रममवहंति वायूनांसंज्ञा
भेदमाह । प्राणोपानःसमानश्चउदानोव्यानएवच नागःकूर्मोथकृकरोदेवदत्तोधनंजयः ॥ एषांवृत्तिभेदंज-
स्वितेह्मितंगीतन्त्रंगुह्यतानिः कलाःशिल्पंचसर्वकर्माणिप्राणाम्भोदेवविचेष्टितमित्यादिनापलोनविन्-
यवस्थितिएतेच वायवोनाडयश्चैवचक्रवत्संस्थिताः प्रिये नाभिमध्येपरिस्थितेत्यर्थः तासुसंचरतःसिद्धि
योगेवैववरानने संचरतीतिसंचरंतेवायुमपिप्राणतन्त्रकचिंतामिद्धियोगेवचिंत्यकाग्रणायोगप्रापुया-

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

न जपतश्च वर्णोच्चारे हंसजपसिद्धिमवाप्नुयात् नाडीसंचारतः स्वनुवर्तते जपाजपतः आसामपि दशानां तु परं दे·
स्व·छं· विनाडीत्रयमुदाहरन्ते इडा नादात्मिके देहे मध्ये शक्त्यात्मिका स्मृता इडा ज्ञानशक्तिप्रधानः प्राणः तदात्मि-
टी·स· का पिङ्गला दक्षनाडी नादक्रियाशक्तिप्रधानोऽपानस्तदात्मिका वामनाडी तयोर्मध्ये सुषुम्णाख्या प·
१२७ रेच्छाशक्तिस्फुरत्तारूपा तिस्रश्च ताः सुषुम्नेत्यसमाख्याताः साधकानां हितावहाः हृत्पद्ममध्यकर्णि·
कायां समस्ताभ्योऽनुप्रवेशेन समन्तात् ख्याताः सं– साधकानां त्रिविधसिद्धिप्रदाः एवं स्थितेः प्राणो वहते·
127 नाम अहोरात्रविभागतः यथा तथानेकधा यथाभिप्रविभज्य यथास्फुटम् प्राणः प्राणानां सामान्य-
रूपः अहोरात्रशब्दः परमासादेः उपलक्षकः अर्धपाडिकानुबन्धेन वहतीति प्रभुशक्तिसमाकृष्टा मरुत्प्राणात्म-
मास्थिताः त्रयपलविभागेन संचरन्ते समन्ततः मरुत्प्राणनामा सामान्यः प्राणस्तद्वत् वाममध्यादिवाहाः प्रा-
णापानोदानाख्या विशिष्टाः आत्मा संकुचितचिदात्मा तद्रूपतया संस्थिताः त्रयाः पतये पदार्थाः प्रभोः शिवस्य
शक्त्या समाकृष्टाः इति सूत्रपदानुभासप्रेरः संप्राणनाभूमिस्वज्ञास्य प्राणापानादिविशेषापद्वीसु हे मो
गस्तासु स्थितप्रवर्तितात् अविभागेन संचरन्तीः नानादेहभूमीः अर्थ तिष्ठत्त्रमध्ये यो सकृद्व्रजः सः अथ कथं वदे
यस्मात् सर्वैर्नाडीः प्रवाहयन् ततोस्य वृत्तिसंज्ञाप्रभेदेन वर्णरूपाण्यनेकधा वृत्तिर्विविदहित हन्तात्तेहन्तादिव्या
पारस्तेनायः प्राणापानसमानादिसंज्ञाभेदस्तेन ह्रादशघोषाद्यादिस्वरभेदभिन्नाः स्वस्वरभीकृतव्यञ्जनात्मा
नश्च वर्णाः स्तनुद्भवात्मकानि च रूपाण्यनेकधा भवन्ति अत्र वागमातृकागर्भीकृतव्यञ्जनः स्वरोद
यः स्पर्शवर्गशब्दोर्ध्वं द्यात्मा अष्टवर्गोदयस्वरूपो वा वर्णोदयोऽस्ति स विहितो स्मरः केवलवर्णपाठेन सूचि
तः तद्˝ हासमतिसहस्रेभ्यो जायते दशगुणेऽपि यदेशप्राणोदयस्तं हासमतिसहस्रेभ्यो हासमतिसह· १२७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्त्रं निमित्तं जायते तन्त्वं पञ्चधा भिन्नं प्राणे इत्यर्थः। ततोपि प्राणकृता ... हृदयात्प्रवृत्तो प्राणः प्रयतीत्याह कोटिथा
तेवनारोहेमप्रकः संस्थानस्थितः स च प्राणापानमयः प्राणो विसर्गोऽर्धशति हकारस्तु स्मृतः प्राणाः
ति यः एवमेवाघोषवाचकाविभागविमर्शमयो हलाकृतिः प्राणाऽऽत्मकः स एव स्थानेऽप्यवभासितमर्कोत्ता
नावभासमुद्गरः सर्वनिर्गणिनावरोहक्रमेणाप्रकृतेर्यं पंचस्थामामा प्राणाप्रवृत्तविसर्गोऽशुरणाश्रतीति मैर्द्विरेवस्त
शिवमार्गाद्धिहिलनद्रावाव भासमुद्गरः सर्वप्रवेशानुकृता नदाहरणे नांतराणामार्थप्रकर्षणानन्तानुनन्ता·
दार्थनिवृत्ताय हृणाविश्रान्तिदशावितादिमर्शा प्राणिनामुरस्थितः प्राणेनकृतेय स्मात्तस्मात्प्राणः प्रकी
र्तितः सर्वदेहगतोप्ययं प्राणिनामुरसि स्फुटमुपलभ्यमानेनेनावस्थितो नित्यमापूरयन्नर्थात्प्राणिनां का
यप्रवेशानिर्गमाभ्यां प्राणिनां विमर्शमयं जीवनं कुरुते ... इयं प्राणाऽऽत्मकः यदर्शमियापीपिकाबंधः कृतस्त
देवानुवभमार ॥ अहोरात्रगतिं प्राणो ग्रन्थनाकथयामितं गतिस्तस्मिंप्रसरणे च तत्र तुटयः षोडशप्राणोदर
वैदिकयितामया वाहेनैव तत्कालेन तेलवापरिकीर्तिताः। याष्टर्वचतुर्थपटलो ... इत्युदयांगुलोदयपरिमा
णाः षोडशात्रुटयऽक्षरात्मा मानुषाक्षिनिमेषस्याष्टमांशः त्रुटिः स्मृतः तत्राद्धयेत्तुपिञ्जेयात्तद्द्वयात्तल
वः स्मृतः त्रयकाद्दशापटलवस्थमाणेनवाहितकालेन तेलवालवशाद्वा ब्राः कालावयवा एव च प्राणीयत्रु·
टिकाद्यात्तुटिश्चात्मैवतनतुशाद्धसाम्यादत्रश्रमितं प्राणीयात्रुटित्वात्लवः वास्ता त्रुटिः प्राणीयतस्त ले·
पर्यवस्यति इत्यन्यव्वासः त्रुटिः प्राणीयत्रुटेस्तुर्यंशइति मतं ... मनेनैव क्रमेण तत्र प्राणापानोदयरूपाय :
मेध्याकालविनाविंशतिटिकोहोरात्रः स एव लवद्वयं निमेषस्तु ज्ञातव्यागणितक्रमात् दशपञ्चनिमेषास्तु
काष्ठेवप्रकीर्तिता इत्येकादशपटलबावस्थायेव कष्ठाभिधानः कालावयवः यदिहैवाग्रेवक्ष्यति प्राप्याम्लि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्तं. काहोरात्रेणैर्वीस्तिकाद्यादिविधीयत इत्येवत्त् नाभिस्थस्याभिर्दं विश्राणेयामो विधीयते नाभिवितितत्र दिभिः व·
टी.स. हिर्वदनत्र्यपि दिनवत्तभोगोयामः प्रहरः वेदेवप्रहरैर्दिवित्वतुर्भिस्त्वहिनेभवेत् एवं निर्गमक्रमवत्स्वेशक्र·
२८ मेणापितथैव रात्रिश्चतुर्भिर्विज्ञेया तदित्यसंकल्प श्रहोरात्रस्तथाद्दभिःपातमेशाशांकिनियमितसूर्योर
128 यादिस्थित्या यथा बहिर्दिननिशाविभागस्तथान्तरपि प्राणसूर्योदयादिस्थित्यायोगिनः प्रतिदिनादिसा·
धाकार्येविवत्तयेत्युक्तं प्राये यथास्य प्राणस्य बहिरन्तर्वाहितानेयत्वं तत्त्वोपपादयति शिवो धर्मेणाहंसत्व
सूर्योहंसः प्रभान्वितः श्रात्मावैहंस इत्यर्थः प्राणो हंससमन्वितः यः पूर्वविदानेस्यतः शिवउक्तः स एवमेण
स्वातन्त्र्यात्मनास्वभावेन हंस इति दानसमानधर्मा विश्वसंहारकारी शिवत्वादेव पंचविधकृत्यहानसमा·
दानसतत्त्वं करोति यथा चामीन्या तदीयत्वानशक्तिमयस्य सोपिप्रभुया प्रकर्षेणान्वितः स तु सा विसर्गादा·
नक्रमेणादानसमादानधर्मः हंसः यतस्त्वनिर्णीतनीत्या शिव एवस्वतन्त्राभाभासितसंकुचितचिद्रूपआत्मात
नः सोपि कारणोन्मीलनतिमीलनादिक्रमेणादानसमाधानधर्मो हंस इत्युक्त इति ग्रनेनैव तु योगेन हंस :
पुरुष इत्यत्र योजनिका ग्रेषे इत्यं समपव शाणः प्राणभूमिकामाश्रितोपि बहिरन्तश्च आदानसमादानेकुर्वन्हंस
एव यतः स एवायं सूर्य आत्मा प्राणाख्ये हंसेनाहमात्मकनिष्कलभट्टारकेन शिवरूपेण समनुगर्वितः स एव
संहारक्रमेण प्राणान्तेपदमाश्रित्य बहिरन्तर्गमागमौ कुर्वन्संहारकृदिति एवं तत्पदपरिशीलना·
भ्यासेनैव चापीति परमशिवमामाविशति महायोगिनः प्रसंगादस्य हंसस्यार्थः कथितः प्रकृतं तु सस्यो
दयात्कालेकालः तस्य प्राणस्योदयात्प्रभृति जन्मादिविकारशङ्क्रमेणकालोभूतवर्तमानादिभे·
देवहन्विश्वजगत्कलयति कलदिस्यैशाःपाटः अत्रचोक्ताहोरात्ररूपेणग्रहाणामुदयोभवेत् सचाहरणवध १२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कीभविष्यति किंच ऊर्ध्वाणीराशयोस्त्रवनारासंक्रान्तस्थैवच प्राणोवतद्वयंस्येतप्रयोगात्प्राणसंत्रेते
वाहदिनगतिनतत्रानुसारेणाघ्यम्पौविकल्पप्राणापानवाहेमन्प्रविशतियावित्मकेनप्रमाणेनास्थि·
त्यादिनतत्राणेनतदपिष्टान्तूणामेषादिराशीनामनुक्रमात्तुक्रमेलनमादिनराणांविभागनवमात्रा
दिकलनयाचराशयशानोवाल्वश्वराणांयेपिग्रहोरात्रतदूयामय ग्रहाराशोदयस्यविभागकथयत्रा·
मिते हृदयोर्ध्वतकण्ठयायावद्ब्रह्मवहत्स्विय अंगुलेनविहीनेनग्रहरःप्रथमःस्मृतः तदिमिश्रनस्मृ
यौम्यइतियस्मादुक्तंतनदिचतुष्टयवाहिकालपत्तमिदं तद्देशायेत्वमितिनपानकर्म हृदयात्कण्ठे·
नएवंदशाङ्गुलहाम्यानवाङ्गुलमवतिनतोपि द्वितीयऊर्ध्वविनेषामध्यान्मतालमध्यतः अत्रापिन·
वाङ्गुलेनेवयोद्वितीयःमवतालुमध्यमध्याद्भ्रूत्रविश्रान्तेस्यात्तुष्टानफलमाह अत्रहोमोजपोध्यानेकृ·
नेवैमोत्तदेमवत प्रथमनामाग्नत्र्यंगुलेमयावत्याममस्तमध्रवते ग्रहरस्तृतीयासौभवेद्देवरवर्णिनि ना
साग्रात्भ्रूमध्यमध्यत्र्यंगुलम्ऊर्ध्वललाटमध्यगत्वत्र्यंगुलमाललनाभ्रूमध्यत्र्यंगुलमुक्तं तद्वक्ष्यति शास्त्रान्ते-
चचतुर्थस्तुप्रहरः शान्तेतद्द्वादशान्तेनएतावद्दिनग्रहः प्रकीर्तितम् प्राणस्तत्रचचतुर्थानेतदेवाशिरामूर्ध
मध्यस्थगः मेदेतियदयदाचतुर्थप्रहरस्यान्तोभवतितदाप्राणप्रवाहोरात्रविभागो द्वादशान्तमर्यादस्तमेति·
किंच ततोस्तमयसंध्यायत्नव्यर्थनभवेत्स्विय ततःइतिचतुर्थान्तमवलम्ब्यप्राणानिविहृत्यामानोखिल
मिषामामरस्यात्मनयायुगणीभूतवाहेत्वनोन्मज्जनक्रिल्पमकाशाबंशविश्रान्तिरूपायेनदिक्कालात्
मयमध्यात्रत्रवसंध्यायाप्राणामूर्धः तत्कालेनविलम्बेवपुनश्चायुःप्रवर्तते तत्कालेनत्वर्थसंचहृदये
प्रसैवमित्यारोहमार्गेणैवपुनश्चातिपुनःपुनरयःप्रवर्ततेप्रपानचांद्रीभूयहृदंतेमवरोहतितदाह मचचे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छो.
टी.म.
१२५
129

द्वोदयो ऽर्धरजनीचविषयीयते सूर्यपर्वप्रभासंक्रमेण पुनरायाचेह इति कालज्ञाः रात्रावपि प्रहरक्रमः प्र
गवमवांगुलस्थित्यायानचेद्मेचारक्रमेणोन्मुति दिशति पूर्वांक्रमयोगेन यामेष्वेवं चरत्येषा अत्र म
घ्यातिश्वासनेनेतरे दिनवमर्थ्यं प्रहरोदयस्थानानि ताघः प्रहरः ततः लालकेवार्धरात्रस्तत्पुनरेवविधीय
ते पुनरेवमित्येवरोहेणानवांगुलस्थित्येवमर्थः अत्र होमादिमिष्टिदमित्यर्थ लब्धं पतं किं च पुनरेवे
यीपत इति पुनरपि नवांगुलस्थित्या कारात्यांगुलोनतदनीयायात्रियामस्त्यर्थस्तता पिरन्यस्य यदाश्र
दनेन अत्रासमर्थोद्युात्मकपिनश्रोस्मा घटाद तस्मात्पुनरुदयश्चैवं सूर्यस्य समभवेत्ततः पतत्स्वेववशाच्छ्वयपूर्वत्वमत्रसमवेयात्
देन्यच पूर्ववत्समयोगेन समवरोहिसदाश्रुम शुभास्यामत्रागा अत्रैव वामरत्वचरेत्सूर्यो यारायांसेव
वेक्षुशी प्राणापवसूर्यः अपानस्तविंदुः अयं च सूर्यस्य इष्विवगौवामरे प्राणोदये चरति समस्तु स्ववातस्व
काशइति यारायां निशायां समपानोदये शशी मध्ये यामत्रुपश्यरेत्समाणप्रकाशमाति शपशमात्रेकात्म
मेति तदिस्पमहोरात्रमध्ये वेदसूर्योदये विषमयातपरिकीर्तितः मापकाले सोमेतरमिद्धार्थमेत्रव
मध्ये स्वरोदयोक्तवत्रुहृपंचकोदयक्रमं दर्शयति सोमान्याश्च ग्रहाः स्ववृत्तिश्रुविभागशः यथा स्वाव
द्विरतश्रुक्तिनिशयोः सूर्यसोमौ चरतः तथा सदेवपर्वपर्वतथा विभक्तयोस्तयोर्भौमाद्याः सौराः पर्वव
भागक्रमेणाचरंति तेन चत्रुरसौम्यमिद्धोगो भवति अथ बालवेलावारात्रमारमहनि निशायांवा नरपि
ग्रहमग्नकोदयंगास्त्रादिशास्त्रहृष्टन्यायेन दर्शयति प्राणेचा पुद्दपेत्येते प्रहरे प्रहरेष्वपि वालावारा म
वेयसमवोरत्पहरदयं यमग्रहसमवहिर्वारः सप्रथमे प्रहरे रविरिविंतारगुदन्ति ततो दिनषट्पर्यावर्ते १२५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नक्षत्रेणाज्ञेयावदंतेनत्रिंशार्धप्रहरेमृप्यैवंवमेकेकस्य ग्रहस्य दिने र्धप्रहरं शशाङ्को अर्धप्रहरं वोदयः वारभागि
नक्षत्रप्रहरं द्विगुणमिति स्थिते होराचमेलनं यावारभागिनः प्रहरद्वयं तदन्येषां नप्रहरमुदयो भवति तदुक्तं
श्रीनेतालप्रहरार्धभुजः सर्वे ग्रहा राजंचरंति इति संहितासारे पिंगलामावामरहूपकेण ग्रासं भुंजति ग्राह
प्रहरणाजन्मदिनेमेवारो विषाणिवन्तरस्मृतिवक्रगानेकापरिवितगादिनेरानि भुंजति बाणपाश्वंतेने
इति ग्रैवेवमध्याह्नकृश्यति सोमेनकेतश्चरति भास्वता महेन्द्रार्थः तेनेतश्चापतहयोग्ग्रागेनतुग्रहावरव-
ब्धतिरिक्तः किंच येग्रहास्तेवैवेनायालोकपालाष्टकेचते मूर्तयेश्च वनेवाष्टवष्टानेवगणेश्वराः । तेनपंचा
ष्टकारुद्रास्तथायोगाष्टकाः परे अनंतादिशिवाद्यास्ते चविधेयश्चराष्टकाः सकलाघानितत्वानिस्थिता
निपरतस्त्विह एवं क्रमेरवावाधो सर्वेनेवव्यवस्थिताः ग्रहाश्चादित्यादयः सौरानायथाक्रममनंतवासुकि
तक्षककार्कोटपद्ममहापद्मशंखपालानागाः कुल्लकुलिकाः तदुक्तं रहस्ये अनंतसित्यर्कः सोमो वासुकि
रुच्यते तक्षकः कुजरस्तुक्तः कार्कोटः सौमजो भवेत् पद्मोजो गुरुराख्यातो महापद्मः शुक्रउच्यते शंखो मंद
गतिर्ज्ञेयः समतानागाः ग्रहाः क्रमात् मध्यमः कुलिको नाम राहुः स ग्रहो भवेत् इति पश्चश्रीवेतालेखेः षोड
शमध्यान्नचत्वारिनाश्च भार्गवात् वृषकोद्दाल्प्यस्याद्रोसोमस्याष्टौलमध्यतः सौमस्यांताः चतस्रश्रीमध्य
तेश्च पश्चंगुरोः द्वात्रिंशतक्रमजस्यानां तु कर्मषट्‌परिष्टमतइति वषकमाख्या कुलिककालउक्तः सोम्या
त्वतमूलेष्यागणावारेत्वयप्रत्तमविद्यार्थएवपवपुभोगापादिनार्धप्रहरानयितिष्ठतोग्रहाणांपश्चादि
ष्टितत्वनामाणांत्यक्रमस्थितिमिलीकपाले विज्ञादिभिर्द्वाया मूर्तिभिरिति तित्यादिमूर्ति
शान्तसर्वरुद्रभवादिभिर्मूर्तीश्वरैतेवचनाउनेयादिभिः प्रागुक्तैर्गणेशैः तेपिगुह्यानि गुह्यपवित्रस्या ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

एवौघः पंचभिरष्टकैः क्रमात्क्रममधिष्ठिताः । तेषामष्टकानां दिव्यादीनां योगाष्टकेन व्याप्ताः योगाष्टकाद् विपर्यये
स्व.छं. प्रकृतिस्थाः क्रोधाद्या मायस्था मण्डल्याद्यास्ते यैर्व्याप्ता मालिन्यपि विद्यातत्त्वगतैस्तन्वाद्यैरपि विद्येश्वरास्त्र
टी.म. पि सकलाद्येति महाशिवपरिवारभूतैः सकलो निष्कलः शून्यकालाख्य इति वक्ष्यमाणोष्टमधिप·
१२ ह्रासकलः महाशिवश्चादिदेवा ऊर्ध्ववर्तिविद्धि शात्रस्व्याप्यओंसौ तानाध्यात्मा श्रितानीति तत्त्वेषु विघ·
130 भेदभूमिस्मशोत्पारमार्थिकदेवेश्वरोपान्त्मनस्परव्याप्त्यावस्थितश्रीस्वच्छन्दनाथपरिवारत्वात्तदधिष्ठिता
नदाहसर्व एवैते नत्र प्राणीयाहोरात्रार्धप्रहरेषु व्यवस्थिताः अत्रवाधार्धप्रहरक्रमेण वेदादीनां दिनेरात्रौ
च दिनतिकरुदयः नत्वषट्परित्यागाद्यवस्थितग्रहस्थितिस्ताग्रहाणां सप्तानामष्टकैः सहसंगत्य योगात व्य
वस्थितिस्तेषामेव दृष्टानि: अतएवात्र सामानाधिकरण्येनोक्तिः कृता एवं च परमेश्वरस्फारमयत्वमेव·
प्राणोपपर्यवसितमनोयदस्माभिः प्राणभूमिकायामवरोहक्रमेण प्राणविश्रदर्शनेपूर्वं कृतं तावत्तस्यैवेत म
नवरस्यच सर्वमिदं परमेश्वराद्वयमेवेम् एवं ज्ञानादेवज्ञानिनां जीवन्मुक्तिः करतलगतेव साधकानां
तु तत्तद्भुवनेश्वरादिव्याप्तितत्तदाज्ञासाशणापि महाव्याप्त्यनुसंधानादविघ्नेनैव तत्तत्सिद्धिदायो भवतीति प्र
निपादितं भवति तत्क्रमेवार्थमनुयोगाति ग्रहादीनामधिष्ठायमेवेषूदयकारकाः । सर्व एवैते लो·
कपालाद्यो भैरवानां सर्वेषु दिनरात्रिप्रहरेषूदयं कुर्वन्तीति कथं ग्रहादीनितत्तदर्धप्रहरेषु पर्यायेणा प्राप्त·
वाराः सूर्यादिग्रहाणामादिशब्दादनन्तादीनां चाश्वसमप्राप्तभेदेनाधिष्ठाय किंच राशिभिः सहैतत्त्वैस्त
उद्यन्ति अनन्तविशाम् इत्यात्तत्रप्रतिहादशान्तेषावक्त्समंगुलषष्काराशिरितिस्थितासकादयो ।
मिथुनाः षट् राशयस्तदधिष्ठितानि वक्त्राणि तन्त्रसारे शैवप्रयन्त्रशामम्पितज्ञो यंति तथैव । १

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वचद्वादशान्ताद्धृदयं यावत्कर्कटायापतुष्णोताः ग्रेत्रवाभिजिदुदयमाह यथाह्नेचावरात्रेचतद्योभि
जितोभवेत् तालनीमार्थः अभिजयतिसर्वानिव्रतानितथाभिजित्रतत्रविशेषः अतश्च अभीप्सितफ
लंतत्रसाधकानांभवेदिह । इहेतिपारमेश्वरेशुभांत्रशुभकेयोगेसाद्यभोगावेफलंसाधकानांसिद्धंतत
स्तथाह्नआर्धरात्रिकेभिजित्तत्तेभवन्येवतदुपसंहरन्नस्वलारयति अहोरात्रविभागोपमेवंनेक
यितेमया अधुनाप्रत्नमासाब्दवत्तानिकथयामिते तत्रनिर्णीतानंतराहोरात्रेबाह्यकालेनियोजय
ति आध्यात्मिकाहोरात्रेणबाह्यकाष्ठाविधीयते अत्रकाष्ठानयदिनापितु दशपंचदशानिमेषात्मका
लावयविशेषस्तिदर्शितमेव किंच मासेनाध्यात्मिकेनैवबाह्येचैवकलाभवेत् तत्रत्रिंशदहोरात्रा
मासस्तत्ववर्णितः । आध्यात्मिकोमासस्तुप्राणचारात्मनाहि त्रिंशत्काष्ठातेनेदृशेनांतरेणमासेनबा
ह्यकालाख्यएवकालोभवतिवसांतिवैकादशोत्रिंशत्काष्ठाकालाजेयतिएवशब्दःकलाशब्देनतरेयोज्य
वरेवणियतिसर्वान्कृष्णपरतेलपरामर्शतिवरवर्णिनी किंचाध्यात्मिकेः मासैर्द्वादशभिश्चवबाह्यस्य
घटिकाभवेत् तदेवस्फुटयति शतानित्रीणिअहोरात्राणाषष्टिरेवतथाधिकाः । वर्षमेतन्ममाख्यातंबाह्य
दैवदिकाचसा सषष्टित्रिंशतप्राणप्राणनवारावालोचघटिकायतोसोषष्टिः वर्षकानिवर्षकेचषट्शा
णापानचारुः एवमुक्तरूपाध्यात्मकवर्षकलिताः घटिकाषष्टिस्तदहोरात्रेवाह्यस्तप्रवहेतिवै तएवांतरवा
रेणषष्टिः संवत्सराः स्मृताः बाह्यघटिकाअंतरवर्षमितिविभक्तमेवअनन्ताःषष्टिस्ताःवर्षेवांतरा
णिवर्षाणिसूक्ष्मकालगमाएवैकत्रशाणचारेषष्ट्येहोदयइतिपराकालस्थितिरेषस्फुटीभविष्यति
अथषष्टिघटिकासवर्षेषु प्राणसंख्योपनेसुशुकथयाम्यहं तानव षट्शतानिवरारोहसहस्राण्ये

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कविंशतिः अहोरात्रेण चारेण अध्यात्मं तु सुराधिपे घटिकायां समषष्टिर्द्विशती प्राणचाराणां इति
स्व. क्षे. गणनया षष्टिघटिकामये दिवासिहोरात्रे ध्यात्मे आत्मनि तदाश्रयेण प्राणचाराणामेषैव संख्या भवति
टी. म. एवमीदृशी प्राणसंख्या समाख्याता ज्ञात्वा साधकेन तु एवं शक्तेव समानाणामाभिमतत्वेन प्राणाहं
१३. मेसदालीनः साधकः लीनोतिभालनया विश्रान्तः तदप्राणभूमिसमाभावेन शाक्तपदसमावेशात्स्वा
13 मेपरतत्ववित् भवति तदा च तस्य यजपडहिष्टः सिद्धिमुक्तिफलप्रदः इहप्राणो निर्गीन विश्वमेव
वीर्यभूतहंसाश्रयत्नात् हंसः इति तत्रेयो लीनः स प्राणसंख्यैव सदैवाजपशक्तो भवति यथोक्तं श्रीविज्ञा
नभैरवे षट्शतानि दिवारात्रे सहस्राण्येकविंशतिः जपो देव्याः समुद्दिष्टः सुलभो दुर्लभो जडैरिति मि
द्विमुक्तिदः इति यदुक्तं तदेहि भजति अथः प्रवहने सिद्धिहेतुयमेयावद्भोगतः मुक्तिश्चैव भवेद्धैर्यं परतत्वे
सद्भावे एतत् अयदाकरोति हृष्टिचेमादो वितन्वातिर्गी तेन तदेवमुमुक्षाभिज्ञान एवं प्राणहंसलीनत
यापरतत्वविदो योगिनः सर्व एव कालस्तत्पारम्प्रकर्षीमाद्दगत्रभवभयमेव भवतीत्याह मनोध्यन्य
श्चेतिविमेवक्तारंपत्रपातितेन यथाप्रवर्तते प्राणः स्वयत्नादेव सर्वदा तथापीतिमपी आहार्यं तेनयच
एतःकृतयो बहिष्कृतयः स्वपिपश्चहता सत्यापि परतत्वविश्रान्तिपरत्वेन प्राणाभ्यासमिज्ञास्य नयाते
नैवपरविश्रान्तिपदेन प्रकारेण प्राणो हंसात्मा मध्यमो यत्नात्स्वरमत एव सर्वदा प्रवर्तते नेवहतिपतदेवो
पोहलयति नास्याश्रयिता कश्चित् नतिहर्ता न विद्यते स्वयमुच्चरते हंसः प्राणिनामन्तरभिस्थितः हंसः
श्रवणावर्णितमतत्वपरनिष्कलभट्टारकस्तदधिष्ठितत्वान्मध्यमः प्राणोवितिर्गीतनु आमिमारः स्वयमु
श्चरते हंसः प्राणिनामन्तरभि) शेषं वाश्रयवाचकक्रमसुश्लेष्य परमाभेदसारमहामन्त्रवीर्यात्मना स्फुरति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यतोऽनकश्चिदुच्चारयितापि निरूपितो वास्ति अस्यैव सर्वकर्तृत्वेन परमात्मरूपत्वात् अत एव शाश्वमना
हरस्य हंसेतेऽतरवर्णावस्थानकरणाभिघातानभिव्यक्तत्वादनाहतमितीत्वाच्च सर्वप्राणिनामन्तरसि
हृदये जीवितस्यापि जीवितभूतः स्थितः केचिदेतत्त्वं ध्यानयन्नापन्नत्वमात्मा विशन्ति तन्दिव्यपरत
त्वावहितसाधकजपनिष्पन्नाभिप्रायेण मासं संवत्सरं ध्यानानुपमानेकधिनामया आध्यात्मिके ति
शेषः त्रिंशत्प्राणचारा आध्यात्मिको मासमध्यविकात्र त्रिंशतीवत्सर इति हि निर्णीतमेव इदानीं मन्त्रे
वर्णाणावार वेदस्तर्षीपराणेतकथयामि ततःपरं साधकस्य भुक्तिमुक्तिफलप्रदमिति स्थितमेव तत
आदौ अहोरात्रस्त्वथः श्लोकः प्राणास्मिन्नाडसंदरी स एव पतद्दिनयमासं च कथयामि ते प्रविभागेन
तिशेषः त्रिंशत्प्राणचाराः तत्र कृत्स्नपतेतावतत मेषिप्रदर्शनपूर्वं निरूपयति तत्सार्धे चाण्यपञ्चार्ध
विश्रामः परिकीर्तितः मध्ये पंचदशोक्ता याम्यतिथयाला प्रकीर्तिताः अथ ऊर्ध्वं वयं न सार्धं एवमहोरा
त्रेदयोः पूर्वापरसंध्यालेनैत्यमेव हि विश्रामः पतसंधित्वेन कीर्तितः यास्तु मध्ये पंचदशान्तस्यस्तापवथ
तिपायास्तिथयः अत्र च पतसपितु सार्धं मुत्तमपतितस्तहोरात्रविभागमाह प्रथमोदयपतनस्थावाह
सार्धं तोदेनेभवेत द्वितीये चेवतु सार्धं यदावरतिशर्वरी इत्यमादित्यपलक्षणेनेनैकैकस्याह्नदेः सार्ध
पादांगुलपरिमाणमायसमर्धदिनप्रकाशरूपं परं तु विश्रान्तिमामाना रात्रिः यतश्चेयं भगवती सविमर्शकाशा
नंदमयी तेन यत्र यावन्मावनयावेयग्रहवदेक विश्रान्तिरूपो प्रकाशानंदावाभासेत तत्र तावद्रूपपव
दिननिशा तथा च मध्यकादौ सदाशिवादौ चात्पत्स्यानि वितनकालत्वतनोत्रुक्रमेव एवं च प्रतितत्सार्ध
वसमाणक्रमेणानदेशाशेषपिवाताभासमानो दिननिशाभेदं सप्तसुचित प्रमातरि प्रतिभासमान एव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्तो.
टी.स.
१२२
132

कदाचित्प्रकाशस्याधिक्यं कदाचित्प्रविश्रांतेः कदाचिन्नयोः साम्यमिति कृत्वा दिननिशयोर्वैषम्यं च
भवत्येतद्बहिश्च यदा वृत्तीति सूक्ष्मांशादनेनैवार्थेन देशाव्याहार्यं सूर्यबहिर्दिनरात्रिभेदे राशयो ग्रहनक्षत्रा
णुदयंतिय यथाक्रमं पार्श्वे सूर्यादि संविदा पादृशी दिनादिव्यवस्था क्रियते तेन सर्वं ग्रहादयोऽनुवर्तंते तेन दि
स्या अस्मिन्नेवाहोरात्रे पूर्वं वर्षत्रावर्णने तिथिभिः पंचदशभिः पक्षः समनिविधीयते अस्मिन्निस्यांतेरपव
मितितत्सर्वार्थकलनया पूर्वं वाहिनि स्वस्तत्वया दृष्टा पक्षे इति क्रमस्य स्थानियां यात्रैव पक्षे प्रमावस्या प्र
तिपत्तिष्ठा प्रेमेलनप्रकटनेन सूर्यह निर्णीत मिति चेक्षदहद्वीन्दर्शयति तिथिच्छेदो हि स्यात्तेऽयदृष्टो चेवय
नेभवेत् कुलानेवंभवे कामोनिः श्यामो रत्नरूपते । कृलांप्राणावाहस्य किंचिदेत्यतत्कलनाकामवशा
द्भवति तथा सति ```` गितिथावनात्मा सावस्यांशः प्रतिपत्स्याने प्रसरति एतच्चदर्शयिष्यमाणान्सर्य ग्र
हणपर्यायमिति: स्यमवेशात्किं विश्विरकालनापानवेद्यस्य पनेतयामतिष्ठ पांमास्वदयः वेद्यग्रह
पर्यायी भवति प्रकृतेन कृष्णपक्षार्धं वा रोणासंहारः सत्तया भवेत् कृष्णपक्षे गार्ध वा रोणा प्रकृतस्य प्रा
णस्य यः संहारः सूपवप्रवेशितपूर्वप्राणा विश्रि नमेयवेद्यस्य प्रतिपद्वे केकेककलाक्रमेणामावस्यांत
पंचदशकलानां सत्त्वयद्व्यर्थः तदुक्तं श्रीकामिकायाम् अमृतवेद्वपणाद्विधा षोडशधा पुनः पिबंति
देवाः सर्वे दश पंच पराकलाः अमाशेषगृहात्स्यामावस्या विश्वतर्पणीति हि येति कला पंचदशभि
तिश्रूलाति स्वच्छा ```` एतया हृष्यमानमिति तत्त्व पंचदशकलात्मनावेद्यर्थः यतइदं कृष्णपक्षतः
कृत्वं कर्माणि वितथं कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् शुभकर्माणि कृष्णे चैव न च सिद्धिर्भवतीति सत्यं वै वकारेणत्र शाद्वेश
द्वयो रर्थं हृदयदेतत्सदहिहितिस्थिमायप्रदातेरदिनरात्रितत्संध्या पक्षमासादिके फलमुक्तं तदा १२२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्थापितं तत्र तेषु चैवं तिमंतव्यमर्थातरममावस्यां दर्शयति शक्तिं वै विंशतिशाणो यान्तु दिस्त्रविधीयते अ
मावस्यान्तमात्रेयाकृष्णपक्षे तेषां गाननेन शक्तिर्ग्रस्तरभस्यानंतुटिरितिप्रसीणाचंद्रापंचदशी अतएवाम
र्त्ये याषोडश्यांतु टीवसानांत क्षिप्रबलस्वनाद्‌ममावस्यामात्रेयाश्रयस्तुवैमामृत्रितेपत्तमपिस्फुटयति
शाके मध्यार्धभागे लग्नसार्धयत्नकीर्तिते पक्षसंधिक्रमोज्ञेयः चंद्रार्कयोः स्थितायाः शाके मध्ये नवा
नेन्वकं शाखकेशाख्यानं सर्वमेकमेव तत्सर्वयत्नपक्षयोः कृष्णशुक्लयोः संधिः यदेवहि शाणस्यांतं
तत्सर्वं तदेवममानमाघे भवतीत्येतदुभयोस्तत्सर्वात्मकदेशात् एकमेवैतत्तु सार्धद्वयवान्न्यकालस
पिपदंश्रयात्र सूर्यग्रहणं दर्शयति अमावस्यार्धप्रतिपदान्तिपिष्ठीदेनवेतत्र सूर्यस्य ग्रहणं भवेत् प्रा
ग्कान्त्यामानि तिथिश्रेष्ठे न यदा अमावस्येति तत्सबद्धः पक्षसंध्यार्धकालः स्वस्मिन्मध्यान्तसभागाप्रति
पत्कालेन सह भवति तदा सूर्यग्रहणं भवति यतः रविबिंबान्तरे देवि चंद्रबिंबं तदा भवेत् तदन्तरंभ
वेद्राहुरस्ततोर्थीवरानने अस्तं प्रवर्ततेचेद्राहुस्त्वग्रसते नतु ते पीत्वात्यजाति तत् द्विबेतदाग्रकः सउप
ते तदेतिप्रतिपदामावस्याभागमध्ये रविबिंबान्तरेशाणामध्ये चंद्रबिंबमपानः प्रविशेत् एवंमिनी
स्त्वांवचंद्रमसहचारी राहुः सूर्यमस्पृशी विलीनं चांद्रमसस्त पीत्वार्कबिंबं कालमास्वाद्य अपानंरूपं चंद्रबिं
बं समय ```` मुचति इदमत्र सतत्वे शाणाकपानंद ```` प ``` त मेषचंद्रबिंबाविना स्वत रसोन्स्वाकित
त्वमात स्वभीत्र राहूराउत एव रविस्तन शाणय ग्रहणं त्र समये त्र यतनः एवमतो रविबिंबहिष्पनेयं वशुक्ला
भवेत् आदित्यग्रहणं चैव लोके तदुपदिश्यते ततो ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रक्रियया राहुरादित्यचंद्रावत्र
पपतेग्रहायदा दृश्यते समवायेन तन्महाग्रहणो भवेत् महत्त्वमेवव्याख्यानं कि सकालः सर्वलोकानां

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.खं.
टी.स.
१३३
133

महापुण्यतमो भवेत् तथा च तत्र स्नाने तथा ध्याने पूजा होम जपादिके यत्कृतं साधकैर्देवि तदनं-
तफलं भवेत् अनंतमपरिच्छिन्नं मोहनां तां मूलं यस्य यद्दयति मोहनेश्वर्य पुनर्भाद्र इत्यादि एवं क्रमेण प-
ते सर्वं ग्रहं च क्रमात् शुभलिखः तां चैवार्धं तदिशामा शुक्लपक्षोदयो भवेत् तामिति सूर्यग्रहणादर्शि-
ते शुक्लपक्षः अपानं चेद्धृदयद्रूपः तदाह । शक्तिगर्भोदयः सृष्टिमस्याहुर्द्धिः प्रजायते शक्तेर्गर्भः कुंड-
लाकारता माहिशिखिकारूपतया स्थानरशेषविश्वमामूलाधारं स्थितिहृदयपर्यंतं तदेव सृजति अतए-
व वृद्धिः क्रमात्कममपानं चेद्रूपत्वं शुभेर्द्रूपान्तथा वृद्धिः त्रिः स्यामात्मकयन्तृपाजायते अत्र कामक-
मेणातिथिक्षुद्रस्याभावात् यत एवमतः तदारभ्य च कर्माणि शुभान्यभ्युदयानि च । ध्यानमंत्रादिशुक्ल-
स्यासिद्धं ते नात्र संशयः तदारभ्येति शक्तिगर्भस्वरूपमद्वुभ्य शुभान्याप्यायनादीनि कर्माणि अभ्युद-
यानि तत्फलानि च अनु शुक्लपक्षे दिननिशाविभागं प्रदर्शयति । श्वासाहंसो यदाश्वासस्तदास्याश्चप्रथमा
तुटिः पूर्वमर्धं त्वहः श्वासे तदर्धमपरं निशा श्वासे वसति प्राप्नोति अथ इति संपिंडितमर्थात् प्रथमात्
दिशुक्लपक्षप्रतिपद्रूपा यदाशाहश्रवणात् देशाध्याहार्यम् अहर्निशाशविभागः श्वासे देव एव द्विती-
यातिथिर्भवति मंतव्यम् किंवात्र राशयोग्रहस्तानि योगाश्च करणानि च पूर्ववत्क्रमयोगेन तान्सुघंति
वहन्निशाम् गतार्थमेतत् यावंयप्रथमा तुटिः शतिमान्मात् विज्ञेया अत्र चेद्धश्च वकलो भवेत् किंच
द्वितीयायां द्वितीयात् विद्धिमेति क्रमेणाह द्वितीयायामितितदेवोद्वितीयेति कलापताएव तुटयः तिथ-
यश्चैवमारभ्य यावत्पंचदशी तुटिः भवति सा च पंचदशी पौर्णमासी विज्ञेया तिथिर्वै साधकेन तु मा
श्वहः पूर्णे स्यामिति कृतात्र तपैवेहि कमिदं ---- तिथयति तेनैषामाथके कृतमवस्यमाणश्चामिसार १३३

तयाज्ञातव्याख्यातश्च ॥ तत्रप्रमाणजपेध्याने संपूर्णेसकलेभवेत् । ऐहिकफलमित्यर्थः यतः संपूर्णश्च
भवेत्तस्यावेद्यो वैवाहलोचने वोत्पत्तिवेद्येशानः अथ तस्याश्चार्थतु ``` यौतत्पवत्तमध्यानत्साक्षता
प्राग्वदेवतस्याद्यत्रवैपेवभीक्रमपत्तमध्या शाद्वत्वा रपस्यपत्तमथेः पूर्ववदेवतस्यार्थपौर्णमासी
तत्प्रतिपदर्थेन मध्यिताश्रतिपदः सर्वोपिकार्येनेतित्त्नीयामहार्थे इत्येवशागुरुक्तव्यामेव । इत्यस्य
मपिमध्येतत्सोमस्यग्रहणंभवेत् संपिमध्येप्राणापानम ``` यस्माते इडमयनत्व शक्तिमस्तत्तस्वया
रसक्रमात्पूर्णामिडमेडलवाकूनाहरणकादयादिह्शुभमहायद्वेद्राविनेपिवनितेपुनस्तुतितदेतदेत
रिववहिरपि आदित्येनविचालोकेसोमग्रहणमुश्यते प्रतिपत्त्मगान् इत्यस्याक्रसूक्ष्मपौदोराज्ञावकौ
भावात् सर्यग्रहत्वमावणोतु:कलयार्कःसेप `` तिपवकिंच ॥ तेवेववमहस्त्रणंध्याने हामसपातिम
यश्चोर्ध्वपरआदित्यग्रहणमात्त्मपदत्तयामहाश्रुणंपनध्यानवेवतिमध्यमध्यमायमप्रवेशक्रमलवेह
रयेवद्रग्रहणंसेहिकानमसिद्धिप्रदत्तयामहाश्रुणंपनवकेवलयाग्निवद्रसूर्योर्योग्रहणं यावत् पव
ह्येपिदेवशिग्रहणंचद्रसूर्ययोः नानासिद्धिप्रदेत्तेनतत्साधकस्याभियोगिनः॥ पतद्वयदेत्तेवामवम
ध्यवद्रवग्रहणद्वयंनानातिक्रूरसोमासिद्धिपदेश्वभियोगिनउग्रुकस्मश्रुवोस्त मोतस्थेवश्रुतमेदपतद्
येसम्यक्तितः चशाहपवशब्देनसहतियतविषयतयातश्चिश्वापदव्याम्यादिद्रुपश्रुतमभोगेमश्रुश्वि
नोतितेनपतद्वयातितोमध्यमागेश्चयेमातस्तदृष्टेसर्यग्रहणामात्पवह्टितुवंद्रग्रहणभोमा
तश्चातश्चयोमोतार्थी पदद्वयंपरित्यज्यपूर्वोक्तकरणानत् तस्मंतेतस्थितानितेपरिहृत्यवलस्व
कः परित्यज्यनवयःसर्वध्यानमास्थायपयोजयेत् तस्यशुक्तिनमेदेहः त्वन्यथासिद्धिभाग्भवेत् । एवंके

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. क्षे.
टी. स.
१२४
134

करणो दिव्ये प्रगाहन्ति न कालस्तेनैव ग्रस्तत्वेन सर्वमुन्मनान्तं परिस्पन्दत्वेन स्वरसीकृत्य ध्यानेन परतत्त्वे
विमर्शः अन्यथेति हंसवामपथोर्ध्वस्थितः मध्यपथग्रहणे चेन्न तत्तुल्यमित्यत्र सत्यमेवमाह
एतद्धि यच्च ग्रहणं भवेद्देहे सर्वदेहिनां ॥ देहिनामित्यनेन मितयोगिनां मतं देहप्रमात्रभिमानत्वमिति
दर्शयित्वा पृमस्त्वरति । एवमनन्तमाख्याने यावद्राजवर्त्मनेन । एतदिति मार्यद्दानेनैव तस्य ग्रहणं अन्यथा
यात्माहोरात्रे लयाच्चोदयं तु वृत्तेन तमाह । हृन्मध्यादूर्ध्वपर्यन्तं राशयः षट्कत्वावस्थिताः राशयो मकरा
द्याः षड्विंशत्यङ्गुलवारेत्र अङ्गुलैः षड्भिरेकैकोऽत्र तत्र माघाद्वक्ष्यमितः एकैकस्ति राशिः अस्य मध्ये
द्विंशदङ्गुले षण्मासोदये ॥ अङ्गुले हात्र तिथयः पञ्च संस्थिताः तस्यार्ध्यं दिने पूर्वं अपरार्धे निशा
भवेत् तस्य त्र्यङ्गुलपञ्चभागावयः स्थितयः अतएव षट्पञ्चकातिथी नाघे तेहोरात्रमासमासिकाः
त्रिंशतो तेऽहोरात्रैर्दिवसे तमासमुच्यते । षडङ्गुले राशयूदयस्थाने त्रिंशदहोरात्रमध्य मासः स्यादिति न्निभ
वतीत्यर्थः दिवसैकेनैतदमाह यस्याते पितृमासः साध्याः कृष्णमासमित्यर्थे कृष्णशुक्लपक्षावा
यतोऽसमत्वमह शायोगिनामनुमतत्वमिति अत एव वर्षमात्येवियोन तत्मासकार्यं कर्म वा न्यान्तरमा
से कालगानुसारेण एवंयोगिनामनुष्ठानत्वमिति विर्धोदयाभिप्रायः तदिन्ये मासि राशिद्वयोदयो स्थाग्रयो
धेशाणामवे ऊर्ध्वदयः आणमदोयेषपवमाद्योक्रमाणो यादृत्यर्थः अयथा राशयूदयविभागेनादिशाति
मासमभेदःदर्शनाशयेन । हृदयाडुदयस्थानात्संक्रान्तिर्मकरे स्थिताः षडङ्गुलान्यप्रस्यकाकुंभमेङ्गु
मते पुनः कण्ठार्धं द्व्यङ्गुले मीनं मेषं क्रमते पुनः । गलाधो यावत्तालुन्तं तत्संक्रामे मेषवृषसंक्रमव
नासान्ते यावत्संक्रान्तिरङ्गुलानि षडेव हि एवमेव विभसंक्रान्तिः हृतेरसंख्यावस्थिता उदयस्थानादिति मे १२४

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रोश्चारणभूमेः संक्रांतं रविं श्रुणार्के संक्रान्तिपर्यंतं अत एव मायादिमासक्रमोत्र स्थितः षडंगुलानी ।
तिकाकालवत् । विषुसंक्रांतिकमरइति नारायणो एतत्सुप्रागवस्थायुलौकिकादिसिद्धअतयेते
तेयं तदाह । जपहोमार्चनध्यानानां महाभ्युदयकारिका । एषा विषुवत्संक्रांतिरित्यर्थः अत्रापि श्रामव
दंतरिवबालसंक्रांतिश्चापि तत्फलप्रदलेसमंतंवामध्य ॥ नासाग्रंतु परिमज्य प्राणाद्दु सहषडंगुलं षडंगु
लानि संत्यज्य संक्रममिथुनेपुनः । प्राकंपेयावदध्याने संक्रांतिर्मिथुने स्मृता । षडंगुलानीतिकाका
लिवत् प्राकंपेद्वादशांतपर्यंत तत्र वायुफलपर्यंतं मायादिदर्शयति । मकरादयःसमास्यामिथुनांतेरस
ध्येते उत्तरायणामंत्रैतदेहिकामसिद्धिवर्जितं उदीर्यते तेन मिथुनसंक्रांतरमयनं तत्र । स्नानध्यानेत ।
द्याध्यानपूजाहोमजपादिकं साधकौघैः कृतेयच्च महसानैकदाभवेत् इहजन्मनि नाशेतिपरेयेवी
यतिष्ठते ॥ साधकादीनां पुत्रकादीनां चात्रस्नानादिकरणात् देहांते भोगमोक्षरूपा भीष्टा भवति इह
जन्मनि नाशो नान्यत्रेह तमाह । दिनानि तत्र वर्धंते मकरान्मिथुनांतिकं तत्काले संदेहदीर्यं जगाय
सिंधुराचैः रमोरक्षिभियाकृष्टगर्भस्य कारयेद्धृतं ॥ तत्र पुनरायणादिनहृदिदयग्रहणानाभ्यासेन
विश्रांति भागानादरात् वीर्यविस्थाप्या यकारसंहसो नाहतनादां तर्वहिस्तस्यर्यः रश्मिरेत श्चीभूता
भिर्विमर्षमयीभिरिंद्रियवीभीभिरंतर्वहिस्तप्रभाभिः संहरेदिति आवेष्टगर्भस्पशाक्रांतं तत्कारयेत्
ऊर्ध्वतो रस्मीत्रिषु कितत्कृत्वा गर्भस्थाने कपाटपंतं हृदीतपुरातने कर्क ... देसमारम्य सर्वं वर्षति
तत्कृतः कर्क ... देरिमपानोदयस्थानानदितिवीर्यं यत एव प्राणोदयोवीर्यसंहारकृत् तस्मात्
भ्रमकराद्यानहोमजपादिकं परलोकनिमित्तायांतदनेन फलं भवेत् एवं मासानुवादोयमत्रैवोत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स. स्तो.
टी. स.
१२५
२
135

णयेण साधकस्य मंत्रमेवार्थं जपादावेत्तरस्यानविशेषाश्रयणेनाश्चारम्भादिशति पुनस्तयोर्नि मित्ता
यमंत्रग्रहस्त्रं तेवयत् मीनाद्यवधारमेतमर्वमंत्रमिद्यर्थमात्मनः पुनस्तयोर्यथमेवामंत्रग्रहस्त्रंवेश्वते
यत्तजपादिकरणे श्रीगुलार्कदेशादेगुलहृदयात्मकाऊर्ध्वतालुनबंरुगुलं मीनस्यानेनदेशाक्राव
यिमिच्छुनेस्थानानेतेग्रतः प्रभृति एकारमकारयोगात्मरस्यानिष्कलस्यमंत्रत्वमिति एवंगुणकेमन्त्र
वलनेमयोगामात्मरंभेवावस्थितेतितत्र श्रीत्रिकसारे निरूपितत्वाद्दशकेन मीनवनुवेषुह्यष्ठा
''नेनतालविलाक्रमात्मतत्त्वरसास्वादनेनः साधकेमविदः मम्यगवाप्तदेनेभविफलप्रसे क्रीमा
वाप्तास्नोदेवगुणकेगुणकैवेतयत्ताय वोलपितरवालोके ऽत्ततुषकमसमीरिते क्रमस्यानेदमायोनिक्र
समाश्रयदीपके नरवुःक्रवश्याया ''''मीनामेवात्मकवमनात्यभृतिक्रमस्यमविकाससमयमाने
देशाभुवेतितत्त्वस्तत्त्वषकेसमीरिते नमेतेप्रथममवुद्धियाघत्रापेतोक्रमस्यमानोप्रसरात् क्रमस्याश्रय
दीपकमित्यनेनकामोद्दीपनहेतुतामभिदधत्साद्रूपेणात्तरस्यापिवर्मेतत्स्यकामानाप्रतिसाधत्वेध
नतिप्रतएववृहिर्येयाक्रमस्यमेवफलापादनेनतथोत्तरपिमीनादोकर्मणिभः क्रमस्यमश्रतिमः साधका
नामवश्यमीप्सितंफलमभिमुखंकरोतीतिक्रमस्यमशाह्याभिप्रायः अतएव मत्ताकालानुरूपेणात्रतवर्या
दिनेरताः ज्ञेयबोधप्रदीमाश्चसिद्धिमुक्तिप्रसाधकाः। कालामीनायुदयः अतमाराधननियमः चर्यासा
धकोचितसमाचारः आदिशब्दात्करणावेधादिरूपाप्रारणोपायः इतिमानानेजिताः ज्ञेयबोधोमंत्रवाश्य
देवताघामित्तानेतेनप्रदीमासत्सम्प्रकाशाविभेदिविमर्शसाराः यत एवस्सर्वमंत्राणां स्थितिनेयमत्र
सोमेत्रः एवंमेवार्थम् प्रथात्मशब्दरूपात्माघड्रसास्वादनेरतः हेमवोधप्रदीमसत्त्वगलकेमीनमाक्रि १२५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नः ग्रन्थात्मशाट्को नार्यधस्तर्थश्च मार्थः शिवाय मे णाहो मरुध्यचनि गिनिन हे मस्थ बोधेन व्याप्तितानेने हृत्या
व्योतमन्यवलस्वना आमागलेनमीनराशिसंचार शामेत्यपष्ठीबीजमेवार्थोयः कलात्मकमुवपुष्का ॰
स्या ॰॰ तत्र भवेद्घनः तदारभ्यजपानस्यस्फ ॰॰ शद्गमवेदनमत्रतवात्रभवेत्तत्वेतिमानस्थानेनस्मृतिमाप
कस्मुमर्वं एवमेवार्थं प्रजाजपध्यानादिमिथुनान्तेशतत्वस्थाने विश्रान्तिं कुर्वन्नर्थः सिद्धिः प्रजायते मत्रा
रायनेनिष्पद्यते नदेवाम्रशयणावोरशाणास्यवमकारादिरूपंपथमुक्तं नदनुकाराद्व हिरिति वर्णयति तथा
हि हृदयाद्गुदितवक्त्रप्राणास्यप्रसरणात्मकालेकएवक्रमभवदनगस्थानान्तक्रमेत्वननः एवंपराङ्मु
दनेनोच्छलनात्मीनत्वमलोपिकद्गुद्वकुमध्यभेदनात्मेषत्वेनदनुद्वयस्मवर्षणाद्यष्ठत्वमनेनत्रशि
वशानभयात्मकत्वात्मिथुनत्वमितिएवंप्राणेमिथुनान्तमुत्तरायणानिर्णीयपानेककर्कटादि प्रत्वेनत ॰
दक्षिणायनेतिर्णीतमाह महेशो बिन्दुशक्तिस्यः सिद्धिहारैयोगतः कर्कटादेरासवर्षत्वतालानमाल
कान्ते महेशमनवर्ततेयः प्राणः स बिन्दुशक्तिस्थ इति यदाकरोति स्थितिरूर्ध्वंबिन्दुः प्रवर्ततेरसमकटा
शासमनापादस्यः सिद्धिप्रदत्वात्तद्द्वारे स्वत्वाभिस्वारस्यायोगत्वाद्गुप्तमाद्रक्रमेणातः प्रविष्टनालुकान्तरना
लमध्येततोनरमितिकण्ठषडङ्गुलेवर्षयावत्कदास्यत्वनादेहेदमन्मात्सर्वेनाद्भजेत सर्वतः सर्वत्र
हृदयमापानप्रणेनविकासितत्वात्प्रयत्नेहृत्ममादितितदाप्रेममयस्मादेवं । तस्मादिहार्थसिद्ध्यर्थं
पुष्ट्यर्थं चैवसाधयेत इहामनिसिद्धिरस्मिन्नेवदेहेणीमाद्याविर्भावनेपुष्टिर्वणीपलितादिनाशः कि
विस्मायवहीहरिपिदक्षिणायनेजेकालेयस्मात्सिद्धिः प्रजायते दक्षिणमनुकूलेदेहेभुवनाप्यायकरश्री
कोमशोषितानांशालतागुल्मादीनांवर्षासमुन्नेकरोद्रेदोजातोभवतिस्मसाद्वाह्यपंतेरसत्का

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. च्छं. टी. म. १२९

136

लेकीकारणहर्वीको सिद्धीर्मयादिना साधयेदिति संबंधः नत्र जपप्रकरणे जपः प्राणसमः कार्यो द्वि-
त्यो मुक्तिकांक्षिभिः संहारः मन्त्रविज्ञेयः शिवधामफलप्रदः योऽस्मिन् शोभ्यो यदानादः पुनरेव प्रवर्तते
शर्वरीमात्र विज्ञेया ... यावदानाना ... एषा समाख्याता सर्वसिद्धिफलोदयेति ॥ पूर्वं प्रविभाग उक्तः
इह तु दिनोदयात्मकर मीनादयः यतः साधकस्य मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपादि ... तथा कर्कटादावात्मसिद्ध्यर्थं
साधयेदिति प्रतिपादितं तत्कथमेतत् तस्योत्तर द्वितीयपटले प्रतिपादितं जपश्रवि भागस्थितमेवमं-
त्रविशेषउक्तोऽयः साधके मीनादिमिथुनान्त विश्रान्त्या कल्याणजपादि क्रमेण एवमेव यामं त्राः साध-
नीयास्तथा साधितास्तु प्रयोगकाले सिद्ध्यर्थं कर्कटादि तुलान्त विश्रान्ति प्राणान्ते न प्रयोज्या इति न कश्
चिदत्र विचिकित्सा पृथक् कर्कटादि शाकमेष्वल विभागेन निरूपयति शाक्ते तेहद्य हंसः संक्रमेत कर्क-
टे प्रिये षडङ्गुलानि सप्त ... सिद्धे वसंक्रमेत्पुनः षडङ्गुलैः पुनस्तस्मात् कन्यां संक्रमते पुनः नासिका
ग्रान्तात्तु ... तेनैव विषुवं भवेत् तुलसंक्रान्तिरेषोक्ता दक्षिणा विषुवं भवेत् शाक्ते साधन रूपा
याः प्रयोगव्यापिनी शक्तिः ... आदिपदे ... कर्कटस्य कर्कटायो वज्र हंस सततः सदाशिवपदेन नदस्य प्र-
यानत्वा शेषविद्याक्रमणकारित्वाभ्यासिद्धः ततो भ्रूमध्यादौ वदेव प्रकाश प्राधान्यादीप्तिकान्तियोगा
स्तदेवसाधारणप्रसरणरूप गतितत्र कन्या शाद्व वाप ... सोपि ताल ... मध्यसमत्वेनावस्थितत्वात्ततः प्र-
भृति तत्स्वरूपः साम्यादेव च विषुवाभिमहतीति ... विषुवश्शाभिधेयः पुनर्विषुवदिति पूर्वो-
क्तान्तर विषुवतो न्याय विषुवत्कालः इत्यर्थः ग्रन्थत्वादेव च साधने यत्नकृतं तदिह जन्मनि कामदं त-
दित्यर्थो दतस्य ... जयतयाशाति प्रष्टितस्मात्समारभेत् तस्मात्तु ... यः प्रीणाये १२८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नतु पद्मोत्तमादिरूपादिशिखायांसिद्धिः सर्वतिद्धविणाविषुवत्कालस्यफलं: अतएवोक्तं विवेकस्कन्धे अनफ
लमीतितन्मूर्ध्निसहाशिरोषुमासिद्धान्तथलिविकारविश्रान्त्याकार्यमित्यर्थलभ्यमत्राह ॥ षडंगुलानित्य
कात्वावृश्चिकेक्रमतेपुनः कटोर्ध्वंषडंगुलमक्काकपर्यन्तंअनंतरंगुले । नालतलाद्द्वादशांगुलात्कूटाग्र
द्व्यंगुलानिमध्यकायमेवशापेतयाऊर्ध्वप्राणाल्हासापत्तयानवयत्तनमंगुलद्वयेनमध्यकाकर्णादीयः षडंगुले
नैन्द्रश्यममंगुरूवन्तद्वयेनत्वरूर्वांगुलद्वयेनमहत्षडंगुलेवृश्चिकवत्रिशूलमवस्थायशनैश्चरेशामषेणा
वृश्चिकोर्ध्व। वृश्चिकलुपरित्वनमयतिसंक्रान्तिरुच्यते षडंगुलादधस्तान्तुधलिस्यमारतेहृदि । अयस्तादि
न्यधःस्थयषडंगुलमात्रमिसहृदिचरतिविश्रम्यतितत्रचाष्टहसार्थंबलस्त्वत्वादर्यात्मुप्यतेतादृश्ये ॥ हृत्पद्मान्ते
नैवहंसश्चांतित्वाऊर्ध्वगमथः पुनः प्राणाहुतिप्रयतीमध्यं उपसंहरति । मकरादिषुसंक्रान्तीर्द्वादशेषुचरम
दा अस्तनेमक्रमेणेवआद्युवेसदेहिना। संक्रान्ताविति विवेकवचनात् मकरादिरूपाः संक्रान्तयः तासवृ
क्रमेणद्वादशतिमावादीनामान्मदाशतिप्राणाचारहंसश्चरेत् किमवधीत्याह आपुर्वेसर्वदेहिनोया
वन्तोविमर्शः अथप्रवृद्धस्यानित्यमवसंक्रान्तिरितिगायनानत्रयणादिशुभकालेलाभान्मत्तिद्धिसमा.
दानमनायामेन जायते नदेनदाह ॥ पहिकामुष्मिकीसिद्धिरथमामध्यमोत्तमा साधकानांमनस्यानेभव
नुपसंहरति अनयद्वयमाख्यातम् अत्रचमकारादिषुद्वादशासुकार्यमत्यागर्भत्वशोह्भूषयिषत्वशोद्भूषन
मुद्रविषयत्वमुद्रवःशरमः उद्भवत्वजन्मसमापरिणतिः वृद्धिः ह्रासः तयम्भक्रमादेवमस्तोत्रजपादिक्रिय
तेनाहरगवफलस्यर्श्वतिगुरवोयपुः यदातशाणापानयानार्यतपरिहारेणहृदिद्वादशान्तेचविश्रान्तिः क्रि
यतेतदा मोक्षसिद्धिर्योगिना द्वयेनभेदनोच्छिताद्वमपीमहामाधकस्यभवतीत्यर्थः यतोमोमहामा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छं.
टी.म.
८२
137

यकः अथ नहृदयपर्यन्तस्तु अन्ते समदास्थितः। यद्वा यदा यनहृदयमाश्रयति तदा तदान्ते इति प्राणापा-
नयशमपदे द्वादशान्ते हृदि च परतत्त्वानुभवे विश्राम्यति यद्यपि पूर्वमुक्तमन्ते तु नासाद्वादशान्त एवोक्तः तथा
पीहापयन हृदयपर्यन्ते तन्मध्ये तत्समभिदं यद् द्वादशान्ताद्विभिन्नाहृदि व्याप्तिरस्तीति दर्शयन्तत एव द्वादशान्ते
वे हृदय इत्याद्यसमग्रं श्लोकमनस्थ ॥ तत्रस्थो वै तत्पदध्यानान्मोक्षसिद्धिमवाप्नुयात् तत्पदध्यानप्रसङ्गस्तत्त्वपर
मतत्त्व एव तिष्ठति विश्राम्यति समुच्चय तत्रस्थः अत एव तन्मयभावेनैव ॥ मोक्षं गत्वा तु नाकांक्षति तो भै
रव स्यात्। इति त्तो भैरवस्यात् नत्वाकाशो मापन्नादि इत्यनेन सर्वथा द्वादशान्तहृदययोर्विश्रान्तिः कर्तव्या
सादिष्ट तथा द्वादशवर्षमात्रमपि कार्यं प्रसक्तं तत्र स्थित्या प्राणापव द्वादशवर्षसंख्याभिसम्यगात्मा यथा
नैव साधकः सायुज्यं तिसिद्धं यद्वादशाद्धृदयमाविशतीति देवः। अस्मिन् हृदयाच्च द्वादशाद्धृदयं श्रु-
णु॥ तत्र द्वादशे चैत्रादयो हि मासास्समानसमाख्याः चैत्रं संवत्सरं यस्मान्मासानामग्रजो भवेत् तदादिमा
यकेत्तस्मात्कृतं चैत्रमासे। तदादीति चैत्रनामानं संवत्सरमादिभूतं कृत्वा प्रागुक्तं चैत्रादिमासोदय
काल एव तावच्चैत्रादि संवत्सरोदयकाल इत्याह द्वादशाङ्गुलं विजानीया चैत्रमासादह्नाननं। अष्टाङ्गुलात्कृत्वादे
गुलद्वयं समकाष्ठङ्गुलयस्मात् चैत्रमासस्योच्यते स्थाने तदेव चैत्रसंवत्सरस्यादि॥ तत्रपत्ते स्ववस्त्रादि आद्यतस्मि
न्विभागशः॥ तत्र च संवत्सरे ग्राव अस्तुनाकतत्र वते अहोरात्रस्त्वयः प्रोक्तो द्वादशांशाश सञ्ज्ञितस्त्रिये द्वादशे
अहोरात्रा द्वादशाहं भवतीत्ति। अन्तेरागाशाग संवत्सरे राव अन्ते रोहोरात्रो गुलपञ्चभागपरिमाणास्तस्य द्वा
दशांशे द्वादशाङ्गुले दयो होरात्रे भजनं एवं वाङ्गुलस्य षष्ठितमो सो भागो भवति इत्यमहोरात्रे द्वादशाहोरा
त्रा भवति तथा च सर्वाङ्गुले षष्टिरहोरात्राणां जातेत्याह। पञ्चभिस्तत्समयुगपद्द्वादशाहत्र्यतं भवेत्। मास

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

हृदयमित्यर्थः ॥ गमेव द्विगुणीकृत्वा कालस्य मविधीयते वत्समीसाव्दः त्रिगुणेनैतदयने अंगुलत्रये ।
त्रिगुणेन तेनायनमयनद्वयेनाब्दस्त्रयेऽदत्तिणायनेन्तदेव वत्सरः षड्गुणेनत नरिस्यम ॥ संक्रान्तयोद
शाहे प्रकीर्तिताः द्वादशाहोदये प्राणा वत्सरास्ते प्रकीर्तिताः । षडिति षडंगुलकलनया अयये द्वादशा
हे तु होरात्रा संभवन्ति तेषां संख्यां निबोधय ॥ सहस्राणि चत्वारि त्रिशतानि विंशतिस्तथा द्वादशाहो
दयादि विज्ञाणास्मिन्कथितामया । प्राणो द्वादशाहोदय इति समानाधिकरण्य प्रमसमसो अन्यालिसमूलत
या ख्यवस्थया ॥ षष्ट्यब्दोदयमेव पूर्वं कथयामि आनन्दाधास्तेषाः पृष्ठाद्यास्तवाननेन । अन्यैवेत्यक
त्र प्राणचारे तदाह । तेषामेकमैवगप्राणाः पकास्मिन्स्त्ररमदी चरति प्रविभागेन तथा ते कथयाम्यहम् ॥
अतश्च षष्ट्यब्दमात्यात्मसंख्यैवोदाघ्नाति अनेवातरा वादानेदा वान्वर्षति मन्त्रस्य पनमप्रकृते मेतस्याह । आ
नेदशंभ्यतेन्द्रविमेत्रमाराद्दयेन्नयः तस्मान्तदस्त्र्दैवाणि मंत्रेणासहजायते ॥ मंत्रस्य परिस्निष्कलस्वभा
वतया शेष विश्व निर्भरेतेन परमानेन स्वरूपत्वात्तदभेदविमर्शमय प्राणोच्चारस्तस्मात्तन्मयत्वे भवति ।
ततश्च ह्याभिहितषष्ट्यब्दोदयस्थितानां सर्वमेवपूजाजपध्यानादिकर्म विशेषकं तेनैव प्राणोच्चा
रेण्याभित्तस्य सक्तदेवकृतेन सर्वदैवकृतं भवतितानिनः सिद्धिकामस्य तु वर्षषष्टिमात्रे तदीयवत्सरनत्
त्यायेवाकर्मणा प्राणीयभ्यासित्तानपूर्वकं कुर्वतो र स्व वृद्धिन्याशयेनेद्र साधकाधिकारे षष्ट्यब्दोदयः इयि
कलो स्वयं श्रीनदिशाब्दोयात्यवत्ताभ्यस्य भिप्रायेणाविंशत्यधिकशतोदयाभिहितप्रत्येकवत्तानिक्षुगि
तामेव प्राणाव्दभित्ता नु सर्वमयत्वेन सिद्धान्तेनयडेम श्रीमहत्मलपादैः साक्षात्कृतमनुष्यनाथ सर्वस्मि
न्भुवनान्तरे किं नमस्कृमतां तेत्रमेत्र स्वलक्षणसिद्धतीति किं च द्वादशाहे तु होरात्रे पंचधाभेदये स्वनम् ष

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष्टहे तेऽहोरात्रः पूर्वैर्वै परिकीर्तिताः । षड्दशाब्दोदयेऽङ्गुलस्य षष्टितमो भागोऽहोरात्रश्च एकमिदानीं व
स्व.तं. त्समपि पंचधा भेदयेद्देवं षष्ठाब्दोदये प्राणाङ्गुलस्य त्रिंशत्तमो भागोऽहोरात्रो भवति तस्य नयात्समत
टी.स. याख्यिता ॥ तेवं तद्गुणिताः सत्त्वमासपक्षः प्रकीर्तितः तेऽब्दा द्वादशभिर्देवे वर्षमेकं विधीयते । तेऽइति
१३८ द्वादशाब्दोदये अहोरात्रो नेति तेन यावन्ते मासे खेचर अङ्गुलेत्तमः पंचाशे मानमेतत्प्रकीर्तितं अहोरात्र
शतत्रयात्मन्यङ्गुले मासः दशकमथो रात्रषष्ठात्मनि चाङ्गुलपंचमांशे मासद्वयमिति कृत्वा सपंचाशाङ्गुले
138 पतति इति षष्ट्यब्दोदये वर्षमानमुक्तं नादिस्य षडङ्गुलेऽत्र पंचाब्दाः षष्ट्यब्दानद्यतिने द्वादशाब्दोदयास्थि-
मावर्षोदयात्रयः षाड्गुले द्विरूपंचवर्षाणि भवंति मासदशकोदयात्मकाङ्गुलशतिने षड्भिः षष्टिमा-
मानावर्षपंचकावमिनानिष्पत्तिः अनयाचकलनया ॥ हृन्मध्याधावक्रान्तः ऽर्ध त्रिंशदब्दोदयो भवेत् पुनर
पि शान्त्यो यावत्त्रयस्त्रिंशदब्दोदयो भवेत् किंच षष्ट्यब्दोयेत्वहोरात्राः सङ्ख्याते पुनर्दाम्यह विंशति-
स्तु सहस्राणि सहस्रं षट्शताधिकं अहोरात्रस्तु षष्ट्यब्दसंख्याता तत्त्ववशानेन बाह्याहोरात्रगतप्राणचा
रसाख्योऽयमेव वहति षष्ट्यब्दोदयगतप्राणयोक्तं तु तोमया अत्र षष्ट्यब्दोदयान्तः प्रयोजनमाह वेदस्य
योपरागेच पूर्वमासायने पुन युगादिषु युगान्तेषु यत्र मन्वन्तरेष्वथ वर्षद्वादशगो चैव षष्ट्यब्दे पुनरानेन
स्नानदानेयज्ञप्रपूजाहोमपरायणः ज्ञानयोगादयोभिश्च बाह्यकाले तु यत्कृतं अस ···· वरारोहे तत्का
ल मृतं महत् ॥ बाह्ये चंद्रोपरागादौ षष्ट्यब्दान्तेऽत्र संनीतं प्रकाराणां केतस्मिन्नेवका ···· दानादिक
मेण तत्फलमहद्दनंतमाप्यकालभते ········ युगादयस्थिन्याचेन्द्रा ···· ···· चास्य पुनः पाषाणो-
मिशादीनि चत्वारि ······ ययति प्राणा हंसगा ···· कस्मिंस्तन्नेन प्राणस्वहंसनेवशामवत् ······ वा १३८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वगुनयौषाणां मिशदीनिवत्वादि ...... यथातिश्राणा हंसग ..... कस्मिंस्तत्तद्भजेत प्राणसंहंसतेप
रेयप्राणापानवाहं ...... षष्ट्यहंतत्वामिकेन दिति वंद्र .... हाद्दिकेनत्वेवव स्तत्वमेनेनतत्वामिवत्वप्रा
णस्यकथं प्रातर्भागेवरतामेतोमाशक्याह समैवधाङ्केवश्यारोनाडीवारणायात्स्फुराम् ॥ नाडिषु चारस्य
वाहस्य .... यादभ्यासेन संवरणस्यात्तेत्र लाभात्मवीशाणीयाव्यामित्रिमध्यमार्गे व्यक्तीभवत्यतोयोगाभ्या
सयत्नः कार्यं इति तात्पर्यं योगाभ्यासतत्पराविजयमति । अथवा मन्त्रजुपादेवमत्पर्यं प्रपद्ये हितः मन्त्रीयोगवि
जानाति ज्ञात्वा सर्वं तत्तां भजेत। जपादिति पंचप्राणवायुविकारोऽन्मसम्भूकाउपहितो लब्धो न्कर्षः मन्त्रीति
यथोक्तमन्त्रम्याभिज्ञः योगं यथाक्तविप्राणसंचारस्यात्तेत्र सर्वज्ञता यथोक्तप्राणी यसर्वथाभिमात्रात्कारे
त्वेपरमेश्वरवर्तावीकेहि त्रिगुणेनत्रजपेन मनःस्थैर्ये समदृशो भवेदिति पतञ्जपमेहत्यानन्दव्रतमारयति पुनरे
वश्वरसामि नाडित्रयविभागतः दतिणोत्तरसंक्रान्तो विश्ववश्यतत्स्तथा यथाचरत्योसोहंसंज्ञगायस्मि
ग्राचरे अतस्य: कालरूपेण कलाभिः कलयेज्जगत् । मध्यमार्गश्रयेणाचारस्थिति तत्काइदानीं इत्तेवा
मेतदुभयात्मा तत्र विश्रुवति यथाहंसो जंगमस्थावरात्मनि जगति चरति जंगमेषु चरन्नस्थावरणपपीडिय
ष्यम्भानां गुणानाम्स्पृशति अतपवातः स्परति प्रमातेषु भूतवर्तमानादिकालरूपेणापदेवमजगत्सर्वंदृणात
दिलवादिरूपाभिः कलाभिः कलयञ्जन्मादिविकारषकारूपतया हंसजन्म हेश्वयथावरस्तथाचरस्तथा
प्रवस्यामीति संगतिः अवरस्यापिवातः संज्ञस्यदत्तवाममध्यनाडिषुस्मयोजनयापुण्यफलयोषार्द्
सः करोतीतिकृत्ताश्वंदत्ताः कीदृगसौ चरतीत्याह॥ नाडित्रयकृतायारो मार्गत्रयमवस्थितः गुणत्रय
समाविष्टः त्रिधावस्थासुवस्थितः कर्मेणः षड्विंशाकांतः शक्तित्रयसंयुतः इच्छाज्ञानक्रियाविष्टः सोमसूर्या

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. च्छ
टी. स.
१३९
139

ग्निमध्यगाः पतत्राडीत्रयादिक्रमेणाख्याचष्टे इडानामा पुटे वैवनामी वै पिङ्गला स्मृता इडा चैव तु वामेन स-
षुम्णा मध्यतः स्थिता पतत्राडीत्रयमेव मार्गत्रयमित्याह दक्षिणे देवमार्गस्तु पितृमार्गस्तथोत्तरे मध्य-
मः शिवमार्गस्तु कालस्य शिवतेत्याह तत्र गत्वा न जायते ॥ गत्वैतत्पदमेव न विश्रम्यात्रैव गुणात्रयमव ।
स्थात्रयं च दर्शयति । दक्षिणेषु तु जाग्रत्स्थः स्वप्नस्थो वामतो रजः मध्येन तमसस्तु विज्ञेयं सुषुप्तावस्थ्य एव च ॥
सत्वरूपत्वं ज्ञानप्राधान्यात् क्रियाशक्तिमयत्वाद्वामे रजः मध्ये त्विच्छाशक्तिमयो भेदापसंहारमार्गरूपत्वात्
मोहरूपं मध्यमत्वोभयनाडीसमवाहित्वे समानध्यामानन मध्योर्ध्ववाहित्वे तस्य तदेव प्रकाशरूपत्वेन तमोगुण
तमो योगाभावाद्वैव कारणान्याह ब्रह्मेशस्वरस्थ दक्षस्थो वामे विष्णुपदाशिवो मध्ये रुद्रः शिवाख्योऽक्रमवी
तीतः परः शिवः ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्राणां परस्मात्स्मादीश्वरसदाशिवशिवास्तु वाममध्याधिष्ठातृत्वेन स्थिताः त्र
तएव जागरादित्रयमध्येपि ईश्वराद्यधिष्ठातारोऽर्थ्यात्मिश्रमप्येवेति मतव्याः सर्वेतीतत्वेन तु परमकार
णात्मरूपमुक्तं कारणवत्परापरभेदेन शक्तित्रयस्थितिमाह ज्ञानानीवदक्षा च क्रिया वामा तथोत्तरे
रौद्री चेच्छा च मध्यस्था ज्ञानाद्या अपरा ज्येष्ठाद्यास्तु पराः कारणात्मनोऽपरकारणस्वरूपवत्परश ।
क्तिस्वरूपमप्याह पराशक्तिः परापरा सर्वमेव परमपरं व्याप्य स्थिता सर्वार्थः ग्रहेव सोमसूर्याग्नीनाह ॥
दक्षिणेऽस्थितः सूर्यो वामे सोमो विराजते पाके प्रकाशकत्वे च मध्यस्थश्चैव पावकः । पाकप्रकाशकत्वे
वेति तत्रिमिनपावकोऽग्निः सोमसूर्ययोस्तु वायति न पति सूर्यः सोमो वर्षति वामृतमिति कार्यं वस्तु पाक
प्रकाशे विषयदाहेणाचष्टे पाचयेत्सर्वं पापं हि पावयेत्सर्वं सोमादित्रिगुणात्मभव । प्रकाशयेत्तमामनत्मा
यरतत्वमनामयम ॥ स्वमामध्यादिगुणीकृतप्राणादिवृत्तिवशात्मयत्रमेव चिन्त्यभावतया एवं मध्यमार्गो १३९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

अथ हिल्लोदयानुसारं ग्रहादीनां स्थितिरुक्ता दोनौ नैवर्ततवामतउभयाग्रयेण ॥ राशयश्च ग्रहाः सर्वे
दक्षयोगाद्यग्रये चेडसूर्यपथेनैव ते चरन्तु पूर्वशः सूर्यसोमौ भुते सर्वे भुंजतो क्रमशः स्थिये । ते सर्वे
इतिभेदवाहकपर्यन्ताः सोमसूर्याविति इत्थमाह इत्थं क्रमवायत भुंजते पितिष्ठति इत्यत्र सोम
सूर्यात्मकस्तेवैपथि त्रयमवस्थिताः । दक्षेणा सूर्यात्मनो वामेणान सोमात्मकामध्ये उभयात्मकाः
पतञ्च द्वितीयपटले प्राणपविपथविभागावसरएव विभक्तं सोमसूर्यात्मकत्वं वसतिते पित्तकलश
दाहमाह । वायुतितपति सूर्यः सोमोवर्षति वामस्ते सोमसूर्यात्मकयस्मा जगत्स्थावरजंगमं यतः
प्रोक्तमस्मात्सूर्यसोमवाहसमुद्भवात्मवं जगत्सूर्यसोमात्मके हिममपि दहति वह्निरपि चाप्याययति
स्पर्शेनेत्यनेन न्यायेन न तत्स्मात् देशकालमायेन दन विश्वस्य क्रादतापकारित्वेनापलक्षमानात
तः सूर्य इति दक्षवाहो वायति शोषयति सन्तापयति वै इडवामवाह तत्त्वरूपेण वर्षत्याप्याययत्यतः क्रूर
सौम्यमिद्धिसाधनेप्राणातदोवितिनेव प्रवर्तनीयमिति परमार्थः किंच सोरादक्षिणवामस्योउत्तरा
यणसंज्ञितः वामः सौम्यः प्रोक्तस्तथैव दक्षिणायने सोमसूर्यात्मविषुवत्सदृशं यदि मस्ते ऊर्ध्वाधोवा
हवद्याणुत्तरायणात् विभागो स्तीत्यर्थः अत्र संक्रान्तिभेदं दर्शयति तदुक्तं संक्रान्तयः पंचपंचैव दक्षिणाय
ने दक्षिणान्तरयोर्मध्ये संक्रान्ताविषुवत्द्वयं ग्रहनिह्नादशप्रोक्ता इति वक्ष्यमाणस्य तस्यावाद्ये द्विहादशवा
मदक्षमध्यसंक्रान्तयोनवशात प्राणापानवाहात्मको भवति अत्रफलं दर्शयति ॥ सोरश्च दक्षिणमार्गा
च्चामिवाय प्रसिद्धिदः आप्यायनेनवाउष्णोशीतिकेसौम्यउत्तरः ॥ अथ संक्रान्तिरस्या के क्रममाह दक्षि
णाउत्तरे यातिउत्तराद्दक्षिणेयदा दक्षिणोत्तरसंक्रान्तिस्मा चैवं संविधीयते वामादक्षिणविषुवद्दिनेव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं. टी. स. २५. 150

समागमनुसारेण तयोस्तु रेदक्षिणा विषुवत्काले समत्वात्तेन स्थितत्वात् दक्षिणाभागीदुदेव्यस्य तत्र तत्र मार्गीया
ति उत्तरनरा दक्षिणा संक्रान्ति समत्संक्रान्तिश्च उत्पत्ते एवं स विधीयते अनेनैव क्रमेण वसुत्तरनराद
क्षिणायनीति सविधीयते निश्चीयते तेन दक्षिणा नरदक्षिण उपेव संक्रान्ती वहमानीत्यर्थः अथ षष्ठीमु
नरविषुवत्संक्रान्तिमाह॥ दक्षिणस्था यदा नाडी संक्रमेत्तु यदाम्बरे यावदर्धं तु तत्रस्य मध्ये नान्तरेता
वेहत। तावत्तद्विषुवत्प्रोक्तमुत्तरेत् तरायणे॥ दक्षिणा नाडी पंचमसंक्रान्त्यालिकायां स्थितत्वाय दाय
दानरे मार्गे संक्रमेत्तत्वामध्ये नरमाभ्यामुत्तरे विषुवद्भवति उत्तरायणात्र दक्षिणावाहात्मकोत्तराय
णाश्रयत्वात् कथमित्याह तत्रोत दक्षिणस्य मर्थं प्राणीयं कृत्वा उभाभ्यामुदाभ्यां वहतीत्यर्थः यावदु
तरयति च यद्याख्यानमवशिष्टत्वस्यायमर्थः नेतानतामुत्तरेताननुनासा श्रुति वहे यावदुत्तरा पंचमी
संक्रान्ति यावत्तेनो नरदक्षिणोत्तर दक्षिणरां पंचमसंक्रान्तीर्विहरितितनान्यर्थः उत्तर इति मात्रे द्विधा वर्त
नीय टीकाकारैस्तु दक्षिणमुत्तरम्मि मामुत्तरायणाभिस्यानमुत्तरविषुवद्विषयमेव व्याचख्यौ संस
क्रान्तीनां विभागो न दर्शितो ग्रन्थगौरवभयान्तत्सर्वाश्रितमत्र अथ दक्षिणाविषुवमाह। उत्तरादक्षिणायांत
संक्रमेत्सवरानने यावदर्धं वहेत्तत्र अर्धं दक्षिणतो भवेत् विषुवद्दक्षिणानावदक्षिणायने जप्रिये
पंचसंक्रान्तिरूपादुत्तरान्मार्गात् दक्षिणस्थाना आसंक्रमर्थं प्राणीयते तत्र तस्मिन्नर्थं च दक्षिणायावदहन
माभ्यामुदाभ्यां समवाहादक्षिणायनकालजातो भवतीत्यर्थः अथ विषुवद्द्वये फलमाह तत्र प्रजाप
पाहोयत्कृतं तत्त मुक्तिदं भवेत् किंच ध्यानयोगेन दीक्षाभ्यां तत्र स्याविमोचयेद्गुरुः ध्यानमत्रपूर
तत्वविषयं तदिस्व बाह्यचैव ततोहाहरेश्च ध्यानात्मवरानने चतुर्विंशतिसंक्रान्तेः प्राणाद्दसत्तम। १५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

क्रमेत् ॥ इदन्तु दलाष्टकस्य प्रधाननाडीचयस्पर्शादेव मितिर्याभिन्नाः प्राणा हंसश्चेति भगवान् अत्र वि-
भागाः अहनि द्वादशांशेकारो द्वादशाः स्मृताः । अत्रापि विषुवत्संक्रान्तीनां विभागमाह पूर्वाह्णे वि
षुवत्तेकं मध्याह्नेन द्वितीयकं तृतीयं चापराह्णे वै अर्धरात्रे चतुर्थकं चतुर्थी विषुवत्याः कसहोरात्र
णमुक्तिदे ॥ तेन बाह्ये विषुवद्दिने पश्चिमरात्रिंशघटिकामपामादिनोदयाघटिकासपादा २ स्यैकवि
षुवत् ततः पंचक्रमेण संक्रान्तयः प्रथमकस्यार्धं तृतीयाघटिका एवेति दिनारम्भतिपादेनापत्नाश्चत
देशघटिका भवति ततो द्वितीयं विषुवत्स्थं तृतीयघटिकान्ततोपि पंचसंक्रान्तयः तेष्वेवं त्र्यमियदत्तपा
दोनामेकोनत्रिंशन्नालिका भवति ततोपि दिनादर्वाग्दिनाक्षपादाघटिका सपादावगात्रिंशत्प्रतिघटि-
केति तृतीयं विषुवद्दिनं तेन क्रमेणार्धरात्रे विषुवश्चतुर्थं यथायथा दिनानि यायोजात्वृद्धिर्वा भवति-
तथा संक्रान्तीनामपि समेतव्यं इति सम्प्रदायार्थः यदुक्तमस्मद्गुरुभिरशेषाधयामप्रातिष्ठ दालोके-
तत्रालोके विषुवद्या सरेफानः मोशनाली समध्यगा: वामेतरे वेश्मान्याने योवत्संक्रान्तिपंचकं एवं
तोणासमुपादेनावलदेशसनालिश मध्याह्ने दत्ते विषुवन्नवप्राणशतोविहेतु दक्षादयात्मपोशस्ततः पंचसं
क्रान्तिपंचकं नवाप्रशतमेकेकं ततो विषुवदुत्तरं पंचकं पंचके तीतेसंक्रान्तेविषुवद्दहि यदुक्तं यानः सं
क्रान्तिमवप्राणायामानिमा ॥ एवं वाचावपीत्येवं विषुवद्दिवमात्ममारभ्याहनिशाहृद्विद्वामः संक्रान्तिको
पमोदस्मापिकालतत्त्वप्रकाशेन पञ्चाह्निकं यत्ततत्रमध्याह्ने दत्ते विषुवद्दिने केतद्द्वात्तनयाययाविषुव
द्दिने प्राणतत्त्वं विषुवत्स्ववर्तीत्याशयात् इहत्तबाह्ये दक्षिणायनविषुवद्दिने प्रान्तदक्षिणा विषुवत्स्ववर्ती-
त्याशयादन्यथाके अथाध्यात्मसंक्रान्तीनां बाह्यकालस्थितिमादिशति चतुर्विंशतिसंक्रान्तयः समध्यानोः-

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ सं॰ स्वभावतः । शतानि नव वै हंसः एकामेकां वहेत्सदा ॥ समस्थानेऽस्याम्प्रत्युपहत स्यात्तत्र शुक्लप्रतिपदः
टी॰ म॰ प्रभृति दिनत्रयमादौ वाममार्गे प्रथमं प्रहरार्धं तृतीयाद् घटिकाहंसो वहति ततोऽन्यदिनत्रयं दक्षिणेन ततोऽप्यन्यदा
१५१ मेतस्यादिः क्रमः श्रीकालोत्तरादिशास्त्रोक्तः तदयं तन्ध्यर्थसङ्ख्यातो ह्युदयः षडक्षकालावच्छिन्नं ततः समक्रमेतस्
151 यैतत्राणुदयत्तेऽत्रहं संक्रान्त्यत्रयमेतस्मान्नवेशतिरिक्ष्मयुतापिस्मादिरूपसंहवति एतन्ममस्त्रमाख्याते सं
क्रान्तौ नामितिशेषः अन्यथान्यथा प्रवहन्नमिष्टं न स्वच्छकमित्याह अन्यथा प्रवहेद्यदा इष्टं वा प्यनिष्टं वत
दाऽस्य च्छेपत्तस्मः समस्थानेऽग्निर्वयतपर्व आत्मार्थं वा परार्थं वा तस्माद्योगी निरूपयेत् आत्मार्थे निरूपये
त् आत्मनापरीक्षितेन परार्थे निरूपयेदिति परीक्षायां निर्जीवता न निरूपयेदिति हाणिवोक्षयात्र परीक्षाका
लमाह पूर्वोदये तु संशान्ते भास्करस्य वरानने जीवितं मरणं चैव तदा सम्यग्विचारयेत् जीवितमलङ्गला
न्यावृत्तः त्वादि भोगस्य प्रथमेतस्मात्परीक्षैव प्राधान्यादिहोपक्रान्ता भास्करस्यदक्षिणप्राणस्य पूर्वोदयः इति
प्रोक्तो भयवाहात्मकः शान्तस्तत्र विषुवत्काले न वायुदोदयो भवति ततः प्रभृति विचारयेत् अत्र च वा
तोत्तरायणे विषुवदा स्वशान्तस्तन काले तत्प्रभृति परीक्षेतेति कालावलीकारः सर्वदेव शान्ति भतिकशोका
त विषुवत्काले नरभावि दत्तवाहाम्प्रभृतीति गुरवस्तत्र । समस्थ तमना योगी वीरो योगाम्मनस्थितः सं
स्मरन्नात्मने प्राणे स्वषुम्नान्तर्गतं प्रिये । समंयत्तत्व मनसो विषयाकालषितत्वं वीरः प्राणवाहनिमालनैः
कात्रः योगाम्नः पश्चात्मनोऽस्यात्मने प्राणाख्यतिथ्याख्यानात्मवोऽहङ्कमेणाविनिस्वरूपोदेवोस्थितसम्यक्स्मर
द्विषाकरणावधक्रमेण पूर्वोक्तानुप्रवेशप्रक्रियाप्रासादसमस्त सुप्रशान्तस्तदा निष्टत्वाणीकृतमानस
मध्यप्राणवाहाद्व थानेन प्रत्यक्षत्र प्रशमान्तप्रशान्तः एवं सर्वप्रसरप्रभिनिभृतनिद्रालिन स्वषुम्नामार्गेस १५१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

योगिनो यदा प्राणसंक्रांतिकाले वै पिंगलेकास्थितो वहेत् प्रावहे विषुवद्दे वितान्काले समादिशा
न्‌ ज्ञात्वेतनतो नेतु पिंगलेद्दक्षिणमार्गएवैकास्मिन्यो क्रमदक्षिणवामक्रमं वाहो लंवनास्थितेविर
कालेसमवस्थानेऽपलघता द्दशिप्रवाहैकलमिति समप्रयस्प्रवा मस्मसमादिशान्तेतद्दिनमजति । एका
हं जीवितेऽत्येयमहोरात्रेणामप्रवते अन्दद्वयमजीवेतमहोरात्रद्वयेनेव अहूताञ्चिभिर्वात्रवत्सरमि
तरहके पंचाहे पंचसंवत्सरैः षड्भिः षड्वर्षमेवच सप्तभिः सप्तवर्षाणि वेदवेदैर्वेदाष्टभिर्दिनैः नवभिर्न
ववर्षाणि दशभिर्दशएवच दिनैकादशके नैववर्षैकादशकोपिच दिने द्वादशभिर्योगी जीवेद्वर्षाणि
द्वादश। समयाम प्रवाहेणषण्मासानयजीवति प्रहरार्धं तु दैन्यसमामासान्क्रीन्वेसजीवति पंचप्रहर
वाहेण ------ मासद्वयं समः वत्नभिः प्रहरैर्द्विमासमेकसजीवति प्रहरत्रयवाहेण मासार्धंचेव
जीवति प्रहरद्वये वहेद्यस्य दिनान्यष्टौ सजीवति चतुर्थः प्रहराजीवेन्महरं तु वहेद्यदा प्रहरार्धं वहेद्य
स्य सजीवेत्प्रहरद्वयं अत्र प्रोक्त नवशतप्राणवाहातिरेकेनायुर्द्वादशमाद्येकात्तानिवाणादिदिना
नि समयातो प्राणपिंगलायामेकस्यां स्थितो वाममार्गे संस्पर्शं वहेत्तमावस्थाप्यवर्षाणि जीवि
ते भवति समप्रहराद्यर्धप्रहरान्तेतत्स्वाहा मा पंकवाहे षड्विंशत्त्र्यर्धैकमासनदर्धं दिनाष्टकतुर्दिनेकदि
नदिनार्धमायुर्भवति कश्चिन्नवशातिकाद्वाहाननतरे प्राणापानवाहात्मकान्तरदिनस्थितादिनविभागे
नपरमगीतामेवव्याख्यातवान् अत्र भववाधचवाहादिनादिवाहे प्रोक्तवान् समप्रहरादिवाहे त्वबाला
मस्तपतसे पत्तमेवयतः यदिवाहानि द्वादशापि दिनान्यायतमस्त्रो प्राणो वहति तत्को चानुभववायत
नयोपालंभो भवेत्स्वतत्र्टिरपि जानत्विमाणपानवाहाः स्वाभाविकी दासमस्पपुलतामुत्स्यवह

सीतनायतमस्तुवानवयाने नैवे तद्वर्क्कशकं रतरसतनयाचलेभोभवत्विवत्तुदिवतहयात्मकप्रहरस्थित्याचसमादिमहरवाहोमेतसंवद्वएवनदिकसवि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तिचतुष्प्रहरावृद्धे चषड्विंशद्गुलानि ते प्रपानस्य प्रवेशान्देवमरणप्रसंगः किं च तथाविधां शांति
स्व.च्छं. कां वा हो योगिना महता प्रयत्नेन साधितत्वान्सिद्धिप्रदः इयमस्यावस्था प्रयत्नेन घटितः सिद्धिप्रद एव
भवेन्न तु जीवितावसानसूचकः पिंगलेकस्थितइति वा त्राश्लिष्टयद्वियोगिभिरुपत्तेवाभ्यासोद्वेष
टी. स. नेतत्र यार्थमपेतत्साधवनास्माकयहः कश्चित्त्दयितुविनवाहः स्वयमपरीत्तार्थः इत्यत्रनुवचनेन कि
१५२ चिदुक्तिप्रहारादिवाह्यावस्थाचबाह्यस्याभ्युपगमनतइतिस्फुटमिदं स्वमनीषामात्रकल्पितं इयमले पूर्वैः
152 सहनिबंधनविपयस्तत्वागमार्थावबोधोत्रुष्टानविपर्यामहत्वमाभूदिनाशयेनैतदुक्तं किं च ॥ मघा
मघुर्भवेन्नस्यायस्यदेहमासविमार्गगमः । मघइतितस्मिन्नेवार्थग्रहे त्रयो मार्गाः नासारंध्रगुदवस्त्रगुह्यादि
जीवितेनैवेतस्यैतेत्रा कालात्ययतिगणायेदित्याह यदायस्यानितूर्ध्वतप्राणोविकालमीदृशं मासः पक्षो
दिनं वर्षं तदह्नः प्रभृति प्रिये मलस्रवे प्रयत्नेन तत्काले निश्चयो भवेत् ॥ यतो बाह्यात्कालाद्वा इयम
कलकालाद्वावस्थात्यापकत्वात्कालप्रभविष्णुतया विश्वस्याक्रमणात्मस्थैर्यप्राणप्रकृष्टेन निभाल्य
नात्मनायत्नेनैव शुक्लकृष्णत्वानिरूपयेत् परीक्षयेत् ततः प्रभृति मासपक्षदिनवर्षादिमयस्तत्त्वे
न तेन कालेन निश्चयो भवेद्यावज्जीवितमस्तीति मवेद्दुः उपसंहरति ॥ उत्तरायणे कालएवं तेन कथितं म
या ॥ उत्तरायणमत्र दक्षिणनाम्नामात्र इदं वाह्यः तस्य संहारप्रधानत्वात्प्रसंगात्सुकारोत रश्मत्वज्ञानार्थं प्रति
पत्ते अग्रणस्यापिवश्यानाम्नःस्मृताने निबोधमे तदाह कालेविप्रकृतो गुह्योवीघनश्रुणुते यदा मर-
णं तस्य देवेशि षण्मासानुविनिर्दिशेत् ॥ घोषं रुद्धं मरिष्यन्ति ह्यनुकारेण श्रुणोतीति तदस्य चीरवाग्
व्यापाणि कार्यं विचिनीतः स्पष्टं श्रुणोत्येव यदा तनमपि घोषमथोपरशद्बे चीरवाक्कि च्चिनीरवे १५२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मासमेकंसजीवेत्तुनशृणोतियदाप्रिये कर्णौरंध्रकृतोगुरुःस्तनुवर्तितेशसंगाढस्यरेणाह तस्माट्टेवे
वकाणवत्स्वयोगवेशस्पृणु तत्र संक्रान्तिपंचकेशाणोमुखेरंध्रवेद्दा तस्मात्टवेद्योगोप्राणस्य
स्वस्थानात्मासाय्याहस्मात्टनाद्ययशस्मात्टः यदाह स्थानात्स्थानान्तरंक्रमेत् अतस्थेष्टगरिष्टलक्षण
मुक्तोपिस्थानात्स्थानान्तरंतत्क्रान्तपञ्चवज्ञमतीत्यथ्यर्थः किंचेद्दशोत्स्माट्टवतः वित्तनामलक्षणायोगो
रोगवृद्धिश्चजायते सहजद्विनाशश्चतेजोहानिश्चजायते काणमाह दक्षिणपुटप्रकाशितदक्षिण
यनवर्जिते संक्रान्तिएकवाहेनकाणायोगोभवेत्क्षिमः। दक्षिणायनेनवामपुटवाहेनवर्जितेमध्यमध्य
नश्रहितेवेवाभिदयपूर्विशमाणात्वोदेयतिमत्स्ययोगेसंक्रान्तिस्वरूपवरातितदिहापिसम्बेद्यमिति
स्वयतिदक्षिणायनेशम्भमावाहलनाउयतेः अतश्चवामवाहनिमीलनेनदक्षिणैकवाहात्काण
एवकाणः अत्रच भगंदरतुगुल्मश्चनेत्ररोगश्चकामला शूलेविस्फोटिकादुःखंरोहोबाभवेति
व॥ भगंदरःपायुरोगः अन्तुग्रन्थः सशूलोतीसारःनेत्ररोगास्तिमिरादयः विस्फोटिकापिटिकातरो
दोषान्तरः तताद्याः वामकाणमुक्तादक्षिणकाणमाह॥ वामनामापुटेनैवसंक्रान्तीस्वत्रयोदश। यदि
प्राणेवहेत्सदादक्षिणवाहनिमीलनादयमपिकाणसूतोस्मात् ज्वरः शिरोर्तिशूलंचअर्शासिश्लेष्म
एवच मूत्रकृच्छ्रप्रमेहश्चपाण्डुरोगश्चजायते। प्रमेहः शुक्रादिस्रावः तदृश्यश्चताः॥ रुक्षस्यश्लेष्म
णावृद्धिप्रकोपयतिसन्नते। व्याधिभिस्तिज्वरादिपाण्डुरोगान्तमस्यव्याधिजातस्यादयकालनिरूपय
ति यस्मिन्नयोनिरूपेणनतत्कालदिवसेपरे व्याधिभिःपीड्यतेसर्ववामकामेनरोतेरे वामेतरदिनरस्मिन्द
क्षिणेचकाणायोगः उत्तरत्रचमुक्तमात्टायत्रवाहकालेरूपेणततःपरत्रदिवसेतत्कालएवप्रोक्तव्या।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धिभिः पीडनतश्चार्थः एवमुत्पातकारणादौ निर्णीय मन्त्रयोगमध्याहृत्य प्रश्नेङ्गान्तामाद्युष्टमागस्पर्शेषु
स्व॰ तं॰ भादिसूचकेनिरूपयति ॥ अथान्यत्स्पर्शोद्विज्ञानेन नामाय स्तात्तथोपरि वक्ष्यामीति शेषः तत्र ऊर्ध्वेन स्व
शतश्चोर्ध्वमेत्राधाग्राक्षवोदिना: सू रिति शेषः ऊर्ध्वेनेति ऊर्ध्ववाहिना प्राणेनोर्ध्वमिति नासाया: अ
टी॰ म॰ ग्रवदक्षिणेनोन्नरस्य मेवध्यात ऊर्ध्वेनोक्ताथ अार वाचाक्रोशाभिभवनेदक्षिणेन वहेद्यदा दक्षिणेन
१५२ स्पर्शादिति पाठे एवेणासैदकवाकानपाख्याख्येयं किंच मध्येमध्यपृष्टस्पर्शोपराभिभवतो व्रजेत ॥ मध्य
143 इति मध्ये पार्श्वेस्पर्शे वर्जमध्यपृष्ठोमध्यवेशान्तस्पर्शो चकिंच । इत ऐतत्स्वबद्धथासंक्रान्तेकावहेद्यदा ए
गने बहुसंमानेलाभस्तत्सम्भवेन्नदा ॥ संक्रान्तिगमानिनवप्राणशतानि इतश्चेतश्चेति वामदक्षिण
वाहयोर्यदि पर्यायेणावक्रशो वहेत्प्राणास्तदा पूजादिकं भवति यत्र कश्चिद्यदेत्यत्र तदेति पठित्वा एवेण
पराभिभवनं देवो वहेद्यदा शून्याभोपमेश्वर्यमवेश्यात्रभियागमः ॥ सपुष्पायामिति मध्यमार्गे ।
स्वयमनपवयदा वहेदिति आकर्णवं ननयथाहृदहोकाकारेणव्याहृतेनासाग्रदमध्य इति एवे ग्रामे
गिक्तुक्राव गिषन्नत्र योगानिशोत्तमाह ॥ द्वादशावत्समे क्रान्ती वहेद्विषुवतेकतः तदेकवत्समेग
वमरणत्समादिशेत् इमत्संक्रान्तिरेकेकामामपकोइसन्नदा ॥ विषुवतेति तत्रेतानि गतश्चेतस्र
योगदर्शनादर्थायिवर्तितस्यनव्ययत्वान्नतो पातेन वामदक्षिणयोर्युगपद्वायिन्यायदि द्वादशसं ।
क्रान्तीसमनेन्तरवत्समाणाम् त्रिंशत्प्राणावाराम्लेकेकं संक्रान्ति कलनया षष्ट्यधिके त्रिंशतिक वाहात्मि
कानवुशति कं स्वाभाविकं वाहमपास्यकतश्चैकश्चेदहे वेन वहेत्तदामासेन मरणं सूचयति पके
कात्संक्रान्तिर्यदि द्रुमादित्येकादशादशादिसंक्रान्ती यदा वहेत्तदा नावद्भिर्मासैर्मरणं यावत्वाभा । १५१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विकनवज्ञातिकविषुवद्धाहोल्लेनेयथेकोविंशत्प्राणचारास्मिकोसंक्रांतिर्वहेत्तदामासेनसू-
र्णातिस्युयथापूर्वंशतानिनववहेत्सएकैकावहेदिनियत्संक्रांतेर्मानमुक्तंतद्वोमाटकाणायोगास-
क्रांतीनांदक्षिणायनवर्जितेऽन्यमियानादीतिनिर्णीतः। ... मस्ययोगत्वमस्येत्याह संक्रांम
भवरात्रेहेविंशत्प्राणतयोदया प्राणापानवाहस्याहोरात्रत्वेनोक्तत्वात् अस्यमीटश्पेकैकसं
क्रांतिर्यदिस्वाभाविकेविषुवद्दादमपास्यतत्स्थाने दिनेदिनेवहेद्वासियावद्विंशाहस्त्रानितु
तदा मासेनतत्तद्भवेन्मसमयपवधुराननेन तदिस्य मस्ययोगःसमाख्यातोमयानवरवर्णिनि
अज्ञापिएवंवत्सरोतत्कालात्प्रभृतिप्राक्कालस्तमस्तवककालगणनाकार्येत्याह ॥ अहमासेतथा
पतेतियिंवेलायदाभ्यसेत् यत्कालान्तसमाराध्यतेत्कालन्तसमादिशेत्। यत्कालादारभ्याभ्यसेद्य
दापर्वतिततदुपक्रमतेततःकालादारभ्यवर्षमासादिवरणादिसत्त्वकेयच्छ्रेकाक्रमेणस्वात्मन
परस्यवाकथयेदित्यर्थः। तदाहरामेवविधिशुभाशुभमस्तवके ॥ इडासुषुम्णामार्गेणप्राणा
वारंविडुर्बुधाः। सावधानात्पेवयोगिनोयथाजानीयः तत्स्वरस्यार्थः इडासुषुम्णापिंगलावि
षुवेचोपलक्ष्यतःउपसंहरति दक्षिणायनजेकालेपर्वतेकथितेशुभे दक्षिणायणजःकालो
वामपुटवाहःपतदपिस्ववपृपलक्षणापरमेवयदर्थमियदुक्तंतत्प्रस्तावयति एवंशरीर
णावारेमन्त्रेवाशुभमेवच ज्ञात्वायोगीजयेन्मृत्युमशुभान्यपशोषतः स्वस्यपरस्यवाकथ-
मित्याह ध्यानाकालेपासकृद्देहेसंवामकलेश्वरं। कालस्यस्यालमस्याद्विभेदवतोबाह्याभ्यंत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ग्रादिरूपस्य सर्वस्यैव संयत्याऽऽकवितिर्भासकं हंसमात्मानं परनिष्कलस्वरूपे श्रीस्वच्छन्दे सकलस्य
स्व॰ उ॰ जगतः ईश्वरे ध्यात्वानुप्रवेशयेत् एवमस्फुटीकृतं योगी जयेन्मृत्युमिति पूर्वेणाभिसंगतिः । कृत्तस्योमा
टी॰ स॰ कौटिल्यं परस्मात् नासिकाग्रमार्गस्थः समस्तं जगत् तत्रस्थः कथयेत्सर्वं सर्वभूतेषु व्यवस्थित
१५५ यः सर्वभूतेषु स्थावरजंगमरूपेषु नादाख्यं यद्बीजं सर्वभूतेषु व्यवस्थितमिति तं ज्ञात्वा लोके ।
155 स्थित्यावस्थितः मन ⋯ कौटिल्येन गच्छतीति नासिकामध्यशक्तिस्तद्वत् मार्गेण प्राणोप
स्थितेषु योऽभावरात् क्रमेण प्राणरूपतां शिवान्तमार्गेषु वक्त्रादिस्थानेषु भूमिषु स्थि
तेषु त्रैलोक्यनिमेषनिमेषं पश्यन्नाबाधान्तरं तु ये जगत्स्वं नेत्रद्वये स्थितं तत्रस्थः सन् सर्वं कलये
दन्तरवस्थिते बहिःस्थितेषु दिग्गाभासितेषु तानः स्थितः सर्वं कलयत्याये ये विग्रहात्स्थाप
येत् ज्ञानी यामस्वरूपश्रेष्ठकलनैः तं परमात्मयोगमिति शास्त्रार्थत्वान्नेनेदृशस्वच्छन्दनाथकालस्य
ते तत्स्य ध्यात्वा जयेत्कृत्स्नम् मध्यपात्रः प्रभृत्यशेषं संध्यामावस्थिते परत्वेन्त्यविमर्शसारमका
लकलितं ध्यात्वेति स्वात्मस्वरूपत्वेन प्रत्यभिज्ञानतदवष्टम्भेनावस्थितः मृत्युं जयत्येव यतोऽनका
लस्य कलेत्यप्रभुः । अकालकालातीते परमेश्वरात्मनि यस्ति ह्यतित्तदभेदेन स्फुरतीति प्रभुः परं
मेश्वरो नकालयन्त्वात्मनि क्रियावरोधाद्यदिवा ज्ञेयपदे योगीन्द्रः मननावहितो भवति तदा
स्य ध्यानप्रकर्षवशात् आत्मा सर्वत्र तत्त्वप्रवर्तिते कालत्रयं विजानाति कालप्रकलयोगवित्
परस्वच्छन्दस्वरूपसमावेशस्वरूपसमावेशनधीमतरो ज्ञानेनात्मयाणमासिकात्सर्वं कालात्मा १५५

स्थितो यं तं जानाति यद्यावत्तत्समावेशयत्नात्स्फुरित एव काले प्राणचारे प्रक्षोभरहितो भवति तदा
तीतं वर्तमानानागतं सर्वं जानाति योगीश्वरः । किंच कालहंसं समुज्जपन्ध्यायंस्तथापि महेश्वरि ।
सम्भवेत्कालरूपी च स्वच्छन्दः कालवञ्चकः । हंसमुच्चारयन्कालयोगैः सर्वमयो स्थितः सर्वनि-
र्णीतो यः परनिष्कलमहाहंसः कालाहंसः स एव निर्णीत इत्यादिसमाप्तानयमेतयाधिष्ठितः कलयत्का-
लहंसं स्वतो हंसं समुज्जपन्ध्यायन्नेति पंचप्रणवापि कारयोजनिकाग्रध्यानं तत्स्वाधिष्ठितं तत्तयाभू-
याभूयस्तद्विश्रान्तिपर्यन्तेन च तत्तत्कलमहाहंसकपद्वाक्येऽस्या मन्त्रदेवश्च विचरेत्सर्वदेवपंचविधकृ-
त्यकारित्वात्प्रसरेत् रोगैर्हिंसाभिः कृतयत्नं यत्नेनोक्तितः किं वा स विज्ञानश्रवणे हृष्यन्मनने ।
वावलोकने सर्वैश्वर्यगुणव्याप्तिर्भवेत्कालजयात्सदा ह्यादितिमर्त्यं ध्येयोऽज्ञविज्ञाने बृहन्म-
नने मननसोऽव्यापारः अवलोकने चक्षुषः पतनस्य सर्वतः बहिष्करणव्यापारोपलक्षणपरं तदेव ।
सर्वैश्वर्यव्यापकदेशकालातीतस्वच्छन्दभैरवात्मकहंससमरूपात्मताव्याप्तिः शरीरेन्द्रियादिभूष-
तरणात्मकमस्य परतत्त्वरसेन तदाक्रमणाज्ज्ञानमुत्तरोत्तरमिति विषयज्ञानानैश्वर्यादिभावोऽर्थसि-
द्धिरेवेत्युक्तमिति दक्षिणवामसमध्यवाहे शुक्रमेणाहंसध्यानेन तत्र चित्तं मन्त्रं जयमादिशति । द-
क्षिणमार्गे ध्यानात्सर्वैश्वर्यमवाप्नुयात् तदायुस्तत्समे वीर्यं भूतकाले च वर्तमानः भविष्यत्सोऽभ-
वेदामे विस्मृतस्तोभवेश्वरः । तत्समेदेतदैश्वर्यं तदा योगी राजवत् भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं जा-
नाति सर्वतः । नित्यैवं ज्ञानयोगेन कृत्स्नं सततं ध्यानेन आयुर्बलवीर्यं हृष्येश्वर्येण तत्समः स्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·च्छं· टी·स· १५५

ध्यानात्: परमो वै न स्वर्ई पदमाप्नुयात् विष्णोः सदाशिवैश्वर्यं परमावाप्नुयात् रुद्रस्य यः परो भा
वो ध्यानात्तेन शिवो भवेत् ३२ ब्रह्मेशयोर्वैव दत्तस्यावाम विष्णुसदाशिवौ मध्ये रुद्रः शिवो ब्र
ह्मा विनिन्नाडित्रयवर्षक्रानाणाश्चस्थितिः परापरभेदेन पृथक्प्रकाते दक्षवामनाडिभ्युग्यदि हंसे ब्रह्म
विष्णुरुद्ररूपम परयावाम्या ध्यायन्निमज्जति तदा तदा लवीर्यैश्वर्य योगी भवति अतीते भाविन्येव
के विष्णु जानाति ब्रह्म वन्न ह्मादीन् यावा स्य स्य सदाशिव शिव रूपान्ध्यात्वा तद्रूपता लभते उपसंहरति
एवं मृत्युंजयः ध्यानः अथ मृत्युध्यायेते जयः मृत्योरेवेति शेषः कथमित्याह नाडिमिमाल
रन्ध्रस्यं हृत्पद्मे षोडशस्कन्दे ध्यात्वामिते ह विकचे कला षोडशकान्विते संपूर्णे वपुर्वेचन्द्रकर्णि
काविग्रहे तन्मध्ये चिन्त्यमात्मानं शुद्धस्फटिकनिर्मले क्षीरार्णवसमकल्लोलामृतप्लावि
ते तपविष्टाद्वितीयाम्रेशाकामृतमहोदधौ उत्थाय पद्ममृतपरिपूर्णान्तकर्णिके तन्मध्ये
चिन्तयेद्देहं समयो विद्रुशिसान्विते कर्षतमृते दिव्यसम्मेतां मविचिन्तयेत् सितं सबकुलं मादः
मृतं तेन मृत्युनाशने तेनं सावित्रमात्मानं पूर्यमाणं विचिन्तयेत् पद्मनाल विवृद्धं सुनारीरंध्र
गुविस्मद अमृतपूरितं देहं सर्वमेव विचिन्तयेत् एवं वैनित्यऋतानामृतेशा समाहितो भवेत्
व्याधीन्मृत्युं जरां नरान्यकाक्रीडतेनतिणसादिभिः एवं तस्माद्मृतध्यानात् कालमृत्युंजयो भवेत् ३
द्वादशान्तोर्ध्वाधःस्थिते श्रीपूर्वायुक्तामृतनादिदेवतावाश्याकारादिवर्णा षोडशकलितनावम
त्रविकासितं सितकमलमध्यस्य मयः कमलकर्णिकापूर्णेन्दुबिंबनिष्ठं ऊर्ध्वाम्रकर्णिकापूर्ण १५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रौद्रमध्यस्थायी सुषुम्नावेष्टितं वन्निष्कलं बिंदुप्रकाशः प्रसरेत्सुधामाप्लावितब्रह्मरंध्रविसृतकल्लो
लप्लावितमस्तनाडीमध्यगामात्मानं स्फटिकप्रभं चिंतयेदमृतेनेदयः स्वमिताज्ञ तालरंध्र
नानानाडीस्रोविरुत्स्कलन्समस्तदेहव्यापकद्रयः षण्मासान्मनते विनश्यति सगातव्याधिरोगाम्
रणोणिमादिसिद्धिभागास्तेनेशभैरवतत्स्याभवतीति तीर्थे निगुर्थः नाडिद्रूपतयाभिघेते नानाद्रूप
वेनस्फुरंति यानि तालरंध्राणि एष्यादयोज्ञगतानि तन्त्रमिति तैर्ग्रंथस्थानगतैः सखंडतालमत्र
मध्यनाडीरूपतीतातीरोदायरुद्भूतममृतेनतद्रूपोर्णावस्रतिसंगतिः अमृतेनचात्रपरिशमयानंदमा
रमेवमसर्वनाडीमार्गत्रयात्र्ययरूसंध्यानात्स्मृतध्यानात्स्मृतेंजयमभिधायतानिकमत्रमर
मारद्रूपमादेहस्तुपक्रमते अथवारतत्वस्यः सर्वकालेनेबाधते अथवेत्यनेनेदं धनतिकीति
पयकालशरीरस्थैर्यादिसृत्वंजयप्रकारं ध्यायमत्यपवानिविरममहायोगीश्वरदेवामलत्व
कारायत्रदेहावस्थितएवश्रीस्वच्छंदभैरवतासर्वदैवसमाविशंतिकोपिपश्चिममतेनमानरति
नत्रयादकारेतत्वयथावत्स्मयीभावः स्यादेतदृश्माह ॥ चिंतयेत्परमंतत्त्वंकालवारविवर्जितं
कलाकलंकनिर्मुक्तं निष्कलंपरमंतत्त्वंचिंतयेत्स्वाभैरवंविमृशेत् परंतत्वं द्वादशांतस्फु
रितं चिदानंदघनानतंकं कालवारेणबाह्येनांतरेणचवर्जितं कलाकलंकेनकल्पनामलता
सृष्यत्रतएववत्निष्कलवदूकारादिकलायोगाभावान्निष्कलंपरमपदममृतंपरधामनकेवलंप
रमेयामहत्पावत् निष्कलत्वात्मतत्वेनसमानापरेश्वात्मानिष्कलत्वमकसमनातभेदकल
नायतः । कलेकोदेहस्थपत सप्तकाकारांगांघ्रिसर्वेनतत्समसर्वदत: वर्णाविद्रुस्थानादौ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

व्यापिनीशक्तिसंयुतः समनावपि पर्यन्तः कलैकरूपत्वं आरुरुक्षते । एतदुक्तं भवति यथा पञ्चस्थूलसूक्ष्मादि-
सूक्ष्मो देहः कलैकरूपा करणाश्च प्राणाश्च साम्यात् समनान्तमात्रप्रमेयरूपः परोऽपि देहः क-
स्व.उ. लैकपञ्चपरिभेदवद्रूपोपपर्यायाशयमात्मनि यथा स्थूलदेहादेहप्राणादिः स्य कलैकरूपा
टी.स. परदेहाः समनान्तप्रमेयमाला कलैकपञ्चवर्णा अकार उकारः मकारश्च कलैकरूपश्चामावा
१५९ यास्त इति समासः कलैकत्वं चास्य सर्वस्य परमिवाभेदप्रथनाय स्पन्दाय सा यावत् सः अयं येयः पर
146 तो ह्यात्मा यः एवं शुद्धविज्ञानकेवलो भेदवादिनो मोक्षः भूमिकः अथ तत्परप्रमात्मना स्ता ॥
तस्यावाते परं तत्त्वं सकलाकलवर्जितं व्यापकं सर्वतो भद्रं सर्वतः सर्वतो मुखं पञ्चपञ्चक
तत्त्वस्य मध्ये दशगुणान्विते सकलः समनान्तः स्यात् अकलः शुद्धात्मा तामृतो वर्जितं तयोः परम
गावस्थेदं तत् सङ्कुचितत्वात् तत्त्वव्यापकं दिक्कालासङ्कुचितं सर्वतश्च भद्रं चिदानन्दघनं सर्वस्य चा-
नुगतं जीवितभूतं तेन तु स्थितं तथा परमध्यकोटिमध्यभूतं च सर्वतः सर्वतो मुखं विश्वमुखं स्वा-
त्मप्रत्यभिज्ञापायमुपं पञ्चपञ्चकं तत्तयानं मान्य ष्टादशगुणाश्च समयमेव व्याप्त्या तेन पञ्चपञ्च
केषु तन्मध्ये च स्थितं तदाभित्र स्वमूर्तिगुणगुणान्विते अनुगतं तथा स्थितं तात्त्विकं भूतं मतम् यद्य
स्मिन् पञ्चपञ्चके निःतदा प्ररूपणं वधनात् कलकादेः रूपत्वं उत्पक्तो तत्त्वाद स्मिन् देहप्राणादावेवाव
स्थितो यथोक्तरूपपरतत्त्ववेदिनि तदा वेधनात् प्ररूपणं जीव इवैव स्वानुभवेन परभैरवतामाविश
तीत्यर्थः अथ पञ्चपञ्चकं दर्शयति कारणानि च महाभूतानि इत्याद्याः कलास्तथा बिन्दुश्चार्धच
न्द्रश्च निरोधी नाद ऊर्ध्वगः शक्तिश्च व्यापिनी चैव समना चोन्मना तथा पञ्चपञ्चकमेतद्धि कथि १५९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नैनवानेन वर्णानां निवृत्त्यादीनि षट् मेवाहं इति प्रकारे कार्यमकाराद्यन्तविसृतत्वाचकाह्वयः वि
ड्नारस्य शक्तीनामीशमहाशिवशिवबालकानां सर्वमेत्रसाधारणं श्रेमेयं दशकावशिष्टाश्रसायाप्राणा
ह्वयपदाक्तानयावद्वक्तागमे त्रैकादशकावगत्वस्थं तथैव दशाब्सापिकाराणामधिष्ठितास्वनिह
मायायाः कलाः पंचशात्मा कृतत्वे निवर्विद्यादि प्रमेयदशकमित्येते नप्तवपञ्चकं तत्त्वानाह तत्रैवव्
शाड्विंशत् हरिण्यादीनि षोड्विंशत्सर्वमेवाक्तानिस्त्रचसर्वेत्रपरतत्त्वमभेदेन स्थितमिति पूर्वेण संब
यः अथ गुणोस्यवतिबोधयति गुणा परमेश्वरस्य गृहीतमायाशमात्रभूमिकास्य परापरदशोचितस्य
तावस्थितायर्मोः शान्तरूपस्तानाह । अहंकारार्थान्मनसः इन्द्रियार्थास्तथैवच ग्रहणस्पर्शयोगायोरशक्ति
श्चैवाष्टमी स्मृता । एतेचाष्टौ गुणाश्चान्तःकरणत्रयमिन्द्रियसहितोमवर्गस्थतदर्थाः ग्रहणाद्वतन्दिषयज्ञा
नेस्पर्शप्रान्तसुखाद्युपलम्भः आधारः शरीरशक्तित्वानक्रियात्मासंयत्नश्चन्यष्टावपरारूपस्यात्मनोध
र्माः शान्तरूपः यतोयाऽक्ति विप्रकाशते विषयशरीराद्दिनत्वकाशरूपाश्चतत्त्वात्मिमन्नमन्ययान्प्रका
शनायोगादित्यस्यपमेरूपमेवसर्वमसेवपराख्याभिमाविश्वस्याष्टौ भैरवाभैरवाष्टकं यएवैकपा
लीशादयोष्टौ भैरवाउक्तास्तदात्मानः परख्यामयोभैरवस्यसमन्ततोष्टकंगुणानामित्यर्थः किंचास्य प्राणेह
मल्लयाशक्तिः अपरापरावस्थायाः क्रमेणधर्माः यथाहिवामेश्वरः स्वमाते स्वा गृहीतात्मभूमिकेस
थानदीयस्तातुं यात्मापि शक्तिः संकुचिततयाभान्तीनाणं स्वक्रमाप्यतादित्यगुणाश्चष्टादशाविमेश्रत
अ एतेषुतत्त्वान्तत्वस्थानालम्बनाद्देन उष्मारःकरणवेद्यादिष्वेवमेवाद्दीरणामालम्बनेध्यानाद्या
अपरानन्त्वान एतेषु सर्वेषु भेदेषु भेदेन स्थितमितिशेषः उपायाभिमतानामपि स्वप्रकाशचिद्विमे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

केनप्रकाशनात्तदुक्तमस्मत्प्रभुपादैः उपायजालेनशिवंप्रकाशयेद्घटेनकिंभातिसहस्रदीधितिर्विवे
स्व.च्छं. चयन्नित्थमुदारदर्शनःस्वयंप्रकाशमाविशेत्क्षणादिति तदेवविविनक्ति अक्षरात्परनिर्मुक्तंपरंतत्त्व·
टी.भ. मनक्षरं अक्षरेणाविभेदेनजीवात्मनाणुरूपेणात्मसमतान्तरैः सर्वथैवतेभ्योनिर्मुक्तंपरंचिन्मात्रमित्य
१५७ र्थः अथवाक्षरैर्वाचकैरक्षरैरनन्तैर्वाचिभिः वाच्यैराकारैर्निर्मुक्तंमकाराकारादिवाचकमेवकला
157 तत्त्वात्परूपेणभवतीत्यर्थः यदुक्तंचैतद्यतः अक्षरेभ्युक्तोत्तमोत्तमाकाशाक्षमस्मदुक्ततः अन्येतामभा·
वामेतद्यन्न्यात्मयत्नाउच्चार्यमाणतात्मीयापिध्वमात्रायवद्रूपेयत्तेरेवस्वरनिरूपापिविद्वत्तनत्वसमावेशा
न्मामोन्तोभवतीतिपरतत्त्वस्यवर्णानांलक्षणरूपत्वाभावादुक्तंचैतन्मात्रक तस्यवर्णाःशरीरेचनास्ति·
वर्णाःक्रियातथा इतिकिंचतत्स्थरेखामिश्रेश्वरस्यश्रुतकालमित्वाभिष्टमात्रोच्चरितेतामात्तात्मकश्यात्मीयाप्रमकाशते
अभिहितत्वाद्यतएव यावदुच्चार्यतेवाचायावत्संज्ञोभिपितिष्ठति तावत्सकलात्वेयानिष्कलोभेदवर्जितः
यत्तत्प्रनीपर्यताभिर्वाभिरुच्चार्यमाणासतद्दकाबाह्यिकलावेधात्मकः सकलएवभवतिलिपिध्यानक्रमेण
ध्यायाद्विज्ञवेत्यमुसानुग्रहीतोशीवामाव्यालिपिकलायोगादपिसकलएवयत्सर्वभेदशून्यसत्वमयानन्दप्रका·
शानाहृतपरामर्शमयोशेषनिष्कलः एतश्चविनतेपवशनवाधिकमादौनिर्णीतमुक्तंचश्रीविज्ञानभट्टार·
केनदिग्वर्णाविभेदेनवाभवेत् परत्वंनिष्कलत्वेनसकलत्वेनतत्भवेत् अतश्चायं स्पृष्टिमदादिनिर्मुक्तःक्रि
याकालविवर्जितः नायमेत्यात्रवत्यतेऽयतेऽत्रयतेवानाद्युच्चारध्यानादिक्रियाकालस्तिथ्योक्तेना
स्योच्चारस्थितात्मविदिमादिपतद्यति अथस्योरभवेत्स्पृष्टिद्वयेमदादिरश्यते अथस्योरणज्ञातोमोऽङ्धर्वे
वृत्ततोभवेत् एतत्कंमतत्तेकस्मात्तिष्टेदेतन्नह्यात्तितः अथस्योपानःऊर्ध्ववारत्तप्राणःस्पृष्टिमदादिरश्यति १५०

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विषयदेहस्य प्रमातुः प्रसार्यतीति देहप्रमातारं प्रति शुक्रः सूतकमृतकशौचमयः यदा तु देहप्रमा-
तृताभिमानं प्रशमय्य मन्त्रचित्प्रमातृतामवलम्बते तदा दलकल्पदेहप्राणादिपदवृत्त्यप्ययं विदा-
सोऽहं स्वेदात्मतत्त्वहृन्निस्थित एवेति कान्तेन कः सूतकादिसंभवनापीति इत्थमेतन्मुख्याकार्यं ननु प्राणा-
पानप्रशमपदे सततममवस्थेयमिति योगिनां शून्यानन्दशामभवेन तत्र सततावस्थानाघटनादेतत्
तत्प्रसंगेतत्त्वस्तुस्थालम्बनाद्दनत्इत्यंकेन तु समाने न च शैत्येन विरोधापत्तेः यद्विवाभिस्तवे प्राणा-
पानप्रशमपदानि भालनेतत्त्वहृन्नुभवभवत्पापस्तथापि तदुपायपूर्वं सर्वदा सर्ववस्थासु सर्वत्र
चिदानन्दघनपरमशिवतामयत्वज्ञानमेवतत्त्वहृत्स्थवस्थितत्वयदवसानि सर्वं शिवमयं स्मरेदित्यादितरि-
त्यमियं तत्त्वहृन्निस्थितिर्विभावनाका सर्वोपाधिविवर्जिता यद्विषयस्याप्यधनः पारमार्थिकमन्त्रयाविकमया
परिज्ञानात्स्वपापि तत्त्वहृन्निरेकाभावात् विशेषेणाख्यातान्तत्र तत्र शास्त्रेतिराचारावधूतनिर्मायाद-
स्तु तन्मामहासत्तासमापत्तिसमावेशादिशब्दव्यवहृतत्वादेतस्य तस्याधयमैतिमुक्तकारणेष्वविवर्जि-
तः तत्त्वहृन्नौ स्थितो योगी सदाचारविवर्जितः रागद्वेषविनिर्मुक्तो विषादानन्दवर्जितः तत्कान्तेत्रवर्ति-
देतविषयात्मकदाचन समः शत्रौ च मित्रे च ब्राह्मणे श्वपचे समः तत्त्वदर्शी भवेन्नित्यं सर्वं शिवमयं स्म-
रेत् ॥ तत्त्वादिभिः शरीराद्यवस्थितेत्रासाहन्तावच्छिन्न इत्यर्थः अत एवायचित्समापन्नत्वात्सर्वैरारभेहं-
योपादेशविषयादिभिः प्रवृत्तिभिर्विशेषेणाभिनिवेशात्मतावर्जितो यतस्तत्त्वहृन्निहृतत्वमात्रागद्वे-
षाभ्यां रहितः तत्रहितत्वमप्यस्य विषयसमागमोपायविषादानन्दविरहादतएवास्याकान्ताद्यभावाय-
योपनतमात्रभोगातिवाहकत्वात्तस्य शत्रुमित्रब्राह्मणश्वपचेषु कार्यकापरिशुश्रूषापवित्रत्वादर्शी-

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तत्त्वेन तो सर्वं पश्यति केवलेन तु लोकमध्यस्थो लोकस्य स्थितिभेदानुत्पादयेत् इदं तत्त्वसमावेश
स्व.तं. पर्यन्तं सर्वं शिवत्वेन चिन्तयेत् यदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे । यत्र यत्र मनो याति बाह्ये वाभ्यन्तरे प्रिये तत्र तत्र शि
टी.स वावस्था व्यापकत्वात् क्व यास्यतीति तथा सर्वं देहं चिन्मयं हि जगद्वा परिभावयेदिति सर्वं शिवमयं स्मरेदि
१५८ त्युक्तेन तत्र सर्वं मध्ये यद्यथा यथा प्रविष्टस्तथापि दृश्यमानादर्शवाद्यित्रत्ति भेदवादि दृष्टान्तः आमासा भूदित्या
148 ४८५ ह ॥ आत्मानं च तथैवाहं सर्वं चैव सदा स्मरेत् तथैव विमितिविधात्मकपरमशिवैकात्म्यं तस्य सर्व
तत्त्वानि भूतानि वर्णा मन्त्राश्चैव ये स्मृताः तिष्ठन्तस्य वस्त्वान्ते शिवभावनया नया । सर्वस्य शिवाभिन्नत्वा
149 त्मैकेन दर्शयेत् एतानि चतुर्दश वर्णाः शब्दराशिशरीरस्याः इदं कृत्वा तिष्ठति तिष्ठत्वा देव तवाणीकृ
तेषु एवं नैव पापं च संभवेत् बुद्धिपूर्वं स्तम मुग्भेवा न किंचित् करोति यतो मोहनकर्मणः प्रसन्नात्मा कृत
निष्ठानेकृत परमेशात्मस्वात्मसमापत्त्यात्मकं यस्य प्रसन्नो मललौकिकेतः अतएव कृतेनाप्यतन्त्वे
येत एव वार्येभिन्नक्रमः यतोऽस्य कृत्यं नैवाविद्यते तेन कथं पुण्यपापत्वाजयेत् जीवन्मुक्तो मुक्ता
इत्याह इहलोके परमस्य परिपूर्णतत्त्वमवेदवेतीति स्वभ्यात्तामितावस्थायामपीत्यर्थः यदि बुद्धिपू
र्वं धर्मादिकाचरति तत्प्रसादसम्पन्न परोपकारादिकमस्य बाधकेनेत्याह धर्माधर्मविनिर्मुक्तः अभिसं
विना कर्मणा बन्धकत्वाभावात् प्राक्कृतार्जितमप्यस्य पुण्यादिकमस्याबाधकेनेत्याह पुण्यपाप
विवर्जितः प्राक्तनानाग्निज्ञानयोर्भस्मीकृतत्वादित्यर्थः अतएवेह शास्त्रज्ञानराशेर्योगिनः तथास्य भ
त्यभक्ष्यादिनैयापुण्यमेवं च नापवित्रं हि तस्यास्ति न पवित्रं न सम्भवेत् निरपेक्षो हि सो नित्यं सर्वापेक्षावि १५८
वर्जितः । सर्वस्य शिवैकात्म्यप्रतीतत्वात् तदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे किंचिज्ज्ञैर्या स्मृता शुद्धिः सा शुद्धिः शं.

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सुदर्शनेन शुचिर्योगी शुचित्वं स्यान्निर्विकल्पो भवेत्सदा श्रीमदुच्छुष्मभैरवेऽपि यावन्न वेदकाएते ताव
देव्याः कथं प्रिये वेदकं वेद्यमेकेन तत्त्वेनास्य शुचिरुच्यतेः इतीदृशस्य च नास्य देवेन नास्य तीर्थं नियमो॰
यम एव च नियमो जपहोमस्नानादिपरिग्रहः परमेश्वरस्फारे तु परस्य नास्य कस्यचिन्मनोऽपि चरणार्थः तदुक्तं
श्रीसर्वज्ञानोत्तरे स्वस्थस्य प्रतिपादितमष्टादशपदेनाथ शुद्धिश्चात्र शुद्धिरित्यादिना महतागमेन एवं विषयस्य यो
गिनो लोकोत्तरत्वादिति तु पश्यति तत्रैतस्य परामृक्ति यतः सर्वं प्रसूयते सर्वाधारो यतो देवित सूत्र
प्रवर्त्तितं तीर्थं चैव परेशानं नित्यं चानन्दविग्रहं यत्नात्मानमिदं विश्वमनेन विश्वशक्तिभिः निर्मवि
रक्तः समासाद्य मायपरिकीर्त्तितः नियमो भावनानित्यं परतत्त्वैकतानता तेनैतदुक्तं भवति देवताच॰
क्रममध्यगतस्वतत्त्वभीष्टं प्राप्नोति नित्यतो यस्य परयोगिनः परादयमयाधः चक्रदेवताचक्रमध्यगता पराशक्ति
रेवमर्त्त्व प्रमत्वं भूमिःस्वेच्छैव तीर्थं सर्वमलक्षयकृत स्वात्मस्वरूपं शान्तमभेदकं स्वालोकसमानन्दसमयविश्वव्या॰
पि परं शान्तमशेषशक्तिकचिन्तशक्तिसमुदयपरतत्त्वैकतानता तादृभेदविमर्शमयी भावनास्य ति॰
यमोऽत्रैतत् एव च योगी नात्मनो भावयेज्जातिं न कुलं न च बाध्यवान् देहात्मनो हि जात्यादिकल्पकं योगि
न चिदात्मनः ईदृशोऽपि चर्या प्राचरेत् सर्ववर्णानां सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णिनां भावमाचरेत् यस्य यादृक्स्व
रूपं भावो यो वा नस्य तद्वत्सार्येतेन चात्मनिर्वाणाश्रमनियमं गृह्णीयादित्युक्तमाह न च वर्णाश्रवर्तेत
किं तु परभावनया नित्यं परधर्मेणावर्त्तयेत् वर्तनार्थः तामेव परधर्मवृत्तिं सामानाधिकरण्येनास्य
दर्शयति सर्वज्ञः परिपूर्णः स्वभावतः स्वतन्त्रो लब्धसामर्थ्यः स्वात्मनादिनिधनाश्रितः अना
दिबोधो हतमलः कालवेलाविवर्जितः वाराश्चारविनिर्मुक्तः ग्रहो रात्रविवर्जितः परिपूर्णानन्दशक्तिः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सर्वज्ञत्वादयस्तेन गुणाः षडेव जायन्ते तस्याभिव्याकृता एवमुत्तरत्र इति शिवेकोनास्य स्फुरणात् द्वि-
स्व. क्षे. तीयस्याभावात्कालवेलाविवर्जित इति मितयोगिवदस्य प्राणीयत्वं त्याशोषिकानि भालनाडयो गा-
टी. स. त् अत एवचारस्य प्राणवाहस्य यः ऊर्ध्वप्रेरणात्मा उच्चारः सोप्यस्यानुपयुक्तः अतस्य नित्यमेव शिवेका-
प. त्मभावनानिष्ठत्वान्नास्य भुक्तभुक्तवदहोरात्रोपयोगः कश्चिन्नाप्यस्य तत्त्वविभागोस्तीत्याह । न दि-
वा जागरं कुर्यान्न रात्रौ स्वपेत्तु चित् स्वभावेनैव सततं दिनरात्रिविवर्जितः ॥ यथा लौकिको दिवा
150 जागर्ति भक्ष्यव्यवहारमेव परिशीलयति निशायां मायायां स्वपिति न प्रभायमेतत् तथा न यमपि त्वभेद-
निष्ठ एव तथा मायया नाभिभूयते नाप्यतः स्वपतीपि चास्य न जागरस्वप्नौ स्तः सदा तुरीयप्रकाशावि-
योगाद्यथोक्तस्योपलब्धिः सततं त्रिपदाव्यभिचारेण नित्यस्य तत्प्रकृष्टस्येति श्रीस्पन्दे तत्स्पन्दतत्त्व-
समावेशस्य पलब्धिसंमयः प्रकाशः स्वयमस्य त्रिषु जाग्रदादिपदेषु सततमप्यादरेणेत्यर्थं ते चैतन्यमि-
त्यवकाशेन भवतीति मध्येवं स्वस्पन्दनिर्णये व्याकृतमेतत् एतस्य यः एवं वर्तते योगी सः परेण
समतां व्रजेत् न चैनं कलयेत्कालः कल्पकोटिशतैरपि । अकालकलितपरमेश्वरैकरूपत्वादेत-
देवमुपपद्यते ॥ जीवन्नेव विमुक्तोसौ यस्यैषा भावना सदा शिवे हि भवतो नित्यमेषा तत्त्वमुत्तं न का-
लः कलयेच्छिवम् शिवशिवैकरूपं महायोगिनं कथं कालः कलयेत् अथास्य महाव्याप्तित्वात्स्वस-
कलोपनिषदुपदेशसारतमत्वात् एतत्त्रोपास्यदेवतानामोपपादप्रदर्शनपूर्वं निरूपयति ॥ योगी स्व-
च्छन्दयोगेन स्वच्छन्दगतिचारिणा स्वच्छन्दपदयुक्तः स्वच्छन्दसमतां व्रजेत् प्रोक्तं तत्त्वहत्त्यवस्थितात्म-
नास्वात्मप्रतिष्ठयास्वच्छन्दगम्याचरत्ववशायोयं परतत्त्वैकप्रतीतिसर्वज्ञत्वात्स्वच्छन्दशब्दवाच्यो महा- १५०

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

योगस्तेनश्रीस्वच्छन्दभैरवस्यपदेयाम्निश्रोक्ताभिनिविष्टः मतन्मात्रमेतियोगप्रकर्षाच्च स्वच्छन्दश्च
वस्वच्छन्दः स्वच्छन्दोविचरेत्सदा नित्यमादिमध्यान्तकोटिष्वयस्वच्छन्दभैरवएवस्फुरन्स्थितइतिया
वत् स्वसंवेद्योभवेद्योगीनाडीचारजयात्स्फुटे अथवामजपादेवममर्थमुपदिशति मेघीयोगवि
जानातिज्ञात्वासर्वज्ञतांव्रजेदितियदुपक्रान्तेनतन्मध्येनाडिश्चयवाहननिरूपणेनतदन्यथावाहयुक्तोरि
ष्टज्ञानमस्यजयादिवक्तुमप्रमेयवाहिनेज्ञानमतएतदुपसंहरन्नात्युक्तमेवानुवभाति एवंवैरस्यलि
गान्यरिष्टान्यन्यानियानिच। योगाज्ज्ञानातियोगीहीनादज्ञानेर्गतानिच निर्जित्यतानियोगेनएव
मुक्तक्रमेणतु ॥ एवमितियथोक्तवाहविपर्यात्मकानियान्यन्यानिचकर्णादेरवष्टम्भाद्युत्थोषनष्ट
एतेइत्यादीन्यरिष्टानिनादज्ञानेर्गतायुक्तानिचशाह्नात्काणान्यादीनिचतानियोगात्स्योक्तरूपा
ज्ञाराधनादेवयोगीजानातिज्ञात्वचहृन्मध्यानामतध्यानतत्वहृत्यवस्थानरूपेणपरापरात्मना
स्वत्वजितायोगेनेननिर्जित्यपुनरपिनाडीचारजयायथमाययोगीजानातिज्ञात्वाचसर्वज्ञतांव्रजेदिति
संबंधः अथेदानीं अयोगीयानिज्ञानानिअयुक्तोवापिसन्नेत बहिर्लिंगानितान्यत्रअरिष्टानिमे
शृणु ॥ अयोगीत्वयशाप्नयोगः अयुक्तइतियोगायाचेष्टमानोलौकिकएवेत्यर्थः तान्याह शुक्लालो
हितेउड्वकस्मादसरक्ताचिच्छेदोचभगमायातः षण्मासान्सनुमासुयात् अकस्मादितिश्रमिदं
तिमित्तविनाएतस्यसर्वत्रयोज्यं स्वनीलमंडलंयोमियः पश्यतिदिनेदिने सितंहरितमञ्चकृष्णंचवत्स
रवान्म्रियेतमः अकस्मादित्येवमण्डलमितिसूर्यविष्टस्ववाह्यपरिवेशः बिरस्मिपश्यतिरवि
सोममेवलस्यवर्जितं नराणांयोन्हांमृतसंकर्षोवेपश्येयन्षण्मासंजीवितः रविमंडलांतस्थंबिंबहिर।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

एषवर्णो ग्रहः स पिंगलो कृष्णमेव । स्वप्नं समपश्यते यो वै षण्मासान्सोपि जीवति अकस्मात्त्विता दिक्कोणा
स्व.क्षे. भावादितिस्थितमेव आत्मनोहृक्षिरः छायां पश्येन्मासमात्रं जीवति ॥ छायापुरुषपरीताया मित्यर्था
त् तैलाभ्यंगतस्य पादे रक्तस्य गुडलेपने रक्तस्वराणि कुर्यात् स्वप्ने पश्यति वै यदा प्रेतपिशाचैर
टी.म. सोभिः स्वगुमाङ्गस्य कृतैः एतैयानगृध्रकाकैः महिषकुष्टरौदभैः अगमत्त्वा दक्षिणाभिमुखः चालीव
१५१ विकूल स्वप्नं च पश्यते यो वै वर्षमेकं स जीवति । अत्र योग यथात्मान आत्मानमिति च योज्यं । शृङ्गारि
151 भिर्यानमितिवाहनं रूपं नीयमानं शावावर्तं भ्रूमध्ये गुरुस्फोयान्मन्मसहिष्ठ सोऽवश्यं वधमायाति
यस्य तत्स्पंदनेन हि शावर्तो ललाटाबालमध्ये तिब्रवान्तस्याभ्रूमध्यमन्नस्यानमितिश्रसिद्धमन्न
मंथयोर्धसमादयः सिराः किंच सोमार्कमण्डले देहे अवचैवलक्षयन्ती न पश्यति महाध्याने सोऽवश्यं म्रि
यते नरः एतानिप्राणिलोमयेते व्याचष्टे तालरंध्रगतोऽहं सोमस्याध्याने न दृश्यते निद्रान्तरं यतीस्मक्ता
नामायं अवद्रश्यते ॥ तालुरंध्रं ब्रह्मबिलं प्रस्यात्मनं तल्लयं स्तड्ध्यान्मले लोचनाग्रा यावन्न पश्यति नासा
ग्रविशदिकाशान्तः किंच नेत्रान्तकयाक्रान्ते मण्डलं सोमसूर्ययोः । वामदक्षिणनेत्रशान्ता यदा न विपी
यते तदा ज्योतिर्य दृश्यते तत्सोमसूर्ययोर्मण्डले नेदं तन्मर्द्य न पश्येद्गमनेप्य तत्सोमसूर्य म्रियते नर :
स्तत्कालादूर्ध्वं तेन त्यमेव वहिर्यानमाकाशगगनं पश्यः अरुन्धतीमसम्पर्षिमस्यामाश्रुवद्य तद्दशानागरखशी
रोः सोमसूर्ययोर्मण्डलविस्तवायःपरिवेशाः स्थूलो कस्माच्च जायते अकस्मादेव भवेत्कृशः अतिक्र
द्धातिलीनस्य वर्षमेकं स जीवति पुनः स्वप्नविषयमाह कृष्णाम्बरधरं कृष्णं लोहदंडकरोद्यतं हृदयं
मृष्यते यस्य स्थानमाश्रयतत्त्वाणात् गात्रैवैवापचष्टेवज्ञ लभमेकं स जीवति पञ्चैर्दं मल्लस्थ अन्यजनुरि १५१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ग्राह्येपियस्य दिग्दाहो भाति समामेकं जीवति यस्तु निशि दिवा वोल्कावैद्युतदर्शने दिग्दाहोल्ल
पृष्ठदेशापि मासमेकं स जीवति चक्षुषी स्रवतो यस्य यश्च शब्दं न शृणुयात् स्फुटं नासाग्रान्तिमं ये घ्रा
णातीति शेषः पादः वा गजायमकस्मादिति सर्वं च संबध्यते तेन समासमेकं गतायुष जीवितमि
ति संबंधः अकस्मादेव च यः रूपमपि संवक्त्रं जिह्वां कुर्म्लावयस्वेवा यश्चैव पाणी न घनेकानि दृश्यय
स्फोटादिति नालुकर्माश्चघनाभेस्य अर्धमासं स जीवति शिरोदिनं निरिमिसिं पुनः पुनः स्वितनिरो
द्धस्तु भवतीति अत्र सोयस्य प्रस्फुलकाकनामसेनासूपधूमेन निश्चरति पूर्वदृष्टं न जानातिवत्तु मा
सं स जीवति । असन्निहिताश्चापि काकाना मीना केकाश्च येन श्रूयन्ताः परोहृष्टयपोन बिन्दुं यस्तु न प
श्यन्तु निःश्वं वक्त्रानुगं रहितं नित्यं वहति हि क्लान्ते वर्षमेकं स जीवति षडंगकरणी कृत्वापि यो
बिन्दुं न पश्यति । वक्त्रानुगं भ्रूमध्यस्थं हिकाहिर्मौद्यमेसहरति बहिष्टिङ्गानि चेतानि अमानिष्टा
नियानिव उक्तानीति शेषः अथैतानि पूजयाजपहोमेन ध्यानधारणायां प्रिये कृत्वा तत्र विधा
नेन जीवितेनान्तु संशयः पूजादिधारणातेन भगवद्विषयत्त्वं विधानेव समापनानदिः स्यादिष्टप्रशम
ने कृत्वा अकृतो योगाभ्यास एव कार्यः स च नाडिशुद्धिपूर्वकं प्राणायामादेवेति तत्र काल्यनाशयेन
श्रीदेव्युवाच नाडीनां च यनं चैव वायुनाञ्च जयः कथं तेषां प्राविभक्तानां वायूनां स्थाने स्थपवश्य
दृष्टं कर्म सूक्ष्ममस्यभो पतत्स्वस्रूपंके निर्णयः । श्रीभैरवः परमो योगमार्गो वायूनां कुलनरः
प्रिये येन कस्यचिदाख्यातं योगं शृणुत त्वनः यन्मया अत्रिभिस्तयोगरहस्यं तदिदानां योगाभ्या

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं. टी. ५. १५२ 152

भ्यासायोगात् तत्र तावत् सुप्रशस्ते भूप्रदेशे नाग्निर्जलसमीपतः वालुकाशर्करादीनेश्रु
क्षवृक्षविवर्जिते निःशङ्ककीटवल्मीकैश्चतिभिः परिवर्जिते गुहायामिष्टसंवासे तत्र योगं स
मभ्यसेत् इतयोति वक्ष्यादयः गुहायां मनोयादिमुक्ते यमिष्टसंवासे गुहाश्रये तदासौ एवं देवं स
मभ्यर्च्य भैरवं सविनायकः पूर्वाचार्यान्नमस्कृत्य गुर्वक्तध्यानपरायणः विघ्नशमनाय गणपतिमू
जा एवं मात्राग्रहणाय गुरून् पूजयित्वा भैरवं समभ्यर्च्य ध्यानपरायणो युक्तः स्यादिति संबंधः कथमि
त्याह आसनं स्वस्तिकं बद्धा पद्मकं भद्रमेव वा मायाश्रयं यथार्थविद्योगयुक्त यथासुखं दृढमात्र
पुनेष्ट्वालालावषेदम् तेनैव सबाह्याभ्यंतरे गौवसकलीकरणे ततः शून्ये योगे यथा एवं समस्ता
र्थ्यवपरंतया दशधा योगमार्गेणाहं स्वच्छंदमभ्यसेत् पद्मकमुक्तन्यस्तोत्तानपादतलेपद्मा
सनादिपर्यंकस्वजं चाहृन्यामामस्वस्तिकं समपादस्थित्याभद्रासिमायाश्रयान्मायाश्रयमतस्यार्थं वं
कविशेषणा भूमिष्टकचरागोहयष्टमस्तोमा निश्चितीयवरणामर्थविद्योगार्थ्यपहे पतिकथयंया
यवद्भ्याप तदुन समूामनामितिततः पूर्वोक्तदेहवायुश्वासानतृत्वा दशधायोगमार्गेणाभ्यास्य
तरेवचनादिषंकाम्बशानक्रमकप्रत्याहारधारणाध्यानात्मनाभावितागृह्यचभाविशाणादिवायुद
शकज्जयपूर्वं षट्पर्वोक्तदेहं स्वच्छंदपरनिष्कलभट्टारकमभ्यसेदनुप्रविशेत् तदनु प्रवेशः पूर्वोक्तो
पायसाधनस्फुटयति मंत्रं बिंदुं समीतं तन्नादातीतज्योतिराकृति संकल्पकल्पनालयध्यायेद
तेन सर्वगं। चतुष्कलनाथमकारादिकलाश्वारपूर्वं बिंदुमनोतमिति तद्दृस्वयनादर्शनेराधिकाय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

दमुद्धारणनादस्तादेतद्रूपेणाभ्योतिराकृतिमिति शाक्तादिप्रकाशरूपे संकल्पविकल्पगुरूपर्वम विक
ल्पकेनामाधकल्पनाभिरलंसप्रकाशचिदानंदघने सर्वगेहंसस्वच्छंदध्यायेदिति समनोन्तविला
प्याकृतकविमर्शोदयेन समाविशनदेत नाडिशुद्धिप्राणजयपूर्वकं स्वच्छंदस्यादित्याशयेन नाडिजयं
तावदित्याह अथमध्येन पर्यन्तमध्येनैव विरोदयेत् नाडीसंशोधनेचैतन्मोक्षमार्गपथसुच ॥ मध्यनद
लिणनामापथेनरेचयेच्चैवकं अर्थात् अथमध्येन वामेनत्तपर्यन्तवायुपूर्वकंअर्थादित्यर्थः एवमनवर
तंक्रियमाणेमनन्नाडीनामोक्षमार्गपथस्य वामध्यथाप्नःशोधनमाह त्रिसंशमनेभवतिप्राणजयंत्व
क्रमस्थपक्रमते। रेचनात्पूरणाद्योधान्प्राणायामस्त्रियास्मृतः प्राणस्यायमनेयथा स्थितवाह्यवज
नेनस्यायस्तनानयनेत्रयएतेप्राणायामाः सर्वसाधारणोनतुनासिकापथक्रमेणानिवृत्तमानाःसाधार
णाबालाद्यमित्याह सामान्याद्वहिरेतेतु एतदप्यसम्पूर्वमन्तः प्रयुज्यमानेः अनयाभ्यन्तरेत्रयः ना
नाह ॥ अभ्यन्तरेणारेचयेत्तपर्यन्ताभ्यन्तरेणतु निष्कंपकुंभकंकृत्वाकर्याभ्याभ्यंतराखयः। अभ्यन्तरेणाम
ध्यपथेनाचरेचनेद्वादशान्तेपूरणाद्द्धि निष्कम्पकुंभकमितिनिराधाप्रशान्तकुंभकमित्यर्थः कार्याइति
निर्वर्तनीयाभवन्त्यय ॥ नाभ्याद्हृदयसंचारान्मनसश्चेन्द्रियगोचरात् प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुप्रशान्त इति
स्मृतः ॥ निष्कंपकुंभकान्तरहृदयसंचाराद्धितिशनैः शनैर्हृदयादथः संचारयुक्ताप्राणानाभ्यानियमे
त्यर्थात् तथामनइन्द्रियगोचरादितितत्स्वतोहारयुक्ताना भ्यामेवनियस्यमाणेनियमसत्सर्वेप्राणोना
भौनियस्थतः सुप्रशान्तः प्राणायामोभवतितदित्य ॥ प्राणारोपेनतुसंपूर्णेनाभौगत्वासंस्तुस्तुमनं अन्ते
तरे शनैर्विमोचयेद्वायुवामनामार्गेटनेन्तु। निरुद्धवायुकोपहारायएवंचारज्यार्थं प्राणायामसन्याहा

© Dharmartha Trust, Digitized by eGangotri

स्व.च्छं. टी.भ. १५२ 153

णवभिर्धारणाभिर्निरूपयति वायवीधारणांगुष्ठाग्रे आग्नेयी नाभिमध्यतः माहेन्द्री कण्ठदेशे तु वारुणी च
हिकाश्रया आकाशधारणा मूर्ध्नि सर्वसिद्धिकरी हिता । पाददेशे तिर्यमातेन भोजाठराग्निः कण्ठस्थित
पदे धारणाः घण्टिकायां रसस्य ब्रह्मरन्ध्रे देव्यौघः सद्भावात्मैव धारणा उक्ताः अथ चोक्तान्तेदीक्षासत्ताव ।
निर्णीतवर्णमंडललाञ्छनाद्यात्मकत्वं धारणानाथं प्रथममेकरूपा पार्थिवी धारणा वक्तुं हृदयादुच्चा
तपवकेण पंचगुणा पार्थिवं तत्त्वमभिधाय तेनैव क्रमेण हृदयादेव भ्रूमध्ये स्थितं चतुर्गुणा समनन्तरं तो
हृदयादेव नाभितेत्रे त्रिभिर्गुणैः मध्यमनन्तरं हृदयादेव सम्पोषा द्विगुणं वायुं ततोपि अगुणा
त्मकोवाकाशधारणात्मकं मूर्धं गुहोश्च हृदयादेवैकाग्रतत्त्वाशवद्धस्य एकगुणा व्योम यिमिता
हादशान्तस्य सर्वाः सिद्धयो भवन्तीति वाक्यार्थः तदेतदाह एकद्वित्रिचतुष्पंचसंख्या उक्तो हि तेः शमितयति
तद्वातैलन्तयानि सन्निरुद्धे तत्त्वे श्रीणां मूर्ध्नि गत्वा निवर्तते स तद्वान इति प्रोक्तो ज्ञाते योगिभिः स
दा ॥ मूर्ध्नी न्युपलक्षणपरं कण्ठादित्रीणाज्ञात इत्यतः तन्त्र्याना च मायेनुभवात्मको यमित्यर्थः
अत एव पूर्वमनुभवस्थानमेवाभाषउक्तः अथ प्राणायामादीनां फलं दर्शयति रागद्वेषौ प्रहीयेते प्राणा
यामैः स्थपरिते धारणाभिर्दहेत्पापं प्रत्याहारे संयमः ॥ पापं दहेदित्याचारकृष्ण्यादिधर्मभेदा
शुभाशुभकर्मबन्धविक्षेपादयः प्राणादिविषयप्रभिते स्थाने रूपं च शब्दं च गृह्णीति तत्क्रमेणानि
र्णीतमाह हृदि कण्ठे नाभिकन्दे च सर्वे संयोगेनैव च प्राणाभ्याः संस्थिताः तेन्यानानाः पंचसर्वदेहाव
रूपं शब्दं च मे शृणु तत्र भूततन्मात्रनिभोरक्तरक्तगोपकसन्निभः तीव्राभः स्फटिकाभश्च पंचवर्णानां रूप
लक्षणं भूतनादोगलितनृणं घण्टाकांस्यसमपुरोगगजनादो महाध्वनिः प्राणादीनां तु पंच नाम १५२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यं शब्दं तदा कुरुते: केचित् केषु प्रदेशेषु मेघः महाध्वनिः कुरुते नदीघोषोपमः एषे कर्माणि दृश्यन्ते तत्र ज्वलितेव
मितेगीते वृत्ते प्रवेशितेः कन्याः शिल्पवत् सर्वकर्माणि प्राणस्येव विचेष्टिते ॥ कलाच्चित्राद्याः सर्वकर्मा
णि तेषां नामेव प्रवेशयेत् अपानेन तन्मले साम्यं यदयः प्रयत्नश्रोत्रं गंध प्रपानस्तक कर्षयति । च शब्दात् ग्रहणा
न्नपानादि प्राशितं लोलं पीतं च समानः समतां नयेत् नाडीभिः संचारयेत् दोषहिक्कान्यापिक्कृतं तदा नस्य
विचेष्टिते पिक्कान्तं ते स्वेदश्रोमहर्षसंधूले देहे अंगमयं ध्यानव्यानानि कर्माणि स्पर्शं चैव सविदति मए
वलमेते नागादीनां स्थानानां दिशति अगुष्ठात् जानुहृदये योचने मूर्ध्नि संस्थिताः । नागाद्यास्त्रिमेणा मर्याः स
वैषामेषां शवलरूपतां शवलशब्दना च तन्त्वेस्मान् वक्रूरूपास्मकारादकुशब्दाः कर्षन्वेषां निबोधमे तत्राद्वि
हुलावस्थायां क्रमेण आज्ञाद्नोद्गजनकः शोषणात्मनासनस्तथा नागः कूर्मश्च क्रकरो देवदत्तश्च पंचम
अतिनिद्राकरस्थान्योयाजको धनंजयः अतिनिद्रामंत्रयोजकोदहानरसं वेधकृत् एषां विकृत्यवस्थायां
स्वासमकाचनश्वेदाच्च मधुउत्क्रमणेन तथा नागादीनां तत्पवनानामन्त्यकाले विचेष्टिते उत्क्रमणे देहविश्ले
षः धनंजयकूर्मयोर्विशेषस्तपयत् नैव व्यापित्वं उत्क्रान्तेतु नेस्मात् धनंजयः केचित्कालं शव शरीरे
न संवति आकंच व्यतिवकूमेध्यापयेस्य कलेवरे। आकंचनं समति संकेचः शोषस्ता ल्वादि स्थाने भूतदेवदः
शयास्थिते प्राणमेवजयेत् तद्वं जिते प्राणे जितमनः जितेमनसि शान्ते स्वपरंतत्त्वप्रकाशते तत्र प्राणा
पानेगुदे व्यायेस्मा प्राणसमानेनाभितः प्राणो दाने तु कण्ठे व्याना व्यानेन सर्वेण प्राणादि होत्र सामान्य
प्राणवायुस्य मनादीनां विशेषरूपाणां सामानाधिकरण्येन प्रयुक्ताः यस्तु बहिः प्रसरणं स्मात् विशेषरूपः
प्राणस्तु पूर्वोक्तदेशोहृदिस्थापयेयथोक्तवर्णशब्दा ध्यानमनस्येते ध्यानावशीकृताभवंति एवमेव च नागा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. च्छं.
टी. स.
१५४
154

याः प्राणसंघट्टात्सामान्यशाणसंवद्वायनान्यथात्कृपान्पूर्वोक्तेषु स्वस्थानेषु निरोधयेत् तदेतस्य दश
कस्य यावता कालेन निरोधो जितो भवति तत्कालवृद्धमाह तिस्रः स्युवयः कालः स्तवरामिनि बोध
मे तालात्प्रभृति तथाधो यावत्पञ्चशतेन गते जितो निलो भवत्येवमेकात्तु क्रातिक्रमेण ॥ श्रेत्गुल्फाज्जा
नूरुमणिवषिकास्तालाः तेषामान्येवशतेन स्मृतितावयदि प्राणादीनां समविचलस्थाने निरुध्यते तदा ते
जिता भवन्ति ततश्च परशरीरसंक्रान्तो उत्क्रान्तौ च सामर्थ्यं भवति देवतज्जेयमित्याह ॥ दिव्याकान्तिः शुभो
गंधः सत्याचास्य विवर्धते दिव्यादृष्टिश्च श्रवणं दिव्या वाक्च जायते वायुवद्विचरेल्लोकान्सिद्धान्देवांश्च प
श्यति मनसाचिंतिता वाग्मिः प्रवर्तते गुणाष्टकं सर्वकामसमपूर्णः सर्वद्वंद्वविनिर्जितः संसारबंधनि
र्मुक्तः शिवत्वं चास्य जायते गुणाष्टकमणिमादिकं तदियता ग्रंथेन दशधा प्राणायाममार्गेण द्वेमस्वच्छंदम·
ध्यात्मादिति यदुपक्रान्तं तत्सम्भूतं निर्वाहितं अथेदानीं समस्तं प्राणायामं यथारणाभिर्योगिनां योगे जावितनाद्य
दाद्यवस्थादर्शनपरदर्शनात्तेषां निर्वेषसमावेशस्वरूपज्ञानं शास्त्रयति ॥ प्राणापानौ तमे याज्यं हृत्सु को·
टिममलिनौ नाभ्याधारे च योगीन्द्रः यत्र तिष्ठेत्तदास्य स्वेदः कम्पश्च जायते ॥ हृदयं प्रशान्ता शोषतं गा·
नाहत विश्रान्त्यनेन यदा मध्ये हृत्संकेत मिमिषा भवति तदा हृदि सामरस्यावस्थितौ प्राणापानौ हृत्सु को·
टा अग्रकालकलादर्शने न शक्तावधः प्रसरणक्रमेण नाभौ सयोज्य स एकं कालं तिष्ठतः स्वेदकंपो भवतश्च
यासौ पुनरेव तत्र हृत्स्योर्वे प्राणापानौ निरोधयेत् दीर्घकालसमायोगानन्तरणात्स्मपतेद्भुवि । नाभि·
पदविश्रान्त्यनेन तस्मादूर्ध्वमाहृत्य हृत्स्य कृत्वा दीर्घात्मक मे चाद्वितीयकलाविमर्शनपरो निरोधयेदिति त
कालो ह्यास्य स्थानकण्ठेन प्राक्काले तिष्ठते तदेकाग्रताप्रकर्षाद्भुवि स्तनेन तनौ पियघसो । कण्ठस्य च तत १५४

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यैवह्रस्वप्राणमेवनिरोधयेत् पतत्कोटिसमायोगात्स्वप्रवृत्तिस्खलितोभवेत् ॥ तस्मात्सोमसूर्यपान्तमध्यामू
त्याणमितीहोक्तंकोटिसमायोगात्स्वप्रवृत्तिस्खलितोभवेत् लब्धतत्कोटिः पूर्वोक्तनीत्यातालुरन्ध्राग्नि
मकारकलाविमर्शः समाप्तजिज्ञासितवस्तुशयनात्मायोगपतितः एवमादिशान्तकलस्वेदयातो
योगिज्ञागरेनिरूपयितोभवतियदाह ॥ भ्रूमध्येबिन्दुयोगेनप्राणरोधः कार्ययेत् तच्छमायतेन
वृत्तयोज्योतिर्वत्प्रबुध्यते । एतेनैवतालुनोभेदितत्वान्मात्रबिन्दुकलाव्याप्तिविमर्शानभ्रूमध्येधोमकाले
निष्ठतः प्रशान्तमनोवृत्तिमोक्षभावस्यादेतिताणस्वप्रबुध्यतइतितलौकिकवत्सोवेशानाभिभू
यतेतदुक्तंतत्त्वप्रतत्त्वविमर्शयइतितत्तोपि । मूर्धद्वारेणमाध्यस्थानिष्कलस्थानमारभेत् पिपीलकारुणः
कायेयोमूर्धद्वारविभेदनः । निष्कलमितिवाक्शक्तिनिर्धनिद्वाविसर्गत्वनात्स्पर्शनात्तुभवरूपोपिपी
लकाख्यकायइतिसंवरपिपीलस्पर्शात्स्थानकाष्ठवस्पर्शान्तरस्पर्शइत्यर्थः किंच । मितागमेमणा
सर्वाणितन्मस्थितानियानितत् पूर्वोक्तलक्षणादेवि लक्षणेरितिप्राणवायुकारोक्तेरनुभवेदुज्ज्वतरः
निशेषः तदाभावदंतोत्रतद्योनीतदशाद्यग्रेयतन्मर्व स्वकार्यस्वपदंताद्गेगतेः गाधवणाधानन्तापदवि
श्रान्तिपदश्रवणाद्वयंनीतदशालाभाख्यितानंदयेनभैरवसमावेशमनुभवतियोगीइत्यर्थः नेकव
लदेहक्षीणिएवपदस्यपरमसमावेशाघटनेयावत् । जायतेतन्मवाहिदेहनानेनसाधकैः ॥ देहावस्था
यामपत्यानेपिसाधकस्यसमावेशप्रकर्षोनंदानदरसंस्काराद्भूतितेवभवतिइत्यर्थः किंचायस्वात
यशान्तमर्मघात् संकमन्यदेहपुण्डलस्यामध्यानवाधते श्रतीमानागनेवैवद्वैवत्रैलोक्यमत्रव
तेते प्रत्यतेनतद्भवेनमस्थसर्वज्ञत्वंचजायते । यस्मात्प्रवर्तनात्स्तिनियदापिवर्तमानाकिंचिदास्तितदस्यसर्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्रत्यक्षीभवति सर्वज्ञत्वमिति क्रमेणाभ्यासप्रकर्षान्मंत्रमंत्रेशादित्वेनाभवतीत्यर्थः पाटलिकंप्र-
स्व·च्छं· मेयमुपसंहरन्पटलांतरेणासंगतिं दर्शयति । प्रसंगेनाध्वात्मकालस्य ज्ञानविज्ञानमेव च सर्वमेतन्म
टी·स· माख्यातं मंत्रशकांश्च निबोध मे प्रध्वात्मकालकथनेप्रसंगेन ननु बहूनि ज्ञानस्वच्छंदयुग्योगा
१५५ वस्थाद्यात्मकवेदादिरूपं च विज्ञानमेतदुक्तमनुक्रमप्रश्नजिज्ञासावेशादतः कालो शाक्तो देवेशाकथय
स्वप्रसादतः इत्यस्याश्रितेनन्तः कालस्वरूपकथितप्रसंगात् ज्ञाने विज्ञाने चाध्वादिरूपे मंत्रेशाकास्वरूप
निर्णीतमवशिष्टमतो वृकाभ्योविपटलेन निर्णेष्यमाणानि बोधं जानीहीति पाटलिकी संगतिरिति
शिवं संवित्स्फरंधाम्याविभ्रेशाग्यानरस्य समस्त जाताताम्याः सिद्धीरत्नमाहृणिस्थितियानात इति स्व
च्छंदोद्योते कालाधिकारः सप्तमः पटलः । यस्य बोधमहाम्भोधेर्ब्रह्माद्या भुवनेश्वराः । मंत्रेशा मिता वुद्ध
यवृत्तस्तमः परभैरवं मंत्रेशाकाश्च निबोध मे इति यन्पटलानना पातिमनिहिभक्तः श्रीभैरवः ॥ मंत्रेशाकथ
ञ्चिंदेविकथयास्यतुष्टवेषाः । परस्य बोधभैरवस्य शक्तिभिन्नमादिभिरधिष्ठिता ब्रह्माद्यास्तथाव
भासिता मंत्रेशास्तन्त्रस्तदनुग्राह्या आश्रितेरोधारन्दन्प्रणेनेप्रतोशानाराध्यत्वेनस्थिताः । व्याचान्यप्रह्मांशो
येविष्णुशाइत्यादिक्रमेणाथो वन्दमाणाभावस्वभावादिः सोऽकरस्तुप्रणे स्वचसाधकेप्रतिसिद्धत्वकुल
त्वाद्दल्याशोधकरत्वाभिधीयते तदुदिश्यति भावाशाकाः स्वभावाशाः प्रष्पपातोशपथ मंत्रोशाकाः ॥
स्मतस्थान्यः स्वप्राकापाटनेहिया भावः सहजस्तत्तद्भक्तिपुरुषाश्रयः स्वभावस्तदनुग्रहो ध्यायस्य
स्तुष्टव्येषु तथा वस्थेनेतस्यपुष्पपातानुसारेनिर्धीयते तन्मंत्रस्यापि वीरद्वयादि होमेन साधकदीक्षा
क्रमेणावाधापकप्रतिक्रियतद्ग्निदिश्यमितिषाडशांशकाः शाकाः पवामायस्यलक्षणमाह ॥ देवा १५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नुस्मरणे भावः सहजे तां विजानत। अदत्तानुष्ठानस्यापि प्राग्जन्मवासनापरिपाकवशात्तत्प्रियत
देवतानुस्मरणं यत्सहजं स्वभावांशः द्वितीयमाह स्वभावमथवेच्छ शोकभावानुगुणएवमेवलि
गार्चनाधान्याप्यपास्तेच कथयाम्यनुपूर्वशः। ब्रह्मांशो वेदभक्तस्तु रुद्रांशश्चनिबोधमे रुद्रभक्त
स्वशीलश्च शिवशास्त्ररतस्सदा विष्णोर्विष्णुभक्तश्च वेदांशः प्रियदर्शनः सर्वदेवरतश्चान्योयस्सोंऽशो
यतनसंग्रही लब्धेगर्वितस्स शोभी वा नाशश्चपलःस्मृतः कामांशाद्रूपवांश्चैव सुभगोगणिकाप्रियः
रक्तांशः क्रूरनिर्हिंसो देवद्वेषी द्विजेष्वथ पिशाचांशस्तु लोभीवा मशोभीस्यान्नरः अग्न्यंशो पुरुषस्ती
व्रस्नातः पिंगलस्तथा सविच्छिन्नांशस्तु तेजस्वी शीतर्यसंरतः सदा इष्टानिकुरुते निस्संदयालुः शिवभा
वितः प्रतिवक्त्रोत्तुगोसोटलास्यः विघाघरांशस्य शिवभक्तत्वशिवशास्त्रोक्तविधानेनगुरुकोज्जना
दिसिद्धिरमिकत्वं क्रूरोदारत्वहृदयानिर्हिंसो निर्घृणत्वापारः पुरुषोवावातीव्रः कर्मणामूर्तेवा
पीकृपादिकारणेऽप्यतः स्यान्मन्यत येचयदंशास्तेषामेतेब्रह्मादयः स्वासिद्धिफलदाः सर्वेस्वयां
नेनपरोमतः यस्ययावेदेव्यर्पणावदेवांशानानार्पितः साधकेभ्यः प्रयच्छन्ति एवं ब्रह्माभिदर्याद्दिमा
ह यत्परिमितांशस्यतत्स्वदशापकपवमंत्रोदय्ः सचयेषांविशेषतस्त्वान्हुनास्तितेषांप्रणावपूर्वत
नामनमस्कारयुक्तः यदायत्राभिलाषभोगात्मतेजेववपार्जितः सिद्धिभाक्तत्रमामर्थ्यादिस्वकीय
तोहमंत्रैःकृतदीक्षस्सनाधकस्यतन्मंत्राराधनेनारापितास्तेदेवताविशेषास्तदासर्वेभैरवरूपा
इति सर्वसिद्धिसाधकाश्चाह भैरवांगमसमालब्धाश्चत्वैरमाहेयषोकपालीशादिमंत्राणांवक्रा
णानेकानि नेषामवापकैंर्तेष्ठकलवक्रागानिप्रयोक्तव्यानिकस्चिदत्र सर्वशास्त्रस्य हि ःप्रियनस्यवा।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कारुद्धयविषयो यावत्तावत्समस्तमानसे वेदेवाश्च सर्वदेवेति सर्वसिद्धिफलप्रदाश्च स एव सर्वकामस
रु.कं. मन्विता इति पचितं तन्मन्त्रदीक्षिताः साधकास्तदाराधनादेवापवर्गसिद्धिभाजनं भवतीति व्या-
ख्यातवान् पुराणपुरुषैकेश्वरविज्ञानेनाभ्यस्तपापो हि स्यतेव स्वक्षावाशः समाख्यातः साधका
टी.ग्र. नां हितायैव । साधकपदेन मुमुक्षूणां नायनिमृश्यादिशान्ति पुष्पपानशलनयति । पुष्पपानवशा-
१५९ त्रामकतेव्यसरसंदि । अनिष्पितभावस्वभावाशास्यवमुक्तबंधयनेन स्पष्टंजितसर्वावरणेन मध्यावस्य
156 उल्लेख्यैकाकस्यिन्साधकपुष्पतिपत्तोयत्रोत्यते तन्मन्त्रवाश्यदेवतानुसारेण नामकार्यमतस्त्रालोशा
केनामार्गणोपदिष्टं तत्त्वस्य ॥ समंत्रः सिध्यते तस्य तमेवाराधयेद्यदि शास्त्रोक्तविधिनेत्यर्थात् क्रमः
प्राप्तमंत्रोशाकमपि कवलमध्यात्मप्रत्ययं कोशकापादनोपायमीति अशकापादने देवि कथयामि स
मासतः कथमित्याह वेदाधुप्मधर्मेचैव होमयद्यस्तु साधकः समंत्रः सिध्यते तस्य अन्येनापि हि स्व
ते वक्ष्यमाणाश्चिन्त्यात्तर्यापि मन्त्रस्तदाराधनायैव वेदाय मंत्रहृदयसमासधर्मे च शूलरोपितेन र ।
मासमष्टान्शतेन सहस्रेवाप्यथा संभवे चैव साधयः साधकस्त्वाराधकआचार्यस्तस्य पुत्रोऽन्यापि वा
साधको होमयेत् मुक्तपाससामावेवमाराधितः सिध्यतिसाधनानुगुणो भवतियस्यतशेषक्रमेण
विवेचितासकोपिश्रभावातिमयत्रवणात्कस्मिन्नत्राविरायपिपतो भवतिनवर्वीयेद्वक्रमेयास्य ।
तास्तितस्यातिरायप्युषितेनपूजाहोमादिनादीतर्पयित्वाशास्त्रोक्त साधकदीक्षाभिषेकविधानेनैव तन्म
न्त्रशाकल्पापादनेकर्तव्यमित्युभिदृध्यद्वितीयमशकापादनेलक्षयति अन्नेकोपियामत्रोक्तानुष्ठित्वे
राननेतदायागपूजाङ्गनामग्रोहोमतत्कारयेत् ॥ शोकस्यकोस्यपरिच्छिन्नमत्रेशकस्याराधकःशिष्टाय । श्री १५९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्यासावन्नेशकः। योगदीक्षासौ नेमिष्टं प्रति तस्य मंत्रस्याभिमुखीकरणाय ततः शिष्यस्य पूर्ववन्मेलकं
त्वा तु विधिपूर्वकं शून्यीकृति प्रयोगेन योजयेच्छाश्वते पदे। कर्मणि भवदर्शीदिष्टं वसाधकाभिमते वशा
श्वत भोगाभेदं सदाशिवादिस्थानि शाश्वतपदयोजनादेव वार्यमासादितवीर्यो नेशकलामुक्ततत्त्व महेश्व
रत्वमेति। अस्य मंत्रसादितो शक्तेसो परतत्त्वमभिध्याय तत्साम्यं येनास्मै मायितं एवमेकापादनेन द्विपोक्ता मं
त्रशोधकमाह मंत्रांशगणान् यित्वा तु शुद्धीयात्मविचारिते मंत्ररूपमेशमत्तारभेदक्रमेणशोधकृते मंत्रसा
धकस्य चानुरूपाशकरूपत्वादयुक्ते॥ हीनमध्यममुत्कृष्टं कथयामि समासतः तत्र हीने शाक्तं विज्ञा
नीयान्मध्यमसाध्यरूपिणा सिद्धं चैवमसिद्धं चतत्त्वमेषांस्कीर्तितं कथमित्याह मंत्रान्तरेतु विश्लेष्य
मात्राविश्लेषमन्वितं आत्मनामान्तरं तद्वद्योभागोस्य योजयेत्॥ ॐ शिवाय नमः इत्यादिके मंत्रे तिकारादे
मंत्रान्तरं मात्रादिभिरकारोकारादिभिर्विन्दुनादसमन्वितं विश्लेष्येति अकारोकारादिमात्राः विंदुच मका
रमात्राकल्पनया स्मप्यहुमेवशिकारवाकारान्यायकारमाकारं च विश्लेषयेत् अकारमात्रान् आर
णार्थं नकृतम्यद्विश्लेषयेत्तस्तु नयतो वर्णान् मंत्रान्तरं विश्लेषितं तस्याकारं मुश्चारणार्थं कल्पयेदस्यात्मा
श्चारयोगादेवमात्मनः शिष्यस्यैव यिमामविश्वमित्यादिकं तत्तत्पर्केकमन्तरं नद्वत्यो क्रमात्राभेदेन वि
श्लेष्येति विभक्तं मंत्रस्यायोभागो योजयेत् येन अ न म शा एवमाग्य नम इति दशानामक्षराणामयो विभ
क्तानि विधकमि — मात्तराणि व. इ. य. ण. न. म. इ. न. न. इ. इति मघात यंत्रमंत्राक्षराणि बहूनि भवन्ति त
एनामाक्षराणि पुनः पुनर्योजयेत् मंत्रान्तरसमाप्तिं योजयेदेवास्थिते मति आत्मवर्णान्समारभ्य यावन्मं
त्राणि मागाते यस्मिन्निपतेद्वितमायपरिकल्पयेत् शिष्यनामाक्षरमेकैकं क्रमवर्यिं कृत्वा मातृकावर्णे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पादक्रमेण गणनया एकैकनामातो– स्य एकैको मंत्रवर्णो यावदागच्छति तावद्गृह्यमाणेन सिद्धिसा
स॰ छं॰ ध्यसुसिद्धारिभेदगननेन यत्रैतद्यत्तमे मनामवर्णोतिपतेत्सुरूपतन्तमायमिति शुभाशुभसत्वं के
नित्थिनुयात् यथोक्तं मयप्रस्तरो हेत्र्यायांको ऐतत्रार्थो यभवन्मायायास्तत इति ग्रत्रगणेनापायप्रदर्शनेन रू
टी॰ ग्र॰ वेमायस्वरूपमादिशति रेखांगुलिगतत्वं यथामिस्समासतः रेखोपलक्षितांगुलीगते अंगुलि
१५७ रेखासमकायेनेनामित्यायेसव सर्वाणिग्रथमे सिद्धः साध्यश्च द्वितीयके तृतीयेपि सुसिद्धः स्याद
157 रित्तुर्यश्च तथैके ग्रेननमे ऐणानामानरागणिमज्ञातत्रग्रोमि यावद्गणयित्वायेपरीक्षितेतत्र ग्ररिसा
ध्यापरित्यज्यदातव्यः शुभकेनतु सिद्धरूपः सुसिद्धश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ग्ररिमाध्ययोरप्युत
स्थितयोत्वहल्लयोर्वा परित्यागः सिद्धसुसिद्धयोस्त्वङ्गीकारः क्रमेण भुक्तिमुक्तिप्रदत्वात् यथोक्तं सि
द्धांते सिध्यन्तेवश्यमाध्यानेकृक्षुमायनः सुसिद्धः एवं सिद्धस्तयोनत्रशसिद्धति इति तेयेवशुद्धोक्तु
नायांतस्मसिद्धोभ्यापिकोयादासिद्धोनालभ्यते ग्राह्यमृतिः साध्योपि मायक इति शुद्धोक्तनायांस्व
शाकुविधयंतिश्चिनायोमाध्येपि ग्रपिके तिचन्तुर्वाग्रायांतेमतिमंत्रमृतितराध्यत्वेन गृहीतव्यत्वे
नार्थः इयं वांशाकपरीक्षाप्रकारमालामंत्रयोश्चकर्तव्या यथोक्तमेकाक्षरकूटेशमालामंत्रेषु नास्ति विष
शाकं न परीक्षेत परीक्षेतान्यमंत्रगमिति कूटैश्च … तनकल्पितएवमायोनेत्रवेदेवचनयात् द्वात्रिंशदक्षरं नत
त्वारिंशाक्षरादिसंध्ययशाकनादिस्यैविवाधात् यसंबशाकनिषुद्धः स्याक्षैश्चात्रवचनेनेते मध्यमेस्यम
स्युतत्वयानेमध्यमेनस्यैम य इति कपालीशाप्यनानमः मध्यमस्यामिमायापनायांग्रथाकोभूतत्वाव १५७
नत्स्यान इति तत्स्यावर्णाक्स्याप्युपकपालाशादेः पंचमध्यमसिमिति श्रीलक्ष्मेदग्रयेतर्पारिरूपतयापरी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्यादिनिदर्शितं ॥ अथ यत्कथं श्रीस्वच्छंदनाथस्य परिवारं प्रतिपरिवारं प्रतिपरिवारं न पान्यामस्त इत्याशंकां ग
मयितुमाह । यतः सर्वगतो देवः सर्वेषु तेषु गतः स्मृतः । नतु लिंगादिषु मुक्तिदानामैन वर्णाः परमार्थतः यः स
र्वगतो व्यापको देवः क्रोडादिषु शीलः विद्यानंदघनः श्रीस्वच्छंदभट्टारकः सर्वेषु कपालीशादिषु प्रपंचव्या
प्यावस्थितेषु प्रतिगतः परमार्थरूपो यतः न तु स्मात् तत्र परिवारनन्तकपालीशाद्यात्मना स्मृतः साधकस्याश
यस्थाभिसिद्धिभेदव्याप्यावशक्तिदात परमार्थेन । न तु व्याप्तितान शून्यवर्णाः किंचित्कर्त्वेतिभिस्के हिंसा
गते ब्रह्मगतो मोक्षः इति तेन स्वस्वावरणाभेदस्यान्यथाकल्पनेपि तत्त्वभूमेः काचित्क्षतिः तदिदमेश
कविचारेतेन प्रसंगायातेन वस्तु कथितमत्र हृसितेषु शांडुलिनपर । अथ यथेत्कथितं निमित्तकं तत्समा
पीकर्तुं परमशिवात्मभूमिरूपस्य परस्यैव देवस्य स्वभवतीर्णामिति दर्शयन्नन्यादिषिद्धांतेमेवपथ
प्रीकस्य दर्शयति अतेतेष्ववतारार्थं कथयामि समासतः । तत्र शुद्धश्च विग्रहा यातः शिवात्परमकार
णात् । यत्रिरूपस्य सूक्ष्मस्य नसूक्ष्मरूपस्य प्रभान्विते तद्देवापररूपेण शिवेन परमात्मना मंत्रसिंहासनस्थ
नं पंचमंत्रमहात्मना भक्तार्थं विचार्यास्तु साधनानि पृथक्पृथक् लौकिकादिशिवान्तानि परापरवि
भूतये । तदनुग्राह्ययोग्यानां स्वस्वविषयगोचरे अनुग्रहश्च केदन्तावहेकोस्ये गुणसहस्रधा ॥ शिवात्पर
मार्द्धेयत्र यात्मकश्रेयोरूपात्परमकारणात् शिवो नानाकारतामर्वेषां स्वभिन्नो श्रामकादतएवात इ
परं द्वैवकरूपो विग्रहः स्वरूपेण स्पष्टस्य स्यादि तन्मे तन्य देशात् इमे न पंच स्यात् नादेशेन अथ च तस्मिन् स्तह
पमेव मायान्तं प्रसरणस्फुरणाय स्पन्दनित्वरूपं नादामशान्तकमस्तसूक्ष्मप्रमेयं विश्वव्यापकवाकारा
दिकलाकलितं त्वाभावात्मरूपस्य हृस्वप्रभान्वितैः महाज्ञानरूपपतेन देवापररूपेणोत्पन्नाश्रितमद्वारकाश्चैत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शिवेनदत्तउत्क्रमंभगवत्स्थितंसद्योजातपंचकमस्महामंत्रशरीरपंचकरयुगात्तुग्रासात्तुमारेसमारेसमयनाम

स्वच्छं· नुष्ठानिलौकिकादिशिवार्तानिविचार्यंतनमस्मिन्सिद्धिसाधनार्थमपरूपेणैवस्थूलेनवेदादिरहस्यात्तु

टी· ग्र· तत्तत्स्रोतोभेदोद्भूतनानाशास्त्ररूपमनेनग्रंथमंदर्शनात्मकंनिबद्धमेवमिहापनयेनसार्धत्रिको·

१५८ टिमंत्राधिपतिरिच्येनेनवशास्त्रानंतस्वावकाशोदनःपंचमंत्रमहात्मनेनानेनश्रीकण्ठीयसंहिता

सूक्तनानास्रोतोद्भवःसूचितःतत्रग्रंथविग्रहाश्रुतानांक्लिवान्यामकारणात् ज्ञानरूपेविनिक्षा·

तमनेनस्वच्छंदेनमहिदियादिनास्वरूपेनित्रपनतोजातमिदंसर्वचतुर्वर्गफलप्रभिमित्तस्रोतोभेदेन

नानाशास्त्ररूपेणोदयःप्रदर्शितःतदेवमवगम्यितानेनानदनुग्राह्यशयपातमिच्छुमारणाभिन्न·

भिन्नफलान्यपिशास्त्राणिवक्तनोवाकेकतयापरिपूर्णाभिमवविमर्शस्फुरणेणत्त्रितसमस्तभेदा·

भेदप्रपंचात्मीतितथाविधयामिन्ततनत्तत्प्रशलितिभिन्नविदानंदघनतत्त्वविश्रांतिपरमार्थात्मैवेतिधनति

तडक्कंयतःशिवोऽहंवेशिवधामफलप्रदमित्येवंपरमसंबंधतत्त्वताशास्त्रप्रकारस्यप्रदर्शपमेवयोनत्वमपि

गावरत्वमपिप्रदर्शयामीत्याशयेनापरशिवेनापिइत्यमिदंभ्यापरत्वात् गुरुशिष्यपदेस्थितेनास्वयं

देवःसदाशिवः एवंविनरपदेवीकोत्तत्रसाधनभेदतः तज्ज्ञानमीश्वरेश्वरेणशिवेच्छया विधाय

कथितेपूर्वैविधिरोऽस्यत्वयाददात ॥ देवःपरवाक्षकिमयः शिवभट्टारकएवसदाशिवशक्तिगृहीततनु

भूमिकःस्वयंगुरुशिष्यपदेस्थित्वाइतिप्रतिभागविशुष्यप्रलिवक्रमावासह्योनपरमसहापपरपनीवाक्क·

त्वात्सहितपूर्वोनरपदात्मकेवोकेरूपलतितेनतत्रसशेषशास्त्रसंदर्भमयंतज्ज्ञानंवेश्वरेश्वरादिति·

संक्रमितवान् आधारभेदतइतिईश्वरात्मकमायाधारभेदमाश्रित्यस्वयंतदात्मनास्थितत्वेनाधः तज्ज्ञा· १५८

नमूर्म्यरदत्तमिति तु पाठः एवं श्लोकोक्तेनेत्यास्त्रं इति योजयित्वा तेन चैतत्तु श्लोकेन व्याख्येयः इयता मह
त्त्वमवयोर्दर्शितः शिवेच्छया महाशिवेच्छया [illegible] नेनाघात शक्तिपातेनोपदेश इति ज्ञानाति विद्यायाश्च
इव गर्भविभिमात्र विद्यास्या मातृकापरेति वृहन्मालिनी मातृका वा स्वपादेव्या तथा वेयत प्रधानत्वाद्विद्या
शब्दवाच्यस्यामेवस्तु मे च ग्रामस्यानेन भट्टारकादिस्यसूक्ति येशाभ्यो मन्त्रचक्रवर्तिभर्ई स्येरणा श्रीकं
तत्त्वेन ज्ञानेन च कथितं मन्त्रमणाश्च अन्याय प्रदर्शितं विमर्शीपदेनीत माद्दशादिति मन्त्रेशो मन्त्रकर्षणीय
विभम्य मनोमातृका तत्तु [illegible] मन्त्राः परमेश्वरवदनेनावभासिताविधानत्वं [illegible] दशेषविद्याभेदा
भिरत्र निमेष [illegible] स्थितेनेति तामज पित्व [illegible] विद्यानुजित्र [illegible] यात्तानसंकोतिरत्र के नेतु [illegible] एवं
तः श [illegible] तत्र लम्बवेथ ग्राम्य [illegible] तिः मयापि तावदेवेशमाधिकारे समर्पितमिति मनावसर्येनाभविष्य
तिपवंपपश्चलीप्रसरणापर्यन्ता शास्त्रस्थितिमुक्ता मध्यमाप्रसरेणाह मायानियतिपर्यन्ते स्त्रस्माडु
द्देवाथितत तस्मादिति विधानम्ब चक्रवर्तिनोनन्त भट्टारकादिप्यर्थात् मायानियतिपर्यन्ते रितिम
डलिप्रभृतिभिः कंस्थक [illegible] विवाभिस्य रुद्रैरवाधीतिस्म क्रमणाश्च [illegible] एव नतोनेतरत देवज्ञानेनैव । श्रीक
ण्ठेनेश्वराभ्याम्नातेनेपरमण्डलेभ्य । श्रेष्ठेहि भगवानीश्वरात्मन्तः शिवस्य शिष्यो मण्डलायां स्व नेनाशि
ष्याः श्रत्रमुख्येश्व स्तत्राधिश्रिताणुरुद्रावधहेतु तयास्थापिता इति नेनाघ्नि ज्ञानम ज्ञाति नकृतानेता
पितैश्च तेनापितदयः श्रीकण्ठरुद्राणामीश्वरेच्छया प्रधानाश्च तद्रुद्रानदीक्षित्वा विधानतः समापि
वपुराणदीतां भूतामेवाभिषेचवेत श्रीकण्ठेनपरारम्भेनेतत्सर्वार्थसाधकं ॥ यद्यपि श्रुतानत्वे श्रीकण्ठना
थः स्थितः तथाप्यसौ शिवशिष्यत्वेनप्रभावातिशयवानिस्यार्थस्य प्रकृतिनन्नवतिनः क्रोधाघष्टकस्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वायंभुवतन्त्रगतानां चशतरुद्राणां नानारुद्राणां मनुग्रहीता समायातीति कैलासवासिनस्तत्र प्रवक्तुः भगवतः
स्व. ष्टं. ततमायते संक्षिप्तादिस्य मुनेनागा: श्रीकण्ठेश्वरभट्टारकात्मानं शिवस्याशिष्या: मण्डलिनस्तन्तेन
टी. ग्र. शिष्या: क्रोधाद्य: शतरुद्राणां तन्मायतिश्च श्रीकण्ठशिष्या इत्यादिष्टं भगवता तेनैव यत्तेनैवैकनेन्द्रेनम
१५८ ण्डलिन: श्रीकण्ठ: क्रोधाभ्यां शतभावा: मवीरेशा: पनेकलादियोगात्मकटीकृत प्रक्रिया: परमेशानं
सकनत यथोक्तावसारेन्द्रचिन्ताद्यात्मविन्यासस्युर्येणोतिभावं येनत्र विशेषेणादीनामित्यैवतिश्चाभिषव
159 नेकृत्वेति च शाक्तसमावेशात्मकमणोरनुत्पत्तिपूर्वं शास्वसमावेशानुमेयैवचनादीत्ति नस्य ज्ञानग्रह
णेनाघ्ननाभिषिक्तस्य तदानेधिकार इत्यादिष्टं भवतिश्च येतत्त्वं ततत्त्वानं च समत्रमणाश्रुतैव मयापित
वदेवेशिमाधिकारसमर्पित इत: प्रभृति वाक्यवर्या: प्रसर: एवमियतोऽभागालाक्षिमेवयप्रकटीकृत्यदे
शानमादिशति त्वमपिवक्ष्यदरुद्रेभ्योऽदस्वविधिपूर्वकम् अद्याविभिर्देवानां वस्तुमात्रदिवाकृ
तान् लोकसंग्रहत्वानां शालायत्वाणायपरमेश्वरि । विधिदीक्षाभिषेकरूप: द्विधादिव्यमेवेथमाह कथ
यस्वसप्तर्षीणां च एवं चदेव्याविधानुग्रहादिकारापणेन भगवता महाकारणीकत्वंपरिपोषितं ऋषि
केमेवयमाह ऋषिभ्यो मनजेष्वपि कथयस्वेतिास्थितेदेव्याति हि परशाक्तिस्वभावाविधायिनी अनुजि
घृक्षासमरसहृदयात तदाचार्यदेहसमाविष्टानुग्रहकरैवेवादिव्यमेवेय: सर्वत्रशत्तमतीत्याभि
हितं भवति तदुक्तं सर्व: परकलामय: महानेनतोदिव्याभिश्रादिव्यश्रुतत्मार इतित्रिकहृदयेऽप्युपसंहर
ति एवं तन्त्रवरे दिव्याभिहृदयकार्णऽरुकं नयाणुमतरंकार्यं नचेयमयस्यकस्यचित् ॥ यद्यपि पूर्वोक्तेन
वाधिकारोदत्तस्तथापि यद्येवमिति तिणीत निर्णीष्य मायाफलगतं रहस्यार्थमुत्सात्वादरमनुत्कृष्टमि १५८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

देहंति णामेतः समुद्भूतैर्भैरवतेत्रं ज्ञानमध्ये प्रथानभूतं त्रिविधं सर्वभोगप्रवर्गप्रदं तेन च तत्परागहृतीये
जेष्वशाक्तिपूनवतामेवप्रकाशयनेनतेषामिति शिवे आवेशम्पुः कर्मातिनिखिलमिदंमियख्यामन
त्राणाद्रूपं विश्वयन्मम्भसृतं परमशिवपदाख्याकपर्यन्तमेतत् शास्त्रवाक्यैकवाक्यस्थितिविशालि
क्षेदविश्रान्तिलब्धस्वच्छस्वच्छन्दधामप्रथनपरमिदं क्षेमनामस्वजेते ॥ इति श्रीनेत्रोद्योतेऽष्टमः
पटलः ॥ ॐ अमर निष्कलमक्रियाशुद्धाकृमसकलस्थितिं विश्रामस्थानकलेनत्वेयस्त भैरवमाश्रये सा
यकोद्देशेनागाथापवर्गप्रणवतिरूपणानेतरतद्रूपयोगविकृप्रमेयरामभैकालस्वरूपमभिधायाश
कमन्नत्वसूक्ष्मप्रमेयागमनचावताराद्दर्शनः अथ विघ्नाद्यविधानेन पटितभीष्टसिद्धिसाधनं श्रीकोटरात
विधानेक्लावक्रप्रपंचमप्रतिमणत्तुनिहृत्तयाप्रतिपिपादयिषुः श्रीभैरव उवाच अतः परं प्रवक्ष्यामि
रहस्यमिदमुत्तमं अतरशाद्यो व्याख्यातक्रमसूत्रनायप्रकर्षणानुनिहृत्तादेशाश्रवक्ष्यामि तत्र सुरद
स्यमिति सर्वविघ्नप्रशमनं पटितभीष्टसिद्धिप्रदं चानपव। यत्रकस्यचिद्व्याख्यानतेनैव वक्ष्यामि सूत्रते
श्रभनेत्रतेपरतत्त्वावहितलेयएसाइयामेत्रणानयोगपतमविरलशीघ्रविषयत्वमस्यानुष्ठानस्यातिधृ
वति अतश्च योगपदेवीवृतिरेकेनेनहृत्स्याष्णुमपमेनतइत्युच्यते ॥ महाभैरवदेवस्वक्रीडमानस्यमाप्नि
ति स्वहिसेहावकुलोरेहृदयान्नविवर्जितः। महाभैरवदेवः प्रथमपटलंदर्शितं निर्वचनस्थित्या स्वच्छ
न्दनाथस्तस्यानिः आधविघ्नप्रशमनं सर्वसिद्धिप्रदाननानुनिहृत्तात्मकक्रीडानाक्षीस्वनं कुर्वतस्त
न्नातन्यशस्त्रत्मकान् हृदयानस्वहिसहारयोः कर्तावत्त्वमाणाश्रीकोटरान्तनामादेवः प्रशिष्येविनि
र्गतः सम्भ्रस्खलितरम्यर्थैः अनएव भगवान्घोरहृदयइत्यनेन भगवतदर्शयितुमाह कस्मात्त वह्निक

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. स्वे. लघंप्रलयांबुदनिस्वने तडित्पिंगनिभे दंष्ट्राजटाज्वालसमप्रभे चंद्रसूर्याग्निनयने कोटराक्षे सुभीष-
णे हूंहूंकारः स्थूलभोगपन्नगयज्ञोपवीतिने स्फुरन्माणिक्यमुकुटे सर्वकुंडलभूषिते सर्वहारकृता
टी. न. टोपे सर्वकंकणनूपुरे सिंहचर्मपरीधाने सर्वमेखलमंडिते गजेन्द्रवाहनपदे शशांककृतशेखरे
८९. पंचवक्त्रे शशांकार्धदशबाहुत्रिलोचने कपालमालाभरणे खट्वांगटंकधारिणे पाशांकुशधरे देवे
शरशार्ङ्गधनुर्धारिणे कपालखड्गगदावरदाभयपाणिके भिन्नाञ्जनचयप्रख्ये स्फुरिताधरभासु-
160 रे ज्वलत्प्रलयवह्निसम्मितमिति दिशो रिपुवर्गलेपे ॥ सर्वमेतदथ भैरवाद्याभिध्यानसमस्तयंत्रं उत्सृज निमित-
कृते देहे यमजटाज्वालातांबासमाप्रदादीप्तिर्यस्य कोटराक्षं इत्येन दाक्षंतीमतीविग्रहस्याने नातले-
ऽयते बहिर्दीपिलं तद्दर्शयतिमग्न्युत्सेषणानाम्नैवाक्षं मावलाशहेन ह्रस्वः ईश्वरः त्रिलोचनमितिप्र-
तिवज्ञमवतारितं मंडलीकृतदाददाढस्फोटितायते निःशेषविघ्नभक्तणपरत्वेनेत तद्रूपमनुध्याये-
त्तदुपास्यमिमाह ॥ एतेन भैरवदेवस्य स्वरूपं परिकीर्तितं । सर्वेदेवानामेव बहुरूपत्वादेनेन सुभीष-
णेन विघ्नमंत्रासनेन रूपेणाविर्भावितेऽपि दित्यर्थः अतश्च स्मरणान्नाशयेद्देवः पापमेवा तत्सूत्स्वरूपा ध्या-
यिनं ध्याध्याद्युद्भावकत्वात्मानमहापापप्रशमनायेव तेनेव विधेयरूपस्वेच्छया गृहीतमनः स्मरणादेवा-
स्त्राणां दुष्टभोगदानाद्यास्तु लीभूते पापसंघाते नाशयत्येवानपवृत्त वर्जं आपि महत्महारकाद-
यमन्यएव देवेभ्याख्याधिकत्वात् भूतमहापापमतोऽन्नस्य उत्तानकिंच अस्यामन्त्रः श्रूयतां नादादि-
शान्तसमाप्तिः यस्तु भीषणरूपानुगुणानतपापंच प्रणवपूर्वं नेत्रं त्रलीनं जपेन्मंत्रं प्रागदर्शितमतः
पंचप्रणवाः पूर्वतो यथास्मिन्नेतत्रैव पंचप्रणवस्वरूपे लीनं विश्रान्तेन तं ह्रियतध्येन दाक्षिणेनैव समदामंत्र ८९.

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

एतानेजपाचमरेजपेत्‌ अनेनैवं वा पयवाचकक्रमाण्यं दीमत्वाद्यौ वैसूर्ययुक्तत्वाद्भावे विशिष्ट
देवतायोगिन्हृ नवे न रहाभ्यासमहासिशब्दतत्पादसत्वमित्र नुष्ठानानं तत्त्वमेवैतत्‌ तदीदृशस्य त
स्य कल्पं प्रवक्ष्यामि समासाद्वनविस्तरात्‌ कल्पन त्वात्राथ तेनेनेति कल्पविधानं तमाह पूर्वोक्ते
भूप्रदेशे वविशुद्धे शुभलक्षणे पुष्पप्रकारसंकीर्णे गंधधूपाधिवासिते तत्र मण्डलमालिख्य एवं
मेवैणीके:शुभैः एकहस्तान्द्विहस्तं वा चतुर्हस्तमष्टहस्तकं समसूत्रितं समं कृत्वा चतुरस्रं समंततः
पूर्वस्मात्पश्चिमान्तं दिग्भागस्तु वरानने पूर्वोक्तेरितियाम्नातरजसां यानरतिवाक्येन सूत्रितः च
णीकेस्तिहृतादिभिर्मंतार्थमेतस्मात्कृतान्मण्डलादिविशिष्टमण्डलमित्याह चतुर्द्वारसमोपेतमष्टपत्र
मकर्णिकं मध्येपद्मंसमालिख्य केसरैरुपलक्षितं द्वात्रिंशद्दलरेखाभिर्वज्रमालिख्य शोभनं एवंसू
त्रितं कृत्वा बाह्ये वैव वत्तवर्तुले चतुरस्रंतदामध्ये बाह्ये वाथी प्रकल्पयेत्‌ मध्यपद्मप्रमाणेन द्वारं
कल्पयेत्पूर्ववत्‌॥ एवमिति वज्रपरीमाणानुसारेण भागमसूत्रितं वर्तुलस्रं कृत्वा तस्यामध्ये चतुरस्रं कृ
त्वा वीथी प्रकल्पयेत्तदा सितः पद्मतेत्रमानेन काणककपालशोभोपशोभाश्च चतस्यषटिद्वा द्वारं चतस्र
पकल्पयेदष्यनिष्पन्ने मण्डले मण्डलेसाधकः भस्मोद्धूलितदेहस्तु मुण्डमालिकाविभूषितः कषायत्रोप
वीतीचदिग्वासामयंतेंद्रियाः शोवाद्वपाचहस्तस्तु मकालीकृतविग्रहः पवित्रोहप्रविन्यस्यभैरवंप्र
जयेत्प्रिये प्राणायामनमस्कृत्य भस्मोद्धूलितत्वादिना साधकस्य मंत्राराधनावसरे महाव्रतित्वमुक्त
मत एव वपरभैरवानुकारित्वेनाप्रितमभिमानितयाविज्ञान ------ भावस्यास्य च जलस्नानादिनोक्त
दिग्वासात्वदन्यस्य यत्स्वं पमनाशयैनैव कौपीनग्रहणात्‌ शौचमत्रप्रकरणसामर्थ्यान्महाशौचप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ क्षे॰ टी॰ न॰ ८८

161

रतो ऽयं सर्वतोमुखाकारं प्राणावामनस्थूलं साकलकं ये यजेयल्कं चैभैरवमित्याह मूर्तिं द्वात्रिंशकेन तु ।
तमेवं सकलं देवं स्वच्छन्दं परमेश्वरम् । मूर्तिं हि मात्रेणेति पूर्वोक्तान चिन्मूर्तिं मंत्रेणादा द्वात्रिंशदक्षरेण च ।
सकलमूर्तिरूपेणात्तमेवेति पूर्वोक्तं किमवशिष्टमित्याह यत्तत्परमनिर्वाणममनामयमद्भुतं पदे ते
नचाहूयेद्देवि परमः सर्वात्मकोऽतिभासायस्य तन्नामयमायामयं परं स्वरूपकमनाकृतिर्यस्य तत्स्वयं
निष्कलमनन्तरोक्तेनेन प्रोक्तेनोक्तेन स्थितेन मन्त्रितामावाहनमुद्रयावाहयेत्तु जनार्थमभि साधी
कुर्यात् किं च इच्छारूपशिवानन्तया वर्मनैव तथाह्यनेनैव परिकल्पयेत् तेनैव लिनेष्कलेन हृदायु ।
क्तेमंत्रेण ततश्च भवत्सकलेनापि ब्रह्मपञ्चकमन्त्राणां न तु सकलादिविभागोऽस्तीति भवन्तु आसा
नतं भगवदाकृतानि निष्कलाद्यन्यामाः स्वयं च निष्कलसकलात्मकैकरूपभगवन्माहात्म्यमयाण्वनि
ष्कलमन्त्रोच्चारानिष्कलस्यापि विहितपरमीकरणान्यस्त्वक्रमेणैव लोगवित्त्यामेहृते स्थापनेमन्त्रि ।
याऽनचतिरोधानहृदि पूजनं सर्वं तेनैव कर्तव्यमनुमानात्तु केवलानने । स्थापनादि सर्वं स्वेव प्रदर्शितमु
द्रा वैयर्थ्यं वक्तव्यं तेनैवेति निष्कलमन्त्रेणेदं तेन सकलेनाकमिति स्थापनाद्युक्तेन स्वागतपाद्याद्य
मनस्नानाद्यान्मनिवेदनपर्यन्तमित्यर्थः ॥ मध्यस्थं भैरवं पूज्यमङ्गैः पङ्क्तिसमन्वितं ॥ मध्यस्थ इति मध्यम
गतं भैरवमिति भैरवतेजस्त्यर्थः किं चात्र पद्मे बाह्ये द्वात्रिंशद्दलं यश्चके ततः पत्रस्थिता देवी द्वात्रिंशा ।
न्निवेशयेत् पूर्वोत्तरकोणमारभ्य यावदन्तेत्व वस्थिता पत्रस्थिते त्वयं पत्रस्थपद्मस्यो कन्दाकृति
द्विकाद्यनुस्वारं स्थिता तावत् तद्वयं चक्रे सन्निविष्टेति द्वात्रिंशावर्णा इति तत्काले लोपः स्थलेन द्वात्रिंश
देवी द्वात्रिंशतो वीर्यार्थो द्वात्रिंशद्वर्णा संबोधिभिर्विभज्य वेशयेत् यदाह तामानामानि वक्ष्यामि द्वा ८८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्रिंशत्परिसंख्ययात् । तानि मंत्रस्यान्तरस्फारतन्त्रस्य शत्रुयमनामानस्वरूपाणि निरूपयति ॥ ग्रहणे
घोषा देवी च रेवती भोगदायिका । स्थापनी चोरसंज्ञा च रत्ता भासभैरेति च घोररूपा रवा चोग्रा रतिः त-
पाथ्यरूपिणी भयहा निस्त्रवेउवेव सर्वदा च तथा च रा तत्तकी च तथा माधवी वेयराम च गान तथा रौद्री
वज्राम्नी वेवनामिनी च मनोहरा लंभगी रोषणी वेव ह्वावाउद्वाग्रशासिनी भयापहारिणी देवी
सैयाद्वात्रिंशतत्क्रमात् । तत्क्रमादिति मंत्रान्तरगानत्क्रमानुसरणेनत्यर्थः एवं चाभिद्यतन्केवलमन्त्रस्य ए-
वेति गीतनवाक्यरूपा वीर्यमाभिर्या वर्णानुसारेण शोभते देवताचक्रव्याप्तिमयत्वमुत्पादिशति देवश्च-
मा देवीनां आवाहनादीमंत्रमाह । प्राणवादिस्तु नो वर्णा देवीनां मनतिस्तथा सर्वासां तु विधिर्होषक-
नैश्चा विधिवेदना । वर्णा इति द्वात्रिंशदत्तरसम्वेषोक्रमेणैकैकारत्यर्थः नामैनिवतदर्शनमित्यर्थो हि-
धिरिति पूजादि विषयो मंत्रोच्चारणप्रकारः विधिवेदनेति एषा वाहनादवा मंत्राणि विभक्ते नेनाम तथा
तत्क्रमोनुसारेण नानाप्रयोगाद्यायत्तुमनत्वामिति ध्वनति अथासां देवीनां पतिदिशो च तन्मर्गणा ...क्ते
नी नामभैरवीयस्य चतुर्भ्यामिनतलोकपालानुसारेण भैरवानुसारेण ध्यानेन निर्दिशति हृमाभेश क्रान्त
क्रान्तं द्वि द्वापसमप्रभं चतुर्मुखं चतुर्बाहुं वज्रहस्तं सुरार्चितं कपालमालाभरणं ग्रहस्तंविंतेयत
प्रक्रान्तं कुलमितिपद्मप्राक्काल संज्ञिण्णनाचतुष्टयनिविष्टमकरणादिवत्र... डरिदलेनिनु सन्नादेस
प्रभं वज्रहस्तं वेद्वापसमप्रभमिति संतस्फुरन्ना नावर्णाभासुरमूर्धवक्त्रस्पातिव्यपचतुर्भ्यामिद्वतगुण-
तानास्तीति एवं वक्त्रपाद्विमपि पितमपि देवताचक्रसाधक सिद्धं तगुणेन गृहीतेन चतुर्मुखं चतु-
र्भुजादिरूपं दर्शितं एकवदतहस्तं वज्रसोमत्वा द्वक्रमपि कपालखट्वाङ्गयादिनं मभयकरत्वमेशे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं.
टी. न.
१६२
162

नेभैरवरूपमुक्ताराट्टहासमट्टहासं कपालमालाभरणात्वमपि संगतमेवेति तदनु स्मरणशतिवक्त्रं त्रिने
त्रत्वमपि मेतयोः स्मराविनत्वे प्रहसितेन च निर्विघ्नसिद्धिदामानुगुणपेन क्रियदेतद् द्विनाशयात् एत
त्रवक्त्रगुणत्वादि प्रहसितत्वात्तेन मूर्तेश्चरणनक्षत्रेणुमत्त्र्यनयाकपालखट्वांगहस्तत्वादिकं च अग्रेयेनके
वर्णमपि शशिहस्तं सदा स्मरेत् ट्टहासस्मरेद्यास्य हृत्स्वर्णं सुभीषणं नीलमिंदीवराभासं नेत्र
ताव विश्वहस्तकं रणमेवाहस्तादि मार्गेण पाशहस्तांविचिंतयेत पूर्वमामीश्वदिभागे धूम्रहस्तं सवक्त्र
ले डमरुं यं वलं शेषं यद्दा खेटकं यानि च स्फटिकाभं तथैवान्यान् त्रिशूलगुणपाणिकं ॥ ततः स्मिन्
व वक्त्रे यं खेटकं यानि स्वसकोदण्डं नाभयपाणिं चिन्तयान् यथा वक्त्रमूर्तिं दिगवमन्यस्वामवते
त्रध्यानफलमाह ॥ एवं ध्यानपरायणस्तव चक्रमतन्मदाध्यमेत् वन्मा… तस्य सिद्धिः स्या
भवेत् तत्र समयमासायमत्रेण एवं ध्यानं सिद्धिमुक्तास्येव जपमिसुचितैस्तैत्रमादिशति मेरेर्मल
येमहेपाश्विया… विंध्यश्रीपर्वते चैव कोल्लागिरौ तथैव च एतान्यष्टौ सिद्धक्षेत्रगुणानि पर्व
तस्थानि किंच गंगायमुनास्सरस्वत्या सवयः कर्कटः स मिश्रयोस्तयोः यावतीप्रवाहभूमि कुरुक्षे
त्रे वाने ने गंगाद्दोप्रवाहे च ब्रह्मावते समास्थितः सरस्वतीचर्मण्वत्योरंतरस्यादेशो ब्रह्मावर्तः श्र
ते वर्यां… यानमे… । गंगायमुनाप्रवाहयोर्मध्यमंतर्वेदी नर्मदायामपि तत्तटे किं
व सन्निस्रमश्माम… स्फुरन्नावर्णा भास्वरमूर्धवक्त्रं स्थानिष्णु एवं तत्सिद्धये नगुणाखे देशभूमा
ग… षोडशे मेनोरमे पंचषोडशे मेनोरमोप्यः … देशस्तत्र भूभागा इति योजना किंच ये पुरे
पुप्रदेशाः स्वयंभूर्भगवाङ्छिवः तेषु स्थानेषु देवेशि नियमस्थो जितेंद्रियः वाङ्मि रुद्रः प्रसन्नात्मा १६२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लक्षान्तरजपेरतः शाकभक्षः फलाहारी नीवाराह्नशनेरतः त्रिकालस्नानिरतः अग्निकार्यप
रायणः भावितात्मा महासत्त्वोरत्नाद्यायाश्च विधानवित् यः तस्य मन्त्रः प्रसिद्ध्येत स च साधयेत्स
र्वं स्वयं सुनामनुग्रहार्थमेवावतीर्णत्वान्नन्तरं तस्य सर्वाणि शास्त्राणि सिद्धिप्रदत्वेन नियमस्य इति शो
चमत्तो घनपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधाननिष्ठाः वाक्कनिःशेषेण तद्धानेपकनिष्ठीकृतोयनप्रसव
स्यक्रमेणस्मस्कारस्त्वात्मा मनोयस्य लक्षान्तरजपेरतः इति प्राव्रह्मचि शताले हैः सद्गुणा शहामे
न तु यथान्यप्रत्वेम त्रलस्यलक्ष्येणकेनेति अतः तमाह स्यमन्त्रवाचिन्ताभावात् लक्षेणान्तरस
ख्यायेति शाकभक्तोह्यविशेषप्रतिभासनाचेनस्याउक्तः नववर्णात्मिका स्यशोकवक्त्रध्यानस्य
काचिदनुपपत्तिः तस्य तज्जपस्याथाविधिं विना शुद्धस्येवशोकफलहेतुत्वात्त्रवध्यानमात्रात्सिद्धि
नभवतीति वाच्यमाराम्भेऽशनशास्त्रप्रतिपादनात् जपेत्तन्तथा चिते ध्यानेन तत्र शत्त्वाचस्मह्य
दि शोकवक्त्रध्यानमत्रजपेन्न स्यात्तत्र रुद्रदेवानामपि तत्पनियमस्य सिद्ध्यादित्वं भावितात्माश्च
स्वस्त हृदयश्रुतएव महासत्त्वः सावष्टम्भात्मकः शुद्धवितः रत्नाद्यादिविधानप्रकाराद्गुणायाश्च का
रान्तेत्रपालवल्याद्विधानवदितिकर्तव्यतानान्तः यदुक्तं साधयेत्सर्वमीचरमितितत्स्मतेषणदर्शय
न्नाविपटलप्रमेयवस्तुकथनयति कालाग्निनरकाश्चैव पातालाहाटकेश्वराः सप्तलोकेसत्र
ह्माण्डं पंचाष्टकमतः परं देवयोन्यष्टकं चैव प्रधानं पुरुषान्तकं नियतिः फलतत्त्ववरं विद्याक
लान्तया मायाविद्येश्वरांतं तं स्वाराको शाक्तिगोचरं सर्वं सिद्ध्यत्तनात्याभामस्य आत्मप्रभावतः एत
त्समस्तेनरपटलनिर्दिष्टमार्गाशक्तिन्त्यान्तं सर्वं साधकस्य वशे भवत्यतस्य शिवरूपः साधको।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.तं.
टी. न.
१६२
163

जायतइतियावत् अत्रैवेयद्विश्वमस्यवर्त्तिनेतत्रदंडाष्टपीयन्यायोमितमिद्धीनांस्थितएवेत्याह ए-
वेत्येकमेवेतिपूर्वमयमेवमप्यर्मैत साधयेन्मात्रमेदेष्टोभेदस्यवेत्याख्या अथप्रमादिप्रागवत् सा
धनोच्चाटनवशस्याववशीभिशान्तिकाप्यायनादिविषयटपमादिकमेपूर्वंप्रमुक्तेनदपियथोक्तंदृष्टयात्रि
महत्कृतमयमेवमाजपूर्वोक्तन्यायेनेवजपलक्षणमहोमेनानाधितःसाधयतीतिसिद्धयएवाप
मेवस्ययथेवंवक्ष्यमाणाच्छत्वमास्यात्मात्मकपःसिद्धिलिंगमथ्यायोगएनसमाधकविषय
एतदेवदर्शनेनाविशदेवचक्रपोभ्यारविनेकवीरनिरूपयितुमाह अथैकवीरमाश्रित्यअत्रगणेक्र
ममलित जातियोगायुक्तेकृत्वाअष्टपत्रेकशयाय पूजयेत्पूर्वविधिना एकमेवदेवीपरिवाराय
परिहृत्येवक्रोणगणक्रमात्रमद्धितेवीरसाधकानांमुक्तिपर्यवमितंततमसिद्धिसाधनायोघतेपरमे
श्वरेपूर्वोक्तविधिनेतिमस्यावृत्तिनगात्रउत्पादितोक्तेनमेवेणक्रमेणपूर्वोक्तएवतेत्रेआराधना
र्थहोमोतेनविधिनापूजयेत्ततः शोकसंख्योकजपेहोमेचशतिजायुतंतत्परेस जपहोमाद्येनेन-
नः प्राप्यतेवमहाविश्वक्षमेदपरमेश्वर शोभातिचिंतितान्कामान्दैवनास्यत्रसंशयः एवंसाध
कस्मिद्धिप्रगुणेनाराधनप्रकारान्तुक्त्वाकलपप्रस्तावयितुमाह॥ अथयन्त्रविधानेषुअयोरयोज
येद्यदा अथाहंकथयिष्यामितेदेकाग्रमनाःशृणु तत्र द्वात्रिंशदक्षरंमपुक्तंचक्रमालिख्यभामिति
नाभिकेमरसंपुक्तंसममेतद्भवाननं गोरोचनात्मसंपूर्णंसिद्धालक्तकमश्रुतं दूर्वाकाण्डेनदेवेशिहवि
तेनसममालिखेत् सिद्धःसिद्धार्थकेवलक्तकेनवामिश्रांगोरोचनाकृत्वाद्दूर्वाकाण्डेनलीहृततस्थूल
माद्रेलिखेत् सिद्धालक्तकमलक्तकविशेषइत्यतेसिद्धाभावतीवडिकातन्यादाद्रहितकमम १६२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नेतिन्ने प्रथमस्य च करस्य विद्याराजेकर्णिकायां बिंदुनादसमन्वितं शान्त्यवसाने देवेशेन स्मिन्नाये समालिखेत् कथमुच्चैर्वर्णारोहेन यनाद्यन्तरोपितं ईकारं वेष्टितं कृत्वा ॥ विद्याराजेन वाग्भवमंत्रेक र्णिकायामिति द्वात्रिंशदक्षरवज्रनाभिगतकमलकर्णिकागतमिति यावद्बिंदुनादशान्त्या अत्र लि पिक्रमेणालेखितव्या तासां वायमन्निवेशः साध्यमिति तन्नामैवं वाभिदधन्नाशपस्य वाचकाभिमन्त्र शोध्याकृतमिति स्वयति कथमथ अइ तिन वाग्भवबुध्यनुः तत्र वस्य यो ककारषकारेण तयोर्मध्यइति काडतेवस्य षस्य प्रथमभागेन यनेनत्र अन्तेणा पूर्वोक्तेन मंत्रणारोपितमिति सम्पुटीकृतम् ॥
तत्र वनेत्रमंत्रा वर्णाणामाद्यं वनुलोमक्रमः पश्चादनुलोमक्रमइ तिसंप्रदायः ईकारं वेष्टि
तेकृत्वेति मायाबीजमालिख्यादौ क्रोशेनेत्र मंत्रसंपुटितं तत्साध्यनाम मध्ये लिखेदित्यर्थः अत्र वायं

प्रस्तारः अत्र चतुरश्रस्य स्थानस्तार्थेनवनदापिलिखनीयमेवमन्यत्र इत्येकार्णिका
यालिखित्वा ॥ अरकस्यानिवेशयेत् पूर्वोक्तेवज्रादेवि पूर्वोक्ता अरुणाद्याय यथाक्रे
कमेत्रा तत्स्वरूपाः साध्यास्तेभगवत्सगुणवर्णनेन वृत्तराग वत्तयेत्वा स्वायात्राय तं
इर्भेसाध्यमालिखेत् साध्यमिति तन्नामकथं भवगर्भेत्र तत्कृत्वाईकाराख्येन वहृद्ये
व शीलारांस्तु वर्णारोधानयोगमसमाश्रितः मंत्रहृदयाणवः तत्पूर्वसदेवीमंत्रसात्मकत्वात् तस्य गर्भम
ध्येतदिति साध्यनाम कृत्वा पश्चात्तत्परिवर्ति मायाबीजमेकेनेकारेणाधाय वहृष्टयेत् तदीदृग्मितिक
नेत्युक्ता विशेषितं साध्यनामैकानि विष्टादेवी मंत्रान्तरमध्यमालिखेदित्यर्थः अत्रमेदक मुदाहरणा
एवं चोशाहृत्यनेशाह स्वामस्य च प्रथमकुटिलमायात्मनि मध्ये पतल्लिखनीयं तथाभूते वैतदेकेके द

स्व.छं.
टी.न.
१६४
164

वीमेत्रात्तरं मध्यकर्णिकागतमेत्रराजं मेरुलेख वीदिक्रमेणाग्रासनिवेशयेत् ध्यानेयोगसमाश्रितः इति
भगवतोदेवतानां च स्वरूपं सिद्धिसमन्वितं यथोक्ताकारं ध्यात्वा तत्रापि च भावयित्वा लिखिस्यादिति देवी लि
खितमेवमेतत्सर्वचक्रं ॥ ऊर्ध्वे वेत्तस्यैव प्रोंकारमाणवानेन द्विराष्टकेसाष्टोवहिः कोकारादयाश्च
र्धैः प्रोक्ते रेहिनाङ्गुलिते कृत्वा पुष्पधूपैः प्रपूजयेत् । इद कर्पूरं प्रतनेन मध्यमन्त्रात्मभूतिसर्वमेत्रेर्येण्या स्या
नेयथालोकात्मसंततमेपयत्तेश्च । वेष्टयेश्रुवतस्तुमरं अतिव्रंगतसम् पंचगणिक मत्रेणावेष्टपित्वावरा
नेने सिक्तेनमध्येनम्धान्ताद्मध्यनिधापयेत् सिक्तेमधूच्छिष्टैस्तोत्रैसात्त्विकेस ।
वीषपिरससारभूतमिति तन्मध्येस्थापनसाध्यसाध्यायतनास्यरहाविधुः फलमाह
यदामृत्युवशाज्ञातकालेनकलितमालिखेत् तस्यमृत्युर्न जायेत इमोवेभैरवभैरवो
वदीदिव्यस्यादोषोक्तः प्रस्यावपश्चाद्देवत्या ध्याहार्यम् तेनकालापिकारशोकेरस्यवा ।
रिष्टस्थिद्दितेततनपवपकोन्तरमृत्युशान्तसमिन्देहप्रतिष्ठिते तत्रैवकालमृत्युस्या
श्रुषास्ताराविवः स्मृता इतिस्थित्याश्चारान्तुशाकेनाश्चानेकालमृत्युनाचैकेनाकलि
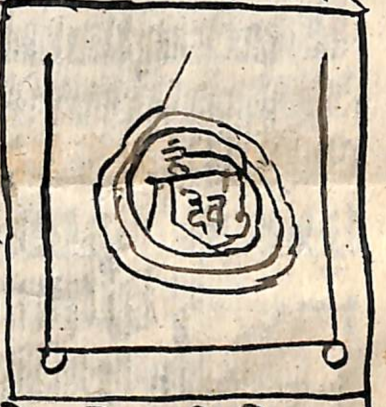

तेसाध्येत्तात्वागुरुरिसोरह्यायदासमालिखितदातस्यमृत्युः कोपिस्यादितिभगवतेबोक्तमेतदितिनाम
मशायेत वोलिपिमात्रात्कथमेतज्जवतीतियतः श्रीसर्ववीरश्रीभर्गशिखाद्यपितमेस्यालिपिरपिपरा श
शक्तिसमरूपेवातोभवैतवेश्चतिस्तानन्त्वात्मत्युमेवेतन्मेतवमृत्युरूपेणप्रकारान्तरमाह कपालीशस्य
गर्भेत्वनामयस्यसमालिखेत् भूर्जपत्रेवरारोहेरोचनायारसेनतु शेकारपटमध्यस्थरोपितेनयनात्तु
दैः वोषडजातिप्रयोगेनतत्स्यमृत्युर्नजायते कपालेशः पूर्वोक्तः तस्यगर्भेप्राग्वत्कथमध्येकोहस्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नाम ॐकारपुटमध्यस्थमाद्येन योगेॐकारसंपुटीकृतेन तथा कृते च समस्तं पूर्वोक्ते चानान्ते रेः वौषट् जातिप्रयो
गेन पश्चात्कृतेनोपलक्षितेः रोधितमिति शास्त्रवदनुलोमप्रतिलोमक्रमाभ्यामाद्येनयोः संपुटीकृते दे
गिविशेषानुपादेनादष्टाशुद्धिविमृतेन दोच तथैव सन्निवेशो भवति अत्र च पारवद्दूर्वाकाण्डलिखनेपूज
नादिलौढमथ्यनियानपर्यन्तं सर्वमनुमेन योतदास्याघतरोपितस्वोदाहरणमेव परिवारस्यमेखाष्ट
कायेन स्य कपालीशाविधारानाश्रयेणारक्ताविधानेन मरुसजयपुञ्जशमशागात्कर्मान्तरसिद्धिमापयत्रकः

ॐ हुँ मः वौषट् ॐ हैं ॐ हीं मेवामनु ॐ

मण्णादिशानिदेवः शिवाहूतन्तदेवपीसाधनामविदर्भयेत अनन्तलारोमथश्वार्य
साध्योरोगुनियोजयेत् शिखाहूतेन शिखिवाहनमन्त्रेणापूर्वोक्तेविदर्भयेदि
ति अभिधेयं भवेत्सर्वेन नो मन्त्रः स्वकुक्ष्वेदितिशाखोन्तरोक्तश्यिस्मारविस्मरमन्त्र
ऊर्याटनलाङ्गुरफलदैककत्रसाधनामाहुकुर्याधीयातियाज्ञयुक्तियविदर्भितेमन्तदाग्नेयमण्ड
लोनस्यवश्मण्डलमध्ये ऊर्ध्वाग्नेयमण्डले त्रिकोणान्तद्दृष्टिवायुमण्डलषट्कोणवर्त्तलमन्त्रयस्यलिख
ते तस्यैव जायते देहः वायुध्मातानिर्दीपितत्वादग्निवर्णो मध्यगतात्तत्वाच्छिखिवाहनविदर्भितत्वाच्च कि
शिखिवाहनविदर्भितत्वाच्च किं शिखिवाहनविदर्भितमात्रमेव नाम आग्नेयमण्डलान्तः क्रियते तत्तन्मात्रे कि
न फट्कारान्तेन रोधितेनैव दृशोस्य च क्रमस्य सन्निवेशः फट्कारान्तशिखिवाहनबीजविदर्भितमितिव्या
ख्यानमसत्त्वयावाक्यार्थस्य भावावेदतल्लाविवानानेन तं चमेत्रनाशुमूलस्विनापतत्त्वक्रममध्यगतमेव ज्व
लितंचिन्तयेत्साध्यादिनानोसमस्ते यदि तत्सस्य तत्क्षणाज्जायते दाहो भैरवस्यवचोभवेत् क्रोधराजप्रयो
गेन मारणमाह क्रोधराजनिरुद्धेन श्मशानपटमध्यगे श्मशानदलिनालेख्यविषरक्ताग्नितेन तु यस्य ना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.न.
१६५
165

मवरारोहे हूं फट्कारविदर्भितं मारयेति ममायोगात्क्रूरजातिसमन्विते म्रियते समरात्रेणायोरस्तामि:

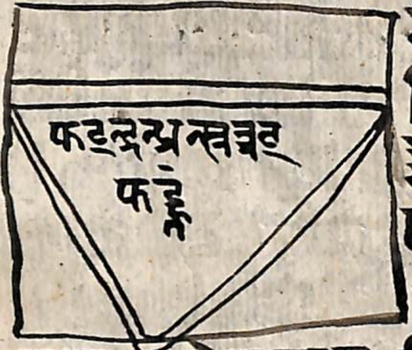

सुवति: सा पीतिशेष: श्मशानात्पलि: श्मशानाद्दलि: श्मशानाङ्गारस्तेनप्रेतवस्त्र
विषमिश्रेणमषीकृत्वा श्वेतपटे वाणेयस्यनाम हूं फट्कारेकृत्वापश्चात्सागुकेन
क्रोधराजेननिरुद्धमित्यायंतरापितेनतनापि मारयेत्यनेनयुक्तेनतनापि क्रूरजातोऽहं
फडित्यनेन समन्वितेनलिखितोपि समरात्रात्म्रियते अत्रचायंप्रयोग: अत्रश्रीक्रोध
राजरूपशत्रुसंहारोचितं प्रयोगचिंतयुक्तशत्रोस्तमनायविकरालप्रयोगमाह विक
रालप्रयोगमाह विकरालेमहादेविऊर्ध्वपादि:याममस्थित: मध्येनामसमन्वितेदेवाशीहूंफट्कारविदर्भि
त: नतामयत्यत्नेनयस्यसाध्यनाम:श्रीमत:हूं फट्कारविदर्भितस्याविकरालाख्यामंत्रविशेषश्चते
हिमवत:श्रीकपालपश्चालिखितेनतस्यामावृयत्नेनहलेपेवनतमेतेवामयतीत्येशु:पाठ:किमस्यनत
मणामित्याह स्वं देवदत्तं हूं फट्स्तंभयहूं फट् अत्रचश्रीविकरालस्वरूपं मुखस्थितस्य साध्यस्य नाम
वृद्धितचामक नेनास्थितविंतनीय अत्रचायंप्रयोग: अथमन्मथप्र
योगमाह मन्मथेनयुतेकृत्वासाध्यनामवरानने भवाधेस्वाहयातेनवश्यानसमन्विते अमुकात्र
वरारोहेहितदिशाभिमुख:स्थित: अमुकस्यवशयातुजपहोमोसमाव
वेशन समाहात्दशमायातिइतिशास्त्रस्यनिश्चय:॥ पूर्वोक्तेनहवऊौ
कारसमुदायन्मनामबिंदुकेनपिंडात्तेरणमन्मथेनयुक्तेघ्यत्साध्यनाम
नदेवविभजतिग्रमकरतिअमुकस्यवशयातुश्येनदंतेस्वाहयास्वाहयास्वाहाशोहूंनांतेनांनस्यनयनेहु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वेटसाग्रणावपूर्वेणमेत्रोरकध्यानममलितमितितेसाध्यं धकेध्यायेत्‌तदवस्थितिदिगाभिमुखःसाधु
कोयदिमस्माहजपेद्धोमंचवशीकरणाविते देवः करोति तदासाध्यावशमायात्येवतस्यर्थः अत्रवय
त्रप्रकरणादेतन्निश्चितयदेवेविधिमंत्रलिखित्वासंपुज्यजपहोमोकार्यो मेघनादप्रयोगमुच्चारय
माह मेघनादावसानेतुनामयस्यममालिखेत्‌ यकारागतेमरुद्बमेत्रफाहितयालिखेत प्रेतस्या
नेनिधायतेद्भवेत्तत्रपूजयेत्‌ प्रतपृष्ठेवेतारोहतदिशाभिमुखः स्थितः तमुच्चाटयेतलिप्रदेवि
नास्यत्रसंशयः मेघनादोहूयधः विंडुमस्तदायात्मायकारेनिमविसर्गायकारमष्टौटतमिमामात्रायः
पतदिग्वलिखितभूर्जेनिधायतिश्मशानभूम्यंतर्गतेकृत्वातत्रेदृशेभूर्जेप्रेतोविभीतकान्तरिति
माथ्यराभिमुखः समाहितचित्तःस्थितमवश्यंप्रमन्यत्‌। सोमराजप्रयोगविभवार्थंवाह॥ सोमराजे
नदेवेषिग्रादिमध्यातमपुत नामयस्यममालिखवषट्‌जातिममलिते सन्निधायिविमयरस्यापये
त्वरस्पृदरि ममात्रप्रयोगान्विकालाष्टशतेनच अमाथमाथपिलाशुयूनेदविपुलंभवेत्‌ ॥ सोमरा
जोऽङ्कारःतेनसाध्यनामादि मध्यातमवयंहकलतिनामत्रआटोमध्येनचत्रिःसोमराजेलिखितानतेनाव
वेडनकृत्वालयेत्रसर्वन्निधायपूजयित्वासिकमिटितेतीरेतोदृशार्करायांचमष्टगोकृत्वाममदिनेयस्त्रिम
ध्यंतद्येवजपेदष्टमावसावसाधयितुमशाकामपिसाय पतिवशीकारोतितिश्रियवामोतिपुनःप्रोक्त
स्यक्रोधराजस्यजपहोमाभ्यांप्रयोगमुन्मादर्थमाह पंचांगेनपिशाचस्यक्रोधराजावसानिके सं
तोसमथत्र्यारेहविकृत्तानिसमलितो तन्मध्येजायतेसाध्योहोमेनचजपेनच पिशाचस्यविभीत
कस्यमूलकाण्डपत्रकुसुमफलानिपंचांगानितेमिंतेसमाहेश्मशानादिक्रोधराजकुफडेनसाध्यनामो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.खं.
टी. न.
१६७
167

अथार्थत्रिसंध्यमष्टोत्तरशतं यो जुहुयात्सोमो साध्यः शत्रुस्तन्मनो भवति पुनरपि तु यद्देवा किं तस्य·
सुजिह्वि पि माह मन्त्रेण यं प्रवक्ष्यामि तमेकाग्रमनाः शृणु भूर्जपत्रे समादाय नीरंध्रे निर्व्रणे समे त
स्मिन्समालिखेत्सम्यगष्टपत्रं सकर्णिकं तस्मिन्वै कर्णिकामध्ये साध्यनाम समालिखेत् संवेष्टोऽदि
तोऽतिविसर्गच्छेदेन कूर्पोदरे शणावृतानुसंवेष्य ॥ तत्कुट्टे तेन सिद्धिप्रदानेन सकलेन साध्यनामोष्टा·
दिशश्च कुर्वदावरणाक्रमेण संवेष्टा कर्णिकामध्ये लिखेदिति योजना कर्णिकावह्नितिपत्रे लिखेदिमा
न् पत्रेषु वर्णसमालिखेत् अष्टास्वपि किंच पत्राष्टकेऽप्यघोरस्य नाना यन्त्रान् समालिखेत् पत्रबाह्ये त्वाव
रणक्रमेणाघोरमेखलामित्यर्थः । एवं लिखित्वा शाम्भवन्त्कंठराख्यदिना एरण्डपत्रे संपूज्य विसर्जयेत् वह्न्यादे·
वदेवशरणं त्वामुपागते साध्यमिति यथा ततः पश्चात्तामिश्रकादिनासंवेष्ट्य वायसिना पायये
तीरनितिसमाजैवसनी साध्यस्य सर्वोपद्रवविनाशिनीऽस्त्विति कर्णिकायां लिखित्वा तन्त्रेऽष्टसु
पत्रेषु वर्णमेव लिखेत् तत्रापीस्यत्र निवेशः एवं पत्राष्टके पि लिखित्वा तद्बहिर्घोरमेखलावदघोरभट्टा
रकमेव विलिखेत् ततो घोरमेखला तद्बहिर्लिखेदित्यस्य सन्निवेशः अथ शान्तिकमाह आदौ अघोरवि
द्यां मस्तकस्थदेवतादेवतारे जन्मनाम नक्षत्रस्य अष्टोत्तरशतं नाम लिखेत् पुनस्तद·
रविद्या संवषट् तेन नियोजयेत् । नेत्रसप्तमातृगणीशीर्षिवचनमूले च लिखित्वा·
जन्मसमयकृतसाध्यनामान्तरेण यथा अघोरमेकेन ततस्तदेव केका तदन्तरव
वहितं भूदेवदत्तः इत्यादिक्रमेणालिखित्वा पुनर्वषट् स्यादिति ...... शाम्भवं वि
खेत् इमां चैतां संपूज्य समाहित्वा सितलकेन वतीरमध्ये प्रक्षिपेत् जायते परमा

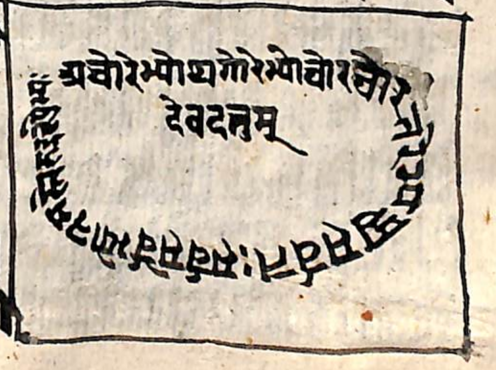

१६७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शांतिः किंच पुनरम्यन्निबोधमे कथं ज्ञेसंपुटमध्यस्थप्रणवो मयमेपुंते नामकृत्वा वर्णयेद्दिपश्चि
येन्मशरजेय ज्ञेमध्यनेनेआगवत्यानुलोमनपश्चात्प्रतिलोमेविन्यस्तेन संपुटीकृतेनाम पश्चा
त्प्रणवेन संपुटितं कुर्यादित्यर्थः मधुरत्रयं प्रागवदित्येव ॥ परां शांतिमवाप्नोतिमित्यनेन रोगोन बाध्यते
साध्यश्चसर्वथाप्रकृतिं यंत्रविलेखनमितिदर्शितं पुनर्मत्यन्त्रज्ञयप्रकारांतरमाह भूर्जेपत्रेसमादायरोचनाया
वाननेन अष्टवर्णाविष्टयेमध्यात्ककोणाननतः प्रिये शकारं चव्हकारं च लिखेच्चतदनंतरं पूर्ववष्ट्वाप्यका
रणमायाबीजेन संयुते अंकुशेनतिरुद्धेन तत्तोमन्त्रं विनाशिनीम् स्वच्छंदसहितां देवि प्रणवेनादिये
जितां वषट्जातिसमोपेतां कर्तव्यां न च विलंबा गंधपुष्पादिनाभ्यर्च्य प्रक्षिपेन्मधुरत्रये। गर्भसाध्यना
मप्रणवेनादियोजितामिति प्रणवात्गर्भीकृतं विधाय स्वच्छंदसहितां वषड्जातिसमोपेतां रहतोऽल्लेख
तिगर्भीकृतंनाम्नः प्रणवस्य बहिः स्वरोत्रवषट्कृतेपविष्टन्यालिखेत् तस्यतदंशनृगर्भे नरेरनुपि
कुर्वीत बहिर्विन्यस्तकादितान्मात्रकयायुक्तरेखाउपांशुभिः स्वरैरेतः कृतैः परिमंडलेन लिखित्वामे
कराणीपयदाह मात्रकान्तौरन्नमित्येतस्य सर्वं पुनः अंबाणावेष्टितमन्त्रमणवमाहसकारहकाक्षका
रैविष्टयेत् तदनुमायाबीजमन्त्रोकारगात्रिवेष्टयेत्ततश्चादग्धमुद्दिश्य क्रोंकारेणाक्रांतयेदितिशिवबहिनवा
कारासंगम्यनुसारेणावक्रमेत तस्य दर्शितं मन्त्रीपिण्डावेनत्पिककेन मर्दितं मधुरत्रयेयस्यक्षिप्यानेतस्य ॥
जायते परमाशांतिनात्रकार्याविचारणा निश्चितमतिनेनतस्य पुंकममभीष्टंसाधयत्येव ॥ अथवागुडिकां
कृत्वा कांठे बाहौ च धारयेत् यः तस्य ब्याधिर्न जायेत स्मरेवं भैरवोऽब्रवीत्। गुडिकांकृत्वेतिमत्रबद्धांक
नकादिभूषितां विधाय कांठे भुजे वाधारयेत् वा वार्थे गुडिकां विना विशिष्टमेत्राभिमन्त्रितं भोजनपानकं।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.छे.
टी.न.
१९८
168

मेणसततेक्रियमाणेनसत्त्वजिह्वविषमाह अतो मूलमंत्रेणैव वषट्कारान्तिसमन्विते भोजनोदकपानेन तु मं
त्रयित्वाथ ततः सदा न तस्य जायते सत्त्वभैरवसर्वबाधया ॥ नेत्रमंत्रेण तत्कुलनाथाय्याव षडेनाम्यो मो
जनपानेषु सततं समवहस्तो न सत्त्वं भवति ॥ अथ विषादिहरणं स्याधिसत्त्वार्थं समादिशति । अथाहि
नामहादेवि दूषितः सायको यदा तदा मूलमंत्रसमायेन मयोचितं तं योजयेत् । मूलमंत्रः श्रीकुलकुल
तेन समायोजनमेव टीकृततत्रेन हितदूषणाप्रशान्तिनिमित्तमस्यां तेभगवति विषशमनशमयकुरुफटपि
कुरु जालं तत्कुरुः प्रयोकत्व इत्यर्थोऽत्र योगाय स्मरेत ॥ आत्मनामेव तत्स्वरूपं कृत्वा वेणुदान्तं दृष्ट्वा कालवि
कटीं ज्वालामालोपशोभितं सर्पेल्लं लक्षणमानेः स्वगर्यं सर्वभोषणा एवं स्वरूपं समायेन सर्वकालिम
मग्रमं तेनाक्रान्तं महादेवि दष्टकं तु विचिन्तयेत् तज्ज्वालाभिः स्वदीमाभिः दग्धं संचिन्तयेद्विषं तत्क्षणा
द्देवदेवेशि निर्विषः सत्तु जायते कृत्वा नित्यान्तामर्यं प्रीतिनाशकटकादिस्य स्वरूपलान्वितं एवं स्वरूपश्रीकोट
राक्षसमेव च पिशाचहितदूषितं तद्विषहरं विषतोयलक्षणपरं किंच । गृहेष्वेवं विधिं ध्यानेन यः कुर्यात् सः मोघले
क्षणात् तेभ्यो यस्मात् स्थिरेभ्यः साध्यमित्यर्थात् तत्र भगवत्यस्माः यस्य ग्रहेषु समयसमयकुरुफट्ठ्न्य
तएवं मंत्राभिमंत्रितेनाम्भः कुम्भमात्येनासाध्यनाडयेद्विषं यथा ध्यानमात्रकं प्रतिविषशमनेकार
णाकत्वादोषपिप्रयोगेरस्याप्यादिशतिशंभुः अथ ध्यानेनाकुशलायदा कश्चित् रोगमवेत् तदा रोदे मेहा
देवि निर्विषं कुरुते क्षणात् दृष्टभक्तितु विषयप्रसादमाह कुमारिहितयं तन्नागिन्यान्तमेहेकतः मे
कार्णिकामित्यमूलसोमाङ्का मूलसंयुतं आमेर्योहीरमे पिष्टभक्षयेन्निर्विषं भवेत् कुमार्या खोषधिः
मफलावधावेतिद्विरूपापिनाशिन्या महारोगनामाद्वया महत्क्षीरपिष्टमिन्यकः प्रयोगः गोकर्णिका १९८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गिरिकर्णिकासोमाह्वासोमराजीनयोः सितेमूलंगोक्षीरपिष्टमिति द्वितीयः क्षीरेणापिष्टमथैतद्‌
तेन सह पानेनास्य योगक्षयहरत्वात्ग्रगदाह्वेन सम्पुक्तापिवेदित्यादि किंच गौरभस्य वनमूलेन
निर्विषत्वंप्रजायते गौरेभो भूम्यामलकी क्वचित्प्रस्रवणस्य मूलेनेति पाठः अत्राप्यामरोक्षीरपि
ष्टत्वेस्थितमेव अथ समारस्य मूलेनतन्दकेनतुपेषयेत् पानेनास्य प्रदानेनैतदा भवति निर्विषः
अथ समः करवीरके आश्वद्रमारोपकमिति प्रसिद्धे मधुकस्यतन्मारेयत्नस्य पाने प्रयोजयेत् नि
र्विषत्वंप्रजायते नभैरवस्य वचो यथा मधुकस्य समधूकस्य सारश्चोतेरभागाः तेद्वयोः प्रक्रान्तत्वादुदके
नक्षीरेणवापिष्टानस्यपाने प्रदानं यं मधुकं मधुयष्टिरित्यन्ये नेवुलासिकमूलेन पानेनास्य प्रदा
पयेत् निर्विषत्वं भवेद् विनात्र कार्या विचारणा नेवुलासिकमूलं नेवुवृत्तमूलमत्रापि गोक्षीरपि
ष्टमिति स्थितमेव यूष्पविषक्रमेण हेतुमगदगुडिकाप्रयोगमाह षड्बिन्दुपदादवनं रसं स्तनं शृतां तु का
रयेत् ॥ मधुरस्यास्य संयुक्तं गुडिकाकारयेत्प्रिये विलोहतंविषिता कृत्वा करकारेणेति पाययेत् नविषक्र
मते तस्य यच्छ्रेष्ठो महोरगः। षड्बिन्दुः प्राणिविशेषः पद्यविन्दुरेखा तत्पदी गुडिकाकारयेदित्यनेनेतरेतनर
तिविषप्रनन्नरत्नो चतिपाययेदनेनेतरयतश्चति चथाहार्यं विलोहतं समरणा ततनाश्चग्रागदप्रयोगो शेषवि
माह अगदाह्वेन सम्पुक्तापिवेद्विषदूषितः नविषं क्रमते तस्य इति शास्त्रेषु निश्चयः। एते चागदेषु
वाकेषु वाष्टयकरयक्ता एलीयगारुडकवीरावलामोटादिमूलविषयेषु निःशङ्कं प्रतिपादितनाश्रु
यमाने ष्वविसंवादिता भवतीति दर्शयमदलसुपमेहराति एवमन्येपि येयोगाः स्वच्छन्दे नतु विनिर्दि
ताः प्रदघाज्ञाविनानाचसिद्ध्येते नात्र संशयः स्वच्छन्देनेति सर्वैहिपरमेश्वरेण प्रवर्तितेयडक श्रीश्री

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं.
टी. न.
१६६
169

करणं प्रवर्त्तते सृष्टान्ते च विनिवर्त्तते तेन यत्र जगत् । इत्थमपि स्थिते सर्वं
जगत्स्थावरजंगमं महादेवं परमात्मानं सत्यमेतन्न चान्यथेति च एवा
र्थं भावितात्मैव भुंजीत सुधीः पाटलिकी संगतिं वृहत्स्य च काला
ग्निरुद्राच्च भुवनानां हाटकेश्वरान्तानां दिनाथ पटलीकृतानां [illegible]
ग्रथनेति कृतेति शिव । माधीनां मग्नाद्य— माधीनां मूलकर्त्तेन
न पद्धवां पटलेन महादेवमुपास्महे ॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्योते न-
वमः पटलः ॥ ॥ अथ कालाग्निः शिवं प्रणम्य धाम सर्वोत्त
मं भासमङ्कुरितं लहर्यां यस्य यस्याविलीनं मेयं वेदनं अथ यतिपरा
मात्मनो भुक्तिमुक्तिदं जयति महाभैरवः श्रीस्वतंत्रः नव
मपटलोपात्तकालाग्निविन्यादिताकृतात्मनाथस्य रूपाववोधार्थं
श्रीदेव्युवाच अथापि तु महादेव सूचितो न न वर्णितः कथयस्व प्र
सादेन साधकानां हिताय ते पारमेश्यामपामृपापः प्रवेदयितव्य यथा अभिमति नवमपटलोप
क्रान्तो भुवनात्मा साधकानामिति भुक्तिमुक्तिं च साधयतामाचार्यादीनां मतत्वमनिर्णयम् श्री
भैरवः अथातः संप्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै अथानमिति भुवनस्वरूपं सम्यक् तत्तद्भुवनेशाधि
ष्ठितक्रमेण प्रकर्षेणैव न त्वेनवक्ष्यामीति श्लोकार्थः । अथ कालाग्निरुद्राधः कटाहं संव्यवस्थितः को
टियोजनबाहल्यः एष्याः सर्वतन्नाहूनलानदीर्घ [illegible] आगनेवस्थितं कालाग्निरुद्रभुवनमादानस्था १६६

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यः कथ्यते ब्रह्माण्डकर्परः कटाहश्च वर्यच्च निमज्ज्योन्मज्जते कुष्माण्डं बाह्यस्य च नन्ताकिं च तस्योर्ध्वं भुव
नानि नवनवतिकोटिसंख्याण्युक्तानि सहस्रैकं कोटीनां समर्लक्ष्याण्युक्तानी सहस्रकं श्रुतेयान्य
थहेतानि स्वर्गाणि च तथैव च यानि चापि संख्यानीत्येवमादीन्यनेकशः तेषां चैव नायको रुद्रश्चैव नतः
परमेश्वरः। तस्य कटाहस्योर्ध्वे एकैककर्परं कबाह्यस्यार्धः नवनवतिकोटिसंख्यानि स्थानानि हि विंशतिनां भुव
नानां ब्रह्माण्डनां च तानि सामान्यत्वं भुवनपतेर्यथा तत् श्रीमालिनीविजये ब्रह्माण्डप्रकृत्यष्टकं चापि कृतमष्टय मध्य
मसंख्यानमिति श्रीकण्ठसंहितायामपि ब्रह्माण्डकोटिविस्तीर्णमित्युक्तं यत्तत्कोटीकालाग्निस्थ कालाग्नि
रुद्रादयश्च तु कालाग्निरुद्रभुवनस्वामी पादाद्यैः पार्थिवमनेन भुवनत्वेनोक्तं रुद्राणां नामित्यत्र चाण्डशतेन भु
वनान्यपेत तेषां च कालाग्निं ब्रह्माण्डकवाटयामध्यवर्तित्वमिति व्याख्यातं तद्दनागामिकं स्वयं कोलि
नेमित्युपदेश्यं यतोऽनेन भुवनस्य पञ्चमत्वापि शतरुद्रमध्यवर्तित्वेनाप्युक्तं तायो भागमन्तनत्वमेवागमेषु
दर्शयतेत यथा तत् श्रीमालिनीविजये तत्र हि: शतरुद्राणां भुवनानि दृष्ट्वा पृथक् पृथक् रुद्रपञ्चकमप्यत्र नेतःप्रय
मस्तेषामिति तीहास्यैकादशभविष्यतिभ्रनाथोऽनेन पृथक् स्थितः सर्वाधस्पृष्टो तेनयासास्थितः सोम
नामृद्भिशानवाधारस्तत्पृष्ठकाश्यैतन्स्थानेन रमेवन्मकोभविष्यति अण्डशतस्य च भुवनवाचिकत्वमत्र
सिद्धमेवमपि पृथग्भुवनशतेनुपादानयाः स्यात् वक्ष्यमाणेन च ब्रह्माण्डवर्तिभुवनमानसंख्यामध्येनेन भु
वनस्थानस्यानुद्देशात् कर्परिका कालाग्निभुवनयार्मध्ये नेन भुवनत्वमपि त्वयः कर्परिकाबाह्यस्थ्या
गेयः स्यशतरुद्रलोकमध्यारूपलतदिव्यप्रपञ्चव्याम्यानेन ब्रह्माण्डाश्रयभूः तस्मात् एवानेन तच्छतरुद्रवा
ण्य स्पमगावतः श्रुत्यां सर्वब्रह्माण्डायोवर्तिनिर्मलाभुवनत्रुद्धिरुद्रकोष्ठ रुद्रभुवनैः महाभ्यांभुवनटी।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.तं.
टी.८.
१८
170

ह्रायां मेपश्यत्पतन्त्यात्, गेन शुद्धेन शुद्धानिलेश्वमयो हैके: सद ऊर्द्ध्वं लोतर्कयंति परिच्छिंदंति विश्वमि
ति ऊहकाः कीदृशाः ऊहकेविनाद शक्त्याधाराश्रयैरेव शक्तिः पारमेश्वर्यैव विश्वमिति मूलन्वादाधारप
बाधारस्तदाश्रयैरेव शक्तिविश्रान्तेनिमित्तकेवोहकास्तियतः कीदृशाः केशव्याद् द्वाविंशत्यधिकमाया
कोटिकोटिपरीवाराश्चैते पञ्चगुणान्विताः दिव्यांगनोद्यमसंकीर्णाः शुभमंगललितत्तोणः सुश्रोत्र
नप्रदीकाशाः स्वोरणाद्यालमंडिताः किंच नतमद्भुतानिंतःकुर्वन्तुकाङ्गुः वमनऊर्जे रमनेतत्रतेवी
गुः नारीभिः सहलीलया भुवनेषु विविधेषु योन्याकारेषु संस्थिताः अनेन सौलाभोगाशयान्यमेव
षा भुवनानामुपोद्बलितेन तस्मिन्सा भुवनान्येवमुक्तानि भुवनानां स्वामिना तत्प्रायेभुवनानीतिया
सुपक्रान्तानि तानीदानीं नतभुवनमध्यगतेषु भुवनविशेषेष्वेवं सप्त हाटकाख्यलक्षणामाश्रयत्वेनोक्त्वा व
बदीद्वायो सर्वाणि शुद्धिमायातितानेनैव विशोध्यंते स्वामित्वेनेन भट्टारकेदीस्वशतिभोगाष्टत्वानि
बलितेन तदपि हिमाऊहकाः न भुवनानि चान्तानि शुद्ध्यन्ति निभागादत्तेन वयकानि भवंतीत्यर्थः एवम
वबोधनज्ञापितनमुवनशाखादिद्वारेणैव भुवनशुद्धिमेवत्याशोधनेनचोपस्थानादि एवं विधिमश्चैव
निपवकर्ष्ट्रिकायाबाधेनतभुवनततनस्व अथापरिष्टात्कालाग्निः श्रीकूष्माण्डेन निवेशितः अधिका
रेश्वरूरुतेनेतदाज्ञानुविधायकः अनेकरुद्रकोटीभिरुपेतस्तिष्ठति प्रिये ॥ तपरिष्टादिति कटाहस्यका
ले महार्हकृतवीथ्रिः यद्यपि पूर्वोक्तनीत्या स्वतंत्र भट्टारकमयत्वादिदस्याधोधारप्रविभागेनास्तितथापि
नदिच्छैवानन्तमुख्यशुपदेशोपदेशकानामस्यामित्यसमामितः क्रमः कालाग्न्यादिश्वपर्यन्तेभैरवमयः
नाद्यापकापि तदिच्छैवतथा विभाति न तत्र तत्र तथा तथा मत्रितिष्ठः एवं कटाहस्याधऊर्ध्वं भुवने १८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पत्नुक्ताष्टरश्मागांतितिर्णीभुरूपक्रमते ॥ अथतोसंप्रवक्ष्यामिश्मांगोशिवनिर्मिते योजनानांवरा
रोहं तथोपक्रमतएव यथाभवतितच्छृणु तत्राद्यकाष्टशाभभगीगेमहास्थूलोविभाव्यते द्विपञ्च
भागामहतोभूतादिःस्थूलउच्यते रहःयोगिनः प्रतिविम्बमेयमयोगिनस्तत्प्रकृतितत्त्वान्यभूति
मेवव्यवस्थामायायाःप्रकृषेध्याख्यात्कलाकालौरसुकेशकरूपत्वेनग्राह्यकशक्तिममात्प्रकृति
तत्त्वेतवेदमामामञ्जरूपमुम्भूर्ध्ववसोरकपाठगतमिवसर्वमाणाशतिभात्येवकेवोद्विश्रकृत्यपिष्ठात्ववि
ष्णोःस्थितिधामतदिस्थंवेद्यरूपावद्यकाष्टशगुणस्थूलत्वमहतोबुद्धेः बुद्धिव्यवमायणरूपाख्यस
वेदनमेवयेनस्यात्प्रशोकप्राकृतरूपाद्वेद्यात्स्थूलत्वप्रतीतिमात्विकमेवएवंभूतान्महतोद्विपञ्चभा
गशतिदशगुणएवंभूतानामाद्विःकारणतन्मात्रेस्थूलःततभूतादिरहंकारव्याख्येयः तस्यमहत्तत्त्वा
पिःकोनमेवत्यत्वाजन्मात्रस्वरूपत्वात्मलारूपतयातःस्थितहङ्करूपवाभिलाषास्पदीभूतस्माद
मात्ररूपस्थूलत्वेवेतत्थाप्यवसायात्मनोबुद्धेराकारतयास्फुरत्स्थूलताथतएवतदेतदेतःकरणोक
परिच्छिद्यमित्याह। भूतादेपरिमाणचभावग्राह्येनचाद्दत्र नदीदशान भूतादेर्यत्दशगुणमुणीयाह
श्यतेरजः जालोनरगतेभानोपरमाणुःसउच्यते ॥ अणीयःस्वल्पतरभूतादयेतयानदशगुणस्थूल
र्वत्वपत्वात अथवपरमाणुस्ताकिंकोपगतपरमाणुविलत्वाणिदृशास्तु अष्टानापरमाणुनांसम
वायुस्तुयोभवेत त्रसरेणुसविज्ञानत्सत्यसरजउच्यते समवायसंघहातेनतसत्रसरेणुःपरमरजयति
नामद्वयं त्रसरेणवंअष्टपत्वष्टैवालाग्रेनविधीयते वालाग्राणितयात्वष्टौलिक्षितिपरिकीर्तिता
लिक्षाश्चाष्टौविदुर्यूकाःयूकाश्चाष्टौयवोभवेत अष्टौयववारोहेपर्वाङ्गुष्टमथ्याङ्गुले द्वादशाङ्गुलमानेन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं.
टी. द्व.
१७१
171

वितस्तिकालं ड्यपते यानद्वयं भवेद्धस्तश्चतुर्विंशतिकांगुलः। बालाग्रादीनि प्रमाणविशेषाभि-
धानानि पर्वेणो गुह्ये अंगुलमिति पर्यायः। वितस्तिश्च तालः चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो नालिकायुगमेव च य
युग एव दण्डो नालिका युगमिति च नाम एतत्सहस्रद्वयेन क्रोशः समभिधीयते। क्रोशद्वयेन गव्युति-
गव्यूतिद्वयेन योजनं एतत्प्रकृतो योजयति अनेन परिमाणेन योजनानां यच्छतानि सिंहासनं महा
दीप्तं सहस्रद्वयविस्तृतं सहस्रमुच्छ्रितं तस्य तस्योपरि कालाग्निः महापीठस्य मध्ये तु तिष्ठते तत्र देवेश
कालो द्वादशलोचनः तिष्ठते प्रकाशानेकप्रभो मानं प्रमाणतः। सितरक्तपीतकृष्णश्च चतुर्वक्त्रो महा-
बलः ऊर्ध्ववक्त्रमस्यानुन्मीलितं भगवता दर्शितं माभूत् ब्रह्माण्डलोकदाह इति किंच रक्तो गोध्रककाल
घ्रपिङ्गभ्रूश्मश्रुलोचनः वक्त्रज्वालाजलज्वाला ज्वालामाला स्वजाज्वलाः ज्वलन्तस्याप्युग्रज्वालाः स
तीव्राः करमध्यगाः इत्येवाय ज्वलन्सर्वतनदीप्तो ज्वलज्ज्वालाभिराजितः दशबाहुर्महातेजा वज्रखट्वा-
ङ्कधारकः शरशार्ङ्गविहस्तश्च पाशाङ्कुशधरस्तथा कपालखड्गनागेन्द्रवरदाभयपाणिकृत् ॥
विहस्तो विशिष्टहस्तः अपि च दशयोजनलक्षाणि शरीरं भाति भास्वरं॥ एतद्धाम्बरत्नायाः प्रमाणेन-
न शरीरस्य प्रमाण्यागुरुप्रामनमानस्यासंगतत्वापत्तिः शरीरमानं ह्युदुक्तं किंच योजनमानेन भुव-
नेवास्य ज्वाले तत्र संभूतैस्तैश्चक्रवामिः रुद्रैर्ज्वलितशूलिभिः नानारूपविमानैश्च प्रज्वलद्भिः समावृ-
ते किंच ज्वालास्तस्यार्वांतक्रान्ताः कोट्यो दशचोर्ध्वतः तस्योपरि भुवनस्य तस्योपरिष्टाद्देवेश पञ्चको-
टिवितानेन न किंचिदित्ति वस्तु तत्र मोक्षपरिवारिताः। एकैकदा कोटिसंस्तदुपरि कालाग्निभुवनं कोटिः भु-
वनज्वाला दशकोट्यः शून्यपञ्चकोट्य इति समष्टमानं चात्र मध्ये अनेन भुवनपरिमाणसुक्तमिति म १७१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ऽनन्तमपि कल्पमनुभवितव्यमेव ॥ अतः परं वराहे हेमरकुम्भारिकीर्तिताः पंचमतोकोटयो दिक्षु कथि-
ता लक्षं तु दशवर्षशः । प्रत्येकं भीतिविनम्रपतन्त्वात्सानायय निलाकदाम्पादयेति ३ः यान्तु भवेनेति नरकाः क
थिता इति महासंहितासु रहस्य प्रथानमेव वस्यामिशनेन नश्वरानने चत्वारिंशन्मयो येन कथिते प-
न्महासंहिताशतम् नामतस्तु तत् अवीचीरौरवश्चैव महारौरव एव च तामिस्रश्चान्धतामिस्रः संजी
वनस्तु जीवने ॥ नदेते अवीचिविभिन्नयन्त्रः सूर्यांसन्त्र क्रोदमादिभिः हरेनुः प्राणिनो यत्र निर्विष्णेन स रौर
वः तामिस्रस्तमसाभिश्रः शर्वरी ध्यान्तं समः नयात्रपान्धतामिस्रस्त विभावितदिस्मृत इति श्रोप
रायानिरुक्ताः रौरवश्चैव तिमान्तिशयो महारौरवः यानना भिर्विनकल्पानोद्भवनर्यान नार्थयत्र समसं-
जीवनेमुहुर्भूयो भूयश्च जीवनेनतामसंजीवनसंजीवनो ॥ पद्मश्चैव महापद्मः कालसूत्रस्तथैव च । एते
च श्रीपरायां पद्मः पद्मसमाकारः स शीतो हिमकर्दमः महापद्मस्तथारूपः किन्तु शीततरो हिमोत्तरः का
लसूत्रोऽमितः पाशास्थितं टांकवेष्टन इति निरुक्ताः ९ सूचीमुखः पद्योपि सूचीमुखः शानीहृत्याग्रसू
चीवक्र विभेदक इतितत्रैवोक्ताः ११ महाकाया महानुवीरकायो यत्र १२ तरयोपि सर्वतः तरर
योगेनवामकृं तरयारानिरन्तरमत्सकं प्रथमः ख्वक्र स्तन्म यच्च पर्वते गाच्छतोऽङ्कः ख्वद् १४ अग्निज्वा-
लभूमश्चैव भूमस्तकमेव च भूम नाम स्वविख्यातः अग्निसंज्ञः ख्वक्राः किरन्ति गात्राणि वक्त्रायाराप्रे
ग्रह इति पद्यानिरुक्ताः तालो पितालस्तालवद्गात्रस्य विदारयति वल्कले इति निरुक्ताः धूमोदाहण
वाताभिभवनीय भूमकारानिःश्रयदेहेहत्वः धूमोमस्तकेयत्र स धूमस्तकः एवं भूमागणसारास ः
समस्रोयत्रोगोत्तमभूमागाः १६ कुम्भीपाकस्तथैव च कुम्भीपाकोहृदस्त्रोरः कुंभवन्तोऽत्मुलष्कावद

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्कं.खं.
टी.ह.
१२२
172

तितिक्षकः २० अग्नीषोमाङ्गरगाणिः अग्नीषोमस्य यस्मात्स नीलत्वो ह्युद्यवर्धति तमोगासोग्निसं-
काशो लोहोंगारनिकेतनमिति निरुक्तावोतो २२ लोहतालेऽङ्गलेऽथवच वज्रतेऽश्मशाकलिः एव
विधशाकनिर्भिन्नायत्रनाश्मेतेस्मदंशायत्रनमः संदेशेर्जनाः पीड्यंते २५ मीनोदगापरादेशे मीनाप
रयोरुदेशेमहन्नापदेयत्रमनाः पीड्यंते २७ वज्रकायस्य यत्रमहायातनानुभवतावज्रमयः कायः २८
मेदकस्य वराननेने यत्रमहासंतापवतिमेदोमयप्रशीरला २९ लघ्वग्नीवोमहाकायाबेतालावदवासु
रः लघुस्पवातिदीर्घवान्लक्ष्णामनीयमायगीर्ग्रीवाकायमहान्बाऊत्रमणीयः वेतालः ज्वाला
स्यभयानकायत्रवक्त्रवासुविकारोदारुणानलः संतापेनयत्र ३२ अग्नकायहृदयेश्वरग्नलग्नहृदय
हृदयस्य ३४ धूमगोमषकृत्तथा यत्रध्रमरमषकाश्चविषमादशकारिणः ३६ मथाहस्य यत्रतमोर
कवजना संपूत्वतेक्राथ्यांते ३७ कपालस्य यत्रकपालक्षिवाधूपाःजनाः पश्यंते ३८ तमकाववव
यत्रतमकववातत्रिविष्टान्यगानिपीड्यंते यत्रमहावक्रेः प्राणिभिर्भ्रमनेयत्रकर्मसक्लेश्वजनातद्य
तेभ्राम्यंतेव ४२ पीडनेश्च यत्रमहाशिलाभिःजनाःपीड्यंते ४४ उभौः एतत्रासामहाजलवरोभी
षणाः ४५ क्रकचःशूलमेवच यत्रक्रकचाक्रकचेरङ्गच्छेदनेयत्रवशूलारोपणाव अनेगा श्वागारोङ्गार
यत्रतापनाङ्गानिविलीयंतेयत्रचाङ्गाराङ्गारैर्महाग्निभिः संतापः ४९ प्रदीप्तमस्मिस्तवस्तथा यत्रवृक्षः गा
तागृस्य प्रदीप्तोन्यत्रयेनः संतापकृत्तापः शोषितोहृदयंकंयरश्च्मकःविपचशानपुलाश्चप्राणिनोपव
दशंति ५२ जलौकाबिलपूमकः यत्रजलौकाः समाश्चैः प्राणिभिरुपद्रवायत्रवधूमवकुलपूविल
भुजंगा ५५ सतमोजनपंकस्य सतमसन्तापकृत्याकःकेवलोज्वलितानलःजेतपंकोज्वलज्वालाग्र १२२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लेपस्तु छविशहृत्स्यति श्रीपापार्थानिकृन्तः घोररूपोऽतिदारुणः यत्र घोररूपाभीषयन्ते प्रतापवातिदारुणो
ये ८८ अस्थिभङ्गः प्रतिमोसः अस्थिभङ्गाः यत्र च प्रतिमयमोस देहिना ९० कवृश्चवत्मेध्याकृः यत्र
कृमेवकृत्लत्रमध्यप्रमध्यामध्ये च निवासः ९१ नलुकः परशुदाउः काकस्य च नेथ्येव च यत्रोत्लूकेर्भते
णपरशुनाच्छेदः दृष्टेन्दुनेकोकेष्व भक्षणोऽजनानां ९४ सोच्छ्वासमथ्य निरुच्छ्वासः श्वसनप्रायनिश्च छ
कृतकाश्रयः निरुच्छ्वासमात्मतोयानि रुच्छ्वासमलक्षणः ९८ वृकास्यश्चतथैव च अश्वास्योगोपलाद
श्च महत्ताहकानां गृगालानामश्वानां च मस्ताणार्थमास्ये यत्र जनाः स्वज्यन्तगावः पशवः पलेमामम्रे
तियत्र यत्र मांसादः सर्वदेहस्य सर्वमांसापकर्षकः १० अलोकोदहनस्तथा यत्र विग्रपानोऽस्या
लोकः यश्च दहनः नसोऽग्निः सततं समः सर्वाङ्गपरितापकः रत्नप्रत्योम्रहतिशोकः १२ श्ववक्त्रोष्ट
वाग्निश्च श्ववक्त्रः श्ववक्त्रवान् दवाग्निमध्ये जन्म यत्र १५ तारूपस्तथा यत्र तामस यक्ष्णपे जनाः तिष्ठन्ते २९
तमः तमः सन्तो महामोहस्थितेन मुगुणामोहकः १७ अदीनानिलयश्चैव भयानक कलुमर्पमयः १८ न
भपाषाणमेव च स्वदेहालकुअलज्ञाह पाषाणपतिविद्धविनः इति निकृन्तः १९ विद्रूपान्तपवाश्चैव वैरूप्यप्र
दपकः दपवट्टर्ल भाभिलषणीयजनदर्शने सम्भाषणाभ्यां दुःलाभिकाष्ठेर्दाहितो यः २२ विचित्रविचित्रयः
लया विचित्रस्थितिविकल्पवलरूपेण कुरूपेण रुरन्ध्यघत्रप्रलम्बगुप्सामन्दमायते विचित्ररत्नयत्र जन्मविचित्रमेक
मेवरूपम् २४ कृष्णपिङ्गलवका स्यः कृष्णपिङ्गलवक्त्रमास्यमत्तो विभीषणोऽयत्र २५ महिषाराहमस्त
था यत्र भीमे महिषा गत्तमस्य विज्ञास्यमाना जायते २९ कङ्कः कङ्कपवयत्र जायते ततस्तेतैलाद्यैः त
तप्ततैलमग्नाविनिषिच्यते यत्र ३०. अश्वनीहृष्टिमुद्रो हृष्टिमुद्रावशनी अशानि दृष्टोपायत्रोपरिहायत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नः ९२ मघलश्च मुसलवृष्टिः ९३ धूमातपः शीतरस्मकः तथैवैषशीपर्णोयांशीलः शीतनवारे।
स्व.स्क. भः समस्ततत्रतापकृत् ९४ धूमालाहित्येवच मुसमादिःकशाभ्रमादिसन्देशो पारिपीडितरस्मकः ९५
टी. द. क्रमकूरः कर्मीणाति वयःश्रोकः केवलाक्रिमिसञ्चयरस्मकः त्वम्ग्रायत्रजनो मध्ये ९७ फडित्वणा ।
१२१ नि शैलोहराजस्यलोहपंचपवव फडिःपादवयोनिगडःस्यहृलेकदण्डादिवेयः लोहराजः सर्वचवेया
173 यएव लोहपंजरः सर्वगात्रनिश्चलत्वोत्पादनाय ९९ तत्रभेदस्यारोगस्यूष्टिकः कालएवच यत्रतैनोदे
हस्यभेदःशूलेन यत्रोरोगजनावाध्यते यत्रसूचिकेः पश्यते कालः महत्पुरुषपूर्णः १०५ वज्रकणाः
कटाहस्थ तस्तवज्रकुणपतिताः कटाहपतिताश्च यत्र जनाः पक्वः यत्र तप्तलोहपट्टेस्वगात्रेवध्येन पच
वलोहस्तम्भ इत्यन्ये प्राक्तः यत्र तप्तलोहस्तम्भान्वलम्ब्य लोहपट्टकस्थ विग्रह इति १०७ मकलएवच य
त्रमकुलेस्थाने निष्छेदनयाक्लेशः १०८ घोरश्चाजगरश्चैव यत्र घोराजगरागस्यते १०९ महावे
तरुणीतथा दृतेरश्मोवितार्यते जनूवःस्वयपारिताः तस्माद्रसेन दीयताङ्गशीयानवेहन्मदेति विता
राणं पिपासार्तशाणांजलप्रातिजननं ११३ गृध्रश्चक्रूरश्चैवकुक्कुटश्चप्रमर्दकः । गृध्राद्यभिपरिरक्षप
हिमकलापेनचनारः ११४ कर्दमः यत्र कर्दममध्येमग्नाजायते ११५ कुट्टेरश्चैव लेवाष्टावज्रनासिक :
विपिटः खेजरीटश्च डुंडुमणूकवकूलः लम्बोष्ठश्च पतहूपभयानकशाणिवकलानरकाविजरीट
एतन्नामकोपक्षातकपत्तपूर्णाः १२० शबलानीलवच शबलाविविधोनीलोनीडायत्र १२१ काको ।
विषमकाकपूर्णा १२२ कङ्कमुखश्चैव कङ्कःमर्दशास्तदाकारमुखपक्षिमयः १२३ शिवारावस्ततःप
रः यत्र शिवाभिरारवैर्जनाम्रास्यते १२४ गगनादोमहानादःसिंहनादस्तथैवच सप्तार्थीः १२५ महाहृदस्त १२६

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्थानको मृत्तिकाकीटसागरः ग्रहा अतिकृशानका खजलचरविशेषास्तिमिङ्गलाः प्राणिनस्तेमहा
नोयत्रतथानकइतिमहानकः मृत्तिकामयः सागरः कीटसागरः मृत्तिकाकृमिबहुलः मेध्यसाग
रः यः श्रीपराशरोमूत्रविष्ठालालानीरीपूर्णासृक्तनष्ट... २१ अवाक्शिराः अवाग्ध
शिरऊर्ध्वपादोयत्र २२ विपरिवर्तिः विपरिवर्ततेभ्रमतामध्यवर्ततेयत्रयत्रजनोऽपरायोत्रित्रिवासः पि
पासातिनभूतापीडितोदराइति २३ यन्त्रपीडनकस्तथा यत्रतिलवज्जनायन्त्रवत्पीड्यन्ते २४ ग्र
न्थिलेपस्तद्वत्कूपः गलितत्रपुताम्रायत्रगात्राणिलिप्यन्तेयत्रचनारकोगवदूपः २५ इक्षुयन्त्राः येत्र
वजनाः पीड्यन्ते २६ गिरिश्लेता गिरिसमभारावाभिर्विषलतनाभिर्येत्रजनाम्लाड्यन्ते २७ कण्टकटश्चि
त्वात् नत्रामसहाकठारपाकप्रयोतिविषमः कूपः २८ तप्तवालुकपवच पतन्तिनसामस्त
वालुकामुपानीयमसः सञ्चार्यन्ते २९॥ तदेतत्सर्वतायरशास्त्रनसप्याताः । एतेतिवारनरकाश्चि
कोणाः परिकीर्तिता नरकदेशानानेमस्थानतश्चिकोणत्वमित्यर्थः एतेच ॥ अस्यानक्रमेरनानोचक्र
तिनायातनायतं । असदेकादशपटलवस्तमाणानामसामान्यविशेषात्मनः स्वस्वाश्रयाद्धिरुकु
नेनतकः त्वानुभवः विशेषतस्तु ॥ निर्विशकमेकनुणां निर्विशकमेपरस्वधादिके प्रायानानिवार
णायाप्यनिवर्तमानानां अत एव प्रागर्जितादेवपापसंस्कारान्नरपिपासापिनइत्यादरइत्येषाम् निर्द
यस्वजातीनापरहिंसारतात्मनां तथा परदाररतानांच विशेषतः शिवशास्त्रस्यदूषिणा देवद्रव्या
पहर्तृणां ब्रह्मस्वमपिहृत्यातिनां गोब्राह्मणवधकृन्नराणामिह विविधमयातीनि कृतनप्रकारेत्रतीति
कृतघ्नाः मित्रविस्त्रम्भेनास्वामिनत्रेतीतिनिष्ठालाः मित्रविस्त्रम्भयातिनः किंच सवर्णाभूमिहर्तृ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.खं.
टी.द.
१७५
175

णां शौचाचारनिवर्तिनां दयादिगुणहीनानां पापेषु प्रवर्तमानानां नरकाप्राप्तिमाख्याति स्वकर्मप-
प्रवर्तिनो शौचमाचारश्च निजमार्गे योऽयमन्यथा किंचिदत्र स्वीयस्य ताच्छुद्धिः सा शुद्धिः शौचं दर्शनेन
शुद्धिरस्य शुचित्वं सम्यक् निर्विकल्पो भवेन्मरणं स्यात् इष्टानि निर्विषयत्वं स्यात् जिह्वाजेतापवीनेनेत्यादि
पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति यथा योगशरीरमनोवाग्विषयत्वं यस्य प्रतिदेवाकर्मप्रवर्तित्वं यत्र शास्त्र
विरुद्धाचरणं प्रकर्षेण करोति योगाश्च तेषां पापानां तदुचितं नरकमेवेति येन तद्विपरीतास्तु शुभकर्म
रतालोका नरके न पतन्ति हि यच्च तेषां सर्वमपि शुभं कर्म तत्स्वभावेनैव सात्त्विकं यथावत्सु स्ववशाः ॥ प्र
नष्टपूर्वशौचास्त्यार्थानियताः सर्वे वास्तु लावाद्विवेचनाः इत्युक्तत्वाद्वाचिकादिकर्मणां तस्य सत्यं त्वेति
रहितात्व पतानिवाङ्मनःकायकर्माणि मुक्तानि किंच शौचस्नानमकल्कता दयालोलत्वं चयस्या
मो नरकान्नाधिगच्छति शौचं शमवत् स्नानं भस्मादिनापि अकल्कता शुभसंकल्पता अलोलत्वमिति
यचापलं शान्तो दान्तः प्रहृष्टात्मा वनदहंकारवान्समः अद्रोही चानसूयश्च परैश्वर्ये च निःस्पृहः
नरकान्नाधिगच्छतीत्येव शान्तो जितचित्तः दान्तो जितेन्द्रियः अनसूयो वेद्यपुत्रेषु पापाभावात्प्रहृष्टात्मा
निरहंकारश्च समः शत्रुमित्रादिष्वात्मवत्पश्यन् परैश्वर्ये निःस्पृहः सन्तुष्टः किंच अमात्सर्यमुपमानितं
शिवभक्तिरचापलं जपध्यानरतिः स्थैर्यं कार्पण्यस्य च वर्जनं एतानि नियमाश्चैव स्वाध्यायस्त्रिसंध्यता
सर्वत्राद्रष्टानत्वमार्जवं ह्रीन्मनस्विता तेजःप्रशान्तिः सन्तोषो प्रियवाक्यविवर्जनं समीक्ष्यकारि
तानि संयमनोऽहंकारनिग्रहः अद्रोहित्वसमाधित्वमकल्कोऽस्तानमूलता पितृदेवार्चने भक्तिर्गोब्राह्म
णाशरणपता अतिथौ होमो गुरौ दीनेत्रानि नोपयुज्यामन एकान्तेचरति मानमानमन्येव च तत्तृष्णा अप्राप्य १७५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रः परार्थेषु उदासीन्यमनागमः अक्रोधित्वमनाल्स्यमिति धर्माः प्रकीर्तिताः। शिवभक्तिर्मुलोध
मेः अवापलेकतेष्वविषयान्वृत्तिः विशेषात्तज्जपध्यानविश्रान्तो तेजः परानभिभवनीयत्वे अशेषानि:
मोण्यदर्शनतामनोहंकारयानिग्रहोपायत्र तत्त्वदर्शनेन परिहारः द्वेषो मिथ्याचारतामायापरिवेचने अ
कल्कः अपापचितः परार्थेषु सर्वचित्तेषु अव्यापारोमनसाप्यचिंतनेनौदासीन्यमिति आहारविषये अना
गमः इत्यागमः पूर्वोक्ताहारप्रमादिनियमात्तालस्यमित्यपादेयानुष्ठानोद्योगः एते धर्माः शमाद्याचाराश्च
तेषु यस्तेनाभ्यंतेभावान्मोक्षपतनायकल्पते। शिवभक्तिरेकैकमोक्षप्रदाकिं सर्वेणतदुक्तान्मानरम
हितायुष्मान् नरः पतितोपि तथा पापायेष्यते नेताः प्रकीर्तिताः शिवाचारेता नानुयामिकानाहि देहिनो
तस्मादेवंतु विज्ञाय मनोधर्मेनियोजयेत्। शुभपतनतुत्त्वनात्रमेरोहणायपापानाव स्यात इति शिवभक्तिमा
जोनरः पतितोपि मे इति श्रीकृष्णेन किंच। यस्य चित्ते समे शान्ते निर्विकल्पमकल्मषे मयानित्यमोत्तोकान्
रकाश्च न पश्यति। अकल्मषत्वात्पापत्वान्निर्विकल्पत्वात्सानिकोर्यहमा स्वर्गलनपश्यतीति निदर्शन
मात्रमेषणमनास्तीतितद्धपरमोरोकेवसमभावना। यस्य बुद्धिः समे भूत्वा सर्वभूतेषु पालको अकल्कवान्म
तस्यावैन नरकान्न पश्यति। अत्र सर्वतोनिवृत्तत्वान अकल्कवान् शोधाशयोस्त्वहनिनि विप्रः जितानि
येनेन्द्रियाणि मनोयस्यवशेस्थितं तज्जयेनजितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं सर्वभोगाभूरनेन सप्राप्यय
थेः एतदेव श्लाघते। स्वकार्यं परकार्यं वा यस्य बुद्धिः स्थिरा भवेत् एतदेव हि पापानि शोभाः उक्तकवाच
काः॥ स्वकार्यमात्मज्ञाननिष्ठत्वं परकार्यं परेषामात्मज्ञाने योजनमुपसंहरति अथेषतात्रिकोन्यायः क
थितस्तु समासतः अनार्क्किकानामेषांपरिमाणं नविद्यते तात्रिकः परमेशास्महिताश्चमिदः अनार्कि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.ष्ठो.
टी.८.
१७५
175

काः पञ्चसप्ततिनारकाः नादिप्रसिद्धाः प्रमाणमन्यैरीयावैः शिवशास्त्ररतायेनगुरुभक्तिपराङ्मुखाः पतन्ति वि
दोषेणनतेषाङ्गतिर्भवेत् उक्तमितिमयाराम नेत्रन्नेत्यर्थः एवेत्पंगणाङ्कंकाप्रहत्वमाह एतेषांनरका
णांतुस्थानानितन्निबोधमे पंचत्रिंशात्तनरकाः यस्मात्तदेव चतुर्भेदाः प्रकीर्तिताः पंचत्रिंशाश्चतुर्भि
र्गुणितस्तुद्वात्रिंशदधिकंशतंभवतीत्यर्थः तदाह। चत्वारिंशाश्चतेशतंत्वमात्मायांविकीर्तितं यस्मा
त् नेविशुद्धस्तगुप्तैतिपञ्चशाकाद्यमत्ताः। नेति तिचत्वारिंशदधिकंशतंसंख्याः ताश्चतिपृथ्वीकोताः
यरिवा। पंचत्रिंशद्धरावेतेद्वात्रिंशत्वाविशापिताः चत्वारिंशाश्चतेशुद्धतेदेतत्स्याद्वरानने अवीचिकुंभी
पाकारौरववर्ज्यंवृत्समाणांनामानोद्वात्रिंशत् यद्वा त्रिभिः शुद्धैस्तद्वात्रिंशच्छुद्धापवभवतिहि निर्विशे
षेणसामान्यमितिविस्पष्टमसामान्यशुद्धाविशेषशुद्धिर्विशेषणाणांवाराभीष्टत्सामान्यानांशुद्धाःसामा
न्यशुद्धिः ग्रहवायगुरूणांमामयः यस्पदीनास्यपापपृथक्तिम्मितंतस्याविनत्यनरकशुद्धिःकार्येवा
यस्यतुसंतेषणोति प्रवहूकचत्वष्टयेनशुद्धिराकाक्षिरणायात्प्रचहूकोत्रयेनयड्केचत्वारिंशत्म
मधिकंयतेषांप्रकीर्तितं द्वात्रिंशत्तत्रराजानोनारानराजेश्वरास्तत्रइति श्रीमालिनीविजयेकृष्माण्डरुद्र
शुद्धेश्चतत्कुद्धितमतिप्रक्रियाभेदाश्च तेषांनामानिवक्ष्यामित्रयाणांवरवर्णिनि अवीचिश्चैवविख्या
तः कुंभीपाकस्तदाहणः महारौरवनामाश्च अथ स्थानंतेषांनिबोधमे अधोमण्डार्धभागेषु संस्थितास्त
यथाक्रमं किंच यामितेषांप्रवक्ष्यामि यथावद्नुपूर्वशः द्वात्रिंशन्नरकास्तिस्रिर्यस्यातगर्भीकारणाख्या
मास्त्वेयत्यर्थः अत्र नरकेकादशगतमवीचिंविशायपृथिव्यां आत्मनाद्वादशादेविकुंभीपाकंविशाय्यत्र
महारौरवमत्रैवाश्चवेभवतसंशयः तातेनतानि पंचत्रिंशात्प्रवक्ष्यामिसमासेनवरानने अवीचिः क्रिमि। १७५

निवपोवसीवेनरगीनथा लोहस्थगाल्मलिश्रेवाप्पसिपर्वनपवच गच्छानसग्रुनिरुच्छामः शतिमा
मरयसथाः नमवपः तारकूपोजनलेपलथैवच॥ अनभूतात्रवीचात अवीचिरेव किमितिचयपदे
नविशेषतेनन पूर्वनिर्दिष्टासोऽहमिति कः सांख्यापिकाशसंगात अथ कुंभीपाकस्यापूयता अस्थिभे
दाः ककचच्छेदःकूपश्चापिकटकूटः वसामिश्रा हयस्तागुल्मपलेपश्चकीर्तितः कुंभीपाकस्यविज्ञेय
तोत्तागमिश्रनैथैवच समलोकश्चविज्ञेयः त्वरथारपशस्तथा अशातिश्चमतमस्तद्वादशैतेप्रकी
र्तिताः एकादशानविज्ञेयःकुंभीपाकस्यदारुणः महारौरवराजेशश्रनश्रर्धनिबोधमे कालसूत्रो
महापद्मः कुंभःसंजीवनस्तथा पाशाश्रीघकश्चैवअयःपट्टस्तथैवच देउयत्रःस्वमध्येचघोरहृप
स्तथापरः महारौरवपेतेषामुपरिष्टाद्व्यवस्थितः वसामिश्रऽतियःएवमेदकउमश्रयस्तगुल्लीता
तेउइतिमीत्तगमिशमितिकुंभस्तकुंभीरउतिमशानिरप्पशनीहृष्टिमुक्तावितिपराइतिदाणुयत्रो
देउइतिपूर्वेपुक्तः पदादावधीषणादित्रयमेवचोप्यतेनदा॥ अवीचोकिमिनरकानकुंभीपाकस्यदारुणा
महारौरवकेमध्यानेनर्भूतान्विचिंतयेत अथभिष्ठामिर्धामाना द्वात्रिंशन्नरकानावमानेचैवनिबो
धमे तत्रयोजनानां नवनवतिलक्षाणिएकैकस्योच्छ्रायः स्मृतः पतेच लक्षमात्रांतरास्तयाद्वात्रिंश
च्छाप्यनुक्रमात पवमेतन्मानेद्वात्रिंशत्कोटयोटयोनरकभूस्य॥ एतेषामुपरिष्टान्मध्येनवरान
ने योगैस्सूर्यगुणान्वितःकृष्मांडाधिपतिः स्थितः पषवक्रितितिलितिः समुद्दिष्टातस्मात्कृष्मानोलम
तः सोऽण्डयहद्रुदलोकः कृष्माण्डुमुहइस्टइतिश्रीमपरार्यानिरुऊः अस्यवक्रुकमेजनानुशामक
त्वात्कृरहपलकृरहपानिहनेनेवश्रीपराणामुकअतः समस्तनरकश्रुद्धिकृत्वेनरुद्धावणाकार्यैवम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ तं॰
टी॰ द॰
१२९
176

मत्रत्रिपु॥ नवनवतिलक्षाणि पुरं तस्य प्रकीर्तितं ग्रंथे तस्योपरि हाटकाख्यानां लोकं कथयामि समासतः।
ग्रामास्मवतालेच शार्करेच ग्रामभित्तिमत महातालस्य तालेच रसातलमतःपरं सौवर्णमष्टमे तेषु सर्वका
मसमन्विते विशेषणा मेतत्सर्वं साधारणं ग्रामसमेतात्सर्वरत्नादि दिव्यौषधिमासनात् वेश्मैर्यामातं
शार्करात्स्य हाणीय गुणत्वात भास्वरत्वात् महाभोगायुक्तत्वात शोभनातपत्वात् रसात्सादयुक्तत्वात् स
वर्णमयत्वाच्चैतन्नामानि यदुक्तं श्रीपर्ययोः समन्तात्सर्वरत्नानां खानय स्युः अष्टमे तत्र हाटकाख्य
तन्नीणामासेनतन्नते रसादि शार्करा तत्तलत्रनितरां भोगसंपन्नादितलमित्युक्तमत्र ग्रामाख्य
यावत्सौवर्णप्रमाणं कथयामि ते सहस्रनवकोटिमेकैकं तपुरं तस्य तस्योपरिष्टात्तथा। एकैकस्या
तस्येत्यं सहस्रपरिसंख्यया एवं पातालानामशीतीनामशीति सहस्राणि किंच स्वर्णाकाराणि सर्वाणि तेषां वे
भुवनानि च सर्वकामैः समन्तात्रिगुणाः सर्वधनानि च सहस्राकाशशालैः स्वच्छध्वजसमाकुलैः किंकिणी
जालपुरैः सोपानाजालमण्डितैः निर्मितैः सगवाक्षैश्च दिव्यवस्त्रविभूषितैः तेषां महतां वापीयुक्तानि यं
रवाकुलैः नानाभुवनपङ्क्तिभिः सर्वरत्नसमुज्ज्वलैः प्रसादैः सगुणशालैश्च प्रातपमसमीपैः स्थानामार्गवरा
गौसैः सदापुष्पफलान्वितैः शास्मारावसैश्च रूपयुक्तैः लीलाणउमण्डितैः तडागैः स्वच्छतोयाम्बुः सर्वत
लगामैः सपुत्रैः दिव्यवस्त्रलताग्रैः दिव्यगंधानुलेपनैः दिव्याभरणसंयुक्तैः मुकुटैः रत्नमण्डितैः शुभानीयेव
शुकुटैः रत्नपल्लवितैः निरन्तर्यः किंच शिवाराधनसंयुक्ता ये तत्र साहस्रसाधकाः तेविशंतिमहादेवि पाता १२५
लेसिद्धसेविते। तत्रप्रसादेनेतिकाकातिवहिःशिलात्वात्। रसंरसायनं दृष्ट्वा सिद्धद्रव्यलभंतिते। रसहेमरसायनं
रसायनशरीरस्पर्शहेमसिद्धद्रव्यपाङ्कादिततुवितेसिद्धयर्थलब्धायया पाडवि भुवनानि वशेतोऽनर्थः ये

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ततश्चोर्ध्वनिर्यातीति श्रीकण्ठनिवासस्यतलेतले दिव्याभोगोषितां गणैः कामिनः कामरूपैस्तस्मातङ्गगामि
भिः सर्वाभरणसंयुक्तैः कामशास्त्रप्रपण्डितैः दिव्यवस्त्रपरीधानैः स्तनभारसमानतैः मधुपानरतैः प्रसन्ना
स्यस्तवलायतलोचनैः सकिङ्किणीनिरन्तस्वहारकेयूरशोभितैः स्वर्गोपितं यतलिसगैः काञ्चीमेखल
मण्डितैः एवं तु कथितोऽद्ध्विपातालान्तरवासिनः किञ्च त्रयोदशस्थानानां पातालतस्मात्सविभागतः एके
कत्र पाताले कथितस्तु वानरेन एतदप्यत्र शास्त्रकद्देवीसारयति तथा च श्रीपराख्यामाभाषेशकृष्णा
ख्यः कुटिलो विकलः पतिः वरतालेपिशङ्गादेवाश्वकिली हितानन वितले शिशुपालाख्यः कम्बलो
घटोत्कचः गभस्तालयसकर्कटः कर्कटो विकटाननः महातले हिरण्याख्यः कलाशस्त्रकरोगकः रसा
तले ह्रद्दहनो गोरुदर्शो भीमनिःस्वनः षडेतानि त्रिलोकानि भोगान्यभिर्महात्मभिः सुतलेमस्थितो यस्मा
द्बलिस्तत्कपिङ्गलाविनंमं किंच पातालसप्तकेत्रयास्तत्या येभुवनाधिपाः बलोऽतिबलश्चैव बलवा
न्बलविक्रमः सुबलो बलरूद्रश्च बलाध्यक्षश्च कीर्तिताः एते सप्तसु पातालेषु यथाक्रमस्थितास्तथा येतरुद्रास्त
तः एते शुद्धे इति सिद्धाः सप्तपातालवासिनः सप्तसुपातालेषु भूत्रावमानैये स्वकर्मार्जितभोगविशेषैर्ल
रमेशेतास्ताभोगविशेषाः शुद्धतीत्यर्थः अनन्तयद्दधे चैव सौवर्णपाताले परिकीर्तितं तत्रैव सप्तमोदेवो
हाटकः परमेश्वरः प्रकोटिसहस्रैस्तु समन्तात्परिवारितः । सिद्धरुद्राणामादिव्यैर्भगिनीमातृभिर्वृतः सि
द्धैरुद्रैरिति सिद्धविशेषाणां रुद्रमूर्तिभिः । भगिन्यो ब्रह्माद्यशक्ताः मातरस्तु ब्रह्माद्याः ताहिशप्र
त्यूहात्मापरापरभावेन प्रायः सर्वत्र स्थिताः किंच ॥ योगिनीकन्यकाभिस्त्वतद्देश्चैव समकन्यकेः योगिन्यो
योगेन सिद्धाः योगकन्यास्तज्जातमात्रा एवमेमाकृतयोगाः किंच सिद्धरूद्रसमैर्मन्त्रैश्चिन्तामणिरसायनैः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छं
टी. २
१७७
177

सिद्धरुद्रगणसमन्वितं गणमेवाभीष्टप्रदत्वं चिंतामणिरिति समाप्यैवेश्वर्यमर्थः तदित्थं सिद्धविद्याधर
सहितेव हाटकेशस्य मन्दिरं एवं श्रीमत्सप्तपातालतत्त्वपरं हाटकपदं निर्णीतं इत्थमेवेशयेत्तत्कामतडा
गवतमानसान ॥ तेनाभीष्टो हाटकः श्रीकोटेश्वरदेवो महेश्वरः । देवानां बलादीनां देवः भगवतः श्रीकाट-
सैवेश्वरभोगप्रदत्वेनानपायित्वाकिंतत्वान्महेश्वरः एवं चोक्तः भूपातालसप्तकं कुलं तु हाटकेश्वरस्य हाटक
द्वीपस्थापनेन पूर्वं वर्णितं अथ पटलो नाथ सप्ताधःपातालादि समस्तेति कर्तव्यता अत्रावतारणा जयो देवप्रतिभुवने
शमेन देवसन्तेभ्यः तदेव भूकटाहकोटिः कालाग्निरुद्रपुरकोटिः कालान्तालादशकोटयः भूमः पंच
कोटयः नरकाद्याः त्रिंशत्कोटयः कूश्माण्डपुरं नवनवतिलक्षाणि पातालसप्तशीतिः सहस्राणि इत्येवं स
हस्रं विंशत्योनाः पंचाशत्कोटयः एतावदेव तथा कोटिः पंचाशत्कोटि विस्तीर्णानि तस्यार्धं लक्षसहस्राणि यो
जनानां तु विंशतिः भूकटाहसम्पुटेष्ट समन्तात्तु वरानने मध्ये धारमूः भूकटाहः एवमिति यदेतद्ब्रह्मा
ण्डस्यार्धं । अतो भगवतीं पृष्ठेन भाजनपदाकृत्तं तस्या मध्ये महामेरुः सौवर्णस्तु वरानने तस्याधः
लक्षविस्तारं मेरुद्वीपः कथयामि ते । जनपदो लोकानां निवासस्तत्र । योजनानां सहस्राणि चतुरशी
तिरुच्छ्रितः षोडशैव सहस्राणि अधोभागे प्रवेशितः तेषु तस्य मस्त्रापत्र तावत्येव मूलविस्तारः तावती तिषो
डशैव द्विगुणो मूलविस्तारः द्वात्रिंशदूर्ध्वविस्तारोस्य अर्थः भवदीयं वतन्निर्गंधपरिणीवास्यपीपिकेति
महायुरवः एषव श्रीपर्यायः श्रीकर्णिकाकारमस्तकत्वसत्क्रमः अथ तस्यार्धं तु सभा दिव्या नाम्ना ब्रह्मवमतो
वती । चतुर्दश सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः सर्वरत्नमयशोभाढ्या स्त्रीसहस्रसमन्विता सर्वभोग
गुणोपेता ब्रह्मणस्तु महात्मनः । ब्रह्माणः सत्यलोकस्य ब्रह्मासा शाश्वतारस्या स्यानभूः अनन्तसर्वेश्वम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ऐब्रह्मस्थानमुत्पन्नं तेजस्तच्च सिद्धविद्याधराकीर्णा ऋषिभिः परिवारिता तस्यां ईशानदिग्भागे ज्योतिष्क
गिरिवरः स्मृतः ज्योतिष्कस्फटिकं तस्य । सूर्यकोटिप्रतीकाशे गणप्रथमसेविते सर्वतः समोपेते देवा
यर्वसेविते स्त्रीसहस्रसमाकीर्णे सर्वैश्वर्यसमन्विते । गणप्रथमाः प्रधानगणाः तत्रास्ते भगवान्देवः
त्र्यक्षकं परमेश्वरः लोकपालैर्वृतो मोहिब्रह्मविसिद्धनायकः समागते विज्ञानीयान्स्मरसिद्धनमस्कृते
कैलासवासिनं तमापतेरियञ्जुक्तिः संवृतञ्च अधिकारः सञ्जनन्तं परेच्छायां संचोदितः । एवंवाभिदृष्टपताप
वाहे श्रीमहाशिवे शान्तेन श्रीकारद्वयपतयाविष्णुभुवनोर्धस्यन्दद्वनेन महाविरागं सर्वकल्पनञ्च प्रपञ्चका
म्यावस्थितोनन्तरुद्यक्रमेण नाभिस्थादि प्रान्ति अधिकारब्रह्मविसिद्धनायकत्वमेवं तेषु शृङ्गप्रधानत्वादि
द्रात्केनत्वतेरव्वास्ति श्रीचन्द्रगर्भादेश्शृङ्गत्रयसमोपेता ब्रह्मविष्णुरुद्रालया इति श्रीकिरणायां वेद्भिः भू
गः समाप्रज्ञोरुक्मकाञ्चनरत्नैः शैलप्रतिमादिमनावादस्यच मेरोः सभायां ब्रह्मणाय त्रायोजनाता
वर्तुरेश सहस्राणि परिमस्य चक्रवाटसमततः । चक्राकारो वाटः परिणामसूत्रः एवमेवच खगी
ष्टकेन तु दिङ्युतः तत्र तिष्ठन्ति लोकपाला इन्द्रादयस्तत्र सर्वेषां इन्द्रस्य विख्याता पुरी नाम्नामरावती तेजोव
तीतथाग्नेय्यां विश्रान्ताः प्रकीर्तिता दक्षिणे यमराजस्य नाम्ना संयमनी स्मृता कृष्णाङ्गाराप्यनैरृत्याराव
मेशस्य कीर्तिता पश्चिमे नलजेशस्य पुरी शुद्धवती स्मृता वायव्यायां पुरी वायोर्नाम्ना गन्धर्वहारिये उत्तरे
णाधिसोमस्य पुरी नाम्ना महोदया ईशान्यामीशराजस्य पुरी नाम्ना यशोवती तथा एतासामन्तरे दिवि
शृणुष्व द्विशतिः पुरी दक्षिणे मेरुवाव्याकामवत्यप्सराः पुरी सावर्णिसिद्धसेवानां तस्यावेदक्षिणेनत २
नस्यावेदक्षिणेनाम्नापद्मरागोपशोभिता आदित्यानां पुरी ख्याता नाम्ना चाशुमती शुभा २ साध्यानां राज

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नीदिग्भागेऽनलो वैकुण्ठसमावती ४ इतोरोतेऽप्येवं कामावतीश्वयाः पुरीत्यमत् कामवतीसो वर्णितिहिनाम
स्क०. नी वेडः पश्चिमदिग्भागे विश्वेषां रेवतीपुरी देवमायाविश्वेदेवाः यत्र स्थिताः ५ तस्मात्तत्पश्चिमे देवविदि-
टी०द. द्यावैविश्वकर्मणः दिव्यातिनाम्ना ६ पश्चिमे पद्मराजस्य मानसे नदीपुरीस्मृता क्रीडंतिमातरस्तत्र समधुपा
१२८ नविघूर्णिताः ७ रुद्राणां पश्चिमे तस्याः रोहिता नाम कांचनी तत्र शूलधरा रुद्रा यमस्य परिपाचकाः ८
तस्याः पश्चिमतो ज्ञेया नाम्ना गुणवती पुरी एकादशानां रुद्राणां वज्रप्राकारतोरणा ९ तिरस्ततः पूर्वभागे तु पि-
178 गलानामवैपुरी स्वकर्मसंतप्तदेवेशा पिशाचास्तत्र संस्थिताः स्वेनकर्मणा पिशिताशनेन तु निमित्तेन संस्था
येषाम् १० नैरृत्यसमासमीप्ये पुरी कुसुमवती स्मृता निस्त्रिंशानाम ते चैव मते राक्षसाः सदा नैरृत्यादिशा ग-
देयस्मासमीप्यसमीपतत्र ११ तस्या अग्रणीर्भागे पुरी हेमसुखावती मित्रावरुण तत्रैव वरुभृत्यजनवृतः
सुखावतीनाम्ना १२ तस्या अग्रे पुरे हेमा गांधर्वी नाम विश्रुता वसंति तत्र गंधर्वा दिव्यकन्यासमावृताः
दशकोटिसहस्राणि तेषां संख्याप्रकीर्तिता १३ भूतानां सिद्धमेतानां तत्र यान्ति समुद्दतिना १४ हेमसंज्ञावः
ह्लादन्तु वरुणस्यापि चैवात्रे वरुणस्यैतितत्पर्याः १५ तस्याः सम्मतो देविनाम्नासिद्धवती पुरी सर्वविद्याध
राणां तु मापुरी परिकीर्तिता १६ वायोर्दक्षिणतो देवि सिद्धा नाम पुरी स्मृता वसंति किन्नरास्तत्र पुरे हेमाद्रिकस
प्रभेः १७ वायोः पूर्वेण गांधर्वी हेमाचित्ररथस्य तु गंधर्वराजमुख्यस्य दिव्यगंधर्वनादिता १८ ग्रामा भगवती
सातास्तमसाविभूषिता ग्रामत्रयपुरी या नानाजातिमेखिलमंडिता मूर्छ्नातानविचित्राङ्गी नानातालकलाद
या लतणाख्यजनोपेता मध्यमेनावगुम्फिता गांधर्वैर्गीयमाना मातत्रैव देवी सरस्वती नारदाद्यैश्च ऋषिभिस्त्वा
गकिन्नरसेविता ग्रामाः षड्जमध्यमगांधाराख्याश्च ईनिदयस्तासा जातयोऽष्टादश शतामेवमखिलास्ता मूर्च्छेति १२८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गुह्मनयामसुश्रूषायंतीयतेयाभिक्षामूर्द्धनातन्नरमेञायाः कमगुकाः स्वराः सप्तमूर्द्धनेत्यभिशाह्विता
इतिरत लविताएकविंशतिः तास्तयंते येकेतानाएकोनपंचाशत पंचत्रिंशस्वयत्रुमे तत्रैवषट्पंच
स्वरकास्तानाश्रुपक्रम्यतत्रमूर्द्धनाश्रयास्तानाश्चतुरशीतिः एकाग्रपंचाशन्म इस्वराः पंचत्रिंशप्तंच
स्वराश्रितितालाश्चचतुर्दशयाश्रयात्मकाः कालाम्लुतालात्तस्रूपागुरुलघुमात्रालताणानि भूषणास्तरस
वानेशोभोदाहरणानथेमादीतिषट्त्रिंशस्युच्यंतेयेषुगीतकविशेषेषुमेत्रतामथ्यमाचेनस्वरेणाद्भुता
तिशयथेगानादावव्रगीत्येताशोभिनेनरस्वशरीरानायकायतेत्रूपाणास्रेषछायायास्पष्टा तस्याः पूर्वेणाचि
त्रावेतमनुरूमारदस्यत ११ सोमस्यापश्चात्समादागुप्तकानाप्रकीर्तिता २० पूर्वेणावतसोमस्यतान्नाविद्रु
वतीपुरी सर्वधातुमयीचित्राऊर्वेस्यमहात्मनः महितत्र षड्विंशतिसहस्रकोटीनापरिवारितः य
२८ ताणामेस्तः श्रीमानास्तेभागेवत्रनेमः प्रभुः २१ तस्याः पूर्वेशुभानाम्नाजांबूनदमयीपुरी तत्रैवकर्मदेवास्त ॥
तेव देवत्वकर्मणामाताः वाजपेयादिना २२ पश्चिमेनमरोजस्यविष्णोर्वैश्रीमतीपुरी तत्रास्तेश्रीपतिः श्री
मानतसीपुष्पसन्निभः शंखचक्रगदापाणिः पीतवासाजनार्दनः २३ ईशान्यदक्षिणाभागेनाम्नापद्मवतीपु
री महापद्मोपविष्टस्यपद्ममालाधरस्यत पद्मपत्रायताक्षस्यब्रह्मणः पद्मजन्मनः सत्यलोकमिवब्रह्माशा
वतारस्य २४ तस्माद्दक्षिणतोदिव्यनाम्नाकामसुखावती ग्रथितानत्रदेवेश देवदेवोनयाधात्वतीरिः स्थि
तः गोवधः २५ उत्तरेणमराषत्यामवेतिविश्रुता विनायकानोमादित्यावसतिस्तत्रकल्पिता तेदिक्ष्पूर्वे ॥ २९
दशकोटिसहस्राणिवीर्यवंतः प्रभास्वया विनायकामहादीनाम्प्रज्वलततेनमः अप्सराणावथा
योयत्रगुष्टानिर्मितामय। अंगुष्ठात्कालाग्निस्थानात्रिर्मितनारी मत्वमथापुपमेदत्तिः एवंविधेरपश्चार्ध

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रु.क्षे.
दी.२.
१२५
179

मेरुपर्वतैर्वेष्टितः ऊर्ध्वं ब्रह्मसभायाज्ज्योतिष्कगानामलकप्रोद्गणमन्तात्स्य पूर्वोत्तराः समन्ततो मेरोश्चैव स
मंततः पुष्करोदिमहत्यैकसर्वतः संभृताः प्रियो सर्वैश्वर्यसमस्सहर्षाः सर्वरत्नसमुज्ज्वलाः दिव्यस्त्रीभिः
समाकीर्णाः दिव्यपुष्पैः समाकुलाः तत्र आनंदः सततं देवि देवानां बहुरूपे विमानगणराशिसंश्रितो
द्यानमंडपैः छत्रध्वजपताकाभिर्गजवाजिसमाकुलैः दुंदुभीनां दिशि शंखभेरीपणवकाहलनिःस्वनैः गीत
नृत्यसमाकीर्णं देवानां नंदितं सदा आकीर्णं समाकुलं ततश्च । दृष्ट्वा प्रभूतं तद्देवि यन्न पश्येत भारते यस्त
कं सहस्रं वदति सहस्रं गंगाप्लुतिं च वराः । मेरुशृंगे वनि गृहीता नदी तां सततं तद्द्वापरां तां प्रतपश्येतापि गंगा
तोयसमन्विताः तापि तत्र क्रीडंति सुरसंततयः प्रधानसर्वभावाः एवं श्रुत्वा भावास्तु जितात्मा पार्थः श्रीदे
व्युवाच कथं गंगामहं त्वत्तस्तामसि कृतं तस्मात् कथय त्वं प्रसादेन ममाशास्त्रं सनातनम् श्रीभैरव उवाच गं
गायास्तु समुत्पत्तिं कथयिष्यामि सुव्रते यतो वक्ष्ये गुप्ततमं ते जगन्माता महादेवि मम पत्नी प्रतापिनी सा । स
मपरा या आद्या विश्वकारणरूपा स्थैव आद्या स्थिता पत्नी तथा या शक्तिरूपेव जगन्माता आदिमा
विश्वसमस्तदेहत्वातु आरूढा तत्र रुद्रलोका पिता रुद्रमूर्तिस्तु सा ममनेत्रोदकेन च आनंदा — यर्थः यस्मा
दाकृत्य समस्तापगणपकेलिवशेन कदाचित् करौ नेत्रयोर्दत्ते मम पुनरुत्थिते नेत्रजलात् मातापश्यनया
मनेत्रभवः प्रवर्तते नदी या गलितेसिः प्रिये । एवं वा भिन्नपुण्यमापतिऊर्ध्वस्य रुद्रलोकवर्ति रुद्रमहाराक्षभेद ।
मात्मनस्तत्र स्यादिव्यभेदश्चैमा महाभीकाया दिशति यत्र तत्र तोयं मंगलिमिस्सततं तेन देव दशायानिःर
नागणा तासामध्यात् कपालावरणं मम समैवमस्थितास्तत्र कांचनाय सतीयीलयतीति कपालो रुद्रः न रु
दावरणेन त्रैलोक्ये मस्तोऽर्धं कपालोपलक्षितावरणो रुद्रलोकः स्यादर्थः यद्वृत्तातिवारणावरदाचैव वशिष्टा १२५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वरवर्णिनि वसिष्ठा ववरा गौरीवाराहीवैवस्वतमी गंगा तेनाः सप्ताख्याताः इह लोकाद्ब्रह्मदेतितिस्र
णांमध्यात् एका विष्णुपुरे स्थिता द्वितीया ब्रह्मलोकोर्ध्वे ब्रह्मलोकस्य सत्यलोकस्य च ऊर्ध्वं कोटियोज
नमानेन सत्यलोकोपरि स्थिता ब्रह्मासनमिति ख्याता सप्तमी इह स्वप्रभा इति यद्ब्रह्मणो निवासः स्थाने
तत्र तृतीया सत्यलोकगा तृतीयैव प्राकाश्यवशात् स्वर्गैव किंच पुनः सा वैसा स्थिता सोममण्ड
ले सोमलोकपर्षवत् सोमाध्यैवेति निःसृत्य प्राकाशत् वस्थिता सोमादिति सोमलोकात् ततो रु
द्रलोके देवि ब्रह्मविष्णुपुरः मेरुः यथा गंगा नदी महापुण्या समस्तानां हितकाम्यया अवतार्य महादेवि
सत्यलोके विमलेयं आकाशादिमध्यात् ततो मया [illegible] शान्तिशोभा मानपराजिता लोकानां हिता
र्थाय आगाद्धुमेरौ सद्वी अथासौ आगता मम मूर्धनि समेति ततो [illegible] शिवशिरस्य मेरुमूर्ध्नि पुन
र्गता तस्मान्निर्गत्य देवेशी चातुर्दिक्षु दर्शिता साच पूर्वे सीतानाम सुदृष्टा सर्वतादतिष्णानत स्वनेदा
पश्चिमे भागे रुद्रसीमा तथोत्तरे। वक्षु पूर्वादिष्वव हितनवत्र दिग्गता तेदपि प्राक्षितिगतायाः गंगायाः प्रका
श्यादिति सतत्वप्रसंगा गंगामाहात्म्य पुन्यकाय कृतमाह मेरुरत्न महादेवि गन्धमादनमस्तकः विपुल
श्च सुपार्श्वश्च पूर्वाद्यानन्तराणकाः विष्कम्भास्समाख्याताः अवष्टम्भकाश्च मध्ये यत्र केन च लोके पर्वते
वनमवृष्टम्भमेरुत्तिष्ठति निश्चलः इति एषां पर्वतानां वर्णांश्च वक्ष्यामि वो यथा सितं पैव हरिद्राभं नीलं दाडि
मसप्रभं स्फटिक हेममहानीहृना गीतेवमेतव्यात तथाच श्रीकिरणायामिलाहृते सेवतेच तत्र सुमेरु
स्थानव संपुत। इति मेत्त्वान्तस्योत्तन्वादश्यात्वेदेकदेशता पादपर्वतान् किंच प्राग्विष्कम्भसमीपे तत्रा
स्या वित्ररथं वने तत्रारुणोदकं नाम तडागं पद्मसमंडितं तस्य मध्ये कुजच्छ्रेमानसं तत्र सरोवरं विपुलस्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्कं.
टी. द.
१८.
180

मीपेतत्वैभ्राजं तत्महावनं स्थितो देवस्य मध्ये तत्तडागं विमलोदकं वनेऽपितद्वनेनाम तस्य पार्श्वे समीपतः :
तत्रातस्तत्महाभद्रे नशाकं वमनोरमं अश्वेव कल्पद्रुमो ऽश्वत्थः कथ्यासि निवीपनाम् मेदोयकदेव
स्यामस्तके यद्यवस्थितं सहस्रयोजनायाम शाखापंचशतोच्छ्रितं पुष्पैः जंमशम्मोभ्राजते नाम
पुष्पितं कदंमहृत्तं ऽस्य शाखाभिः सहस्रार्धं सहस्रयोजनोच्छ्रायं तत्प्रमाणाम्भस्ताजंबूरीयस्मादनमू
र्धंति तस्याः फलसमूहाकोशमात्तेयास्मतोपमः तेनजंबुनदीजातापि येवेगवतीभृशं तेनेतिरसेन सा
व मेरुं प्रदक्षिणी कृत्यजंबुमूलं निवेशनत्वकं तत्संपर्कोत्समुत्पन्नेकनकंदेवभूषणं तेनजांबूनदं लोके
नायते भूषणानाम तत्प्रहृत्तरतागुल्मं दक्षिणस्थापदादयः जांबूनदमयाः सर्वे येचान्येतत्रवासिनः किं
च विपुलेपितयास्मन्यः केतमालश्रुतिस्त्रुतः तत्प्रतितत्प्रमाणकः केतमालस्तेनाख्या चेष्टे तस्य वेग्नास
शोजितारत्नमालाप्रलंबिता: तेनासौ केतमाले तिख्यातः सिद्धनिषेवितः किंच यथोयस्य सुपार्श्वेतं
तत्सत्याः परिकीर्तितः । एषामाणांमाहात्मभ्यां तदिव्यम अनेकगुणसंपन्नः मेरुः ख्यातः समासतः । अ
यपृथ्वायसमासनतं तस्य ॥ तस्यार्थंतस्तदादेशान् कथयामि समासतः तत्रादौ मेरुमध्यास्थतादितल
स्यार्धंतसमासतः लवणादपिपर्यंतं जंबूद्वीप समन्ततः । मेरुमूलमध्यात्परिवाशतसहस्राणि तत्या र्धंद
यकलत्तपालस्य संभवंति । एवंतानितानिनवभागाभवंतिहि । तद्वेति जंबूद्वीपेतयाहि । दक्षिणेवर्दे
स्माराज्ञ येजितेयामसर्वोत्तरा निषधो हेमकूटश्चहिमवानितितेत्रयः निषिद्धोयत्रवैतार्त्तशेषाहिंहेतमयतरति
हेमकूटस्तथासोरिषउद्भवः प्रजापतिः सर्वासमहाकूटोयागाथेपुनदत्तहितिहिमवान्हेमकूटवान्
रत्नाधोपिहिमशापस्तेनासौहिमवानितिरितिश्रीपरायाम्यकेकिंच उत्तरेचापिमेरोस्तुनीलः श्वेतो ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यः शृंगवान् शनिस्तत्र सुनीलाभो जातो नीलस्ततः शनि नीलवर्ष्मगिरिः श्वेतोऽथवा श्वेतो महाद्युतिः सतता
ग्रस्यमानोऽपि शक्तिनश्चंद्रमौलिनेति श्वेतवर्ष्मपि वेगादिर्वज्रपातोपमर्दनः आश्रितस्तच्छृंगेषु किल देवा
सुरः स्थिता इति तत्रैवोक्तं एषां नामान्याह शाकद्वीपमायतनायितेषु मध्ये भद्रीयगाः इत्यादि पश्चिमा
र्धे ग्रामास्तत्रापि नीलश्च निषधश्च वलतया सोऽपकीर्तितो मध्यमनन्तान लवणोदधिपर्यन्ता पार्श्वा
मानं सहस्रद्वयविस्तृतः किंच कैलासयुक्तो हिमवांस्त्रिशृंगश्च सजानस्ति हिमवतो मध्ये कैलासः शृंग
रूपः षडक्षश्रीदेवायामस्ते तस्य मध्ये महाशृंगं शतयोजनविस्तृतमित्यपरं नत्राभावमते सार्धं शूली
वसति सर्वदेति शृंगवतस्तत्राहपि संलग्न एषां शक्तिलोमघातो वर्णो निरूपयति शृंगवान् श्वेतनिभः सित
श्वेतो विराजते नीलरत्नमयो नीलो निषधादिः पद्मरागाभः सौवर्णो हेमकूटाख्यः हिमाभो हिमवानिति मेरो
पूर्वपश्चिमयोः पर्वतानाह पूर्वेण माल्यवान् मेरोः पर्वतस्तु विराजते चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां सुमे
रोः याम्योत्तरायतो भाति सहस्रं तस्य विस्तृतः तथैवापरदिग्भागे तत्तुल्यो गन्धमादनः आयामविस्तारा
भ्यां च यद्यद्दृष्टिगम्या हि विष्कम्भकाः गन्धमादनादयः पंक्तौ च श्रीपदायां दृष्टा माल्यानि दिव्यानि ब्रह्मसेवार्थमागा
तैः सभूतानि यता सिद्धैः माल्यवांस्तेन लभ्यते इति तथा गन्धमदमत्तापुराट् दृष्टा माल्या विद्याधरी किल ऋषि
णां नारदेनाख्यानात् ज्ञानमोदभावितः गंधो मामाप्यतो विश्रम्य तस्मिन् गन्धमादन इति निरुक्ता एषां सर्वेषां सु
ख्यापयमानमाह नीलश्च निषधश्चैव माल्यवान् गन्धमादनः चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रिताः
नीलादयो मेरोः इति शाकारस्यानीयत्वेन स्थिताः एवं प्रमाणाकाः दक्षिणोत्तरगतानां तत्र श्वेतशृंगवद्धेमकूट
हिमवतां दशयोजनसहस्रोच्छ्रितत्वं षडक्षश्रीसंहितोक्तं मेरोः सहस्रद्वयविस्तृता दशोन्मेयानवांतराः ३ सर्वेदं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

म.स्कं. त्तिणोत्तरयोस्त्रिभिस्त्रिभिः पूर्वपश्चिमयोरन्यानेकैकेनेत्यष्टाभिः पर्वतैर्विभक्तेन नवधा जंबुद्वीपेनानेकं च बहु
टी.८. दित्यगतमेरोर्द्वीपनेमी भांत पर्वतौ पूर्वो दिशाभिमुखौ समुद्रांतप्रमाणौ तत्र जटरो हेमकूटादिसमनामा योना
१८१ मपदवामीहेमकूटायाः एते वाह्यावलंबनात्मकपाविभक्तस्य जंबुद्वीपस्य नवभागांतरदेनवयंति पूर्वेणप।
र्वतेनवविभक्तेत्रनामभेदेनदशविभागमाह मेरोर्मध्यतत्त्वादस्यमिलावृतमुदाहृतं अथ सौम्येनवाटस्य न
वसाहस्रविस्तृते योजनानां च तद्दित्ववतस्य समंततः तेन मध्यवर्तिनः षोडशसाहस्रिकस्य मेरोः पार्श्वे
181 ष्वयं नवनवसहस्राणि प्राकल्प्यं दैर्घ्यं दिशा चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि मेतद्भवति अतएव पूर्वपश्चिमयोरा
ल्पगंधमादनयोश्चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि दैर्घ्यमिति युक्तं अथ स्व चनिर्वचनम् इलानामाप्सरा हि स्थात्र पर्ययो व
नमालिनी दृष्टामासतद्रूपेण विचरंती मनोहरी। भुजाभ्यामावृता यस्मात्तेनेलावृतमुच्यते इति पुराणा।
मुक्तं श्रवणवक्ष्यमाणात्वात् नात पोमा नगस्तत्र नवमोमस्य वश्मयः प्रभवंति हि लोकानां किंत्वेतत
सहस्रभासा प्रतिभासितम् अतएव सत्यजा वजपद्माभजना श्च्यातीवकोमलाः जंबूरसफलाहारा जरामृ।
त्युविवर्जिताः त्रयोदशसहस्राणि तेषामायुः प्रकीर्तितं अतश्च कालमृत्युविवर्जिता इत्युक्तं भवति किंच।
देवगंधर्वसिद्धाश्च ऋषयो ये विनायकाः गणा मातृगणाश्चैव वेतालाराक्षसादयः एवमाद्यैस्समाख्यातैर्वृत।
चेतदिलावृतं अथ गंधमादनवाहणपसमुद्रस्य च पूर्वतः केतुमालमिति ख्यातं वर्षं सर्वगुणोत्तमं। मेरुपश्चि
मस्य गंधमादनस्य यावा हरणी सा पश्चिमा तेः एवं भवति उक्तं च श्रीपराशरेण देवासराणामार्ये भेदारुणे समु।
पस्थिते श्रकस्मात्केतुनायामालासहस्रोत्थितानातीद्व्याविबुधभीतां केतुमालमतोमतं इति वर्षं जनप
दाः नीलोत्पलदलश्यामा जनास्तत्र महाशोभनाः पनमस्यरसपी त्वाजीवंत्युतमेवच ।दशसहस्राणायु। १८१

नेकिंच पार्श्वेनोत्तरस्यानस्य ग्रशोकोहरिपर्वतः विशालः कंबलः कृष्णस्तथैव जक्कलादयः मेरोश्चैव मा
ल्यवतः पूर्वभागेन समुद्रस्यापरेणतु वर्षं भद्राश्वसंज्ञाश्चतत्रापि द्रुमलायश्च मानाश्रूद्रसतीकाशाः का
लाग्रफलभोजनाः उक्तंच श्रीपराशरेण श्वेताश्चः भद्राश्चः नीलाश्चमन्त्यास्तेनततः नस्मिंस्तत्र वसंति ये नाधो
भद्राश्वेतेननस्ततःते इति किंच कोहेजः श्वेतपर्णश्च नीलोमाल्यायकस्तथा पद्मश्चैव समाख्याता
स्तत्रपंचकुलाद्रयः एतेचकेतुमालभद्राश्व द्वात्रिंशत्सहस्राणि पूर्वपश्चाद्यतेस्मृते चतुस्त्रिंशत्स
हस्राणि दक्षिणोत्तरमायते एवंकेतुमालभद्राश्वयोः कायस्तु द्वात्रिंशत्सहस्राणि पूर्वस्मादेतामा
ल्यवोश्चैकमेकं सहस्रमिलावृतस्तस्य पार्श्वगते श्रष्टादशाधिकषोडशमेहरिमिलवृत्तयोजनं जंबुद्वीप
पूर्वापरतः जठरादिभिश्च मर्यादापर्वतमानेनयंताद्विकुलपर्वतमानं चत्वारि वेकादशभूनलानि ग्रथ्यग
णनीयमेवं पश्चिमपूर्वयोर्वर्षस्थितिमुक्ताउत्तरेपिनामाह वर्षं चैतत्समाख्यातं रम्यकं सहरोयकं म.
योःकाकांतिवर्यमतीयं पश्चात्पूर्वगतेकेतुमालभद्राश्वसमाख्यातेमेरोतस्त्वेतस्योवक्षमाणविभा
गोत्तं दक्षिणमेयवर्षंनयोर्मध्यात् कुरुवर्षनिवासिनः कुरवोनामलोकास्तु यस्मात् कुरुसुतफला
शिनः ग्रतश्च पत्रयोदशसहस्राणि जीवंति स्थिरयौवनाः युग्मयुग्मं प्रसूयंते विगतभयवर्जिता त
स्यकाले जायंते तत्रैव म्रियते इत्यर्थः ग्रतस्यपतिमनुष्याणांनारीणांमनुजन्मसभाव्यतेकिंचात्र .
श्यामाःकृष्णनिभाःस्त्रियःसुरूपाःपुरुषाःस्त्रियःस्त्रियश्चाप्सरसःतथा सर्वरत्नमयीभूमिर्हिमवालु
कयावृता एतस्य कुरुवर्षपार्श्वभागात् नवयोजनसाहस्रः स्वर्थवाकारप्रकीर्तितः एवाकारमिति म
लोपम्कादसः देवैदेत सुंगवत्समाणापातेनवलयाकृतस्यवस्थितेतत्राब्धिसमीपगतत्वाद्धनुराका

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रितेवास्यभवति सूर्यकांतेन्दुकांतौ वह्नितज्जलप्रवर्तनौ कल्पवृक्षकमामनंतैवजंबूसमोज्वल :
स्क. तस्यनामतत्रज्ञेयेकुरुवर्षसुशोभनं श्रीमन्नारायणस्यवक्त्रेकुरुवर्षेऽपिसुपमसुदेवेनामः कुर्वंति
टी. ह. पिबंतीरेयत्रोक्तंस्तेनतत्कुरुरितिनिरुक्तंग्रंथ॥ तस्यचानंतरदिग्भागोप्रविशपलवर्णादपि पंचयोजन
१८२ मात्रसहस्रं जंबूद्वीपप्रकीर्तितं अथवायव्यांदिग्भागोप्रविशपलवर्णादपि योजनानांसहस्राणिचत्वा
रिचववर्णनेन दशयोजनमाहस्रंद्वीपभद्रंप्रकीर्तितं महाकारमितितेयसर्वकामफलप्रदं यत्रा
182 येवेन्यवेकारात्पूर्वंत्राण्यपिप्रवेशपतन्त्रेवपानपर्वकिंच पुष्पलताप्रचोजनानामतेवदिव्यमनफलाशि
नः रम्यमेव वेद्याश्वप्यतेचायुर्जीवंतिफलभोजिनः एवंशृंगवद्दूमेरुपत्न्यांतरालेऽकुरुवर्षमुक्त्वा
हिरण्मयंवर्षमाह श्वेतशृंगवतोश्चैवमध्येज्ञेयंहिरण्मयं हेममयत्वादिदेवमुक्तं॥ पूर्णगात्रयत्र
यवंमुग्धनविचरंत्यनेरमणाःप्रियःपराः॥ लकुचफलसफलप्राशुजनानामतेषंसुमोक्षभाः जीवंत्यष्टसह
स्राणिमानेनार्थंत्रयोदश अथ नीलस्योत्तरदिग्भागेनयाश्वेतस्यदक्षिणे रम्यकंनामवर्षं
एतदपिपरायात्तद्वैशीयाम्बरामहारस्तोवेद्रुमसमाविलशोकारसप्ततिनदाकांतेनेदरम्यनामक
मितिनिरुक्तेनत्रैव न्यग्रोधफलभोजना नीलोत्पलदलश्यामाजरारोगादिवर्जिताः अतश्च दा
दशाब्दसहस्राणितेषामायुःप्रकीर्तितं एतेषुयम्यमानानात्रयुवर्षमपिपार्श्वतः नवसहस्रविस्ता
रेरम्यकेचहिरण्मये। रम्यकेहिरण्मयेचैषुयर्थःमेरोरुत्तरेवर्षविभागमुक्त्वादक्षिणक्रमेणाह हेम
कूटस्यसोम्यनदक्षिणेनिषधस्यच हरिवर्षमसमाख्यातंयोपाभास्तत्रजंतवः द्वादशैकसहस्राणि
जीवंतीत्त्वरमादिनः अतीवशोभनंतेषुनवसहस्रविस्तृतं एतच्चयत्रनागेनशेषेणाहरिराधपि। १८२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नमस्येति श्रीपराशर उवाच अथ हेमकूटस्य याम्येन हिमवतस्तथोत्तरे वर्षं किंपुरुषं नाम तत्र हेमनिभा ज-
नाः नववर्षसहस्राणि जीवन्ति सततभोजनाः नैवेवन्तसहस्राणि विस्तारस्तत्र कीर्तिताः एतदपि प-
ञ्चविंशापरिमाणाद्विशायराकारस्मृता किंपुरुषस्य स्मृतेति पराशरोक्ते अथ याम्ये हिमाव-
लेद्रस्य तत्रैव लवणोदधेः भारतं नाम वर्षं तत्र चाल्पसुखं स्मृतं यतः जना रोगभयग्रस्ता दुःखिताम
हसंपदः स्वरूपामंदरूपश्च सुभगाउभ्भागाः यदे भोगिनो भरभोगाश्च न यान्त्यन्तदुःखिताः योगायुण
मास्तथाकृत्स्नावेदवः श्वेतपिंगलाः वर्णजातिप्रभेदेन नानाकर्मानुरूपतः वल्वर्णाश्रमजाश्रुजा
यते भारतान्वये। वर्णाश्चाश्रमाणि द्विजातिः पुलस्त्यपुलहादिगोत्ररूपाण्येतदपि वर्षं भारतेन भूतदुःख
यत्रपुत्रैः कुमारीशेषोविति श्रीपराशरोक्ते एवमेतानि नववर्षाणि श्रीपराशरोक्तानीदृक्विलासहस्रा
एवसंस्थानमाधिपित्तनादीनि वर्षाणि च स्वदेशभाषाश्रुक्तानि द्वीपद्वीपान्तराणि च पण्डितास्तथा
मूर्खाः शिल्पविज्ञानानि नस्तथा योगिनास्तानि नश्यन्तु प्राप्तिवान्पुरे याचकाश्चापि जायते दाता
रास्त्रपरे जनाः प्रेष्यादमाश्च बहवो मनवः सततं प्रियं द्वीपवर्षद्वीपान्तिद्वीपद्वीपान्तराणि प्रेष्यात्वि वि
योज्याग्रदामाश्रुपि भवति नदिस्यदोषवशापि गुणांस्तुकः स्नेतस्तत्र शुभाशुभसहस्राणि नम द्वयमपत्र
मे भवति मचेतनस्य संशुभवर्जनेनन शुभार्जनायैव यस्य क्षितिः पडुके श्रीमृगेन्द्रायां गुणापकोयडस्वके नेह
किंचिन्न साध्यायादिति किंच भारतवर्षं श्रुत्वा वर्षेषु नाख्यास्तविंशतेकाविष्णुरायव्ययवृत्तीनां स्थितिः कृतगुणा
दृतिरेवनेत्रतादिमयीनस्मात् वर्तन्ते गावतीयस्यां भारताख्यवर्णनेन एतेच नैव यस्तु न कर्मशुभ
वाचादिवाशुभं वसन्ति तेन लोकाश्च धीरावायावीचिमध्यगाः। अत्रैवमारतभोगामिहिमायनेस्वयंपुरुषाणा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तीर्थमहानदीसंपदस्तीत्याह महाकालमित्याकारमेवमादिवाननेन गीतानां कोटिरिहादित्यमहा
स्व.क्षे. पुण्यफलोदया गंगादीनां नदीनां चलं त्रयपंचशतीमिति एवमादीन्यादिशब्दात्कुंभेश्वरेशानितिपंचकादि-
टी.द. कानां वाराणस्यादिगतमहादेवाद्यष्टषष्ट्यपरिग्रहः तीर्थानामिति प्रभासादीनां यदुक्तं श्रीदेव्यायामले
१८२ प्रभासाद्यास्तु तीर्थानां कोटिरेका प्रमाणेन एवाष्टकं तत्रैव लोकानुग्रहकं महदिति कुरुवर्षस्य नव
योजनसाहस्रं यथाकारेति बोधयन् भारतवर्षे नवभेदाः समासात्त्रसागरान्तरिताः प्रिये हिमवद्दक्षि
183 णावसारितैः समुद्रैर्वीचिभिः कृतव्यवधानाः अत्र चाष्टमो नागद्वीपोऽबिसुरसैः सेतुः यद्वदन्ति विं
मरः प्रभृत्येव क्रमायाह मितिन्नत्र योजनानां एकैकस्य तु द्वीपस्य सहस्रं परिकीर्तितं जनेन सहस्रा
नेमितरित्यर्थः यदाह शतानि पंच विस्तीर्णं यस्य लपं चलनं तथा । एतत्प्रमाणं दैर्घ्यं तु हिमवद्यथानु-
पात्तं मत्यंपंचशतिकं जलत्वव्यवहितत्वादेव च परस्परमगम्यास्ते द्वीपविशेषाः तेषां नामानि निस्तु-
त्ये इंद्रद्वीपकशेरुमरुचं ताम्रवर्णगभस्तिमत् नागद्वीपं च सौम्यं च गान्धर्वं वारुणं तथा द्वीपं कौमा
रिकाख्यं च नवमं परिकीर्तितं द्वीपाष्टकस्य सागराः समन्त्यव्यवधायकाः उक्ता नवमस्यान्यव्यवधानिरूप
णेन व्यवधायकमाह विंध्यमरः प्रभृत्येव क्रमायाह्वप्रकीर्तितं पूर्वेभ्यः सप्ताय विशेषाय द्वयंयोजना
नां सहस्रं तु नेनयवयं च विंशतिकं च वलेमाहमिकस्यास्य विभागो व्यक्ताश्रयः किं च येपूर्वोक्तागु
णा लोके भारतेव वर्णिताः तेतेनैव स्थिता लोके कुमारीसंज्ञके प्रिये गुणाः अभार्जेनः स्वयंभूतीर्थप्र
णयमक्य्यविष्टानादिरूपाः कुमारिद्वीपयवयदुक्तं श्रीकेदायां तत्र मध्ये महद्द्वीपं कुमारीद्वीपसंज्ञकम्
तत्र कृष्णाजनं पुण्यं मत्तानां शुभंकरं पश्यन्तो हृष्टभूतेच स्मारणात्पापनाशनमिति इंद्रद्वीपादिस्तु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

म्लेच्छादिप्रायाणां तन्निवासो देवतातीर्थाद्यनाधिष्ठितश्च तत्र समस्तवर्णाश्रमसमाचारः क्रमा
यातोऽपि न संशयः इतरे म्लेच्छदेशा ज्ञेयाः शिष्टाचारबहिष्कृताः तत्र चाप्यस्य भूधराः सप्त विज्ञेयास्ते चैव त
सुशोभनाः महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः
सुशोभनाः सिद्धिमायतनानुगुणाः केतुमालस्थानानि यात्रादयस्मः एतमस्य च अथ दत्तसागरमध्य
स्थान्युपद्वीपानि षड्विंशत् तान्याह अङ्गद्वीपं यवाद्वीपं च मलयं शङ्खमेव च कुमुदं च वराहं च शङ्खं चैव प्र
कीर्तितं एषां मध्यात् कथितो मलयद्वीपं मलयो नाम पर्वतः तस्य पादे त्रिकूटो वै लङ्का तस्योपरि
स्थिता पादेऽप्यस्ते मार्गे चामीकरमयी शुभ्रा चतुर्गोपुरमण्डिता चत्वारः शिवालयाः स्थितास्तस्य तुष्टिदमु
क्तिदं यानैश्च भोगस्थानैर्भूषिता तथा चित्रप्राकाररचिता वज्रवैदूर्यमण्डिता अनेकविभवास्तत्र रा
क्षसा देवकन्यकाः रमन्ते कन्यकाः सुकामा महाबलपराक्रमाः पराक्रमतत्साहः श्रयस्य ॥ अगस्त्यस्थित
रत्नमलये भूधरोत्तमे तत्राश्रमो महापुण्यो अगस्त्यस्य स्फटिकप्रभः तत्रास्य विशुद्धात्मा मनवाः कीर्ति
न्यशक्तिनाः ततश्च जायते मारी न कालः सम्प्रवर्तते न जरा न च शोकश्च नोपसर्गभयं क्वचित् मारी बहु
मरणं च अकाले वर्षाद्युपद्रवाः नाय मर्गा आपदः किंच न वदन्त्यनृतं कश्चिद्रागद्वेषौ न कुत्रचित् अग
स्त्यस्य प्रभावेन तत्त्वज्ञाना नरोत्तमाः तथैव रूपयौवनशालिनो योगकुलाश्रमाः जपाध्ययनहोमादिषु जास्तु ते
परायणाः एवं कस्य महादेवि नित्यमाराधने रताः अगस्त्यसंहिताः सर्वे मातृभक्तिवादिनः तिष्ठन्ति
भावितात्मानः शापानुग्रहकारिणः मोक्षमेव मुदयं वदन्ति तस्मिन्नाः भावितः शिवत्वे प्राप्तिनः आ
सर्व्वाः उपमेरवति लक्षयोजनविस्तीर्णं जम्बूद्वीपसमन्ततः पूर्वपश्चिमतः सागरदीर्घेन दक्षिणोत्तरस्य पते

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स·स्कं· कुरुहिरण्मयरम्यकस्त्रीकिंपुरुषभारतवर्षाणि षट् प्रत्येकं नवसाहस्राणि इलावृतं च वासान् प्रत्ये
कं द्विसहस्रिकाः शृंगवच्छ्वेतनीलहेमकूटनिषधहिमवंत इति द्वादश मेरोः सर्वाप सर्वात मिला
टी·ट· वृतमष्टादश मेरोः षोडशसहस्राण्येवं लक्षयोजनं जंबुद्वीपप्रमाणं च लक्षयोजनविस्तीर्णो लवणाम
१८५ स्थितं बहिः लवणाम्भः समुद्रः तस्य द्विगुणपरिणाहेनास्थितं वेमेखलकृति उक्तं च श्रीमलये स
वेत्र द्विगुणो नाहमिति किंच अश्वाभिमयमंत्रलाः प्रविष्टा लघुपर्वताः द्वादशैव महावीर्या तावद्वीपसि
184 मामतः ऋश्यापिंशः नानाहर्षभाकनुभिश्च प्रहृष्टाः पर्वभागतः चक्रकक्लयाघ्नेयाः प्रविष्टाउ
नैऋणात् अशोकाश्वबाहस्त्रेनदतस्त्नतोयकः अपरेणानगास्तत्र प्रविष्टा लवणोदधिं चक्रोमैना
कमेत्रे श्वततीयश्चवलाहकः इतिशानवाराहे प्रविष्टाश्चवृभृत्यराः अत्रच चक्रमैनाकयोर्मध्ये निष्टे
वडवामुखः । तेदेवमसिपर्स्थिते जंबुद्वीपमाख्याते अथषावर्षाणि मिलाहनादिना मकरस्या स्यापिष्टा
नादेवतामसत्वाइति देवतामसत्वानामुत्पत्तिं दर्शयितुमुपक्रमते प्रभवस्त्वष्टुतोऽरुपते तत्राद्यायाः
पतिः स्वायंभुवो मनुर्नाम अभूत् अस्य पुत्रः प्रियव्रतः तस्मादशपुत्रा वैजाता वीर्यबलात्कटाः अग्नीध्रा
ग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वपुः ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः सत्रएव च एषामध्यात् मेधामन्त्राग्निबाहु
श्च एते प्रव्रजितास्त्रयः सप्तद्वीपेषु ये शेषा अभिषिक्ता महाबलाः तत्र जंबुद्वीपे तयाग्नीध्रः तस्याभिषिक्ते
नस्य पुत्रा नवस्मृताः नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्षश्च इलावृतः भद्राश्वकेतुमालाश्च रम्यकश्च हिरण्मयः न
वमस्तु कुरुर्नाम एते नववर्षाधिपाः स्मृताः अग्नीध्रस्तनजातावेशूराश्चातिबलोत्कटः तेषांतामाङ्किता
नीव नववर्षाणि पार्वति । तत्र भारतवर्षे प्रथमं नाभिनामांकितमभूत् पश्चात् नाभेः पुत्रो महावीर्यो वृष १८५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भोयर्मंतत्परः तथापि हिमवतोत्तरे भवंत्यस्य प्रमाणवान् तथा श्रृंगवान् बिलेर्यंतानयत्नेवर्षे वृषभस्मे अथ त
स्यापश्यो पुनः उत्तमांतां कन्यापराग्निये तेषां मध्यात् । भारते जंबुद्वीपे च श्रेष्ठोऽत्र निवेशितः तव म
स्तकुमार्या कस्तत्र तेषां नान्यानु द्वीपानि भारतेन प्रकीर्तितानि येषु भूमिः पृथिवी कशेरुकाम्नुकाः तदेवं सम
द्रशाया विभक्तं जंबुद्वीपानुवादं वै द्वीपानि गणनाह । जंबुद्वीपं च शाकं च कुशं क्रौंचं च शाल्मलिं गोमेदं पुष्क-
रं चैवं सप्त द्वीपानि पार्वति यैः समुद्रैर्वलयितानि द्वीपानि तानि अधुना संप्रवक्ष्यामि समुद्रांस्तु वसुव्रते त
वः क्षीरं दधि घृतं तथा इक्षुरसोपि च मदिरा दश स्वादूदः समुद्राः सप्त कीर्तिताः । शाकद्वीप क्रमात् समारभ्य तेषु
यो क्रमेणावस्थिताः सर्वेष्वपरमेशे एवमेवात्र कल्पितानि तेन लवणसमुद्रा हृतं दधि क्षीर स्वाद्वंका इति पानत्र ले-
यः क्रमात् [illegible] इति मंतव्यः अथोक्त जंबुद्वीप प्रमाणानुवादेन पराद्वीप समुद्रा
णां प्रमाणमाह जंबुद्वीपं स्वतेल्लं लक्ष योजनानां प्रमाणतः । परिमंडलतं तेनैव स्वादं समं समावृतः । परि
मंडल त्रशतिवृक्ष्या द्विवृत्तिगुणा वृद्ध्यात्र समुद्रा द्वीप संस्थिताः संख्यातुः महार्थं तेन शाकादि भिन्नैर्द्वीपैः समु-
द्रो रादि समुद्रात्क्रमात् द्विगुण वृद्ध्या स्थिताः तद्यथा शाकद्वीपलक्षे द्वे तथा क्षीराब्धिः कुशद्वीपलक्षाणि चत्वा
रि तथैव दध्याब्धिः क्रौंचद्वीप मष्टौ तथैव घृताब्धिः शाल्मलिः षोडश तद्विक्षुरसाब्धिः गोमेदो द्वात्रिंशत
तद्वन्मदिराब्धिः पुष्करस्वतः षष्टिः तथैव स्वादूदः एतत्सप्त द्वीप समानं त्वमत्रोनाम्नप्पपंच द्विषष्टि मानेन पु
ष्करगुणः स्वादूदोत्तरावस्थितं इति इत्येव सर्वत्र स्वादूदेन कोटिद्वये त्रिपंचाशल्लक्षाणि पंचाशच्च सह
स्राणि भवंति यद्व्यानि पंचाशल्लक्ष सहस्राणि त्रिपंचाशत्येव च योजनानां प्रकीर्तितं तथा च अथोक्त्वा स
मासेनोर्जंबुद्वीपवर्णने शाकमेधातिथिर्नाम वपुष्मान्कुशमेतके राजाक्रौंचे च ज्योतिष्मान् शाल्मलौ तु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्कं.
टी.८.
१८५
185

तिमास्रुतः गोमेदेद्वयनामानमवनः पुष्करेतथा किंच अन्तागमसमः कालो शाकगोमेदवासिनां म
यावर्णाश्रमाचारा ज्ञेयास्तत्र निवासिनां नश्यतिब्रनानुरूपाणामत्र विशेषाभिधानास्त्र तत्पुरासमनं तेस
मापनेशाकादिति विभागान्तरमाह मथातिथेः सप्तपुत्राः शाकद्वीपेश्वरास्तु ये शांतभयस्तथा शिशिरः
सुखोदयानंदकः शिवः क्षेमकध्रुवश्चातिवर्षनाम्नामनेकिताः श्रमिद्धनामानुसारीणि तेषां नामानी
मर्यः वर्षाणिसप्तमाख्यानानि तस्यविभागेहेम्यनां पूर्वतांश्चनिवोधमे गोमेदश्चाद्रमेतश्चनारदोदुंदुभि
काख्या सोमकश्चपमेश्चैवचैत्राजश्चकलाह्रयः एतेवशाकसपासमानविभागेनस्थिताः सप्तयात्वक
वैतिपवमत्रकिंच सुकुमाराशानसयाचमपूर्विचन्द्रनीयका विपाशाद्विदिवाक्रमेनयाशास्तनामि
का एताएवमहानद्योगिरिविश्वेतपतिरीताः मेखिताः सत्यपथ्योनिरोताःप्यर्थः एताश्च पूर्वोदायश्यने
क्नानाः प्रविष्टाःतीरसागरमात अत्रच शाकाद्वीपेतयेलोकाःतीरादाहाराः फलाशिनः श्रेतश्च देहकात
समाःसर्वेसुरूपाःप्रियदर्शनाः क्रीडंतिदिव्यनारीभिः सर्वेसर्पससन्निताः कुशावपुष्पानापूर्वेसप्तपुत्रा
निषेविताः श्वेतलोहितजीमूतहरितौविद्युतस्तथा मानसःसुव्रतश्चेतिवर्षनामश्रवशाकिताः अत्रवि
भागेहेतवः कुमदश्चोर्वदश्चैववाराहोद्रोणकङ्कतो महिषःकसमश्चैवसप्तमोमेनपर्वतनाः श्वेततोयात
याकृष्णावेरापुष्ट्राचलोवनी वीहृनाचविहृदाचसप्तैनास्तमरितराः दशुदकेप्रविष्टाह्नानिम्नगाःपवनो
दकाः जनास्तत्रुलिनस्तत्रदध्यामृतफलाशिनः दिव्यभोगरताःसर्वेक्रीडंतेतत्रसयोषितः दध्यामहःस्पतम
यानिफलानिश्रुतिएवश्रुतमत्र ज्योतिष्मतःसप्तपुत्राःक्रौंचद्वीपेनिवेशिताः उद्भिज्जश्चसमाख्यातोवेणुमं
डलएवच रथकारश्चलवणोधृतिमान्सप्रभाकरः कपिलश्चेतिराजानोवर्षनामावर्तकिताः वेणुमोहन १८५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नाम्नःस्यातिमान्सुगंधदंतकः कुशालोऽहरिमे स्मसमेतेनकुलाद्रयः तेषां महीध्राणां शिवा पापापवि
त्रा मतनन्धृतिः दृष्टा चैति समाख्याताः समेतेनोऽमरिनसत्तमाः स्नानोदत्तविशोकेनाः सर्वाः पापहराः प्रिये ज
नास्तत्रामिनेः सर्वे सद्रूपास्तत्र सौख्यकृताः पुनामृतफलाहाराः सत्कर्माः सत्त्वपीडिताः क्रौंचद्वीपे निनाम क्र
पद्मपत्रायतेक्षणाः । सत्यपीडितनंसंभोगैकृतिश्चले धृतिमताः समपुज्राः शाल्मलाव मिषेविताः मनोउ
गस्तथा स्वाम्यपवनो हाथत्नायकः मुनिर्दुंदुभिनामा च कुशालस्यातिते स्मृताः वर्षनामानि तेषां वै समानानाम
मतक्रमात् क्रौंचोऽथ वामनश्चैव वान्धकारो दिवाकृति द्विविदुः पुंडरीकश्च दुंदुभिश्च कुलाद्रयः पौष्टीको
शिवा गौरी सिद्धा चैव कुमुद्वती संध्या रात्री च विख्याता समाना नद्य ईरिताः नद्यास्ताः शैलनिष्क्रांता गाः
ङ्गातीरसमाप्ता च । पिवंतीतीरमनंतये जनास्तत्रनिवासिनः दिव्यकांतिगुणाः शांताः सद्रूपाः प्रियवादिनः
नानानारीसमाकीर्णाः सर्वकामसुखोदयाः हव्यराजः सतान्समग्रांसे देवाभ्युषेचयेत् जलदश्च कुमारश्च
सुकुमारो मरीचकः कुमुदश्चानमश्चैव महामद्र इति स्मृताः तेषां नाम्नां च वर्षाणि चैकितानिस्वना मृतः
उदयः केसरीश्चैव जठरोश्यामरैवतः श्यामो विकेशो मेरुश्च शैलाः सीमानगास्त्विमे गभस्ती सुकुमारी च
कुमारी नलिनी तथा वेणुका चापथेस्तु वर्धयेत् सुकेतिसमविद्धाः महीरोऽदेवदेवेनाः पुण्यापुण्यापजलोद्वहा
प्रमत्तोऽपि मानिस्वाहूतिफलाश्चत्रवानने स्तयंतिचतज्ञाकाः पिवंति मदिरां सते मदिरोदमितिकाल
भावालयाख्याः कर्मसंज्ञाधिकरूपा आधिव्याधिविवर्जिताः नानापुष्पतिद्वद्वस्य रूपयौवनगर्विताः । मदाल
सेः वानमेनेस्मेतेमतनिपिये शनश्चपुष्कराख्येवसवनसत्त्वनायकः द्वीपस्यानवविख्यातौ पुष्कराख्येलि
षेविते । वक्ष्यमाणसतीनेव ॥ पर्वतो मलयाकारो मानसो मानसनकः पंचाशद्वृक्षयमसचैस्त्राणां

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्.स्कं. टी.द. १८९ 186

ष्ट्विंशतिः योजनानां क्षारोदे सच सर्वरत्नसमन्वितः तेनद्विधाकृतेदेशेसति धातुकीसप्तमी
राजा महावीतो बहिर्लपः मध्यमइतिभूगोलापेक्षया अर्द्धेव ईर्ष्ययारागान्स्पामिरीतिमिश्रविव·
र्जिताः ईनयस्यादिदेवनङःवहेतवश्रनपव सर्वतस्तविनस्त्वनुताम्रिलवर्षद्वयोजनाः सवपर्वतः च
क्राकारस्तवोऽद्ध्योमानमस्तवरानने अर्थ चत्तणांलोकपालानांपुरीस्तत्रचत्रेवीमिते अत्रेतिपर्वते·
तत्रस्वीदिक्रमेण हेरवःशोकमाराख्यायास्यामेयमनोपुरी मुख्याकृवारुणीतेवसोमस्यतविभा
वरी एवौदिष्टस्वरूपमानमेवस्वाहृदयेतिस्मारयति पुष्करद्वीपवर्णानः स्वाहृदोनघोवस्थितः पु
ष्णोतइतिक्रमद्विगुणाहृदयाच्चवर्षशिष्टलतमसोपुष्यावितमशाकतिद्विपृ मक्रमध्यान्स्वाहृदोत
पुष्करमाणमकलयति ॥ पंचाशत्सहस्राणित्रिपंचाशत्तथैवच योजनानांतुलक्षाणिकोटिद्वित
यमेवच सर्वेवाद्यावत्स्वाहृदयमाणांपरिकीर्तिते व्याख्यातमेतत्याभाव ततोहेममयीभूमिर्दशकोटि
स्वावरानने देवानांक्रीडनार्थायलोकालोकस्ततःपरं पर्वतोवलयाकारोयोजनायुतविस्तृतः लक्ष
मात्रमुत्तुङ्गोयोजनानांवरानने अयुतेदशसहस्राणि सच ॥ सर्वरत्नसमायेतोहेमवर्णःप्रकीर्तितः
किंच तस्मातभूमिमेयङ्गादुत्तरबहिः सूर्यसंदी अन्तःस्थितानांचलद्देशभूतात्मना लोकानामालोकायत्वय
दालोकप्रकाशः अलोकस्यातमानवहिस्थयस्मसलोकालोकः आदित्यस्यलकालोकसमोनक्कायताम्
हृतदेनरालवंतित्वाच्चनतदृष्टिमीमकतमसयत्र। लोकपालास्थितास्तत्र कृत्स्नाःसमासशंकयः वएवा
श्चैहद्वापवभगवतोलोकवर्तितसमस्तलोकपालत्वाल्लोकपालास्तत्रस्थिताः नतनावद्धपालनरेन्द्रादीनां
सामर्थ्यमस्पतेरुद्राणामेवात्रनियोगः इंद्रादयस्तभगवच्छक्तिमायामेवशात्मेनतुऽशापिष्टानेदेवलो १८९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कपालाऽवस्थं नेतनएव भगवद्द्वारपालेनानुग्रहाणां मेघामेतन्नमोऽऽशिशति विश्वजो वमुपामाव शंखाप
कर्द्धमस्तया हिरण्यरोमापर्जन्यः केतुमान्भोजनस्तथा एते लोकत्रयदमपेश्रुत्वाः सिद्धामराणिवेश
ने पूर्वादारभ्य क्रमशो यावदीशानगोचरः लोकपालास्थितास्ते वै पालयन्त इमाः प्रजाः। सिद्धानां
योगिनामम्भसराणामेव च निवेशने अर्थः स्थितिर्याम्नि इमा इमा इत्यन्तद्वीपवर्त्ति चतुर्दशविधभूतसर्गात्मन
स्तदाह अग्रस्यमध्ये वारोहेयोन्यमलंवतुर्दश वेष्टने विविधाकारास्वकर्मपरिवेचिताः यदुक्तं तस्यात
भीमसेयद्गास्तुरिति तस्यालोकालोकस्य सन्निकर्षविप्रकर्षास्निषितमातिवेविशेषाद्दक्षिणेनगायणास्थि
तिमादिशति लोकालोकपरिष्टात्तु मवितुर्दक्षिणायने नयोत्तरायणात्तत्तेगणप्रकीर्तिते। इहमे
रुलोकालोकयोरन्तर्वैतिर्यगानपथमध्ये सवर्णभूपीठिकाप्रतिष्ठितलिङ्गमूर्तिमेरुमनवरतपरिभ्र
वतिपततिर्तियंत्रिनषष्टिघटिकात्मना बाह्यकालेन प्रदक्षिणवद्भवन्नाभिनिवद्धभचक्रसंचारिग्रहस्यप्यगो
ग्रहग्रामपरिणामस्तु रशिमेवामानुमास्तिता रत्नसहस्रभावादाश्रितं तदीक्षमेदामेदादीदीमिभेदाम्यामनुपाभूत
मार्गवर्त्तिनौ विविशावर्त्तयन्ति अतस्थमवितुर्लोकालोकोपरिष्टात् तिनैव सेनप्रमणान्तरेति लोकालो
कमेव नगारालवर्त्तिनि विषयेस्थितावक्रमात्क्रमेमेरुसन्निकटात् द्धहिर्निस्सरणेन भ्रमणात्कर्कटादि राशिषट्
प्रचारद्वपदक्षिणायने लोकालोकसन्निकर्षान्मेरुनैकटोनातरन्तः प्रवेशात्मनोपसरणाद्भ्रमणान्मकरा
दिसंचारद्वपत्तरायणेभवति वक्ष्यति हि सर्वेषामनेरो मेरुलोकालोकस्तदक्षिणउत्तिपएव गतागति
कर्मक्रियेयं वैतेद्यावेयं ननुपरस्परविमेवादिज्योतिःशास्त्रमतानुसरणासंगतमाएवंदक्षिणोत्तरायणा
स्थिति प्रकोट्यालमयमयमेदमाह अर्धरात्रे मराहमासमममेतियमस्यव मध्याह्नेश्चवारुणा मोमस्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.स्कं.
टी.द.
१८७
187

योदयः स्यात्ः यदैवचामरावत्यामुदयस्तस्याद्दृश्यते यदास्तमेतिवारुण्यामित्यादिगतागतेननिर्दिह
नीसामेरुप्रदक्षिणायनःसूर्यस्ययदासौमध्यंगतिमेरोरुत्तरेभागेवारुण्याआगच्छतोदर्शनेनतदामेरुलमा
ध्यस्योमापर्वतस्थापावशायनस्पर्शितासूर्योस्तमेतिनदृश्यतेनतस्यकाशस्यार्थःनदेववावारुण्यादिदिशि
मध्याह्नस्तद्दक्षिणस्यांकेसांदृष्टेदेशाद्दक्षिणादिशपंचदशघटिकावधेगतेःसंपन्नत्वान्नदेवधन्यमरावत्या
मर्धरात्रःघटिकापंचदशकेनात्रमर्यादस्यस्यभविषुवादिष्वयदेवामरावत्यामस्योदयस्तदेववारुणी
वर्तिनोसौरस्यविंशद्घटिकाबाह्यजातत्वाद्वारुण्यांसूर्योस्तमेतिदिनांतोनायतेश्चन्नेवप्रकारेणा
दिग्गतागतविदित्वपिमेनच्यप्रतिपादितक्रमस्योपलक्षणार्थत्वादत्रच सर्ववीथीनामेतेनस्य अजवी
थीवदितिणे पतेमावेष्टे पितृदेवयथोनेपकथितस्तमयानव शोभनावीथीमार्गोदेवपथ्यःनजा
तानत्यक्तिस्युनेमंप्रतिनकिमपिप्रामाश्यजाःपितरःतेषांवीथीपथ्याःइतियथासंभवयोज्यऽत्रमायाणा
स्यादित्थमितिहितत्वाद्देवमार्गानादक्षिणायनस्यनैवकिंकमितिदूरत्वात्पितृमार्गतेनार्थः पतत्स्वक
लाटिकारोहतीमानतरिवभ्रंहरपिज्ञेयं यद्दकर्मानामसहस्रलोकमसगतेहितेजगतःशाश्वतेमते एकया
यात्यनावृत्तिमन्ययावर्ततेपुनः इत्येतैरपिहस्थमकालिकेवमेरुसहस्रपरिवृज्यातिस्तन्मात्ररूपस्यात्म
नोऽभ्रवस्त्रानुलग्नःप्राणादिमःकालाकारोक्रमकलमवक्रग्रहायुतुर्यातोरुकालिकापकारादगप्रधान
नाशीमुखस्पर्शेनप्रदक्षिणामनावृत्तमावर्तमानस्तिष्ठत्तन्मकरादिमंक्रांतिक्रमेणोत्तरदक्षिणायणादि
विभागदर्शीपत्रीत्वक्रमापयनस्थमेरुलोकालोकान्तरालस्यव्योमपथ्यमध्येनमेरुप्रदर्शोप्युनिशादि
वेशास्तनपवतदुदयस्थानात्मकपूर्वदिशाभिमुखानामिलाहृतवर्षप्रतिपादितवर्षाष्टकद्वीपान्तरादि १८७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्थानानेनजनानांसर्वेषामन्तेस्मेरुर्लोकालोकस्तद्दक्षिणो मेरुश्चतत्पश्चिमास्करस्तस्य श्लोकेनमाला·
दिवामित्रेमेरुर्दक्षिणतनदेतिन्तडत्रस्यऊरुवर्षादिवासिनांपश्चिमतालस्वेमहत्वाद्विवर्षाणांताश्च
स्तटस्निग्धाद्दिविर्णादिनिस्थलोमूर्वेनश्चतिस्थित्यासर्वेषांद्वीपानस्यतानामपिमेरुर्लोकालोकावद
रद्दक्षिणस्थुभवनाइलपश्चनवेर्जेनवापिवाच्छायायामात्रेणसूर्यप्रकाशानुसारिणीकश्चिदवस्थितिरस्ती
तिकल्पनीयाएवंप्रसंगादृक्षिणेनरायणानदयास्तमयस्थितिंचप्रति" कृपायप्रकृतमाह अस्यवाहिन
मोचोरुद्भ्रमजीववर्जितम् पञ्चविंशत्सहस्राः कोटोल्लतालपकोनविंशतिः चत्वारिंशत्सहस्राणियोज
नावरानेन लोकालोकविष्कंभोद्दशसहस्राणपञ्चकैलैः सहस्रपञ्चाशत् मेवंवाजंबुद्वीपः पञ्चाशदित्येवनेक्लल
हेणाश्वकेनकुलनाकलितेनकोटिद्वयनेहसमुद्रकोटिदशकनवसहस्रमचत्वारिंशत्कोट्योभवेत्तथा। स
मस्तागायमानेनवर्गाभोदस्तत्समः स्मृतः गर्भैतः समस्तागायसंवेष्टकोपलक्षितेनलोकालोकतमः पर्य
न्तविस्तृयस्यसमगर्भोदस्तत्समः इतितागादिसर्वाधिस्मलः यत्क्रोशोपानत्रयादितायेत्रयः समन्तेरग
र्भपतः स्थिताः पर्यन्तमेवगर्भोदः समस्ताविरमाद्वहइतिमव समानानागादिमागणाणामेकलत्वाय
भूतिद्विगुणानुज्ञायत्मानेकाटिरेकामप्तविंशतिलक्ष्यानन्मानतस्यमानः एवमिपदवपिशतकेननम·
हैकोटिपञ्चाशत्कोटयोभवंतिब्रह्माण्डकर्परिकोशकोटयः मेरुमध्यात्कर्परिकोनदाह ब्रह्माण्डएककटा
हेनप्रत्येकंमेरुमध्यतः पञ्चाशत्कोटयोनेयादशदिक्षमन्ततः उभयपार्श्वकलनयात एवमेतच्छतेति
पकोटीनांपार्थिवमहत् पार्थिवमितिस्पष्टीगतवेपुलेपएवं पृथिव्यायायामुविचमानस्त्रकमपुनात
अत ऊर्ध्वप्रवक्ष्यामिप्रमाणंवरवर्णिनि ऊर्ध्वमितिभुवोलोकादियानेप्रास्तावेतत् भुवोलोकयातभुवन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

श्री.त.
स्कं.८.
१८८
188

शुद्धौ पूर्वोक्तेन संस्कारक्रमेण मातृकास्मार्थी दीक्षापदे सर्वं पाशयेनं तेन संवेदनात्स्मारयति तमाह अथवा समस्तादे-
विपरिपाकात् समस्ततः दीक्षाकालेऽतः संस्काराः येऽकर्तव्याः क्रमेण तेषां निर्देशं यथा कालादीनां कलापस्या
न पूर्वं ये संस्काराः कालान्तपर्व भुवनानां प्रस्थापनरूपं च पाशविश्लेषं येन तेन तथापि पिशाचादितत्त्वानां ये संस्कारास्तान्स
र्वानेव क्रमशः शोधयेत् च योजयति शक्तितत्त्वे तत्र भुवने यानि चैव निवेशयेत् अध्वनि नाभिसंदधीत ततोऽपि रु
द्रावागीशीं सर्वयोनिव्यापिकां मत ततः तेषां गर्भाधानपर्वावगाह्य कृत्वा चैवं यथाक्रमं तेषां मिथ्याधारशक्ते
तत्त्वभुवनादीनां मध्ये वशोधनीयानि भुवनेशसहितानि भुवनानि क्रमेण प्रदर्शयति । अनेनैव कालाग्नि
ग्निरव्याद्यथाक्रमं पातालानि ततश्चाधः शोधयेदनुप्रवेशः । नरकानि शोकं पञ्च चतुष्कं मध्यादेक
पस्थानेततः कर्यीकृत्वा लोकस्य वरानेन धामादिः प्रणवादिस्थैर्मादिनामग्रे शापूर्वी कृत्वा केवलकला
स्थाने भुवनानां ग्रन्थयन्त उपस्थाने वृकुलशाय संतापिकाणां षट्कं समनेन पवं कृत्वा ततो वागीश्वरी दे
वी संपूज्य अनुमादिभिः ततः पञ्चसमशान्त्यतीतादि विश्लेषणं एवं च ग्रन्थास्य छेदनं च तथा कर्षां गृहीत्वा
सामनेनतः गर्भधानजननेऽधिकारेऽत्र च योगगोगालयं चैव ततो वै यानि शोधयेत् । अर्थात्
सर्वमेतत्सामान्येन व्याख्यातेयद्रूं क्रियानि विशोधनमिति तद्वता योगीः चतुर्दशसमासेन कथयामत्र
पूर्वशः पेशाचरात्रेऽसंपाद गान्धर्वं चैन्द्रमेव च सौम्यं तथा च प्राजेशं ब्राह्मं चैवाष्टमं विदुः एतत्रय
मेव ॥ संहारक्रमयोगेन शोधनीयाः शिवाध्वरे संहारक्रमयोगेनानेन च वेदमाहयन्त्यावरादिपस्ततेना
समं पंचकं संशोध्य मातृकां स्मायेत्ततः पेशाचादिवैद्यानिदेवयोन्यष्टकमित्येषपवचक्रमोऽग्रे ॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्फुटीभविष्यति एवं योऽयमष्टकस्तुष्टास्य योनिषट्कमथाह । पशुपक्षिमृगाश्चैव तथा सर्वसरीसृपाः स्था
वरं पंचमं चैव षष्ठं मानुष्ययोनिकं । तदेतत् दैवयोनिसमाष्टकं ब्राह्मं संसारमंडले चतुर्दशविधं चैव प
तत्र भूर्लोके तु विशेषेण भूर्लोककर्मानुसारेण तदृश्यत इति प्रविभागेनेतत्सर्वं ज्ञायतीयुमत्यत्र
तस्मान्मायेनापीमायायः कस्मादेतत्संसारमंडलमित्याह । आत्मा संसृतिं तत्र मायापंचविनियोगे सं
सारः प्रोयतेन स्वामर्यादेत्यतत्ततः संसारस्य सावेङ्ः तत्रयात्माहं ब्रह्मकेवेवाधमप्यगः ब्रैयद्यम
साधुकोवामशक्तात्मधिष्ठितः ईश्वरेणानिमित्तेन सृष्टिमहारवत्मेति साक्षात्मंत्रमहेशादिसृष्टिनवा
ईश्वरेण संसारवामनरूपयात्मरूपावामशक्तात्यधिष्ठितः परतेत्रीकृत्ततत्तनपचवात्तवादिवेयद्येयणास
म्यगाक्रांतोऽभिभूतः स्वात्माद्विपतेजातः पुनः पुनस्तावमयोगृहूत्मसद्भुभाशुभैः सृतस्य प्रधमय्य
तेपयाशीत्तेयाख्यानेनकोटयः प्रधानगुणभेदेन यावश्यात्माश्रितपरे नडुकेसमनोनवरागोहेपाश
जालमनंतकर्मितियतश्चैव तस्माद्देवविज्ञानीयात् किंच ग्रधार्थ्येस्यकरणात् नदियाति संसारमं
डलकमेवकारणमित्याह । चतुर्दशविधयस्य ब्राह्मकं संसारमंडलं तस्यभेदाहनेनास्य यते भियते
कर्मभेदतः तदिस्य संसारमंडलहेतुभूताः कर्मबद्धास्तेनेनास्य कर्मेशानादिकारकाः अनादिमा
याशक्तिसुषितमहिमाहेतुः स्वोपभोगाय वेष्टमानोनेनाभिः कर्मसंततिभिर्बद्धः नचैतदस्यात्मनः
कृविदायातमपित्वप्रणीमस्यतयेत्याह आत्मनावध्नेत्यात्मा बद्धवतमः सामर्थ्यात् मुंचेद्यात्मानं
स्वात्मना परमेश्वरानुग्रहविनिमयात् मुंचेदात्मानमितिपादोनसंगतः एतद्दृष्टांतेन स्फुटयति कोश
कारो यथा कीटश्चात्मानं वेष्टयन् दृढं तथा दृष्टपितेशाक्यात्मनादृष्टनयेथा तथा संसारिणः सर्वे बद्धाः स्वे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.द.
१८९
189

देवबंधनैः न च मोचयितुं शक्ताः पशवः पाशबंधनात्॥ स्वयमेवात्मनात्मानं यावद्वेत्ति न शिवः। अ
नुग्रहशक्त्यापातः शिवशक्तिनिपातात्तु पशुपते पाशबंधनात् अन्यथा नैव जानाति स्वरूपं यत्स्वनिर्मलं
यत् स्वाभिज्ञेन शुद्धमबोधस्य मनामस्य सुनिर्मलं परमशिवैकरूपं अनवच्छिन्नीयाभावात् अतोपम॥
तयास्व आत्मैवाभिज्ञेन: कारणीयम् तत्स्वकार्यं स्यात् अपि निर्णयः यस्मात् कृष्टविवेकत्वेन अनात्मनात्मनः
मायायाः संस्पर्शशून्यं यत्तदिति लोकानां यस्मादेतत्स्वरूपं न जानंतीत्याह मोहितामलमोहेन बद्धाः क·
मेकलादिना निगूढास्तु अतिष्ठंति काष्ठवह्निर्यथा तथा। अभिलाषो मलो बद्धनितियः इष्टैवं महणामत्र
नात्मा स्वरूपाख्याति रूपमल उक्तः स एव मोहस्तावता तेन मोहिता अस्वीकृतास्त एव स्वभोगार्जनाय चेष्ट·
मानाः कर्मणा तद्रूपेण च कलादिना विन्यते न देहाद्यात्मना भाव्यीयेन च मलेन बद्धा अस्वतंत्रीकृताः अत
एव पाशबंधा निगूढा निमग्ना अकस्वस्वरूपा तिष्ठंति यथा काष्ठे तु वह्निः सर्वकाष्ठनिगूढः॥ नहुतस्त·
यथा वह्निर्मथकस्य वशात्स्फुटं स्वस्वरूपं प्रदर्शयन् भास्वरं यत्स्वनिर्मलं अन्येषामपि जंतूनां तिमिराक्रांत
वस्तूनि प्रकाशयति वस्तूनि हित्वा वेशमपि तमः तथात्मा न विजानाति यत्स्वरूपमनादिमत् मथ·
कस्य वशाद्विना अन्यथा न कदाचन॥ मंथकस्य वशादित्युक्तिं विभजति। मंथकश्चेह देवेशः स्वयमेव स·
दाशिवः आचार्यतनुमास्थाय सदा चानुग्रहास्थितः चपलार्थं मंत्राशक्तानवर्त्तया अथवा आचार्यो यथा
वा गीर्णीयो निःस्पृह नामामान्तेयोमलादित्वत् आत्मा वै बह्निः व्योको बोधकारकत्व परःशिवः मंथानं मंथन
करणं वै शांविनद्धमेधाः ममना निधारणिः यदा हुत आत्मा वह्निः पूर्वैर्निर्गीत यत्मिह शावागीर्शीयो नोह
ममं स्वानी याख्याति रूपतुच्छमलापाशमनेन परमशिवेन प्रबोध्यते गुरुमूर्तिस्य सदाशिवभट्टारकप्रयुक्तान

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्य। तद्देहापितो यथा वह्निर्निर्मलो नीवशात्मवत्: न भूयस्याविशत्काष्ठं तथात्मा धनतद्भूतः मलकर्मक
लापैस्तु विनिर्मुक्तो गतक्लमः न च स्योपि नवं धत्ते पुनर्नीवपुनिर्मलः मलादिनिर्मोकादेव संसारतया
विगतक्लमः न च स्यो पुनः परतमो गोति वाहनमात्रप्रयोजनत्वात्मध्य वह्यपि नवाध्यानेन तद्देहभावाभि-
मानवात्मवश्यपि तमुहूर्त निर्मलचिह्नात्मा विश्वपवसर्वेदाकिंच रसवह्निसमायोगात्तापेक्षाकालिकयाय
था विश्लेषितत्वतत्त्वैतद्देहमत्वप्रतिपद्यते न भूयस्तत्प्रतोयाति तथात्मा नकदाचन अथाति भूपतया का
लिक्रियागुरुणा वियोजितश्चात्मा न पुनर्बध्यत इत्यर्थः अत्र च रसवत्संबशक्त्या क्रियानेयात्वह्निवत् न
लोभ्यं वशिवो न तथा वार्यनत्वविग्रहः आत्मा वै देहमत्वं ज्ञेयो मलो ज्ञेयस्तु कालिका क्रियादीता न तेरा-
सवह्नियोजनवत् ज्ञानयोगात्क्रियाम यदीतामतत्त्वविदितस्य मन्त्राध्वाक्रियायोगात्प्रज्ञापारेनथाप्रिये
गुरुणा न च विद्युधा ह्यात्मा वै निर्मलीकृतः न भूयो मलतां याति शिवत्वे याति निर्मले। तथेति चतुर्थप
टलोक्तप्रक्रियायोजनिकाक्रमणातेजविड्ढपतिनेत्रज्ञानमत्रपरत्वपाशुनिशिततया तुके हि नवावत्ता क्रिया
काले समारोहणापातिमें दानवाक्नादेशाशिष्याद्गुरुकी भवेत इति मलतामित्यपूर्णमयनार्थपाससो
निशिवत्वेपरमशिवैकात्म्यमहरति एवं ज्ञात्वा गुरोहेदीक्षा कार्या यथापुरा। चतुर्थपटलोक्तक्रमेणावस्था
तिहिताल्लिंदीक्षामभ्यामात्तश्तितन्त्रवदीक्षायाः॥ शोधयेन्मुख्यपाशांस्तु येप्रोक्ताः स्तमयापुरा मलकर्म
निमित्तेत्वनैमित्तिकमतः परम्। इत्यज्ञात्वरेतेस्य॥ गुणीभूतास्तु ये पाशास्तेपि शुद्ध्यन्ति तद्वशात् गुणभूता
सदा माहात्यस्तद्वशादित्यागुकामैर्मायीयशुद्धिवशाल्लिंत गुणीभूतमपीदं चतुर्दशविधं वैचपटके
त्वमयापुरा संसारमंडलेदेवविशांधानदवनीतले इत्युमोवाचस्य तद्धत्या मिश्रमात्म्यं यथाशो यशिवाध्वरे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

अङ्गहीनं च यस्य अङ्गाधिकं भवेद्यत्तु शयान्येन विशोधयेत् नवनीतमधुनैव तस्मै तत्कर्मणान्नावदुद्दिशंति
स.खं. ब्राह्मे चैव तु प्राजेशे सौम्ये मैन्द्रे तथैव च गान्धर्वे चार्षे याते तु सैव तथा परे पैशाचे क्रमशः शोध्या
टी.द. वरमानुष तथा स्थावरे पञ्चविधे पुनः तिर्यग्योन्युपलक्षणा क्रमशः शतमहाक्रमणाशोधयन् तन्स्थावरादि जा
१९ तीयमध्यगतप्रधानभूतं वैककर्मणा प्रसादयति समक्षं दस्थावराणां सर्पाणां वा पक्षिणां तथा पक्षिणां
गरुडं चैव मृगाणां सिंहमेव च पशूनां चैव गोयोनिं अत्र वदेवदानान्नेशाक्रमीजित स्थावरजाति प्रधान
190 भूतं समक्षं दंशापयामि स्वाहाद्यमन्त्रः एवं ततस्त्वेनेन च प्रकारेण प्रतिलोमेन संशोध्य मानुषान् द्विशो
ध्य मानुषाद्विशोधयेत् ततस्तामुत्तमवर्णजातिषु एवामिथ्याभिर्दिवित्वपिकाणां विशोधयेत् अधिका
गाम्बाक्रमेण शंसभावाद्यमानं तत्र जातिसंभवाति कथं वशाकृतिप्रयोगेन प्रत्यजात्य ब्राह्मणाद्यपि तिस्रः
पञ्चदशीकावति प्रागुक्तविहायमपवादः तत्र स्थावरादिषु एतेषु एकैकं प्रत्यजाति ब्राह्मणानेतु प्रत्येकं प्रा
तिलोम्येन सर्वजातादयः शानालाः पुरणाष्टकाम त्राब्राह्मणाद्य षट्कमाधिकारित्वात् तस्मै दाविशेषमा
ह ब्राह्मणाद्याधिकाराद्य ष्टाचत्वारिंशतमेव च । विधायेयं दिव्यवता वक्तुमर्णाह । गर्भः पुंसवनं चैव सीमं
तो जातकर्मं च नामनिष्क्रमणं चैव अन्नप्राशनचूडके अनेनैव वराहेशो ध्यानलक्षणप्रकीर्तिताः सीमन्तो
नोपनयं विभागसंपत्तिः निष्क्रमणाश्वादित्यदर्शनं चूडकं शिखाकर्म अनेनैव तिरो कर्मायात विनियो
गशान महालक करणाकरणाकेन दशाकृतिप्रयोगेनात्र एतेन्निवर्तितेदैवितता भोजायते द्विजः अ
विमुक्ताभ्यां ब्राह्मणाभ्यां नैकैर्वैदिकैर्मन्त्रैः संस्कारैरशुद्धिर्नाय जन्मलोके द्विजश्चापि हिद्वयमडभयं प्रपीडते ।
मन्त्रैरेवकुतलमित्येवमस्य द्विजस्य नवमाद्यन्तवेपतः संस्काराः सर्वाङ्गीपरिकीर्तिताः यततत्रास्य ॥ १९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

श्रेगानिसंप्रवक्ष्यामियथावदनुपूर्वशः नान्याह मेखलादंडकृष्टचर्माजिनमायुष्यंतथा संध्यांवेद
रूपाणांचभिक्षांवैसमसंविदुः। आयुष्यंमल्लविष्णुल्कंपतानिचमेखलाग्रानानिसमेतानिब्रह्मचारीम
माचरेत् नियन्तृणिहष्टानिदीक्षालेवराननं शीलाकालेवमेडलोपलंतिनभावगोदानसमयेग्रन्थ
घ्नानिसमेतानिनियन्तृणिश्यमाश्रमावस्थितलोपमाभूदिमावश्यानुष्ठेयानिकिंच येनेशेपाश्च
पर्यवगाणगाणस्यरेतथा उन्मत्तकामिथ्यावचनेनसमसमविदुः समेतानिनष्टानिव्रतानिब्रह्मचा
रिणां हष्टानीतिपाममध्येशास्त्रेवेदेनतच्छिन्नशालोपतेस्थितानिग्रहव्रतानिश्रेष्ठयुवादेनानिच च।
शीव्रतानिवाच्यानिव्रतमध्यावमरेचरणीयानियमानिच श्रेगाकीवेतितानिव फलेनफलतोव्रत
वेयाख्येसंस्कारस्येतान्यग्रभूतानिव्रतानिव्रतपतनस्य पाभिसंसहितेनैकनवमव्रतबंधने तस्मातभूं
तमेवेतत्कथयतिव्रतसमकं तदेवंमेखलादीनिसमभोतेशादीनिव्रतमत्रेमेतत्कृत्वा चतुर्दशव्रतान्य
वेहानव्यानिवराननं इत्थकथनं नव्रतबंधनं मंत्रमात्रेणाघाशयाय वेदव्रतानिचत्वारिहोतव्यानि
नसंशयः। हिमवत्सपाद्यानितान्याह। पाक्षिकंपार्विकंचैवभौतिकंभौमिकंतथा। इष्टिपर्वतभूतमम
सन्तुप्रतिपादिकवैदिकग्रन्थपाठेनकालकार्याणिव्रतान्याष्टिकादिशाहःपारमेष्ठ्येषुर्योनियन्तस्त्रैनेन
विध्यवंवानेहोओदनस्नानमितपिवेदव्रतानिचत्वारिन्यवमुक्तानिरहतगोदानेष्टयगावभविष्यति
एतच्चैवदाध्ययनादिकारदानेनव्रतानतरागतयाप्राधान्यात अतेयाभक्तचत्वारोब्रह्मचारिनियामकाः
ब्रह्मचारिणांनियामकास्तथान्वसपादकाःतेदेतावस्मर्यतेपतान्संस्कारान्। त्रयोदशविजानीयात् ७
भिरनुष्ठितस्याथेवेदस्थपिकृतत्रमाह नतेवैवेदभाजनं किंच श्रेतोभवतिगोदानेनतस्मात्दशकेप्रिये।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वेदाध्ययनोत्तरमाचार्याय गोमिथुनदानेनोपलक्षितमात्मनः केशान्तविषये गोदाने ग्रंथगुरुभिर्गीतं
सं.कौ. स्नायानुस्नातः स्नानं तच्चाह वेदार्थज्ञानमिन्द्रियं मार्गिकं वेदाध्ययनेन लघुशुद्धिः स्नानं तत्पणेत ग्रंथाध्य
टी.२. नोत्तरं स्नानमनेनैवाशयेनास्नातमनत्पवाद्य वेदाध्यापिमात्मन्यास्नातेन नसिद्धः संपूर्णः ग्रंथावा
११। स्नवर्णाश्च सब्रह्मचारिति चोदितत्वात्स्नात्रमेव प्राग्नमिच्छन्नुह्यत्वा धर्ममयीं पत्नीं तया सहयमेत्क्रतन
गृहस्थाश्रमवोदितनित्यनैमित्तिकरूपस्य श्रुत्यर्थात्मकसंस्कारसंपादनरूपमतत्कर्मपतं तत्पपवदश
म ग्रंथेनैव च ॥ पितृदेवमनुष्याणां भूतानामानृण्यतया ब्रह्मणो ध्ययनेचेति महायज्ञेनल्पपंचवशतियः
तस्मात्प्रतिपादितानित्ययज्ञाः संगृहीताः तदुक्तं पंचसूनागृहस्थस्य चुल्हीपेषण्युपस्करः तदुक्तं गृहस्थ
भस्मुवध्यतेयास्तुवाहयेत् तासांक्रमेणसर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः पंचक्लृप्तामहायज्ञाः प्रत्यहं गृहमे
धिनां अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोतिथिपूजनमित्येवमुक्ता
स्तेनैव तेनित्ययज्ञाः संगृहीताः इत्याशयेन नैमित्तिकानाह ततः पाकयज्ञान्क्रमात् नैमित्तिकान्यनानाक्र
मवसाम्यनुष्ठेयाः अष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायण्यो तथा चैत्र्याश्वयुजीचेति सप्त पाकयज्ञा :
न्क्रमात् पौषादिकृष्णपक्षगतासु शाकाद्याः अष्टकाः पर्वणि मिलामिलपक्षायदिनं तत्र श्राद्धं गमस्तथान्त :
श्राद्धमस्ते पिश्राद्धादि नाम विधिः नवान्नयागः आग्रायण्याश्रावण्याग्रयागः श्रावण्यां पर्वणि प्रादिश्य विबोध्य :
ग्रंथत्वाग्रायणीद्वयमितिप्रविलाशरदमेनयाग्नवान्नयागद्वयं यावदग्निनेनवपावंपाश्राद्धमेकमेवव्रणीयेति
पनेव पाकयज्ञः वृद्ध्यनुगतपृष्ठतश्राद्धादिभिः कार्याद्दाक्राद्धस्तु मासान्तहविर्यज्ञाः मन्त्रादिभिरिहत्रिविधाभि
धानान्यस्त्रतं शिलेरेवतदेवं पत्नेः सहविजानीयाद्धाविशत्यातिमात्राया: पूर्वोक्ताः पंचदश संस्काराः ११।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

न् अथ आधेयं वाग्निहोत्रं च दर्शं चैव ततः परं पौर्णमासी तथा सैषा चतुर्द्दशी तथैव च पशुबन्धः सत्तु-
हिह्नः सौत्रामणि रतः परं हविर्यज्ञाः समाख्याताः सप्तैव पावनोऽस्थिरे आधेयमग्नीकृसमेमागमा
न्यनमग्निहोत्रं सायंप्रातर्होमः दर्शो विपरीतलक्षणो तथा ऽग्रहप्यमानं चन्द्रमा मावास्यायागः चतु
र्द्दश्यां फाल्गुण्यां चैत्र्यां वा प्रभृति मासमध्ये यानि पौर्णमासीभवो विशिष्टो यागः पौर्णमासी शब्देन च
सर्वे पौर्णमासी यागाः सामान्ययागरूपा पशुबन्धेयो यागविशेषाय यत्र पशोः सोमसवमाद्दूयते सौत्राम
णिः सौत्रामाद्देवताकः सुरयागः एतानपि सकलयति एभिः सह विज्ञानीयात्संस्कारैः कौन विंशकम्
अथ अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमोऽनुक्ष्यः षोडशी कालतया वाजपेयोऽतिरात्र सप्तमोऽप्तोर्यामस्तु सप्तमः तएते
यागविशेषाः सोमसंस्थाः समाख्याताः ग्रहकरणसोमसहोमसमानरूपायत्नरूपाः क्रियाः सोमसं
स्थाः एतावदन्तानेतान्संस्कारान् षोडशान्यविश्वखाय श्रोतसमेत्राकृतिक्रमेणाकर्षादिदितिशाखः
हिरण्यपादः प्रथमस्तथा गुणपहिरण्यशृङ्गं हिरण्यमेरुहिरण्यनाभिहिरण्यगर्भ एव च हिरण्यश्री
र्हिरण्यविगहिरण्यस्वस्तथैवहि हिरण्य लक्षकन्यादशप्रचक्रीतिताः गर्भोहृदयमेनपता
घाकारा अग्निविष्णुर्धिशीर्षयेषापादादिस्थानेषु हिरण्यं दीयते एषां तत्तत्तद्यागकृत्यभेदात् शतेन
तद्धतेवा त्रयेकेके तु विज्ञानते एतस्य पत्न्यर्थहोमविशेषमाह एतेसर्वं सहस्रेणाश्रुद्धतेहिवानते स
र्वएवसहस्रहोमसमपाघाहिरण्यपादादिष्वित्ययत्नः समाविंशकाः किंच अश्वमेवततः पश्चाद्रुरूप्या
न्ययथाक्रमम् । ब्रह्मणस्यापि कर्मवशाशमसार्वभौमभूपतिवसायमश्वमेधः कार्य एव वा विवाहा
न्यूनतेनावदश्वैः एवंकृतेनस्तु त्रेस्यवैःसततेश्चवशूद्रो भवेत द्वितीयाश्रमस्थः अत्राविंशान्सततद्ध अश्व ·

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पात्रेसंस्कारं जातीयादिश्यर्थः कृतप्रायश्चित्तो भवेत् परिव्राजं तत इतिनेति किमर्थं ब्राह्मणस्य मात्रयात् वा
स. कं. नप्रस्थपरिव्राजस्य वाश्रमास्य यत्पूर्वसंस्कारद्वयं तेनेति किं विहितानुष्ठानं संभाव्यमानप्रायश्चित्तस्य
र्थो गार्हस्थ्यावस्थस्य कार्यो नेतर्यानप्रस्थस्यापि नपरिव्राजस्य वानेना सोनष्टव्य सापृते एवमिति पा
टी. द. रमेश्वरमंत्रहोमक्रमेण पाशुपतविधानमतापिवीनाहाग्नादिदोषसद्भावाश्च समस्य ब्राह्मणस्य भवति इमन्तु
१५२ परिव्राजस्यापलतणचत्वारिंशानसंस्कारापेतः सहविजानतपेतः सहगणितमिति यावत् अष्टावा·
192 त्मगुणान् श्लोकद्वयेनाह समासतः दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचं चैवमनायासो मंगल
वाप्यतः परं अकार्पण्यमस्पृहा चैवमष्टावात्मगुणाः स्मृताः दयापरदुःखप्रहाणेच्छा क्षान्तिरपकारिषु शक्तेव
प्रतिक्रियाया गुणमहत्वमननसूयनाविनताक्रगीरशुद्धिः शौचं अक्लेशावहकर्मकारित्वमनायासः
मंगलस्थानादर्शनस्पर्शनविनिवर्तनातिसंगते यथाशक्तिदानत्वमकार्पण्यं अस्पृहासमत्ता यथेदमेते आत्म·
नआत्मस्थत्त्विकुरुत्पत्तनः करणावायाद्गुणाः ततात्मनतस्यात्विदकृत्पत्तामत्रवदोहनात्मनात्राह्म
णस्य यागभोयानेककरोमि स्याहद्येतेन सप्राणवेशानोश्याचणपूर्वेण मत्रणादोपवक्तानाकन्याश्रुतंगा
र्भाधानसंपत्समस्तिन्मतेनपवहूतेवाक्रुयादित्यमेव गत्वारिंशदतान्संस्कारान्निधायवदस्माणमंत्र·
क्रमेण गुणाष्टकाद्यपतपूर्वब्राह्मणसस्यावायेयानेनैवापिकारमेणापि पूर्वब्राह्मणपमस्यशाध्ये
रस्यमेव चत्वारिंशद्याश्टानसंस्काराश्चसमासतः पतेः शुद्धेस्तश्चयति श्रमात्मापिसदवे चत्वारिंशद
विधषायश्शेन्हृदपृषकनिशः अथसंख्यानाइमागाणाप्यायायांकविविधाचारहृपाः यतएते आत्मगुणाश्चत्वारिंशदहसंस्का
रांतरश्काः अमेतेषिनडुलावेगुणानापायेयह्लिशाः अत्रापि ब्राह्मणस्यश्चेदमा सामान्याशेशानमेवमस्यैवेनियोगशाश्रमेविस्त्रयम्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पंचपंचाहुती दत्वा अस्त्राभिमन्त्र्य अनुक्रमात् चशब्दः पूर्वार्थे अस्त्राभिरेवापि शब्दात्मनुचिन्तेदस्त्रमन्त्र
नुक्रमशब्दस्यायमर्थः प्रागुक्तक्रमेण मध्यमादिचतुष्टयेन दत्वा तानपि नमः स्वधाशब्दोच्चारणे चतुष्टयमा·
क्रमपुनरपि पंचपंचाहुतीरीशानेनानायासमगल्याकार्पणस्य हत्वाखिचतुष्टयं तथैवाहुतिभिः स
म्पादयेदिति आहुतिप्रकरणमाह तिलैर्हुतेन नवानां च दहेतिसम्बन्धः तिलास्तेहमयबीजात्मकाः अ
यमर्तेः अहुति संस्कारबीजानां संस्काराणामिलाषस्तेह स्तद्वेनस्य कृतिरूपवासनास्नेहदाहात्मकदी
ताकर्मणि होतव्यं एवं कृत्वा ऊर्ध्वे विनियोजयेत् किमूर्ध्वमित्याह ऊर्ध्वशब्देन चात्र आहृदयकर्मणि
कीर्तिते मनुष्यजातिप्रदस्य कर्मणो भूर्लोके शोधितत्वात् तदुपरिवर्तिदेवयोनिप्रदं कर्म यत् तदूर्ध्व·
शब्दप्रतिपाद्यं तस्यैव दीक्ष्यस्य तस्मिन्नियोजनं कार्यं न तत्र तस्मात् तेनाह नचान्यत्र विनियोजयेत् पतनस्य
हेतुत्वात् नस्तं मोहयाकार्यं नचापिनयनं क्वचित् यतस्तत्र परिपाकात् क्रमतत्र नियोजयेत् उद्धरणमु
त्सेचनेनयनमस्य स्थानेनस्य शोधने नियोजयेदिति दीक्षामेव स्थावरादिक्रमेण मनुष्यजातिभेदान्त·
शोधयित्वा ततोणिमादिनायायो अस्त्राभिमन्त्र्य अनुक्रमात् पञ्चाहुतिप्रयोगेणाभोगार्थं विदुमान्मनः
शाखतमेहास्मिन्मार्गे तु मध्येजाते नाशार्थं पूर्वं देवदन्तस्य पेशादणिमादिसाध्यस्वाहेत्याहुतीः पंचहुता
तेऽङ्गाग्राप्तिम् अस्य संविन्त्येन्नेवमन्त्रेण पशोर्भोगमस्य शोधयामि स्वाहेत्याहुतीः पंचदद्यात् अनेनक्र
मेण वामदेवाघोरतत्पुरुषेशानैस्सह यान्तगोपवीस्ये शोध्यपदादिव्यस्तात्तु चतुष्टये सत्त्वप्रधानमीशानः
भट्टारकेनेव शोधयेत् नच मानुषादनन्तरं देवयोनौ ऊर्ध्वस्या शोध्या इति सत्वाद्वितत्ववर्तिनी स्याः
शोधयेदपितु ऊर्ध्वशब्देन तज्ज्ञेयं यत् ध्रुवं लोकमाश्रिते तस्मिन्नामसकतेत्थं नानावास्मिन्कदाचन भू·

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. ष्टं.
टी. ८
१९२
193

लोकमाश्रितं भूर्लोके देवयोन्युपपत्तिं दयत्कर्म तत्स्योर्ध्वं ज्ञानलब्धं तत्र भुक्तस्य भोगार्थं मंत्रैर्योजितस्य क
र्मेष्यमिति चोयन्नमितयां मन्त्रश्चितनेनतेनमन्त्रैः कालादिनामविशेषेण स्थावरेण शोधनस्यावश्यमाता
त्वाद्युक्तं चैतदन्यथा क्रमशो भाक्षेश्चापस्थानादेज्ञानमनिश्चयं तत्र यावत्कर्म न भुज्यते कथं योगः नत्वेतत्
त्वावृत्तश्चरणे भुज्यते यावत्कर्म न भुज्यते दीक्षया शोधिताशुभावादिति शेषः यतस्त्वायं कर्मफलमवश्यं भो
क्तव्यं तदुक्तं ना योजनमस्य तत्कर्मैवामनेकतानन्तानयमाचार्यगणभावनयाक्रियातत्स्याह। तस्मात्
योगशास्त्रेण तत्कर्मैकचित्तता निवर्तते महादेवि ग्रन्थ निष्कलं तत्स्वरूपानंतः शिवनाथ शतात्मा शिवे
नेति निष्कलेन पतन्ग्रन्थेष्यपुटलप्रवर्तिणी तत्र यावत्कामाणामपि यदा तत्तद्भुवनाधिपान् भुवनानि
वामाश्च भुवनानि यथाक्रमं होमेन वर्तमेशो याविशेषं क्षेदनेन तथा पूर्णाविवसमुद्धानेन तत्यन्नेवाप्यनु
क्रमात् क्रमादिति शेषः भुवनानां शोधने प्रस्तुते भुवनेशाकालाग्न्यादीन् प्रधानभूतान् भुवनानि तत्तिवामाश्चामा
नपि तदेगाश्रितानां रूपाकृतिभिः स्मतेन वस्त्रवर्णादिरूपैर्विभजेद्ये वक्ति तेषां शोधने कृत्वा पुनः भोगाभ्या
शेषत्यस्या विश्लेषा वियोजने छेदनं तत्सूत्रस्य भुवनात्मनः पाशस्य सद्भावे भुवनानां त्यागविषयं शिवे शमित्या
दिरूपं वै मत्र निर्णीतं श्रुयथाक्रममिति वदन्नुद्धारादनंतरमात्मसात्करणं तत्स्वीकरणं तनो भुवनेशाद्धान
मिति शायुक्तमेवक्रमस्य स्मारयति भूःलोकेशादिपतिर्भगवान्स्वाव स्यग्रभविष्यति किंच श्रायश्चित्तेन तत्रूना
न्यूनाधिकनिमित्ततः। उक्तेकर्म कार्यमिति शेषः एतत्सर्वं भूर्लोकाकं भुवनान्तरस्थोद्धारे यानि दिशति एवमा
दिक्रमेणैव यामांते विश्वोपयेत यामममनावधिकशिवततत्वपनदंतेयडकें ममनावतव रारोहपाशमाल
मंतेतकर्मिन्येवमादिक्रमेणेति प्रेताणादिरूपं वैशिष्याम्नतत्र प्रायश्चित्तं मंत्रकारान्तरोपस्थानं जन्माधिकारमें १९२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गालयति ह्लादिविश्लेषणाशङ्केद्दहर्णाकृतस्तस्यान्तमस्य " तत्र्यत्वमेस्काणन्कृत्वाभुवनेमाद्धाननर्प
णाश्रावणाविसर्जनादिश्चेकेत्यर्थः तदेतत्सामर्गिकश्रुत्वा प्रकृतमनुवभाति भूर्लोकस्तु समाख्या
तो भुवो लोकं निबोधमे भूपृष्ठाद्यावदादित्यं लक्षमेकं प्रमाणतः तत्रैव दशावायवस्थापमेघान्बुनाभुत
साव्येया अभृतेदशसहस्राणि अभुनाभुतमनन्तरमितिपाठस्तत्र यामभुनाभुतमनतर्निवासस्थानमिति व्या
ख्येयः तत्र आद्यवायुप्रथमेघात्क्रययामिययास्थिताः परमेष्ठेष्ठ्याति यमितवाभुवि तन्ना विहरणे
प्रभामभूमयोवायुप्रथमस्तत्र ॥ पञ्चाशद्योजनादूर्ध्वं क्रमेण हित्वा समाहृतः सो निवर्धयते भुवि मोषधीनाव
लतया द्वृंहेयश्चामहीसर्वामप्यायतिवायवः अथमद्याःसदाप्याद्दिकृत्वेत्रपिन्नीयते किंवदिवाहसः
मेवेवायुत्तमनुजानामुवोवहः सपवस्पृष्ठान्यापयतितेनग्रह्णपरःस्मृतः पञ्चवायेनानासन्तेनानाख्या
पावेयुर्त्यर्थः तदुपरि प्राचेतसोनामवायुः प्रचेतोभिर्विनिर्मितः प्रचेतसाव स्रुणानाभिर्विमिततस्माद
त सैवनाशायतेष्ठताकदाचित्सप्रवर्तयेत नाशयतिदाहयतिप्रवर्तयतितज्जिह्माकराभ्ससपादयतिवायोः
कर्येदाहकत्वमित्याह अग्निःप्राचेतसोनामतेनैव सहतिष्ठति तस्माद्धिमाद्दमा यस्तदहतिवर्षमानित
दोसौसमुदाहृतः एतत्रामैवेत्यर्थः अयंवाग्निभूवात्मेत्याह मृदेमसृष्टेवसति अयत्नोपनतनानानी
राशनपानाशनःत्वसंज्ञाव सज्जनानोपशाम्यति प्रज्वलत्ज्वलतत्यर्थ योजनानांशतादूर्ध्वं सेनानीर्वायुरुच्य
ते नीववायुरितिकृचिन्पठन्तिशतादूर्ध्वमित्यवयमाशयः भूपृष्ठात्सार्धवाशयोजनेनार्ध योजनपेवाशाति
रूतर्हिःप्रचेतसःपञ्चाशदिति विद्युतैतां हकमेवायुवसन्त्यस्मिन्नमारुते चोत्सर्थयन्तःउदृशास्ततःस
त्वावहाउत्यर्थः एतस्मात्सावहृत्सामात योजनानांशतादूर्ध्वं वायुरोगःप्रकीर्तितः तस्मिंस्तुरोगदा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मेघावर्षंति च विशेषात्स्वकं तेनोपसर्गाजायंते योगार्थंनैश्चोपसर्गैर्गीदांडिमिः मारकः सर्वदेहिनां प्रवर्तंते
स्व.छं. य तस्मादूर्ध्वं तु तावज्ज्ञाद्देवमेघः स्थितो महान् तस्मिंल्लमारकामेघाश्च मोघमप्रतिष्ठिताः तावन्मः पंचा
टी.द. शतः तावच्चोर्ध्वं तु हितं पंचाशद्योजनानां मर्षकः अथ वज्राङ्गो नाम वेवायुः पंचाशद्योजनेस्थितः तस्मिं
१९५ श्चापलकानाम मेघाश्चापलवर्षिणः तदुपरि तावद्भिर्योजनैरेव तेनोर्ध्वं तु तो निलः मेघाश्च वेगुना
195 स्मिन्निवसंति तेच वायुना तावद्भिः पंचाशता वायुस्तुल्लमेघा विद्युत्कराः तेनाद्य अथा निर्वायुसंतो मा
ते घ्नमोजायते महान् अथानिर्विद्युतेष्ठमेव ततऊर्ध्वं योजनानां तावत्पंचाशदेवतः स्मृतः तस्मिन्पुष्पवृष्टो
नाम पुष्पवर्षंति देहिनां रेवतंइति तदाप्यः पुष्पवर्षा मेघः तदुपरिस्थिते संवर्तो नाम सदा मेघास्ते रो
गादकवर्षिणः । पंचाशद्योजनेनैव तस्मिन्निष्पत्ति मेघदाः तेनापि विषावर्तो नाम वायुः पंचाशदुप
यो रिस्थितः तस्मिन्क्रोडकोनाम मेघावप्रतिष्ठिताः तेक्रोधगागावडलमकामवहलेन या राजोतय
कुर्वे चैव प्रजानां तापयंते तया । वर्षं तैव प्रकुर्वंति तेच तनाः संवर्ताश्च यस्य पंचाशता तन्परि पंचाशदुपरिविषा
वर्तस्य तु मानमथ वस्य निक्रोधरागाः क्रोधरागास्तेन वहले स्मृतं तन्मेघावरणं कमिति यावद्रोचादीन्समवायु
धर्मस्थाप्य न विशिनष्टि ज्ञानात्समावाव ज्राङ्गावेगुनारेव तस्त्या संवर्तश्च विषावर्तो वायवो घोरवेगि
नः घोरोवेगाभूताश्चाविघ्नतेयेषां पतनात्सम कयेषां मामस्तेनाक्रमणाद् ग्रहावसंति वरिष्ठाः पिशाचाः स्कं
दहजाः त्रिंशत्कोटिसहस्राणि स्कंदस्यानुचराः स्मृताः तैवरि वैश्यक्रमसम्भर्वयंति हिताः त्मजे तदूर्ध्वं स्य
प्रमोच विनायकाघोरा महादेवसमुद्भवाः त्रिंशत्कोटिसहस्राणि तस्मिन्वायौ प्रतिष्ठिताः येहरंति कृतं
कर्म नराणां महतामनो । अकृतात्मनां समयमवतो वज्राङ्गेपतया वायो मातृगाः कुरवर्गाः भि १९५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गिरौ जननि भाः सूर्याह्लापना नाम विश्रुताः तदा गुहिणश्च विद्याधराः काममयमा मनःपवनगा
मिनः मनःपवनवर्त्मनि गगनेहारा देवगा सुकृतिनः सुशीलाः अतएवाधमाः उत्तमास्तु विद्याधिपा भवेनैव
न महेशपाशमिमनः किंच ये विद्याधरा स्वयमेव वेतालादीन् स्मशानेन साधयित्वा ततः सिद्धास्तस्मि
न्नायौ प्रतिष्ठिताः। विद्याधरा महेशस्य विद्यासाधनया तथा वेतालादीन् साधयित्वा ये प्रसिद्धा मृताः स्व
र्गः वेधुते स्वस्मन्नस्मिन्नामवेन प्रयोजिताः तिष्ठन्ति सर्वदा तत्र श्रीपिशुचपालने पृथिवीपुरपा
लने वेतनामा यन्त्रविद्या मिसदा चारगण नपदस्थविमाने स्वभूमिश्रयाण तदाह भूगोव्रह्मान लवा
युस्त्रया मेघनिवर्तकाः गोयहेनेदिमानेपश्रियत पुरुषानमाः तेषु जनेतिनतत्स्वर्धविमाने मेलिवि
ह्निते मतावादीर्चिकाकीर्णैर्दिव्यगोष्ठानिनादिते नन्निर्वर्तनश्च्य निवर्तकाः संमु विचिपियत
उपर्थः यवाग्रहः सिद्धादिभिराकृमणे वैधाहतमियमाणाः पर्यायषित एतेव संग्रामादौ हताः सदा
वास्वान्सहषोत्तमाः नतुपूर्वे पुमृथानामतेलोकार्ये नसमाहुताः नात्रप्रभृत्यामिराकृतिपके
वात्महतानतरातिशूरवीते नेषामनेन समेनानेकत्वानतः इतिस्वभूमेः कथ्यन्त्र जती सोर सीम सहस्रवरी
वौर्विमानेसत्वानयुतिः यः तिशेषः नाऽस्यपस्मस् देवतत्वमहात्मानः सिद्धा वसप्रतिष्ठिताः गोवरे
यत्नाज्ञ्नेभस्मपादकं श्रेजनादिच साधयित्वा महात्मानः सिद्धास्ते कामरूपिणः संपन्नास्ततश्चाव
नेव सन्ति महात्मानो दिव्यां सिद्धिमवस्थिताः वृत्रागस्यात्सनेनरूपत्वाद्विद्याधमाऽरुक्ताः सुवर्तेपिम
हावायो विद्याधरगणाः स्मृताः दशाविशाश्चकोटयस्ते दिव्यामरणभूषिता दशाप्येगणाः सेते पतः
तपवविस्मायततिसिशन्कोटयश्चात्राथः एतेच विद्याधरा देवयोनिभेदाः प्रथमत पवनतनुमत्रुषाः स

स्व.छो.
टी.२.
१९५

नः खड्गादिसिद्ध्यासिद्धाः ऊर्ध्वे तदुपरि अग्नेयां धूम्रजा मेघाः शीतादुर्दिनदाः स्मृताः विद्यावर्तेन नाव
सिवतेवायुर्यातिमिश्रिताः तद्वर्गान्धर्वकुशलगन्धर्वसहचारिणः वेणुवीणादिवित्ताश्च पतिताः
कामरूपिणः गन्धर्वसहचारिणो गायेवीणामहेश्वरगायकाः अनन्तानाम वैवस्वाः बृहस्पतिः स्वाम
संभवाः तत्परिष्टाद्योजनशतादूर्ध्वे यस्योपरि स्थिताः विद्यावर्ताख्यवायुस्थाने योजनशतोपरिष्टाच्च
ऊर्जयो नाम वायुस्तस्योपरि सिद्धस्थानमेघाः स्थिताः इति संगतिः किंच। तच्चैवोर्जयो नाम इत्यस्योपरि
तकः परावहो नाम वायुस्तं समाश्रित्य संस्थिताः महावीर्यबलोपेता दशकोट्यः प्रकीर्तिताः तदेतद्
गयसमीपपरावहाभिधं वायुं समाश्रित्य स्थिता इति संगतिः अतोप्यूर्ध्वं पुष्करावर्तकानाम मेघा वपयस्तजोऽ
वाः तथा वर्षेणापसाये किन्नाः पर्वतानाम महात्मानः परावहस्तम्भ इति संज्ञात्विवारणः ता
निति पुष्करावर्तकान् पर्वपक्षांश्च परावहाख्यो वायुर्वहतीति किंच तस्मिन्वायुगमानाम गोयर्वीगग
नालयाः एकादशसहस्रका एवैतेषां तु समुद्वाहकाः तथा जीमूतानाम ये मेघा देवभ्याजोवसंभवाः
द्वितीयमावहं वायुं मेघा स्वैच समाश्रिताः तस्मिञ्जीमूतकानाम विद्याधरगणा दश द्वितीयमाव
हमिति पुष्करावर्ताद्यूर्ध्वं परावहमित्यर्थः ततः प्रथमं दुर्जयानाम भापनमय आवाहस्ततो वायुः
पेद्ये द्रोणाः समाश्रिताः तस्मिन्द्रोणाः समाख्याता मेघा नोपरिवहकाः। द्रोणनामानमेव विशेषाः
अथोवर्तिमेघानाम यथा कालिवर्त्ते तेयतः हितार्थं तु प्रजानां वै निर्मितास्ते स्वयंभुवा। शेषेति के
लासस्यानन्तत्वप्रवकुरुकिः हितमथोवर्तिमेघभूतनपद्वयपरिरक्ता ग्रथ्येषां तदुपरिष्टात्कपालीस्थाम
वतानामवेचनाः महापरिवहो नाम वायुस्तेषां समाश्रयः कपालीश इति सर्वेषामुपरि महाति॥ १९५

प्राग्ये वायुपथे चैव मेघाश्चैव वायुभिः सह सिद्धाश्चैवं पथ्येयं कथिता मेघचारिणः दशसह-
स्रोन्नतो योगमायो वायुपथस्तस्य पुष्करार्द्धं मूलं पंचाशद्योजनानि तदूर्ध्वं ततोऽह्निप्रवेतनसः स-
तानीः सलवहः उग्रः भ्रमोग्रः भक्ष्यागः वेधुतः वेवतः वेवतः सवर्त्तः विषावर्त इत्येते एकादश
स वायुवस्तेषां मध्यात्मे नानीः सलवहस्य शतेशते योजनानां स्थिताः शेषाः शतैकं पंचाशद्योज-
ना स्थितयः प्रतिकलनया भूदृष्ट्या द्विपावर्त्तौ ते योजनसमप्रमाणान्तद्रुप परिसह हृतनवकेशतत्रयेव
उर्जयपरावहः हृयावहः महापरिवहाख्याः पंचवायवः स्थिताः स्थानास्तु वायुपथे वितन्यो तस्मात्संस्थेप-
ण विभजते द्वितीये वायुपथे नैयाग्निः कन्यास्तु मातरः नावसं त्रिगणापेताः दशकन्याप्रवायि-
स्थिताः मातरोऽपरोगाद्रूपेणाश्च स्थिताः गुणोन्नमर्दन लाद्दिनोपेताः पतोरूद्दशकन्याः पिस्थिताः तृती-
तृतीये वायुपथे चैव सन्ते विद्याधराः स्वकर्मभोगसंसिद्धाः सर्वसिद्धेरपि स्थिताः स्वस्थाकर्मशुभक-
र्मभोगास्तत्रत्यदाविनस्वावात्मकस्तद्दशेन संसिद्धाः प्रमन्तस्यदाः सर्वासिद्धेरप्यपरापिनत्यदाविने-
यागसिद्धेरपिस्थिताः प्रासादितास्तद्रूपं चतुर्थे पथि वैवात्र समन्यायुर्धरदेवताः नवापंचवायव-
कोटिशूलशक्तीषमद्धराः अष्टिरायुधविशेषैः पतंचावज्रालेकादीन प्रपल्लहयति प्राप्तयानाम
वैवतेदेवतानामग्रथ पंचमे पथि देवेषिव समन्येराहुताद्यः पतागमोघ्नन्तैश्चैवदामनश्चमहाग-
जः सुप्रतीकः करीश्चपुष्पदंतस्तथैवच कुमुदः पुंडरीकश्च सार्वभौमापिवाहमः वामनस्यापि
शोबणो महागजश्चतत्तथा सुप्रतीकस्य करीह इत्येते दिग्गजाः इति व्याख्याताः स्वास्वदित्तेव
वस्थिताः पूर्वादिक्रमेणातं समस्तं वनतोपि षष्ठे वायुपथे दैत्यपतिर्राजो महाबलः गरुत्मानिति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विद्योतोर्ज्जे यो नीवदीर्ये वान् समैमेघोमर्गेगाल्नानाजलवराजुगा दिव्यामृतजलापूर्णपाद्वि-
स्व.उ. प्रामायविक्रीर्णिता दिव्यामम्तनतल्पजलेयथाः त्रिधेति सम्यक्त्वयोगभवः लोकस्थिमा साध्वातानाम
टी.द. सोमध्यसमनान्यरिमुण्डला आकाशगंगाप्रथिता देवानां सन्तोन्नावा पुष्पमालेवमाभातिनभमः
१९९ शसिस्थिता तत्रसिद्धैर्महाभागैर्विद्याधरसोत्तमैस्तथा गंधर्वैरप्सरोभिश्च साध्यैर्विश्वैर्मरुद्गणैः रुद्रैश्च
समिरादित्यैः पितृदेवमहर्षिभिः रत्नोपमैर्गुह्यकैश्च वरिष्ठैस्तानि पारायणैः स्तुवद्भिश्च जपद्भिश्च
196 गायद्भिश्च महात्मभिः नृत्यद्भिर्वल्गमानैश्च हृष्टविह्वलमानसैः स्तवैः भेरीमृदङ्गवादैश्च वल्लकीनादति-
लैनः वंशस्यादिकनागेश्च मनोज्ञैस्समीरितैः सिद्धादिभिरुपलक्षिता रुद्रादीनां च याणां विशे-
षणं पितृदेवैरितिस्तुवद्भिश्चमादिभिर्विशेषणैः पूर्ववयथा योगं विशेष्याः दिव्यदुन्दुभिनिःस्वनैरद-
न्यायान्तरेवल्लुनप्रतिचहेतुत्वरमीयाः मनोविधिहितेनवाशुनेति प्राणेनसमीरितैः हृतिनोरितिशो-
भोकिंच वैडूर्यनालैः कमलैर्हेमपत्रैः सुगन्धिभिः कसैरः पद्मरागैश्च महावज्रप्रमाणकैः नुमती-
वमरिञ्छिष्टाविमानशतमण्डिता मण्डितामवनेर्दिव्यैर्वैमाधारामहानदी। कमरेः पद्मनागैरितिप-
द्मरागात्मककेसरयुक्तैः पद्मैरित्यर्थः यमेश्चा समन्ताद्धायते दर्शनस्पर्शनादिना संपाद्यते यथासु-
केचेनघ – समनेत्राहितनिष्कान्ताक्रियाशक्तिः परा हि सा एतत्सर्वमेवनिर्मितं सैषा महानदी कि-
नोदेवी त्रिदशैः परिपालिता महाविमानकोटीभिर्निरन्तरमवस्थितैः शोभितासौ भगवती नित्य-
मासेन भूतले महत्वप्रभावातिशयादस्याश्रवस्थितैः इति त्रिदशविशेषणं तेत्रपामेहपारमि-
समवैमलकाश्रुता यथान यानीदृशैकलोकानां हितकाम्यया यथा गंगा पूर्वं वर्णितयुक्ता

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

देवैरभ्यर्थितेन मयाप्यस्य लोकपावनाय समाहूय विसृष्टा सा तीमेरुशिरःस्थस्य मम मस्तके प्राप्य ततः
शृता मेरुशिरःसिंस्थिताय स्वाह्वरणीदृष्टप्रयातेति मेगतिः उक्तैव प्राक् आगत्य मम मूर्धनि मे रहमूर्ध्नि
प्रवर्गता तस्मिन्नगंगा देवेशावतीर्यैव नदद्भिर्नेति किंच मदीयनियतिशक्तिनियंत्रणात : श्रुतोभ्या
वाप्यमेयागानिर्गतानित्यलयाश्रिता अन्यथा कथमनिलेन नमोप्यते कथं वासते। योजनानां शतेश
तो विस्तारोस्याः प्रकीर्तितः परिणाहस्ततः कोटयः ननु इति तस्मिन्नाकाशकोटिष्वति वृहाः कोटयः
इत्यर्थः पथाचात्र महावेगवती शुभा सांद्रमतीव सतिष्ठमेमेनान्यदिमंडलेति वृहदशनेनाकाशस
नयात्वात् भवमिति तन्नाभिनिवृत्तमवक्रमित्यर्थः देवीयानमानाय्यं तुनत्कृत्वावस्थिता किंच दि
व्यामृतवरापूर्णा सर्वपापप्रणाशिनी दिव्यभंवैलोकांतरमस्तंगलेवनस्थ अष्टमेहृषराजस्तस
पत्नीकः सनंदनः वसति तस्यतीरे यानः अन्यस्तोपि अपवृषः वृषराज इति महेश्वरस्य वाहनं प्रतीतो।
वातः स्वच्छाविहारी यधर्म इति वृषो धर्मः सदेवस्यगुणोत्तानक्रियात्मकः यतेसविद्विश्वस्माद्धर्म।
तेनो इपतेव्रुयेइतिमयमेग्रहात्मसनत्वः नवमे पर्यायं वामामलेद्धत्तोवामप्रजापति अष्टेसावसोत्ताहस
निब्रह्मशक्त्यानुविष्ठितः ब्रह्मणः शक्तिर्निर्माणरूपा दशमे वायुपदे विवस्वान् द्विदिवाकराः पतेवपूर्व
गंगामेवार्थमितोवतीर्णावर्णिताः तत्र प्रायाणात् आदौरुद्रनामतो दर्शयति अत्रवा गारकः सर्प :
नैर्ऋतिः सदसस्पतिः तृपत्रयष्टमके तस्य विख्यात अन्यरस्तथा अनस्य भुवनेश्वरात्मस्तः कापालिक
स्तथा एकादशस्मृता रुद्राः सर्वकामफलोदयाः। सदसस्पतिरियत्कविस्फुरकत्कः ज्योतिविख्यातस्मि
जगत्यामिद्धः सर्वेषां कामफलानामुदयो यस्य इति समासः यानाभ्रवश्यासामस्वरणावामिलोन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्कं·
टी·८·
१९०
197

लः प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः अदित्यं वसवः कपिलाद्येते आदित्या अनिलोयमे अर्यमा रु
द्रगणेश्च माधवीस्तु गौभर्गिमान् भिन्नश्चेव समाख्यातस्तन्नवमानयन्पकः विवस्वांश्च वपर्जन्यो यात्मावेदा·
रण्याः स्मृतः कश्यपेयानि विद्वत्तान् कश्यपस्यासौ काश्यपेयाः कश्यपस्यापत्यानीत्यर्थः तेषां तेजो विधीरय अ
मृतो दृष्टवानेष्टा वित्याः सर्वदेवसमन्वितः तेषां वसुरुद्रादित्यानां मध्ये तेजोनिधेरादित्यस्य तीरोदान्मानरयः त
स्यैव तदादूरुप्रसनगात्मकाशायविशुद्धत्वात् तेजोनिधिश्चरकेत्स परशमस्मृतोस्मिन् पूर्वोक्तहसाम्सर्वदे
वमयः शम्भुरूपोरयश्चापि स्तुवितस्वे यदुक्तं सर्वदेवमय इति तद्विभजते यजुश्च कृतयेन सिन्नर्वत्तान्
ऋषीवतः सप्ताश्वाः सस्वराः सप्तवेदाकृकार्यविःस्वताः नागायोमाशितेषांवे श्रुकृत्यश्चैव सारथिः सत्य
वसवकेनस्य नाड्वैगीरस्य स्यतः। यतः क्रियाशक्त्यात्मादेवतामध्यस्थस्य स्वकृतस्य शारथीयरस्य सर्वलोकप
ग्रामयनेः यथोक्तं गीतासु नमात्मवैगातेग्रस्तानित्येयच्चेयतिष्ठितसितिविद्यात्मजनोमात्मात तदात्मवैशाहर्त्रे
नमयीवागीश्वयेस्यपूर्वेयलयाप्रश्यावहेतितेच समस्तवावकात्मकवेदस्य प्रानभूतहृंकारस्येहद्याशक्त्वस्त्र·
कृषड्जाङ्गाः सप्तस्वरापवेचनदत्तादावर्णान्यितनत्वतानक्रियादेवतात्मएकरूपत्वात्स्वपरतत्त्वस्य यासिद्दिम·
यन्वेचाधीयन्ते शक्तिं सवेयेनवेदानामेव प्रतिष्ठाश्रयानीयत्वेन दर्शयनियाकात्मिकव्यनिज्ञवागागमेनत·
याः षड्जादीनां च ग्रामाः सततनाभितशीलाः सप्तकृत्याधितियोकारः अरुणान्वरूः द्वीमेहकारश्च सप्तसुचक्रतेप·
वकमात्मनेति विश्वकाशमानेविश्वव्यापारस्नत याम्यितसमनात्मकेवृहितनदेः पञ्चवेगावावात्मदेवतायापाला·
त्मनश्चैतस्यस्वरश्च स्यापामापानादिरूपोवाद्यात्मवेद्याः तदेवमीरयथाकृत्य नवयोजनप्रमाहसर्वविश्वापिनव
नालोविग्रहः मण्डलवश्वकाशात्मकं त्रिभिः सत्वादिभिर्गुणैरूपेतं सर्वायमभासमान्यश्यादृ ज्ञानशक्तिः परावेषा·

सत्यदेसहगतविश्वाणीमतवमूर्वकोसोतिअभिसायनविकासमीहनो· १९०

भेदात् त्रिविक्रमाय्यतिनात्राम्यस्य स्वाप्रभवतीत्यर्थः अतस्य ग्रहो राजेन्द्र मे न्येनेभुवः लोके समं
ततः एतस्मादस्यो योमराङ्कृत्याश्तिशोकाद्‌ऊर्ध्वो रोगायोऽन्य यत्तु दृढ द्दीकाकार भुवः लोके राजान
केन यावद् मेघ भुवन प्रकाशन व्याप्तिः सूर्यस्य वा स्तितावन्त्ये मेघ माङ्गुवनन्तानेकथ्यपातेजले
तोकमत प्रापातालतलात्मस्य लोकानेसूर्यस्य प्रकाशकत्वमितिदृश्याख्यानेनदास्मात्वात्दे
हा अथ सूर्योपरि विन्द्वादीनां स्थितिविभागमाह ततः सोमस्थलस्य सूर्यस्योपरि स्थितः आत्माय
यजमानस्वस्थायाप्रवर्षणेः इत्यत्र चेन्द्रद्वीपगतपरिक्रियाशक्तिः शिवस्यन्द इन्दुर्वलक्षमात्रे
ण स्थितेनतत्र मण्डले नाशवक्ष्म्‌ लक्षद्वयेन तस्योर्ध्वं संस्थितो भूमिनंदनः ततोपि नयरिष्टा
द्विलक्षेण स्थितो वै भृगुनंदनः तस्योपरि द्विलक्षेण सोरिः सर्वत्र लीलया सप्ततिरावाशिष्टम
वरतिलीलयैति संदेसंदयतो गुनेश्वरः तस्योपरि लक्षमात्रेण नक्षत्राण्यचक्रमयामि समासतः
नान्यथावस्थितिक्रमणमाह अत्रिश्चचन्द्रमित्ययध्वलक्षणः पुलहः क्रतुः भृगुर्वसिष्ठो मरीचिश्च भृग्व
ङ्गिरा गौतमो नाम क्रमाभ्याम कल्पवेलेसमं ऋषयः सप्त कीर्तिता यम नियमलोलितेशायात्र गृहकार
काः अहिंसाद्यायमाः शौचाद्या नियमाः किंच भीताश्चपरमीडया प्रम्यवायिनामपि निग्रहनक्रौर्वते
दयापरतन्त्रत्वात् तथा श्रुताःशास्त्रविचारेण श्रुताः सोऽत्यापितः अतएवानुग्रहाणाम् ज्ञानाते
ज्ञेयुताः सर्वेत्वत्तानपटलापहाः अतानमपवित्न्यकाशावपटलस्तदपश्रेतितदर्थमवच
मंत्रयागक्रियावर्यामनहुरितक्रमाः योगश्चर्यागणापतावस्थावाराधन तत्पराः मन्त्रसारामे
न्त्रयागध्यानधारणादिक्रियानिष्ठानैमित्तिकात्वष्ठानेवर्याप्रतादि रूपाः एते मंत्रादिभिः मन्त्रज्ञाः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. त्रं. परिक्लृप्ताः अत एव तुर्यैव क्रमाग्रस्तानेन तदाविद्धमिभूयं नेत्रस्य योगे सर्वग्रहोपरि गणमादिसिद्धिमि
रूपेताः तथापि शिवाराधनप्रधानकर्मणि नमस्तानि सामान्यकाः अथ नेपालदेशाद्भवोद्दिवनारकाः स
टी. २. चेतदेश एक एव सन् अत्र स्थलदेशाभिन्नारकाभिः। शरीरस्थादितत्ताभिः कृत्स्नस्य विश्वरूपाणि तथाव
१९८ तमानमाभवेद्धेतुः शशिधर्मेष्टतानारायणास्विवक्रमणार्थे सहस्रदामः सर्वत्र श्रयतनोऽनवतस्य
मित्राश्वसंदेहकश्यपसंगीशुभभयाज्ञपुत्रकृतिज्योतिःशास्त्रप्रवर्तिनः प्रभृतिगाजावेभ्यस्थपतयमादि
198 देवताभिरुक्तः एवं ब्रह्मवायवयरूपेण ब्रह्मस्थानेवियोजितः सप्तलोकस्याब्रह्माण्डतापरेणाद्रू
पेणाधुवःलोकमध्योनिर्मुक्तः रस्मय मध्ये वक्रनाभिवदवस्थितस्य। तस्य ज्योतिर्गणादेविनिवद्धाश्च
ते सदा निश्चलः सत्वविनयः शिववशात्मायापिहितः शिववशात्मैव विस्थव्यावस्थापितः स्वयंः एव
वातस्थित्यास्वविचलस्थिरात्मेतस्य मध्ये वायवश्चेदशेषदिवनाराचक्रपतिहतकालाधिकारो भवीया
शेषग्रहस्त्वाया अवगणगणाग्यान सूर्यमासखणि अवरोक इति बोद्धव्य मतएवात्मशक्ति स्थितिः स्वरूपत्व
कृतस्य यदह्ना कृतत्तेणापरस्नातत्रिविशुश्रपते अपिकेच भवन्याशुः कृतानां समाः समाः स्वस्य
स्थितिः शास्त्रादौ श्रूयते यत्र तत्र कृतानाभिनिवद्धस्य ग्रहनतत्र वक्रस्य बहिर्भूगोल निवर्तने सूर्या
दीनां भूम्यादेश्च यथावस्थापनपरिमाणादि श्रूयते तद्यदुपचितमन्यजन्मार्जितशुभाशुभं तस्य क
र्मणाद्यामिश्रं नयति शास्त्रमेतत्तमसिद्ध्यादिप्रवर्तितत्क्रम प्रक्रियैव सूर्यादीनामवस्थान
सन्निवेशकर्मार्जनस्थान भूम्याप्यतयावत्तथावर्द्धन्ते जो गोलकाद्यपिष्टान्सूर्यादिरूपदेवताधि
तयाय यात्मप्रक्रियैव सूर्यादीनामवस्थानसन्निवेशाप्रमाणादिपाताल भूम्यादिपरिमाणमाह्य्वा १९८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्वंसर्वंसर्ववित्तमहेश्वरपरिदृष्टमेतदेवतिनतेनमहर्षेसवादविसंवादादिसूर्योकार्थांश्रतएवशास्त्रोत
रैतुयद्दृष्टंतद्दृष्टंपारमेश्वरेतियस्याधिशिवातेवाक्याद्भुवपतिद्वारेतिप्रसिद्धीयमेवप्रक्रियया सात्रीअत्रवाते
भूमिमण्डलात् भुवः स्वर्ये ग्रहचक्राणिअप्येकलक्षयोजनानिप्रत्येकलक्षद्वयेनह्रस्मायापचलक्षणे
नक्षत्रेषयोजनलक्षेणअवगातिपंचदशलक्षमेवभवातेभवतिकिंच वायुस्कंधास्थिताक्षत्रकथयामि
समासतः अवनिपंचदशयोजनलक्षैर्मानेभुवःस्वर्लोकमध्येईश्वरशक्तिनियमितवायुस्त्रिविष्टभुवः
नादित्रूपान्वायुस्कंधान्कथयामितेषांकस्मादमाह प्रेमघाडाक्षराक्षमानसाक्षद्वक्षमण्डलात् प्रवि
समकालिर्दशाद्याक्षवीनवसप्तमः प्रामेघादितिशेषोवायुपथ्यशानेभ्योमेघेभ्यःप्रभृतिअवातेसप्तम
कस्यामसप्तवायुस्कंधाःस्थिताप्रकृतेपराणाद्युत्यिमाप्रथमःस्कंधःप्रामेघेभ्योयस्त्रावहः द्वितीय
श्रपिमेघेभ्यश्चआसूर्यात्प्रवहस्तुयः सूर्यादूर्ध्वंतयासोमंततवहायस्तवेसृतः सोमादूर्ध्वंतथाहेभ्यःचत
र्थःसंवहस्तृतमः ऊर्ध्वंग्रहादृषिभ्यस्तुषष्ठोयोसोपरावहः सप्तर्षिभ्यस्तथैवाधर्माध्रुवात्सप्तमःस्मृतः
वातस्कंधःपरावहइतितथैववश्रेष्टकेस्थूलज्योतिःविद्युत्प्रतिज्योतिसमानितिप्रादिसत्ताः सप्तसप्तवातर
भेदाःउक्तास्तद्य आदित्यादिध्रुवातस्वस्वर्लोकःपरिकीर्तितः अत्रगामहेश्रावेतिष्टतस्वरूष्टजितः अ
पिदेवःसगांयर्वैष्टेनस्वाप्सरसांगणैः भूमेरादित्यातेभुवभूर्लोकोयोजनानालक्षमेकततोभुवान्
स्वर्गलोकस्यतुदशलक्षाणिहेरोचास्ते अग्निहोत्रकरत्वावापिकृतन्नाज्ञानविवर्जिताः स्वर्लोकंतनरा
यांतिपुनरायांतिमानुष अग्निहोत्रेनित्यमग्निनिष्टोहोमः कृतवास्तज्योतिष्टोमादयःज्ञानवर्जितत्वादे
हांतेस्वर्लोकेयांतितत्रस्वकर्मोपचितफलंभुक्त्वापुनर्मानुष्यादिकमायांतिज्ञानिनस्तुयज्ञादिकुर्वतोपि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·स्कं·
टी·२·
१९९
199

निष्कामत्वान्मुख्यं तत्स्थानमित्याशयः। इयमेवं वियत्स्य स्वर्लोकस्योपरिष्टात्तदेककोटी योजनानि च पंचाशीति
लक्षाणि महर्लोको वर्तते एवमिहम प्रक्रियया मानं येतो भुवर्लोकोऽभवान्तः स्वर्लोकस्तदूर्ध्वं सप्त
वमीति लक्षं कोटिद्वयं महाल्लोकोऽप्यपरामस्तेऽदेते ऽभवान्तो भुवर्लोकस्तदूर्ध्वं पंचमीति मितेः लक्षे :
स्वर्लोकः स्वर्गमध्यः कोटिद्वयान्महालोको महान्तो यत्र मे स्थिता इति तित्पिलक्षे भुवर्लोकोऽभवश्च
नो महीतलात् उद्धृनकोटिः स्वर्लोक इति प्रक्रियाभेदोऽहरपदे स्मृतं द्वयमप्यरकर्त्वं भिन्नत्यानि च द्वित्वादि
देत स्मात्तातमाममेघस्थानाकं भुवः स्वभवानेस्याल्लक्षाणि महान्कोटिद्वयमेवेति किरणादितिन्ये येन
भगवद्रूमेन च महामवाद्रपमेव क्रमोऽशक्तः अत्र महर्लोके अष्टये च मिदास्रुमाकोऽस्याव सति
वे अथ कोटिद्वयकमहोदंधियोजनानावर्तनते महर्लोकोपरिष्टाज्जनो लोकोऽवस्थितः किंच एकपा
देयज्ञकृतकपिलप्रारिक्षया भौतिकोवाद्धलिश्व जनो लोकनिवासिनः अथ द्वादशावर्तयाको·
योजनानोलोकोर्ध्वतः स्थितः तपोलोकः समाख्यातः सर्पियोगीश्वराकुलः नानाह सनकश्च सनन्दश्च सन
त्कुमारः सनन्दनः शक्तश्चैव विशक्तश्च तपोलोकनिवासिनः अथप्रसंगात्लोकान्तलोकांत भुवनसं
ख्यामाह यमोः षट्पंचपंचाशत्कोटिलक्षाणिविंशतिः भूर्लोकात्समारभ्य यावत्तमवर्तनते इयसं·
ख्या समाख्याता भुवनानां वर्तनते परमेश्वरेणाव्यहस्तेऽद्वइति शेषः पद्मसंख्योपकादशपटलेवक्ष्यमाण
मकृतमाह कोटयः षोडशमानेन तपोलोकोर्ध्वतः स्थितः सत्यलोकः समाख्यातो यत्र ब्रह्मा स्वयं स्थितः ·
क्रीडते भगवानेवाच्युत आत्मसमैर्द्विजैः यतस्तत्र कर्मज्ञानेन संसिद्धा ग्रहैतपरिनिष्ठिताः आनन्दपर
संशामा आनंदपदमागताः कर्मणानित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन च वेदान्तोक्तेन सगुणचिन्तनेन समाप्तिस्ता १९९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

अतएवविज्ञानमानेदेवसेनगकोटिनपदेपविनिहिताः कुकमावलाः अनतसत्यलोकात्खमिदंमाने
दपदेमहाभोगस्थानेसप्ताभाः अपिकृष्णाग्रजापिवानेदपद्मागणलोत्मानामापएवंतदर्थः किंच ऋ
ग्वेदोमूर्तिमानस्मिन्निन्द्रनीलसमद्युतिः द्विबाहुर्थविलिभागोदिव्याभरणभूषितः सस्थितः पूर्व
तलस्पदीप्यमानःस्वतेजसा अनुरेणायजुर्वेदःशुद्धस्फटिकसन्निभः दिव्यकुंडलधारीशमहाका
योमहाभुजः स्थितःपश्चिमदिग्भागेसामवेदःसनातनः रक्ताम्बरधरःश्रीमान्पद्मरागसमप्रभः
स्वगदामधरःकश्चित्रमालाभूषणभूषितः अथर्ववेदोजनवसूत्रासःस्थितोदक्षिणतस्तथा पिंगाक्षोलोहि
तग्रीवोहरिकेशोमहातनुः अक्षवाकमेदेवतस्तितिमात्रपदयज्ञानामानुष्ठानामास्फुटनयाश्यामता
यज्ञपातस्फुटनयास्मितत्वेसाश्रोतितिशखामेनेस्जकल्पाइकान्नमथर्वणाभिचाराद्यैहिककर्मपर
तयाकृत्स्नत्वेशबलनाचकिंचात्र षडंगानीतिहासाश्चपुराणान्यखिलानितु वेदोपनिषदश्चैवमी
मांसारण्युक्तंतथा स्वाहाकारवषट्कारौरहस्यानितथैवच गायत्रीचस्थितातत्रयत्रदेवश्चतुर्मुखः
अंगानीतिवयस्यशिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछंदोज्योतिःशास्त्राणिइतिहासाभारतादीनिवायाम
कानिशास्त्राणिपुराणानिवेदोपनिषदोवेदान्ताः वेदविचारशास्त्रंमीमांसाआरण्यकेषुबृहदारण्यके
वेदान्तेपिदृष्ययुक्तकर्माणिपठ्यमानत्वादीम्यापयायविषयामंत्राःस्वाहाकारवषट्कारौरहस्यान्येतेया
द्विवेदान्तविषयारहस्यत्वादेवदृष्ययुक्तानिगायत्रीवेदमातासर्वापत्याकृतिसमोदेवतासोयसत्यलो
कः भोगस्थानेब्रह्मणःस्यात् सतत्रनिवर्तिताधिकारः परब्रह्मतेनानुजेत अनाकृतिविज्ञानमाने
देवसेनातियडकोटिरित्यर्थः अथ कोटियोजनमानेनसत्यलोकार्धतःमध्ये ब्रह्मासनमिनिखातेनया

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·खं· सिंदूरसमप्रभे आसेतस्मिन्निन्यासने भुवने सत्यलोकस्योर्ध्वं तत्रासौ रुद्रेन्द्रो वरमथाय्यः पद्मरागस
मप्रभः चतुर्मुखश्चतुर्वेदश्चतुर्युगश्चतुराननः ब्रह्मलिङ्गिः समाकीर्णो ब्रह्मश्रुतिनिषेवितः ऐश्वर्याष्ट
टी·द· कसंयुक्तः षड्विधः स्पष्टिकारकः धर्मादिफलसंबंधप्रदातात्र गुणेगुणे निर्यन्त्रो रक्तिसत्वाभादित्यानाम
२·· न्तैः सह स्रष्टा च सर्वभूतानां सदेवासुरमानुष चत्वारोगुणा वशानुगा यस्येति शूर्वेनिपातन्यासनायः
ऐश्वर्यकमणिमादिषड्विधेति नारकिस्थावरमरीसृपादिष् श्वेतास्त्रिविधाता सर्गोरजस्तमोमयीमानु·
200 षीरजः सत्वरूपासौतेषोविकारोदेवोचैरेकादश भविष्यति गुणेगुणाय धर्मादिफलप्रदातास्थिर्यगादीना·
सर्वेषां भूतानां चतुर्दशसंख्यानां सदेवासुरमानुषं जगतिस्रष्टा ब्रह्मा । कोटिद्वयं तदूर्ध्वं तु योजना·
नां वराननेनीलेन्दीवरसंकाशा इन्द्रनीलसमप्रभा ब्रह्मलोकात्परेवैनविष्णोश्चवपुरी स्थिता सर्वका
मसमोपेता सर्वतत्वसमुज्वला मरकतसोपानानीलध्वजसमाकुला सुपर्णाविमानविस्तीर्णाचा
रुचामरशोभिता कामकार्मुकनिर्घोषविचित्रमङ्गलोच्चैः नृत्यगानमृदङ्गैः सबलक्ष्मी मृदुविभ्रमैः
मनोभवशराघातनिपातशक्रजैरैः सहूर्णितमदायामविलोलपवलेक्षणैः संसेवितः सभगवा
न्विष्णुः कमललोचनः इन्द्रनीलसमाकारो नीलोत्पलदलप्रभः चतुर्भुजो महाकायः पीनवक्षा गदाध
रः किरीटीकुण्डली शांखी प्रजापालनतत्परः संसेव्यते सभगवान्त्रिकायेनामविक्रमः । किरीटमौलिवे
द्रः गदाशौचेवक्षशोभा पुष्पलयनतः आत्मन इवविक्रमो येषांते त्रिकायेरनुचरसम्भूतैः संसेव्यते किंच
विष्णुभक्ताश्चये नित्यध्यानपूजाजपेरताः ते तत्र गच्छन्ति तत्स्थानं विष्णोरमितविक्रमाः विष्णुभक्तास्तदा
कारोपमाः परः अथ सप्तकोटि तदूर्ध्वं वै रुद्रलोको व्यवस्थितः शुद्धस्फटिकसंकाशः श्वेताख्यान २ः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मेष्टितः मरकतभूमिकाभिश्च हर्म्यमालाभिरञ्जितः विमानैः पुष्पकैर्दिव्यैः कोटिसङ्ख्यैर्निर्मलैः वनोप
पवनघोटैश्च सर्वतः समुज्ज्वलैः सोपानवर्त्मपर्यन्तपरिवर्तितोरणवारु ```` वराभूमयो भूमिकाः पुष्प
केशरितिमिकल्पसान्नसेवालिभिः श्रीपरायणतनद्रुमाधिमवेदिभिः सवकोटिचितरूपान् वर्द्धिः सकोटि
भिर्द्देवः शोकरः संस्थितोऽहमितिकिरणायातन्दशषट्कोटयः समस्तक्रमात् सहधर्मवद्भ्रमाकोटित्रय
मितः खगत्रिभिस्तु कोटिभिर्विलम्ब्य तन्मित्रहरः स्मृतः इति प्रक्रिया भेदानां वस्थितसम्यक्दैवतात्रयस्य स-
कलस्य दशकोटिदेशान्तानपायाद्विहन्ततः अत्रैव । मातृकाः सर्वसम्पद्शीवर्तिकर्पूरगाधिनः एषव नं-
दीनदक्षदाकीर्णः पद्मिनीषण्डमण्डितः तथा च वैश्यवरदा वैवस्वतिष्ठावरवर्णिनी वसिष्ठा ब्रवराह
चसमभागाः समाख्याता रुद्रलोकवदा सदा एताश्च लत्तपङ्कफलाद्यैश्च मितपेयैर्विभूषिताः इन्दी
वरनिभमालैः उपलक्षिताः स्वर्ध्यः दलानि प्रधानपद्मानि सत्यकलस्य पद्मानि तथाः तथा योजनात्र
नगाधिभिः किंचान्य रुद्रलोके श्रीसहस्रकदेवाद्याः पुष्पप्रकारसमाः शरदिन्दुनिभाननायौवनवनी
तसकोमलाः सम्रूललाटवदनाः कुशोदर्यो मदालसाः अलिपुष्पनिभैः केशैर्गणादमगाधिभिः
प्रलम्बश्रवणाधाराः पद्मपत्रायतेक्षणाः दाडिमीपुष्पसङ्काशौष्ठरक्तलगाधिभिः रम्भानिभाभिर्जङ्घा
भिर्बाहुभिर्विमकोमलैः अशोकपल्लवाकारैः पादैः पद्मदलोपमैः नौविश्वकेतकैः सोऽपि देशनेमाले
कोज्ज्वलैः स्वभावस्वगन्धाढ्यैः प्रमवङ्गिरिवाहृतैः हारकेयूरकटकैः सीमन्तमणिजालकैः काञ्चीनू-
पुरैः सर्वैश्चकृतमेकयिताः सदा । नाथसीमहस्रकदेवैः परिवारस्वरूपिण्यः मृगमदकस्तूरिका-
श्रवणाधराः कर्णपाली अशोकपल्लवालोहितस्वप्नपद्मदलानि तु भो कुमार्यस्योपमानायकेतकालो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रितराजयः स्वच्छाश्चकिंच ताराकुंभनिभाकारैश्च वेतैश्च पयोधरैः सहितैः पीनपार्श्वैश्च पीनकटयश्च
स्व.च्छ. माश्रितैः गुरुश्रोणीभराक्रान्ता मुक्तावलिविराजिताः राजहंसगतिस्पर्धिमत्तमातङ्गविभ्रमाः वृष
टी. ८. णावशुविस्मलन्मद्वलिकमाः हास्यलास्यविलासाढ्या भ्रूभंगान्तवीक्षणाः ह्लादयन्तीव गात्राणि
२१ रुद्राणां तन्निवासिनां तारैर्जनैः पीनकटिसमाश्रितैः समाश्रयणाद्येषां पयोधराणां तैः लास्यस्वकमा
201 र्देवतविलासलीलाहास्यादिभिराढ्या भ्रूभङ्गान्तरवीक्षणा इति विशेषणसमासः किंच कामग्रह
ग्रहाविष्टाघूर्णितास्सदा विह्वला पश्यजनमात्रेण मादयन्त्योगणेश्वरान् कामसंभोगग्रहाभिनिवे
शपवग्रहाभूतमिति योज्यमेवमेवं विधरूपलावण्यशालिन्यः पतायद्यप्येवं विधानार्थः तथापि नि
जमन्दमयानाः अस्थैर्येणपरस्परार्थः अतश्च विरक्तमनुरागनेत्रास्तन्मत्तकामा मातृताः रैदृशपश्च प्रव
गृहत्वमर्वाणेरापीयवरैर्नेत्रैः स्तेव क्रीडन्ति रुद्रभवने रुद्रकन्याः सरुद्रकाः किंवात्र रुद्राश्चैवं विधाका
रात्तानयोगावलोलकटाः कामनिष्ठाभ्यां अपित्तानयोगाभ्यानपरिहीयन्तेऽस्मर्यः एतेच मुकुटैः केऊ
लैश्चित्रैर्महारत्नसमुज्ज्वलैः केयूरकटकोत्तालैः पुष्पवस्त्रविभूषणैः मुक्ताफलावलीहारैर्वेदासूत्रा
नूपुरीयकैः उपलक्षिताः सन्तः महाकायामहोरस्का हिनेत्राः शूलपाणयः चेन्द्राद्युतप्रतीकाशाः कर्पू
रक्षोदधूसराः सदासिद्धनताः सर्वसम्पत्समावृप्रदाः हस्तलब्धवराः सत्सूमादशवाकिन्डमोलयः तेषांच
नतमस्तमन्नराजनशोकोऽस्तिवियोगजः अतश्चैतेन क्रीडन्ति सार्धंकन्याभिः नतद्योगप्रदकर्मत्तयथमा :
सहरन्तीत्याह संसारभयवर्जिताः केवलमेते अधिकारस्तेयरुद्रारुद्रकन्यासमाहृताः श्रीकण्ठसेवक्ष २१
या सर्वे यान्ति विपाति तनुस्तये गत्वाभूयो न जायन्ते रुद्रकोटिशतेरपि इच्छारात्रजिष्ट तनाविनाऽधर्म

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गतेश्वेतमनाः नदिव्यं एवं विधैरसंख्यातैर्विमानस्थगामिभिः महावृषगजारूढैः सिंहवाजिखवा
हनैः लक्षायुतसहस्रैस्तु रुद्रकोटिभिरावृते तन्मध्ये सर्वतोभद्रे सिंहद्वारैः सतोरणैः स्वच्छसोपानिक
संकाशप्राकारशिखरावृते नंदीश्वरमहाकालद्वारपालगणावृते किंकिणीजालमुखरैः पताकाध्व
जसंकुलैः वितानच्छत्रघण्टाभिर्मुक्ताहारप्रलंबितैः चंद्रचामरशोभाढ्यैर्दर्पणैश्चोपशोभिते कल
शैर्दीरसंयुक्तैश्च रत्नपल्लवसंयुतैः रचितैश्चित्रशालाभिरेतैर्नूपुरसमुज्ज्वलैः स्वस्तिकैः पत्रवल्लीभिश्चा
श्चित्रितैर्भुवनाजिते शतसिंहासनैः कीर्णे वेदिकारत्नभूषिते गोपुराट्टालध्वजकैर्वीथीभिश्च समात
कैः सर्वरत्नविचित्राढ्यैः सभामंडपनिर्भरैः आसीनैः रुद्रवृन्दैश्च रुद्रकन्याकदंबकैः मत्तवारणकै
रम्यैश्चित्रशालासुशोभनैः धूपितैर्धूपवर्तीभिः कुंकुमोदकसेचिते चित्रपत्रैश्च संकीर्णे पुष्पप्रकरसं
कुले । भेरीशंखजयध्वानकाहलाकूजितेन च वंशवीणामृदंगानां गोमुखैर्वेणुवादनैः पणवैस्तालवा
द्यैश्च शालभेरीरवेण च डमरूनादशब्देन महाजस्फालनेन च करस्फोटमहाशब्दैः सिंहनादप्रगुंजिते
गजेन्द्रबृंहितारावैश्च मेघस्तनितनिस्वनैः वेदिनांस्तोत्रशब्देन सामवेदरवेण च फट्कारहाहाहुंकारैर्गे
घणाकारयोजितैः वृषनंदितशब्देन गजवाजिरवेण च कांचीनूपुरशब्देन नन्दीश्वरमहालये नन्दीश्वर
महाकालप्रधानद्वारपालगणाश्रितसमागमैः किंकिणीजालमुखरैर्विन्यादिवैर्वितानच्छत्रघण्टाविशे
षैः रत्नहारप्रलंबितैः तिरिष्टैर्वितानकस्तम्भः चित्रशालैः कलशैरत्नपूर्णैर्विरचितायै पत्रवल्ली
भ्याः पत्रलतालंकृताः स्वस्तिकाभैर्विचित्रैर्नन्दनेभुवनाजिंगेभुवनोद्यानमिति याज्ञ्ये वेदिका
भिश्च नररत्नभूमिकाभिः रत्नैश्च प्रकरसंयभूषिते गोपुराणि प्रधानद्वाराणि अट्टालाः उपप्रकाराः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

थकारवनाविशेषावीथीहो विमानसंचारयुतः विमानैर्वैमलथवाहरयाणालैः सर्वरत्नविचित्रनाथाढ्यैः ।
स्क॰ खं॰ स्फुतिनहीरोपांतगतैः शोभनैर्निर्गमाः मायामवातामत्दवलोकनजालकस्थानानि विटंकाः स्तंभशी
टी॰ २॰ र्षिकाः अएवावनेलसंस्थानेदेवग्रहाः रत्नरत्नापरिष्कृतेयथिंद्रेनेमाप्ताः तथामभास्थानेषु यानिवृत्त
२२ भूरीरविमानानिमंडलानिनिर्मलायमेडपानि र्शेकेऽ- हिलिडेलाश्राद्दिमयं वाद्यकाहलानित्रिवेडाणा
मुरवतद्दीपणवोनसंज्ञीवलयर्षकाशिणीऋडुक्कानालवाद्यं शङ्खः डुडुभिः कांस्यशङ्खफलनकाविशि
202 ढक्काभेरीकेवलानांद्यपिहावद्वोसोनेदीशङ्खः श्रानेदवाकेयानेनसर्वप्राणवलोकोनादः भक्ति
वेवरूपेनाश्वरांतरः शाष्टोऋडुकाहरः द्वषस्यपारमेश्वरवाहनाभिमानपदृशोक्किनोनादोनेदितशङ्खः
कांचीनपुरशाष्टोन्मरइकन्यामेवेथीपवमीदृशाः शाष्टेः पुरमेवसातामरत्नीतिन्यायेतनदित्य
सर्वस्पतकरश्रीमच्छकरुद्रस्यत्नसदिश्म नन्निवासिनाभिन्यर्थान श्रवासोभगावाञ्छद्रोग्रस्वविशि
ष्टपूजितः गंगयोस्तापिनोनित्यांदिव्यवत्सास्वच्छदः पृथिव्यांगपलिमांगः क्रियाप्रेष्येः सपूजितः स
मस्तरचुडोयेश्वमरसयावमस्तुतः पृथिवीगंधगुणाश्रीः पुष्पाश्रिताएवंगागादिदेवतानप्रस्यवसा
ऊेपरिवहसमागाणभुवनेभेष्यः शाकास्पादवतीपर्णा सोविनेस्नानादिकुर्वन्योनंगपरिवारत्पाश्रपिवा
सोदेवस्य पूर्णाद्यातपंचवस्यपेमवद्धावस्थितः तस्मिंस्तु गंगातुवीरिकालेशाकाम्यनाश्रितापृथ्वि
ताकिंवास सर्वादित्याश्चदीपिकाः तथा पुष्पदंतगणेशाघेरामनेनतस्पसंहृते तस्मिंश्चासवे ।
कपिलः कर्कटश्चैवविमर्दः कर्कटस्तथा विक्रमश्चदृष्टफश्चैवानिष्कपानिष्कलस्तथा श्रेष्ठेतदूरः
यःशोभाक्षितेशाभूरिविक्रमाः सिद्धरूपाः सतेजस्काः सदाविकटभास्वराः एतादृशाः शक्तिदू २२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वपवैर्मैत्रैर्योगैश्वर्यसमन्वितैः अस्मिन्विहृतैर्नैर्लसन्महोन्मादैर्वैलोक्यैः अस्यभगवतोब्रह्मांडे
नगावस्थितस्यापिपरमेवमहात्म्यमितिकृत्वा शिवशक्तिमयामृतात्मसितत्त्वावृतानेन श्रीतिष्ठ
वीजमेसुवामनवद्धिवशक्तिपरमार्थ्यापवसितः तत्रभद्रासनेरुद्रःस्थितस्थद्दार्धशावरः सर्व
लक्षणसंपूर्णः सर्वाभरणभूषितः अतीवशुभ्रोदेवोजटामुकुटमंडितः पीनवक्षःस्थलोरुश्च
पीनस्कंधोमहाभुजः पद्मासनासीनःकर्पूरलोदमूमरः वरदाभयपाणिश्चसर्वोवयवयस्त-
था भद्रेश्वरास्त्रवरदाभयोपाणीशुभ्रोसर्वोवयवानिपूर्वोक्तानिविष्णुवेदिकादीनिकिंच शातप
त्रांकितैश्चवरहस्तपादैः सकोमलैः वज्रध्वजनालाभाभिरंगुलीभिरलंकृतैः शुक्लिष्टनाङ्गु-
लैश्चपादैश्चवसमभ्यैतैः पूजितैर्योगरुद्रैश्चब्रह्मादिविलिप्तैर्वंदितैः शातपत्रपद्मचिह्नितहस्तपा
दत्वाक्षिणादिविलक्षणत्वमुक्तंपादेरितिनोनावक्रवचनं शाकाम्यतावायोर्विष्वतस्यादितिस्थि
मावक्रवर्णतोप्यस्यस्थभूतलक्षणपतास्तृतीयाः किंच वामस्थजलोत्पलंरुद्रःश्रीभिःसम-
न्वितः वीजितास्तुसदाश्रीमान्सूर्यकोटिसमप्रभः तानामनरूपस्थात्मायोगैश्वर्यप्रदायकः भा-
तीवयोगिभिस्त्रिनेत्रसन्नवदनेक्षणः प्रहसन्स्फुरद्वाभातिनिर्मलत्वानरश्मिभिः अत्रानतिमिर-
हत्वादर्शयन्परमंवपुः सर्वमोक्षप्रदानाचरुद्रस्मात्गणहृतः । ज्ञानःसत्यस्वस्वरूपानुप्रवे-
शाज्ञानरश्मिभिःसहसन्निवाभाति अनश्चाज्ञानहत्वापरस्वरूपदर्शयत्येवकिंच तस्योत्संगो
गताद्देवीतप्तकांचनसप्रभा पूजिताचयोगिनीवृंदैस्तापकैःसरकिन्नरैः सर्वलक्षणसंपूर्णा
सर्वाभरणभूषिता योगसिद्धप्रदानित्यमोक्षाभ्युदयदायिका देवस्याभिमुखोनित्यमुमानल

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं. टी.८. २०२

203

लितेनतेन पराविश्वशक्तिनेष्टनावेतद्रूपं स्वरूपं स्थित्वा ग्रहाद्रोऽनंतः सृष्टिसंहारोर्ध्वं तत्स्माह । शक्ति
ग्रापररूपेणाशक्तिमां श्च हद्वलया ग्रस्ताऽश्यितिसहावं करोति च शिवेच्छया चक्रोऽनंतरम्ययोगात
येत्यपररूपेणावकारः स्थितिविलयाख्यग्रहास्त्व शुद्धिकोति शिवोपपरमः किंचेदं दीक्षितानविदी
नायेलिंगारायतनमन्त्राः नेश्चयातिरुद्रस्थानमवैश्वर्यसहावादं ग्रंथेनापिक्रमेणास्माश्रयद्रवमि
त्यर्थः जरामरणानिर्मुक्ताव्याधिशोकविवर्जिताः नेच नायोयातिपुनर्देवि संसारे दुःखसागरे
किंतु शिवयातितेनस्वाधं श्रीकारणेन समीतिताः शक्तिपातेनानुग्रहीताः शक्तिपातेनानुग्रही
ताः तेदेवमस्यापुरस्यभगवदर्यिष्ठानाद्युपसहिमायतत्त्वमामाना यो यान्यपि श्रीकंठनाथेन सम्याङ्ग्र
हदृष्टोऽतितामुपयंतेत्यथाकृर्धोर्ध्वमेवक्रमेणाभागपाप्तुर्ध्वेस्य रुद्रलोकः समाख्यातः तत्रश्चोर्ध्वसूमे
मृणा उभ्योत्तरदृष्णावभुवनंभुवनेस्थिते हद्धिः प्रमाणविभवाभ्यां साचार्योववस्तिसेशतिव ग्रस्याऽ
स्य ग्रयोभागे रुद्रलोकस्योर्ध्वतः दंडपाणिः पुरतेयेनानारुद्राणाहूते दंडपाणिस्तु भगवान्यो
गैश्वर्यबलान्वितः दंडपाणितलेनेव हृतोयतशिवेच्छया रुद्रभट्टारकपदवीं नवपुषास्थितः वि
वर्णातिवब्रह्माण्डमोतमार्गसुदुर्भिदम् विपिनायाथितश्चैव ग्रनुध्यानाच्छिवेच्छया ग्रनुध्यान
मास्याविविधिनार्चाजपादिरूपेणाराधितः सन् । ब्रह्मांडमोतमार्गसुदुर्भिदं योगिभिर्महताप्रयत्नेन
भंत्रेशकोविदूणातिविगतावरणं करोति ब्रह्माण्डकर्परिकाविभेदनपूर्वमाप्रगुणीकरोतिततक्
णाद्यथवपरैवेतत्स्वस्फुरात्माभगवान् क्रदंः स्वशक्तिगतनस्वस्पष्टीकृतप्राणादण्डयोगिणाशरीरयानतूं
हृत्प्रदेशाश्रितस्तात्माख्यातिरूपरुद्रयोर्ध्वब्रह्माण्डमोतमार्गकरोति हृदयेयः स्थितेयोगिरयकृथं २३

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नियामकस्यास्थानात्ख्यातिग्रंथिग्रशमेतेनमस्थमार्गगतशक्तिभूमिंगोवीसुवमिहोश्यते इमात्ता
योकस्थिमाशिवनाशमिहेतस्फुटयतीत्यातरोर्धः नतब्रह्मविलातब्रह्माण्डव्याप्तिरितिव्याख्यातव्य
मेवेह्निलाभावरणव्याप्तिर्देहाश्रयानभवेत् नाज्ञायास्तनादौवैभिन्नासर्वमिदंजगत् ग्रंथश्च ॥
न्याविनिर्गमयावच्छक्रांतमूर्धतः नाडाब्रह्मबिलीलेनलग्नकंधनिवृत्ततः नदेतेसर्वभूतेषुशिव
शक्त्यानपिहितं स्यादिष्यभाविग्रंथाभेद्यामिहास्यानिर्विषयःस्यात् यत्रसोपभेदध्यस्तमितोहि
लाब्रह्माण्डगोचरमितिश्रीस्वच्छंदेसमितिर्वर्द्धतेतन्नब्रह्मबिलापिहितंतुवस्त्रमाणपंचवक्त्रब्रह्मोपलक्षि ॥
तोयःशाक्तांडपर्यंतोध्यानदर्भिप्रायेणास्थितमित्येतद्ब्रह्मापिनष्टुंडेताब्रह्माण्डव्याप्तिश्चाख्येयेति
यथाख्यातमेवमंडपवदंडपाण्यतोरुद्रलोकेमूर्तिद्वयेनावस्थितोविद्याधिपतिनाम्नातोवस ॥
त्वेपशुपतिसंयो`` रुद्राधिष्ठानायेतेषांशवादयःसप्तमूर्तीधाम्नेभूरादिसप्तांतेषुसप्तसुलोकेष्व
धिपतयःस्यादिशति सप्तलोकेषुयेरुद्रा अधिपतयस्तान् कथयामिसमासतः तानाह हर्षोरुद्र
स्तथाभीमोभवतत्पुरुषएवच महादेवस्तथेशानोरुद्रलोकाधिपाइमे लोकानांभूरादीनांयथासंख्य
मधिपाश्चेतेनवाशयेनतिष्ठन्तेशष्टीशतकोटिप्रविस्तानस्यांडभुवनानांशतमष्टाग्रंथावधीत्यत
ध्याख्यानेकालाग्निःकूष्माण्डोहाटकइतिब्रह्माण्डेनरयोभागोत्रयःभूर्लोकेसर्वःसप्तलोकान्तेब्रह्मावि
ष्णुरुद्रास्त्रैलोक्येपोषितःसप्तलोकरुद्रास्तेरुद्रपरिसर्वाधिष्ठातावीरभद्रइतिव्याख्यानयदिभूर्लोक
तःसप्तलोकान्तःसप्तलोकान्तमतरुद्राःएतैर्भुवनादीनांयासप्तशोध्याःतदूर्ध्वंकान्तरिस्थितिरित्याह ब्र
ह्मलोकेस्थितोब्रह्माविष्णुर्वैवैष्णवेपुरे ब्रह्मलोकेयःप्रागवष्टब्धास्तन्मितस्मृतःतेषामुपरि रुद्रलोकेस्थि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं. तो रुद्रः सर्वेषां नायकः स्मृतः। कालाग्न्यादिरयस्य शर्वादिस्त्रिमकस्य ब्रह्मविष्णोश्चेत्यर्थः अयं विष्वाधिप
टी.२. तित्वान्मूर्तीश्वरमध्यपञ्चमपतिर्विभागयोगः। एवं चानेनैव चैव कालाग्निरस्य च यथाक्रमं पाताला
२०४ दिस्तत्त्वार्धं शोधयेदनुपूर्वशः इत्यक्रमेणास्मे शोध्यम् भूरादिमन्तान्तलोकसमकेऽध्वनिश्शर्वादीनीशा
204 नां तान्तमक्रमेणास्मे शोधयेत् तेनाब्रह्मविष्णुभुवनपञ्चकाद्ब्रह्मविष्णुः महेशाख्य इति भुवनादौ तायाम् स्वांशुव
नेशायुक्तविभागेऽयथाणानुच्छपवार्थितः तेन यष्ठीभूर्लोकः। अनन्तभुवनादिभृतिसमस्तद्वीपसमुद्रभूलो
कान्तशर्वः भूर्भुवः स्वर्महज्जनरुद्रभीमभवाः जनतपः सत्यमुञ्जविष्टप्रः महादेवो विष्णुलोके रुद्रलोकेऽपि च
शेषान् शोध्यार्थ इति स्वकल्पनया अभिहितवान् अण्डमेव तदन्तं कथितमाह कालाग्नेरूर्ध्वं पाताला म:
ष्टानवतिकोटयः योजनानां वरारोहे नवधा यत्र वर्णिताः कटाहस्त्वथ चोर्ध्वं ब्रह्माण्डस्य वरानने।
कोटियोजनमानेन घनाकारेण संस्थितः पञ्चाशत्कोटयश्चोर्ध्वं भूपृष्ठात् वरानने पञ्चाशच्चाप्यधो
ज्ञेया योजनानां समन्ततः एवं कोटिशतं ज्ञेयं पार्थिवं तत्त्वमुच्यते अथः कटाहाद्यथा भूपृष्ठात्
पञ्चाशत्तथा दर्शितं भूपृष्ठात् ऊर्ध्वं तु पञ्चदश लक्षाणि तदूर्ध्वं महर्लोकः पञ्चाशीतिलक्षाणि।
कोटिद्वयं जनलोकः कोट्यष्टकं तपोलोकः कोट्यो द्वादश सत्यलोकः षोडश ब्रह्मभुवनं कोटिः वि
ष्णुलोकः कोटिद्वयं रुद्रलोकः कोटयः सप्त ऊर्ध्वकटाहः कोटिरित्यूर्ध्वमपि पञ्चाशदेव कोटयः पार्थि।
वतत्त्वं विद्धि अमपि सूक्ष्मदृशा तथा मेदिर्षितलात् नेयमप्यनाशनिदीक्षायामाणादो तानत्त्वमाचार्यसा।
यकादिभिरित्यभिधीयते भगवते यर्थः तदेतत् शानकृष्णावार्यितत्त्वसोवर्णपरिवृत्तल।
म् ॥४१ मिति तत्रयः स्थूलश्चाभोगाः नन्वतत्त्वस्मिन्नावस्मेवव्याति कृष्णानदीक्षायां ॥६ ॥ २४

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वज्रसत्वापिकं सांप्रतं मे यन्निर्दिशापि वज्रसत्वादयिकं सांप्रतं यस्य पुनः श्रमं च तेनाद्भुत प्रयोगेन दीक्ष-
स्य भेदनीयमित्याह फुफट्कार प्रयोगेन भेदयेत्तु वज्रानने एवं तीव्रतेजस्का रागानुप्रवेशेनैव पादो
गुह्याग्रगतान्देवेन सुवनादाय स्पृष्टदेव सर्वाप्रियेतं ब्रह्माउंचेदं ईशानादीनामपि तदनुग्रहं क्रंदलितमे
व भगवतीस्मिन्क्रमे भवति शान्तरुद्राव यानितं ऊर्ध्वं तद्विभक्तमाह शान्तरुद्रा नन्तावत्येसमासेन क्रमशो
दश शान्तरुद्राभिषेक्रमेण परिग्रहाह दशादशात्रमेणाव दशादित्तसमन्ततः पूर्वादिक्रमयोगेन यत
स्थितास्तत्पदेशानरुद्रान् शपत इति शेषः नाश्च कथयास्यन पूर्वेशः कपालेशाख्यो जोग्रयो वज्र-
देहः प्रमर्दनः विभूतिरव्ययः शास्ता पिनाकी विदशाधिपः एते इन्द्रस्य बलमाक्रम्य प्रभुशक्तिस-
मन्विताः विचरंतिमहादेवाइन्द्रेणाव प्रपूजिता ग्रात्रमेणानुपिथ्यय ग्रन्धेहनः प्रमोभेदविसूशास्ता ।
स्वातेयात्मनापिष्ठितानीदृश्यमन्मीलितरुद्रक्रियाशक्तिमपि कार्यभूमिग्राहिताः विचरंति स्पष्टादि-
रूपेतः फ्रोडेति अनयेवेन्द्राणामपु भक्तिप्रकर्षेणाह्यपंत एवोन्नरत्नापियाजं १ अग्निरुद्रो हुताशो वपिं-
गलः त्वाटको हरः ज्वलनः दहनो बभ्रुः भस्मान्तक स्तयानिका अग्नेबलमसमाक्रम्य प्रभुशक्तिसमन्वि-
ताः विचरंति महादेवा अग्निराजस्य पूजिता अग्निराजः आग्नेयदिकोति एवमस्मत् २ यास्येमत्स्यह
रोधानाविधाताकर्त्रमन्नकः संयोक्ता व वियोक्ता व धर्मो धर्मपतिस्तथा यमस्य बलमाक्रम्य प्रभुशक्ति-
समन्विताः ३ नैरृतो मारणो हन्ता क्रूरदृष्टिर्भयानकः ऊर्ध्वकेशो विरूपाक्षो धूम्रलोहितदंष्ट्रकः नैरृत
बलमाक्रम्य प्रभुशक्तिसमन्विताः विचरंति महादेवा नैरृतेन सुपूजिताः ४ बलो ह्यतिबलश्चैव पा-
शहस्तो महाबलः श्वेतो ग्रजयभद्रश्च दीर्घबाहुर्जयान्तकः मेघनादी सुनादी च समासात्परिकीर्तिताः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्तं. वारुणो बलमाक्रम्य प्रभुशक्तिसमन्विताः विचरंति महादेवा वारुणेंद्रसुपूजिताः ५ शीघ्रो लघुर्व्व
युवेगः सूक्ष्मस्तीक्ष्णो भयानकः पंचान्तकः सर्वशिवेः कपर्दी मेघवाहनः वायोस्तु बलमाश्रित्य
टी. २. प्रभुशक्तिसमन्विताः विचरंति महादेवा वायुराजसुपूजिताः ६ निधीशो रूपवान्धन्यः सौम्यदेहः प्र
२.५ तापवान् लक्ष्मीरत्नधरः कामी प्रसादस्वप्रभासकः सोमस्य बलमाक्रम्य प्रभुशक्तिसमन्विताः विचर
205 ति महादेवाः सोमराजसुपूजिताः ७ विद्याधिपो यः सर्वज्ञो ज्ञानभुग्वेदपारगः सर्वः सुरेशो ज्येष्ठश्च भूत
पालो बलिप्रियः ईशानाद्यनन्ता देवा ईशदत्तेन सुपूजिताः विचरंति महादेवा ईशशास्त्रानुविष्ठिताः
ईशानो दिक्पतिस्तु सर्वतो दिक्पतिर्विनाभिमतो येषां पूर्वैः सर्वैः रेतैः पूजिताः सर्वासिद्धिप्रदत्वात् ८ हृ
षोद्वषधरो वमः क्रोधनोमास्तनाशयः अनन्तो ऽनुस्वरेशश्च फणीन्द्रो वज्रदंष्ट्रकः विष्णोस्तु बलमाक्रम्य प्र
भुशक्तिसमन्विताः विचरंति महादेवा अनंतेन सुपूजिताः । विष्णोर्विर्यो दिग्गतस्थानेनेनेति सं
बंधो दिग्यपि येषां ते ९ ऊर्ध्वदिशान्तु शंभुर्विभुर्गणाध्यक्षस्त्र्यक्षस्त्रिदशेश्वरः संवाहश्च विवाहश्च नभो
लिप्सुस्त्रिलोचनः ब्रह्मणो बलमाक्रम्य प्रभुशक्तिसमन्वितः विचरंति महादेवा ब्रह्मणा च सुपूजिताः १०
षां सर्वेषां मध्यान एकैकस्य सहस्रं तु परिवारोभिधीयते रुद्रस्त्वेष्वेते शतरुद्रा इति व्याख्याता ब्रह्मांडव्या
प्य संस्थिताः जपेत्स्य परिहृत्य पतेच अमी संख्यातानां सहस्राणि येषु ऊर्ध्वादिदिग्गताः स्वच्छंदविश्वगा देवाक
ल्पसंधं तेष्वपि । सहस्रसंख्यायापि संख्यातसशान्ताः शक्रप्रभुशक्तिसमन्वितत्वात्स्वच्छंदा प्रत्यग्रहारो ·
स्वतंत्राः नियतशरीरत्वेपि विश्वगा व्यापकाः कल्पादिष्वपि च देवा घातमानाः प्रतिदिशं चैते दशदिक्पाल
स्य यास त्रिविधा इत्याह पूर्वादिदशादिग्रुद्राः स्थिता दशादेशा वत्त दशानो दशानां एकैकमपि पंचैव २५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कपयामिवयानने दीप्तिमद्भिर्महातीव्रैर्मयूखैरिवभास्करः १ आग्नेय्यामग्निसंकाशोवैद्युतोना
मविश्रुतः सोपिविद्युत्प्रभैरुद्रैःशतसंख्यैःपरिवारितः २ याम्यदेशेमहाकालोयुगान्तानलसंनिभः ।
शतरुद्रैर्वृतोदेवितिष्ठत्यमितविक्रमः ३ नैरृतेविकटोनामशतेनपरिवारितः सतिष्ठतेमहाते
जाद्वितीयइवभास्करः शतेनेतिमुखोनेवमन्यत्र ४ पश्चिमायांस्थितोरुद्रोमहावीर्यइतिश्रुतः शा
तरुद्रैर्वृतःसोपितिष्ठत्यमितविक्रमः ५ वायव्यांदिशिवायव्यांवायुवेगोमहाबलः शतेनचवृतःश्री
श्रीमांस्तिष्ठत्यत्रमहाबलः ६ सुभद्रनामोत्तरतःशतेनपरिवारितः महावीर्यबलोपेतस्तिष्ठत्यनन्त
विक्रमः परिविष्टामरीचीभिर्नतिष्ठतिवीर्यवान् ७ विद्याधिपाधिपायमवैतोज्ञानभुगवेदपारगः सर्वःसर
शोऽप्यष्टभूतपालोबलिप्रियः ईशानानुसतादेवाश्चाष्टनेसरपूजिताः विकसतिमहादेवाईशाया ।
नात्नवपिष्ठिताः ईशानोदिक्कान्तिरत्नमतोदिक्कान्तिवनाभिमतोयथा ९१ः सर्वैरेतैःपूजिताःसर्वसिद्धे
श्वरोनामरुद्रईशान्यांवैप्रतिष्ठितः शतरुद्रैर्वृतःसोपिपरिवेष्टश्चोन्नराटीमययागबलोपेतस्तिष्ठते
नन्तविक्रमः परिविष्टोमरीचिभिःपरिवृतः ८ अथःकालाग्निरुद्रोऽमुःस्थितस्तत्रद्वितीयकः समावृ
तोरुद्रशतैःस्थितस्तत्रवराननेद्वितीयकस्तत्रस्थःकालाग्निसमः ९ शतैःसमावृतोरुद्रोमयूखैरि
वभास्करः उपविष्टानरुद्रःसेनदाव्यातत्स्तद्दिश्य वीरभद्रोऽप्युतोरुद्रैरुपर्याण्डस्यसंस्थितः एका
दशमहाकायैरुद्रैःकायसमुद्भवैः वृतश्चैतैरवस्थितादिभिः पूर्वादिदिग्गतशतरुद्राधिष्ठान्तरैःएव
मध्यवर्तीवीरभद्रएकादशः एतेश्चसमस्तरुद्राःपाणस्यभगवतोरुद्रस्यसंसारविज्ञामकारिणः क्रो
धाद्भूताःसमुद्भवइतितत्पार्श्वेवीरभद्रैकविग्रहः यतश्चैतेसेनादयोवीरभद्रस्यपरिवारभूतास्तत्प।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.ट.
२९

206

वश्रीएवंवशासेष्वनैनतद्द्यसतेषांकपालीशानांयापरः आग्नेयदेशेयमस्यैववैनन्तलोवलपववशी
ग्रेनदीस्वरेश्वेवसर्वविद्याधिपापरः आग्नेयदेशेयमस्यैववेनन्तलोवलपववा शोभुक्षेतिप्रतिदिग्गतं
रुद्रदशकमध्यगमेकैकंरुद्रमुकुलीकंभद्रस्तुतिसूमज्वलनप्रभएकादशरुद्राः स्वतादश्यन्तनभिवा
रवानप्रायन्त्येनगणिताः तयसहवति एवैतत्रमहात्मानोएकैकंशतेननम दशैनेवष्टिमादविशत
रुद्रसमन्वते। प्रत्येकंशतेनपरिवारभूतेनयोमैस्वकपालीशादिभिरंतरंगैर्दशाभिःर्वेष्टिताः एवस
मावितताधांभुवनदीनांयांसर्वएवैतेपाणिब्रह्माण्डगताः यथोक्तभुवनेश्वराःशोध्यानतुप्राकंरोत्ति
भदीतोक्तमष्टोनरमेवशतमितिननदाशयेनेदंविपर्यासितं अप्रतिपदोक्तस्यविधेः क्रतिश्रमा
गोत्कर्षगणवलवत्वादितियदत्रश्रीमूलेकिंवांतरश्री ·······दिमिदंदीपायिपः सहसमनवतिवहिएका
दशोत्वादिकल्पितेतदसदेवएतेस्वतादशशतरुद्रपरिवृताअपिएकैकशतेनपरिवृताइतियदुक्तं
तत्सेपाशयेनविस्तारतस्तु एषामपरिसंख्येयःपरिवारोमहात्मनां अतस्तैःसर्वैः आवृतमाण्डस्थिता
स्तेनमधुयद्वत्मधुव्रताः कदंबकुसुमंयद्वत्केसरैःपरिवारितं परिवारितंतथाण्डरुद्रैरमितविक्र
मैः मधुव्रतामधुकरा तथासनोरणाज्वालैःनानारत्नविचित्रितैः जांबनदमयैश्चित्रैःसमंतात्समल
कृतं दिव्यनारीभिराकीर्णंसर्वकामसमन्वितं ब्रह्माण्डमनादाख्यातंपाशजालावगाहितं जन्मव्याधि
जरामृत्युमहोदधिपरिस्रुतं गुणात्रयमलक्षुब्धंनानाजातिसमाकुलं पशुत्वानपरिक्रांतगतित्रयसमा
कुलं गृहाभुवनानिग्रामावादिपाशजालेनाननानिसमाच्छादितंजन्मापरिस्रुतंवेतितदाश्रयेन
नाभिप्रायेणगुणात्रयमत्वादितेभवमलेजातयश्चतद्दशाविषभूतसर्गाः पशुत्वेनेनवेदस्त्वाख्यादिनाप २९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रितः समेनाक्रान्ते तज्ज्ञानाख्यासवफलमिति यावत् गतित्रये देवमनुष्यतिर्यग्रूपमत्र च अनित्याप
वर्गतयः सर्वेषामेववादिनो गतयो देवमनुष्यतिर्यक्स्थलयः एवं त्रयोयमेममनुष्यमत्रागतागतेका
मकामालभन्ते इति नीत्याग्नि नित्याः परिमितकालावादिनामिति वेदसांख्यापुराणेतिहासन्यायवैशे
षिकसौगतान्हनादिनिष्ठाना यत एते परापरविभागं तु नैव जानन्ति मोहिताः भेदात्मकं परमपरम
द्वैतं तु परिमितिं न जानन्ति मायया व्यामूढीकृतत्वादतो भेदपर एव सुरनरतिर्यक्पदानि परापरत्वयाप्त
प्यानि मन्यन्ते अतश्च हेमाण्डेन पुरास्तेषां तत्त्वयात्मभुवनाकृति ईशमायासमाविष्टस्यात्मवर्गस्य भूत
ये यद्यपि समनोन्तत्वयोगिनयापि यदस्य तत्त्वात्मतत्त्वमुक्तं तदपि परिमितकालतया तच्छ्रुताशतिपा
दनाशायेन समाविष्टस्य क्रोडीकृतस्य भूतये कर्मोपभोगमित्युच्यते गतमेतत् अथोपरिष्टात्तत्त्वानि तद
कादिशिवान्तकं उच्यत इति शेषः तत्रमान कल्ये न तानि तत्रैरात्र योगेन दशधा संस्थितानि तु। शत
कोटिविस्तारा ब्रह्माण्डा दशधा गुणितं जलतत्त्वं ततो दशगुणं तेजस्तत्तोपि वायुस्ततोपि व्योमततो पिग
भीकृतत्वात्मार्धीड्यप एव गुणाः अहंकार एव कलितपरिणामादहंकारात् तदूर्ध्वं तु बुद्धितत्त्वं दशधा
स्तता ततोपि ऊर्ध्वं सहस्रधा तेजयथा नैवरवर्णिनि गुणतत्त्वं तत्सहस्रं प्रकृतितत्त्वं सततं परिमाणामि
त्यर्थः तदुपरि पौरुषं दशसाहस्रं ततोपि नियतिर्लक्षधा स्मृता तदूर्ध्वं दशलक्षाणि कला यावत्
स्मृता तदेवं विद्याकालतत्त्वमानादपि मायातत्त्वं कोटिधा साध व्याप्य स्थिता सर्वं चराचरं सर्वमिति
कलादिक्षित्यन्तमेतत्सर्वापलतत्परं सर्वं तत्त्वेषु तेन एष्यि व्याप्तितत्त्वात्मनः पृथ्व्यादेर्जलादितत्त्वे व्याप्तानि
तत्त्वं शतकोटिविस्तीर्णं ब्रह्माण्डं दशगुणायदस्यतत्त्वमुच्यते तत्तदंतर्वर्तिनां ब्रह्माण्डानां सहते तत्र स्थोत्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी. द.
२०७
207

ह्मांडकोटिशतं अथो जलतत्वे लिंगिकावन्नाविंसर्गांगिकोटिशतानि जलावरणसमानेव व्याप्यवर्तिनाव्या
प्तानि अथ तेजोन महत्तत्कोटिशतान्येव सर्वतः परिवृत्तेत्यमानाक्ष्यादि तेनावर्तिनाम दशकोटिशता
नि जलावरणमिति स्थित्यात्तेज सत्वादीन्यपि अंतर्वर्तिजलादितत्वमानेन महत्तथोनं दशाद्विगुणा
नानि व्याख्यातानि तदेवविधानान्मायापरिमाणात् दशकोटिगुणाविद्या मापि व्यानंतह्योधो
धःकोटिनवकं परीमाणात्मंस्य स्यात्कलामानात्कोटिगुणात् मायाव्याप्यव्यवस्थिता अथ ततोपि
शतकोटिगुणेनैव व्याप्यमावीश्वरेणात् ईश्वरतत्वेन ततोपि तद्व्याप्यैव स्थितं मादाख्यं कोटिमात्र
स्वविंदुनादेन ऊर्ध्वतः मादाख्ययनतकोटिसहस्रपरिमाणं तदेवोर्ध्व नश्लिततेवाधन्मूर्धभागोपर
व्यामाविंदुनादेवसमानाविंदुनादात्मकावरणरूपतया स्थितपरं मादाख्यरूपं विंदुनादार्थवद्विरो
धिकावरणेनादेन च नादं तावरणमुपलक्षितं भेत अग्रेयत्नौ भविष्यतिस्त्रतो मूर्धे । योजनानां तद्व
दैव शक्तिर्व्याप्यव्यवस्थिता । इदं दशकोटिसहस्राणि शक्तिरिति शक्तितत्वं अत्रैव च शक्तितत्वमेव
पि मूर्धभागे व्यापिनीसर्वमस्थाने व्याप्तिदेविव्यवस्थिता शक्तिरेव पुरत्वा व्याप्यपरशिवतत्वात्मा व्या
पीरूपा सर्वमिति शक्ति सदाशिवाद्यय त्समानात्मकवोर्ध्वमधानव्याप्य स्थिता एवाच सर्वेषामेव
तत्वानां सर्वमेव स्वरूपव्याख्यातमिति पायातं तन्नपदोचितानां तेत्तत्ता नाविविज्ञाणं विद्यास्थ्यापित्वं त
तुमत्रे स्वरमेत्रमहेश्वरागावर्तनमेदं भिन्नानां रुद्राणाम वस्थितिरिति तदपेत्तयातत्रतत्रतयोवितमेवभु
वनमोगादिकं तदेतदग्रेव्यक्तीकरिष्यतिभगवान् एवमपरशिवतत्वोत्तमध्यपरिमाणमुक्त्वा विश्वव्या
पिनि परमशिवतत्वेन प्रमाणमतीत्याह । अप्रमेयेति तेनोत्ते परशिवतत्वं वरानने तत्वव्यापिनी समनोना २०७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

दर्शनरूढं यत् श्रेयोरूपं तत्त्वं पारमार्थिकं स्वतंत्रप्रकाशानंदघनं परमशिवरूपं तदप्रमेयं परप्रमात्रै-
करूपं स्वसंवेद्यं निश्चेतुं शक्यं न तु न तेन फलत्वमुक्तं न तेन प्रमाणापि कारकलनया कलनीयमेव वाभिदधदे
वमादिशति यत्समनन्तरं विश्वयथोक्तप्रक्रियया प्रमेयीकृतं स्वयं परप्रमातात्मनि स्वप्रकाशचिदानंदघ
नेपरमशिवपदे समविशेदिति एवं प्रमेयगाढु कालानलतत्त्वादौ भुवनस्थितिं प्रकटयितुमाह भुवनानिश
वदुम्बाभिधमस्वादेवतत्क्रमात् तथाभ्याकारे विभवं तेषु भुवनानेकविस्तर आकारः संस्थानं विभवो वि
भूतिः भुवनानेकस्य तत्स्थान भुवनावलम्बनस्य भुवनसमूहस्य विस्तारः दशमं योजितं तेन तत्समेन तत्र
पारमेश्वरव्यतिरेकेन नामत्र दृष्टमित्याह यन्नदृष्टं पशुज्ञानैः रूपं यथावतं दृष्टिभिः। स्वतंत्रचिद्धनात्म
कपरमेश्वरस्वस्वभावव्यतिपाशपाशितत्वात् अविनष्टकमीनोंत्तानामविज्ञायते भिलषित पशु-
भिर्यस्तैः पशुशास्त्रेषु यन्त्रत्तानेषु तत्स्तानि रूपवेदन परामित ज्ञेय शामाज्ञप्रसाम कारिणामनन्तपरिदृष्टानि पद
शामिहेतत्तेपायप्रदर्शनेन भ्रातालज्ञानातिकप्रकाशानुद्दिष्टात्प्रतिपाद्यमानेयेषान्तार्थेशितान्ये
तानि पशुत्वानि तावलेशतो दर्शयितुमाह यत्र सांख्यैः न योध्यैर्वा न वैष्णवपंचरात्रिकैः प्रकृतिपुरुषयोर
विवेकमात्रात्मसारो विवेकात्मशुक्तिरिति दृष्टः ज्ञातस्त्रैविधैकाग्रात्मयोगावशामशाप्यदृष्टस्व
रूपावस्थितात्मशुक्तिर्वादिभिर्योगशास्त्रेषु षड्विंशतितत्त्वरूपमहाविभूत्यात्मकवासुदेवाख्यपरप्र
कृतिपरिणामात्मकप्रकृत्यादिजगद्वादिभिः पंचरात्रिकैर्यन्नदृष्टमिति संबंधस्तथा स्वभाववादिभि
र्नापि न च कर्मप्रवादिभिः नापि मेशायवादेश्वरनग्नतपणादिभिः दृष्टिराद्यः स्वभावेन तदनु-
करन भुवनादिकार्यं प्रवर्त्तते न पुनरन्येश्वरः प्रवर्तकोस्तीत्येवं वदद्भिः स्वभाववादिभिः कर्मैव विश्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कारणं इति तु बौद्धैः संशयवादिभिः जीवाजीवास्रवाश्च संवरो निर्जरस्तथा बन्धो मोक्षस्तु सप्तैते नाः स-
स्व. उ. मभंगीविविक्षिता इति वचनव्याख्यानादिभिः देहो बन्धो मोक्षस्तु विविधो जीवः अजीवस्तु तावत् पुद्गलो देह- :
टी. ८. धर्मः अधर्मः भुवनाद्यधिकरणं लोकाकाशः अन्यः पुद्गलस्थानं सत् लोकाकाशं चेति षड्विधा शब्दादि-
९.८ विषयाकल्पवृत्तिः स्वाबद्धैः वादिभिः भिन्नाविकल्पकप्रशमनरूपाश्रमसेतास्स्रवति श्रमरयमसमि-
208 मास्रवः यमनियमादिनियमितेन्द्रियवृत्तिर्दर्शमलपुद्गलरूपध्यानैः समग्रवृणीते जीवानिति सं-
वरः केशोल्लुञ्चनतप्तशिलापतनमलधारणादिभिः समस्तदुःखोद्भवः शोकस्य विनाशः भस्मेव यस्य नि-
मेरु बुद्धिर्धमको निर्जरः लोभमोहशोकादिलीरूपजस्र वात्मावरणानि मज्जकः पुद्गलानामाव-
रकोबन्धः तदावरणापगमे स्वावसंविदात्मकपुद्गलोन्मज्जनं सलोककाशमोक्षश्चेति जीवाजी-
वादिपदार्थसप्तकं वादिभिः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादनिर्वाच्यं स्यादस्ति चानि-
र्वाच्यं स्यान्नास्ति चानिर्वाच्यं स्यादस्ति नास्ति चानिर्वाच्यं चेति सप्तभिः सप्तभंगीभिः अनिश्चितमेव सर्वं वदद्भिः क्ष-
पणकादिभिर्यावद्दृष्टमिति मदेवं पश्यत्या न भूतवादिभिश्च बृहस्पत्यनुगैः जीवाश्रितत्वादिति भू-
तचतुष्टयमेव प्रमाणं दृष्टमस्तीति कथयद्भिश्चार्वाकैः नापि स्याल्लौकिकैरपि वार्तादृष्टमिति मा-
त्रनिष्ठैः न चात्मवित्तकैर्वापि पुरुषएवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं भविष्यमित्यादि चिन्तयद्भिर्वैदिकैः न
चैतकप्रवादिभिः अविज्ञाततत्त्वैर्यत्कारणं यमपतिस्तत्त्वज्ञानार्थम् ऊहस्तर्कः इत्युक्तरूपेण तर्केणाव-
स्थाकृद्भिः न च वैशेषिकैर्वापि षट्पदार्थपरायणैः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यप-
दार्थषट्कमेव तत्त्वमित्याभिवदद्भिः काणादशिष्यैः न चापि न्यायवादिभिः प्रमाणादिपदार्थषोडशक- ९८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तत्वज्ञानाग्निः श्रुतस्मृत्यागमेभ्यो भवतीति ब्रुवाणैः नैयायिकैर्ईश्वरदृष्टान्तवादिभिः न च यद्दृष्टमिति स्थित
मेव तद्भावहेतुर्भावो हि दृष्टान्तेन देवदिनः ख्यातेन लिङ्गेषु वाक्यार्थेष्वेव हि केवलस्तस्य शुद्धैः सौगतै
नाप्येकजन्मवादेश्च वर्तमानमेवेदमेकजन्म न तु जन्मान्तरमभ्युद्गाविवर्तप्रवित्तवद्भिः न चाप्येकत्व
वादिभिः पारमेश्वरशास्त्रप्रतिपादितस्वप्रकाशस्वतन्त्रचिदद्वयवादव्यतिरेकेन सत्याद्वयवादिभिः
न भूतवादैः लौकिकी सम्परिज्ञातमैश्वर्यं भूतं निरवितस्मेच्छ्वादिशास्त्रानिष्टैः ईश्वरेण शिवभट्टारके
ण श्रीकृष्णमहाविदितभुवनानामाकारविभवविस्तारादिके यत्नेनाख्योदितमिति ब्रह्मलोकपर्यन्तेन कश्चिदपि
परिज्ञातेनैवस्वामी तिष्ठत्येवमस्मतिः न चैवमेव वादिनः अपि तु इत्येवंवादिनां तेषां वादानां
नश्यतत्त्वं त्रिपाष्टिरूपिकाश्रमवादिना ध्यानवेनसा प्रज्ञावति मिथ्योपाधानामुन्मीलनरदनममं संसार
पंकमग्नानां नादिवामारण्यपरे महामोहतमोध्यानान्तमानन्दामिदं पदं परमेशमुख्योद्गतयन्मयाश्र
ममद्भुतं ज्ञानामृतमिदं दिव्यं नानाभुवनविस्तरं श्रृणु एषकमनादेर्विविचित्राकारमद्भुतं । इति शब्द
प्रकाशवाची एवं प्रकाशवदतां वादिनां सर्वेषामपि नो ये वादास्तेषां मध्ये नलादिशीवानं वशात्तत्वद्भुव
नान्यत्ववेधीकरणप्रतिपादनेन नावद्वयवेदकपरमेश्वरात्मकमहाप्रमाणपदसमानेशप्रदमिदं
ज्ञानामृतमज्ञाननिमिरेणान्तत्वानि विदतां प्रकाशेन श्रेयाऽन्मीलितदृक्मयः तत एव श्रान्तचेतस
तेषां शक्तिपातेनः श्रीमत्सुन्मीलनकृत्स्वभावो मेघकेन यथा संसारकर्ममग्नानां नादिवामारण
पस्मारप्रकाशके महामोहो विषयेषु वस्तालङ्कारस्थादिष्वात्माविमानस्तमः पूर्वेषु कश्चात्माविमान
श्चाध्यो मोहतामिस्रान्धतामिस्रालसत्वेनैव मे भिरेधीकृतानां तेनमोनुदमित्यज्ञाननाशनेपारमेशशक्तो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ छं॰

टी॰ ६॰

२०९

209

श्रीं ॥ इति परमेश्वरो देवः शान्तिमहाशिवादिक्रमेणायातं मन्त्रयोगे स्वामसमस्ताभिनायाममिति श्री॰
श्रीकण्ठेन्द्रसुद्रोह्वेणाधिपातेमूर्तेषु निर्मलत्वमाने मलिसमपमुद्राम्प्रवेशानेन परमेश्वरस्वरूपाधि
ष्ठानकमनन्तपदविभूनानाभुवनानां प्रतिपाद्यमानानां विलोकितविभवादिप्रपंचो यत्रत्तमाहशास्त्रा॰
णामनन्तप्रतिपादकमिदं शास्त्रमेवेतानानान्तमेकाग्रमनः स्मृतिन्तत्वेनेव परमोपादेयताध्वनितिग्रन्थ
न्थभुवनानां संख्यापति अनेनाभुवनस्थानस्थस्वच्छन्दानुवस्थितेः मधुकोशकजालवनयाभूविवयाह
तिः अथ स्वच्छन्दाद्ये तत्तेषां मधुकोशमधुपतिकायां गोलकाकृतावाश्रयं याति जालकास्वपुष्प
विवर्तेत्याकृत्यावस्थितानि भूरिवयाहुनि रीति विततया परस्परमवायोवारकतयावस्थितिः किंच
मीनशालकृत्यायां मेदाडिमवीजवत्स्थिते कटेवकेसरतिमभुवनानां तत्समूहकं कृत्वा यमालफद
डिमीवीजवद्दित्वाभिनिर्विड्गर्भां र्थस्थितिं किंच महासेनानामकुवत्वेनैतत्समूहकं निरन्तरम
नेन्तानि भुवनानि वृतानेने नानाकाराणि चित्राणि सर्वरत्नमयानि च आकारः संस्थानविविना॰
नि विविधशोभाभांजि तथा परिमण्डलानि दीर्घाणि अर्धचन्द्राकृतीनि च पुरुषाकृतीनि वान्यानि न
वावर्णाकृतीनि च सर्वताकृतिरूपाणि गजसूपकृतीनि च ॥ शशावाकृतीनि चान्यानि स्वालर्तु पाकु॰
तीनि च महाविमानरूपाणि त्रिशूलाकृतिसमानि च । पुरुषाकृतीनि चान्यानि अश्वाकृतिपुराणि च महा
पुरुषरूपाणि शानशृंगाकृतीनि च । सहस्रशृंगावर्तीनि तथान्यानि वरामने कोटिशृंगाणि चान्यानि प्र
मात्योशिवराणि च हूतानि चन्द्रस्थानि त्रिकोणानि रूपाणि च ॥ परिमण्डलानि संतिदीर्घाणीति पद्याणि॰
मंडलानि त्र्यग्रे तत्रैर्घाणि पतनपदस्थानानीत्यनेनापुनरुक्तनानेयावतः सन्निवेशविशेषः स्वरूपाकृतीनां २०९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भुवनानामग्र्याकृतीनि पुराणि गृहाणि येषामिति विशेषणेनेति केशवादीनामपुनरुक्तं महापुरुषः
श्रीवत्सादिचिह्नोरस्कत्वादिरूपः पुरुषाकृतीनीति तत्सामान्योक्तिः किंच दिव्यैर्ध्वजपताकानि दे
वच्छत्रध्वजानीव भेरीनादस्वराढ्यानि दिव्यगीतध्वनीनीव दिव्यदुन्दुभिनादानि महावेणुस्व
नानीव नानावादित्रघोषाणि भुवनानीव सर्वदा शम्भुमेषां विभूतिं पुराणानामाह शुद्धस्फटि
काभानि पद्मरागाकृतीनीव चन्द्रकान्तसवर्णानि मुक्तादामविभानीव लाक्षारससवर्णानि कानीवि
न्द्रवर्णानि इन्द्रगोपकवर्णानि इन्द्रनीलनिभानीव नीलोत्पलसवर्णानि विद्युत्पुञ्जनिभानीव
शक्रचापसवर्णानि गोक्षीरधवलानीव सिन्दूरकुङ्कुमाभानि गोरोचननिभानीव तप्तहेमसवर्णानि
निर्धूमाग्निनिभानीव शशिपाण्डुरवर्णानि कानिचिद्विद्रुमानीव नानावर्णानि चान्यानि विनानारूपाकृती
नीव ॥ इन्द्रगोपः खद्योतकः एतानि निर्मलानि नादादिशिवतत्त्वान्तमीरितानि प्रयुक्तानि एतैः एतेषां युक्ता
दे विव्यापके परमे पदे अप्रमेयमसंख्येयं अप्रमेयं सर्वतत्त्वादिना अप्रमेयमिदं तत्पापरिच्छिन्नमशक्यं
नःसंख्यायापि निर्देष्टुमशक्यं अनन्तं शैवशास्त्रमुच्यते तदितिके न प्रोक्तं नास्मर्ववादिनामगम्यमशाप्य
वदाह । विना प्रसादाद्दीक्षां च ज्ञानमेतन्न लभ्यते न चापि भावो भवति दीक्षासम्प्राप्यते हि ना । शक्तिपा
तेनोल्लसन्माहेश्वरदीक्षाणामेतज्ज्ञानं लभ्यमस्य रोहति नान्यस्येत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति यदा तु कार
णाच्छक्तिर्भवेन्निर्वाणकारिका शिवेच्छया प्रपद्येत दीक्षां ज्ञानमयीं शुभां मन्त्रयोगात्मिकां दिव्यां
तदेतिमेवाकार्ये कारणानन्तरं शिवानिर्वाणकाशक्तिर्भवेद्यत्प्रमाणस्यान्मन्त्र इति तदा सोऽवश्य
मेव दीक्षां प्रपद्येत दीक्षां ज्ञानमयीमित्यनेन शाक्तवधमाणमसत्राधमेयीकरणालम्ब्यपरप्रमात्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

परानुप्रवेशोभिव्यक्तिदाशुभोजीवन्मुक्तिरूपं ज्ञानमयीमित्यनेन क्रियादीक्षयापि ज्ञानमयत्वेनैव
स्व. खं. त्यादिशति मे येण मननत्राणधर्मिणा योगापेक्षं यस्माद्दीक्षायां हि मन्त्राराधनात्मना ज्ञानं भवति
टी. २. दिव्यामिति वैसवादिदीक्षाभ्यो व्यापिकप्रभावामित्यं ज्ञानमयीं दीक्षामासाद्य ततो मोक्षं ततो मन्त्र
२१० जीवन्मुक्तिं लभते एषु श्रीनिशागवस्यानुवादः यदि नियुक्तिस्तु वेय एवेदं ततः परावेदकभुवनाद्यतितत्त
210 दानमुपपन्नं स्यात् नान्यथा मोहमायातित्र्यपि ज्ञानशास्तेपि हर्वा निर्दिष्टरूपेरतस्य यस्य प्रकाशितं
सर्वशिवेनानेन रूपिणा सएव मातेत्यनति प्रकाशितमित्यनेन भुवनाध्वानेनाभिव्यक्तिनीतत्व
नेन रूपिणा मशेषशरीरिणा काममोक्तत्वाभिरित्याह शिवः सर्वमहेश्वरः शिव इति शामाद्यप्रका
शानंदघनेयोर्श्च रूपस्तन एवं प्रस्याधनादितेनापि ष्टाने तत्वानां सर्वेषां महानीश्वरः किंच तेनेदं ज्ञान
मुद्भिन्नशरीरोकेसमयानत तेन सर्वमहेश्वरात्मकपरस्वरूपेणामयाकेलामवामिनाद्यस्याः परशक्ति
रूपायाः शरीराक्षमित्यनेन परस्वरूपमत्याभिलापरयाद्दीप्तमित्यपत्वस्यानोऽर्धबन्नतथ्यरत्या मतान
दीक्षातो मुक्तः परमेश्वर उमापतिश्चाकेन तलमित्यतश्चतत्रावतारोऽक्षपटलपरमसंबंधमारेतेव सर्व
चेति दर्शितं भवति एतस्मिन्संसारार्णवमग्नानां नानाविधनाराणां यतएतत् महामायाजननातीमे मायो
परिमहामायासदाशिवादीनामपि समुचितमेको वोऽस्य व्यापिकाः शून्यातिशून्यरूपाशक्तिस्तत्कृतमज्ञ
नमावरणमप्यतीतमतएव अत्रातेपशुगोचरे पशूनांमायाजितत्वात्किंवेदम अनेते पारमतां संज्ञ
बोधं परमेश्वरं । अनन्तदेशकालाकारानवच्छिन्नेण पात्मवमायापर्यंतात्मकेस्वतन्त्रचिदानंदघनाकार
त्वात्र चिन्त्यो मनोसमर्पित्स्यलामतविलापनक्रमेणाविश्वतात्मकं स्वबोधमिति दिष्टत्वेयएव सर्वोधी २१०

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

महाभाष्यावतिष्ठतेन तदा किं बहुनोक्तेन स्वयमेवाभोक्ष्यत इति श्रीसार्धत्रिकूटपितृशान्तिस्य प्र
सीदीकरणेन सुखोपायशास्त्रस्य प्रकाशस्तत्रूपान्मकत्वादृश्यवेदपारमेश्वरस्थानेशास्त्रशत।
कोटिप्रविस्तीर्णमादनेन परमेश्वरेण वैराग्यमपि तन्मयशाक्तेनदृष्टा परमेश्वराज्ञावधारणीयत्वस्या।
प्रागममन्त्रुत तत बहुत्वात्तान्मतभिदेशप्रवृत्तेक मनःस्थिये श्रृणु उच्यति पुनरपि सावधानत्वया हि कथा
त्वयादेवी प्रेषेवनयाभि पुंसोऽक्रर्धवंत्र स्यजातस्य परमोपादेयतामेव प्रतिपादयति तत्र ऊर्ध्वे वै ब्रह्म।
णोऽडस्य पुनरेकादशास्थितं एकादशाणारुद्राणां पुरुषाना त्रिसमस्थिता ऊर्ध्वं शतिशतरुद्रपराण्य
निकर्मैकादशानामपि प्राग्रुक्तानां स्वनादीनां वीरभद्रान्तानाऽशेषाणां त्रिसमनिवासमेवामतिदामस्ता
देवेशानरुद्राधिपते वीरभद्रस्य सपरिवारस्य भुवनान्युक्तानि उपरि श्रीमहाकालीपुरमाह। अथोर्ध्वं
भुवने देव्याः कथयामि वरानने इन्द्रनीलमयं दिव्यं समन्तात्परिमण्डलं तस्मिन्भगवती देवी महाका
ली व्यवस्थिता सा च तत्र वसतीन्दीवरश्यामा त्रिपञ्चकुमकप्रभा सूर्यमण्डलरूपाभ्यां कुण्डलाभ्या
मलंकृता पौर्णमास्या यथा संध्या चेन्द्रार्काभ्यां विराजते केयूराभ्यां नन्दितविशेषः प्रसन्ना राजते
समहाहारः स्तनाभ्यामन्तरे स्थितः प्रमिताजनशैलाभ्याम मध्ये स्रोतो वहा यथा। स्तनाभ्यां शैलाभ्यां
शोभितमहार्धेस्तलीयाकिरास्याः चतुर्भिश्च भुजैर्युते पीठे सिंहरमितविक्रमैः पीठमासनेन तत्रैव सर्वरत्न
येदिव्ये दिव्यरत्नविभूषिते प्रासनेन समभेदेवी जात्यंजनसमप्रभे अर्द्धेन्दुसवेतः सूर्यनीलमया
रवस्थितः किंच सर्वरत्नमयी दिव्या रशनाम्यां विराजते इयं च देवी पीतमाल्यानुकवती सर्वशोभा
हरणोदये सर्वैरागतिः कृष्णाश्च हरणादयसमये संख्या रागाग्निका भवति देव्या रुद्रशक्तिन्वात २

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.स्कं.
टी.६.
२११

211

तीयेन पंचेन तस्या ललाटस्थं विराजते उद्यत्सूर्यादिनिचयविद्युज्ज्वालविभूषितः। तस्थितेनानन्तपञ्चराणमा
श्रितेन विराजते कुसुमेषोपरिस्थेन चंद्रेणोव विभावरी। एवंविदेवतारूपाणां कोटिकोटिसहस्र
णःसेवितानुपरिवारिता श्राद्धताचं चलेविवनसं श्रेस्तनभर्त्ताले एताश्च कस्तुरीयलवाणाश्चदेह
मस्याश्चयोषितः श्रियगुकर्णीकाश्यपामाश्च दृढगात्र्यः सयौवनाः पद्मावदातरूपिण्यः पीनस्त्र
नीपयोधराः हावभावविपिन्नाम्त्रनृत्यगीतविशारदाः वीणावीणास्वदगाथवंशवादित्रनिःस्वे
नपाणीनास्वतांदेवीरमते तत्रयोषितः। हावश्चिद्रालोकनःभाव ... तत्संस्थाः सुदितःसात्त्विकाथमः
तदेनदृश्याः सेवाय एवंविधिजनयेनामघुवनेतद्वशाननेत एवं च सादेवी याहृदितस्तत्तालोकेशन्ना
शोदरवर्तिनी विष्णुनातपसाक्षुण्णीसभाव्यपरमेश्वरं अवतारितावथार्थायमहिमस्यमहात्मनः॥
महाशरीरस्यमहिम्नस्यमाहात्म्यप्रकटयति येनैवेकलस्वरेण भगवान्हिमवान्गिरिः शुक्लपर्णामि
वत्मिःभगवानितिदेवतानाम्नामोयमीस्वयोमहिषासुरः भगवत्यास्थितः कृत्ये इत्याह सानेविना
शायेदेवीनमःस्वयं देवोस्थितः किंव सादेवीसर्वदेवीनांनामरूपेश्वरीतिएति योगमायाप्रपञ्चरूपा
योन्यरतेत्वेकाग्रस्थितायामायास्वरूपगोपनातयाप्रतिष्ठादायागतपरस्वरूपात्सर्वदेवीनासर्वेपि
नारूपप्रपञ्चेनस्थितेत्यर्थः। किंशेषाश्चस्याएवमवतीर्णामती कुमारीलोकभाविनी भगवत्क्विरे
षापरामनुपभोगपल्लाककर्मारीत्वमाश्रित्यस्थितानाद्दशीचासौलोकान्भावयतिश्रीमोहफलेनसफ
लान्संपादयतिरस्यमाकृतिरूपश्रृंकाघ्यवाचस्तविनायो अवेत्याचाप्रमेयायाश्चस्वरूपविप्लवेन अ
संत्रितिनान्तिके तत्स्वरूपतिरूपणापेक्षजनरंशायाः किंचैषा विष्णुमहिम्नादेवीकल्पेकल्पसृजनः ३ २११

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मः भगिनीत्वेन वा याति नामरूपविपर्ययैः मन्वन्तरे मन्वन्तरे तया वेदे युगे युगे रक्षणार्थं हि लोका
नां मातेव हितकारिणी कल्पादिस्वरूपमेकादशीयकाभविष्यति नामरूपविपर्ययैः नानारूप
भोगैः उपसंहरति इत्याख्याने तु भुवनेश्वरनाम वर्णने प्रतिष्ठा तत्कालेश्वराख्यैर्नित्यामातुल
दीक्षिताः मंडलशाद्वन्नतदर्पिकरणभुवनेन त्यास्यर्थं तद्विप्रदीक्षाहृदि भक्तिकमलमपि तत्रात्मनि ये
त्याद्य नवतन्त्रमयमाश्राष्यन्न यन्ते भूमिदित्तिभिः नदीनेविविधैर्वापि शाकेशाभुवरानने किंतु प्रमादा
देवस्य शशांकांकितमौलिनः। दीक्षाप्राप्य प्राप्नुवति जयमित्यनुवर्तते न चेत तत्त्वान प्राप्निरेवदी
क्षितापि न मंडले वक्रवर्तिनो मद्यमद्ये स्वपादीनामपि मण्डलमतदीक्षातः प्राप्नुवति मंडलशात
सममीपादेप्राप्तिर्भवतीति पोजनाकार्यात व केवलदीक्षितो देवी सम मंडलप्राप्तिविधेशापदप्राप्ति
वदद्याति यावत् निर्बीजदीक्षायामात्ते ददातिकि मंत्रबीजयायनः सबीजदीक्षापरमाविधिवत्प्र
तिकीर्तिता विधिवदिति समयपाशशुद्धतेन विधिनेत्यर्थः किंच विधेशावरणादीक्षायावते कि
येतत्वाणा तावतीराति मामातिभुवनेश्ववराणने यावतीयाद्दशभोगाश्रापिकाश्रामातीतयाद्दीक्षि
तः यावतीकृत्स्नतुरतितन्त्रसूष्टः पाठः अथेति श्रीमहाकालीभुवनेश्वर्यथ तत्र महाकालीभुवनाद्धर्म भुव
नानि तदीशांश्च संस्थितानि यथाक्रमं कथयिष्यामि तत्सर्वं शृणुष्वैकमनाः प्रिये। संस्थानानि भुव
नसंनिवेशाः महाकाल्याः परो देवो रुद्रः कोपसमुद्भवः कोटिमात्रेण देवेशि सूर्याग्निसमप्रभः श्मशा
नाबुरवेदोऽस्य गजिनधतिनिःस्वनः शान्तबाहुर्महातेजाः दिव्याभरणभूषितः शिरसे द्वयः रणामा
नीलांजनसमद्युतिः शिखिकेटनिभः किंचित्किंचिदापाण्डुलोहितः चापजीमूतवर्णश्च श्रवनक्षीऽ

गा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्कं०
टी० ८.
२१२
212

धूम्रसन्निभः इन्द्रनीलनिभः किंचित्किंचिद्विद्रुमसन्निभाकृतिः जाम्बूनदनिभाकारो ह्येकादशकोटितः
ह्येकादशीकाग्रवागायकः सपिण्डेन्दनरमुहिनायम्रवेसुकोमैवेद्रपसुपागास्थिनाकिंच अनेको
टिसहस्रेणनरुद्राणामहात्मना भुवनेन समेदेवस्य विजयेनामसंस्थितं इन्द्रनीलनिभं दिव्यं सर्ववज्र
निभमद्भुतं वज्रनिभेन च समाप्रकर्षादश च दशकोटिसहस्राणि रुद्राणां च स्वर्णानि । मुक्तानिलि
नानिएतस्य भुवनमेतद्भुवने अन्तर्भुवनसंख्यानैरस्य स्वर्णविवादितं नीलोत्पलदलश्यामैः शिवि
कादिनिभैस्तथा अन्यैश्च रुद्रैर्दिव्यैर्महावीर्यैः समन्तात्परिवारितं अयानानामविश्रयानभूतैः
तथा: किंच स्तुतिभिर्मंगलैर्गीतैर्नृत्यवादित्रवादितैः घण्टावीणावेणुभिर्दीवीभिः किल्लाभिर्गोमु   दे
खैः पटहकाहलैश्च वंशावर्तुडुमिपीलकैः मर्दलैस्तहुडीभिश्च तालकेडुहुनेस्तथा मोर्दकाह
लटकैश्च तामिलरुद्रचटारिभिः वादित्रैर्बलिनेत्तालेशटनेडुः रवेमझल्लैः भूतैर्भूतगणोत्कट
हृष्टैर्जल्पितैः पठितैस्तथा मयूरकोकिलानां च समन्विश्चनतथापरैः नानारूपविकारैश्च वि
क्वविमुमहात्मभिः आवृतैस्तत्र महातेजा मयूरैरिव भास्करः गजवक्त्रैः सिंहवक्त्रै रक्षवक्त्रैः
शुभाननैः गोकर्णैर्गोमुखैश्चान्यैर्दीपवित्तमुखैस्तथा व्याघ्रवानरवक्त्रैश्च भगवान्परिपास्य
ते वीरभद्रो महातेजाः गणानामग्रसमप्रभः पीलकमर्दक इच्छयादयावाघविशेषाः प्रसिद्धाः स्तीया
श्चैतावथायोगामित्यभूतललतोणकर्तरिकरणाहेमोवयोज्यः किंच आमूनेन समेदेवस्य सर्ववज्रमयमद्भुत
दशयोजनविस्तीर्णं वलदग्नानलप्रभं गणैस्तत्र शुभैः सिंहरूपैर्भीमपराक्रमैः वलदग्नानलप्रभसितिकमिथ्या
रथः अन्ये विजयाख्ये परेय तद्घोषाय याप निवस्थानस्थानेदर्शयन्ति अत्रैव गणकर्माणोजापने के यस्मिन्नितिमहे   २१२
श्वरे जलेमरुत्स्वथा अग्रोवासिपुस्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

देनवाप्तताः तेषां तिवेश्वरं बोधयं वीरभद्रं महाद्युतिं महन्त्वमहावामास्त्र महर्षितिपादे महापथे
पुमहेश्वरस्य इति महत्वाश्रयेन यामगावस्यादृश जार्थ शिरश्छेदे नेयेवाम्बनामंत्रा मे शिरश्छेदेनवा
महेश्वरस्य रेतो मृतास्त्वपतनस्यानेन लभंते महेश्वरस्य शरणाविनाते योगलादौ मृतानां तु पृथ्वीमे वेद
तेवायुपथ्यामिति विभागः अथ। भुवनस्यास्य देवेशि सुपर्यावरणामहत्। अस्य यत्नगाणुवापिरा
क्रमापश्चिमावस्थिते विनानमिवतदूर्द्धमतेरम मवस्थिते चैतमनीषस्थानमाध्यानीभूतमद्रस्य
अतश्च मितिजयविजयादिभुवनानां तेजस्त्वस्माव तत्र वालेमहात्मा मावगुह्याग्रप्रमाणानः
भगवान् हेशाध्यायिनायस्यत्स्वरूपमाश्रि सप्रभावातिशयशालीनवस्थितः यथा च ब्रह्माण्डस्यार्ध
कर्णिकाकोटियोजनानत्याण्डावरणाकर्णिकाणीत्याह तत्र योजनकोटिविष्कंभा हृद्यं सुशपेत न
वेत्यावरणाकर्णिकामागेत्रिष्कं पाद्भुतत्वाहृर्ध्वं सुशपात अस्यावरणाकर्णिकेत्य थादतस्य तिर्यक्
गुणविस्तार माप्य मावरणास्थिय शतकोटिविस्तारा ब्रह्माण्डदशगुणायदाप्य मावरणास्य सहस्रका
सुन्मानपुरुकेनसर्वं त्रिगुणेनाण्ड इति रीत्याविमहस्रकोटिपरिमाणामित्यर्थः ननु कर्णिकाघनतानु
सारेण त्रिगुणविस्तारत्वे योऽप्यसमंजस्यापत्तेः अतश्च आहृततेनतत्सर्वं महाम्भोधिविस्तारिणा ने
नेत्यास्यावरणेनाकिमाहृतमित्याह रुद्राण्ड इति विख्यातेन रुद्रलोक इति श्रिये वीरभद्रादिवीराश्रयत्वात्
रुद्राण्ड इति विख्याते रुद्रलोक इति चागेमषष्ठ्याख्यातेपुरस्तानपप्यावरणेनाहृतमित्यर्थः एतदेव विभ
जयति वीरभद्र इति केन तस्य भद्रकाल्यालयस्तथा त्रयोदशाभिरेवैस्यभुवनैरुपशोभिते वीरभद्र इति
केनो भद्रकाल्यालयस्याहिप्राग्रुक्तारुद्रस्य वैकादशकेनमह त्रयोदशभिरेवैस्यदरिद्राद्विमिप्रैव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰च्छं॰
टी॰ द॰
२१२
213

नैवं त्वमाणोऽर्थोजमानमेतत् मानाह रुद्रगणोद्दिष्टैर्निरंतरमलंकृतं प्रांते देवीभ्रद्रस्तत्र स्वाण्डमर
शेषिये। वीरभद्रस्याण्डमिति प्राधान्यात् ब्रह्मांडमध्ये तु तद्व्याधिपत्यं तस्मांडस्य नानाभुवनपरि
कृतत्वात् यदुक्तमस्ये भुवनेशितत्वं त्स्कृतयति अतः पश्च वस्थामि पाश्चात्मुवनेमरत्न याश्चीयस्मिन्भ
गवती पातालोके सदानती यत्र सर्वमिति याश्री आकृतिमतीमगवक्त्रिः एवाहि हाटकमतलेषा
मास्त्रापारेयत्रमंस्थिता। आधारमिति भुवने कोटशो चत्वर्वेति विमानश्च वकृभिः परिवारिते आवृतेभू
तमथ्यातेगवार्यस्तत्र परायणाः दिव्यगीतविनासाफे वाद्यादिशतनिःस्वनैः श्रेतर्भुवनमध्यातः रुद्राणां
परिवारितं। वकृवर्तिनो महागणराजे गणेवादयः भूतसंघैतित्रवृतदेशाभिः आचार्यस्तत्र गणेशेति
पार्थिवधारणासिद्धयोगिरूपेरित्यर्थः पारमेश्वरी मूर्तिरेषेति कृत्वेन तद्भुवनेरुद्रभुवनैः परिवृतं। भुवन
स्यास्य मध्ये तत्र तदवारिस्यमशिमः रक्तोत्पलनिभो दिव्य अशोकस्तवकच्छविः पद्मरागमयो दिव्यः प्र
साटोवकृभूमिकः। प्रस्तादो देवगृहो वकृभूमिक इति विवर्तमानागतनानाभूमिकाद्युत्कः। तस्य म
ध्ये भगवती पृथिवी लोकधारिणी मालया रक्तपुष्पस्य तत्रस्यालितपभूषिता वज्राकेमण्डलाकारक
पोलतलभूषिता पीतहेमाङ्गकवती महाहारविभूषिता शतयोजनविस्तीर्णाकृत्महेष्टज्ञवस्थिता च
तुर्वक्त्रा चाष्टभुजा दिव्याभरणभूषिता॥ पीतरक्ताकृतमशुकं प्रशाम्नवहसयस्याः किंच। रूपयौवनसंप
नास्तत्र गीतविशारदाः परिवार्याणामतेता दिव्यावैमानमास्थिताः तस्यतामररूपतनवकाः किंयुत
श्चन्याद् विंशाकोमहत्ना माधवदिव्याभरणभूषिताः उत्पादितास्तु सर्वेण तदर्थ्याह्निनामिच्छया। सर्वेण
यामूर्तीर्घोणस्वस्यामहतेः परिग्राहिता यैर्विनादेयनामनमानितिदिताऽनर्थः किंचेताः तस्मिन्नाह्वनद

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

निभादिव्याभरणशोभिता तच्छृङ्गेनातपत्रेण ध्रियमाणेन शोभिता किंच पूर्वः स्थितो महातेजा
योऽसौ मेरुर्महागिरिः उपासीनस्तु तां देवीं तत्रास्ते सेनगणाधिपः शिरःपाण्याकृतिमान्नित्यं यः
तया । नीलोत्पलदलश्यामो नीलजीमूतसन्निभः नीलो नाम महाशैलः पीतवासा महाद्युतिः
श्रुतिकान्तेन रूपेण कैटभारिरिवापरः । उपास्ते मानोऽदिव्याभिश्च नदीभिर्नगाधिपः तस्या मेरुर्दक्षि
णेनानालंकारभूषितः श्वेतातपत्रेणैतन्नाम्ना श्वेतो नाम महागिरिः तस्याग्रे तु हृद्येनाम्बुकटादि
विभूषितः पीताम्बरधरः श्रीमाञ्छृङ्गवानिति विश्रुतः आघस्लेस्यानरइति शोभितः कान्ताहितवत् मेरो
रुत्तरे नीलस्याप्युत्तरे श्वेतेनेति योऽपरः किंचाप्यपरः दक्षिणेनापि वक्ष्यामि शृणु पार्वति नाधिये
श्चाकृतिमतः पर्वतान्स्थितानिति शोभवः नालकमेवाग्रे देवाश्च यानदीभ्यो जातिदिव्याभरणभूषितः शु
क्लाम्बरधरः श्रीमान्निषधो नाम विश्रुतः तप्तहेमप्रतीकाशो दिव्याभरणभूषितः पीताम्बरधरः श्री
मान् रक्तमाल्यानुलेपनः हेमकूटो महातेजास्तेजसामिव संग्रहः राजते भगवाञ्छैलः संध्याकृतरु
चाम्बुमान् पाण्डुराभ्रप्रतीकाशः शारदीतोयसन्निभः शुक्लाम्बरधरः श्रीमान्दिव्यकुण्डलभूषितः श्वे
तपत्रेण महता ध्रियमाणेन मूर्धनि हिमवानिति विख्यातो द्वितीय इव भास्करः किंच इन्द्रगोपक
संकाशः पृथिव्यां गन्धमादनः रक्ताम्बरधरः श्रीमान्नानाद्विपरवाशुभे शुद्धस्फटिकसंकाशः शुक्लाम्ब
रधरः शुभे किरीटी कुण्डली श्रीमान्माल्यवान्पर्वतः स्थितः इत्येवमादिभिश्चान्यैः पर्वतैः परिवारि
ता लोकालोकवसाने च तथान्यैः कुलपर्वतैः दिव्यरूपधरा देवी तत्र वै पारमेश्वरी भूलोके यमेवा
द्यस्तदपि व्यापकरूपा पर्वतेऽत्यर्थः पारमेश्वरेण तेन स्थूलसूक्ष्मप्रभेदेन तदेकं सर्वव्यवस्थितमिति पूर्वो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कंघमाणीकृतयतपवमनः धारणां येन स्थाने भ्राणोऽस्य तत्र योगिनः तेषां तिन्नाद्दर्शीमूर्तिः
स्व.स्तं. परिग्रा: परमानन्दे ग्रंथत्स्थाने धारणां कृतास्थाणोऽस्य काये योगिनः तामिमां यदि ग्रा: परमा मूर्तिमाकृ
टी.द्वि. तिमतीदेवीमाद्यन्यसामीप्यमालोकयामेदेन प्राप्नुवन्ति तस्य पार्थैकपारमानामितियमर्दवस्त्रकृतस्कं
२१५ टीकृते अतः परतरंदेविमामुद्दमुवनेमहते सर्ववज्रमयं दिव्यं दिव्याचार्यमतेर्भूते मामुद्रमितिसा
214 मुद्राविहितदेवनाम्न्येतस्य मेचकमलसमस्कासर्वतः परिमण्डले मध्ये तद्भुवनस्यास्य मण्डलं
दृप्तविमे शतयोजनमाद्द्रसंसमस्तात्पविमण्डले तस्य मध्ये तत्पुरुषाकव्वमण्गो महाद्युति किरीटीकुं
डलीस्रग्वी दिव्याभरणभूषितः अपांयोनेभगवंतो वरुणस्यपुण्यानन्तुः पुरुषश्चैनिमसुद्रदेवतास्मा
नेनदेवमहात्मानेपरिवार्यसमन्ततः दृश्यीयावनस्थप्रज्ञाः सततपर्युपासते दिव्यास्तासामथ्येन शुक्ला
वरयरादेवी शुक्लरागानुलेपना शुक्लयज्ञोपवीतावशुक्लहारोपशोभिता शुक्लेनैवातपत्रेणोश्रि
यमाणेन मूर्धनि गंगामहुनरत्नस्पत्स्पिता वेपमानानुः नीलांबरयरादेवी दिव्यगानुलेपना नी
लस्रग्दामकण्ठावयमुनानतमाद्रतिणा एवमादिमहानद्यः परिवार्यमहाद्युतिः। समुद्राष्टकवेद
वैशस्वनदीभिः समावृते उपासते सदा भस्मावाहणीपरमानन्दं परमानन्दमित्यपिष्टात्तदेवताश्च
मत्रवाकृतिमत्येव नानास्पर्शासितीर्थानि तथा तत्रस्थानाभिपिसस्थिताः इमतन्नामत्रमत्रेवकृत्वासुः
स्यकधारणा अपांयोनिरपांग्रामा: इमामेवपस्थाद्देवावारुणीसापराततुः अष्टमूर्तेमिहेशितावि
द्वितीयामूर्तिमेतामिष्टाद्देवतानुपाधारणास्वरूपंग्रापारणादीनावसदर्शिते अतः परं सर्वदा
सिभुवनेश्वरवाणीति श्रीनिकेतनइतिव्याख्यानेपद्मार्थेस्तिकृते एततामाभ्यामतेनमागमपित्रा २१५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

र्थैः तस्य विमानशतसंख्यैर्निर्मितैस्समवस्थितैः शोभिते भुवने शोभितैरिन्द्रगोपैस्तथा मनोभिर्माने श
द्विदीर्घिकाभिश्च शोभित रथ्यवर्क्ष प्रमाणैश्च मणिकाञ्चनमण्डितैः वैडूर्यनालैः कमलैर्दिव्यगन्धसु
गन्धिभिः सुखदैभिः कान्तिमद्भिश्च चन्द्रमण्डलसन्निभैः सशोभितेन विविधैस्तिलकैश्चवैश्च केसरैः उद्यानैर्व
विधैश्चापि नानाविहगकूजितैः नानाकामप्रदैर्वृक्षैः समन्तात्समलङ्कृते नानामाल्यैर्विचित्रैश्च क्री
डाशैलस्थमानवैः मानसीभिश्च नारीभिर्दिव्ययौवनकान्तिभिः हावभावविलासाद्यैर्दिव्यस्त्रीभिरल
ङ्कृते विचित्रैर्मणिपद्मैश्च मिश्रपद्मैश्च सुव्रते विभूषितेन राजेन्द्र स्यन्दनैर्मङ्गलवादिभिः गायद्भिश्चाप्य
नृत्यद्भिर्दिव्यस्त्रीणां समाकुले मानेभिस्तिनि संकल्पमात्रसिद्धैः स्वभावतपवपमाबोमणिकाञ्चनमण्डि
तन्वैवैडूर्यनालनावचन्द्रमण्डलसन्निभैस्तेनेनपद्मानां स्ततो कावज्रैर्हारकैर्नानाकामप्रदैर्वृक्षैः क
ल्पवृक्षैस्तथैव च मानसीभिर्मनोकूलाभिस्त्रीणां समन्ततः स्त्रीणानदीसदृशे तस्मिंस्तु भुवने दिव्यपद्मगर्भ
समप्रभे शम्भुमिश्रुनिभे दिव्ये मण्डलरश्मिसमाकुले। मण्डलप्रधानभुवने तस्य मध्ये भगवती श्रीस्वयंलो
कभाविनी चन्द्रकोटिसहस्राणां याकान्तिसमतिवर्तते लोकानां भावयति शीघ्रं त्वं विभूतिं राजते सर्वत
तेजसां संचयितेज एकत्र राशीभूतमिव भवति एवमपि च सौम्याकृतित्वात् निर्वाणमिव याशान्तास
र्वानन्दमोहना आकृतिमतीव स्वतन्त्र परमाद्देवीमूर्तिरिव क्षमावारिणी पैवपानमानापारमेश्वरी सति
तियमिमं गृहीताकृतिरिति स्थिता अनेपवमातश्रियानित्यमेवहृयापरमेश्वरः श्रीकण्ठश्पते पद्माव
शतयोगनविस्तीर्णो उदितादित्यसमप्रभे चन्द्रकान्तमयपद्मे वज्रकेसरकर्णिके कोटिपत्रे महादिव्ये ग
न्धद्रुमगणान्विते पद्मासने भगवती पद्मगर्भसमप्रभा उपविष्टा चमानित्यविभूत्यापरयान्विता

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ल.स्त. महार्घैर्नैश्च स्वयमपलेभस्वरसाश्रुभिः वदंती सा नश्रुभिर्नैर्नेवति ययापयं त्रिपश्यापयसाका·
शंगाग्रवाहान ग्रथित स्फुरन्मयूखवलैः कपालतलमंडलैः स्वयमंडलमकाशयावर्तीवकुं
टी.२. डले किंच स्फुरन्मयूखैर्मणीनां रश्मीनां सालविभूती हेमाभा पीनवसना महाहारविभूषिता वे
२१५ ष्टभेनानपत्रैणाग्रिममालीनराजिता उपवीतानवगर्यैर्मीनैमेरुदंभभवे योवाविता भगवती मा
215 तनुः पारमेश्वरी मानमेरुदंभभवा रतिर्नहंसावभगवनीतदारापनाथमेव स्पष्टः किंच याश्रमा
नयमाराधा विस्मृता प्रभु विस्मृता श्रापयना देवबोधे दमाहदंगाधीन विस्माररमितराहिनी नव·
सार्वात्मना पित्। प्रथेनमामगवती विस्मारं गप्रतिष्ठिता पदेनेदंसदेवस्य पदार्थेन हि विस्मिता
उद्देवेन पुनर्देवि पार्थिवेष्वधावाप्सिता उद्देवनमंत्रदृष्टेषु। देवीनन्निवासिद्देववत्त्वम्यर्थः। पार्थिवेषु क्षिति·
मेर्वेधवत्त्व कव तिष्ठ शाशकयोगात् मनुष्य भास्यादिषु सर्वेषु हिम्य सा विस्मारे शासिकायाः श्रीः स्त्रिय·
नामा कल्पनन भगवतिश्रीकामदेवस्य क्रमभवति इत्यमेषा सर्वजगत् याप्यिनाप्यमूर्तिभिः श्रु
रूपाकामरूपावहिथा सा परिकीर्तिता मूर्तिभिर्निजैरंगाशिकाववतारैः हे पारमार्थिकपरिसृगा रूप
यस्याः कामेनेच्छामात्रेण नभृहित्विं दादिमाहात्म्य प्रदेहपयस्याः सा कामरूपा तत्र स्वरूपात्मा प्र
वलामानतुरस्य स्याप्रत्तास्यातत्रतिष्ठति सूक्ष्मा सर्वे निजावतारव्याप्यकाप्रत्तास्यानि यंति मयात्तेत्रतिशोके स्व
स्वेरप्रवला विष्ठति यस्यतत्श्रीपुरमाख्यंनितश्यादेशानि तत्र श्रीगवतारेषु प्रयागादिषु स्थलेन श्रीगिभवविशेषणा
नत्तत्भुवने ज्ञेन तत्र हस्य श्रीउद्यान नगनिचहू तथावतारेषु तेदेवदारुवन प्रभृतयोहद् श्रीगवताराश्रतस्य मन्वन्तरेषु
भोगेषु विषमागादिना गतिः वषु तेणाप्याने निशेषः यस्मादुक्तवः श्रीगिर्यादौ मारगादैस्तदायनाह॥ २१५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्राप्यतामीदृशीं देवीमैश्वर्यमणिमादिकं लब्धं न इति शेषः प्राप्यतामिति तद्भुवनमित्यर्थात्र
केवलमेतद्यावत् भूत्वानमाष्ट्यादेव्यादेवेष्वपि वर्तिष्यति अष्टैश्वर्याणिमादिरूपतयानयाज
न्मोषपि मन्त्रजपः समाधिभिः सिद्धेष्वपि समादेवी न तमासिद्धिर्दृश्यते अपिच यदर्थं नारका-
धैश्च ग्रामसिद्धिदोषैः सह कृत्वा वासस्तु सौख्यदः तयोः कोशाग्निकद्रूपो नाग्निवशाग्निसिद्धि
द्धिः अमेत्वेयाश्च सग्रामाः कृत्वा वैवक्रवर्तिभिः न तिस्यम उक्तासौ वचपव मुक्ताना अवुपानाय
रास्मृता एवमुक्तानां नारकादीनामवुयानाविनस्य भोगाभिलाषेणामेग्रामादिकुर्वता एवांश्री-
देयएवायमुक्तानाशत्वाभिज्ञातस्वरूपाणांजीवन्मुक्तिभाजांसार्थेयएवनतेनदृर्थेश्रयतेन्नेपितुश्रा
मानामस्पर्धिभ्योत्विमेरतिपेनघृयास्येपामेवसापराप्राप्यत्वेनाभिलषितेस्यशाद्वस्याश्रकाशश्रेश्च
वेणाख्यात्वेयमतत्वेदतेत श्रीपरंत्वसमाख्यातेयथावश्च्यवणानेन अथ अनृतऊर्ध्वमवदत्वामिश्रुव
नेवनिवोयमे स्मात्स्वतमितिख्यातगांधर्वमिति वसत ऊर्ध्वमित्युपरिस्थितसरस्वत्याइदेसार-
स्वतेनसरस्वतीचसर्वेशास्त्रस्मारूपागांधर्वविद्यारूपाचेतिगांधर्वमित्यस्यश्रस्यनामतदेतत्
पञ्चगाभेघुरेचापिकोटिमात्रेणसङ्ख्यते योजनानांसमाख्यातेप्रमाणेनसमंततः । पञ्चराभीका
रेमुक्तमाराज्वलमित्यर्थः किंच सर्वरत्नमयेदिव्ये सर्वैश्वर्यसमन्विते विमानैर्विविधाकारैर्नाना
रत्नमयैः शुभैः गांधर्वमानमश्चापि गायद्भिश्चाप्यनेकधा नृत्यद्भिश्च तथाचान्यैश्च गोत्रैः पार्श्वगाते
स्तथा स्त्रीभिःस्वरूपिणीभिश्च गांधर्वैश्च समाकुलं गांधर्वाणांसमीशोविमानानां गांधर्वाणांस्ते मानसे :
मेकल्पमात्रमिहैषणेः परमेश्वरानुचरैः नदीदृश्यासा । तस्यमध्येतदेवेशिशारश्वद्रतिभेंशुभे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रश्मिमालाकुले दिव्ये मंडले परिमंडले तस्य मध्ये भगवतीं विद्यां मातां तामस्वतीं गांधंसमद्व
स्वपाकांतिमतिवर्तिते पीतांबुरयशदेवीप्रसप्रश्रावणे दावा नीलोत्पलदलश्यामां दिव्याभरणभू-
षितां हेमांबरपरीधानां दिव्यकुंडलधारिणीं नरमालमहाहाररुद्देदीप्ताशिविभे स्फुरन्मुकुटविभ
वानकुंतलंध्यमंडितां । मंडलप्रधानभुवकांतिदीमिःश्यामभेनवर्णाः प्रसरमानलेखिद्विपरीधा
नेनवाहे समग्रगाथर्वमध्यपथ्यामूर्तिनिमाह ग्रामत्रयवलोमध्यामसमस्वरतनुःश्रुभा तानसू-
पेहहादेवीमूर्छनाग्रहरद्रुपा पक्षामनानालपदागीतवर्णोप्रभावतीं षड्जमध्यमगांधाराख्य
ग्रामत्रयमेवत्रिवेलिलाटाशोभिमध्ये यस्याः साषड्जादिसमस्वराशरीरा तथा उरसि वितायते ।
सगुल्फतामध्यामूर्छनायेतेताम्रूर्धरुहाः केशा यस्य मूर्छपवोगरुरुसोमांबमुद्दहति पदा-
निच्छंदो निबद्धानि गीतकान्यासेन यस्याः श्रुपदादयस्तालापवप्रसरगाहेत्वतापारोववरणाय
स्याः हृदिविश्वात्मकस्वरगीयमानाः पादिकादेशा गीतवर्णास्तप्रभादीसि यस्याः किंचास्याः श्रे
ष्ठल्वः स्वयच्छिववरूभिः समलंकृते भूषणैर्विचित्रार्थैस्तद्रूपणामिति स्वतामित्यादि लतायेन
भरतस्वनिनालापिताति भूषणात्तरमेवाताटीतिषट्रविशतर्दिय मेवेभूत्वा स्वशाखावयशरीरास
रस्वती हृपरदृपेणापिष्ठात्री देवतानां पूर्ववन्मेरुगानगांधर्वपूर्यामास्ते भगवती सातामस्वरवि ।
भूषितां ग्रामत्रयपरिधानेन्याग्रुकाः स्वरगीयलंकृतवाण्यात्मिकापरदृपेणातदेवतापिष्टयच्छेपतिवि
शेषलदेषान ग्रामनेपरमेदिव्येहृताभूतगणास्थैः स्थिता स्थितिरिवाभाति सर्वस्य जगतः श्रुभा
विधार्थानिरहतासर्वैवास्थूलावाद्धि·वेधनाइतितीन्याजगाद्यवस्याहेतनियमवाहि देवी किंच मा २१९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नस्त्रीभिश्चनारीभिर्गंधर्वैर्मानेमेघूना नत्याव हाहाहूहूविश्वरथस्तेतुरुनारदस्तथा विश्वावसु
विश्वरथः नपते दिव्यगीतविचक्षणाः मेयोज्यमान मान्मानेन्यकाकमेफलस्पृहा नैवेमारस्वत
स्यानेन्द्राम्भोवेस्मरपूजिते। स्ववेवरवरीभूम्नवस्थितिक्रमेणानन्माथमापश्यनेपदश्नतिहेदेकाग्रम
नसस्कामिमामेवेदेवीमुपासीनएतेगंधर्वश्चाप्यापतन्यंश्रामानेकेवुलमेनेपुरमिदंश्रामायावन्
मेववागणाशगणाध्यानाथाशाणान्मुक्ंतिदहिनः नैवेमास्वतनलोकंप्राप्नुवतिनरोत्तमाः वागपारगणान
नमिन्दिपटालेद्वादशोवहन्तशक्रचेतस्मात् एषामरस्वतीदेवीमूर्तिर्वेपारमेश्वरी यास्यिना॰
प्रभावेनब्रह्माशादरवर्तिना कथामिमाह ब्रह्मलोकेतुमादेवीपादेनेकेननिष्ठति शक्रेचापिन
दर्पेन शक्रलोकाद्धमामेन गंधर्वश्चनदर्पतः वेनष्णुमशान् नदर्पेनवनागेषु श्रष्टाविंशाधिका
नमेनाशेन यन्तस्वरेणावेषुनः शाहूपेचाशदधिकहिननमाशेन पिशाचेषुनदर्पेनद्वादशांये
कपचाशानतमेनांशेनतुर्दिव्यं मावतिष्ठति भावाशः किंच पिशाचेभ्यः सहस्राशामनुष्येषु
षुवतिष्ठति नवैवमेनांशाशिकयापषावतीर्णादेव्यापिन। नेन्नमहान्तनोचोरमभाथचपि॰
नाकिंनधनाविनावसादेवीतूपिणीस्वरभूषिना तूपिणपाकृतिमनीनदेवेड्रपमामसगापितस्यै
नाकिनस्लदादेशाहेवप्रथम स्वरास्तमानस्तस्यकल्याटोब्रह्मणः॥१॥ स्वरेभ्यस्तुविनिष्क्रान्ताने॰
नस्मान्तुसरस्वती स्वरप्रन्नवमर्षवशानिमषमारामषातुश्रेवशाद्वह्मणःस्वरेभ्यरेताकूताभिःव्यक्ति
मागनायस्मादनपपात्तरवर्णासाहप्यान्सरस्वतीमपपनेयदानब्रह्मणोव्यक्तजन्मनेश्रुतिपाठ॰
लटाद्यकाढहमार्गात्यभूतिननाजन्मपस्मशुद्दितनवगतसापरस्पब्रह्मणःपिनाकिप्रमादवा॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. उ.
टी. ८.
२१७
217

किं गतेत्याशङ्क्याह येनेदमित्थमवतीर्णा या सा स्थिता सर्वशास्त्रेषु कवीनां काव्यमास्थिताः अपि
छायस्थितेत्यर्थः किंच या वाल्मीके स्थिता देवी वामा सैव वनितेन्तरं स्थवीयां सैव समस्तं षामेषा बुद्धिवि
वर्धिनी सैषात्र विकल्पशतिमा बुद्धिरूपा च समापिनी धीः यथाह सर्वज्ञानपदी मातः सर्वेषां चैव बुद्धि
ता ब्रह्माण्डेनस्वनीना यावत्क्रमेण मेरोर्वायव्यादिभागेषु स्थिताः प्रकीर्तिताः अपर स्तवनपर
मोक्षाप्ता माया ते परिकीर्तिते पतद्ध्यमेरुपति सा स्वनेतत्भुवनं कीर्तितं यत्र सरस्वती भगवती देवी
परमात्त्वः परमेश्वरसंबोधिनी परमात्ममूर्तिः स्थितेत्यर्थः अधुना तत्रैव । .... व्यापितत्त्वे च सू
वे भुवनात्मे योमेभ्योपि भुवनेभ्यत समवस्थानाणीह शाभुवनाष्टकं शृणु तत्र भुवनेशाद्यारणाद
शीयति अमरेशप्रभासनैमिषपुष्करनया प्राशा हरिश्चिंद्र मुंडनाम्बूर्तिचलाकुले तदेतत् शताष्ट
कमिति व्योतेजलावरणे गोपितं गुह्याष्टकं षाशनतदाहिरण्यायुत्कर्षमादेते च भुवनं स्थाणुभुवनम
ध्येतत्रामकला नादिगानस्यापि भुतीथ्यादिरूपतया पाश्वशुद्धर्थमवतीर्णाः प्रसिद्धा एवं समस्यपिव
स्थमाणाज्ञातत्वाद्राय तेजस्तत्त्वमन्तर्भावकथयामि समासतः अधोऽत्र भुवने तत्र कथयाम्यधुना
ते । तत्र अशोकस्तवकानां सर्वतोदीप्तिमुद्भवे तमकल्पं किंशुकच्छायं जपाकुसुमसन्निभं अति
लोहितमित्यर्थः भुवनस्यास्य मध्ये तु उदितार्कसमप्रभं परिमंडलमाग्नेयं तेजोमंडलमुच्यते परित
स्त्रिकोणाकारमंडलं परिमंडलं तेजोमंडलमिति तेजोमयं प्रधानं भुवनं तस्य मध्ये तु भगवान्शिवा
ग्निः कारणं परे । शिव एव परमेश्वरो गृहीताग्निमूर्तिः शिवाग्निः परं कारणमग्निः परं कारणमिति त्र
स्ता वर्तिसर्वाग्निभेदानां यदाह यो वै तीर्थानामध्ये तु स्थितेतित्र्यौ त्रिधा त्रिधा भौमान्तरितजाठराग्नि २१२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रूपतयाविधा किंच वैकुंठतत्स्थितेनस्य रुद्रस्य परमात्मनः स्थितो लिङ्गस्वरूपेण स्वयंभुर्नील-
लोहितः तस्यैतन्निशिवाग्निरूपस्य रुद्रस्य यानीललोहितस्याललिंगात्मा श्रीपर्वतादौ स्वयंभुः प्रसि-
द्धः सदक्षिणे वैकुण्ठिकारूपः तद्दक्षिणे वज्राभुवनमनुग्रहायावतीर्णः स्मृतः किंच स एव तत्र महा-
देवि कालाग्निः परमेश्वरः यः कर्णिकाष्टदलवेधोर्ध्वप्रतिपादितः स एव तत्र नीललोहितः यस्मात्
त्रिणाजिह्वामात्रात्माकालाग्निः सन्निसामात्र्यात्मात्वस्मात्तेनैव तस्य शिवाग्नेः ध्यायिज्ञनो वयोगि-
नस्य रूपप्रवरा मिश्रपुष्पावहिकाष्टिय रत्नपद्मदलस्थायः पद्मरागसमद्युतिः रक्ताम्बरधरः श्री-
मान् रक्तमाल्यानुलेपनः अर्कभाभ्यां कुण्डलाभ्यामलंकृतशुभाननो महाहारेण दीप्तेन तरस्यनवि-
राजेत पद्मरागमयेनैवयथा किंच किरीटी कुण्डली दीप्तो रत्नाला मास्यपुष्पदो अस्यान्ये नशिवाग्नि-
रूपेण विश्वमतकेन हविर्निवेदितास्य अयं वात्र भुवने सर्ववज्रमयं पीठे उपविष्टः स्वयंप्रभुः दावाग्निव
शैलाग्रे वाणवर्षात्मसुस्थितः किंच दशकोटिसहस्राणि अग्रेयास्तु गणेश्वराः दक्षिणास्याहिव-
क्रान्ताश्च मतास्य स्वयंभुवः हिताय सर्वलोकानां रुद्रावेष्टुर्ये वर्चसः तेन तेजेमहात्मानो नित्यशः प-
श्यामते गणानां स्वपरिवाराणामीश्वरात् रुद्रा हितायसर्वभूतानामिति हृदि मरीशपायिष्टान्त्याद्वारेण
शक्तितामसयिष्टाने नवभोगमोक्षरूपमनुग्रहमपादयित्वा तथा व पुराणावेदार्कयोर्मध्यगतायेव-
वेदार्करश्मिपुरस्मानलगताये त्वयेव तस्मात्परं गताः। नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः
एषां च विघ्ने संख्या प्रमाणं रूपमेव वा असंख्याया गणा रुद्रा नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः इति स्तौति वा
क्षमस्ति किंच नार्यश्च विविधा दिव्या दिव्यगीतविवर्तनाः गणा रुद्राभूषणाः किंकाश्च सहस्रशः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.८.
२१८
218

तेषत्र्पकामतत्वस्ति संबंधः किंच सर्वेषां वाग्निः पठितः सर्वहोमेषु यः यतः। पारमेश्वरेषु शास्त्रेषु दी-
क्षास्मिति शिववपते किं वासौ अग्निकार्यविधानेषु हूयते तेनाहि हः सदा तत्रविधा ज्ञात येषां तेन हि-
दः किंच। तमग्निं सत्वयति तिक्त्वा नायेया तु धारणां इदं नतस्मिन् शीत ग्रथवा स्य शिवाग्निर्मिहिमाय तत्
सप्तकथामबहुरूपात्मापि सर्वेष्ववस्थितः एकएवेति शिवाग्नितया बहुरूपते वह्नमाणप्रवाशब्दप-
तथा किंच सतेजस्तेजसां योनिः यतः तस्मात्तस्नेहिवाकरः जतेजातः ऽ किंच तान शक्तिः परस्यपात
पत्यादिरूपविग्रहैरिति शिवाग्नेः सप्तहोतृ वायत उक्तः किंच बहुरूपा ख्यातेन चासौ कल्पसल्पतेरादिषु वदा-
माणाषु कल्पादिषु बहुरूपात्मत्वेन नानाप्रकारतया ब्रह्मायातनं शास्त्रिकया वर्त्तते किंच भिन्नस्य ज-
न्मभेदस्य पेवा शाङ्किस्व भूतले तु वज्राद्भूगतादौ विद्युत्पर्णी सर्वकानाङ्गतानां पावकपावमानस्थु
विसंतानां भेदेन तस्य यो ग्रादिभेदेन च भस्त वैश्वानरः प्रथर्वस्य दध्य गादिना नानानाद निर्दिष्टन पेवा
शान्तिक्येन मिलिकाम्यकर्मापि कृत्याभूताः केविल्लोकिकाः केचिच्छैवैदिकानि दिष्टामोचकस्मक-
पव शिवाग्निः परमिशा मेत्रसेस्कारसंस्कृतः साक्षादयं सेवा वतीर्णः सप्तकेदेति याते तरेति दिष्टः इप
महत्ति तेदेवकीति तेसमस्य गायत्रभुवनमहत्त श्रीत्रेव। भुवनाधिपं स्वभुवनेकथयामि वतः परे हरि-
श्चन्द्र श्रीशैलजल्पसाम्नातकेश्वरं महाकालमध्यमं चकेदारभुवनतथा। तदभिधानेरुद्राष्टकेपूर्वो
क्तागुह्याष्टकात्मातिशयं प्रतिगुहयमासाख्याते प्रतिगुह्यगुह्याः प्रकृष्टत्वादेव सुतरावकमेतद्वरी
तिमित्याह पूर्वेशानमनुक्रमात् पूर्वदिशईशानदिगान्तस्थितप्रधानभूतमेतद्रुद्राष्टकमित्यर्थः। २१८
एतेश्चा कवलस्य माणा प्रकान्तेषु प्येवमवस्थानेप्राधान्येचोपलक्षयति ग्रथोर्ध्वावाधावरणांतरसो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वायुरवाय: प्राणस्य भुवनेन स्ववायोस्तवरवर्णिनि शांतगोनीयथवलेशानेंदेडुमप्रभे प्राणाख्य
स्य प्रधानस्य वायोः तस्मिंस्तु भुवने दिव्यादिव्याश्चर्यं शोभते मध्ये तु मंडलं दिव्यं ध्यानयेद्देहि शोभा
मंडलं प्रधानकं। तस्य मध्ये तु देवेशि वायोस्तु परमा तनुः वायुपिष्ठाना देवः स्थितस्त्र्यस्थः स च किं
रीटी कुंडली हारी नानालंकारभूषितः तेन मारुतनामैव देवाः शतकोटि महाबलाः तेषां मध्ये महा
त्मा नैव वायुमूर्तिमहाद्युतिम् वेदनमित्याह योऽयापकस्त्रीशाणि एकयापंचयाविभुः एकदासामान्य
प्राणात्मना प्राणापानसमानोदानव्यानभेदेन तु पंचधाव्याप्य देहे तिष्ठति वायुवन्तः स्वरूपं च व्याप्तिरूप
त्वाद्धाम्नः पुंजीनं न केवलं सर्वाणि शरीराणि स्वरूपं चव्याप्तिरूपैः स तस्य वायुभिर्व्याप्य तिष्ठति
यावद्यौ देहे प्यपि ॥ समयाममपावेव लिययोगाद्विगुणो विभुः आमेयाद्वाक्यादित्यायुक्तो नायम
मेतं प्रत्येकं पोषाणि कृष्णमिद्या समन्वयमेकोनपंचाशद्वा बहिर्लिंगे योगो वायुर्द्विगुणा इति शाहू स्पर्शा
त्मगुणा हृदय युक्तः एवं भेदभिन्नस्यापि तस्य देवतात्मा स्वमंडलस्य मा हि ख्यविभाष्येकापरा तनुः किं च
तमेनमेकेव रूपा प्राणात्मानं तु योगिनः ध्यात्वा उक्तान्ते वै प्राणान्कृत्वा तस्मिन्धारणां तो विशंति म
हात्मानो वायुभूताः स्वमूर्तयः तमिति सामान्य प्राणरूपमेकदेशं प्रति प्राणापि केच नागकूर्मादिभे
दाश्चाते विशंतीति वायुमाविशन्नागनवायुदेवनामापश्ये योगेति उपमेहरति इति प्राणस्य भुवनमाख्या
तेन वक्ष्यते श्रय भुवनेशानस्य कृत्स्नस्य यथास्तत्पुवेशः। गयोवेवत्रकृते च नामक नावलत्या
विमलं वा हरहसे वमा हे देवी ममहत्मे। एवं वद्भुवनमप्यवनीनां सुखांकुस्तनरेत न हति नवमप्य
त्वनः वेदितव्यमिति दीक्षाया सुपश्यानादिहवे बाध्यात्वेन प्रयोपदि। आकाशेन यथाकाम प्रत्यक्ष

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰छं॰
टी॰ द॰
२१९
219

दिवनिर्मले । आकाशपतिनदाव्यसोयमाकाशमितिव्यापके शुद्धे निस्तरङ्गे भुवनमिमयीति-
यात्र स्वस्वरूपाव्यययोनिमोमध्यदेशे व्यवस्थितः आकाशान्त्वधस्पदमेयस्थमूर्तिरूपो भुवनेशस्य-
यात्किंच । आकाशाधारणागुणो योगीशु येन ततपदे देहान्तरुपवाय्य । अधाकाशाश्चवसामियेक-
ग्राःसंख्यवस्थिताः तान वस्वापदे हङ्कोटिमविमुक्तमहालयं गोकर्णीभद्रकर्णीवस्त्रापदेस्था-
नमष्टकं पवित्राष्टकमेतद्धि समासेन प्रकीर्तितं पवित्रमष्टविवाप्रणपदं निविष्टेन नष्टवैभ्याषु
कर्षत्वात अथ अस्मदहंकारः अस्यकाशावरणस्यबाह्ये सर्वतोण्डाकत्वेनावस्थितोहङ्कारस्
तेनगर्भीकृततन्मात्रेन्द्रियात्मकस्वविकारषोडशमहङ्कारावरणमित्यर्थः अतश्च नन्द्रमाष्ठिवायम
छगलाण्डद्वरण्डपवमाकूटमण्डलेश्वर कालाजनं शङ्कुकर्णं स्थलेश्वरं स्थलेश्वरो स्याणवकेसमाख्या
ते तिष्ठत्यस्मिंस्तन्मात्रेन्द्रियाधिष्ठातृद्वारेण सर्वभोगाभेषपदिति स्थाणुशाकम्भिषेयमष्टकमेतत पूर्वा
दीशानवसो वा स्थितमित्यर्थो देवष्टकाधिष्ठानादेव च मध्यदेशास्थितो महत्त्वमहङ्कारस्यास्य अ
हङ्काराधिष्ठातृदेवता मूर्तत्वाभिनमूर्तिः अत एव श्रीपूर्वादौ प्रधानभूतस्याष्टकस्यैशान्यत्वमुक्त
नन्तरदधिष्ठेयस्याहङ्कारस्य स्वरसादानी जलनत्वाधिपतेरपुद्गलादष्टपंचकस्यादौ पाया ध्यानोपयोगि-
रूपमाविशति क्रमेण । स्वातेर्मतयाप्रीतं कुन्दस्फटिकप्रभं नदिस्थम पंचाष्टके षुदेवगणाः समासा
त्कथितास्तत्र यानह्यरणामपिपूर्वादिदिक्क्रमेणावबाणविभागोद्विरूपयन्ति सितारक्तामसृत्यासुकृष्ण
नीलाशणमा बलाहकाः पीताश्च क्राभिज्ञेया ऊर्ध्वंत्व कपिशाः तथा अष्टपतत्वमवचेसानपवर्णाः अ
नन्तहाः समामान्ता हिनेत्राः शूलपाणयः चतुर्थमौलयः सर्वे महाणाभिः समन्विताः सर्वेऽतिपं २१९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वाष्टकरुद्रा अपि त्रिनेत्रा दिव्यरूपाः एवं ते देवा नो रूपशुक्लानन्तमुखनानामण्डाद पद्माह्वमीतिरेणाया
निशितरत्नयन्तानिव पंचाष्टके ग्रन्थानि सु: हूमीकाराणि सर्वतः एवमहंकारावरणरुद्रानुक्त्वा त
दन्तर्वर्ति तन्मात्रादिषोडशाक्रमेण भुवनानि निरूपयितुमुपक्रमते आकाशाह्वरणाहूर्ध्वमहंकारम
यःप्रिय भुवनानि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमनाः पुनः तत्र आदौ तु गायत्तन्मात्रविस्तीर्णमण्डलमष्टत सि
तविनानवहूर्त्तियोजनानेककोट्यः मण्डलं भुवनशतकोटिमानात् ब्रह्माण्डत्वं मेणादशगुणयाष्टव्या
कोटिगुणमहंकारावरणमिति तदन्तर्वर्तिनां तन्मात्राद्यावरणानामनन्तकोटित्वं भवति तत्र शुक्ल
रक्तसितपीतरक्तसितस्फटिकप्रभे विनाम सिवदेवेश सर्वतः परिमण्डल यथा वस्तुलोकेन यात्रा वभूतः
तत्वकारणोपि शर्वी हृषिपतिस्तत्रपकएववसानन्ते शक्तेवेतत् यतस्तस्मात्त्वं जायते ह्ययं सर्वेश
तेऽशोकोदित्ता अत्र यात्र उस्पतन्मात्र स्पर्शकारणतामात्र एवमत्रापि तात्वयअथ तस्मात्तु मण्डला
दूर्ध्वं रसतन्मात्रमण्डलं हरितमरकतश्यामवापघतनिभं प्रिय भवाहूपिपतिस्तत्र एकएववराननं
तस्मादापोविनिष्क्रान्ता सर्वेशानप्रवोदिताः अथ तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं रूपतन्मात्रमण्डलं स्फुरत्सूर्या
शुद्धीसाभेपद्मरागसमप्रभे रुद्रपशुपतिस्तत्र एकएवावतिष्ठते तस्मात्तेजो विनिष्क्रान्तं तदे — पती
च्छया तेजः सर्वलोकानां व्यापकं परमेश्वरि पशुपत्याधिरूढः लोकानां व्यापकमित्यनेन वह्निरूपता
[illegible]ऽग्निभासहरणायग्निरूपतया स्थितमित्यर्थः अथ तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं स्पर्शतन्मात्रमण्डले सुधाम
णसमच्छायेवायवे मण्डलं प्रिय सन्ध्यायामरुणगुणाः किंचित्समसाकर्बुरं स्फटिकाभा भवतिने येन
तु विनानाकाशसदृशी समनातपरिमण्डले तत्रैव मण्डले देवि वीशानः सम्यगवस्थितः अधिपतिः तत्र त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. ष्ठं तस्माद्वायुविनिष्क्रान्त ईशो व्याप्य शिवितः प्रिये यः सर्वे व्यापकस्तत्र रूपः सूक्ष्मः किल तस्मात्प्राणरूपः एव त
टी. ८. स्मादिति वायोः तत्रो सो ब्रायोस्तु व्यापकः परः समप्राणस्तयाभाव एवकोऽनुरूपयोगतः एतत्सर्वमेव
२२. निर्गीतेऽग्रय तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं शाकुनं नामतो मण्डले नीलोत्पलदलश्यामः स्वच्छोदकसमप्रभं वि
220 तानसहस्राकारसमस्मेन नाम्य विमण्डलं भीमः स्वत्रापि पद्मेन एक एवावतिष्ठते तस्मात्तु व्योम विनिष्क्रान्त व्यो
मस्थश्चोदितिमहत् व्यापकं सर्वलोकानां परात्परगतं प्रिये यत्र जलाधिपतिस्त्वस्यानां सवरं त्वस्य स्माऽऽ
न गीतेऽग्रय ॥ तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं सूर्यमण्डलमुत्तमम् सहस्रादित्यसंकाशं दीप्यमानं समन्ततः विता
नवद्व्याप्तिदीप्तसमेन नाम्य विमण्डले कटाहदिपतिस्तत्र एक एवावतिष्ठते सूर्यात्तस्माद्विनिष्क्रान्ता कल्प
कल्पेवता ननु ये ब्रह्मा तत्रापि कृताः एव पुनरत्र तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं सोममण्डलमुत्तमम् चन्द्रकोटि
सहस्राणां तेजसा तत्समण्डले । तस्मिंश्च मण्डलपरिमण्डले चेत्यर्थः अत्रैव । अधिपतिस्तु देव एक एवाव
तिष्ठते तस्मात्सूर्याद्विनिष्क्रान्ता महादेवेन चोदिताः अप्रमेया महस्राणि कल्पकल्पे विनिर्गताः । अ
धस्तात्तु मण्डलादूर्ध्वं देवमण्डलमुत्तमम् चन्द्रकोटिसमच्छायं सममत्या विमण्डले वितानं स्थितं दिव्य
ईशानसमाधिष्ठितं मल्हं मायया तत्र उत्पाद्य समरूपस्य समेव पिव्या वामा च्छे शामयाने इदं मण्डलमहत्वमा
च्छादितेऽपराध्वस्वरूपमधिष्ठितमित्यर्थः अत्र वेदान्तप्रतिपाद्यादयात्मनः महस्प्रमाणामश नमाद्य
नतात्कर्मानुष्ठानप्रधानानि भेदमयानि एव । यजमानसहस्राणि कल्पकल्पेऽस्थिनानि हि ब्रह्माणु
प्रमाणाद्ग्रशानप्रचोदिताः । तस्माद्देवमण्डलमध्यात् ईशानप्रचोदितानन्दोऽस्य चोदि
तानि तेशाणानपमाललिताननिलानि निर्याताः नित्रह्माऽऽद्यज्ञानुष्ठानयावतीर्णानि तनसमकालमेव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

च वेदयज्ञाद्यविविधाद्ब्रह्मणो नेतव्यो नः तस्मादेते प्रवर्तन्ते यज्ञाद्यनेकफलानि च तपोदानादिभि
स्वार्थे धामसंख्यानि यन्त्रितः। वेदयज्ञाज्ज्योतिष्टोमादयः यज्ञा इति साध्याद्यजपप्रसादयः एतस्य। ब्र
ह्माण्डमेतद्व्याख्यातं व्याख्यानं पाशजालवर्तितः। इत्थं कं दृष्टावाशायः श्रेयस्तद्गुणितास्त्रिन्यावाम श
त्वाधिष्ठानकर्मणोऽग्रदेवं तं वेसंपाद्यते ब्रह्मणोऽपि हि निर्मितत्वाभिमानेत्तेन वेदतः उपसंहरति श्रय
णोऽवैश्याद्य सर्वं सर्वस्थितः। बृहितं तस्य स्थावरभूतस्वरूपार्थः एवं चाभियदन्त्सर्वामिदं परमेश्व
रात्मकमित्यदृयदृष्टिमेव भक्तत्वानि वीद्यन्ति ये वै भूततत्त्वात्मकदृशा विधकार्यं तत्त्वगतोऽपुवन
विभागउक्तः तत्त्वमस्य सेनवस्तुस्थकापिष्ठायकमूर्तीश्वराष्टकमुख्यम् एकमयोयाजमात्मामूर्तिः
सर्वमपरिप्रधानभूतोऽकायमूर्तामूर्तिः पंचकं कार्यात्मकेभागपरूपं सामात्मकं वमूर्तिद्वयं कारणत
यावतीते एवं कार्यावरणमहत्कारणतत्त्वानि पंचविधमुक्तं कारणावरणोकादशकप्रकटयितुमाह
पंचभूः एवतेरवासिमंडले कारणात्मक करणशब्दादीत्प्राणादिव्यापारस्तत्त्वाधनकर्मेन्द्रियादय।
स्थानमंडलभुवनतत्त्वमाणाद्दृष्टावाधारिकमेहियतत्त्वपंचकात्मकतया विभक्तामित्यर्थः तस्य।
क्रमेण शुक्लरक्तासितेपीतहरितवापिवर्णानः तत्रैव पंचापि पान्ति इति मंडलेकरणात्मके
ते च यात्रपरत्व निरूपयिष्यमाणानीत्यावहिशक्तविश्वमिश्रकरूपपाः किंच कर्मदेवाप्रवर्तनेन तस्मा
देहिनां सर्वदेहिनां। कर्मदेवावचनादिसुक्रियाद्यानकानिकर्मेन्द्रियाणि तस्मात्करणमंडलात्मवर्तन्ते।
देहिनां प्रवृत्त्यपरूपाण्डवंतितानि च वाताणिपादपायुरुपस्थस्थेतिपंचमः श्रोत्रः प्राणाश्रये

न्यायपदानेवाणीन्द्रियकार्यं बुद्धिसमादानेनोक्ताः हस्तेन पाणिपायुपादस्थितिविसर्गविहरणस्त्वादानतो भाव
स्व.च्छं. शमनेनानन्दात्मकस्वरूपविश्रान्तिरूपस्तत्कार्यमनेन चेतत् सूचितम् किंच कश्चिद्व्यापारो नास्ति विप्रैव वक
टी. २. र्मेन्द्रियाणि तेषां च सर्वशरीरव्यापकत्वे विपायस्यापि यस्थानस्थानेन नवकाहिनापि पञ्चहस्तान्नदपि
२२१ पाणीन्द्रियकार्यमेव बुद्धीन्द्रियाण्यप्याह पश्चात् प्रकाशकत्वमपरतः सूर्यसन्निभे रूपादिरूपपत्वालो
मालोचनेनापात्रमिष्यते हृतिमिति विप्रत्यश्रोत्रादीनां शब्दादिप्रकाशकत्वात्तदुक्तं च स्यान्न प्रकाशकम
221 ण्डलमित्युक्तमतएव सूर्यसन्निभं पतत्स्वकरणमण्डलात्मं वेधव्ययदाह तस्मादेतत्प्रवर्तन्ते पञ्च बुद्धी
न्द्रियाणीति शब्दाद्यभिन्नभिन्नरूपाणीत्यर्थः तानि च श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वानासिकाख्यानि यथाक्रम
श्रोत्रमवाद्यादितन्मे श्रवणाक्रमणोन्नत्यर्थः पश्चात् विषयालोचनेऽवृत्तिः स्यात् तेजोमण्डलमस्थिता सा
ध्यायिपतयो नित्यं तेषु वर्तिष्येवादिकाः भाविनीत्यादिह्वास्वसूर्यकरणाख्यास्वकायिष्टुतदेवता
प्रतिनाबुद्धिदेवाबोदनाबुमारूपाद्यालोचनेषु प्रवर्तन्ते तेषां विषयालोचने वृत्तिरित्यर्थः पञ्चकर्मे
न्द्रियाणां च प्रतिलोमक्रमेणाशुवनमशोधने कार्यमस्य पश्चात्परतः वाक्तिवद्धमण्डलमसन्निभं विला
गापविद्मुणाहाश्रमवनोरविमण्डलं तस्मादेतत्प्रवर्तन्ते पञ्चार्थाः सर्वदेहिनां शब्दस्पर्शस्तथा रूपरसौ
गन्धस्त्वथ पञ्चमः भागप्रभृतः प्रतिपुरुषं विविक्तभोगसम्पादकाः रूपादयः सर्वेतन्मात्रादयो नित एव स
मस्तामयवेद्यान्तामकत्वात्स्वविद्रमण्डलसन्निभत्वपरिमाणाणोरूपतश्चोक्तं यतश्चामंयतश्चेतद्
स्मिन्मण्डलमतएवैतत्तदुक्तानां विषयाणां तद्रूपसिद्धरूपाः प्रकाशमानतयास्वप्रकाशस्वभावाः षडके
श्रीमन्डक्षुप्रभेवेयाव नवेदकाण्डेतनावेद्यघाः कथ्यन्ते । वेद्यवेदकमर्केऽनतेदेनास्य शुविस्तरः २ २२१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नियमपि चतुरश्रिखाद्यो त्रिपादितिगुणपर्वोन्नशालिकाध्येनेश्रुतिरूपकं पवित्रित्रिभागे संपादकात्रयस्य-
पूर्वत्रिपादयोर्नियान्तः किंच एभ्यः परतरेणापि सोमस्य मण्डलं एभ्य इति करणाप्रकाशरश्मिम-
ण्डलेभ्यः तस्मान्मनोविनिष्क्रान्ते रश्मिभिर्दशपञ्चभिः उद्दिक्षमेदियविपूर्णाख्यस्य यद्रश्यायाह रूपम
रश्मिपञ्चदशाकस्यांकुरतत्त्वरूपमिति कृत्वेतरेश्वनगुरुकशुक्लमनस्य पितृवेलोमनश्चेति इत्यमुच्य-
मानस्तत शाङ्खायनश्रवर्तके यत्नस्यायं प्रवर्तमानेनत्दशरश्मिपञ्चदशाककलाद्दिरितत्तदुः स्वात्मकल
यामहषोडशकलात्मपवा तस्यापि सोमस्यान्तस्य दृष्टाः सास्यनेतस महात्मनोतिस्य महोणकला-
षोडशकादिपरिपूर्णत्वात्तत्स्वतनस्य रूपस्य विकारषोडशकादिपरिपूर्णत्वात्तत्स्वतनस्य रूप
स्यविकारषोडशकादिरूपकतयात्मानमवनिर्णीयमानस्यावरोहक्रमेण प्रतिनिधिकल्पनात्मरूप-
पषोडशकालेन तस्मात्कुस्मृता कलाभिस्त्रुष्यन्ते अथ तस्मात्ते मण्डलाद्धर्वपरतो मण्डलह्रद्व जपाक
समसकाशमरुणादित्यसन्निभ एवेवस्य प्रमाणेन समन्तात्परिमण्डले एवं वर्तितिष्ठ वीमकंचहमण्ड-
लपरिमाणमित्यर्थः किंच तस्मात् मण्डलाद्दिविस्थात्करणासमधृतिः सप्तमात्रिवेदात्मावेश्र अहंकारः प्र
वर्तेते सर्वप्रमातृगतान्यहंकाराउयपत्तीमर्थः अहंकार इति जातावेकवचनं मनःपर्यन्तसमस्तवि-
षयेन्द्रियाधिष्ठातृत्वात्तत्कल्पनस्वभावत्वाश्चेतनसम्भूतादि सोमसूर्याग्निप्रकाशकरणमण्डलानि प
वेतथातन्मात्रमण्डलानि पञ्चव्याप्याहंकारतत्त्वस्थितमिति मनःप्रभृतिषोडशकेऽहंकारिकपद्य
मेयतत्पञ्चकारणेच्छेदरहस्यात् प्रतिरूपाभेदाभिन्नस्वभावत्वात्तत्कारणाच्छेदरूपादहंकारात्षोडशा
भक्तिरपि तत्सर्वसन्निभात् मण्डलात्कारणाच्छेदरूपाणां प्रतिप्रमातृभिन्नानामहंकाराणामुत्पत्तिरिति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं. स्त्यागमनः प्रभृतेः षोडशकस्येति मन्तव्यं यस्यायं करणस्कंधान्तादहंकारः सः अंतःकरणमात्म
स्यः आत्मनोनेरागपत्नस्कंकलत्वपापिप्रतीतिसाधनकरणानिमनार्थः किंच येनेदं जितं जगत् जग
टी.द. त्स्थावरजंगमात्मकं नन्नसुचिताभिमाननिवृत्तेन येन व्यापकं कृतमित्यर्थः अयं च मन्त्रविग्र
हो यत्तु दीवाग्निरूपमस्याति यस्या मनोहि पोत्सुवाग्निरूपेन नरकस्थाणादिविनाशायोपसर्पति नव्याप
२२२ संयोविवारितं प्रक्षाय अत्र तदभिमानदानक्रमेणासर्वजगन्नाशकः किमयमस्य मत्तोपकर्षोऽस्वभा
222 वतः स्वतएवोक्तं तेनेत्याह नस्याधिदेवो रुद्रो वे येनापि प्रेर्यते सदा रुद्र इति यः पूर्वमत्र देशास्थितोऽह
ङ्कारहंकारेश्वरः प्रभुरित्युक्तः अयं तेनेमात्र तत्वार्थमभिमानदानात्मनिस्वकार्ये प्रवर्त्यते एतेन चैव प
रिवृतास्थितास्तेऽपि कपालाद्याद्देविपूर्वतः कथितानामया गतमेतत अहंकारादध्याधेन्तुपाव
रणमुच्यते सूर्यकोटिसहस्राणां तेजसा तुल्यवर्चसः वचोदीप्तिः किंच प्रधानादेवयानीनांसावि
कादिहृत्तिवैचित्र्यप्राणास्थितानां पररूपाणां चैव बुद्धितत्वे धर्मादिगुणाष्टकपुरके भुवनाष्टकमसौ
वकारणायतत्र कजान्तनामभुवनेसर्व्याकरणासमप्रभं मानसीभिस्तुतन्त्वीभिः सुदिनाभिः समा
कुलं। मानसाभिमनोजकुलः किंच स्थितास्तत्र पिशाचास्तु कल्याकरणसमप्रभाः दशकोटिसहस्रा
णि किंच तेषां तत्र निवासिनां मध्ये स्थानेदानामविक्रान्तः सचैव तत्रैव पिशाचेश्वरो महान् स
र्वाहरणसमुच्छायो वर्णकजसमाकृतिः कुण्डलाभरणोपेतहारकेयूरभूषितः किरीटी चाङ्गदी मा
ली हेमवीणास्वरः प्रभुः। परिवृतो भूतगणोः प्रभृतेः पार्श्वगैस्तथा नानारूपधरैर्दिव्यैर्दिव्याभरण
भूषितैः दिव्यमाल्याद्युलेपनैस्त्वैश्चर्यसमन्वितैः मौलिः शोभामणादिद्विमेश्वर्यपिशाचाधिव २२२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मेवाणिमाद्यष्टविधमेवमुत्तरत्रापि सोचितमेव दिव्यैर्वेमंतवांसमैवैतैः परिवृतो महातेजा गा
णेशि महागणः महातेजा गणाय स्मम महागणेशि महादेवः अथ अतः परं प्रवक्ष्यामि गणेश भुव
ने महत् कोकिलाकंठसदृशं नीलजीमूतसन्निभं तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये दिव्यैश्वर्यसमन्विते का
गलोरातमेशोवैन्यात्या ज्ञननिभो महान् किरीटी कुंडली दीप्तः शोभते तु महाद्युतिः जातं जनन्नि
भः श्रीमान्नानाविश्रिशिवपर्वतैः श्रीशैलश्रीविधितेयस्मात्पद्मसूमवहलेन दाम्निनापवितैः अस्याप
परिवारः दशकोटिसहस्राणि मुदितानाम राक्षसाः भृगजीमूतवर्णाभा वसन्त्यत्र महाप्रभाः अ
थ अतः परं प्रवक्ष्यामि षाते वै भुवने महत् नोवनदमयं सर्वे दिव्यान्नसमुज्वले भोगैश्वर्यसमुत्पन्नैः मा
मेताद्यमिमंडले तस्मिंस्तु भुवने मध्ये स्वभद्रोनाम पुत्रराट् तप्तकांचनवर्णाभो मुकुटादिविभूषि
तः शतकोटिसहस्रैस्तु यत्तैरमितविक्रमैः वेष्टितो राजते सर्वैः सर्वः सर्वगणैरिव अथ अतऊ
र्ध्वं प्रवक्ष्यामि गांधर्वं भुवनं महत् पीतकौशेनकौशेयवेषके सप्तसमप्रभवि कौशेनकौश्याबि
शेषः तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये स्वरूपो नाम वै श्रेये गांधर्वदेवाधिपतिर्गंधमादनसन्निभः अष्टकोष्टवा
न तथा तप्तजांबूनदनिभसूक्ष्माणाद्रिसमप्रभः दिव्यगंधानुलिप्तांगो दिव्याभरणभूषितः दशको
टिसहस्रैस्तु गांधर्वैः परिवारितः मनःशिलाभगात्रिभैः हरितालनिभैस्तथा सुकंठानाम गंध
र्वाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः चित्रांबरधराः सर्वे चित्राभरणभूषिताः तस्मात्परतरं वक्ष्ये स्थानं मेरुव
पार्वति हृहद्गगामिनि ख्यातं तत्रहर्षं सर्वकामदं शीलगगातीरधवलं शंखकुंदेंदुसप्रभं हहहा
गामितियत्यार्थनामऊर्ध्वमितस्तपः तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये दिव्यायुर्धपशतैर्युतैः विभूतिमासमगा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.तं.
टी.द.
२२३
223

वाम्मेहंहोभुवनेश्वराः चंद्रमंडलसंकाशोमुक्ताहारविभूषितः शुक्लांबरधरः श्रीमान्शुक्लमा-
ल्यानुलेपनः ज्वलत्किरीटोदामाभ्यांकुंडलाभ्यामलंकृतः हारकेयूरवासोभिः शोभितोसीष
विभूषितः भुवनेशानामध्येदेवोविभूत्यापरयायुतः किरीटिनःकुंडलिनोदिव्यमाल्यविभूषिताः
दशकोटिसहस्राणिदेवाश्चेशाःप्रकीर्तिताः तेषाहंतामहदृष्टेनानंततेजोविचक्षणाः भूत्यासहस्रा
नन्ताश्चतिजाश्चस्वेच्छयाऽत्रतःपरंतु। मनोजेनामभुवनेशार्धश्चेतनिभंशुभं शुक्लाभ्रकतिभेदीमुक्ता
क्ताहारसव्ववेम ग्रमन्तानामभवनत्रचेदृमाःपरमाःस्थिताः शुद्धस्फटिकसंकाशाःश्रीमान्शुक्लांबरो
द्वहः कुंडलैर्दीप्तिसंकाशोप्युभूषितस्तुविराजते दिव्यगंधानुलिप्तांगोदिव्याभरणभूषितः तत्रैव
रश्मयोनामश्चराश्मिसदृक्षसमप्रभाः देवाः दिव्याःशोभायास्तुतेतेषांसोमतेजःसमुद्भवाः दश
कोटिसहस्राणितेषांवेसोम्यतेजसां अथ ऊर्ध्वंतुदेवेशिप्राणेशाभुवनेस्थिते तस्मिंस्तुभुव
नेदिव्येप्राणेशःस्वमितद्युतिः विश्वरूपोविश्ववर्णोविश्वालंकारभूषितः विश्वरूपपरैर्देवैर्विश्वा-
त्मापरिवारितः अमितद्युतिविरूपितनामानस्तेषां च। दशकोटिसहस्राणिविश्वानांभूरितेजसां
परिवार्यमहात्मानंशोभनेपर्युपासते। विश्वानाम्नियतन्नाज्ञानामनन्तएवसर्वेनामनात्मानुभवेवशा
भवश्चतिभुवनविशेषणामध्ये। अंबरेचैवमनोत्तेजेयशश्चगान्तोश्वपाङ्गुर पितामहायत्रदेवःशुक्लपद्मस्यमाध्य
स्थः शुक्लांबरधरःश्रीमान्शुक्लमाल्यानुलेपनः शुक्लयज्ञोपवीतेनमहाहारविभूषितः दशकोटिसहस्रे
श्चवेदूर्विवसमप्रभैः ब्राह्मदेवैःपरिवृतःशारदादिविवाश्रमान् नदिव्यपैशाचराक्षसयाक्षगान्धर्वंत्वैंद्रमे
वंसौम्यंतथैवप्राजापत्यंब्राह्मंचेभुवनेश्चिय साधिष्ठाहेवतश्शुक्लं एतानिसर्वयोनीनांस्थावराणिजंगमानितु २२३

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

एतानि शरीराणि देवयोनीनां स्वस्वभावनादिपितृवग्गुणाम्नायावस्थितानि तथा मातापितृरुपस्थस्थानेभ्यः प्रवर्ती-
यात्मजन्मानेन्यायतः संभवतीति हि परमेशानियोगात्स्वदेहमानाशुभाशया नियमिता नियन्त्रादो
ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः सृज्यते तेन वर्णादीनामनुपरनेकधा ग्रंथेनैव वर्णितः। व्यक्तश्चूतात्मदृ-
मयस्थूलजन्मयस्य ब्रह्मणो ब्रह्माण्डतः तन्मलोकाधिपतेन स्वयमेवापि निवृत्त्यहंकार्यो सर्गौ दोषा
रेभवृज्यते नमदाविनाकृतिभाजस्थानजन्मानबुद्धितत्वगतब्रह्माणांयायतः परमेश्वरनियोगा
न्मायादिमाहात्म्याद्ब्रह्माण्डतजीयते तेचात्रैवाशुभात्रेण वध्यते सर्वात्मना पुनरेतेन व्यज्यते ति
केतेन बुद्धिगतनिजस्थानमेव बुद्धितत्वगतदेवयोन्यष्टकमात्र गुणास्य तत्र भुवनदीक्षायां प्रक्र-
तस्य विस्ताषीदित्याशयेनाह शुद्धाष्टकेन्द्रियैः सार्धं शास्त्रात्मा मन्त्रविशोधयेत्। बुद्धिपर्यन्तगते भुवन
जाते शोधिते सति तन्मात्रमनोहंकारबुद्धिरूपपुर्यष्टकेन्द्रियश्रबाह्यैः करणैः सार्धं यः स्थितमात्मा
प्रधानमेवमेव इति शास्त्रविभक्तस्थित्याधिनिष्ठास्य यथाकर्मविभागविनिर्मुक्तेर्मूलवामादेवादि
भिः शोधयेद्विशोध्यन ˜˜ निलसूत्रः पाठः पतद्रुपमेहरत्नमात्रवनाश्यति। पंचाष्टकसूत्रे योष्टाबुद्धि
तत्त्वमनुक्रमात् विशोध्य वेश्मयत्वेन सम्यगष्टकमतः पर॥ विशोधयेदिति सर्वत्रेदं कर्मणामेके-
यमाशयः गुणाष्टकवत एव जलादिव्योमांतं तेनानुगते शोधयित्वा नस्वात्मकपक सर्वेषामेवदम
उलगतः सर्वेषामभेयाष्टाविशोध्याः ततः कर्मेन्द्रियपरापिष्टान्तर्यादि सोमानीनेकादश
शोधयित्वाहंकारगतं पंचमस्यापष्टकं ततोपि बुद्धिगतं देवयोन्यष्टकं विशोधयेत्तस्य यत्वेनेति
शगुक्रेनाथस्थनादिना भुवनेश्वरवागीश्वरीविसर्जनपर्यन्तेन समस्तेन कर्मविस्तारादिनानन्तरे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. ट्टो.
टी. ८.
२२४
224

लामाश्रेनोक्तं वान्यत्र। नवावृत्ताक्रियाकाले मंस्मारोह्रणोपनिषद्व मित्युद्देते शोधयित्वा उद्दिष्ट जगत-
मेवक्रोधेश्वराष्टकं यत्रशाथ्यंतत्र्यदिशति भवति स्वकवीरश्रुकुलेनामनाशकः स्तुत्यद्दलोवरक्रोधे।
महाक्रोधपश्चतुर्मुखः। महाक्रोधपनाम्ना क्रोधाधिपिष्ठाधिनाः कैश्च्यमपक्तिः तिन्मित्तक्रोधाष्टक ऊर्ध्वशपते प-
तेवकमग्रहे क्रोधपश्चात्समुद्वतोज्वालिनः पिंगलस्वरक्रो पंचानने कोरकवीराच्चरिग्विदशहितेश्वराइति ना-
मानेशणापिपादिताः नीलोत्पलदलाभानि तेषां वैभुवनानि तु एकैकस्य चशीवारः कोटिदेशसहस्र-
कं श्रयोत्रेवमते क्रोधेश्वराष्टकाद् ऊर्ध्वं स्थितेनतेनाष्टकेमहत बलाध्यक्षाणाधाता स्थिदशा क्षिशा-
नेकः सर्वरूपश्चशान्तस्य निमेषोन्मेषपदवत्। निमेषमहितेन नेमेषश्मर्थः पद्माव महत्स्वपदवद्-
शाभिः परिवारितमिषोयेन नेजाष्टकसमाख्यायानिमितमाह" श्रशिरुद्राः सहनापिते तेजसाकृत्स-
वर्णकाः श्राग्निवह्निप्रभाश्यक्षितद्रोतेजसा ज्ञानदीप्तिमयेनो पलक्षिताः अत एव उद्दिगनदीमान्म-
कृतेनाधिष्ठानत्वाद्यानते जोष्टकमुर्ध्वशपते" क्रमांकाराणि चित्राणि तेषां वैभुवनानि तु अथ अत
ऊर्ध्वसमाख्यातं योगाष्टकमनुत्तमम्। सेश्चज्ञानयोगस्थितानां योगिनां अधिष्ठानत्वाद्योगाष्टके अत
एवाधस्तनाष्टकापेक्षया उत्कृष्टत्वाद्स्मान्तमितश्च॥ प्रकृतेर्वक्रतेचैव भैरवभ्रात्स्य एवच वेस्मवत्वश्यक्रो
मारेउ मंत्रीकाण्डमेवच विशुणांदेवानां वैभवमिदमेवभ्रात्स्य भुवनमित्यादियोज्यते नराज्ञानयत
तत्रभवमित्यादिव्याख्यानमसत् एतस्य योगाष्टके प्रधानतत्वाश्रयमिति श्रीमालिनीविजये गुण
योगानिष्ठानाचमुत्तमत्वगुणाधीः प्रधानेवा शाश्वियदमितिनवास्तभेदः कश्चिदत्र आक्रोडते योगि
नस्तत्र भुवनेः स्फुटिकप्रभैः तत्रैनेकमयोगानिष्टा अकृतपदेकमयोगानिष्ठाः कृतपदेति मोणायो २२४

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गगनान्तिन्नपेद्भुकषट्त्रयोगमेविनोब्रह्मपदेदेहेमवशाध्मोक्तयोगमेविनोवम्नवपदेनिष्पु
न्नब्रह्मचर्ययोगाः क्रमारपदेस्फटिकप्रभेः स्वच्छशुंवनेरुपललिताः श्रीइतितनद्भुवतोमध्यीकार
वधामध्येवसिद्धांतेपरिष्टशाक्तिमहाशनपुरः स्वविलक्षणलिरोधाम्नकलिष्पत्रानाम्नाम्निपदेत
श्रीवयोगिमाभगवत्यानमयादेव्यायेमाष्टकमध्येवरिपावेणात्रपेणास्थितायाभुवनमारद त
नःमात्याङ्गवतीजयात्माननायवस्थिता नमातेमयाविश्वयोनिः स्वयंभुवा मातादिसृक्रायो
गाष्टकमध्येमगुवमाश्रेशावतारणाभिमयाद पवंवस्यमाणाश्रीकारद्महारकविषयेपिमतस्व
स्वयंभवेतिस्थानध्यानयोगध्रुवह्मापतलस्थितानाववयपोगिवधायावशादेतमपदेश्यामासाव तत्रजा
ह्नवदतिमाहास्याधिस्थप्रभा महापीठेमणिमयेमिंहासटकपतेशुभे शातपोजनविस्तीर्णे
व्यस्त्ररयामलालिते स्थितेतिशेषः किंच दिव्यकुंडलिनीदेवीमहाहारविभूषिता किंच विजः
याग्रमहाभागाश्रीरत्नमयभूषिता जयावपद्मगर्भाभा सर्वालंकारभूषिता नेदावपमप्रभाती
हारकेयूरभूषिता सर्वाभरणवस्त्राणीमनेदाव मनोहरा यतिहार्य प्रतीहारकतो प्रतीहार्यः मवेत
मखुपस्थिताः श्रीरेवति पूर्वाक्रमश्रीउपत्यर्थः सर्वेनश्नितृतदैक्य किंच त्रिशत्कोटिसहस्राणि
त्रिशत्कोटिशतानि च मात्रस्याद्दिव्यनार्यस्तास्ता सदा पश्यामिते ताइतिलोकानरः त्रिशत्कोटी
तिपादेव्यस्यवक्त्राष्टसः किंच। विमानकोटिकावनद्राणाभूतितेनमा तद्यास्मितेवविमानस्था
सहस्रद्दायापनयाणवंतिकृत्वाओमाश्ततमस्माख्याताः किंचवेमानाश्ततितेषांविगतेमानः
शरीरेंद्रियाविविशयोभिमानोयस्याः साविमानाभगवतीश्रमीवेमानापतेहि उपासतेलतोदे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्व.
टी.८
२२५
225

वीमामंतं नवयास्य नृपतन्मामोकेवलमनुग्रहरूपत्वास्थितायावत् स्वायंभुवीयाद्यमन्वेनमपास्यार्थं
वरानने अनुग्रहार्तेल्लोकानां प्रादुर्भूतास्ताजलौ स्तनानीनिःशेषमासमनुग्रहार्थं प्रपेदे व्याख्या॰
नानानामहुकृतिरूपप्रादुर्भूताख्यामिमातेत्यर्थः मया सार्धमिति स्वमाणाश्रीकण्ठावतारोकेला
सवास्मिनामयास्मेहेत्यर्थः प्रतिकल्पनानानामभेदनेहव्यतीत्याह। कल्पस्ट्केनुगन्मातानगाघो
निर्दितीयके तृतीयेशोभवीनामचतुर्थेविश्वरूपिणी पंचमेतेदितिनामषष्ठेचैवगणाम्बिका
विभूतिः सप्तमेकल्पेस्वभूतिश्चाष्टमेतथा आनंदानवमेकल्पेदशमेवामलोचना एकादशे॰
वरारोहाद्वादशेवसमप्रभा कल्पेत्रयोदशेदेवि महानन्देरदाहृता कल्पेचतुर्दशेवैवचन्नतनुन्ना
मकीर्तिता भूतमातापंचदशेषोडशेवानुमास्मृता सप्तदशेसमस्तदशेमतीवाष्टादशीपरा ॥
कल्पोभाविशोनेनवतुर्दशमन्वन्तरेरेवांतःस्थितेनपदेतेकालाग्निनेगराटइति तत्र प्रथमद्वितीयाग्रादि
कल्पकमणालतमामहरूपभेदनलोकानुग्रहार्थमवतीर्णांश्रास्तावानिःसंख्यापुराकल्पाननतद
वतारकीर्तितो न परिमेयस्थेनकेवलमस्मिन्वर्तमाने वाराहसमनोकल्पेदर्शितस्पष्टहितागुणा अ
स्याणास्वचतसषानिर्दितलाम्रुाहस्याऽयामनुप्रजापतिस्तस्यकल्पइतितदीयपतन्कल्पस्वापिति
प्रथमेमन्वंतरान्मनिभोगान्वलोकानुग्रहार्थंदत्तप्रजापतिरूपण्णवतीर्णाभावइत्यर्थः अवती॰
यैव अवस्मानाश्वदत्तस्यस्थानतुल्जहरूहराः पतन्यराणाप्रसिद्धमेवततःसैव अमाकलान्तवेदस
पुनरापूर्यमस्थिता महेश्वरानुरागान्तच्छिरःस्याममासाद्यविश्वाऽपापिकोवेदकलामासूर्यति॰
एवमपिजगदनुग्रहप्रयोजनेनेवदेवीप्रथयपरमेस्वर्यंतुनिवृत्ताऽयरितिन पुनर्हिमवतागाग्यगाहि २२५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नानात्मनः कृता देवैर्विमानतया रूपतो गृहीता प्रसूतेन मानवः परम इत्यरम् सोऽभवत्तीर्थं पुनः प्रा
प्रमानास्मरगरुहापियेप्रे मामिति प्रथमं मे ह सर्व यद्यात ग्राग हीन कैलास वासि मूर्तिम योगरूपी
योगरूपा वा मा सभा गगनात दिव्ये कैलासमतिलय यथा हृत्व यमार्थं वशात्ते तेन भुवा मम भागा स
प्रनष्टमत्वरक्षा विवाहाकृति दशायामपि मतानव विग्रजपे न केवलमस्मिन्कल्पे दिने मन्व॰
न्तरार्थं गतत्वे नास्मिन्नाश्रयावतं दक्षाध्वरे पुनर्जाता भद्रकालीति ख्याता पुनरिष्यास्मिन्दृश्यन्ते॰
प्रजापतिकृतायायन प्रकर्षात् दक्षयज्ञहाय भद्रकालीत्वेनावतीर्णत्वमभवत्स्यार्थः तदिदमपरमे
वत्वेपकाने शायविभक्ता अद्वितीयरूपा सती इत्यपरान्न तिरीशान विनिः स्त तेन कृता नाम प्रका
रत्रिपापरामूर्तिरूपा तमी शादितिपरमेश्वरस्मात् आदेव जगदेतुजित इत्तेतस्मात्स्थिते त्यर्थः अथ
वैकान सामवेदे वनात्कनाप्यवतीत्यर्थः किंच रेवतन्वंगतः प्राप्य द्वापरे विष्णुनामहा महिषस्य व॰
धार्थं यत्र उत्पला कुक्षपिंगला। वर्तमाने च तत्र युगान्ते द्वापरे भद्रकाली प्रवर्तितरूपिता तीत्याविष्णु॰
नारायणिमास्मतीति तेनैव यात्स्मृतेन मधुमहिषासुरवधायावतीर्णा किंच कात्यायनेति इति विवि
धैर्नामपर्यायैः मनुष्याणां तु भक्तानां वरदाय भक्तवत्सला एवं मेवावतीर्णास्मि विंध्यपर्वतमूर्धनि
विविधैर्नामपर्यायैरिति विंध्यवासिनी भ्रमरवासिनी त्यादि नाम भेदैः कतमस्य चूलिमध्यवर्तिनो पर्यका
ग्रनस्य कृष्णावतारायपुत्रस्यापस्य विस्मो भगिनी कात्यायनी दुःखितन माध्यनेन वक्तृदानतवाभि॰
पिस्तुतिभिरपि न प्राप्यते किंतु भक्तिशालिभिर्वा मायेन इति दुर्गामाच विंध्यस्य मूर्ध्नि एवं मेवावतीर्ण
मानत्कल्पशाश्वेअपवोक्रम मा मोहाय यान विंध्यपर्वतशिरस्मि भक्तानुग्रहार्थमवतीर्णास्मि प्रथेय वानी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ छं॰
टी॰ ८॰
२२९

226

अतऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भुवनेश्वरवर्णितं सुधाविर्नितं विष्णोस्तु महाप्रादित्यकोटिसमं कैला॰
समशिखराकारं शुद्धस्फटिकसप्रभं महाविमानकोटीभिः संवृतं चक्रवर्तिना चक्रवर्तिनो महेश्वरा
अग्रअर्धार्धमेवंकृतिपादश्चलेहणाजावलीणा नीमिन्नभुवनेदिव्यसूर्यकोटिसमद्युतिः सहस्रबाहु
चरणः सहस्रवदनेक्षणः उमापतिर्गणाध्यक्षः सर्वात्रयस्कन्धरः नमश्च भगवतो विश्वभोक्तुः भोग
स्थानेषु समस्तेषु वेन त्रस्य वामभागतः वामभागतो वामदेहार्धमाश्रित्य तेषु वसियेन समस्तभोगस्था
नसमशेषभोगप्रापभोगात्मनया वामसमर्थं इति गात्मभोक्तृरूपमेवार्धमेवं च भोक्तृभोगात्मविश्वश
रीरोयं भगवानतएव सहस्रबाहुचरणादिरूपः किंचायं शतयोजनविस्तीर्णो नानारत्नविभूषि
ते दिव्यास्तरणसंछन्ने आदित्यशतसन्निभे आसने परमे दिव्ये रत्नपद्मविचित्रिते तत्र विष्टो महाते
जा हृष्टो भरष्टो सिद्धतः इमश्रीनारायणोहारकेयूरभूषितः धारयन्नूर्ध्वं देशे च सर्वमण्डलसन्निभे
स्वरन्नष्टुवि मेघानेकाण्डलश्चमकुले । महाबलाः सुरास्तः प्रभारश्मयोत्तस्थूलाः किंच धारय
त्रुकूटेन्मूर्धिदिव्यरत्नविचित्रिते देदीप्यमानमस्तु यंकैलासमाप्तिविरोपमे प्रलभोस्त्रमहाहारः प्रभा
वाद्यमिमण्डलः गोगणाहिमवेनः शृणगत्पतिनानिर्वेदयथा किंच त्रिशत्कोटिसहस्रैस्तु त्रिंशत्कोटि
शतैस्तथा दिव्याभिर्मानसीभिश्चनारीभिः परिवारितः विमानशतकोटीभिस्संवृतानामर्वपर्वतशूलभिजै
तिभिस्ततेदिव्याभरणभूषितैः नानारूपधरैर्हृष्टैर्नानाभूतगणैस्तथा अमत्या मातरःसमरूपिणिगणनानालंका
रभूषिता परिवार्य महात्मानं समन्तात्परिवेष्टिताः नादिष्टविभागेनाद्य ब्राह्मीकमलपत्राभा दिव्याभ
रणभूषिता आग्नेय्यां दिशि देवेशि स्थिता वैष्णवी विभापरा शैवमाहेश्वरीकाशाद्यशान्त्या वराननेने माहेश्वरी २२९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

महातेजास्त्रिष्टनेत्रस्वरूपिता कौमारी षण्मुखी महाहारकेयूरभूषिता दिग्भुजस्यां देवेशि कामिनी प-
द्मपासिता स्त्रिरूपनीलोत्पलनिभा हारकुण्डलमण्डिता दक्षिणस्यां दिशि तु स्थाने पालि परमेश्वरि वैष्णवी
ति च विख्याता शिवेन परमात्मना। शिवेनैवाधिष्ठिता मतीर्थ्यं ध्यातानन्तविष्णुनाशयनन्तेश्वरस्कन्ध
वाधिष्ठिता तस्मादेव विष्णुना नीलजीमूतसंकाशा सर्वाभरणभूषिता वारुण्यां दिशि देवेशि वाराही-
पद्मपासिता शार्ङ्गकुन्दरूपवला हारकुण्डलमण्डिता पश्चिमादिशि च माहेन्द्री इन्द्राणी पद्मपासिता करालव
दन्तादेभ्या सर्वाभरणभूषिता नैरृत्यां दिशि चामुण्डा पालि परमेश्वरि। एताः समपरिवारभूतास्तन्मादेवी
त्वं भगवन: शरीराद्भवस्या अष्टमी भैरवी योगास्थिता यस्यापता अप्रपञ्च: यस्त्वयाति तन्माद्वे समभयाभूत्लेपात प-
त्र एवं मातृकाभैरवैर्देवमवरोणा अष्टजपेन भैरवीकालिता अजामातृवर्गाः अष्टजपेश्विते स्थिता ख्याता व
मरेइन्द्रदेवगृहाज्ञमारणा यजनादर्शिता: एताश्च देव्य: नमस्तेति हिताः देव सर्वभावसमन्विते। स
र्वभावेन सर्वसविकल्पान्तर्बहिस्थ समन्वित मयेदव्याम्यापिष्टाभूत तादित्य मतेन परमेश्वरानुगता
श्रयेता: प्रेशानमानुषलोके ब्रह्मणा वा चतांविता: ब्रह्मणा वयाध्याय मनुष्याणां हिताय च। स्थि
मनुष्य: वशाद्बुत्तशाष्टार्थक यस्मवतारिता इत्याह तपस्तस्मामहावीरे ब्रह्मणा लोकधारिणा प्रजाहि
तकारिणा किंच स्रोश्चैवं प्रार्थायमप्यापि त्वं वतारिता: मयापि इति प्रभुनापि सम्मानन्तब्रह्मवन्तपस्त-
स्तेनापि मयाप्यार्थ: न चैतत्ताकृति मदेवामोमातृविकेरूपमिति तिवृता: स्वस्वच्छेदात्तपरायाम्नाया: परव्योम्नि
व्यवस्थिता:। परव्योममात्मनापामतत्त्वाप्परव्यापस्वरूपा विभेदेनैव स्थिता: स्वच्छेदपङ्क्तिपासीना: परा
परविभागात:। निर्मेस्थिता इति शेष: परसङ्क्षेद परमेश्वरपरेणानन्दविभिन्नेनरूपेणाप्रपरानन्तडमाप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ क्षे॰ तिरष्टप्रभेदेनैव मुक्तेन विभागेन वा यमुमापतिः भैरवः स्वक्रमेण निजकलाख्यमानतः परशक्तिपंचका
टी॰ द॰ भिरूपाऽस्माद् नमो विश्वमयाभूतानामरूपविनिर्मुखे एवं स भगवान् देवोऽमात्रभिः परिवारितः प्रा
२२१ सेप्यरसयालस्थानतस्याधीनयाजगात् यतालसीतानदीभिः संयोगमातृवीडमोदेवीनयामहान
स्त्रीभेवसमयास्थितामस्यमापते दशविभिन्नमष्टशक्तिभेदेन योगेन एवं तत्र भिमाराप वश्यापि
227 तथावाष्टमूर्तेयत्तस्याधीमतः श्रमस्य वारणात्तु वनस्याप्रतिमस्याधीमतः स्यात् उमापत्याभित्रस्यवस्या
ण्णुगुणानलनिष्टमस्यश्रीकाण्टस्य सेवा पिमष्टामस्तेषां मूर्तीश्वराणां तथा चेति तेनैव श्रीकण्ठाभिन्न स्वप्रक
शेणास्थितामाह । सर्वो भवश्च भगवान् रुद्रः पशुपतिस्तथा ईशानश्चैव भीमश्च महादेवोग्रएव च
वत्समाणाहृष्टोऽउमायमीशानाद्देनैतेरुद्रः पद्मनीयः महादेवेन महितन्तुग्र इति समासः एवं नाम ति
निर्दिष्टाभिः एताभिः ऊरुतेशर्वो मूर्तिभिः शष्टिमुक्ता भगवानुमापतिरेताभिरष्टाभिर्मूर्तिभिर्वि
येतेन मूर्तीश्वराष्टकेन परापरापिभेदेन सर्वं मूर्धायरपदमपिष्टतो भगवतोऽनिनशक्तिचक्रात्मना
सर्वाभिमिति स्थूलसूक्ष्मप्रभावभूतनन्मात्रापि रूपाष्टभिस्तु मास्थि मस्थूलसूक्ष्मसाष्टकरूता सृष्टे
स्थिता भगवानुमापतिरेव स्वमाणाहृष्टापरापरभेदेन तत्त्व यावस्थिताः कथं इति क्रमादष्टियाह
भूमिरापानलो वायुराकाशं सूर्य एव च सोमश्च यजमानश्च दृष्टो महृषिसिर्य स्मृता । एतदष्टक स्थूलसूक्ष्म
परभेदेनतत्त्वशावस्थितेमतत्तेषां च समध्याउ ह्यनदीतायामि संतो दिवस्था यिषयाद्विसरूपहुते दर्शिते
सृष्टि सा मा भावपि करणशक्तिरूपान्तदा श्रयेतेन च यजमानः प्रमातेति सर्वावधिनिस्थितमेव तत् एव
मेते मूर्तीश्वराः सर्वात्मनाष्टतेनास्मि ब्रह्म्य सेकाशनः स्थिताः तस्मिन् क्षितितत्त्वे तस्मिन् जगती मूर्तीश्वराः ॥ २२१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सर्वात्मकं तेन ताभिश्चन्द्रैकोशानः स्थिताः तस्मिन्निति शुद्धिनवगते सूतीश्वावेशेण तत्वे इति
तन्मात्रावरणोर्ध्वं सोशतैरेवं पुमेहास मेरुणामभावत उमापतेर्यावनीप्रपंचेवं यामिश्लादृशीय॰
ति एवमास्मिन्स्थितो देवो ब्रह्मलोकार्धतस्तथा मेरोश्च मूर्ध्नि शानः योगाष्टकमध्यष्यते श्री
कंठ इति नाम्ना कैलासनिलयस्तथा सर्वा घाभिश्चन्ताभिरष्टाभिः अध्यास्ते इति अस्मिन्निति स्व
वाक्भुवनेन ब्रह्मलोकार्धतः इति रुद्रलोकं मेरोर्मूर्ध्नि ज्योतिष्काशावेश्यथानंतरं सुषमगत्याग
ष्टकमधिष्ठिते तन्न तद्यल्लिंकिदिति तथा श्रीकंठ इति नाम्ना यं भवश्रवाद्याभिरष्टमूर्तीश्वरमूर्तिभि
स्तत्वे तन्नत्स्य लक्ष्म्यादिविशेषाप्यते दकोन्मिनावास्थिताभिः प्रमवस्थितः इति एवं व्या॰
प्तिर्येषावेकस्यैव परमेश्वरस्येति यावच्छिन्नं तैः एकादशमूर्तयो स्फुटीभविष्यन्ति एषामत उमाप
तिभुवनमूर्तिस्थानमित्याह एतन्माहेश्वरं योगमष्टगुणपर्युपासते भक्त्या च ब्रह्मचर्येण स॰
त्येन च दमेन च हृष्टा देहस्य मात्मानं ते व्रजन्ति मनीषिणः महेश्वरशास्त्रविनिरूपितमष्टगुणमिति
हत्वात्मगुणान्तनुत्तानक्रियादिशक्तिस्फुरत्समावेशरूपपर्यायं परिकीर्तितं दीर्घकालेन रतनेयम्कारे
रूपोमतमेवं तेन देहस्य नवद्वांशुम्र्रूपमात्मानं तस्मात्कमेरूप स्वस्वभावमात्मानं कृत्या व्रजन्तीम
मापतिपदं श्रीसाराद्यादिनाप्राप्नुवन्ति यत्र च भक्तिः सुखोत्कर्षेणा स्मृत्य ब्रह्मचर्यं यमेषु प्रधानभूतं दमः इंद्रि
यजयः उत्थवयोगास्यास्य मष्टगुणत्वमेव व्यक्तीकृतं नेवमष्टगुणश्रीमेवयोगस्य प्राप्यमेतत्स्य देवाविवत
हृष्टा च मण्डलं तस्य मत्त्रावपुष्या भूषा शुक्लेन तापनात्मानं स व्रजन्ति मनीषिणः ॥ तस्य च माया ते
मण्डलमिति तद्रूपकार्या योगरहिष्ठानं दर्शनात्मानमयदीताप्यनंतरं ज्ञानावशुद्ध्वैदेनात्मासु मापतिरेवे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.ट.
२२८
228

कापरमार्थिकीदेवतेतितिलिखितमानमबार्थे श्रयन्तविनाः एवंवन्नाशुध्याद्दिनेनत्यदं शास्त्रवर्तिमनीषि
णाः परमेश्वरस्यानाद्यस्तद्रूपः अथ तेषां देवानां परिवारान् शुषिवाद्या द्वादश स्थिताः महर्षि वाकुति
मत्वेविपिशेवकाशाम्यामूर्तिसर्वज्ञादिरूपास्तेच वामाघोरसद्योजातेशाख्याः शिवः शर्वस्तथैवच विद्याना
मधिपश्चैवएकवीरः प्रचण्डतः ईशानश्चाणुमाममनीश्वरे ईशानेतपवच तथैकशिवश्चैव शुषि
वाद्याद्वादशस्मृताः एषां ध्यानार्थरूपमाह सर्वे जटाभस्मकाशाः सूर्यकोटिसमप्रभाः भुवनेशुष्टवि
वेष्ठशालाकारेषु संस्थिताः मूर्तीश्वराणां त्वविचिन्त्य दृश्यविद्याशुचितम वरूपामितिकृत्वेहतान्नोक्तं
मथ अतऊर्ध्वं वीरभद्राभिमण्डलाधिपतिप्रभुः वहमभाणस्य महादेवादिमण्डलेश्वरस्याधिपतिः अ
स्यैव वामोघोरमूर्तिर्यः पूर्वे सेनादिमध्यतः उपरिवोक्तः अत एवायं प्रभुरित्युक्तः अत अत आलादि
पोतिनिष्ठतोयः सः तस्मादुज्ज्वलमनुष्याप्यतैनेवमहस्मोदते अथ अतऊर्ध्वं महादेवि महादेवाष्टकं वि
डः महादेवो महातेजा वामदेवो भवोद्भवो एकपिंगलेशानो भुवनेशः पुरःसरः अंगुष्ठमात्रस
हिताः महादेवाष्टकं शिवाः एतेच मायाजननविनिर्मुक्ताः परमेशानसमन्ताः। परमेशानस्य मम
त्वाइति। तेज्ञावतारपटलवर्त्तितश्रीत्यापारम्पर्येणानंतभट्टारकमूर्तिनापरमेश्वरेणानुगृहीताः अ
तश्च शाम्भवोपक्रकर्षतान्नमायागर्भाधिकारिणोपि मायाजननिर्मुक्ताः इत्युक्तं एतच्चापरेणाड्वपीठे
कामण्डलेश्वराः परेणानुरूपेणानुकलनत्वेन भविष्यतीति तत्रश्रीपूर्वशास्त्रे महातेजः प्रभृतयो मण्डलेशा
नसंज्ञकाः मायातत्वे स्थिता इत्युक्ताः इति प्रक्रियाभेदः उपसंहरति। वुद्धितत्वे समासेन भुवनेशानाम
योदिताः ॥ देवयोनिक्रोधतेजयोगामूर्त्ताष्टकानि पंचेतिचत्वारिंशद्योगाष्टकोपरिपरितोपंचेकादि २२८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वभुवनेतनः सशिवब्रह्मादशकमहादेवाष्टकेचेतिव्याप्तिरिवभुवनाष्टकानीतितितनायामिहसुव
नदीक्षायां सर्वाणि शोध्यानि संहिमाद्यान्तयः शोधयत्प्रकारः संपर्वेमपुटलेतिपरिणतः। अथार्ध
गुणतत्त्वेतगुणसाम्यात्मनः प्रकृतितत्त्वान्तगुणोत्कर्षात्मान्यतेविलक्षणमतएवबुद्धिवि
तिविलक्षणव्यपदेशोबीजादिवांकुरस्यैककार्यतायतेयावद्बुद्ध्यनन्तायाःकिंविशेषस्तन्म
मध्यगुणतत्त्वेप्रकृतितत्त्वादत्यन्तभिन्नव्यपदेशोनजायतेइत्याशयेनगुणतत्त्वलन्तेनतथानदर्शि
नेश्रीमालिनीविजयादावित्किंविशेषस्तावत्त्यत्रापिपतक्तनायामिवबीजाभिधानवत्गुणव्यपदे
शस्याभिवतेगुणतत्त्वेप्रकृतितत्त्वाभेदेनैवाक्षमत्तिमध्यव्यवदेतत्प्रतिपादनाशयेनइहनवित
तथाभोवनविधिप्रतिपादनेप्रकृतितत्त्वात्प्रकृतितत्त्वाद्भेदेनगुणतत्त्वेदर्शितमितितात्पर्यमविशेषवा
दः शाकलीयः यस्मिन्गुणतत्त्वे तस्मिन्नेव व्यवस्थिते गुरुपंक्तिश्रेयोदिव्यसन्ततिप्रभावातिशयया
तस्य गुणतत्त्वेविनिश्चिते महायोगीशनिकासुपविष्टमिनयं तत्र प्रथमात्प्रथमः पंक्तिरूपादिष्टाश्च
स्थिता तस्यागुणार्थमपिरुद्धरूपाः तेषांनामानिकथ्यतेयथावदनुपूर्वशः तेषामितिपंक्ति
स्थानांगुरूणां शिवः प्रभुर्वामदेवश्च रुद्रश्चैव प्रतापवान् प्रकृद्यश्चाग्निमाभीमः कपालः पिंगल
स्तथा महेशःदिनकश्चैव प्रतोदः सेनएवच कलेवरश्चविखानस्तथाचैवकटंकटः श्रुतुहर्ताच
नारीशः श्वेतरूपस्तदेवच [illegible] विरूपाक्षस्तथा ज्येष्ठोविशाम
रायणस्तथा गंडाद्दनोयमीमालीगाहनेशाश्वपीडनः प्रथमापंक्तिरुद्दिष्टाकृष्णेदीविशतास्तता
प्रथ रजसंख्यापरिष्ठाश्च द्वितीयापंक्तिरुच्यते श्रुत्कोवमः सदा संश्वलोकाख्यः सर्पएवच महाय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त॰ से॰
टी॰ ट॰
२२५
229

कपारस्थगृह्णैश्चैव भिविश्वरः गोतमश्चैव योगेशो हरिपिनाकृन्मस्तथापरः ऋषभश्चैव गोकर्णो देवश्चै-
वमेश्वरः गुहेशानः शिखिडीवज्रटीमालीनस्थोग्रकः। भृगुनशिखिनस्थाशूलीस्नगातिश्चैव पा-
लनः अट्टहासो हावकश्च लांगलिश्चैतिरंडिकः भावनश्च नस्थाभक्षोलकुलीशस्तथापरः त्रिशङ्कु-
श्चः समाख्यातो हितीयापक्तिकल्पमा श्रय मन्तस्यश्चैवापरिशानत्वनीयापक्तिकिस्पते देवोस्तरोरखी
वाक्सीति श्रुतिश्चैवस्थाण्डकः सद्योजातस्तथावर्दोषणाश्वपश्चतत्पानननः वक्रपाणिश्च कुमीश्वल
धनारीशश्चैव कपालीशश्चैव वत्सषट्कारस्तथैव च वैषट्कारस्तथा साहा संवर्तकश्च भस्म-
शः कामनाशनश्चैव सद्यामावादिकीर्तितः एकविंशतिरुद्रास्तु पंक्तिरेषानलीयका। एवमेतस्य
शान्तिगुरुवोमोहरथराणुशानन्तमायाणाभिकुतानाङ्गविनज्ञानभृतः पारमेश्वरास्तेषा तथाके
विलक्षलानियोजितास्तत्र क्रीडन्ति नंदाह ज्ञानयोगाव लोपताः क्रीडन्तेरोगाकाल्लमा उत्तमपदेन तु
गातलावस्थितनलेपितेषांतेडपरन्तलमिमार श्रुतपवन्तक्रीडन्तिना स्थितस्वस्तुगाव्हृद्दायनः समा-
रपाशानिर्मुक्ताः मलकर्ममायीसुहीनाजीवन्मुक्ताऽञ्जसयः किंवमहामोहस्याव्यातिरूपामायातदिगु-
क्ताः अतएवस्तु हारडुहविधोदयाद्दैन विभेत्राग्रवः सर्वेस्वज्ञानयोगसिद्धत्वमेषामतोगुणानन्तास्यद-
हमोहत्वात्यपात नूलहृदयेनन्तःयितयोनिनतद्वमेदेव केवलमेषानावद्धो मालिष्ठमतनाशयेतनाव
स्वरशापकानापरमेश्वरयोगावशावस्थानमेतेश्रुणो। गनाकारानिहिंसानिमवैषाप्रवनानितद्ध वे
वीरभद्रनिकेतनस्थभद्रकालालयस्तथा। दंपोदशाभितितिग्रेश्वनधनोदेश्वरनामकादेशभद्रकालीवीरभद्रश्च व
नाम्यामदक्षयोरशोभकलियस्तनरम्यश्चप्रवैनरुपशोमितमिस्मकेनञ्चायाम्याः दिश्ववनानिवीरभद्रश्चवैवाधर्गनानाथ्यडु

वर्त्तिनोष्ठमा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वेष्टमाणा रुद्रभुवनान्यभूनि गुणाननन्तान् सूक्ष्मान् संकलितान् मद्रान् संकलयितुमाह । बुद्धेः प्रकृतिपर्यन्ते
ये रुद्रास्तान्निबोध मे बुद्धेरिति बुद्धेः पूर्वं ये सकलयितुं भवाशीत्यलाशिवा यत्किमवधयो नीत्यास्य
कृतिपर्यन्ते यत्र सप्रकृतिपर्यन्तो गुणाननन्तेन मनद्ववधीनीमय्यैः तान् कथं भुवन सकलन्याम सकलय
ति शतरुद्रं सप्तमकं च भुवनानां वदनेन तत्र जलावरणोशशस्त्राः गुह्यमात्रस्य सहस्राष्टकैः श्रियः साल
यागुह्याष्टकस्य लिङ्गत्रयाद्दश भुवनानि ७ ततः शिवाग्रतिगुह्याष्टकस्य वाधीशस्य गुह्यातिगुह्या
ष्टकस्य श्राकाशस्येशस्य । पवित्राष्टकस्य न ततः शर्वादिमूर्तीशादिकादिपिन्नानि तन्मात्रे
स्थे सोमवेदवेद्ड्लास्य स्थानतोद्भिकल्पाश्रकाशशिवसोमसूर्यपीठलानि पूर्व ततोऽहंकारस्येश
स्य ततः स्थाणवष्टकस्य ह ८ वितीर्यते तेनावधिः भुवनानि ९२ बुद्धावपि ह एवं तीन्याद्याधिपु
णातत्वे तत्वशाति मित्यन्तस्त्वतत्व पससपि किं भवेति किं सात्रैव श्रेतभूतास्थितास्थान्ययते नो काव
णनेन विपर्ययाशक्ति तुष्टिसिद्ध्याभुवन ... यापवह ततेत्रे पुरुद्राः कास्तत्रैवातधृतत्वात्स्य गिरः
नोक्ताः स्रष्टा गुणानां सुपरिष्ठानत्प्रधाने परिकीर्तिते प्रधीयते तत्र गुणातां विश्वमिति प्रधाने त
त्रयं संस्थिता रुद्राः तान् कथयामि समासतः क्रोधेश्वरश्च संवर्तो ज्योतिः पिङ्गल ... सूक्ष्म पवीत
केकवीरे वबालेच सहितेश्वराः विविच सहितान्प्रणवे तेप्रधाने तत्वराता रेश्वराः ३ स्पर्थः तपते तत्वे
तेप्राकृते रुद्रा महावीर्याः प्रकीर्तिताः इत्यतिक्रमार्थः स्थः प्रधानतत्वस्य किं स्वरूपमित्याह गु
णानां याप राकाष्ठानत्प्रधानमिहोच्यते पराकाष्ठा अविभागावस्था यस्य अतः प्रकृतत्वे भुवना
नि निबोध मे अतः शतिमकृतेऽर्धं परमेशास्त्ररूपगोपना वशाद्यन्त्मरूचित चिदामासपंचकपनत्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नमस्केकोवाशास्त्रयानिमुक्तानितचिन्ताबाध्यायाणितस्यानिर्दिकाप्तानातवलावन अस्याचमलिना
सखे· ''''हृष्टिः सार्थनावया । अनावाचलस्नेत्राचक्रमावीवननःपरे नवमाख्यमिकोचेवलष्टयोनवकीर्ति
टी·द· ताः तथा नारोचेवस्मृनारोचनारुपतीअमोचिका अमुदिताभ्रोदमानाचरस्यकोचपानतया सयय्र
२३· मुदिकाचेवमित्युष्टकमुदाहृतं मायेशास्त्रैलक्ष्मिनवकं सिद्धपूर्कचयत्नत्वयमेश्वेगुद्दियंमितयोगा
गोतेतदिरमङ्गाचितविल्वमावस्याकलादिकाशाकाविवेकिनः प्रकृषस्माभोक्कवरकेनलष्टमि
230 द्धिमात्रस्वमावग्रभोकारि वृद्धाद्विशेषात्पितस्यभोगास्यकथविदपिनमंसवादिमान्यादेवदेनप्रति
विविनमतिर्यानानुभवलक्षणभोगोणपपिहृत्यासंभवत्यतः सर्वोपभोगाउमकृपशलिपास्माण्वि
काभोकाविमनिचलितअनितेवेवतलपादिप्रत्ययमस्त्राचोऽभकारस्यवमुक्ततत्र ग्राप्यात्मिकास्वतत्स्व :
मस्तरपादनेकालभावाख्याः येवांतिषयोपरमनेनेतरत्वामस्तयविपिचनेतिनिलयाक्रस्तशाश्चो ।
पयनेडः वेविवानतत्रयसम्नस्यामिः दानेमिद्धयाष्टाविति यः सर्वोग्रनन्वेननवृत्यायः सतायमतुः
रश्मारेयणदयथीः सिद्धिरीतिगुरुभिर्लेतिताष्टव्यः सिद्धयश्चामाः तामामस्वादिकात्ताराया
दिवतापततामसस्यभुवनेषुच्छिनाउहानित्वपिताःकिंवपारमशामितयोगाक्रमसाध्येयदणिमाद्यष्ट
रुपमैश्वर्यतदप्यततामदेवताष्टकायपिष्टितमत्रैवप्रस्ततेषोकतीमाधाराथारकतयास्पितमित्याह । अ
णिमालघिमाचैवमहिमाप्राप्तिरेवच प्राकाम्यंवतशेशितंवशित्वंचपडुदाहृते यत्रकामावसायित्व
मणिमामहत्त्वंस्मृतं अणिमाशरीरस्याणुत्वताकरणेसामर्थ्यं लघिमास्थूलवस्त्राख्वोत्पादनशा
क्तिर्लघिमामहिमामहत्त्वोत्पादनशक्तिःप्राप्तिःसंकल्पमात्रात्नभेदेशावाप्तिःप्राकाम्यमेकस्यवपगाप २३·

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ज्ञानाख्या रीत्यकराणीशक्तिनारीशाल्लमेश्वर्येवशित्वं भूतवशीकारः यत्रकामावसायित्वं संक
ल्पमात्राद्देशकालस्वभावव्यवहितत्वस्त्वनिश्चयः भोगप्राप्तिमानलुण्ठनत्रयभोक्तृत्वादि सिद्धि
नेगुणाख्याया यत्प्रगाढत्वेवेदरः अनेनार्थगुणाशिष्याभ्यामुक्तिरयमनः स्मृतः अनन्तशतिशक्ता
णिमाहृदयकारुर्धंतत्र मनत्कुमारपूरणाकृत्स्नःकपिलःकाश्यपश्च सनत्कौमारगौतमवृसि
ष्ठशाकलस्तथा कश्यपो नामकेतुस्तलायवोभौतिकस्तथा शाकल्यस्तुसमाख्यातः उद्दाम
परमस्तृषिः वाल्मीकिश्चगुरुश्च प्रसूःसपराशरगालवः पिप्पलादश्च सोमिश्चाहूह्यकदूसवा
हिनः द्वाविंशति गुरवः प्रथमापंक्तिरिष्यते एतेषु एवेदरत्याख्यानामेव पूर्ववत् मदशास्त्र
विनोपमाहिकमरहृचेत नमागावामान्मकेवेदंति एतेच द्वात्रिंशति गुरवः एव एतद्धृतिसंज्ञाःम
त्स्यर्शीप्रदायांयक्रांशिष्यदूपवर्षीन्द्रनिपादर्यितमाह जन्हूस्वन्तृणा विदश्चगुनिसाकेस्तथैवच
ध्यानाख्योयोयथादीर्घेश्वहोतजागरपश्च अगस्त्यश्च भौमश्च उपाध्यायश्चकीर्तिताः शक्रा
भ्यंवागिरारामोजमदग्निस्तथाधराः स्थूलवासिवालखिल्याप नुश्चतिप्रकीर्तिता वस्त्राच्चयाव
गुहश्च शिवव्यास्तथाततः वस्तुनामहितोभौमश्चमेला द्वावच्य गुणामहितो गिरारश्चमनाव।
पिठो रामो जमदग्निस्तनपक एवउपाध्यायश्चैतनामाश्चस्तेउपाध्यायश्चेतिस्तमहदसमाणाव
त्यातावनेकादिन्यः। जन्हादिवाकपर्यन्त द्वितीयापंक्तिरिष्यते अथसनत्समस्पर्शीवत्मामपिश्वा
वाह हरोपणेश्वरेनारश्चअमरेशाश्च तथैवच कृत्तिपिंगशाकटश्चइंद्रजिह्वपकशिवः यमःके
रश्च विख्यातो गायत्र्युमापतिः भूतेश्वरःकपालीशःशंकरश्च तथैवच अर्धनारीश्वरश्चैव

+ वाग्गुरोर्भद्रकः गालवाचलगुरो वेदे सप्तर्षिमंडलानां ४

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

म.खं.
टी.द.
२३१
231

पिंगलश्च तथापरः महाकालश्च संवर्तो मंडलीत्येकवीरकः नयाचाम्यश्च विख्यातो भाव
भूतेश्वरोऽभवः क्रमात्पिंगाशरूपकमेवबहुरूपकशिवः श्रीमहेशस्तथैकपदस्तथाऽन्यस्त्रिवि
शेषणात्क्रूरोविख्यात इति क्रूरतयाऽभिहस्त्वर्थः उन्मत्तभैरवविशेषणं गंगाधर इति कपाली
शस्यविशेषणं भूतेश्वर इति अन्यो विख्यात इति विख्यातनामान्य इत्यर्थः तदिदं जङ्घादिवा
पर्यन्ताक्रमेषु पंचविंशतिः तलीयाष्टक्रिनिश्रोऽस्त्यर्थः इह गुरुवाचो युक्तिमक्रमवन्नरूपयः
शिष्य एव शुक्लतोयामादिश्च कर्षादिमां भूमिमामा इत्यादिशान्तिश्च मयक्रिगाता इवनततीयप
क्रिगता अपि गुरु एव यदाह हराद्यां भगवान्नाथ गुरुवो विख्याताः स्मृताः । एते च सर्वे इति स्थित्याश्र
यशेन ब्रह्मोऽदांतरवर्तीयत्त्र स्वावितसाधिकार्यमतिवाद्यितदेवपदस्माविशतीति संततस्यमुपसं
हरति । पंक्तित्रयं समाप्त्यंतेऽस्मदीयं गुरुशिष्ययोः श्रीमत्तोऽन्या गुरुशिष्यरूपसंघपंक्तित्र
यमंतदित्यर्थः अथ नाडीविद्याष्टकं देविकथयामित्वतः परं पर्यष्टकं सबहापावहसमाणा
नाऽस्त्लासामष्टकं बंधनविवर्धनं कथयामि तस्य इडा च चैव द्विगौरीशांतिः शांतिकरी त
था मालाच मालिनी चैव स्वाहा चैव स्वधा तथा अस्य नाड्यष्टकस्य अर्थापरिष्टा देवेशि विग्र
हाष्टकमुच्यते । विग्रहस्य सूक्ष्मशरीरस्य व्यापकमष्टमेव सप्रमाणाभिमाने देवताद्रूपं स्तन्वा
वरणप्रयोजनेकरणं तथा कार्यकार्यात्मसूक्ष्मदेहारंभितन्मात्रोव्यापकं करणमिति सूक्ष्मदे
हावस्थिता तन्मिश्रकाभिश्रायो बाह्येंद्रियदशको व्यापकं तन्नामेव देवता दशकेऽस्मावडः लक्ष
णमितिस्मावडः लोपभोगासमपादकं देवता रूपेत्ता नमाध्ये चेति ग्रन्मिश्रकेनवडीद्वियपंचकेन २३१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कर्मेन्द्रियपंचकेनलयमेषां घ्राणमात्रैर्व्यापकमात्रेत्व लिंग्यानेश्वनीतेयमदयिष्ठान्देवतारूपमिदे
वस्तुकं साधनमिमं तेः करणोव्यापके देवताश्रयामित्यर्थः कारणमिति कारणरूपस्य प्रधानतत्त्वव्या
व्यापके देवतारूपमित्यर्थः यद्यपिशाग्रस्मिकरणोनेशोमण्डलाद्युक्तिश्च सर्गकार्यकारणादीनामनुग्र-
हीकरणमुक्तं तथापि देवे हृद्देवतारूपं ज्ञानेपि सूक्ष्मरूपतयावस्थितेनैव वृद्धं यतः नात्मनस्तत्स्ययोजन-
स्पर्शयेव मानानाम् मायायां तेन त्वमेव पाशजालमरूपेणाव स्थितमिति तत्सम्यक् देहपाशानुतो
वेद्य स्थूलदेहारम्भकाननिष्ठान्देवताविशेषात्रूपानित्यर्थः तत्र यमैश्चदशयोदितः वपवार्थयमैर्मे-
वस्तुव्येवयनमाद्येदशविधं वशिमत्व। अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यमकल्कता अक्रोधोगुरुशु
श्रूषाशौचसंतोषआर्जवं एवंदशविधोधर्मोयेनात्मोयमैहृत्वरः अकल्कतास्वच्छतामनताप्री-
तिमामकारणैतेरपिकलुषमुक्तं सदेहत्वमयमुक्तेत्यकल्कतेतिश्रीम त्स्पारमेश्वरेऽप्युक्तिः
वेयमाव्येश्चयानेदेहपाशमुख्याख्यानमाह विकाराश्चगुणाख्याव्यासेपरमाभावेनसंस्थितान् प्रागुक्त
स्थूलरूपापत्तयापरमेवसत्त्वमाणरूपाणास्थितानित्यर्थः परस्य पयातुमायायाभविष्यतितान् एसोप-
मरूपवस्पर्शःशब्दस्तथैवच तन्मात्रपंचकंख्यातमिन्द्रियाणिनिबोधमे वाक्पाणिपादपायूपस्थः
कर्मसंतकं। इन्द्रियपंचकमित्यर्थः श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिह्वानासिकापंचमीस्मृता एतानि बुद्धीन्द्रि-
याणिदेवेशानतथा मनःषोडशकंस्मृतं तएते देहपाशाःसमाख्याताः किंच अतोबुद्धिगुणान्विद्धि
पुंसिसत्त्वमरूपतयापाशकत्वेनस्थितान् विद्धिविनिविष्टिनेनपारस्वरूपानत्वविदोनाशयाःस्थि-
तास्तेच। यमोसानेवैराग्यमैश्वर्यंचतथापरं अधर्मश्चतथाज्ञानमवैराग्यमनीषिता प्रागुक्तंबाहि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्तो.
टी.द्.
२३२
232

मात्सर्यमीदृशस्तोत्रपर्मेश्वराष्टकमेतदष्टं किंच अहंकारोऽपि विविधं प्रबलत्वमनुपूर्वशः वैकारिकं तै
जसं च भूतादि च यथाक्रमं राजसं सात्त्विकं तामसं चेत्यर्थः एतेनापि निरस्तावर्थ बहिष्करणानि करः
णानि निःस्वत्वमनुपगतयाश्रुत्कलिताविष्कारानि बुधकानुपूर्व्यानुक्रान्तिपञ्चाकेवासन्त्रभुख शीदिक्ष्रोत्र
वरीवक्षाणि च नयनानि श्रतिपादितानि तदनुसारेण वेदेहपरत्वपातनोऽस्मत्पक्रमपएवाप्तिः हन्तावेव
ीवक्रन्नातरके शके देवतारूपमभिव्यात्तिशान्तिलोमप्रक्रमेणोदीतावविपिष्टपक्रान्तमेव स्मारयति
दीप्ताकालयथाश्रुद्धिरत्नथावेवनिवोपमे एषांपुरन्तवगुणानां तेजसा मायदेहकाय्याशानामित्यर्थः
यथायेन क्रमेणेत्यर्थः तमेव क्रममाह तमोरजःसत्त्वात्मनि शोधयेदनुपूर्वशः एतस्य प्रलतामपर
सर्वान्याशान्यतिलोमेन शोधयेदित्यर्थः किंच शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः विषया
स्तन्मात्राख्याताः शोधनीयाः प्रयत्नतः विशोषणाग्नियतोनितविषयाभाकविशुमिमत्स्वमनुपगतयाभो
ग्यात्मानः स्थिताः न तु पूर्वोक्ततन्मात्रात्मनः इत्यर्थः प्रयत्नतः शोधनीया रत्नकेर पमाशयः तमोति
भ्रुवनादिदीतावत्सु स्नानेन विभावयद्भिरक्तनीयान्तभावमेषां चिन्तनीयाः अपि तत्पृथक् पृथगे
तेसर्वप्रवात्रवितनवा या भुवनदीवायाशोध्यापवमन्यत्र किंच कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहः पैशुन्य
मेव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखैस्तत्वानैश्चवच विषादश्च भयं चैव मदो हर्षणमेव च रजःशाप
श्वदेविश्चक्रपिताब्दतद्रोहिता मायामात्सर्यमश्च सपश्चरोरस्वानजना॥ तस्मात्स्पृहाक्रुपितान्तमत
द्रोहितामावःक्रुपिताभ्यन्तेद्रोहिताक्रोधः पूर्वापरविमर्शशून्यः सप्रकर्षः क्रोधः मदोदर्पः मात्सर्य
धर्मःपरगुणमहिमसुतान्वाशुभावः एते च श्रीमतंगपरमेश्वरे विततव्याख्यानाः तत्र मया विशे
२३२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तिसंख्याणां शाः । आगन्तुकाश्च बोद्धव्याः । अणुकेभ्यः सहस्रंभोगेष्वाणांशेलितु शीलाः देहपाश्वत्र
कालमतंपवंशृंगलंयान्तेमामभिव्यक्तिमायालीन्यागन्तुकाः । एतच्च सहस्राश्च वैनापादयः । अन्यः
स्थूल आगन्तुकोणां शोधनीयः प्रयत्नतः स्वमूर्धगः एवमुक्तमस्यैकिंच । राजन्याशांशोमायुमे तेच
देवतेदिमहाकालेगणेशाहूपमत्त्या शृंगीवेशीश्वरश्चैव कीर्तिकीयाश्यमः स्मृतः । एते परिहृत्य
याल्मकपारमेश्वरेस्वरूपमन्मानमाहृत्वावाशणाशाडश्पते पडक्रममस्यश्रुकाश्रीतेश्चालोकेयु·
क्तिं विम्परमाहतमवित्वान्तेप्रशुद्धयात् पराशिवाडक्रूपादव्यतन्यामडश्पते नेदेवषुत्वमादन
हणीपिपरमेश्वरे नत्वस्वरूपापरित्वानेविचेहिरुकषानश्तिकिंच एतेनत्रिन्नतः सूत्रमः श्रीकण्ठ
श्रीशिवान्तमः । शिवंडौवेकेनेच्छपकरुद्रालया ... विषयात्मकाभ्यांशान्दोबाकालेविश्रा
पयन्त श्च्युप्रुतिशिवः कर्ता प्रोक्तोलोकमितेपशुरित्यात्मायानरोक्तेनाम्यायश्रुद्धाधकारणेचि
न्त्वादिपरिहृतोयोनेनमहाकम्मस्यशक्तावाकनेमस्मशुद्धाधयमलेफलमीतिनयहक्रूप·
णावस्थितःइतिभविष्यतिनेदेवमध्येनवकेमित्थूहकमणिमायप्रकेपंक्तिश्चयतिविशाद्धाविशा·
तिपंचपंचविशतिश्च तिसप्तविशतिगुहरिप्याःनागाष्टकेविग्रहाष्टकश्रहिमादयोदशषोडशविका
राश्चेष्टौगुहियमोमिविषादकाराःशब्दादिविषयापंचकेश्वहिमादिविषयपंचकादाचकादावत्वारि
शत्सहस्रादेहपाशाःकामादयोस्मृतेवताशःसप्तविंशतिरागान्तकाःपाशाश्चेष्टौगणेशाश्चेष्टौविषय
शाःपाशाइतिचिन्तवत्नापिकेमतमतपाशाभुवनानाश्चस्वतेशोधनीयमुक्तेकिंच उक्तावक्तावये·
वाप्रत्व्यमतेनेकुलतणाः षोडशोयत्वशाप्यामतनेशोपपतशुमालात ॥ चिन्तवस्यापिकशानसंख्याइ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·छं·
टी·द्·
२३३
233

रूपाशा उक्ता ये वामेश्वरि तिस्रस्ता शक्तयो कान्मादस्तयो निर्दिष्टा त्सादयश्चैरुत्तो कालग्रस्यतेऽत्रः अवस्तादि पुरुकस्व
वामेशसर्वेषां उद्भवत्वेत्वेन ध्यायमौयापवसति तत्त्वतः पाशाम्यः डिगालोद्भवपत्ते प्रयाताः शंकाले कालसंकराप
स्याय नात्मनाहिम्म यामिलतं भोग्यपलक्षणार्थयमणिगलोमायात्रमालागतेभेतत ॥ अयोर्धं नियति
नेयातस्युहृत्तानिवोधमे नानाद वामदेवस्तथाशर्वस्तथाचैव भवोद्भवो वज्रदेहः प्रभुश्चैव धाताच
क्रमविक्रमौ। सुप्रभेदश्च दशमः तपते नियत्यां सकुराः स्मृताः दश्चादिकमवस्थितास्तथ्यः एत
त्रियतितत्त्वनियमितः पुरुषोऽबुद्धिः अमान्यभूमिकोयस्त्वहंकारस्ययः प्रोतोरुद्रः समवस्थितः इति
प्रतिपादयितुमाह यत्र हृदि स्थितं पद्मं मात्मानं व्यवस्थितः सात्त्वकात्महमिदं देहं यग्रम्याप्यति
इति तथाप्यस्य परं स्थानं हृत्पंकजसमपृक्तकमिति स्थितमाह तत्पद्ममात्मनो विश्रान्तिपदं अत एवा
हंस्याधापद्मासनस्यभावतया..... सुक्रमेणातत्त्वद्विषयावभासनादिसिद्धिं करोति तत्पद्मम्
नियतिदलमहंकारकेसरं बुद्धिकर्णिकम ॥ नियतिवशात्तानि मनोबुद्धिकर्मोद्विविष
यरूपाणि दलानि संचारपदानि यस्येति व्याख्येयं तत्तु नियतेरेव दलानि यस्येति नियते
रहंकारकेसरायोग्यामप्रभावात् अहंकार एव रंजकत्वात्केसराणि यत्र बुद्धिस्तु एव सा
यपर्यन्तविषयभोगसाधकतत्त्वात् उपविवर्तिकर्णिकारूपाग्रं वास्यात्मनः प्रधानाशयस्याप्तत्रे गुणा
त्रयविमर्शितमिति पूर्वोक्तस्वरूपमस्तेनैवमयाबुद्धिप्रमातृत्वायोगात् एतच्च नियतिनियमितत्वं
कालकलितमेव घटते ननु कालोऽनन्तस्वभावस्यात्तो यदेतत्कालनाकारणानत्र कालतत्त्वे शिवास्त
या शोध्यत्वेनेति शेषः ॥ मानं कथयामि समासतः श्रुष्टानुष्टुः प्रवदयशोनानुमानः शिवसमशीर्षं सवयंव्याख्यास्यामि २३३

स्नाद

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ईशानेन शिवास्तेषां कालतत्त्ववशानेने अनन्ताद्यं षोडशाद्य इति द्विर्रातत्र हेमाभाः शंकराः श्रीकण्ठाः वि
वाः स्फटिकसंनिभाः श्रीकण्ठाः नियतिस्थाः शिवास्तु कालस्थाः किंच । एकैकस्य विनिर्दिष्टा पी
वा योगशाखिनि कोटिशो कानयान्यानि सहस्राणि तथोडशा नेषांच कूर्माकाराणि सर्वेषां श्रोक्ता
त्रिभुवनानित्व अथ अथोर्ध्वं हरिहरौ रागतत्त्वे निबोध मे कालस्य कलने वेयसे वे यविनानु
ज्यते बोधरूपस्य रूपस इति किंचित मेरुत्वादिनि वेघसा सामान्याभिलाषात्मकाल एव त्वादि विषय बुद्धि
यमेस्थलरागविलक्षणे नयारागतत्त्वे नावस्थाप्यमयमुपरक्तः अनः श्रीर्जक रागतत्त्वे हरिहरौ श्रीमौ
भुवने श्रीमत्स्मानष्याह सहस्रसप्रसहस्र सहस्रसंत्रपोद्धपवर्धनः मनोन्मनो महाधीरः । एतत्पूर्वाभ्या
महाशोभेण वीरा तापार्थिकीर्तिताः यथा नियति कालगताः रुद्राः शंकराः शिवाः श्रीकण्ठास्तैषत ने वी
रेशानेशवेने । इष्यारिहारत्वाच्चैव मुक्ताः किंचाघ्यानषि ॥ रागतत्त्वश्च स्वामि येन्य रुद्रा भावस्थिताः
तानि मेषः कल्याणः पिंगलो बभ्रुर्वीरश्च प्रभवस्तथा मेधातिथिस्तंडकस्तु दारुकः शास्त्रकारि
णः । शास्त्रकारिण इति शास्त्रकारिणां पूर्वकस्य वनुहन्नादरुद्धवचने कृतमन्तः एवगुरवः इति प्रद
शनाययदाह पूर्वशिष्यास्तथाचार्या दशैते संव्यवस्थिताः आद्याः शिष्याश्च आचार्याः सामान्य
वेद्याभिष्वंगात्मकरागतत्त्ववेद्याः प्रकाशेनापपघनेन तत्प्रकाशनाय किंचित्तत्त्वं प्रद्विद्यातत्त्वम
स्य सवेद्यमित्याह । विद्यातत्त्वमतश्चोर्ध्वं तस्मिन्नेव भुवनं शृणु भुवनमिति भुवनानीत्यर्थः तानि त
द्दीशद्वारेण प्रतिपादयति । वामा ज्येष्ठा रौद्री कालो विकरणस्तथा बलविकरणश्चैव बलप्रम
थनस्तथा । सर्वभूतदमनस्तु तथा चैव मनोन्मनः । विकरणयति कलविकरणाः केचैनेवामादयः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्वं.
टी.द.
२३४
234

श्रीलिंगपावनेदृश्यते किंचिन्नानारूपाविद्यासैवेयो पिनाकली ग्रुपमद्यन इति मायया निरूढहितपूर्णे
ज्ञानक्रियास्फुरत्तास्य किंचिन्कर्तृत्वोन्मीलनेन कालतत्वमिति तत्वम् । कालतत्वे महादेव इमस
देवश्वयेस्थिते महादेवो महाते जाम द्रव्योति प्रलयाद्वान् महदेको हीपलवेतो देवत्र्यसर्दोदश्श्रेयश
नायवानित्याभिदीप्तिमुदितं कलाततेमपमासोनामसमसेनवतान्ते समपूर्णेनेच्छाकस्य मायाशायाय ।
देमपुत्रवामदेवमवाङ्मवेकपिंगेतलभुवनेशोग्रहमात्रयोः मतिपते हृष्टेशमालेसमाः सर्वेद्र ।
द्दितन्यग्रपरतूपेणाकाश्द्दत्यपदत्पेणानन्त्रवेद्रयापवशायामादुक्तातदेवनिपातिकालरागवि ।
द्याकलाख्येयवेतत्तत्पंचकं तन्मयत्वात्मकमोवनमभिवेणाश्रयतयाबहिः मायायामेव तत्तत्त्वश
तिरूपमेतत्त्रात्मकमेवतत्पंचकं केशवेर्नाहूताख्यंभित्रमित्रसेवाद्भुतप्रतः कलाणदिवत्त प
तत्रतोद्दलसाकेंकामिवत्प्रसः परमावरणाप्रकृत्यादितन्मात्रातत्सूक्ष्मशरीरारंभकं तत्पवत्
स्तत्त्वभूतपंचकं तत्स्थूलशरीरारंभकं किंगाककवाद्यलेपवेति सर्वमेतत्प्रातिलोम्येनेशो
भुवनविभागेन शोधनीयेशाकनामानः सर्वएव एतेरुद्रा महादेवित्रिनेत्रा भूषमाला । श्रसामा
न्येनमहत्त्वस्थणामभितोनानालकृताः यथावत्प्रकाशितारानमाख्यातेस्तापि । रुद्रकोटिमहस्रैस्तत्र म
मतानेवविताविलाः । शुद्धस्फटिकसंकाशाः सर्वएवतु योगस्थर्यबलान्विताः विशेषमेषामाह ॥
रागरक्तास्तु विज्ञेया ज्ञानयोगबलोत्कटाः क्षत्राकारास्तु तेषां वै रुद्रा रक्तविचित्रिताः । एतेषां
तत्कूर्माकारौ कृताः रागतेमेतत् एतेषाम् उपरिष्टात्तु देवेश माया नाम व्यवस्थिता कथयामि समासतः या ।
पवैयाप्यपोधाने वेश्वरूपाणां संस्थिता । यायानिमात्रस्याकलादिदितिस्यंते सर्वमितिश्रुतत्पानवमे २३५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

देनात्रव्याप्यव्यापकभवोपिलमेदेनमाशयेकृतदाह नत्रकृद्रामहाभागाद्यद्देशेवमहाबलाः ॥
प्रधानभूताः स्थितामहाबलाइतिएवम्प्रशान्तानेनिनाडुष्टविहारः नानेनान्युर्ययविभागदर्शयति ।
हरेश्वेवप्रमाण्यव्रतयाहविरूपः प्रभुः इशानश्चदेवशिरिकुलोगाप्रतिमया अथ पुटन्तविते
यामायतनेत्वेवगणने । एवामित्यर्थः तेमेशाश्वाद्याणः स्वाशीर्विविध्मानस्तथैवच विविधशाश्वशिवैश्च
श्रनेनरष्टतपते ऊर्ध्वमायापुटस्यानरुद्राणेनप्रकीर्तिताः एषामध्येतुभगवाननेतेशानगात्य ।
तिः श्रीमतेगशाप्रोहेपि पुनर्मध्यपुटेप्यिक्तासोवित्रहशानः स्थितः परमकुंजेयस्तपक्रमप्यत्रशर्वीभव
श्चैवइयाभीमश्चवीर्यवान् भस्मानकोडुर्मभिश्च श्रीकन्मस्यमहाबलइतिग्रन्थनाष्टकस्तके श्रीएवं ।
शास्त्रेतुमहादेवाद्यष्टमात्रमंडलेत्रगणकमेवमायायाशुद्धरतितत्रप्रक्रियाभेदः एवचानेन ।
नाथः तदुत्वभावप्यितानस्त्वेच्छयाकृतप्रभुः यस्यस्वकर्मपरिपाकायाहष्टजरः स्थावरायात्मक ।
नेचितनंनस्यभावयित्वाविचार्येच्छयापरमेशेच्छाधिष्ठितस्वेच्छामात्रेणानन्तकर्मकारवन्महका
योयपेत्युकृतेयन्नामाशुभरियस्याधनिप्रभुशीलः किंचायं सर्वज्ञः सर्वकर्तावनिग्रहानुग्रहरतः क
लादिलितत्वेनसर्वज्ञानानिचकरोतिचतत्रैवायानशक्तिपातानामितरेषांचानुग्रहनिग्रहमेवकरोतिनतदि
त्य। प्रथमेनतुभेदेनरुद्रा सद्दशाकीर्तिताः इहअतः परंभवेन्माया सर्वजन्तुविमोहिनीतिवदन्माया
दष्टात्वोत्वान्यरमेश्वरीशक्तिर्मायामात्रतत्वरूपतयाग्रंथिरूपतयाचद्विधा म्रुभितानत्रतत्वरूपतया।
मायातत्वकादिधाव्याप्यास्थितासर्वेचराचरमितितयाव्याप्यवेयानयोधानवाप्यरूपेणमस्थितेनेति
योक्तानस्याऊर्ध्वायारष्टानाकाकाइरूपत्वमस्तितत्रपुटद्वयेमायायाः प्रथमेनतत्वात्मनाभेदेन ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

द्वादशरुद्राः प्रवर्तिना विभागेनावस्थिता उक्तायस्तु स्थानिस्वरूपोयं तत्र भेदः भिन्नकालादिविनेत
स्व. छं. नेमं नतिस्थितो भेदः स्थानिरूपः शमोकिंचिद्रुक्तेनेन वा स्वीय इतीद्यथा तत्त्वमूलः स्वभावो
टी. द. समस्त नम मम द्वारं मत्तमोनुपपत्तेरोर्ध्वमध्यायामग्रयिभेदेनतत्त्वाल श्रेयिक्षेत्रान रूपेणादियावस्थिति।
२२५ यथा तत्प्रोक्तं प्रथकदनमर्धवामितरको विनिर्दिशेन मध्याने भेदविज्ञानीयानुगणास्तेनेत्र्यवस्थिता
235 इतितत्रात्र भेदेष्वथात्मानिरूपेण रुद्राणां विभागेनस्थितिमाह तस्मिन्स्थितेयया रुद्रा मायान्तेव्यवस्थि
ताः तथाहं कुर्यादिष्वामिभेदत्रयविभागशः। अस्मिन्नितिप्रोक्ते कलादितत्त्वमध्यानः संतानस्थाने दे
नोश्रेयात्मनिमायीयेरुपयमायापद्यायानेनाधायद्यायेनक्रमेणास्थितास्तथा भेदत्रयविभागशोम
इतिमन्वादिग्रन्थभेदेनवर्णयिष्यामितत्र॥ गोपतिश्चततोदेविश्रयोश्रेयव्यवस्थितः। ततइतिक
लानन्तप्रतिपादितामहादेवाधिरुद्भुवनोर्ध्वमायीयोयोग्रेयिस्तुतप्राप्युक्तएव गोपतिः परहपेण
स्थितस्तथा। ऊर्ध्वमस्थितोविश्वाधिकलः देव एवच ब्रह्मणोधिपतिश्चैवस्थावश्चानिस्सपंचमः
ऊर्ध्वइतिऊर्ध्वग्रयाविनायः मइतिप्रागुक्तएवापरेणरूपेणाद्येयाधिस्थायिकोरुद्रः स्थितोनुत्व
इत्यर्थः किंच अतऊर्ध्वमनन्तस्त अधः इत्यथाग्रेयऊर्ध्वेपाग्रयिमत्त्वानतः स्थितइत्यर्थः एतत्स्थग्रयि।
नतात्मनयाहिहमायायाश्रीशिवतनोमायाविलासिद्रमुक्तेपरतस्तुगुहाजरयाधोनिः उक्तमुपायेष्व।
स्याः पतिशक्तेतामम तु विधीयमानेषु योनिविवरेषु नानाकामममरुद्र भागमस्तेत्यादिग्रन्थेन गु
हाभिर्द्दर्शितमित्येवव्याख्यानक्रमेणमायाचक्रीभूर्लोकेनव्याख्यानेयथापरमेश्वरेलक्षेशायता।
नेभेदेनप्रकाशितवानितिश्रीलकुलसंच्छादप्रदर्शितस्थित्याहिस्कंदेपारमेश्वरज्ञानमितिद्विधा २२५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मायया भुवने शान्विमायाः इह दर्शितमिति निरुक्तमस्मुक्तं वेति सर्वेन मेनानेति यथा यमनेन मद्धा
रकाश्रयो मध्यमो ग्रंथिकः । पाशाश्चैव त्रसंस्थिताः नैव दृष्टे वेकस्थिता इति वेशाहृपवाथोद्भव
मेव गुरूपनत्वेन निरूपणावसमेग्रस्तावत्समस्तं नावि वेसादिनानत्वहि मिथ्यावैषेश पाशानां यथा पाशाउ
त्रास्त इह परत्वेपणावस्थिता इत्यर्थः । मायादि सर्वेषां पाशानां मूर्त्तत्वमिति मूलस्य नेन श्रुक्तं वेति च
देवतान्माभिः सूक्ष्मत्वे पर्वा मया नत्वापि पिहिता अणवो वृद्धयतद्वाद्दितत्वे तत्त्वहि मिथ्या दृयः केचित्पाशाः
स्थूलत्वपास्थिता सह शानि भवस्थान मित्युक्त मायायां किंच अतच्छकलमेव वा । यत्तु वेषा शमथ्येगुरु
शिष्यात्मकं पक्तिं चयेणा स्विफलमुक्तं नान्ति हृपाशानां गुर्वोस्थितं किंवाच । योनिर्वागीश्वरी वेव य
स्याजातो न जायते । वाचैव विश्वभुवनानि जनन्तः इति स्थिता यो निर्विश्वकारणं वागीश्वर्या इत्यस्यां
रूपणास्थिता परेणा शुद्धविद्यायां प्रतिपादयिषमाणत्वादपरेणासा रवतभुवने पोक्तत्वाच । सर्वेह
स्थूलसूक्ष्मपररूपतया त्रिविभक्तं पुनरेवं शाक्तात्मकं नवतत्त्वतया वस्थितमेकादशैवस्पतिकीर्त्तः
श्रीवागीश्वर्या इह चयत्याशाद्रिं सीनि स्थिता ''' परेरूपया जातो मात्र सत्त्रितिसंपादितगर्भाद्रा
नाद ''''' णात्वत्रः नवतत्त्वत्वनयोगानितनमल्कर्मकलापभोगायनानायोनि भेदेन सप्तेनज्ञा
यतइति पाशस्त्रद्वयोजनिकायाश्च संपन्नत्वात्त्व शिवेकाश्रमस्यामुपपत इत्यर्थः किंवात्र मायाया ॥ ओ
काराम्माथ्ययात्ताराइ मनेश्चाकत्वतः पुरे ध्यानेऽमस्मैसमेवाङ्कः । ओंकाराभिधा माध्यात्पवकृतद्रात्राङ्कः
श्रेत्वनत्रपिकुलेपदत्वेन संमुक्तं नेद्वौ कारसाध्यादिनामपद्धनविभक्तमिति व्याख्यातवेनः । किंच
प्रमाणानि नहर्षगः । हृदोपादयाशाघश्च माशायकत्वात्स्वमाणाशङ्काभिधेयाश्रेष्ठेत दाः प्रणावात्वेन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

इत्येवं कालरागाख्योपरि स्थिताः नानिक्रमाणाम्नु हि स्थिता इति एवं चार्थं गृह्णीमेवाङ्कृतदृष्टिः शासनतः परं द
स्व.छं. दपलवर्णा चैवमुक्तं ह्माकर्षमेवच आदर्शोवन्तेश्वे हृद्यग्रगुं मे परिकीर्तितं । एतेकवापलमानक पाशु
द.टी. पतशाश्मावनास्काः नवेवरूढ्यालयमन्ममाणागुकेतस्मानधूलानिधराकल्पकनकमलाकाति
२३९ नवर्ववस्थ अपवाच्यालिपाङ्कुशप्रयानालितिप्रमाणानि प्रोक्तं नाम अथानप्रमाणाएककुविलत्तलानिहृद
236 याघान्त्रमाणाच्छकलेश्रीशाध्यानानु मलेकृणाध्यन्यान्तरुदतानायं चमेदर्शीतालितानीरुस्थयता ।
लीनानितिपवेव । याकलमामलं वेचवृद्धिधानते अप्रकीर्तितं । पाशुपतेयत्तदत्र प्रथानर परत्वपतया ।
स्थितेपरपदेचेषामीश्वरतनुत्वं शतिवस्याति अतएव समोधनाविनिमुक्तं शुवालान्तपरिस्पदामितिव ।
लामाणास्थितेनैवपाशुपतेभ्यः शवानामहत्त्वमिलकेपप्रणावप्रमाणानिमयाहृद्वाऽकाः । एतपरिवृ
तोर्देविकटकोटिसहस्रशः नानावर्णविचित्राङ्गाना नानाभूषिताः नानानारीसहस्रैस्तु रमन्तेपरम
विभ्रमया । पतस्वेतनराग्रतस्थमवंपवकुलशादीनागुरुः किंच । त्रिनेत्राः कलिनः सर्वेजटाचन्द्राकिरीटिनः
शूलमशक्तिविभवाम्मासायानन्तापिकारिणः भुवनेषु विविधेषु पान्यकाव्यमास्थिताः ॥ एवंवृत्तदाव
थकाएतन्मध्यानिभाजएषामपिकारसमामोमहत्पुष्पतरमध्यलक्ष्यमवमायायान्तनुरूपता अप्युप
नाचानिर्णीयश्रीकिरणतनमध्यायांतमाह ॥ अतः परमेव मायासर्वजनविमोहनी सर्वोजतं जायमा
नात्संप्रमानात्मो हपतिमृतस्वरूपाख्यातिमतन्त्राणव मलभाजः करोतिपवचाभिदयमेलस्यावासव
नेतेत्याहतन्त्रापमाति: एवमवनिर्णीतेकिंचायम निवर्तपरिपंथिन्यातयाश्रमितव्यहृदयः इदंतत्र ।
मिदंनतिविमर्दनाहृदवादिनः । विवदंतेपरस्परंविकटंजल्पमानएववादिनोवादमोचपर्यवमितानात २३९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ननु ज्ञाने विमतावात्मने परिविदे: परसे: परंद्यन्यथा इत्तस्थ्यानानेषां सम्यग्येतत्परित्यज्य नयति इत
स्तुमथ मन्मथ: परमेश्वरशास्त्रागोऽतत्र इदमन्मथ: एतदेवख्यानं कि। गुरुदेवाभिशास्त्रस्य येन भक्तान
रायमा:। अमस्तु कि विचारता: शुद्धनेकोवलासिनः अमथन्येवनात्मायायामामोदे मोतलिप्सया॥
अमत्मक: पारमेशपराद्वयगामवात्मकः अमोन्दयस्मादेतच्चिदानन्दघनपारमेश्वरैकात्म्यात्मस्व
त्मवैमेवकथमिवपरिवार्यो स्यादित्याह। शिवदीनात्मिनाख्यि ज्ञानप्रोद्दत्नमाप्नुनः। शिवेन सर्वस्व-
स्वतत्त्वविदानन्दघनेनमस्कारेणाशोक्तयास्तान यस्मात्क्रियाश्रयात्वे नानाप्रकारादीनादीयते ज्ञानमन्त्रा
वइति शाद्विः गीतिन रूपमेव पाशाक्षेदकत्वादभिशिवतरयस्पष्टिमिति स्यात्ते मशाम्यात्मपरस्वरूपप्रश
मितात्वे नोन्मूलिनातानश्रतिनकदाविद्यमोहतोन्यथ: एव मायया त्तह्नये शिशाम्यात्मके विविधरूप-
स्तुकेन उतत्वात्मकमशावविश्वव्यापकाणुमत्रिमेयथात्मके विपशात्मकेन त्वान अशक्तिमारमेवत
थात्वेनापरिज्ञायमानत्वान्माहितान्यतिमायन्नुशपनतदेवमियदीश्वरप्रकाशेनगृहितन स्वस्वरूपाम
मात्रात्कर्तृरूपान्हकलादितिस्पतेस्तैतै:किंचित्कर्तृत्वाकिंचिज्ज्ञत्वाभिलाषकलनानियमनोमि-
नभोरूपापशोरभावः श्रान्तपाशाउपाशिनात्विथायकिंचिदेशात्मभोगसामान्यरूपश्रयानाशयनिह
पतियेनतत्कार्यगुणादिविन्यनस्थूलपाशपाशिना न्यानेर्योन्मनरमेवेतिनसन्मनपथापारमेम
दीतान्यामशुद्धस्यवश्येवयद्धिस्वव्यापिकापि माया प्रत्योतिरूपापिपारमेश्वरप्रकाशाभिन्नावव-
प्रकाशनश्येनस्थ्येनपाविश्वप्रकाशिकापारमेश्वरीप्रकाशाभिःसाशुद्धविद्यायते ननत्त्वाविप
ति। अथापरिमहाविद्यामवैविद्याभवाद्भवा जगत:प्रलयापत्तिविभूतिनिपिरव्याप्या इत्याकोशङ्क्य।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
द.टी.
२२१
237

णाविद्यामायोवाच्यत्वव्यवस्थितेत्सुन्नन्नादशद्विद्यावैलक्षण्यमेतोमरुतीश्रशेषवेष्टरूपत्वाद्विद्यानाम
र्वीसोविद्यारातीश्रभूनीनाद्विद्यानांमायोयणांचक्षुगलावोपलक्षितिनानानामर्वीमेत्राणगमुद्वेवोऽश्नामा
यस्याःस्थानयाश्रतपद्मेत्रात्मवाशेषायिष्ठानंनिर्मोणणादिह्वोदगणतद्विपिट्टेप्समायादितत्वतत्वमात्
भुवनादिरूपस्यजगतःशलयोत्पत्तौविभूतौचविद्यामेडलराज्ञानामडलानांविभूतयोनशक्याःप
रिमात्वातुमेत्राणाववतयात्मनामितिनिश्चित्यात्मभोगमपनोनिधिराश्रयःविश्वसृष्टिस्थितिसंहारका
रिणीत्यर्थःस्वयंतत्प्रकाशरूपतयाश्रम्यथायत्वकादशेचापिसंहारादिवस्वेतेतत्स्वकोवासायेत्तया
किंच साप्यतुपश्चाद्देवीवागीशीतिनिगद्यते परमेति मायोयाऽज्ञायाभेदप्रथात्याद्यिकायाश्यम
स्याश्रभेदप्रथात्मीलनप्रथममेमापानकल्यावागीशस्यपरपरामर्शात्मनोमहेश्वरस्येयंवागीशीति
निर्भज्यावश्येत्र तत्पद्व श्रन्नवगीतिभिन्नाचविद्यामामान्त्कातेवे श्रक्तवद्ऽप्यशेरा रश्मिर्वगौत्रिता
नत्वभिमानाहंऽपरामर्शमयुत्वनभिज्ञाशेषविश्वावभाजोनमेत्रात्रुन्मीलयत त्रतपदंचेयंमातृका
वाशयवावकाथायविश्वेहनत्वपिपयुभिस्तयात्वनपरितानामानाश्रयाज्ञ। भुवनानिसवर्णामि
यथावदनुपूर्वशः तत्र वामा ज्येष्ठा च रौद्री च काली विकरणी तथा बलविकरणी चैव बलप्रमथनी
तथा दमनी सर्वभूतानां तथैव च मनोन्मनी। एताभ्यश्च सदा नन्दभैरवी वामाया विसृजेत्सर्वं ज्येष्ठया
पालयेत्ततः रौद्र्या लोकोपसंहारं कुरुते सा स्वयं प्रभुः कल्याकलविभूतानि विकरण्या करोत्कलाः
बलमथन्या सर्वं बलमश्यानि वात्यया दमन्यादयिन्नातु मनः संकल्परूपकं न चैते परमस्थानं सुन्मन्यान्तु महेश्वरः
ति निष्कल विकारणत्वेति कलविकरणपकलाः शक्तिर्विकरेमयं स्वशक्त्यापिपिहितकरेन्यत्यन्याबलविकरणाम् २२२

देवबलस

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

व्यापारकरणात्मा सर्वेषां विके देहस्य यावल्प्रमाणिप्र्यात्मवैणोकट्स्वेत्रद्यानोवलेश्रम श्यातिदमयिवेवि
समन्तात्सा भूमिमात्विशेषेणैव मन्त्रमेरणाभिः पलपूर्वं मस्तुद्धविषयावाभाटेयानवेदवाः स्त्रीलिंगम्याया·
द्वात्मा घेवानवशात्मयउकाराश्चपतेदशावलोदेहेणाः स्थूलाशनिर्वाद्यधाः प्रकाश्च। नमश्चामीकराका
राः पेववकाशिलोचनाः श्रीमोचवीर्याः सर्वज्ञाः सर्वतः सर्वदास्थिताः सर्वत्रानुगताः सर्वाः सर्वाभ
रणभूषिताः सर्वलक्षणसंपन्नाः सर्वैश्वर्यसमन्विताः नमश्चामीकराकाराः शितिदीमाः लक्षणविज्ञा
नयोगानुपाणि सर्वेवः सर्वत्र सर्वकालपतदन्तयिष्ठितन किमप्यतोन्यर्थः ईदृश्यापि सर्वज्ञमहेश्वरम
नुगताश्चतशक्तिमन्तयिष्ठिताः सर्वेसर्वाभरणेन भूषिताः ...... " प्रथमाः समकोटस्त्वम·
त्राणायाव्यवस्थिताः तासां मध्यात् एकैकस्य पराचेगालताशुतमहस्रशः एकैकस्मिन्मन्त्रस्य·
किंच प्रभाकारश्रुद्धिश्रौतिभुवनेषु ते। ईदृश्येकशापाद्वा माधृः शातकर्यामश्राप्यप्रेव। विशु·
णांत्रस्वैवनालीस्थाणसन्यासिकापरा। शेपणोमट्नी ज्वालासमसल्वालदीश्वराः विद्याराज्ञः स·
माख्याताः॥ तेषां मन्त्राणां विद्यानां वेश्वराः प्रभवश्चत एवं विद्यानां मन्त्राणां तु स्पृश्यकाः श्रतापवेताः
दीताकाले विशुणयपेन एतच्छुद्धावेनदयिष्ठितेन समकोटिसंख्याकमन्त्रशुद्धिसंपन्नैः एवं यानुशोषवि
श्वेश्वरसर्वज्ञमन्त्राश्रयभूतायाकाशुद्धविद्यासापिमायाकल्पनयाहमिदंसर्वमितिस्फुटेद्वताहंतामा
मानाधिकरण्याभासात्मनीश्वरतत्वाभिनिभृते सति भातिन हि भेदाभेदश्चकाशाभिनिभेदविनामवे
नापिचद्टतेनतः श्वरेदर्शयितमाह न हि तेन स्वश्वरतन्त्रे। एतेसांतिविद्यातत्वस्यवाम्यइतितदेवव्या
स्थापरिहृत्यास्थितमिन्यर्थः अतश्च भुवनानात्रमेस्थाण तच्छुद्धाभुवनावस्थितस्येश्वरस्यतावनुप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.ष्टे.
टी.५
२३८
238

मात्। अष्टविधैश्वर्येर्युक्तो वीतमायो निरञ्जनः स्थितिसंहारकर्तेशो मोक्षैश्वर्यप्रदायकः मुक्तो वक्ष्यमाण
क्रमेणापरिहृतः वीतमायायस्मात् यतो ये भिन्नैव यथा मेयजकात्मायाया व्योमलातिक्रान्तान
हिमेचवदनं मेदेनसर्वेऽप्यनात्मपित्तमेदामे दद्यपतया न एवमेदंशा वृष्ट्यशीतादिहिमश्च परिहृतत्वमुद
नादियवस्यादासाग्यमानानाशुक्लापवलीतत्नपर्यन्तेसूक्ष्मनया सूक्ष्मिकलत्वस्यमेदस्याभावात्मुव-
नापिवस्यापिशोपानयावरुपमाणीसूदमेवास्थितिसंहारावभ्यासूक्ष्मिप्पपल्लवितानन्यैतनस्रष्टा
दिवस्यादिपेतिशिवः कर्तेतिनेत्रायामन्त्रमण्डलादिप्रहाथविषयमेवास्पैतिमन्तव्यं तथा च श्रीमालि
नीविजयमालिहतत्त्वेगान्तश्चादावेवनिरुक्तयाविज्ञानकेवलानुग्रहबोधयामासम्पुणलात् तथा
मेषाणामसल्जकोटीः सम्यक्मण्डलशतिमीतमेयं वलाकालमायागृह्पंन केवलमेषस्पारदातियाव
न्मन्त्रादिवशुक्षायानशक्तिपातन्यामयायाभिगतस्पापिपतदणुवलत्तापादने नेदमेनवेवगुवीदि
मेतिमायीयजनेभ्योविलयमपिदद्याम्ब्रहिपवलियहृत्पकारिन्नमस्यात्मभवनस्यामनकारवणी-
नथानोपयोगपदिशाति। तस्यामन्त्रविक्लौणोमहरदशममिति। अस्माच्चोत्तदलमिन्यर्थः यतोऽज
निहः कोप्योर्थकोटिश्चमन्त्रास्तत्स्थानमेतेस्थिताः। यद्यपिसप्तकोट्यो मन्त्राणांतथापि अस्माद्विल्म-
पर्यन्तेजालमात्रेजगत्यपिमन्त्राणांकोट्यस्तिस्रः सार्थाः शिवेननियोजिताः अत्रगृह्यमानो संख्यान्तेषानाः प
दमन्त्रामयमिति श्रीमालिनीविजयोक्तन्यायसार्थास्तिस्रः कोट्योऽनुग्रहायिकायायावस्थिता इत्यव-
गुन्तत्वदिव्यमसविनियोगसमेत्रपसूक्ष्मस्ताधिपदृढः तत्र स्वच्छस्वोद्देवरदः सर्वतोमुखः। देवाधान
नादिपरमार्थः सर्वतोमुखेपधानतदपस्याकारतापि। पञ्चवक्त्रः स तेजस्कोदशबाहुस्त्रिलोचनः। गौ २३८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धीरधवलः सौम्यानागयज्ञोपवीतवान् दिव्याम्बरधरो दिव्यो दिव्यगंधानुलेपनः सर्वलक्षणसंपूर्णः
सर्वाभरणभूषितः त्रिशूलपाणिश्चन्द्रमौलिर्जटामुकुटमंडितः प्रसन्नवदनः कर्ता योगैश्वर्यप्रदायकः
वरदाभयहस्तश्च ध्येयो मावेशयोगिभिः। पंचवक्त्रो यथाक्रमोग्राअक्षमतत्वमेतवावरदाभयथाविशि
तिचकाभावज्ञावटकादेः परिग्रहः सौम्यशक्तिपारमेश्वरक्रियाशक्तिमयत्वेन संप्रश्चयात्मना अत
एव द्वादशपटलवक्ष्यमाणास्थित्याव्यातः मन्त्रयोगैश्वर्यप्रदायकईश्वरयोगिनां तथा च पारमेश्वरे गो
इत्येतत्ताः """ नावेनाद्विनानुगृहीतं गृहीतेश्वराकारस्तथा तन्महावायिनीशक्तिरूपिणी तथाश्रिताकु
तिमित्याह तस्याः संयोगता विद्यामयी विद्यासमाश्रिता दिव्यवस्त्रपरीधाना दिव्यमाल्यानुलेपना दि
व्यरत्नग्रामगमालाभिर्मुक्ताहारैर्विभूषिता मुक्ताफलप्रतीकाशा पंचवक्त्रा त्रिलोचना। विद्येशमाद्यो यव्वा
मद्धारकस्वरूपामानकापवमपि प्राग्रूक्तप्रकाशेन भवस्थानि लेरलस्य गगनेच्क पवमुनरस्म सर्वाभि
विद्याभिसम्बंधैर्मेत्र विद्याराणोरुत्पत्तिस्तेत्वा हन्ता प्रभेदाश्रिता त्वृष्ठा मुक्ताफलप्रतीकाशात्वनुग्र
हप्राप्नवस्तास्तोत्मन्वर्थः प्रयावः। आराधिता विधानेन वेदयज्ञानिनः सदा विधानेनान्तरभेदप्रत्यवम
र्शवलेन राधिता प्रसादं शापिना मनोज्ञानशालिनो वेदयत्यकर्षात् स्वस्वरूपात्मपारयेन किंच। अर
हस्तेनीवमामानिमेरशावदनेनाणन वदनमकृत्यपत्तयावर्ज्जवदने वहस्वरूपापत्त्यानुपराशक्तिश्च
तत्तदूपतिष्ठानेवसंता भगवतः परिवारस्वरूपान्। विद्येश्वरान् तावत्सर्वादेशानुगाक्रमात्। नवि
घानन्तर्वेनाप्रपञ्चपरोणाद्रूपताः स्थिताः अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च तथा चैव शिवोत्तमः एकनेत्रैकरुद्राख्य
त्रिनेत्रश्च प्रकीर्तिताः श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च ज्ञेया विद्येश्वराः क्रमात्। एतेषानेनाघाग्रुहभिः शिव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तत्वाविर्श्वमुक्ताः भगाविलशानेकलिनगुहामूर्धामनयोह शक्तिपुमेवराहनाथे लिवयोते स्वनति
स्व.स्कं वृहङ्गशविनियुक्ते न स्मरति मनोत्मसांप्रसक्तेषु षमवति मथ्यास्य: नेतेनादस्वाहितः परः तत्वाला
उ.टी. वनेमिनिविशंते साधुनरूपः पदवनिधापिक्तनाप्रवाणेऽभीवेन स्व वस्मितपतिविनियोगः स्वार्थमने
२३५ कात्मसत्रकोटिभिः निर्वाणनेततनायसत्वामाविशतिसूक्ष्मनरूसत्रवशूरायाणेऽसमवस्थापयति
239 तिः शिविडिनः स्थाने द्रव्य इविनिपरीणाम्रायावद्रामाविशंतिगुरुवः तावदस्मायाकानाडेतत्वानिर्द्वि
तिः कुरुते ध्यावृपिशाच इत्यागात् मलजलरुहासीनाः ग्रालोवयति देवे हृदयस्य कारणपरे नमगव
तमनंत ध्यायेत स्वहृदिकारणे शांतेसमाकुथ्याये मपि मेवाराणकोटयः शुद्धा इति गुह्यामायातस्याश्च
योंशुद्धविद्यानेवासने शानप्रकेन वामादिनायोगीयत्नाहूत्य मलजलरुहंग्रासीनाः परममता
तमिति श्रीमत्स्वरूपम् । शुद्धेवेश्वरतत्वे भुवनानतरायणाह ग्रलोदूपमनुस्मान विधयावरणार्धं
तमितिपानमध्वदूपम् । ग्रयेवेवेश्वरतत्वे भुवनानतरायणाह ग्रलोदूपमनुस्मान विघशावरणार्धं
पावरणानामभुवनभिमध्यः पवमुनरव तत्रकुहास्तिवोषम । ग्रमीज्ञातवेवराणपमख्येवचतुर्थ
के । यदशाद्विधेनस्थराणामथपत्वनाधापरवेस्वप्रशपत्तेव पूर्णितयानेराकाह्यमहाविमश्वदेव
पतेपमायाकृद्धाईश्वरस्यपरिवाराद्येवेवेश्वरतत्वे सूक्ष्मावरणामूर्धनः ग्रलोदूपावरणाद्ध्वंनवश
किवर्षविद्ः नाम्न वामाज्येष्ठावराद्यावशात्मयः समुदाहृताः प्रधानभूताग्रामासमेवह्रिकालायाः
प्राणुक्ताः रूपवततमतपवारू परिवारस्तत्वानामाविकोटिप्रकारत्वसम्भेया ग्रमामेवशक्तिमपवा
मकत्वात् सवामापरिवारत्वेन स्थितास्ते सर्वे सर्वगालामयाः सर्वज्ञाः सर्वकामदाः शुद्धस्फटिक २३५
संकाशा त्रिनेत्राः शूलपाणयः सर्वलक्षणसंपन्नाः सर्वाभरणभूषिताः सर्वेश्वर्यसमारूढाः ग्रवेद्यार्थ शादवाः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

किंच शतपत्राब्जकाकारैः शुद्धरोमस्फटिकैः नानारत्नोज्ज्वलैश्चित्रैः प्राकारस्तोरणागजैः ईश्व
स्वरानुगताः सर्वे क्रीडंति भुवनेऽग्रते शतपत्राब्जानाभाद्दीप्तिदिवाकरा येषां तादृशास्तथान्येहीरेत
पल्लविते भुवने श्रीमद्भट्टारकमनुगताः क्रीडंति मन्त्रेशः अनन्ताधारकैः सेते ॥ नमा गाय पिते
देवं पूजयते सर्वकर्मभि यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व म
दर्पणमिति न्यायेन कर्मविशेषेण मोक्षमार्गाय पुंसि तस्मिन्ते परिवारभूतामन्त्राः पूज्यन्ते एतत्सर्वमेव
आनिविदेशामनन्तभुवने स्वरागामि भवंतीत्यर्थः किंच अनन्तपाशुपतादिदीक्षयेवर्णमिनीते दिव्याः भस्म
निष्ठा जपध्यानार्चनेऽनन्तस्वरूपं भस्मनिष्ठानां मध्ये ऊर्ध्वं रूपाय घोषामगाकि मुक्ताशाह्नते
मार तेऽत्र स्वरस्तं भगवान्देवदेवानित्यमनः प्रथिकाराः स्पन्दतेऽघोरे विष्णावित्यपि वादितः तत्रैनेश्वर
तत्त्वदेवानामनन्तादीनादेव प्रथिकारास्तेषामेवानुग्रहादाविनयाजनेऽघोरे विष्णु विविधत्तं सर्वमि
त्यवि पिलत्स्वेवा हितः परमशिवप्रवद्ध ज्ञानानि क्रियाप्रधानाः शिवमहादाघोरे विश्वरूपामिकाभा
मयुनि षडके श्रीमतगणानेश्वरेलयाधिकारभोगाकृतिविलेलीक्तिनिमशीनानवदार्थः शतिनामा
मासोऽप्रथमः परिकीर्तितः शतिग्रन्थो कवद्यमाणानू पाणिदशमपवशीध्यानिभुवनान्यश्वेकमात्
नेश्वरभुवनं ० विद्येशाष्टकावरणभुवनं २ पर्भोदिवलदष्पाश्रयनूपाश्वरणाभुवनं ३ वामादिश
क्तिपाश्रयम्नात्रावरणभुवनमिति चत्वारिंशावड्कानि वद्यमाणानि तत्र शुद्धावरणविद्यावरण
प्रमाणावरणमायावरणगुह्यादिवावरणमालावरणमुख्यानि षष्मावरणानि ततोऽध्वभुवनेतत
तोवामादिशक्ति श्रयाश्रयेष्टा शक्ति भुवनेतन शुद्धावरणातनः षमयावरणं इति एकादशावन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·तं·
टी·द·
२५·
240

र्भिः सह पंचभुवनं तिष्ठन्तानि पंचदशापि भुवनानि अनेनैव क्रमेण । नालकोर्ध्वे विज्ञानीयाः श्रीवाकाले
वगानने मायानन्तात्मक नालु ग्रंथ्यूर्ध्वं स्य शुद्धविद्यापद्मकर्णिकोर्ध्वे पृथ्वीश्वरतत्त्व नालकोर्ध्वगते
तत्त्वज्ञानीयानि विज्ञानि भुवनानि पूर्वोक्तक्रमेणालिशोधयेदित्यर्थः । एतत्पद्मोपलक्षणेनेन ब्रह्माण्डगा
तानि भुवनानि हृदि ज्ञेयान्यारभ्य मायान्तगतानि नालविज्ञानान्तः हृदूर्ध्वे पद्मविज्ञेयान्याशुद्धविद्यान्तग
तानि वक्ष्यमाणानि भुवनानि शोधयेद् वे ललाटे ग्रन्थ्यूर्ध्वे व्यापिनीपदविज्ञेयान्या महामायावशक्तिशि
वान्तगतानि वक्ष्यमाणानि भुवनानि शोधनीयानि । अथाशुद्धाध्वगादिभुवनैकादशकक्रमेणाद
र्शयति शुद्धाध्वगामूर्ध्वे तु तस्मिन्नूर्ध्वे हृदयं स्मृतं ज्ञानक्रियाख्यविद्यान्ते ज्ञानक्रियाश्याम् भुवनद्वि
तीयद्रूपेणानन्तभुवनमित्यर्थः । एवं शुद्धाध्वाथ इति ये माया मनःपरं भावसंज्ञा यम भावाख्या तस्मिन्नूर्ध्व
क्लि हृदयं स्मृते तस्मिन् ज्ञानक्रियाख्यधात्रे शक्ति हृदयं तिष्ठत्यनया द्विभावाख्यवेदनपरमार्थत्वादि
त्युक्तिनेन तत्पूर्वोक्तपुनरानुष्ठेदेनात्मकभाववेदनशक्तिरेकादशेनात्यानभितिभूताख्याम्नामाभा
ववेदनशक्तिहृदयन्तमद्भुवनहितयत्रपूर्वियावरणार्थमतद्धित्यर्थः । अतस्तु तेजसाश्च भवेश्यप्र
माणानां परपदे प्रमाणावरणो बोधं पूर्वोक्ताना मायानन्ताश्रितानां पदार्थादिप्रमाणानां परमिदंप
दमाश्रित्यानंतेने शोधकबेशश्च विद्यावरणादूर्ध्वे प्रमाणावरणा स्थिते रूपं तत्प्रमाणावरणमपि भु
वनहितयत्पाणि अथ कथयामि समासतः मानेमानतः प्रमाणावरणोर्ध्वगते मानतास्यावरणात्
ज्ञात्वा कथयामि तेच ब्रह्माद्यश्रीतादस्य अनेन स्व वक्ष्यर्थकः । तेनैतद्भुवनवत्स्वयं भुवनपरिष्कृत
मेतन्मायावरणाभुवनमित्यर्थः । अथ शुद्धावरणोबोधनत्रकदूर्ध्वे वित्तः । एकान्तःपिङ्गलोऽसमः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कथितेन समासतः पदिवारणाम संख्यातया शिवावरणमूर्ध्वन्तमेवैकोऽक्षवमेत्तकः सेश्व
नेकद्रराजस्य अथ मोत्तावरणो मूर्धन्तः एकादशैव रुद्राश्च कथयामि समासतः नानाद ब्रह्म
दर्कि दिण्डिमुण्डः सोमश्चतैव च जनमः स्वररश्मेव प्रकीर्तितः सावर्डः खेदः विभूमितः जन्महर्ता
स्वरहरः सर्वविघाति विक्रपनी निरमावरपवेडः खेदः तपने। एकादशसमाख्याता तालूर्ध्वन्तव्याव
स्थिताः। यागक्रमेबेश्च रंतत्त्वेषामाश्रयति समारयष्या भुवनोर्ध्वे अक्षवंतेयं निरंजनपदे शुभम्। प्रमाण
वरणोशीवावरणो अक्षवावरणे वकपवस्थलमस्सपरमे देन अक्षवाख्यातः स्थिरा शोमरत्न तिष्ठतः शक्ति
ध्वः अथ्यास्य अक्षवावरणस्य रेश्वर शक्तित्रयं मूर्ध्निस्थितं तस्य कथितं चानुरूपं वेशः वामाज्येष्टावैरौ
द्रीवैनियन्तारत्नावरणोशाक्तिकत्रयमुक्तं नेदवैरूपं परस्पेणास्थितमिन्यर्थः किंवा त्रयथानमूला
याः रक्त्याशक्याभिधाना यानाशक्तेः श्वेताश्वसमायाः ग्रन्तभूताः प्रकीर्तिताः तेन वामादिभुवनत्रयप
विहृतमेतदिक्षाभुवनमेत्यर्थः ९ अथ मतङ्गावरणोबोर्ध्व नवरुद्रान् कथयामि समासतः श्री
नः सभृत्तेश्वप्रमादश्च प्रलवकः विलुर्णमनपवाशुगाद्रनः स्थितस्तथा तदेतदत्र रुद्राष्टके समा
ख्याता विनेयं प्रागिरिशः क्रमात् ततोपि समयावरणोबोर्ध्व अत्र रुद्रान् कथयामि समासतः प्रभवः सम
यः क्षुद्रो विमलश्च शिवस्तथा ततो घनः समाख्यातो निरंजन इतः परं रुद्रौंकारस्तु पंचैते प्रभावाद्ये
सम्भवः समयस्य विशेषणात्त्व इति विमलः शिव इति विमलशिवाख्यः पत्तोश्च तालूर्ध्वन्तव विज्ञानत वि
ज्ञानतेति विद्रुभुवनस्य पदेस्य पशिष्यस्य शिष्यादिभेदेन एवमन्यत्र तालूर्ध्व इति अनेन नावतं तमीश्वर :
तत्वाश्रयमिति स्मरणायनदत्र भुवनपंचदशकान्तर्वर्ति भुवनोतरं समाख्यामेनडपमहरति एका

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वहिर्भुवनस्थानशक्तेयोदितः क्रमात् रुद्रांकार्याननिमित्यतत्रीत्वाकालेविश्रोपयेत् स्थानयामेवा
स्व.तं. दीनिईश्वरविद्येश्वररूपस्थस्थावस्थागतानियानिभुवनानितानि ततः प्रभृति रुद्रांकाराननेकादश
हिशीश्वरतत्त्वेतानत्रभुवनानितेजश्चरस्येकविद्येशानामष्टाद्रूपेवरणोद्ध्वत्वादिस्थस्ताहृतेनेदश
टी.द. ग्राहृतेनेद्वानामाहृतेनो वन्धादिस्थस्ताहृतेनेत्रीणिगुह्याहृतेनेद्विद्याहृतेनेद्वप्राणाहृतेनेग्नानाम
२५१ हृतेनेग्नानामाहृत्वाहृतेनो वन्धादिस्थगुह्याहृतेनेत्रीणिशिवाहृतेनेएकेमोत्वाहृतेनावेकादशाभ्र
251 वाहृतेनावेकरश्चाशक्तिभुवनेवामाशक्तिश्रयेणसहचत्वारिंशत्रुद्राहृतेनावेष्टिसमयाहृतेनाप
चेत्येवमेकादशश्चात्वर्तेनेभुवनेएकेपतदीश्वरतत्वेगाएकेपतदीश्वरान्नेमेतेपगानतविस्त
रतः शोधयेत् अस्यच । एकैकस्यपरीवारः कोट्यनेकाः सहस्रशः नेत्रत्रिनेत्राश्चवरदाः सर्वेशुद्ध
मामसच्छनिग्रहाः । शुद्धस्फटिकसंकाशादशबाहिदुभावराः त्रिशूलपाणयः सर्वेजटाजु
टमण्डिताः सर्वेसर्वगुणोपेताः सर्वज्ञाः सर्वदीश्वराः सर्वलक्षणसंपूर्णाः सर्वाभरणभू
षिताः रुद्रकन्यासमाकीर्णदिव्यरूपमनोहराः सेव्यतेत्रैरवैः शिवश्चाविपिचोदिताः ॥
शुद्धमायामलेनाकाल्वेष्टयन्नामसेज्ञानक्रियाविषयेतदेवविग्रहः स्वरूपयेषांयद्यपिसर्वेह
मिदंसर्वक्षितिस्थानकल्याशाषविश्वप्रकाशात्मनस्त्यापीस्वेच्छातोनानारूपाश्रपिएवशुन
याण्य ईश्वरस्तत्वोर्द्धत्वश्रयश्चैवसदाशिवे सोसेवावरणवोर्द्धतस्मिंश्चय सदाशिवः येदन
मर्वविषयस्फुटेदंतारंतासमानापिकरणावभासादेकमीश्वरतत्वमुक्तेनदंतयास्फुटेदंताच्छा २५१
दकाहंतावभासात्मकसदाशिवतत्वेनोपपद्यतेनतोनयाभासेविनावाह्यभासप्रोद्यभवनी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्यन्दीस्वरतत्त्वमिति निर्भूतेन सदाशिवतत्त्वेन सकलव्यापिन्याशयेन स्वरूपोपरि सदाशिवत-
त्त्वव्याप्तिं वस्यमाणत्वप्रधानं सदाशिवभुवनस्थायुः सदाशिवतत्त्वाधिष्ठितत्वाच्छिवावरणं सत्त्वोक्तं
स्वशिवस्येश्वरसदाशिवमहाभट्टारकपदं यदाहतत्त्वं ज्ञेयः सदाशिवः वक्ष्यमाणपरहृपान्सदाशिवा-
द्द्वयोन्यसमपरद्वयपरस्मर्यः सूत्र ॥ त्रिपंचनयनो देवश्चन्द्रार्धकृतशेखरः वक्त्रपंचकसंयुक्तो दशबाहु
महाबलः शुद्धस्फटिकसंकाशः स्वतेजोदीप्ततेजसा सिंहासनोपविष्टस्तु पद्मपत्रे स्थितपद्मा-
सनस्थितः पंचब्रह्माङ्गसहितः सकलाद्यैः समन्वितः दशभिस्तु शिवैर्युक्तो रुद्राष्टदशकान्वितः
पंचब्रह्माणि मायादीनि ब्रह्माणि हृदयादीनि सकलादीनि भजति । सकलो निष्कलः शून्यः कला-
ढ्यः खमलंकृतः क्षपणश्च क्षयान्तस्थः कण्ठोष्ठ्यश्चाष्टमः स्मृतः अंशान्तरक्रमेणास्यानुसार धु-
वा संध्येन विज्ञेयो देवदेवः सदाशिवः सकलाद्यैः देवः देवइति भगवान् देवश्च ध्यानमानः कि-
व ओंकारेशादिभिः क्रमात् हृतश्चिर्वर्तते ओंकारेशादीन् शशिवादीनाह ओंकारेशः शिवोऽदीप्तः का-
रणेशो द्विपेशकः स्वशिवेश्वरकालेशाः सूक्ष्मरूपास्तनेनमः सर्वेष्वदशमः प्रोक्ताः तथैते शब्दिशत्वा-
रम्भ कुर्वन्ति संस्थाव स्थिताः सदाशिवस्य ब्रह्मावरणे सकलाद्यावरणान्यपि बहिः तेषामपि रुद्राष्टा-
दशबहिः संस्थाव स्थिताः इमे नेषां नामानि वक्ष्यमाणानि विजयस्त्वथ निःश्वासः स्वयंभूश्चाग्निवीरभद्र गो-
रवो मुकुटो विमलश्चण्डो विद्यः प्रणीतवान् ललितः सिद्धरुद्रश्च संतानः शर्वएवच परश्च किरणश्चैव
पारमेश्वरएवच । अग्निसहितो वीरभद्र इति द्वोपतेवेतनामकस्यं सुक्ष्मावतारः शाम्भवतारो विश्वम-
नुग्रहकाणाः स्थिता अनन्तपदं दशाष्टादश भेदैवेतदुक्षपतेनदेवब्रह्माङ्ग सकलादिशिवरुद्रावरणोश्च

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स॰ क्षे॰
टी॰ ट॰
२५२
252

भिः परिवृतः सादाख्यतत्त्वसमाख्यातः सकलोऽमेयविग्रहः सर्वकारणमध्यस्थः सृष्टिसंहारकारक :
भुक्तिमुक्तिप्रदाता च साधकानां क्रियावतां भवनाम्नः प्रभृतिमहितिव्यपदेशाग्रहेतेः सादाख्यस
दाशिवतत्त्वे भवोद्भवः समाख्यातः सकलोऽमेयमूर्तिरिति विश्वसामानाधिकल्पमूर्तत्वेऽपि तथाप्रथ-
तः सर्वेषामपि ज्ञानां सर्वदर्शी च सर्वकारणानां मध्ये स्थित्वा सृष्टीन् सृष्टिसंहारौ स्थितिविलयाव-
नुग्रहलक्षणः साधकानामभिलाषकानां क्रमनुगृणान्तभुक्तिमिमापयिषूणां नवभुक्तिपूर्वा मुक्तिके
यावतामनुष्ठानपराणां संपादयतीति किंच । कोटयः सप्तसंख्याता सत्तेन स्वसंस्थिताः विनुता
पिकाराश्चार्थवत्त्वतः शुद्धमापिकाराश्चार्थवत्त्वतः इति याः सप्तसप्तकोटयः ताः सर्वा अनेनाधिष्ठिता
इत्यर्थः ईश्वरभट्टारकेन त्वपिकारे प्रवृत्ताः अर्थवत्त्वमपवाधिष्ठितिविष्ठिताः तस्य मूलाधारान्ताद्
तिशेषः अत एव शरीरमीश्वरस्यामनपद्मसहस्रदलमुक्तं प्रमाणमनवतेयाः पिविशिष्टमिमार्ग अ
मनन्तपद्मशाख्यं चेद्कोशगर्भम् । ईश्वरः पद्मादष्टाष्टिकदलमित्यर्थः तस्य पद्मे वामाद्यावि
भुष्टवैदुष्पञ्चवक्त्रत्रिलोचनैः ताराद्याः शक्तिभेदैश्च शाविंशाः परिवारितो वामाद्याः प्राग्नुक्ता एव
हृपरद्रूपाणात्मनाविभुः पूर्वोक्तस्ता विभुत्वानी क्रियाचेच्छावागीशी ज्वालिनी तथा वामा ज्ये-
ष्ठा चैव रौद्री च सर्वाः कालानलप्रभा इति श्रीपूर्वे निर्दिष्टा ताराद्यास्तु शक्तयः प्रा-
गुक्ताष्टाविंशत्कालानुपाल्य वामाद्याः प्राग्नादिदिक्क्रमेण दलेषु मध्यान्ताः वि
द्याद्यास्तत्त्वन्तिलोम्येन मध्यादिप्राग्दलान्ताः तदुक्तं श्रीपूर्वे वामाज्येष्ठा सुपक्कस्पधाभाऊमा
गेणाविन्दामेन विष्णादिनवकं वामाविलोमात्पयिकन्दपेट्टिनाताराद्यास्तु श्रागाहिकमेणवनमाभाव २५२
नीयाः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्रिमूर्धशक्तिपाश्चिमविस्तीर्णमिति शाहकनापेन्नयातत्रच ऊर्ध्वरोशः स्थितेप्रभुः ऊर्ध्वगाख्यया ना
दांतात्मनः शक्तेरीशोपिष्ठानामथ वेदार्धेयप्रतीकाशः पंचवक्त्रस्त्रिलोचनः चंद्रार्धशेखरः शांतोद
शबाहुर्महातनुः इत्निकाद्वितीयोदेवः शूलपाणिर्जटाधरः। शांतर्मातिनादस्यर्धेन विश्वापशमात ज
टाधरत्वादपिके आवत किंच ऊर्ध्वगाख्यकलानर्सातिनम्नुत्सर्गगामिनी इयदेतांसदाशिवतत्त्वस्य
स्थानिः एवमत्रसदाशिवतत्त्वे सदाशिवविद्ध्वर्थवैद्वनिरोधिकानादनादांतरूपाणि पंचावरणानि तत्र स
सचे शिवावरणे महाशिवः वक्रांगीकादश्रीकामकलाघृष्टकनिकाराशिविदशकं विजयादिरुद्राष्टाद
शकमिति श्रीशिवेतमहावरणदेवता अष्टचत्वारिंशत् आसनपद्मरानात्तुवामाद्यानवविद्याद्या
नवताराद्या अष्टत्रिंशदिति षट्पंचाशत् ज्ञानक्रियापाशयते इच्छानन्त्वगाद्येति सप्तरेव तत्र अष्टौ दे
वतानेत्रविंद्वावरणे शांत्यतीतानिवृत्ताद्याश्चतस्र इति च तु देवता अर्धेन्दुवारणे तुर्योन्नाबेधाञ्जिक नेशः एणसमी
कं निरोधिन्याद्यन्यादिशक्तिपंचकं ततो नादभट्टारकः तनानादांतपदाशक्तिकाद्याश्चतस्र ऊर्ध्वगाख्य
ऊर्ध्वगावेतिषट् एवमत्रसदाशिवतत्त्वे नेत्रेशाद्यन्तदेवतानां अष्टशक्तितत्त्वे भुवनेशानादीशानि ततः
सप्तमाग्रभुवने सप्तममानात्रसंस्थिता शाङ्गुष्ठमात्राख्यादेवतायदापिशानामथानाडीसप्तमोत्सृष्टपते
नवामावेव स्थितापित्रत्स्य शुः सप्तमोत्राः स्थितः तत्रवंद्रकोटिशुद्धतप्रभः दशबाहुस्त्रिनेत्रश्च श्वेतप
द्मोपरिस्थितः शशांककृत्शेखरः श्रीमान्पंचवक्त्रो महातनुः किंच ऊर्ध्वपिंगलोर्ध्ववामदक्षिणतः
स्थिते सप्तमानववारोदरतथाकरणप्रभः श्वेतपद्मकरादेवीपद्ममालाविभूषिता पंचवक्त्रा स्व
शोभाप्याश्चिनेत्राशूलधारिणी तस्यान्तरगतानोदेवी ध्यानयात्माधकादिभिः तथाउक्तम्सातिनिवसाद

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वत् इडापिंगलेशप्रासन्नोऽवस्थित इति निरुद्धांतरालानंतरं प्रणालाद्युषुम्नाभिरिष्टव्यापिनीत्याह । ग्रथितत्व
स्व.छं नयासर्वकल्पाधारसद्योयोगः । प्रसरणात्मा सौषुम्नाख्यं तेन सर्वं समावृतमधिष्ठितं । सूक्ष्मभूते कर्षप्रसरे
टी.२. णाविभिष्यनादांतभूमिमाक्रम्य ब्रह्मबिलान्तनिःशक्तिकेन लीयत इत्याह । नाड्याधाराः सर्वनादावेभि
२५२ र्व्याप्तं सर्वमिदं जगत् । अधःशक्त्यादिविनिर्गम्य यावद्ब्रह्मार्गलं मूर्धतः । नाड्यां ब्रह्मबिले लीनस्तत्र बन्ध
निरंतरः । नदते सर्वभूतेषु शिवशक्त्यापि हितः । नादः सुषुम्ना प्राप्या रायस्मादेव तत्र करणमप
243 श्रुत्वस्यस्थानादुत्थितः क्रमेणारोहणी शक्तिः कुर्वतः सूक्ष्मशक्त्या सर्वान् प्रयागतेः सृष्टिभूतया ब्र
ह्मबिलान्निर्गत्य तत्रैव तथा नादाख्यस्वहलीनः सृष्टिर्भवति सापिहिता प्रमेयेतीति तत्रैव सृष्टिः शा
क्तिद्वयं योगान्नादस्थानस्य सृष्टिक्रमः सूपन्नातः । सच नादो नादाख्यः यत्परं बीजं सर्वभूतेष्ववस्थि
तमित्यात्वायां तेन कलीत्या सर्वभूतेषु व्यक्तः स्वनिरूपो नप्रवाहतो बिलन्नरूपः । नदत्वस्समाण
वाणादिपरामर्शमयत्वेन स्थितः यद्यपि ब्रह्मबिलं लीनः स्वलक्षण तथापि लययोग्यस्व तत्त्वनात्रपाश
क्तिस्फुरत्तात्मभावस्थानमतएव शिवशक्त्यापि हित इत्यक्तं तत्त्वनातो शरूपत्वात्सूपमितेवा
तः । यतएव विधानादस्य व्याप्तिरुक्ता । एवं तत्वावरोहशोधयंत्त्वशिवाधरे । ततो ब्रह्मबिलं तेयरुद्र
कालरुद्रपालितं ॥ नवब्रह्मापराजेयः शशांकशतसप्रभः दशबाहुस्त्रिनेत्रश्च पंचवक्त्रो ऽतुशोभरः त्रि
शूलपाणिर्भगवान् ब्रह्मरुद्रसमेरितः । ब्रह्मबिलनामावरणमेतत् विब्रहिर्भुवनाश्रयत्वेनापि हि
तेयद्यपि सार्धा सिद्धः कोटयो मेरुगणाः सुकास्तथापि तत्र विवारस्याभावात्वाद्यपि वनेषा सृत्वत
सेन रूपणावास्थितत्वाद्रुद्रकोटस्थितत्वानि तत्र मितं च परं इति प्राप्तमुक्तादृष्ट्वाडगतान्यस्मात्तद्रुदितत्व २५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

अस्यैव देवस्य ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्वामेत्युक्तिनः स्थितेः पाठक्रमादार्थीक्रमो बलीयानिति न्याया
त् ज्ञानशक्तिर्दक्षिणे क्रियाशक्तिर्वामे इति निश्चयः किं च इच्छाशक्तिः पराख्या यया सर्वमधिष्ठितं
उत्पत्तिस्थितिसंहारास्तिरोभावमनुग्रहं यया करोति देवेशः सर्वदा सर्वमध्यगः तस्यात्मगताना
त्तनित्यैवात्मवर्तिनी। इति ज्ञानक्रियापि तयाधिष्ठिते यामं सर्वमिति सूच्यार्थं पंचकविशेषणेन म-
र्दितेति तद्देवस्य व्यवहारोपि मनुदेहादभाविशत् भानमेवान्तर्यो च मिच्छया भासयेदर्हमिति श्रुति
लोकरीत्या देहाद्याविष्टचिदात्मा महेश्वर इत्यर्थो अवभासते स्थितिरिति श्रुवेणानन्तसंस्कारावस्थापरते
त्मकाशमयत्वात्पादैर्नेहि प्रतिनिग्रीज्यानः पंचकृत्यानि करोतीति तत्स्वरूपं रागेत्वाकृतिमत्वेनात्म
नि शिवस्यानन्तस्य सदाशिवस्याकेतनस्योमाह सा वेच्छा देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः सैव वाप
ररूपेणापंचमंत्रमहातनुः। इच्छारूपपरः श्रीमान् देवदेवः महाशिवः॥ यतः शिव एवापररूपेणा सदा
शिवो न पवेच्छास्य शक्तिरेकेत्यर्थः पंचभिरीशानादिब्रह्मभिर्मंत्रैर्महती विश्वव्यापिका महामास
स्याच तनुर्यस्य शिवस्यानुग्रहार्थमेतदपररूपग्रहणं तस्यानन्तादित्याह इच्छारूपपरश्चैतद।
यं सेदयाकृतिपरिग्रहापरिग्रहयोः शिव इवेतिकृत्वा सदाशिवरूपते श्रीमान् ज्ञानदीप्यानिशाय
गुणः अत्रैव। शक्तयस्तस्या प्रोक्ताः वामाद्याः तथा वैमंत्रनायकाः आवरणचतुष्टयस्याः सर्वे
ते। एकैकपरिमोदाविपंक्षरस्यथकोटिभिः तथा तद्वर्णावर्णैः प्रतिरूपैर्महाबलैः विद्यारूपैः
स्वरूपाश्चैरप्रमेयगुणान्वितैः सर्वलक्षणसंपन्नैः सर्वाभरणभूषितैः ह्यास्यलास्यविनामाप्य
मूर्तेर्यान्सदाविश्रमैः चंद्रकोटिप्रतापश्चैः प्रसन्नवदनैरिवामलैः। परिवृत्तास्तथैः एकैकामिति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

याविशेषणं प्रस्तावयाद्योतनक्रमाणां संख्याविशेषद्वयाः प्रतिदेवैरिति सुत्वमहेशाः बलं ता
स्व.क्षे. नक्रियासामर्थ्यं तु यस्मात् हानिमोर्दैस्वरूपं च गुणाः सर्वे सत्वाद्याः लक्ष्यणानि ज्ञानयोगेश्वर्याणि
टी.द्वि. मेवैणा वाभरणानभूषितैः शेषैर्विस्मात्मभिः प्रातुग्रहप्रवणानयानित्यप्रमुदितत्वेन हास्यला
२५५ दिसंयुक्ता मतएव देला मायेणा परानुग्रहसंपन्नभूतेपणात्तास्सदोयगुणाद्दशा विश्रमा वि
255 लासायेषां ते विद्याहेदः परिवृत्ता इति सङ्गतिः प्रतन्यात्र ताभिः सार्धं सदाकृष्टाः प्रक्रीडन्ती च्छयाप्रा
भो ग्रवैः सर्वेतोभद्रैः स्वदृकोटिसमप्रभैः। ताभिः विद्याभिः क्रीडतिपरानुग्रहायैव विहरंति
ग्रवैरेतपलक्षिताः एते सर्वे मायायमैविनिर्मुक्ताः तिमलाविगतज्वराः प्रथिकारप्रकृ वैति
सर्वेषामोचशाम्यः मायायां यमस्थितस्वरूपावरणेनैवविनिर्मुक्तायद्यपि परमशिवापेतयेवां
अधिकत्वमहामायाकार्यपाशतास्ति न थापि मायाप्रमात्रवेक्ष्म कोचमयानभवतिप्रतएव चनि
मेलामयाहृतः संकोचएव हि गुणामामाणवमलमितमुक्तप्रायम तएवैते विगतज्वराः सर्वसत्ता
श्रुताअमोचशान्तप्रस्त्र तइति समासः किंच अधिकारवयशान्तानायतेमवेगाशिवा। शान्तानिवृत्त
मायाकृताताव त्वा ज्ञात्या तया व्यापकशिवैकरूपा भवतीत्यर्थः इत्यंच ग्रहप्रर्याप्तन्नर्यान भवति
कदाचन महासंसारतः सदाशिवोत विश्वञ्च सृष्ट्वा तिष्ठत्स मामयेवि दिनतत्त्वासेमहासृष्टो भूयः
सृजते वंधकादशाद्दृशोपिध्यते एतेन भगवतोनुग्रहपणएवेति पुनः शान्तार्थं उपसंहरति सशि।
वावसानाख्यानमेत्रगर्भवरानेवे मेत्राश्रामवरानाश्चावरणगणानाम् गर्भेयस्यनदेतत्वाशिवस्यसदा २५५
© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शिवभट्टारकस्य सव्याख्यावरणे भुवनसिद्धर्थः अथ च परिपूर्णोज्ञानशालिज्ञूतिरेके चान्येषां प
रापदावरकत्वेदेवतानामावरणानीत्युच्यन्ते अथ विन्द्वावरणं मूर्धन्यग्रे द्वकोटिसमप्रभे विन्दु
तत्त्वस्थानयामिरूपमावरणं विन्द्वावरणं। तत्र पद्मे महादीप्ते दशकोटिसमप्रभे तत्र पद्मे स्थि
तो देवः शान्त्यतीतो महाद्युतिः पञ्चवक्त्रो विशालाक्षो दशबाहुस्त्रिलोचनः तडित्सहस्रपुञ्जाभः
स्फुरन्माणिक्यमौलिनः अशेषमुद्विसर्गादिहृष्यमविकामदोमियोगान्तस्वात्माणिक्यं किंच नि
हन्तिस्तु प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च परिवारः स्मृतस्तस्य शान्त्यतस्य महात्मनः। सा तु शक्ति कला च
तत्पूर्वमेवामेयविद्यासु सर्वपरशक्तिरूपतया स्थितमस्य देवस्य परिवारः किंच तत्स्वामतदे
व्यो शान्त्यतीतायां स्थिताः एतासु पञ्चवक्त्राः स्मृताः सर्वा दशबाहुमहेशवराः तदेवम् वि
दुतत्त्वसमाख्यातं परं कोटरं तु ये पदं तत्र मध्ये चेशानेदीशपरिवारसमष्टिभिः॥ एवं च शान्त्यतीतं दे
वस्य महाकारणस्वामिरूपः षड्स्वतिः सामिः कलामिः सम्पूर्णो ध्यातव्यो विन्दुरीश्वर इति या न निका
ग्रेयम्प्रुक्तो बिन्दुश्चैवेश्वरः स्वयमिति तस्मिन्नर्धानस्थूलसूक्ष्मादिभेदेन मन्त्रदेवतादीनां स्थितिरित्यु
क्तप्रायमेतद्विन्द्वावरणानुक्रमार्धचन्द्रावरणमप्याह अर्धचन्द्रस्तदूर्ध्वं तु निरोधिकास्ततस्तथा अ
र्धभुवनान्याह एतेनैव महास्थाने पञ्चपञ्चकलान्विते कलादेवतास्तत्र ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती।
कान्तिः सुप्रभा विमला शिवा अर्धचन्द्रस्थिता ह्येता निरोधिन्याश्च शृणु प्रिये गन्धमादनी रौद्री दीप्ति
सः शान्तयः अग्रद्वाराणां निरोधिनि हन्तासानवा पत्नमायहनिशक्तिद्वयमूर्ध्वं यच्छादास्त्वादेवमाधि
धानेषु त्रयीकमात्रावविभागमाचरयति अर्धमात्रः स्मृतो बिन्दुः रवरूपश्च तत्कलः तस्माद्यर्धमर्ध

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वेदत्वगुणंशब्दनिरोधका हस्वदीर्घप्लुतेत्यादिस्वरसमिवेनद्वयविर्णोयावत्मरणेवेतत्त्रिशिखि
स्व.च्छं. तेयथावयावत्मेरोमारुश्चोर्धंवरदमाश्रयन्तिनावत्माश्यवाचकंगतास्थूलरूपतानिवर्तनेतेसूक्ष्मस्व
उ.टी. स्वतराद्रूपतावाभिव्यज्यमानाविश्रान्तिमकर्षदत्तानियावद्व्याप्तनापरतत्त्वातत्त्वनिर्णयेनतेवेपा
२५५ यिप्रधानान्यविरहानेदत्वेनत्वहृद्दिभेदरूप ॥ शोभवतीतितदेवरूपतिमश्वेरोणप्यापितेयथाश्रव
255 तश्रुत्ववसात्तल्लतत्वस्तूत्तमदिदूरूपामत्रीव्याभिश्रुमरणेणाशुकमेवश्रुत्रयापिलयमतुमे
तेषां निरोपिताःस्वरूपतिर्वेकि निरोधयतिदेवाम्नायश्राधार्थत्ववशात्वे कालकयामामाय
गुणत्वोपतपवतेतेषा निरोपितोतिविख्याता श्रुतश्रुत्वीमकरणवधव्याप्तमुत्तमरागवः स
रमेशोश्वारयुक्ता तमिमात्तववानेत मावत्वेपामावेतपंचमंत्रमहात्मत्रः लभ्यतइतिशेषः मा
तात्वदेवइत्यर्थः परमावनेश्यादिशायुक्तोयःसप्रवात्ततस्वत्वेणारूपणात्यर्थःतस्यध्यानेरूपवति
रूपयति तस्याधेतत्स्वतोवादःसकिंजल्करागःश्रभःमहाद्रिःपुरुषेध्यामःसूर्यकोटिसमप्रभःत
स्यतितिरोपितिरोधिकावरणाद्दइतिसमस्तवाचकाभेदमयपरामर्शमतत्वःश्रीमहाशिवपव
परूपःकिंजल्करजःप्रभइतिदीप्तातिशययुक्तः महाद्रिःपुरुषेतिमत्रामहेश्वरात्मेःश्रमन्वत्रयोग
तेनारतस्य मस्थिताःकिंचाव तेषांवैनायिकावदेसभुवनेपंचमाख्यया तेषांमहतांपुरुषाणांम
ध्येनायिकाःप्रधानभूताःदेवताभुवनइत्यस्मिन्नादावरणगतेभुवनपंचकइत्यर्थः नाशाह इधि
कादीपिकाचैवरोचिकामोचिकातथा ऊर्ध्वगाचसमाख्यातानाकुलावैयातपंचमी दीप्यतिम
यादांसौंदर्धितामानिपधोपवभीतिपत्तासामध्येप्रधानभूताःकिंच तस्मिन्मध्येस्वविस्तीर्णानि २५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गताश्चस्तस्माडत्कृष्टेन वशाकलाद्यंमितीशानवाक्याद्विरूपनास्मकिंव ब्रह्माणोत्वपराश ।
क्तिर्यीसामोतपथेस्थिता द्वारेयामोत्तमार्गस्य रोधयित्रीधयित्रावास्थिता मोक्षमार्गप्रयाश्री
वचक्षोत्तमेगवेसस्थिता वेसर्थात् मोक्षपथे शैवी श्रुत्वमिरोधपत इतिस्थिता धीन्मुखशक्ति
मार्गेनस्थास्तानिनः प्रतिबमोक्षमार्गे प्रदद्दातिनस्कीलाघनोप्रस्याप्रेपरविधानः श्रोतमत्रैश्रा
रक्रमेण नाभिन्नाद्यवराद्यहेशनवामूर्धतःपिये श्रवेति शक्तितत्वमेय हृदयं शक्तिव्यापिनी समना
यामनन्तेत्यर्थः प्रथ । अनक्तर्ध्वस्थिता शक्तिः प्रसमभुजगाकृतिः । आधारो भुवनानां सानाश्रव ।
स्तामिसमेन शक्तिरितिशक्तितत्वगतशक्त्यावरणादशसमभुजगमप्यवाकृतिर्घस्यपनेनव
सविलानमशेषमतरमुक्तिपितरूपत्वाद्विषषिवतमिवकृत्वानिस्पंदरूपकुण्डलाकारतया ।
स्थिता सा चानेरेणाक्रमेणब्रह्मरंध्रपरत्वगभूमिकानि विशिष्टा आधारस्थ्यमेवायऊर्ध्वव्याप्य
विस्थधारयत्याधारशक्तिरित्यर्थः नाभ्वतामीति नद्रस्थानानि भुवनान्यधिष्ठानदेवताद्वारेण ।
वर्षमानर्थः नत्र सत्त्वशैवसमस्त्यावतथावामस्तामिता शक्तिर्भूमेः सूक्ष्मत्वाङ्कादकत्वापरि
च्छिन्नत्वयोगाद्देवतानानाद्यशेषवनामानि एतासौव व्यापिनी मध्यतेत्तया एतापवत शेषाए
वीदिता क्रमात् सर्वाश्चिताः पंचवक्त्रास्त्रिनेत्राश्चस्तजस्काममहाबलाः नदिस्यम शक्तितत्वम
माख्याते अत्र वैसोऽणमाणावरणोसषमणानदीस्थोइडापिंगलेवतमोदेवताब्रह्मविष्णावरणा
द्यस्मान्नुद्राणीति द्देशक्त्यावरणाद्धक्राद्धिदेवतापंचकमित्येकादशशक्तितत्वेदेवतायस्माग्रागस्थ
टरेतारेतामसमानाधिकरण्याभासमानसदाशिवतत्वेतानशक्तिप्रधानसूक्ष्मतत्त्वसदासूत्रकेक्त्वाशक्तिरे

© Dharmartha Trust, Digitized by eGangotri

यावेच्छक्तिवन्ध्यं विना न घटते न हि किञ्चिदुद्गुणतां तद्रूपेण तस्य ग्राहणो विना कस्याप्युदय इति सदाशिव ।
स्व.तं. तत्त्वस्थितिभूतशक्तितत्त्वगुणत्वं नदपि शक्तिरूपत्वात्तस्याश्रयमेवेत्युक्तमिति इयतः शक्तितत्त्वान्त ।
टी.८. स्य विश्वस्य पदस्थस्य व्याप्तिर्वनत्त्वगुणैन स्वशक्त्यात्मना धाम्नोर्णन्तदारोहक्रमेणावशाप्यमित्येवो
२४९ पलभ्यत्वमाचे तिक्रमतीति तिन्नात्माप्तिप्रस्तुत्सं नयात्तत्त्वतस्थितिवक्ष्यमाणः शिवतत्त्वे गुणाः प्रियु
246 पतेर्ष्वैश्वेनैकत्वसमनात्परिशिवपरिते इत्थं प्रकारस्वचितन्यत्वमात्रिकामेव्विते श्रीशोधभागस्पत्र
सर्वकामगुणोदय । यश्च पितनीयापि शिवतत्त्वे हे समभ्युपप्रकाशो हि व्याप्यत्वहावतावोनत ।
त्वाद्दिमाण्वेवाभिदृष्टव्यर्पता तिसहत्त्वनासंस्थि त्यागुपिचादीनां व्याप्तिनिवितिविदानेदस्युक्ता ।
नक्रियाव्याप्तमेव शक्तिपंचकगुणप्रधानतयाभासमनेवेविशेषाणासमपंचकत्तमाभासरूपत ।
यायथातत्समायातीभावस्मृकर्षाद्भूतपंचकात्तेनरूपेणास्तुत इति भूतपञ्चकमपि यथार्थं स
त्यसत्त्वतराघामागोविविशेषाणशोभे शक्तिपंचकात्मकेन गलितावशेषनी भावात्मना स्वे स्वे
रूपेणाविक्रमतीतिपंचशक्तिसामरस्यमयपरमशिवत्वमेवेत्युक्तं स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेणानन्द ।
कम्यव्याप्तिस्थितमित्यक्रमक्रमाविश्वात्मतावस्थितमततत्रतत्रपदेशावरूपतयाविश्वाव ।
भासवत्त्वेपि तथानवभासात्मकात्तानवधविनिवर्तनेनैदाहतानन्दक्रमेणाक्रियत इति शिव
पतिपरमेश्वरः सर्वकामगुणोदयमिति सर्वेषां मत्स्यसभागाद्रूपाणां कामानां गुणानां च स
र्वेतत्त्वादीनामुदयो यत्र तच्छ्रितियोजनं किंच । भुवनानि प्रवक्ष्यामि तत्त्वेषु संस्थितानि तत् तस्यापि शान्तभाव
नारद व्यापकत्वाधमरूपं [illegible] नानाथ्यायाजितं नाप्ति काराणानां पंचकं च शिवतत्त्वे व्यवस्थितं । २४९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ग्रंतेपित्रयस्य समाहारः किंच नवपमेस्य विस्तीर्णोमनेकानेनसंभवे । सविस्तीर्णोत्वेशोक्तसर्व
पर्यायपत्तयासमनेनस्वोत्मदनेनादित्यतदाववपाल्पथस्थनेतस्याशेषविश्वस्यानेतमध्यानंतलांत
स्यसंभवोयतः अनपव शगनेनलासनेमित्यनेनलाघवेतमध्यानेनानमामनमननामनुमित्यस्याभि
धोपकानांस्यग्लोक्तश्क्रस्तुत्यस्पामः तस्यपद्मस्यमध्यस्थोदेवस्थायमनाश्रितः । देवोद्योतनादिरू
पः नकिंचिद्भुवनाधवर्तिसमाश्रितोपि सर्वभुवनेशेनाश्रितः सच पंचवक्त्रःपरःशांतः सर्वज्ञः परमे
श्वरः दशबाहुर्महादीप्तःसृष्टिसंहारकारकः सर्वानुग्रहकर्ताच प्राणिनार्तिविनाशनः भुक्तिमु
क्तिप्रदाताचसर्पकोत्कटभूषणः स्फुरन्मुकुटमाणिक्यः समंतादुपशोभितः दिव्याम्बरधरोदेवोदि
व्यगंधानुलेपनः पद्मासनोननेत्रश्चः शशांककृतशेखरः ग्रथेस्फुरन्मणिपर्यंकश्चामरोत्तेपव
र्जितः कट्टकोत्कटयानीकेःसमंतादुपशोभितः । शांतइतिशक्त्यावरणपर्यंतगगनस्यभेदसंस्कार
स्यापिप्रमादात् पंचवक्त्रादित्वंशगवन् सृष्टिस्थितिविलयावष्टुपलक्षितेसर्वेतियस्यथस्यानुग्र
हाख्याख्यातितनपव प्राणिनार्तिविनाशनः स्यनत्यागवत्साधकाभिप्रायेणेनदेवभुक्तिमुक्तीतितेग्रा
यत्रोक्तेतनमनोरक्त्रोमहोत्साहः किंचात्र व्यापिनीव्योमरूपाचानंतानाथाश्चनाश्रिताः । पंचवक्त्रा
महावीर्यादशबाहुविसेशोवराः त्रिनेत्राःशूलहस्ताश्चकारणेश्चसमन्विताः दृष्टाश्चमरपर्यंतनायता
श्चेवव्यवस्थिताः ॥ कारणोपिस्थितेदेवव्यापिनीप्रभृतिभिः सम्यगन्विताः तदभिन्नाउत्पथ्यः एताः
स्थनायाश्चतसःपंचस्यास्थितिमाह । अनाश्रितोमध्यगतःसंस्थितःप्रभुरव्ययः अनाश्रितकुला
देवीनस्योत्संगवसंस्थिता । पवमावतत्मारास्याप माशयोयस्थान्किसंवयादेवमर्वशक्तिसमनस्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तत्कार्यं संपादयेदिति श्रुतत्वात् परमशिवस्य पदमपि प्रसूतत्वात्किं स्वात्मसमेवं देशोपयेनुत्तशान्ताशोध
स्व० उ० शक्तिकं यस्तु शान्तस्य पदं शान्तसमभेदस्य माशादित्यपसंहरति ॥ एवं च शिवतत्त्वं तत्कथितं तत्त्वसंदर्शितं
टी० २० देवतत्शोधयितव्यानन्तस्यार्धं शक्तिस्वैव परास्ततः समनानाम समाज्ञेया ततः शिवतत्त्वाद्ऽर्धं व्यक्ते
२५१ घस्य व्यापिनीपदावस्थितानाश्रितमहाकारकापेत्यानन्तदविश्रान्त्याशान्तव्यापषावमहसनमास्य
257 स्तम्सनमेवं देनेनवर्तितन्तसंविदिति भूमिकामाभेदकलासमनायडकेशाक समनाकमसि
तिविज्ञानमिव्यतऽर्धं समनव्यापारो नास्तीत्याह समनस्यार्धं नजायते एषाव समना परिपाल्य
स्थितानांतदृष्ट्यादिशिवाव " सर्वेषां कारणानां च कर्तृभूताव्यवस्थिता सर्वेषामित्यनेनाद्यना
श्रितानां तान्स्तत्स्यं विमलादानेकानि शिवेन समधिष्ठिता इत्याद्यसमस्यानमेकमेकस्य
एषाद्वयमिति श्रीमालिनीविजयोत्तरोक्त्या ऊर्ध्वाऽधः समलात्मकमाऽऽद्वयम स्याऽऽमायाऽऽऽशक्ति
इयत्तेकेकरूपमिति ह्वास्माशक्तिरनेकाऽऽऽत्र अतःस्मात्स्थितेतितत्स्वाः प्रक्रियायामेवोऽरशोहौ तेव
शक्तित्वादेव च षाशिवेन समत्वेमधस्तादस्याधिष्ठितेति यदुक्तं तत्स्फुटयति भाविपटलार्थकाटीका॰
कारान्तया । तथाह्युक्तमनन्तेनशिवः परमकारणं सृष्टिस्थितिसमाहारतिरोभावमनुग्रहं । ध्यास्फ
इतिविशेषविदाभावासूत्रेणानभिनिकल्पमननमात्रात्मकं तेस्फुरति भूमिकां साऽऽज्ञाऽऽस्यायर्थः
परमकारणमिति परमशिवः सहि हेतुकर्ता महेशानः सर्वकारणकारणं सर्वेषां ब्रह्माद्यनाश्रि॰
तानां तान्दृष्ट्याबीजानांनामपि तेनैव तत्तत्भूमिभूमिकाग्रहणं तथा वभासितानां कारणानां कार
णं स्वात्मत्वं समिनातुह्लासकरस्यर्थः तथा महानाीस्वरक्तेषाननुडचिततविमवप्रदत्वेन सर्वातिशायो २५१
© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्मिकैर्नैमित्तैः स्वतन्त्रैः हेतुरिति तेषामेव स्वस्वकर्मणि योजनप्रवर्तकेति नियमिते किंच । समनानाम-
याशक्तिः समस्तकारणेशस्तेन स्वशक्तेरेव विश्वमामयमयन्तीत्यर्थः यतः तयाधितिष्ठितेशोह्य-
धःकारणपञ्चकं तयास्वमनन्तशक्त्या अनाश्रितादिद्वयाण्तं सदाशिवादेशेषकारणकारणता
कारणपञ्चकमधितिष्ठतु तदनुग्रहेण तयास्य समस्तमुक्तं करोति तयाचाशिवपरस्त्र्यानाश्रिता
दिरूपतां गृह्णाति तयानदीयापराशक्तिरप्यनाश्रितादिशक्तिरूपेण तयास्फुरति तत्र तत्कारणपञ्च
कमध्यात् प्रधानभूतस्य अनाश्रितस्यदेवस्य कारणं तेयमाश्रिता । परमेश्वरेणास्वशक्त्या भास-
मानेनानाश्रितभट्टारकादिरूपेण ग्रहवनिस्वशक्तिसहितएव भासमानेत्यनन्तत्वाएव दिग्धीनाश्रिता
दीनांस्वकार्यकारणतान्नजनेनेतेष्वेतस्थामिपक्रमः । सर्वैः प्रेर्यते पृथक्त्वनाथेन तन्नात्याति । पृथक्स
मस्तमाकृतेयस्मात्मशिवएवगृहीतानाश्रितभूमिकोद्वितीयामिमां प्रेरणां करोति इत्यमेवच य
नायस्त्राध्यतेते शमनेनेन्द्वोमनरूपिणि व्योमरूपी महादेवी व्यापिना बोधयत्पश्च एतेवशोक्तस्वश
क्तिसहिता एव प्रेरकाः ध्येयाश्च किं व्यापिनी करणानस्यकता वैव्यापाम सोऽप्रभुः कर्तृत्वमीनदीपक
मेप्रदर्शितेनाभिव्यनक्ति । कर्मरूपा स्थितामायायदयुः शक्तिः कुण्डली पूर्वोक्त कुण्डलाकारतयाशेष
विश्वग्रासाशक्तिः शक्तिकुण्डलिनी मायेयमशेषाम्कुण्णादनदेनो व्यापनमित्तिभूतत्वान्महामायारूपा
कुण्डलीति कोटमत्वात् यद्यस्याः दामप्येतदीय क्रियाशक्तिव्यापकाकर्मरूपा स्थितास्तेषामथवा
नेतृत्वाभावकत्वेनकर्तामर्कमीरूपाय योक्तुं ओग्रस्यभिसागा श्रामानमनएवायंचेयीजयास्य
किस्पेतेसेयेनतत्तदेशे मुख्यान्तवेरतास्यस्वतन्त्रनेतित्वाकारेन्वक मेतन्नेव कार्यकारणानानेशाति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

संदेहेपि अवश्याशुभलेवात्र कार्यकर्तृत्वशक्तिमत्त्व इति न केवलमेषां महामायान्मा शक्तिस्तस्य
स्व.छं. कर्मत्वयास्थितायावत्तदन्तर्गतेन तदुल्लासं वै बिन्दुनादविन्द्वादिकं कार्यं एतच्चानन्तरपटले क्रमेणाव
८-टी. लोकयिष्यामि अतश्चाभासयामि .... नयशिवापेक्षितां इत्यादिना उक्तः महामायादिभूम्य
२५८ न्तपरसूक्ष्मस्थूलवाच्यवाचकात्मकाशेषविश्वोद्भवः एषएव भगवान् तत्तदाभासात्मनास्फुरतीत्य
र्थः यत एवं समनाभूमिमाश्रितापरमेश्वरः परसूक्ष्मस्थूलरूपविश्वमाभासयत्यत एवाभासमा
ने यत्सदाशिवपर्यन्तं पार्थिवाद्यं च सृज्यते। यत्सर्वं प्राकृतं ज्ञेयं विनाशोत्पत्तिसंयुतं। सदाशिवो
ऽपररूपोनाश्रितमहाहरकुम्भसमदृशप्रकृतेर्विश्वकारणात्मनानन्तरायाति प्राकृतत्वं स्थूलरूपत्वात्तस्य स
दाशिवत्वमाप्तकृतिरितिमतात्र तत्त्वादिशंकानाम्यात तदेव एतद्भतिः प्रकृतेः शिवतत्त्वाच्छिवतत्त्वभेद
भाजश्चायातत्वं त्रिविधं योऽयंख्याक्रमः प्रसिद्धश्चायं एतच्चायानन्तोपि पटलेनाश्रितस्यापि सदाशि
महाप्रवाह्यतत्त्वाभिधानात् अतश्च विनाशोत्पत्तिमज्ज्ञेयं पुनरप्यायान्यपदे विश्रान्तिमतः अथ च तत्
तेषु मानत्वयातत्त्वानां संहाराणाम् आत्मापत्तिस्वरूपाविलापमित्यर्थः तत्पत्तिविनाशयन्ति विमोऽवि
पर्ययपाठः सृष्टिसंहारपरतायामनादित्वप्रतिपादनपरः एवं समनान्तमध्वानमुक्त्वा ऊर्ध्वोपक्रान्ते
होत्रविधिमेवस्मारयति मायाशक्तिः पाशेत्यादिसमनान्तं यथार्थयति स्फुरत्सूर्यसहस्राभकिरणा
नेनभास्वरा ध्यात्वापतामममावाहनस्थापनं विधायाविनेन उपचारेतततः कृत्वा वागीश्यावाहनेन
या स्थापनपूजनेनैवपशोर्योनौ तथैवच गर्भाधानं जननेप्यधिकारे तथैवच योगयोगालयं चैव
निष्कृतिं तदनन्तरं भुवनाधिपदेहांश्च भुवनान्तरवासिनां भुवनाभ्यामायदेहमदत्वावशानते। २५८

248

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

चिन्तनं शोधयेच्चालोवयवांस्तु यथाक्रमं स्फुरद्दिव्यादिनैतद्राह् यथाविधमेत्राम्नचिंतकल्पश्च
भामात्रस्वरूपमत्यतिरिक्तं शत्स्यात्मकमितियामेत्य त्रमाध्यतिके विमष्टतिपत्तनामिति शिवतन्मोध
ष्टान्त शिवमहाशालिनिका आवाहनादि पूर्वेक्तक्रमात् उपचारः पूजावागीशपावाहनमंत्रपरम
रूपायाः वागीश्याः स्थापनपूजनानेनतरं शिष्यमेत्राणनाडनं नहृत्स्वेशतेश्चतत्याकर्षनं तद्धृदगा
दि पूर्ववागीशीगर्भेतन्त्रात्यस्यपोगः गर्भोपाधिमेतत्यदेहितमहामंत्रञ्चे विमिन्नभुवनाधीप
भुवनाधिपाः प्रधानभूतास्तेषां होमं कृत्वा येयेनस्प्रधानभुवनान्तरवासिनस्तन्मन्माद्यागतोन्तभु-
वनानि ष्टाकरुद्रास्तेषामपि वपूर्यागा मित्रिते मत्तिमर्दीवाथासंतर्भावभावनं पुस्मादस्मात्तत्पूर्ण गवा
मंकृत्वा आवरणादिकार्य यद्यपि समनानेनतरं निव्यापिनी पदेऽस्मादिप्रवकातिरिक्तानि भुवनेश्चा
नवाणिनमंत्रित्याण्यस्य विधेः सर्वमेवत्वादेव मुक्तेः पश्चादात्मविद्याशिवाख्यं तत्त्वत्रयं शोधयेदि
ति शरीरवाविक्रमानमविलोमशुद्ध्यर्थं पूर्वोक्तहोमक्रमेण शुद्धं समपादयेत् एवं साधो यस्मिन्नि
वयागश्चशैरादिव्यापारविहक्षुद्धचिंतमेवमेयप्रवभवतीति निर्दिशयति श्रवयवोद्ध्वतिपत्तमत्वं वयो-
नवर्तितत्वात्मयात्सदाशिवान्तानितत्माद्यवाव यवानेतदन्तर्भावयुक्तैव होमकर्मणा शोधयेद्यथा-
मेघस्तात् आत्मतत्त्वविभागेनयाश्चबन्धुरूयाच्छेत् मसाद्दोऽस्मायागेनश्चात्मतत्त्वेनदानपेत् माया
तत्त्वावधितेभ्यो दैशिकेन शिवाधारे विधिवत्कलश कर्मार्थं प्रायश्चित्तविशुद्धये ऽस्मायत्र वमध्ये निष्कृ-
त्यनेतरं विश्लेषपाशच्छेदनं कृत्वा पूर्णान्तपातयेत् तदुक्तं प्राक् विश्लेषानिष्कृते भोगादिना-
दिच्चपाशच्छेदानन्तरं तद्धोमं चैतत्प्रेकभावना पूर्वविधेन पूर्णाहुतिमत्तत्वे श्चैतस्य सोहा शालमसी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.तं.
टी.द.
२५९

259

कार्यतन्त्रीकाराकृत्वाख्यापादिष्टुवनेष्वराद्यानुतन्मूजनपूर्वकं शकोशापेणाश्चावणाविसर्जनादिकृ
त्वाशयस्थितहोमस्थितनश्शुक्लाकतेष्वरतीरशाक्रमलेशतः स्मारयति प्रायश्चित्तं ततोऽकृत्वा वि
कर्तव्यमित्याह कर्तरीमभिमंत्रयेत् तयाच शिखाछित्वा पूर्वोक्तभावनामेवाशिक्रमेण समर्पये
त् कस्यचिद्धस्ते शिशुमंत्रापयेद्गुरुः स्नानायादिशेत् एवमिहापि शिखाच्छेदविधेविशेषोक्ता
दनायहीकाकारेति बीजदीक्षाविषयत्वप्रागख्यानेनेदमदेवमतव्यमस्य। आचार्यःश्रपतो
मूलाससकलीकरणादिकं कृत्वा शुचाश्रितशिखाकृत्वाकृत्वा स्नायादनेनैव ततोपि सकलीक
रणं कृत्वा आचार्यस्तत्वशानेन शिखाशपितितिपिकृत्वाशागवन्नं त्र्यादिरूपो शिवकुंभेसमर्पयेत्
तथा भैरवमपरस्य योगस्थनवोतिकिंव भैरवाग्निसमर्पयेत् आचार्यःप्रयजेत् ततोभगवा
तेविशाख्यपूर्वोक्तपुत्रकायाजनिकार्थः पूर्णासंपूर्यविधिवन्नामस्मंतमनुस्मरन् पूर्वोक्तलत
णेनैवप्रोक्षेत्सप्रयत्नतः पूर्वोक्तलत्वाणायोजनिकोऽक्रमसमस्तप्रमेयानुमापिपूर्वोक्तापूर्णाकृतिप्र
योगरूपतमत्रेतत्स्वमवोश्याणावसरे हेयध्यानमयःकुर्वन्नुपयमेवानेन यावत्साधपाशशक्तिः
समस्तानस्पाशशाकोधृपादत्नेरवयदिसूर्यणामयोति अथापाद्याधप्रवेशाप्रसुखंपरतत्ववि
श्रांतिरूपायोजनिकामाह तदर्थचंद्रनाम्लता मनोमननमात्रेरूपमपितत्रनक्रमेत तमेभवम
पितमत्ररूपैवपूदशोमर्थः अतएवात्रप्राग्याणावेमानसमसंज्ञा बोधमात्रेणयोजयेत् तदाशिव
तमस्येतिपश्चमेकोमभवार्णवात् इत्युक्तेयतत्स्वात्रसमस्तंक्रमेणैवएव नात्रकालःकालाश्चारो
तत्वेनवेदवता कालःवर्णादिपरायोनःकालानिवृत्तादिशोस्यतीतानः वाक्यप्राणावृहःनत्वे २५९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तस्य भावः इति शुद्धस्वात्मानन्दघनात्मभावप्रसृताशेषगगनतलस्थाभासमानस्वरूपं देवताचक्रसा
धनात् श्रितानाः किं न होइ । सति निर्वाणे परंशुद्धगुरुवक्त्रेण तदुपदेशेन । गुरोः परमशिवस्य वक्त्राम्भो
धायः यद्वक्त्रं त्रिशिरोभैरवगुरोर्गुरुगणशक्तिरिति तस्य तदतीते वरारोहे परं तत्त्वमनामयं ता
मप्यतीते तदीयपारार्थिकविश्रान्तिरूपेण उत्तरेऽसौ समनावदति क्रमणीया भवतीति सन्निवि
णामित्यादौ तथा नान्त वरारोहे इति शाम्भवं परंविशान्तिर्गाविश्वमयतामापूर्णेन स्फारितत्वादेत
स्मान्नात् स्वसर्वस्वभावश्रियः काशमयः स्वभावः इति शुद्धस्वात्मानन्दपारमार्थिकस्वरूपेण तदुक्तं श्रीत
न्त्वादिवक्त्राधियमादिदेवाभासरूपत्वनामयमितितं विद्यते श्रामतयोक्त्यानिर्देशं तत्तत् । उक्तं च ।
श्रीत्रिकमार्गविदुनादात्मकेर्देहस्थाने स्यु शिवसंभवेः अतीतस्तु भवेद्देवो निरंजनपदः शिव इति
यत एव मतः । गुरुवक्त्रप्रयोगेणात्मक्रियायोग्येन शास्त्रेण निक्षेपकरणानीते विशुद्धे निर्मले शुभे
सर्वज्ञे परमे तत्त्वे व्योमातीते तु हृदेवेदिवे गुरुवक्त्रेण तस्मादायायः प्रकृष्टायोगप्रकारेण व्यापार
मानं मन्यकावायमाद्येणा योजयदिति स्वरूपेणानरत्रुप्रवेशनद्वये भात्मनायोजपति स्वात्मना
महाशिष्यात्मानन्मासमरसमाप्यतयोक्तं तस्मिन्युक्तः येन तेन सर्वज्ञादिगुणान्वितः शिवएका
भवेत् त्रिसमत्वविभागेन सर्वं शाङ्गिति शाश्वतेन निर्मायोजितेन एवं निक्षेप सर्वदा व्यवहारदशास्वप्यवि
मलविज्ञानेकरूपकाररणानिविभ्रमाद्यनाश्रितान्ताम्यतीनेन स्वभवविलक्षणेशेषविश्वाभास
मयः इत्युक्तः अशेषविश्वप्रकाशमपि चेतनमनेन विश्वेन मनागाभ्युपाहितेन स्पविश्वस्य तत्त्वका
शीकरूपत्वादिस्तनोविरुद्धं यानिर्मले शुद्धे शुभे परश्रेयः स्वभावेन तत्सर्वज्ञत्वादिति सर्वज्ञत्वेन नाभि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.उ.
टी.१०.
२५०.

250

त्विद्याद्यप्रकाशरूपत्वात्त्याज्यत्वेन परमेश्वरे व्योम्नः स्थानानि सूक्ष्मपदस्थान्यतीतमन्त्रयः शश्वमो
यत्र तस्मिन् शुद्धाध्व ... निष्कलः सर्वस्य सर्वज्ञश्च स्वप्रकाशैकपरमार्थरूपो भवति इत्यधोच्य-
वैशेषिकः समासेन समयानेव तत्कालान्तरपरिच्छेदिकर्मादिप्रबन्धनत्वाभावेन स्वाभासेन भुवनाध्वनैव यदी-
क्षायां शोधनार्थमेवं प्रत्युक्तोऽपि निखिलाध्वा स्वात्मप्रमेयकारणपरप्रमातृवेशमपि ज्ञानशालिना-
मुन्मीलयतीत्याह । ज्ञात्वैव महादेवं प्रयाति परमं पदं । एवमुक्तरूपमध्वानं यः कश्चित्समय-
तयापरिच्छिन्नतिमिरपरप्रमातृत्वामाविशति आचार्यः शिष्यः । इह देवेद्वविषयवकलेश्या इत्युत्तम-
यातः एवं ज्ञात्वा परमेश्वरस्वरूपतया मायया । ज्ञातात्मदेहसंस्थोहं कतरस्वप्रहकर्मणामित्युक्त-
त्वादोदेहवासनाविनाशमवाधमयतज्जातीयापायेन तावदशेषाध्वशरीरः परमेश्वरो विष्टो भवति तेनो दे-
वादावपि करणत्वेनश्रयत्वाद्धंभावाभेदप्रथानेव जानन्नुरूपेण सर्वात्मकपरमेश्वरतामेति तथा-
विधस्वात्माभेदेन वाग्ग्रासानपि पर्यवसाययति सततमनन्ततां जनतमम इत्यभिधीयते इति शि-
वपरमेश्वररूपेणैव संपादयतीति शिवम् । ग्रन्थग्रन्थि विभेदनं प्रतिपदं सद्बोधसालोचनं तात्त्विक-
क्रियांशुद्धानवहिस्वानैकसमर्शनम् सम्यक्ताकलना पुरोषु विषयाद्वृत्तिद्वयामर्शने स्वाङ्गेदेश
वधनी हतनिद्रियात्कितिनिर्माया यातितनम् ॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्योते भुवनाध्वदीक्षाविधिर्दशमः पटलः
समाप्तः ॥ स्वच्छन्दस्वात्मशक्तेर्वस्वाभिन्नं सहस्र जगत् संहरन्नयतेयकः स्वच्छन्दाबोधभैरवः य
उक्तमयाहफलक्लेशिवः परमकारणमहिमस्वादितन्निर्णीयायतिपिशुः पटलमयाति ज्ञवेती
श्रीदेव्युवाच अथाध्यायनमथासानस्वत्वमादात्म्यापि जगन्महिमसयादेवसुविनानतवाणिता ।
२५०.

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

अथमितिभुवनान्माजगदादिनिर्देहगानवाद्यगततन्माधरूपमेवस्थितेतिनादविद्यादिकं कार्यं
मित्यादिजगद्भुत्त्वं व्यक्तिरुत्पन्नस्पृतं । अथ सृष्टिमहादेव कथयस्व प्रसादतः ईश्महादेवाशेषविश्व
मोघानननादिमितत्वमवधारात्मन प्रमाणतैनमैत्यागमनानामाविकार्यानिगुरुनाधनः सृष्टिस्तुय
तिकथयसृष्टिमित्युपलक्षणं परास्थितिसंहारयोरप्यभियासमानत्वात् एतन्निरूपणाय ॥ श्रीभै
रवउवाच योसौसूक्ष्मः परोदेवः कारणं सर्वगः शिवः तिमिनकारणेसोत्रकथितस्तत्त्वसत्रेते योग
वितिश्रुतिपादितानिः सामय्याविदानेदृष्टिनः परः सूक्ष्मशक्तितः करणस्याप्यगोचरः देवोघाननादिमन
त्वकार्येनत्वशक्त्याभ्यामस्यतेतेनकार्यमितिकारणकर्ताविशेषानुपादत्वात्सर्वं यथाकार्यनेनेतिका
र्यकर्तृत्वेनसिद्धिमितिस कारणेतेनस्ततंत्रः कर्तास्वशक्तेवस्वाभिमेतमर्वमासमयतीत्यर्थः यद्वातत
स्मृतेभासावर्णोदरस्मादिदयस्मात्तदाभासयतितनन्यनिरिक्तमित्यादस्सर्वगः सर्वगच्छतिप्राप्नोतिसर्व
तोगृह्णातेत्येवमनुत्तममाभासयतित्यपितिहतिवतावदशेषव्यापकत्वंदत्ताकृत्यादित्वस्वप्रकाश
कतयास्वप्रकाशस्याप्यसिद्धेनवभाकस्प्रमाणानुपपत्तेप्रकृतेनदायनाप्रमाणादिवस्तुसिद्धिः प
नस्तुशिवोनमीलनिमीलनाघवस्याचपिश्रेयः स्वभावएवेत्येवंभूतोयः सोत्रजगनिकर्तेत्यनिमित्त
कारणेनैवस्थितेनेनदस्ययसमाप्तनिभाजनभूतकथितोनतुव्यापकत्वनिस्तलमात्रेणादिक्रमाला
दिसाधारणेननान्योपादानायपेतकार्यजनकत्वनक्रमकारादिसाधारणेनरूपणायथासषामहत्ता
पदेशायामणानाम्रक्रः एवमीश्वरस्यानीश्वरत्वमेवापन्नेयथाक्रमसौः येनीश्वरव्यपदिशेतितिमित्त
देतदन्यत्विलाङ्गुलिरमोभिविहशिनायप्रमाहतोयरामनेनवशीकृतस्पकामेश्वरस्थितिसमीव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्तं. टी.प. २५१ 251

संगीरेन इति तस्माद्यथोक्तमेव साधु न तु निश्रयो जनानेय तत्पूर्वकादिपणप्रवृत्तिरपि न वाप्यर्थजेन
वेक्षायामदायास्तद्यौक्तिमपि श्रेयोजनमुनस्त्रुषमस्मत्पाशकोद्यमापितुमाह॥ अकामानं सृजेत् तं वे जग-
त्यावत्तेगामं स्तेन मानसोद्देश्यमप्यात्मलीलया अकामानमिद्रूपां तेन फलाभिलाषा-
लीललयासक्तिनेत्रक्रीडयैव सर्वं स्थावरजङ्गमं जगज्जीवात्मकं जगन्निर्मिमीते न तु जीवानामेव
त्याः केचित्संभवन्ति एवेतनादिमन्निससारे जीवानामानेमोपि प्रतिपुगामकेकप्युक्तोमस्मायोच्छेदः
एवस्माभेन परमेश्वरएव स्वस्थ स्वच्छन्दविमात्रमूर्तिः स्वशक्तिप्रचयासाविश्वमिति श्रीशिवसूत्रोक्त
स्थित्यास्वरूपगोपनात्स्वतन्त्रेषु चैवपंचकृत्यपंचरूपं जगद्रूपेणानन्दरवदनतिरिक्तशिवाभासयत्येव
नवकाश्चिद्यतिरिक्ताजीवपदार्थापियदायामत्कलेन भगवानतप्रस्ताएवंकार्यितास्मात्॥ ईदृशोवजन
गद्देशो न हृतिरिक्तनकेनविद्यकाशयत्यापितत्स्वतन्त्रमातन्सुदेवातिदेवस्यपरबोधस्वरू-
पिणः विमर्शः परमाशक्तिरविपुक्तोयथाप्रभुरिति श्रीकालिकाकुलोक्तस्थित्या तत्तन्म
नावरणास्वस्वरूपमेवमासेत्य स्वलीलारूपकस्त्वक्रुत शिवः परमकारणमित्युक्तदृशा
व्यापिनी शक्तिः सदाशिवादिभावाभावात्मकस्वशक्तिभिर्भितिभूतसमनाशक्तिभू-
मिकामाश्रित्य समनात्मकस्वशक्तिभिन्नस्वशक्त्येव परमेश्वरेणागदास्य न शतेतावा-
धमतस्त्रयत्याकरणाशाहस्मार्थेत्रयव्याख्यानतदेवेहस्फुटीभूतेनापवाचनव्यतिरिक्त
मुपायानेकिमप्यपितत्तदेवत्वामेत्याह॥ उपादानेत्तत्यात्कमेसाधुधं समवायतः॥ तदेवम
पकावरणास्वस्वरूपग्रामसमवायतोतिमाविभिन्नविमर्शमयपराशक्तिसंबंधान्स्वतः भावितेन स- २५१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ऽतोऽप्ययोगस्पर्शभूमिकाप्रदर्शनेन किंचिन्मलमेवं स्थावभासोल्लासमयमिति भूतत्वावभासनेनो
ल्लसितेव तत्त्वतो ह्युन्मनोत्थित्वपरविमर्शमयीपारमेश्वरीलीलानन्दशक्तिरुदेतीकरसास्वरूपेणोपन
मौग सदाशिवानाश्रितपदात्मकसर्वभावाभावावभाससंयोगमिति क ---- समनारूपायाम्
रेतोऽस्य च कारणापि कारणोपादानोपाद ---- शोभितिष्ठकल्तः परमेश्वरादभिन्नमेवेति प्रतिपादितं भ
वति यथा च भगवता प्रकाशमानतया स्वाहृतिरिति किमपि ह्रतिर्विकिमपि जगदाश्यते तथा तन्मयत्वे
न तत्पौर्वापर्यावभासात्मा महामायाशक्तिभूमौ मायापदेशाद्विविधः कार्यकारणभावोपि प्रदर्शनेन यथा
क्रमप्रभिन्नाभासस्फूर्तिर्वैचित्र्यतो देशक्रमसमाभासयतमस्यामो क्रियावैचित्र्यविभासात्कालक्रमसमपोषयत् इति
तदेतदुपपादयितुमाह तस्मात्सत्वसमसमुपन्नेषु तत्स्वशेषसमुद्भवः तस्मान्नादः समुत्पन्नः एवं वै कथि
तं तव । तस्मात्समनाशक्तिरूपायोऽपि भूत्समसमाश्रितमहत्तारकानाशेषविश्वावकाशप्रदसमभावावः
भासात्मकं व्यापिनीपरमसमं तनोपिप्रतिपादितरूपप्रसमसमुजगाकारशक्तिनमात्मास्पर्शः रस्येव
केवपरमेशेच्छाशक्तिः परमसूक्ष्मस्थूलरूपतयामेयाभासमसूत्रणामयी समनाव्यापिनीशक्तिरितिवो
प्पतेपकस्मात्प्रपीष्ठायाः सूक्ष्मरूपत्वात्तावित्याशक्तिसमभेदनचित्वात्तस्मादपिशमत्वात्मनः स्पर्शोस्वरू
रूपवाशपकावावकोऽभयात्मकस्य जगतोऽमध्यान्त्यसमसमुत्तवाविकार्यवभागमयोऽनादत्वतत्वः सश
ब्देनोऽस्य समानत्वसमर्वस्य कार्यस्य शान्तात्मककारणामिति संलग्नतोऽपनेएवमितिनादावरणरूपाणा
यवमस्येयस्यायं नादउक्तः । प्रथमतत्वदेवेशिव्यक्तः शब्दप्रभेदतः स्वयमंन्तनिरूपापिवस्यमात्
मेदैरप्यथाव्यक्तरूपतोऽशापन्नघया ऽशेषागावःस्वतःशब्दस्फोटाबोधनिरेवव यांकाराधंस्तनस्ववस्य

© Dharmartha Trust, Digitized by eGangotri

स्वच्छ.
टी.८.
२५२

घोषशब्दाः प्रकीर्तिताः । एतेन ग्रीष्मे शिखावार्येण स्वपठितेन एतेषां लक्षणं वश्मो गुरुपारम्पर्यागतमि
त्युपक्रम्य प्रथमं घोषो नामाथ प्रथमाणुलिप्सयोगाद्यः शब्दः संप्रवर्तते । दीप्तवद्वितीयभासः स शब्दो घोष
उच्यते । नेदंतेनु मनो बस्पर्शेषु नन्न विसर्पिणः । भिन्नकांस्यतैनो स्वर्णः संवायुः स्यात्तु दंतगः । ततो वंशो ध
निप्रख्यो निर्वानसंयमवर्षवान् । स नादः स्वनः स्यात् तस्मात्परः कथितो ह्यसौ चतुर्थः सर्ववेशाब्दः स्व
शङ्खस्वनारणिः आत्मानः सर्वयन्नादः स्वेयथा स्वमरीरवः वाक्यस्य स्फुरतां यत्र वर्णभेदो व भूम्यकः
स्फोटः स्यादितो नादः पंचमः शास्त्रविस्तृतः नवोत्तितान यर्ति ना नादः शास्त्र लावदः विषयपाप
वमानेस्ती हन्ताती ब्रप्रयत्नेन: यथा यज्ञ्यते आकाशमध्ये हा ध्वनिमेत्तितः सर्वतेजो समा नानादीणा
यामि वमायुयः मृदङ्गध्वनिनद्ति ओङ्कारः सप्तमः स्मृतो घंटानिनादानुकृतिकदाविद्याख्यातमया
तजनमेघध्वनिनिभः सोऽष्टमश्च स्मृतः स्मृतः एषामष्टानामपि । नवमस्तु महाशब्दः सर्वेषां व्यापकः स्मृ
तः नदत्यसौ सदा यस्मात् सर्वभूतेष्ववस्थितः शक्तिमध्यगतो नादो वेणुनादात्स मन्त्रि मउतिया नादः
प्रतिपादितः स महाशब्दः सर्वघ्नतः सत्त्ववहिः सन्तेषु स्थावरादि देवयान्तेषु भूतेष्ववस्थितो नपव
हिना दाख्यम्परबीजं सर्वभूतेष्ववस्थितमित्याद्युक्तिप्रतिपादितया नादाख्यया विसर्गशक्त्या स
(वास्थितमित्याद्युक्तिप्रतिपादितया नादाख्यया परबीजं सर्वभूतेष्ववस्थितमित्या) वेषां सत्त्वयत एवम
तः तस्मात् सदाशिवादेवो व्यक्तो वेदक्रियात्मकः । स एव नादोऽत्ता न क्रियारूपसदाशिवमहारकाभिव्य
क्तिमतत्त्वरूपर्थः प्रत्यात्मात नादहिदुःस्मृतः स्तत्र सर्वको दिसमप्रभः सैव वदशयान्ते यादशतत्त्वफ
लप्रदः दर्शपावर्णीरूपणादशादेवतत्स्पृतः । क्रियाशक्तिप्रधानो विंदुरेतर्मते ज्ञानशक्तिहृदयः एके २५२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कस्याश्च शोभेः सर्वशक्तिसंभेदः इति तत्र शाक्तस्य एतन्नामरस्यात्मा सर्वो दशामः स्वभावः इति दशाया
न्वमस्यानन्तशक्तिमिन्त्रस्य च पीतं च कृष्णं रक्तं श्वेतं पिंगलं नीलं विचित्रवर्णं तत्स्फटिकाभम नोरममि
ति द्वादशपटलवक्ष्यमाणवर्णस्वरूपभेदेन दशाया तत्रैव ऊर्ध्वमार्गे नाडेशस्त्रिनेत्रेण जटाधरेण
वीननमभिध्यायन् वाग्भवस्य यत्फलं तत्फलमाप्नोतीत्यादिना सूक्ष्मादिदेवतो चक्रध्यानेन फल
पाचकेशप्रतिपादयिष्यति तथा तत्रैव नगरेन नदकाकुडित्राकारविद्युत्प्रकाशाकाय तयोश्च ध्यानाद
प्यवाध्यानात्सिद्धिः षाण्मासिकी भवेदीपि नामस्य लोके प्रसिद्धिस्तस्य प्रजायते लिंगध्यानेन तयः ऊ
र्ध्वमूर्ध्वं बीजसमन्विते। मासेनैकेन पश्यन्तु तत्र लिंगं तत्रोपरि शुद्धस्फटिकसंकाशं तेष्टद्या प्रवि
मृश्यते सिद्धिस्तु मानुषे लोके षण्मासेन प्रजायते इत्यनेन तन्नादकाविभक्ष प्रकाशविद्युन्मय
मूर्देवताध्यानेन फलं च प्रतिपादयिष्यति तथा निवृत्तिः प्रतिष्ठा विद्या शान्तिस्तथैव च कलाच
तुष्टयोपेतो ध्यानयोगो बिन्दुस्वरस्यमिथ्या स्मृतो न संदेवदेवेन संयुतो निवृत्यादिकला लेशस्य दश
तत्त्वफलप्रदः इतिव्याख्येयं टीकाकारैस्तत्र सर्वापरेण मध्यमखेवदशायेत्यादि विधानत्वविषयो
ऽप्युः तत्र षण्णवर्णलिंग विमर्शो वर्गेऽपि तथा प्रकारादिवर्णा दशाक ऐक्ये तन्मभिन्ने केककादिध्या
नेन देवता योगादशादेवता तत्पत्त दर्शा दशाकाभिधानं [illegible] फलदशायोत्रेतियत्तत्क
लनया व्याकारितं रूपत्व विधानत्वविषयस्तु ग्रन्थस्तस्मा द्विधा तेनामायन्यग्रंथविष्वेयन्नदपि तत्रैव
यासूक्ष्मत्मिलपूर्वे सरहनिर्दयेनं श्रीशैतन्यात विंदोः सदाशिवो ज्ञेयः सोऽष्टभेदाङ्गसंयुतः पंचव
..... मिश्राविधायोगः शक्तिमियुतः पंचमिश्रमहाज्ञानेन निमिश्रसमन्वितः। सदाशिव इति यः स

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वैभोवनेधविंद्वावरणाद्यः स्थूलरूपउक्तः नैमेवरिमकलाद्रष्टभेदैरुक्तैः परिवारैः पंचभिरीशानामिश्रै
स्व.छं. स्त्राभिः सेवत्वादिरूपैर्वदनप्रधानैः षड्भिरंगैः वामाद्याभिर्विद्याभिश्च शक्तिभिस्तथाष्टत्रिंशत्कला
टी.प. भिः पंचवक्त्रोद्भुतमंत्रालैः पूर्वकरूपैर्मन्त्रहित्रिंशत्कलाभिः ओंकारमिव ह्याभिर्विजयाद्यादिभिश्च दश
253 २५३ भिरष्टादशाभिश्च मूर्तिभिरोक्तः पूर्वमासीदिन्नेमतोयदेभिर्विदुः सदाशिवश्च निपतितलाबोधाद्रष्टव्या
254 २४८ रूपउक्तनादाख्य सदाशिवरूपो बिंदुरिति ममताप्यिकस्माणेन व्याख्यातेन दर्शितः किंच मएवापररूप
तापरमात्माशिवोव्याप्यः यः पूर्वं परमकारणरूपोव्ययः शिवउक्तः सएवापररूपेण सदाशिवम
ह्यकाननत्वमेवोत्तिविकल्प्यर्थः यतोह्यिथावस्थः सविज्ञेयः सोख्यातो ख्यातो वजितः मंत्रमुद्रास्व
रूपेणामएवतत्पुनर्विपान्नाणान्तानस्वरूपेणास्कन्दास्वरूपस्वरूपतः शब्दावबोधरूपेणवस्तुरूप
स्वरूपवतः षः शिवोव्यय उक्तः सह्यिथाव्यापकत्वनावस्थितोत्तानवः कथमित्याह सदाख्यात्
धोभेवरूपेणविंदुनादादिपरामर्शात्मनारूपेणावर्ततेनस्वात्र्यवर्जितस्वशोषशिष्यव्याप्यपरमशि
वात्मास्वभावः एतत्स्वरूपस्याप्रत्युपायात्मनापिमुद्रात्मकेस्वरूपेणाद्युपायस्यादित्यतरतत्त्वप्रतिविंबश्चतो
तः सविद्धविशमुद्रणा मुद्रणीयाशमोचनभेदद्वायुणाकारिणी तत्तत्वान्त्रिवृ शब्दरूपत्वपरस्फार
मयुक्तवेतीनथामतेयत्नैरुस्वमाषणात्मकपरपरामर्शमतनोमनन्नमाणयसोपरतत्त्वप्राप्त्युपायः
परमेशात्मेवपरमेश्वरएवस्वरूपेयपदवेडुपायरूपतयास्फुरितः किंचक्रियाशक्तिप्रधानेनस्वात्महृत्कृ
तेनाज्ञानशक्तिप्रधानेनवसदाशिवमहत्त्वकालान्नामएवस्फुरितस्तयैकाशस्वात्मनानाद्यिनरूपेणास्वरूप
तावसत्कैमरूपपरमशिवात्मनानकेवलमिंयतैपयात्मनेपायात्मतयाशक्तिवैवैषणाभगवानेवभासितयाकिंकृष्वहो २५३

२गतसर्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वाचकात्मनया शक्त्यैव विश्वेणाच भगवानेव भाति यावत्समस्तशास्त्रीयलौकिकव्यवहारग
तं सर्वं वाचकात्मनया दशपवस्त्वात्मनया वेद्यादि शाहावबोधरूपेण शब्दब्राशपवस्तरूपेण स्व
रूपेण स्फुरति चिदात्मनेत्यर्थः स्वरूपेणाद्युके इमां कृतयदेशपशाहार्थं विनानुपपत्या स्फुरत्व
पि परमेश्वरोपरिस्थानुविदानंदघनमेवेति सर्वमिदं परमेश्वरादेतद्रूपमेवतदुक्तं भगवद्रूपत्वे च
न मत्वं तत् जगदिदं परमेश्वराद्वैतद्रूपमेव तदुक्तं वाच्यनतुस्य परमेश्वरांतर्विति विशिकप्यप
रेदं हपराक्लिस्ति ते नाभिन्नं भाति न जातु यत्परमेश्वरादं विश्वा तु मासत्तनो भावि भासि शिवनाभिव ''
हितो विश्वात्माभिमेरव इति येषां तु परमेशमायाशक्त्याहतनादंतनस्थायायापला नाक्ति तद्
भिन्नायेणासमन्तो ते भावा देहपाशजाल मन्ये न कामिस्याद्युक्तमिति न एवंविधे च परमार्थे च कौचिन्मायीयस्य ''
स्थूलसूक्ष्मः परश्चैव परानीतो निरंजनः यो मे रूपस्वरूपेण समनोन्मनमेवच । नमाना नीतो द्विवे ।
शिशिवो तेयः शिवाभास यो मा शुन्यना च मज्ञा न भिन्नम् शून्यना शक्तिमति मयेन ततः शाम स्व
ह्य तत्त्वः शक्तिमदात्मा शिवागमे शिवः श्रेयः स्वभावत्वेनस्थूल इति भूम्यादिप्रकृत्यंतेनरूप
णसूक्ष्मः पुमादिमायांतेन परः शुद्धविद्यादि शक्तितत्वांतेन रूपेण स्फुरितन तथा समरूपेणाश्र
तात्मना स्वरूपेण किंच समनोन्मनोन्मनी शक्तीविश्येन पस्फा मे समनोन्मनस्तद्रूपो यो न्यथि
प्रशाषविश्वान्मना परमेश्वरएव स्फुरतीति यावत् एवं स्थूलान्मनी ते विश्वं परमेश्वरएवमेव
तु पर्यं दशदृष्टे शक्ता श्मरकमणोपि तन्नेकारणात्मनापमेवस्फुरतीत्यादिशति उन्मनाममना
स्यां न शिवेन समं पिइं न वंचकारणा रूपेणानदयः पुनरेवमः तिष्ठत्यामिलिश्वप्रिति स्थाननु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मनारूपं यस्मात्तेनाशक्तिरूपं तत्तातेनावभासितं तेन च पुद्गलावाभावरूपाशेषस्वरूपणासमनारूपं यस्मात्तेन त-
स्व. छं. त्किंचित्समस्वशक्तिपिण्डितं समभिन्नत्वेनावभासितमित्यर्थः। तस्यां समनायां रूपं पदं इति व्याप्यात्मनि शून्या-
टी. उ. तिशून्यपदे विद्याने देहप्राणज्ञानक्रियाख्यशक्तिपंचकस्य धानेनाश्रितादि व्याप्य तत्पंचकारणरूपेण समप-
२५५ वस्थितः पुनरपि स्थितो नन्वपुनः तत्राश्रितादयः तत्र तिस्रिकाः केचित्तु किंचित् तत्। कारणपंचके देवि गुरौ-
255 ष्टापदं यस्मात्ततः ततो नाश्रितादि पंचकारणात्मनारूपादयः शक्तिब्रह्मबिलसुषुम्णानादनादान्तबिन्दु-
वहान्यपि पिण्डाभेदेन तद्भूमीराभास्य तत्कारणपंचके स्थितमित्यनुषक्तः। एतद्भिनत्ति व्यापकः शक्ति-
मूर्धस्थो बिलद्वारमनाश्रितः। अनेन तस्य संभोगस्तत्त्वाशस्योर्ध्वगत्वया व्यामरूपोमसादेविबिन्दीशः प-
रिकीर्तितः। व्यापकाख्यतिव्याप्तिमहारकप्रपंचव्याम्याशक्तिमूर्धस्थः इति शक्तात्ववरणारूपायामूर्धानि-
त्यर्थः इति तत्र तत्सूक्ष्माभिरूपकवरणपंचकात्मनयाप्रस्फुरितः तथानाश्रितमहारकोपि बिलद्वारमिति
तदपि शान्तवरस्वरूपपदमतः सुषुम्णावरणापिण्डान्तसुषुम्णोशरूपः। अनाथऊर्ध्वगइति नादान्तापि
णरूर्ध्वगोशरूपः। व्याममहारकोपि बिन्दावरणगतशान्तनीनाख्यबिन्दीशमूर्तिः। तन्तुवानाहतानाम्ना
नेन व्यामव्यापिनी येषूर्ध्वं सुप्रतिष्ठित्य सुनराभूमीरानुलोम्येन भजेतेन तदनाश्रितः शक्तिमूर्धस्थ इत्या-
गुम्याभवितव्यमस्य शान्तिलोम्येन तथा व्यापीत शक्तिमूर्धस्थ बिलद्वारे रवरूपः इत्यादिर्शिदशीयतत्क्रोय-
क्रमः। एकपदपंचशक्तिसामरस्यान्तरमेश्वरयथास्मातं समनाश्रितादिव्याप्तः। कारणपंचकरूपता-
प्रपंचव्याप्याश्रितानाशमादिबिन्द्वावरणगततत्तद्दीशमूर्तिरूपतया पिस्फुरितो तत्त्वरानुलोम्येवाभि- २५५
विदा तत्क्रमएवात्रक्रमोवास्तवं तत्रूमेननसर्वेषां भावादेकमयत्वादिप्याशयेनायमीदृशः क्रमोत्र शट

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

श्रितएवमुक्तस्तत्रापि स्मर्तव्यं तदुक्तं श्रीप्रत्यभिज्ञायां यो वैभाश्यविमानतमसर्वार्थक्रमरूपिताक्रमानन्त २५८
चिद्रूपः प्रमाता स महेश्वर इति श्रमामेवाभेदमात्रापञ्चव्याप्तिस्मार्थचिकल्पेन प्रदर्शयति अनाश्रितस्व
येत्यस्मान्ममपिधानसंस्थितः अनाथो विकल्पविनिर्मुक्तस्तेनेनतो रूपवच व्योमरूपो यः शिवो व्यापी चैव म
हाशिवः । अनाश्रितभट्टारक एव स्वयं साक्षाद्भस्मासमपिधाय संस्थित इति भूमारादिब्रह्मलोकान्तस्य
यात्किंच व्यापकस्य पुनर्देवि निहाटकः परमेश्वरः त्रिधा भेदगणेशः सप्तपातालनायकः अनन्तश्चैव
देवेशि रुद्रकालाग्निविग्रहः अनाथानन्तरूपेण स्थितस्त्वाधारविधायकः अनाश्रितो महादेवि स्थितो वे
हूहुकः प्रभुः ॥ अनन्तरूपेणेति कर्पिकायोगतानेन्तर्वर्तिदेवस्थूलेन हूहुकादिना सूक्ष्मेण ब्रह्मा
दिनाचपंचकेनैक एव परमेश्वरः पूर्वोक्तपंचशक्त्यात्मा स्वच्छन्दनाथः प्रपंचव्याप्त्यास्फुरित इत्येनेनाप्य
शयेन स्थूलः सूक्ष्मः परश्चैव परातीतो निरंजन इति श्लोकार्थसंगमयितव्यम् अनाश्रितादिपंचकस्य च प्रप
चव्याप्तितया सर्वादिरनाश्रितनाथस्य सर्वोर्ध्वहूहुकनाथरूपता प्रदर्शयन्सर्वमिदं निरंजनस्य तत्त्वमेवे
तिशिक्षयति वस्तुतो नाश्रितभट्टारकस्य निरंजनपरभैरवस्वरूपत्वान्निरेकार्यं यदाह स्वयमाश्रयितः स
भगवांस्तेन गीतस्त्वनाश्रितः । स्वाविशेषानुपादानादितिस्वप्रभावभूतायाः परमेश्वरीस्वातन्त्र्यशक्त्यना
श्रितः साक्षान्निष्कोऽनन्तदविभिन्नस्फारतया स्फुरितपरमेश्वरहीक्षाशक्त्यात्मनाश्रितभट्टारकः स्वरूप
कल्प एव यदाह श्रीप्रत्यभिज्ञाकारः साक्षिनीयेव शिवे नेति श्रुतश्च । तस्याश्रिते जगत्सर्वं मुक्तमन्येन वा
नेन उन्मनी शक्तिरेषेति यत्स्वप्नमनावृये जगतः तत्तस्याश्रितमनाश्रितभट्टारकरूपशिवतत्त्वाश्रयमि
त्यर्थः यथा च पारमेशीपरा विश्वधारिका स्वातन्त्र्यशक्तिभिः कि भिन्ना साश्रिस्यानाश्रितानाथ स्थितस्तथा ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्वे. च परमूर्तिर्हंसकभट्टारकोऽपि मामेवाश्रित्यावस्थितस्तस्मात् संस्थितस्त्वां अभेदोर्ध्वं शाक्तेऽध्वनि यावत्सहस्र
टी.प. कः शक्त्यात्माध्वात्मा परमशक्त्याश्रयः शम्भसोमसूर्यात्मनेनास्य देशनिर्देशः ---- नयस्त्री भूर्लोकः शा
२५९ क्त्याधारः इति ब्रह्माण्डकर्परिका पृथ्वी धारशक्त्याश्रयः श्रीहापिण्याकाधीतदक्षविस्तरं व्यस्तसमर्थनव
रमेवेत्युपेक्षा किंच श्रमतेवेवततयग्राग्नेयतद्देनतरं वायव्यं नभसैवतन्मात्राणीन्द्रियाणि विष
256 याश्च मनश्चैवाहंकारस्तु क्रमात् बोद्धृगुणाश्चैव विधिः प्राकृतं पौरुषं तथा नियतिः कालरागौ
च विद्या चैव कला तथा मायातत्त्वं तथा विद्या ईश्वरश्च सदाशिवः बिन्दुरर्धेन्दुर्निरोधी च नादो नादान्तमेव त
पृ पञ्चकारणसंयुक्ता व्यापिनी समना ततः परं समनाऽन्मनी चैव प्रक्रियाणां गुणाः प्रिये विषयाः इति य
त्र्वं रक्षावरणगतत्वकालस्य इह व्याकारस्तया स्थितास्तत्त्वपदार्थश्री भूर्लोकः विषया महाभूतस
रूपाण्येवेन्द्रियाणां तादृद्रियोन्तरवर्गोत प्रमेयात्तत्कालत्वमत बाह्यमित्यादौ तत्त्वमिति योजनीयता
ऽतिमस्तु सत्तावर्णगतानां स्थूलसूक्ष्मो वायोः प्रत्यविलमिन्यपास्थोर्ध्वे प्रत्यक्षिलमिति टीकाकारणाद्धेत
माघः ऊर्ध्वाध्वोर्ध्वमार्गतत्वाधनेऽस्यविलव्यापकत्वात्। पृथिव्यादिकलानां शुद्धनरोग्मं संसत बहिरव्या
प्यवस्थितत्वात् प्रतिपादितत्वात् उन्मनाया विशेषणं प्रक्रियाणांडग्रेत प्राक्रया प्रक्रियया स्थिता श्रुउः
वेत्साण्डप्रकृत्यण्डमायाण्डशक्त्यण्डात्सर्वगता मे बहानि हि सर्वतदेकाश्रयाः पतन्त्ये कलयति। एवं वप्र
क्रियाण्डतत्त्वर्ध्वोर्ध्वं संस्थाववस्थितं प्राकृप्रक्रियास्थितं पदाण्डमित्येकवचनान्मायाण्डशक्त्याण्डैवे कुट्
पेतत्रयं ऊर्ध्वे ववर्तते वर्तितत्सम्यगर्भीकारेणासमत्वक सर्वासाम्यं तत्र व्याप्याविशेषेणावस्थितेऽकिंच
त्येऽण्मायाऽव्ययएवान्तर्वर्तितत्त्वोर्ध्वं यारादित्याख्या स्थितेनेत्याह पञ्चविधा यो योऽवऊर्ध्वं च समनन्तः २५९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्थितानीति शेषः; एवं त्रिविधानीति बहुवचनेन मायान्तर्गतप्रकृत्यणुभ्रमाख्यपरामर्शाः तेषां बहु-
लात्वं उक्तं श्रीमालिनीविजये एष यद्यप्यसंख्यातो नैककर्मक्रमयुक्तिमतिप्येवं त्रिविधानीक्तिः स्वरूपो-
पोवेद्यं ध्येयं च समतत्तस्यतुत्येन व्याख्यातावक्तव्यं विवक्षितमनेककलस्फुरत्यति यथा आत्मा बोद्धेति
प्रसंख्यातावस्थिताः एषामेव प्रक्रियाण्डानि समाख्यातानि कोटिशः तावत्स्थितानि इत्येवं स्वर्था मायाश-
ब्दान्तथा सकृच्चित्तेनाभासनादित्यर्थः । प्रक्रियाण्डानीति बहुवचनात्प्रकृत्याण्डप्रस्थाण्डरूपाणि-
त्मकमेव तद्भिन्नानामपि विभागानां किं वर्ण्यते नैवाण्येनेयतः एकेन वर्णितेन हि सर्वोऽध्वा वर्णितः स्थिये ·
यथा लोके तथा सर्वोऽस्य स्वरूपेण स्वव्रते व्यापकत्वाच्छिवः सूक्ष्मः सर्वात्मना व्यवस्थितः स यातिशयपति
निष्कलः प्रपञ्चातीतगोचरः स्वनात्मपायिविश्वकाशात्मनात्मरूपेण सर्वेषां सूक्ष्मः शिव इति परमशिव
भट्टारकः बहिरन्तश्च व्यापकः स्थितः चिद्विश्वकाशात्मकपरमशिवरूपतां विना कस्यापि सत्तासिद्धेः शि-
वमयमेव विश्वमित्यर्थः शिवसदाशिवेश्वरादीनां सा यथा मायापेत याथात्म्यानमतिशयोऽस्तिपरम
शिवस्तु विश्वकाशमायात्मना तथा महासत्तात्मना सर्वसामान्यरूपत्वेन तद्व्यस्यातिशयावधेरभावादयम
वीतिशयो निष्कलः सर्वकारणो सर्वकारणवर्जितश्च विमोहितः चिदेकमूर्तिः इति नेत्रेऽप्याख्यातेयतः स
त्विसेहाराभ्यां निष्कलः सर्वस्य हि निरगत एष एव भगवान् स्वच्छन्दश्चिदेकमूर्तिः सृष्टासदृशीं वननस्या
पत्रस्य कलमानायापैतत्रयकर्षात्मनोऽविनाप्युपपन्नः किं वा यत्प्रपञ्चवैचित्र्यमतीतः स्वविश्व
काशैकसयत्नेनैव प्रकाशमानो गोवेऽज जगदात्मा सर्वाविषयाय सत्रदक्तं श्रीशम्भुभिन्नायां स्वात्म
वस्वात्मना पूर्णाभावाभावान्मितस्यते किं वपि निर्मलो विमलः शान्तः स्वपदर्थव्यवस्थितः विश्रान्ता ·

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

आणवमलायस्मात्तथा भूतोऽपि विमलः चित्प्रकाशैकमूर्तिरनस्तमस्तमभेदोपशमाज्ज्ञानतस्तथापि च सप-
स्व॰ तं॰ वायइति मायादितिमंतत्त्वयोर्ध्वं वस्तुः विद्यादिशिवांततत्त्वपालिविषयेन रूपेणावस्थितोऽनरितत्प्रकाशांतिवि-
टी॰ उ॰ नाकाम्पिकस्यापिकदापि मुक्तास्सीतरकलादेन दृष्टान्तप्रमुक्तवघटयति आकाशस्य यथा नोर्ध्वनमध्यता-
२५७ ध्यपः कश्चित् एवं सर्वगतो देवः शिवः परमकारणं व्याप्य देविनं गत्सर्वं व्योमवत्स्वं व्योमवत्स्थितः । व्यो-
मघटगृहघटादावच्छिन्नेष्वाकाशप्रदेशेषु यथा ... मेकमपमेवस्थितेनथाजगतांसर्वप्रकाशमानत्वा
257 त्प्रकाशमयं चित्प्रकाशात्माशिवमद्वेनव्याप्य स्थितः अतएव नास्याद्यशकालापिकृतः कश्चिदमध्य-
मध्यभेदः कश्चित् एतद्वाक्यज्ञाने परमोपायं दर्शयन्नाह एवं ज्ञात्वा तु योगीन्द्रः तन्मयोऽजन्मभाग्भवेत्
एवं शिवमद्वयं स्वात्मस्वरूपतया जगद्व्याप्तिप्रदर्शितस्वरूपं ज्ञात्वा ब्रह्मादीनां यावतीव्याप्तिस्तामपि दर्शय-
ति ॥ कारणानां पुनर्व्याप्तिं कथयामि समासतः ॥ एवं सकाश्चित्तादेः परमकारणपंचकस्याहं कृतो तद्व्याप्य-
व्यापकभावो दर्शितः इदानीं तत्त्वस्वापरमरूपतया ब्रह्मादिपंचकारूपस्यतद्व्याप्तिदृष्टानदाहिकाव्याप्तिः प्रद-
र्श्यते तत्रेत्युपाधिवस्त्रह्माप्रविष्टानात्मावस्थितः ईश्वरो वायुतत्त्वेतत्त्वाकाशांतस्थावस्थितः अव्यक्तेऽव्य-
तो विष्णुरव्यक्तं तु मायामपि स्थितः ॥ सदाशिवः एवं कालायावतो व्याप्तिस्तत्त्वानांतत्त्वेद्वहोताकलात्मनि-
ष्टादिकलाव्याप्तमतत्त्वमायोपपादितत्वस्वरूपमतश्च आदित्यश्चस्नातब्रह्मा सोमोऽविष्णुश्चक्रवृते गृह्य-
णामपि पोकहेत तत्त्वाणानियेश्वरः यजमानस्तोऽदेवेशः स्वयं देवः सदाशिवः ॥ इन्द्रसप्तध्यिव्याप्तिपंचकेऽस्ये
सोमोयजमानेश्वतिपाश्रेष्ठो महेश्वरस्य मूर्तयः ततः कलाव्याप्तिमतत्त्वमेयरूपं पृथिव्यादिमूर्तिपंचकंब्र-
ह्मादिकारणैरधिष्ठितं ... यजमानो मूर्तिः पंचमीति तत्रापि ब्रह्माधिष्ठि- २५७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नन्वष्टमूर्त्याधिपत्यं तिग्मांशोर्दहनस्य तस्य सोमो मारुतो वामसेनानश्च गृहदन्तवज्रापि पिनाकी सूर्यसोमौ
शमेव प्रकाशते तापपशुसोमहादेवाधिवसथ पुमानन्त्वमशेषध्येमयपुमाणपि ष्ठानुपरमात् मयन्त्वात्मम
न्तमहेश्वरम्नेऽपि पिष्ठानागायब्रह्मादयस्तेऽपि मध्ये आदिभगवन्मयशक्तिमयैवेतास्यमापि परमेश्वरा
द्वयमयमेव जगदिदमादिशति । सद्योजातस्तु वै ब्रह्मा वामो विष्णुः प्रकीर्तितः अघोरो रुद्र ईशः स्यात्
पुरुषेश्वरः ईशानस्तु परो देवः स्वयं देवः सदाशिवः ॥ यद्यप्येतद्ब्रह्माद्यधिष्ठानं भगवच्छक्तिरूपम
घोरादिमन्त्रपञ्चकेन देवेष्वेवाहादिमन्त्रशास्त्रस्य पञ्चरूपमित्याह" सद्योजातस्तु ऋग्वेदो वामदेवो यजुः स्मृतः
अघोरः सामवेदस्तु पुरुषोऽथर्वसंज्ञके ईशानश्च परश्चैव सर्वविद्यात्मकः स्मृतः ॥ यस्मादिदं प्रत्ये
कं रुद्रसंज्ञानेकात्मकाभेदात् सर्वविद्यात्मकः इत्युक्त्याशेषापि प्रविभागोऽस्य भगवतः पञ्च
इति शास्त्रक्रमेणापि भगवद्द्वयमयमेव जगत् ज्ञानक्रमेणाप्येतत्मित्याह । लौकिकं वैदिकं ज्ञानं स
द्योजाताद्विनिर्गतं वैदिकं वामदेवात्तु आध्यात्मिकमघोरतः पुरुषाच्चातिमार्गीयं निर्गतं तत्त्ववाचने ४
महान्त्वं महाज्ञानं ईशानाच्च विनिर्गतं । लौकिकं वा नाट्यलीला पुराणवेदा च वेदनाशवदादिप्रते
पायदक्षुषिचनचिकित्सापि विज्ञानं वैदिके नित्यनैमित्तिककाम्ययज्ञादिस्वरूपं आध्यात्मिकं सांख्यो
गादिप्रतिपादितप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं सर्ववृत्तिनिरोधज्ञानादिकं अतिमार्गिकं वेदसांख्ययो
गादिज्ञानेपाशात्मकप्रसिद्धमार्गादिज्ञानं साक्षात्मतेन परमेश्वरशास्त्रप्रतिपादितविविधमुद्रामण्डलक्रि
यान्याद्युपायरूपविज्ञानमिहाभिप्रेतं नतु विशिष्टं वतद्यतः इदं पञ्चज्ञानमित्येवं पाशैः परशुशास्त्रम्
पञ्चस्रोतोऽधिकारप्रतिपादितं नीत्वा मन्त्रेषाम मनाख्यानेयस्मात्तयाभूतेय महाज्ञानं मन्त्रवीर्यज्ञानपद

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शोक्तक्रियाख्ये तत्त्वात्मक विद्याद्येतत्त्वगोपतानुभवसारतां मेवाण्णं ग्रथयति पंचतत्त्वाधिष्ठानद्वारेण·
स्व·छं· विद्याविशेषात्तत्त्वं ब्रह्मादिकारणपंचकस्योर्मेवितत्त्वलनुपतिपादयितुमाह। यथा तत्त्वविभागेनष्
टी·प· नस्वरूपमस्त्रेने चतुर्विंशतितत्त्वानि ब्रह्मा व्याप्य व्यवस्थितः प्रधानान्तदेवेशो गुणतत्त्वस्य एषु यत्नानि व
तितत्त्वान्यष्टाविंशतितत्त्वानि व्याप्यश्रागवद्भेदेनाधिष्ठाय प्रत्येवं प्रतिपादितत्त्वद्वयविषयालोचना·
258 दिसृष्टिकारिणीं ब्राह्मीं व्याप्तिं तत्रतत्त्वोपेन पौरुषं तत्र जनार्दनः नियतेश्च मायान्तं रुद्रो व्याप्य व्यव·
स्थितः विद्यातत्त्वेश्वरतत्त्वे व्याप्तिर्वैश्वरूपेण तु ऊर्ध्वं सदाशिवो देवः सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ऊर्ध्वमिति·
सदाशिवशक्तिशिवाख्यानतत्त्वत्रयं सदाशिवत्वेन व्याप्त्य ···· परव्याप्तिरूपं यथा आत्मविद्याशिवाख्ये
तत्त्वत्रयविभागेन स्वीकरणान्नाविद्याधिष्ठितमाह तत्त्वत्रयविभागेन पुनर्वैद्याप्तिः स्वयते कारणाख्या
मिति विशेषतः। आत्मतत्त्वे तत्त्वे ब्रह्मा मायान्ते मध्यव्यवस्थितः विद्यातत्त्वे तथा विष्णुर्यावन्माद्याख्यगो
वरे शिवतत्त्वे तथा रुद्रो विश्वेश्वर स्त्वदानेन। सदाख्याद्ऊर्ध्वं प्रधाने सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः। सदाख्य
गोचरमिति सदाशिवतत्त्वं सर्वमिति शिवतत्त्वान्तमेवं ब्रह्मविष्णुरुद्राणां ब्रह्मणो व्याप्तिः ईश्वरसदा
शिवशिवानां विष्णोः शिवरूपा रुद्रस्येति कारणपंचकस्य व्याप्तिनयाभ्याग्रभेदएवदर्शितः न केवलं
कारणपंचकमेतावत्कारणत्रयव्याप्तिमतत्त्वेयावत्कारणत्रयमपि परमेश्वरोस्तीति शक्तित्रयपर·
मार्थमित्याह रौद्र्या ब्रह्माधिष्ठानात्मा वैसरुद्रः परिकीर्तितः वामस्य वामया विष्णुर्ज्येष्ठया च पितामः
हः समस्तरुद्रावरणा विश्वमनादिभेदप्राधान्यशशास्य प्रकर्षाश्च रौद्री वामा ज्येष्ठाख्याः या आ २५८
त्रयत्तामामधिष्ठानक्रमव्यतिक्रमः परमार्थाद्वयरूपमवसतत्त्वप्रदर्शनार्थं किंच ज्ञानशक्तिः कर्तृत्वग्रस्यात्क्रियाश
क्रिर्जनार्दनः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

इच्छाशक्तिःपरोरुद्रः । परशक्तिविग्रहमेवयथातेयत्रापिक्रमात्मयालेयोक्तप्रकाशायः यश्चायंपरोरुद्रः स-
शिवः परिगीयतेविभुः सदाशिवोदेवोब्रह्माद्वैश्वरत्नया एवंशक्तिचयेणापरेकारणत्रयमिवन-
व्यापकंपरमपिकारणत्रयमधिष्ठितमिदंतंभवतिनदिव्यसुपायोपयोर्येकान्योन्याकाकारणगता
धिष्ठात्रधिष्ठयसुत्वेनसमस्ताध्वाध्याप्ता तेषुकाधिष्ठितस्वभावाचकशुत्वेनतज्ज्ञानदृष्टान्तहृाम
षड्विंशंशिवत्रिंशत्तत्त्वभेदाक्रियाकारणशक्तित्रयाधिष्ठानंनिरुपणक्रमेणचपरमेश्वराख्यमधज
गदितिव्याप्यव्यापकमतत्त्वस्पर्शेनेनपरमापतिषष्टिकेचयश्चप्रपत्रप्रकाशनजगत्स्वरूपतःकार्य
कारणविभागेविश्वमेवानुभाति ॥ सदाशिवःशिवाद्विधत्वात्प्रभुरीश्वरः यद्यपिविद्यः स-
दाशिवोत्रयइतिप्रागुपतिस्मेनयापिश्रीनिपादितेनव्याप्यव्यापकभावपरमार्थदृष्ट्याविद्युपर्यन्तेप्रस्तुत
शिवभट्टारकएवप्रपञ्चव्याप्त्यासदाशिवेश्वरप्रभुःसंपन्नइत्यत्रनान्यर्थनमितिविद्यान्तनादेषाव
तमानानुसत्यातिक्रमेणुक्तिपूर्वकमेवदृष्टिमात्रकेच विशेषणाः पुनरीश्वरः ज्ञानशक्तिकारणस्व-
ह्रुयापरमेश्वरः सप्तकोटीस्तमंत्राणांसृजेज्ज्ञानक्रियात्मिकाः प्रह्वर्गादिभिन्नानाविद्यासप्तमात्रका
परा ॥ इतिश्लोकस्वरूपायात्मकोऽसौपरमेश्वरइतिपरमशिवस्वरूपईश्वरभट्टारकःस्वेच्छामात्रेणानु-
ग्रहाख्यकृत्यप्रपञ्चनार्थंज्ञानशक्त्यैवकारणेनसप्तकोटीर्मंत्राणांमननत्राणात्मतत्त्वानसृजति
ज्ञानशक्तिकरणत्वात्स्वरूपमानन्दाश्रिताः कारणानुगुणेनज्ञानक्रियात्मिकाइतिपूर्वंज्ञानक्रियासमत
याभोगमोक्षप्रदाःपरमेश्वरइतिविशेषणेनेश्वरस्यपरमशिवरूपत्वमुक्तंयतस्ततएवतत्स्वरूपता-
मंत्राणामत्रशक्तिरेवप्रतनयामर्वैत्रैवानुग्रहार्थमवस्थितत्वमस्तीत्याह । नेवमादावपर्यन्तेप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.प.
२५९
259

शिवाधेतत्समवेते ग्रन्थ्यहंत्वप्रवेदितिदेहिनांभुवनेस्थिताः । मंत्रोदेहिनांभोगमोक्षरूपमनुग्रहंस्वकर्ष
णान्नेवरतुंकुर्वंत्येनेव शिवशक्तिसमाविष्टत्वेनेवाष्टकृष्टमाल्यः । शिवशक्तिसमाविष्टत्वाद्देवेषाम-
मनुग्रहकर्तृत्वेष्वकंचेनयतः रुद्रमूर्तिभिरेकोसौशिवःपरमकारणं जगद्व्याप्यस्थितोमायीशूलपा
णिरनेकधा रुद्राःसर्वेहराद्याविज्ञेयाः एकोपिनेकधारुद्रमूर्तिभिर्जगद्व्याप्यस्थितइत्यत्रविशेषणम
द्वारेकोहमर्थयतिस्वरूपगोपनारूपयामहामायाशक्त्यास्वभावग्रहाद्बहिःकृत्यनिर्वाहायनानारुद्र
मूर्तिभिः स्फुरितोमायाशक्त्येवजगद्रूपतयापरमेश्वरोहिस्वभावस्वच्छस्वच्छन्दचिदानंदमयःस्व-
स्वातंत्र्याद्रूपगोपनगारवस्थापिकेनापिश्रूपिकेनेवकेननामरूपेणावभातीत्यर्थःसकृदेतोयंश्रीम-
द्यास्यातिमांकेणकःशिवोविकारोनच्छक्तिस्थात्मनोयोग्योवक्तुंस्वान्प्रदावेतन्नविनाकृ-
तोविकारित्वात्मनस्योक्तंप्रतिशक्तिप्रेवापितत्वाद्रूपर्यालोचितात्ययगादिसतत्त्वमित्युपेक्षमेवलिं
गायमास्थितत्वेनमहाकमूर्तिः । ज्ञानशक्त्याप्रतिश्वसमालोकावचानने इच्छाशक्त्यासमाविष्टः
क्रियाशक्त्यातत्समवेते मायातत्त्वेजगद्बीजेनिक्षेपविभुतमव्ययं । तत्स्यक्षुब्धत्वात्सर्वगंतगुणपदात्भ-
वेत्यभुः जगतःकलादितिस्यंतस्यविश्वस्ययद्बीजंकारणंमायातत्त्वंतन्नित्यमितितत्क्षोभार्थंतदुपय-
मिकयाप्रवृत्तमाद्दनपवचाक्षयेनततत्वात्मतयातन्नित्यमविनाशिभवतितत्तोमायेत्यनेकत्वात्तत्संहा
रसमयेतिपादयित्वाप्रमाणत्वादेवेश्वतयमायातत्त्वेतत्स्यमितितद्दशागोपितात्तनक्रियारूपमात्मव-
गोक्रुत्वेतिस्वभिन्नावाभासपुनश्चतत्तयाविमेज्ञानशक्त्यासमालोकायुगपदक्रममेवतोभेषदि-
तिसर्वकर्तृत्वसर्वेशत्वेरकालाकालकलितत्वात्तत्व्यापककलाविद्यानागकालमर्वात्मा । २५९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धर्मापरामर्शनमयं किं विकल्पकत्वं किं विज्ञानत्वमावोदनात्कालकलितत्वं नियतेर्व्यापककलाविद्याना
गकालनियत्याख्यकंचुकवलनात्पुरुषः स च प्रधानकारणकार्यपरवशोऽणुः पाद्यतिपरमेश्वरः कीदृगमा
विद्याहंकृज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्यावृतमलाविष्टः एवंभूतमिदं वस्तु भवतीति यदागमः । जानाति देवत
इ नन्दकर्वं मत्क्रियाशक्तेर्निःश्रीमालिनीविजयोत्तरे इति ज्ञानमाज्ञानेन तथैव क्रियाशक्त्या समय ।
तोऽस्यार्थः युगपत्संभेदेन द्विक्रिः इत्यतेन परिचयति हेलादाहहतायामथवत्याश्चाफलानि तु नियं
गृह्य भयत्वात्स्वनिरोधं तिमहासनः । वाशाहं स्वार्थं बुद्ध्यैश्च कलानि मायाया आलिनः समनेन स्वरूप
मानां तिर्यग्भूर्ध्वाधारभूमीरोहन्ति तत्र मुक्तात्मभजनेन यत्र अनुध्यानात् शिवेन तत् ऊर्ध्वं गच्छन्ति तत्सर्वं शि
वपरमतिमल प्रबुध्यानात् इति कृतशक्तिपाताः यत्रके श्रीश्रीकण्ठमयाविनाशसर्वज्ञः शिवः मायां
क्रियेश्वरीयामाशिवप्रभृतिमालपशूनां मोहयन्तः । एतेऽहीनानुमेयानदीनां तानुद्दिश्यास्त्रणां ऊर्ध्वं
मिति शिवकस्य प्राप्तिरेवेषां ऊर्ध्वगतिरित्यर्थः तथा विद्यायां भजनेन तिर्यङ्मात्ररूपाभवन्तिवे तत्कृमन्यत्र
विद्याविद्येशानां त्वपराशुक्तिरिति किंच । संसारभजनेन यत्तु मलकर्मकलालिनाः अथ तामेवाजन्यत्रवे
देश्यमतिदारुणो मलोध्यात्मकग्राणवः शुभादिवासनात्मकं कर्मफलादिकं तन्मायीयं योरभेदमयेति
दारुणोऽः स्वबन्धलेपवेवप्रसंगान्मत्राणमवह्नप्रकाशात्मनो वक्ष्यत्वे प्रतिपाद्य शाक्तनामैव मार्गी स्पष्टिं
वदर्शयति तस्मात्कमलानामुत्तमा विद्यायागात्तथैव च कालाभ्यां केवलं मंत्रउदपतेर्यत्कंचुकपंच
कवलिनः पुंसोऽसौ भाकारो भोगप्रसामान्यरूपात्प्रकृतिगुणपदेवमायानां संभूतानां भोक्तृभोग्ययोः पर
स्परापेक्षानारचनात्कलादीनां गुणपदेवत्स्मादिति मायातत्वाद्रूवः उक्तं श्रीमालिनीविजये तत्कलात

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·छं·
टी·प·
२९
260

विद्यादितत्त्वद्वयं प्रकृतिश्च श्रीभैरवादौ तत्त्वकलागणा विधिप्रसङ्गाद्यमेकं जनितत्त्वनीयादिशानामेषु यः
क्रमशः कलतथा क्वचित्कैश्चित्कानां च तत्त्वद्वयं क्वचिद्व्रयमिति । मत्वाद्यन्यथाभावो ऽपि पिशाचद्वयेन ततत्र भ्रमित
श्रेयतः कमलोदरमेव मोहकादिरूपमादिवत् कदम्बगोलवद्विज्ञानकस्य कार्याश्च प्रसविदशतिश्रीचिकमाव
निरूपितनीयाकयिष्ठरूपत्वनिकयिष्ठिदनयतोऽनादिः पुंसो ऽलिविश्वपतीति क्रमानुसारीकं शुकक्रमो
मयायामसंभाव्यते प्रतिपुकलादितत्त्वभेदस्याकेनापितितदस्मात्तेन तत्त्वभावनाकस्के तथा तयाक्रमम
हमात्रप्रतिपादनमेतत्कृतमतभावानन्तमभाविनश्च मत्वाभेदाप्यदर्शीतावत्तनश्च किंचित्करो ऽभीष्या
दिपतीतप्रपञ्चकात्तिमतत्त्वपंचककंचुकवलिताः पुंसा सोऽभोक्तारः किंचिद्देशतामाभोग्यसामान्यरूपा
प्रकृतिमायातो गुणपरवाद्भूताइत्यनतत्त्वशोककमेव जायुः प्रतिभाति अथ । सत्त्वरजस्तमश्चेव प्रकृतेस्तु
गुणात्रये त्रिरूपे गुणतत्त्वं तामिन्यर्थः एतद्याधारभेदेन विभजति । सत्त्वप्रकाशजननेन प्रकृतित्त्वनके
रजः तमावष्टंभजनकं प्रोक्तं त्रितयं तद्गुणात्रयम् अवष्टंभकमाधारकं सर्वसोपपत्तिः प्रागेवद
र्शिता गुणत्रये ऽपि ष्ठातृदेवमाह सत्त्वब्रह्मा रजो विष्णुस्तमो रुद्रः प्रकीर्तितः समानाधिकरण्यात्का
पिष्ठातृभेदएवादिष्टो मानमित्याह अधिष्ठातारो ऽपि व्यापारभेदात्त्रयो व्यक्तत्त्वेकएव परमेश्वरस्तत्तद्या
पारइति पूर्वोपक्रांतमवार्थं भावयन्नयभेदयास्थयति । ब्रह्मात्वे स्पृजते लोकान्विष्णुत्वे स्थितिकारकः रु
द्रत्वे संहरत्येवं जगदेतच्चराचरं एतदनुसारतश्च जायन्ते सर्वमेव तिष्ठोव्याख्यातद्भूताः । तद्भूताइ
ति सत्त्वादिगुणाधिष्ठात्रितारस्त्वर्थः अथ गुणेभ्यो ऽपि ष्ठगणाना साच भावभेदः समन्विता भावायमी
दयोभेदाद्याहंकारोऽद्यादयो व्यप्तमाणा ॥ किंच प्रख्यातयापि परेनबुद्धितेव्यवस्थिताः सर्वतत्त्वनमे २९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वांछतो ह्याप्नोति परमं पदं । तमेव ब्राह्मणाः सर्वज्ञं ते नन्तु सर्वकर्त्तारो ह्याप्नोति परमं पदं मोक्षधाम आगमिकाः कु
र्वंतीति सर्वेषु एवाङ्कुरितिनिपातः सर्व एव आगमिकाः कुर्वंतिन्नमेवाह्याप्नोति परमं पदमारु रितिवा कार्यः एव
बुद्ध्युक्तानि प्रतिपादनप्रसंगेन कुर्वंत्यात्मकर्तृत्वविषयादिरूपत्तणीकत्वानसक्तेति भावना निष्ठा ।
नो ह्याप्नोति कुर्वंतिन्नमवाप्निर्वामोक्षइति प्रतिपाद्यवाक्यतत्त्वमभिमतप्राप्यपदरूपान्मोक्षभामावस्वरूप
शेवाना सर्वेन्नमसोक्ष भाजनत्वमितिस्फुटयतियकम्भूरमात् । नैवेवंवादिनोनेपोवादादानोनच
नत्रयं त्रिषष्टिरूपिका व्याख्या वादिनां भ्रांतचेतसां श्रुत्यानतिमिरांधानामुन्मीलनकरं मम इत्यादि
नत्र गुणोद्धनाहतानांच परमंपदमितिसंबंधः एवमुक्तत्र श्रहेनादिलोकपजेस्थानीयशोक ।
मोहाद्यावरणास्थतमशिलाशेडादितपोवशात्स्वशमस्वात्मविदात्मकपोलोमज्जनात्मुक्तिमा ।
रु: स्वावबमलत्वगुणान्नूपामितिगुणाश्रयिनाः प्रधानेवदवादिनो नहिश्रजामेकालोहितशुक्लकृष्णा
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अजोह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य इत्यादिव ।
दनः प्रायः प्रकृतिमेव परंपदमित्याहुः तदुक्तं गीतासु त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेति ।
पोनर्षेचवसांख्यानां स्वावडः खादिवर्जिते नेषांहि स्वावडः खाद्यात्मक प्रकृतिविविमकचितिशक्ति ।
मात्ररूपस्वरूपावास्थितिः । षड्विंशकेच देवेशे योगशास्त्रपरंपदं । षड्विंशकंच देवस्य षड्विंशकं बध ।
वेपितदाद्वस्वरूपमेवस्थानमित्युक्तावितिक्रं पुरुषतावाभियोगास्थेमोक्ष तत्कास्क्लेशाकर्मशाक ।
र्मविपाक---- पराम्रष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इत्यत्र भाष्ये भगवता शेषमुनिना प्राग्बंधकोटि
बन्धात्मकपुरुषेभ्योपि स्यानिरानिगुणत्वनित्यैश्वर्ययोगरूपाविशेषादर्शितः ततिमेव विशेषाख्या

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कमुपेत्य तदनुग्रहकारि षड्विंशके स्वरूपे परमे पदे योगशास्त्रदर्शितं अतैः पाशुपतैः प्रोक्तैर्मे स्वरंप
रमपदे लाकुले मौसले चैव द्विधा तत्र प्रकीर्तितं। इति द्विधा यत्पाशुपतं ततो मौसलस्य निर्णीष्णमा
णानुष्ठानं कुलेशप्रतिपादितमेवेह पाशुपतं व्रतमुत्पन्नेन तत्त्वेश्वरतत्त्वावाप्तिरेव पदं एवमेव व्रतं पा
शुपतं दिव्यं युक्तं चरति जितेन्द्रियः भस्मनिष्ठो जपध्यानादेव व्रतेन्य स्वरूपं परमित्यर्थः पाशुपतभेदपञ्चतु·
क्रियाप्रधाने मौसले कारुके चैव मायातत्त्वे प्रकीर्तितं। श्रीलकुलेशशिष्याणां गुरुणा देव कारोरु
णस्थानावतीर्णेन चापरेण मायातत्त्वगतत्त्वे मेशावस्था स्वामिप्राप्तिरतः क्रियाबहुलः स्वस्वशास्त्र
व्रतविशेषा उक्ता इति मायातत्त्वमेव परं पदं तत्र तथा च मायातत्त्वनिविष्टाः ते मेशावस्थाणः स्वामी·
नेषां तत्त्वं परमपदे यथासाख्यातेष्वपि विमलाख्योः पाशुपतभेदात्मत्यापवाद्यप्रमाणाष्टकोकोपाला
ःपरे तेषां ईश्वरतत्त्वमात्रं तेन शाक्तवैशापपरपदमित्याह तेजोशा वैमलानां च प्रमाणेच शक्तं पदं वै
मलप्रमाणशास्त्रे निष्ठाः इदं दीक्षाज्ञानविशुद्धात्मा देहान्ते यावच्छ्रेयः कपालव्रतमास्थाय स्वे स्वे गच्छ
तितत्त्वपदे दीक्षाज्ञानविशुद्धात्मेति पदेन शोक्तं क्रियाप्रधानं तन्मात्रनिष्ठ मौसलकारुके स्याद्वि·
शैवाः दर्शिनः स्वस्वप्रोक्तं तेजशाक्तवैशतत्त्वं परमं प्रस्तावात् तेजशास्त्रशक्तवैशास्त्रप्रमाणानां परंपदे
इति पञ्चकपालाद्यास्ते व्रतधारिणः पूर्वा मौसलाः कुलाद्ध्यास्तन्नाम्नायाद्ध्यातिशयी तेषां दिव्यपाशुपत·
शास्त्रवेदन्नानः जपभस्मक्रियानिष्ठा लकुले मेश्वरं पदे अत्र पदे मौसलादि द्विविधा मायातत्त्वावसि
नित्युक्ते च अतैः पाशुपतैः प्रोक्तैर्मे स्वरमिति यदुक्तं मणोक्तं तन्मौसलादीनां पाशुपतभेदप्रदर्शना
यते देवमावीरे मौलकुलानामास्त्रमाध्भाजानतमुक्ताः ये तथैस्तेनाभेदभिन्नैचैव शास्त्रमास्थिता २६१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तेषां सर्वाध्वनो विनिष्क्रान्ते शैवाख्ये परमे पदे । उक्तं चात्र वेदादिभ्यः परं शैवमिति यत्र शैवाद्धामा
न्तरं तिरोदधाति तत्परतः कौलं कौलात्परं त्रिकमिति स्वरूपेण तत्क्षिव शेषकं शास्त्राणामवान्तर वैचित्र्य
निपादनादिरूपेणैव वाद्यमभिन्यत्र हि शैव शब्देनोक्तानि शिव पदप्रापकं केवलं हि सिद्धान्तशा
स्त्रमुक्तं स्वरूपेण तत्र देवशास्त्रे एक्कमेव निर्णीय प्रकृतमाह बुद्धितत्त्वादहङ्कारः पुनर्जातस्त्रिधा त्रिधे सा
त्त्विको राजसश्चैव तामसश्च प्रकीर्तितः पारिभाषिक संज्ञाभेदस्तस्य प्रातिलोम्यक्रमेण । भूतादि
वैकृतश्चैव तैजसश्च त्रिधा स्थितः तत्र तन्मात्राण्यथ भूतादेरुत्पन्नानि भूतान्यजीजनत् परमेश्वर इति
शेषः भूतानां स्थूलतत्त्वानां मादिः कारणमिति गुणलिङ्गोऽपि भूतादिः तन्मात्राण्याह शब्दः स्प
र्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः एतानि पञ्च भूतानामिति तन्मात्राण्येषामभ्यर्थक्रमेण । शब्दाद्व्योम समु
त्पन्नं स्पर्शाद्वायुस्तथापरः रूपात्तेजः समुत्पन्नमापो जाता रसात्ततः गन्धात्पृथिवी जाता स्पर्शाद्या
यथोत्तरं । एवं एवं तन्मात्रं महतां वाय्वादीनां शब्दादिगुणानामेकरूपमिति समानतन्त्रादनुमन्तव्यं तदेतन्म
स्त्रभूतजन्म समासात्कथितं तव किंच कर्मेन्द्रियाणि जातानि तस्मात्तैजसाद्यथ विकाराणा
मुत्पन्नानामेकं चैव सत्वस्य शेषोत्तरं तस्मात्तैजसात्कारिकाज्जनसंविद्धिः विवर्तितेन्द्रियोत्पत्तिः पादस्पर्शनायुकानि तानी
त्याह वाक्पाणिपादपायुश्च उपस्थश्चेति पञ्चमं तथाबुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव तैजसात्तु भवेन्न्यथ श्रोत्रं ति
र्यग्वत् तेजः प्रकाशः प्रयोजनं यस्मात्तैजसं सात्विकमिहाभिप्रेतं तान्याह । श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा
नासिका चैव पञ्चमी बोधत्वात्सर्वविषयप्रकाशकत्वाच्च पुनः । उभयात्मनः श्रोत्रं त्वगात्मकं सर्वेन्द्रियाणि
तथा मनस्तत्त्वयोर्गतमेव सर्वेन्द्रियाणि त्रयषष्टाभावः श्रीपूर्वशास्त्रे तेनैतत्सात्त्विकात्मनोऽहंतेशकाय १६

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नैवकारिकानुगतेनेति प्रक्रियायेद्दमात्रमस्तितदेवेश तत्पादत्वेनास्यादिकर्मणामवीर्येनातिनत्वानना

स्व.छं. तिआत्मोपकारकाण्येव कथितानि यथार्थेन: वक्ष्यमाणविभागस्यात्मनो लौकिकभोगतत्साधन-

टी.प. तदाश्रयादिदानेन यथार्थेन निजनिजानुरूपेण प्रयोजनं तस्मादनेनात्मोपकारकाण्येवात्र स्मृत-

२६२ त्वान्नाविवेकाधिष्ठोपकारानुसारपरं विविधरूपं स्माह। आत्मा वैश्वानरात्मा च बाह्यात्मा चैव सप्तद-

262 तिरात्मा परमात्मेतान्कथयामि समासतः तथा अणुश्च पुरुषश्चैव पुद्गलात्मा तथैव च प्रबुद्धः सप्र-

बुद्धश्चैव कथयामि समासतः एतानि सप्त च प्रधानसाम्यमाश्रित्य सुप्तवद्गुणविवर्जितः यदात्मस्थि-

तो देवि तदात्मा न समस्यते। प्रधानस्य यत्साम्यं गुणानां समस्याभिभवाद्यभावात्साम्यं तस्मिन्नाव-

स्थानेन तदाश्रित्य तस्मिन्स्थिति प्रधान एव सुप्तवादिः रहितः प्रकृतिलीनतत्वात्मा मूढः यद्रूपनिगुणसाम्य-

मतिर्दर्पण प्रतत्वतनमोमयपासिद्धगादप्रोषितप्रसमभिवानिष्टतीति एव सप्तकाश्यकशास्त्रशायीः प्र-

कृतिलीनश्चात्मेत्यर्थः अयमेव च पुर्यष्टकसमायोगात्पर्यटेत्सर्वयोनिषु अन्तरात्मा स विज्ञेयः निबद्धस्तु

शुभाशुभैः। निबद्धः सत्येनैवानन्तरप्रसमात्मबाह्यात्मनावलम्बितश्च विस्यतत्वादन्तरात्मा ज्ञेयः एवमेव तु ॥

बुद्धिकर्मेन्द्रियैर्युक्तो महाभूतैः समावृतः बाह्यात्मा तु तदा देवि भुङ्क्ते सो विषयान्सदा। स्थूलदेहवानिन्द्रियाद्यदा

नयं। भूतभावविनिर्मुक्तः सत्वधर्मैकलोलितः मलधर्मैक पुंस्त्वमात्मायाधर्मतिरस्कृतः निरात्मा तु तदा ज्ञेयः।

भूतैः स्थूलसूक्ष्मैर्भावैश्च बुद्धिधर्मैर्विनिर्मुक्तः तत्वधर्मेणापुंस्त्वमात्मनारूपेण कल्लोलितेन केवलेनाभि-

तः केवलं मलधर्मेणाविवेकेनाप्येवं सत्यतात्मकारणामलस्वभावेन युक्तः संकुचितस्वभावो यतो मायाशक्तिक- २६२

रूपेण तत्त्वात्मनाधर्मेणाख्यात्मनारूपेण तिरस्कृतः संकुचितभासीकृतः एवंभूतः स निरात्मा आत्मनः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

एवंविकल्पशशानवलितानां स्वस्वलक्षणानन्दभावनिष्क्रान्ताः परमेशशासनदृशा घस्मरमायापुंस्त्वावि
वेकज्ञानो विज्ञानकालश्चार्थः यदुक्तं श्रीपूर्वे तत्र विज्ञानकेवलो मलैकयुक्त इति मलकर्मैकयुक्तो ।
''स्वपपाठः यदा तनोत्येतन्मात्रग्रहात् प्राणतया स्फुरत्यथ तदा परमात्माख्यः कथ्यते तत एव तत्सृष्टेरुप
यतः । मलत्वावकलोपाधिस्मृतिः तुर्यमध्यतः अथ सर्वोधसमतीतस्य मायामोहोन्मिलितस्य यः निर्मलत्वे
यदायाति पदं परममव्ययं परमात्मा ततो देवविशेषणतस्तु स्वाधः ''यत एवाणवादिमलत्रयेणाविःशेष
णासंसारपर्यन्तेन रूपेणासुकोत एव सर्वं समनन्तमधानेमस्यक तेषां विलापनस्वभावानां तेनक्रमाणां ध्वंसे
गृहीताभिमानेन तस्य मायामोहनेति शक्तिरूपास्य तामायापदार्थः शक्तिः कुण्डलीति पूर्वं सुकायां
मायातत्त्वेनेन मोहनस्य स्वरूपमपि महामायासकावनेनोत्तीर्णो रहितः इत्यभूतः मयदा परमात्मक
परविवेकरूपेण निर्मलत्वमायाति न तदा मावधायो विनाशी प्रभुः सर्वं स्वामी परमात्मेत्युच्यते प्रयाग
पादिमेदाल्याकृतेमपक्रमते । अद्वयं च पुनर्देविकथयामि समासतः तथा तत्प्रभूतात्मसंहारेक
लातिमन्त्रगोचरे मायासामलिशायां वै महत्परमेश्वरः निर्वाणपदमेवेन्नावस्थावेहतोदयः पुनः श्र
ुपालिप्यते श्रविवक्ष्यमाणेन संबंधः कलादिक्षितिपर्यन्तानि तत्त्वानि निशा नेषां तदाश्रयाणां च स्थानादि
ब्रह्माणीनां च तदेशानां भुवनानां च ग्रात्मासभावस्य संहारहेतोर्यदा परमेश्वरो मायायाः साम्यमम
लविकृतिप्रशमात्मकं रूपं तदैव विश्वप्रस्थापनान्निशान्तस्यास्मसमस्तविकृतिप्रशमात्मकं रूपं तदेव
विश्वप्रस्थापनान्निशान्तस्यामायीयमशेषमध्वप्रपञ्चमनन्तमहारकं गुणवसंहृत्य नित्यो यो रोभदसृष्ट
तु मुखमात्रन्वनिवस्था माणामायानिशाकालप्रशमात्मनोदयइतियावत्प्रारंभात्स्वप्रहन्नमियमन्त्रे

स्व.सं. योऽसम्पुनरनेन स्वभावेन जगदात्मजन्मव्यापायएवमभवतिग्रथितिस्थमभये स्वभावेडःखाद्यभावयुक्तात्मवर्णास्य
टी.प कर्मणः कार्यस्य कलादिनिमित्तदेहयोगो नोल्लासस्यात्मवर्णस्य कर्मणः कार्यस्य कलादिदिनिर्णत
२६२ मधुस्य जीवजानस्य स्वभावेडःखशरीराद्यभावो भवतिगाढमूर्छितसमभवतीत्यर्थः तदाह स्वभावात्म
वर्गः। मलनिर्मुक्ताविमुक्तात्मा तथैव तमहदृक्क्रियः अनुग्रहस्तु एतेन तथा वन्मायाग्रहशुद्धे मलेना·
263 द्यात्मनाजनितयानिद्रया स्वाप विशेषिणामाद्या जाग्रत्स्थापितग्राह्यात्मायतस्थतेद्वेचेतन्यात्मकमूर्तिदृ
क्क्रियेयस्य यतस्य संहारवशात्सुषुप्तसंबंधिन्याः दृक्क्रिये यस्य तथाभूतायमतएवन विजानाति श·
ब्दादीनात्मानं च ग्राहकस्वरूपमीदृगहमित्यतः करणानामपि निश्चितत्वेकारणानवपरमसमीदृशत्वा
मोहादिदशात्याप कस्वचमायात्मकस्यात्मा अयनजानातितुएतन्मर्दयतो जानातिनायमप्युमा
नत्वादबुधस्त्वेति मायायात्ता तायावत्मायायमहंसुखमितिसंस्थाभावस्त्वादसः यतः शब्दापतेतनर
मथाहाद्यंतदयमित्यमायालीनः प्रलयाकलोपस्थानः यस्तु सर्वप्रधानुसामग्रीमात्रिस्थितियथे·
नात्मामकः सप्रकृतिलीनस्तिविशेषस्तद्विज्ञ अनुपस्तमायोनः अथ एवं चैवतिबोधमेतत्र प
विपाकगतेकर्मणीश्वरेच्छाकोव्यते प्रकाशनायनयद्वदनुग्रहात्तिभास्करः करणानुग्रहात्ति·
तद्वदीश्वरस्यात्मता ग्रात्मनामनेक...पिककर्मसंस्थात्मकसिद्धित्कर्मणोद्दकवशात्यविपाकगतेफल
दानयेपेषप्रस्थाणाः कस्मात्कर्मणाईद्वकफलमस्तितीदृशस्थानेनमूर्तेर्भगवतायथेच्छासेवकरस्ते·
द्यतेवेतकर्मसंततिसंस्थानिष्कस्थतनआत्मानं प्रतिभोग्यायथयोजितमतितेषामेवात्मकालकलादि
निकरणानुग्रहात्मनीलयतियेनग्रात्मनः किंचित्कर्त्तत्वादिप्रतीतिभाजो जायते प्रत्रहणानाय २६२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्यानादपनेयप्रकाशांशमात्रकरोऽनुगृह्णाति यथा तदनुग्रहं विना सो भगवान् प्रकाशयत्येवमीश्वरानुमी
लितान् कलादयो न किंचित्कर्तुं शक्नुवन्तीति भावः शक्त्यात्मनः संपादयन्तीति सर्वेश्वरेश्वरो ह्येव भगवतो
भवति तदनुग्रहादेवमात्मा कलोन्मीलितचैतन्यो विषयदर्शनगोचरः एतत्सर्वमेवाकृत किं
च नागोस्य रंजकेनेन विषयानंदलक्षणः। सामान्यविषयाभिष्वंगात्मनो रागस्य पुंसो रंजकत्वेनावस्थि
तस्तथा कालो कलयन्नेव तत्त्वान् स्थितिलयावपि नियतिर्निश्चितेन नियोजयेच्छुभाशुभे। एतद
पि प्रागेव निर्णीतं संयोजनमेतत्फलमस्य परमात्मसहस्राशा ह्येतानीने बाधिके तदित्थं कलादि
कंचुकवेष्टितोऽयं पुंभावे समवाप्यते नैव पुरुषाख्येय वर्तते इति शेषः आद्याख्येय विज्ञेये नाम
पर्यायनामनी ह्येते संज्ञा यं प्रत्याख्याः पुरुषस्मात्क्रियायस्यानन्तरं पुरुषाख्ये पुरुषशब्दमत्र
मात्रेण निवेके पुंप्रधानमित्युक्तमपपंचेनेकमङ्गले तत्र पोषयेत्तस्मात्तस्मात् पुरुषः स्मृतः। बुद्ध्या
दितत्त्वैर्नानेकप्रपंचेन परिणामभूयत्वेन सकलव्याप्तप्रधानेषु स्मात्तोषयेदात्मप्रकाशाभिनि
वेशनेन चेतनायमानं संपादयेत्तस्मात् पुरुषस्य पतत्र्यस्यार्थः प्रपंचानेके नाति पूर्वनिपातन्त्रम
यस्मादस्मिः तदित्थं प्रधानाशयमिममापन्नम्। यतः श्रीकाटकनाथस्तन्नियत्याकर्मतः पशून् प्रधान
पाशजालेन वेष्टयेदममजम्। पशूनामाणवपाशपाशितानां कलादिकंचुककलितेन पुरुषप्रधानाशय
मापन्नं प्रधानानेधनमधिकृतः श्रीकंठनाथः प्रधानसंबधिना पाशजालेन नियतिवशास्थितकं
र्मानुसारममसंजमममनात्मत्वाभिनिवेशनयात्तद्रूपमेव वेष्टयेत्। प्राधानिकवेष्टनेन स्पष्टयति व
दंति गुणावंधनं बुद्ध्यावेकादिकेणात्। तन्मात्रेन्द्रियवंधनं दंष्टनसंवेष्टितः। सर्वं सत्त्वादिगुणत्रयेण

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.प.
२९५
265

वृत्तितः तन्त्वादिगणमक्रमादधवमायात्मना उद्भूतमनोभिमानात्मकमुद्धृतक्रमगणीयविकारस्य
योजनेनैव वैकारिकादित्रिरूपेणाहंकारेण वैकारिके नेत्रपञ्चलक्षणपेततेजोहंकारिके तन्मात्रे
न्द्रियवर्गात्मना परिणामात्रकार्यशाहात्मादिवृत्त्यात्म्युच्छ्राणि तन्मयस्फुरतः स्थूलेषु भूतेषु च्छगाच्छगा
च्छन्नायवेष्टितो बद्धः कीदृशाय बद्धः सेवनानि सेव मायात्मवृत्तिगोचरे एव वृत्तामायाश्रिभूस्मते
सेवतेनियानेयोनेनस्थायति अनश्च संसारोपायपनेनयस्मात्संसारेषु पुनः पुनः एवमित्यानितस्य
पुरुषस्य संसारिणः शब्दादिविषयायस्मादिषु नेविषयीतदापर्यायेणैव न्यर्थः अन्तस्थाप विषयाः पर
मिमाह स्मादयो यविषयास्तदेव परं प्रकृष्टं वल्लितेति भूते कीदृशा विषयाः नानाभेदविसर्पिताः
नानाकर्मविपाकस्य नानाभेदैः पञ्चलितात्विसर्पितात्उपसंप्राप्ताः नानाकर्मविपाकैः स्त्रीत्व
त्वादिभेदैः सहन्यर्थः नैते ताविषयानयं भुक्तेन ज्ञानमात्रितः तेषांविषयाणामभावेन सन्तयाभावे
नोनाभिमानतः कारणः एवं भुक्तेनैव स्यात्तस्माञ्चेत्कामतश्रपते सन्ततिविषयीकिंवाय नभिलाषो
वराहस्तत्र वैकायिकोयथा नाभिमितिभूतपर्यन्ते देवेनज्ञानस्तत्त्वज्ञस्तस्वरूपते कर्षियपतिदृष्टात
पतितत्रकेदारः दृष्टान्तःक्षेत्रमायायास्फुरत्याति मलाभिलाषमालाकोकृशादलाभलागलेः यथा
कार्षकः कलषजलरजोविश्रान्तिभिस्मादिनीदृशमहाभिलाषमालाकाविवायतन्तत्रैलोगलेः फ
लैः कृशान्मुह्यितेति यथाभिलाषामलात्रविलसकासियामलरूपमभिलाषविमृष्टेदेहात्मकेते
त्रवरूशालोभनकृशान्तिकर्मबीजवापयोगपवर्तिनिःशनीतित्रुपकञ्जेष्वयायणकिः अथ वेपश्च
मोहभावेनमनोवाक्कायकैः सदा धर्माधर्ममयं बीजं प्रविकीर्य समन्ततः। मोहभावेनेति स्यात्मनोम २९५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

हायाम॰ तदिदं विचारेणावेदितिनिःसंशयं विनिश्चयं संपादयेत्तदनन्तरकालेन तस्माद्देहं करोत्यसिः त·
स्मादेव बीजान्नानाशरीरेन्द्रियात्मनां उत्पन्नानि भवन्ति कीटश्रीमत्सु हस्तद्धःखफलोदया सुखदुःख
मोहश्चैतत्प्रमातोऽहं गोत्रामिः वर्धते कामक्रोधेनमि रागाभ्यां नाभूशं अतश्च यस्मिन्देशे च काले च व
यसा याहशेनव तेन शुभाशुभं कर्म तन्कालेन लभते फलं । तत्काल इति भाविजन्म शतेनानारूपाद्विम
मयः स्वरूपः लब्ध्वा चेतनं भुङ्क्ते विविधा कारपूर्वकर्मवशाद्बुधः बुध इति योनिर्गणितम्रुपक्रान्तः तदेव
मयमीहशस्तेऽपि । यस्मादेव विजानाति तस्मात्सेव्यते नदिम्यम विषयाननुध्यायते यस्माद्बुधस्तस्मा·
त्मकीर्तितः इत्यमयं बुधः पुरुषः संसारी विषयी भोक्ता तेन केनचित् वननदर्पणानाभिः संज्ञाभिः·
श्यते व्यक्या मानेन लक्षयति । तदेवानिष्टरूपाणां यदा भावयते पुमान् वक्ष्यमाण स्तम्भनदा तथैवेति विष·
यभोगादिवत् पतद्वैव विभजति अथ लोकव्यवामिति तथा यदा नुत्पन्ने भोगाज्ञ्माद्वैवाशुभान्तथा
कृत्रिमानि वचनेन परवैराग्यमाश्रिताः । मायायवनिपर्यन्तमिन्द्रजालं तदुच्यते । मायेमां दैवतानामनु
वनभोगार्थपि भवमयश्च स्वकृत्तिविपर्ययदर्शिना किंच पुत्रमित्रकलत्राणि सहजनबान्धवाः तदर्थेन
मयार्जितं शुभेनाप्यशुभेन वा तन्नाहं तेभिः सर्वैनिराशंकानिराकुलाः एकाकी वाहमेव शायाम्या·
मि यमसादने तस्मादयं न शुभाशुभे न वैरिणो नश्चकारिणः । मित्रं पर स्वपरोपकारश्च शान्तिमयं सुहृत्का
रणमेव पुत्रादिमोनुत्पन्नेत यावत् स्वात्मीयमव्ययं देहं निममेव न उत्पन्नेत शुक्रशोणितसंभूतविष
योरगदूषिते नानाव्याधिसमाकीर्णे जरामरणभयाकुल अतश्च मोहमस्मिमलाकीर्णे कथमहं रमा·
म्यहं मोहमस्मीमायामायवगतमयाप्यामस्त्यरूपोऽभवामि मलमशुभं दृष्ट्वा तदिदम्यमयमाविर्भूतवैराग्यः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.स्कं. नित्यमुक्तिरूपचिन्तनं विनयेदेवं पुनः पुनः कथं मुक्तिर्भवेदस्मात्संसारादुत्तितिक्षमाना पवेशा रहस्यान्तेवत
स्मावेशकः विज्ञानाकलो निराणाम्नाइतिप्रलयाकलो यश्चपशुर्निस्सकलश्चैवबाह्यविषयावबोधाद्युपशति
टी.प. श्रायातशक्तिपातोद्भुद्यमानः शिवयन्तदीक्षितः पाशसत्वानः प्रबुद्धः सम्यक्तत्त्वानतत्त्वशास्त्रविवेकात्मोनि
२६५ प्रलयग्रन्तिपतिः जीवन्मुक्तः स्वलुपइतिमुक्तात्मा बुद्ध्यमानः प्रबुद्धः सुप्रबुद्धः परमात्मेतिचत्वारि विधाः क्रमः प
265 वमात्मापर्यायाभिशिवतत्त्वसर्गान्निरूपणानेतरस्तानियोगिनः शतपर्यायाभिनोदयापादयता प्रदर्शितानाय
मनोवस्थाविशेषान्निरूप्य गुणात्मापि प्रणाज्ञानाभावभेदेस्म मल्लिनेतिउपक्रान्ताभावभेदान्निरूपयितु
माह॥ अथनाकथयिष्यामिभावभेदान्वरानने भावयन्तिवा मयुतानः करणमितिभावार्थमादया
णवेकरणेन्द्रियवृत्याः पंचविपर्ययभेदाशक्तिवत्त्वार्विंशतिःभेदास्तद्विवसायव्यापारकृत्याककपच्छपाव
हिरभिमानव्यापारःकस्माच्कपच्छपत्वमपवेनेत्र्सवैकारिकभूतादिरूपस्त्रियापकादशेन्द्रियाणिदश
तत्त्वस्थूलानिकार्याणितिषष्ठिशतिरिमेनात्पवाशदश्रमकथयिष्यामाणभावभेदान्कारणकथ
रूपवृत्याश्रयाः कथयामितयोदाभेदानाह। कारणानिद्वशत्रीणिकार्यंचदशपापिप्रिय। भावान्पाद
एकादशेन्द्रियवध्याग्रहेकामनत्वेत्रिया बुद्धिरष्टविधाचेवपंचधातुविपर्ययः अत्राहंकारस्त्रिविधाभेदम
योगणानीयः अथ नामान्येषांविभागेनकथयामियथाक्रमं। तत्रकार्यविषयाणिकारणानिकार्याणि
वस्थूलानि सत्त्वप्रतीतिहेतवभूतानीमात्राश्रयेवोद्देशेवपरीभेनतनामान्तराण्याह। पृथिव्यापस्तथातेजोवा
युराकाशमेवच गंधोरसश्चतन्मात्रंरूपतन्मात्रमेवच स्पर्शः शब्दश्चपंचेतन्मात्राणीतिनामानितु इति
तान्युदीरितानि पतमेदशपाकार्यकीर्तितेनामसमाख्यया अथ वाद्यानिपादपाश्चउपस्थचत्तयाविडः २६५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिह्वानासिकाचेतिकीर्तितं बुद्धिकरणकंदेविदशधाप्रोक्तमवस्थितं मनोहंका
रबुद्ध्याख्यंत्रिधांतःकरणंस्मृतं पंचत्रयोविंशतिधाकार्यकारणात्मकमुद्दिष्टमासामथेंद्रियाणि
न्द्रियवधाख्यान्भावान्यथाक्रमेणजानीहि । मूकताकौण्यपंगुत्वंतथानपुंसगतापिच निरोधेस्थवि
रेयोर्थपिरत्वंतथैवच चीर्णितावेवगात्रस्यतथाबाधिर्यमेवच अन्धत्वाहंगंधग्रहस्यअनवस्थामन
स्य इतीन्द्रियवधाख्यानापकादशान्यनुक्रमात् । नव्यमादितिप्रोक्ताबाह्यणाद्विक्रमात् प्रोक्तव
च तेजसात्विकृताख्याश्चभूतादिश्चतृतीयकः अहंकारस्त्रिधाप्रोक्तोमयातेवरवर्णिनि अथ धर्मा
स्तानेवैराग्यमैश्वर्यंचाष्टकं अधर्मश्चतथाज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यं अष्टावितिसमाख्याताबु
द्धर्मारश्यगुणाः किंच तमोमोहमहामोहतामिस्रोन्धतामिस्रोविपर्ययः अथतामिस्रमिथ्याज्ञानंपंच
विपर्ययात् गुणत्रयस्याहंकृतान्माद्यात्मनिप्रत्ययएकेन्द्रियभूतात्मकेस्थूलदेहरूपानस्वविके:स्व
नीये शब्दादिविषयपंचकेयत्रात्माभिमानःसएवक्रमेणतमोमोहोमहामोहस्तत्रशपतेयस्तुशरी
रबाधाविषयापकारिणिद्वेषःसतामिस्रःतद्वियोगाभयाख्यासोंधतामिस्रःतदेवं । भावभेदाःसमा
ख्याताःपंचाशत्स्यथाक्रमं । अथधर्मादीनांप्रभेदाःप्रतिपाद्यन्तेआख्याताकोशिस्त्रियादीदर्शिषतांप्र
क्रमेत पुनश्चाहोतयोवृद्धेभेदरूपधर्मादयःस्थिताः तेषांभेदायथाभिज्ञास्तथाहंकथयामिते । पुनःश्रा
द्धकथयामीत्येतदवनरयोजनाः धर्माद्यष्टकरूपायाबुद्धेःसाज्ञानाख्याभेदवर्जे बभातिसम्यग्यासात्तुगु
णैःसमारब्धेति अष्टमेनतु सोपच्यस्तानभावेनसाख्योज्ञानरताश्रयात् साख्येयमतुके:साख्येह
शाचैवतेष्टकाःतन्निरहेमाशयोयथाश्चर्यभविष्यतिएषांधर्मादीनांमध्यात् । तानेवसात्विकेप्रोक्तेया

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वैराजसाः स्मृताः नामसमाख्याप्यधर्मी यास्मृतायौवैरानने अथ द्वेयेनैश्वर्यवैराग्यधर्माः किंच । य
स.क्रे. मिश्चदशधा प्रोक्तो ज्ञानैवेवाष्टधा स्मृतं वैराग्यं पञ्चधा चैवैमैश्वर्यं चाष्टधा विदुः यमाध्वं विपर्ययस्तात्र
टी.प. धर्माद्याः प्रकीर्तिताः । एतत्पवेन धर्मादयो यथा प्रोक्तसंख्याप्रभेदाः स्पष्टः तत्र धर्मं दशविधं तावदा
२९९ ह अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचं संतोष आर्जवं अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्कता एवं दशविधो
266 धर्मः कथितस्तव वरानने अकल्कता अपापचित्तता ज्ञानभेदानाह तारसुतारं तरणं तारयन्तं प्रमोदं
के प्रमुदितं रम्यकं च सदा प्रमुदितं तथा एतज्ज्ञानं समाख्यातं समासात्तव सुव्रते यद्यपि
वनविर्णयावसे रम्यकं चैव सत्ताराचेति सिद्ध्यपेतयास्तीपाठलोके तस्माद्योगे हादिरूपसिद्धयएक
ज्ञानविशेषमित्याशयेनेह ज्ञानसमाख्याधिकरणेन प्रमोदिनिर्देशो नोक्तोकेवल एवं मोदमानेतिपाठ
दितेतत्थानइहतारणामितिपाठमात्रभेदो न तत्त्वस्तुभेदः कश्चित् पूर्वोक्तं तद्धिनवकमपि वैराग्य
प्रभेदमित्याह अवाच सलिलाग्राह्यप्रिमज्ञातथापरा । सततमाचसुपारावसुनेत्राचमरामसुता
अष्टमी च कुमारीस्याद्वसमोभसिकातथा तदिदम वैराग्यं पञ्चधा चैव कथितं तु मया तव तेदन ।
सिद्धिनुष्टिमसदेशाक सिहताराद्दिवतासिद्धितत्त्वादेवमभिहितमिति प्रागेवोक्तं अथैश्वर्यं विभा
गेनादर्शयति । अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं च तथापरं यत्र
कामावसायित्वमसमं परिकीर्तितं ऐश्वर्यमष्टधा चैव कथितं तव वरानने । अथाक्रोधादिविपरीतात्
क्रोधादीन धर्मभेदानाह क्रोधश्चागुरुशुश्रूषा अशौचं च तथापरं असंतोषोनार्जवं च हिंसा चासत्यमे
व स्तेयमब्रह्मचर्यं च तथा चैव सकल्कता एवमेषसमाख्यातो दशधाधर्मसंग्रहः अज्ञानभेदानाह ॥ २९९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

अतारं च सुतारं च अतारतारमप्यपि वा अतार्यं च देवेशि शिवतत्त्वं परिकीर्तितं अप्रमोदोऽप्रमुदितमप्र-
मोदकमप्यपि च । असदाप्रमुदितं तस्मात्तानैवैवमप्यथा एता एव मोहिहहादिसिद्धिविपरीताः
अष्टौ तुष्टशक्त्यष्टकावैराग्यभेदानाह अनम्भा असलिला चैव अमोघावृष्टिरेव च असुतार-
मसुपारमसुनेत्रमतः परं असुमारीचविज्ञेयानुत्तमाम्भसिका तथा नविध्यम् अवैराग्यस्यैवैव
तेन नवभेदाः प्रकीर्तिताः सांख्यदर्शनतुष्टिनवकमपि विपरीतमेतत् अशक्तिनवकमपि विपरी-
तमेतत् अशक्तिनवकमित्युक्तम् अनैश्वर्यभेदानाह अणिमा लघिमा चैव महिमा च महेश्वरि अ-
प्राप्तिश्च प्रकाम्यं वशीत्वं च तथैव च अवशित्वं तथा चैव यत्र कामावसायिता नविध्यम् अनै-
श्वर्यं च देवेशि अष्टधा परिकीर्तितं । एवं तत्त्वसर्गानन्तरं भावसर्गोऽभिहितः सम्प्रत्यत्र स्थितं स-
र्वतिपादयितुमाह अनैश्वर्यादिभिश्चैते पैशाचाद्या अधिष्ठिताः अधिष्ठिता आभाः अतस्य यथाक्र-
मेणां तेषु येषु संस्थिताः कथयामि ते । तेषु पैशाचादिष्वष्टस्वनैश्वर्यादीस्तत्र । अनैश्वर्यं हि पैशाचे अवै-
राग्यं च राक्षसे यक्षे चैव तु तथा ज्ञानं गान्धर्वे धर्ममेव च धर्मं चैव तथैन्द्रे तु ज्ञानं सौम्ये प्रतिष्ठितं प्राजाप-
त्ये तु वैराग्यमैश्वर्यं ब्रह्माणि स्थितं । प्रधानतयेति शेषः यस्मात्तदैश्वर्यमुक्तं । चतुःषष्टिगुणा चैतस्य
देवाख्यस्य व्यवस्थितं षट्पञ्चाशद्गुणा चैव प्राजापत्ये व्यवस्थितं । अष्टचत्वारिंशद्गुणा सौम्ये च परि-
कीर्तितं चत्वारिंशद्गुणा चैवमाहेन्द्रे ऐश्वर्यमुच्यते द्वात्रिंशद्गुणानि देवि गान्धर्वे ऐश्वर्यमुच्यते । चतु-
र्विंशतिगुणो यक्षे षोडश राक्षसे स्मृतं ऐश्वर्यमष्टगुणानि पैशाचे परिकीर्तितं एवं स्थितं तदैश्व-
र्यं देवयोनिष्वष्टसु देवयोनिषु स्थितमर्थे लब्धमभिव्यक्तीयमाशयः यादृक्कां वै भोमस्यानरपतेरैश्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.तं.
टी.प.
२९१
267

यैस्तत्त्वोत्कृष्टगुणैर्येषां चेतस्तत्त्वोत्पुनरोमस्तमउत्कृष्टगुणोद्गतं तमादिष्टमन्यथा च येऽभावे किमेष तमउत्कृष्टगुणाश्र
दित्स्यात् एवं च ब्राह्मे सर्गे पैशाचान्तानामैश्वर्यमेव ब्राह्मे सर्वोपेत्तात्तमउत्कृष्टगुणमेघं यं
गुणस्तेष्वेवं विधेयत्सर्गे हि तिरिक्तान्तर्भेयपर्भाश्रये स्ति अत्रैस समूलत्वं परा अवस्थितास्त्रैवयोनिषु यद्यपि
सर्वे गुणस्थिताः सन्ति तथापि पैशाचादिक्रमेणैव यथादेकैकस्य उत्कर्षोऽपकर्षश्च सत्त्वस्य न के
वलमित्यमेतद्देवयोनिषु गुणप्रधानभावेनावस्थिता यावत् एतेष्वेव संकीर्णा मनुष्येषु व्यवस्थिता
गुणसंकीर्णा अत्र तस्मात् विवेकात् अतएव मानुष्यमेकं रूपं तिर्यग्देवादयो तेष्वाह प्रधानगुणभेदे
न स्थावरान्तव्यवस्थिताः पश्वादयस्तामसत्वादयमाणि चल ष्यमयास्तत्रापि च यथानमथमादयः
शक्तरूपते अत्याश्च च यथाविभक्तविषयेभावभेदे गुणत्रयस्य व्याप्तिर्विवेकत्र यामि यथास्थित तत्र स
त्त्वेनाधिष्ठितादेवा ब्रह्माद्या मघवानकाः ब्रह्माद्या मघवदन्ताः ख्याताः सत्त्वप्रधानाः गंधर्वयक्षाम
नुजादेत्याश्चवनराः तमाः यक्षप्रधानाः पिशाचाश्च तामसाः परिकीर्तिताः। देत्यादयस्त्वाद्याएव रजः
सत्त्वोत्कटा ज्ञेयाश्च ऋषयः संशितव्रताः॥ संशितव्रतीनां व्रतेन ज्ञानविज्ञानोपायानुष्ठाने नियमो यथा
तेऽदेव मानुषान्तरालस्थायत्वात् रजः सत्त्वप्रधानत्वकाः येते तदेवाद्याश्च ऋषिपर्यन्ता योनिवृक्ताः। अत्रैतावा
भिभवात्तेवहृष्टयित्र्यामसत्त्वव्यवस्थिताः यात यानप्रभृति भिर्देवर्षिप्रभृत्यादुर्हृत्वेन भूर्लोके भिरूपयेत
ते रूपितशोर्यतमोमेत्रादिप्रभावात् तत्त्वगुणात्र अन्योन्याभिभवात्स्थित्याधिमिति आलोचय तेषामन्यो
न्याभिभवादिरूपतायाः सर्वज्ञाविशेषात्स्थित्याधिमिति विशेषवादनाया अनुपपन्नेः किंच अत्रैवतम
माविष्टाः स्थावराश्च सरीसृपाः वृक्षादयः सर्पाद्याश्च गाद्यन्तास्तामसाः मोहेक्रोधमयत्वात् किंच पादपाद्- २९१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विहीनाश्चतास्समाः परिकीर्तिताः सरीसृपाद्या विज्ञेयाः सरीसृपाश्चादयो येषां प्रातिलोम्यक्रमेण
पक्षादीनां तेसरीसृपाद्याः प्रयुक्ताः सर्वएवतास्समाः किंतुपादपादविहीनाइति सरीसृपेभ्यः पक्षिणां
पादेनहीनत्वात्तासांसमत्वेनैप्यापिसरणात्तेप्यापिपक्षिणां नरादीदृशीगुणाप्याप्तिरिहभगवताविभज्य
दर्शिताः सामान्येनत्तदूर्ध्वं समविशालाभूमुलतः सर्वाः सर्वेषांविशालाश्चविशेषाद्देवयानिषष्ठ्या
दिमनुष्याणां समवत्तमात्वं जैमयत्वेदर्शितानंतरत्रिस्यगुणावैचित्र्यप्रदर्शिताय स्यार्थमात्मत्वसंबंते वत
देशयोनिभेदाः येषामतीनाश्चान्याश्च नेतादेवयोनयः मानुषेषु तथानंताभेदाननमपवर्षस्या न
शक्यागदितुंतावैकर्मानंतप्रभेदतः मानुषेष्वपि पुनर्विशेषोऽस्याहिदेशकालसंचारादिवैचित्र्या
तेषामनंतशाखलक्षणापातिकर्मसंबंधिनानंतानामभेदादितियावानंतमहत्वः किंच गुणास्तम्मानुषे
लोके धर्माधर्मास्वसंस्थिताः यथा शतसहस्रसंकोप्याणांमनुष्येषुप्रवर्तिताः इति धर्माधर्माः सर्वेकोणाम
नुष्याणुक्तासत्यागुणाः प्रत्यलत्तमाणांविशेषाः स्मर्थः धर्माद्धिमगुणोऽस्य सकीर्णांशान्तेषाांतु पर
स्परं धर्मोधर्मेषुनिवर्तनितयानितानानिसन्नवे धर्माधर्मयानिस्तलानितेकथ्यतास्पष्टम् धर्मादीब
नितादिषयेतद्भावकेनसत्यैः तानातिशाखाणानव हेतुशास्त्रेवयल्लोकेनिमानिसावैहंकं निष
त्वानित्यत्वाभ्यां साध्याभ्यां विहंवयतिवचयति प्रतिपायत्वहेतुन्नत्वानिश्चयपांगादितिनिमानित्यवि
डंबकंभावप्रापानोनिर्देशः किंच वादजल्पवितंडाभिः। एकप्रमाणनैकं साधनोपालंभः सिद्धांता
विरुद्धः पंचप्रतिपक्षपरिग्रहोवीतरागकथावादः सपक्षच्छलजातिनिग्रहस्थानपन्नः पूर्वपक्षोक्तेः।
परीक्षार्थो जल्पः प्रतिपक्षस्थापनहीनस्तुवितंडा एवंभूतैर्हेतुशास्त्रमहागमबाधनैकशास्त्रमयेन वि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सां.ष्टी.
टी.प
२६८
२६५
268
269

वंदेनोपनिषिद्धाः नविद्यतेनिश्चितेनवस्तुतत्त्वनिश्चयोयेषांतेनिर्विवादेनेदंतत्त्वमिदंनेतिपरस्परव्याहतेन
रहितेतियतस्तेषांहेतुनिष्ठानैवाक्यानितत्त्वनलाग्यामिकाथ्येविवादरूपाणिभूतेषु वस्तुसूक्ष्मानिरुद्धेतेत्ता
नयेभाविहीनानिदेवतारहितानितत्त्वनैनेषां धर्मार्थकाममोक्षेषुनिश्चयोनैवजायते अतएवैतानि अ
ज्ञानेननिबद्धानिस्वधर्मेणनिमित्ततः उक्तंचशास्त्रे गुरुदेवाग्निशास्त्रस्वधर्मेनभक्त्यानरायमाः अस्मद्यत्कि
विवादरताःशुष्कतर्कावलंबिनः भ्रमयत्येवतान्मायायामोतेवमोहलिप्सयेति यथासत्यंयत्तुधर्मायज्ञान
यति इतश्चास्मत्सिद्धिमितियतएवेभूतेहेतुशास्त्रमतेन निश्चयेनेप्रपञ्चेतियतस्तामिस्त्रानुगाः किंचधर्मनिमि
त्तकात्ज्ञानमयेषुशुष्कतर्केषु अवैराग्यादनैश्वर्यंभजतेनिश्चयेसदा अतश्चाधर्मज्ञानवैराग्यानैश्वर्याख्या
बुद्धिधर्माः सत्वरजस्तमोगुणोद्भवाः वेदानर्केसदा मोहकाः सर्वजंतूनांपततेतेनामसाःस्मृताः। एवम
धर्मादिचतुष्टयमयानिशुष्कतर्कशास्त्राण्युक्तानिधर्मादिनिबद्धानिशास्त्राण्याह धर्मलोकनदेवविशेष
इत्याहु लोकिक लौकिकवान्नादङभोनादि धर्मज्ञाननिबद्धतपवराग्यवैदिके एवगजमिगमना
दस्वादिधर्मवृद्धतपवसमयमभवतीत्यादिज्ञानमप्रुणाद्युपते वेदध्यापिकर्मानुष्ठानवतस्तपएवेदसर्वमे
तिज्ञानकाण्डादौज्ञानमण्डपते। इदृशमाहनेचैववैराग्यप्राणिसम्यक्ते वहमिन्येव ज्ञानवैराग्यसंबद्ध
सांख्यज्ञानेहिपावति। ज्ञानंप्रकृतिविवेकोपलब्धिः ज्ञानवैराग्यधर्मैश्वर्ययोगज्ञानप्रतिष्ठितेपातंज
लादौविभूतिपादेऐश्वर्यमप्युक्तम्। एवंलौकिकादीनियोगानानिशास्त्राणिधर्मादिरूपबुद्धिधर्म
निष्ठानिततउत्तरत्रपारमेश्वरं अतीतबुद्धिभावानामतिमार्गप्रकीर्तितं लोकातीतंतुतज्ज्ञानंअतिमा २६८
र्गमितिस्मृतं बुद्धिभावानामष्टविधप्रोक्तप्रपंचानांधर्मादीनामतीतमितिस्थितोयास्यानेव्याख्येयेनच

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

हीनदतिमार्गे शास्त्रं मार्गे पशुलोकमतीनमिति कृत्वा ते देनत्त्वहृयति लोकास्तु पशवः शेषा । म सं
हारवर्मनि तेषामतीतास्ते तथा ये तिमार्गे अवस्थिताः सृष्टिसंहारमार्गे ये पशवः संसारसंहत्ताः अ
केसविसतत्वंनजानंतिलतएवसृज्यमानाःसंह्रियमाणाश्चते सर्वएवेहलोकाउश्यतेतदतीताश्च ति
मार्गस्थाः यतः कपालव्रतिनोऽथवत्यापाशुपताश्चये सृष्टिसंविधतेतेषां वोपरिर्धमिनक्रमः यत्कपा
लव्रतिनः पाशुपताश्च तेषामपि सृष्टिर्नास्ति किं सर्वं संगमसर्वं व्योमीर्णोलोशेनानामित्यत्राथ्यः कातेहो
षास्थितिरित्याह ईश्वरेवकृदवस्थिताः उक्तंच प्राक् दीक्षाज्ञानविशुद्धायेदहातेचेव चर्यया कपालव्रत
मास्थायपशत्वंगच्छंतितेपदं जपभस्मक्रियानिष्ठास्तेव्रजंत्यैश्वरं पदमितितनुसर्वसाधनः सर्गसंहार
मात्रतादीश्वरतंत्रस्थानामेषामपिनाभ्याभवितव्यं उश्यतेतावल्लावाग्वाग्रशसंहारएषामपरमेश्वरस्व
रूपापतितत्वपशुवत्संहतसत्रूपाःपुनःसृज्यतेतदाह यस्माभावेतगामिषुतिश्चपुनर्भवकारणं । नसा
युक्तमुक्तसृष्टिर्विद्युतेतेषामितिसंबंधः येतुनाविमार्गस्थास्तेच । लौकिकानांपुनःसृष्टिःपुनःसं
हारएवच अतश्चते संसारचक्रमारूढाअमूर्तिघटयंत्रवत् घटयंत्रसरचकाः पततेवोपपात्यति धर्मा
धरकंसयुक्तमसंहारचक्रकंपिये ईश्वरापिष्टितेदक्षिनियत्याद्युकाहते "मलकलाविद्धश्रमतेकालेव
गतः धर्माधर्मायेमसंसारकारणभूतास्तएवारकाःईवारकाःपरिभ्रमणहेतवः यदाह धर्मेणगमनमूर्
ध्वमित्यादितत्किंतच्चक्रवक्रकेनियतिरेवावर्तमानोदंडएवदंडकस्तेनाहतप्रेरितमलेनाणवेनकर्म
णाकपालवतितेनमायीयेनविद्याविनाशुविरेवेगेनप्रेरितेकलामयकालतत्त्वहतनवेगेनभ्राम्यति
यतईदृशामेतदितिविषमचक्रंततः लौकिकाद्युक्तानेभुयेनेधर्मिरताप्रिय हेतुशास्त्रपरायतये चा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मेपापकर्म्मिणः तेसर्व्वेवास्यवज्ञस्यलोलेनप्रयुंतिमोहिताः तेष्वितिशोकरूपेषुयेस्यविश्येनेनलौकि-
कतिहेभ्योपिशुष्कतर्कनिष्ठानामोपहतस्यधन्यतेमोहितामाययास्वाभिन्नस्वरूपाः अयंवसर्व्वेशास्त्रेभ्यःशि
वशास्त्रस्यविशेषोयतः लौकिकाधिभूयेवाध्यात्मिमाज्ञानगोचरे लीलायामायेयेनस्वीन्द्रियज्ञानम
होदये। यस्मिहिविशेषालौकिकादीसाध्यात्मनस्सर्व्वेनतिमार्गलक्षणोयोनः सर्व्वेशास्त्रप्रतिनिष्ठास्थाने
तद्विषयेतज्ञोचरसहोदयहेतोशिवज्ञानेसाधकोलीलयामाययातियश्चशिवज्ञानेनसाध्यते तत्सर्व्वःसा
ध्यतेतेहि लौकिकाधिभिरहेतुः यतोतोवस्तुनिर्म्मलं शिवज्ञानमितिशेषः तन्निर्म्मलमेवसत्पश्यति
यतोयाजयितेदविश्वप्रभावेपरमेपदे अविद्यमानभावभेदरूपाः पदार्थायत्रेतन्नस्फुरयन्ति अभावभावना
तीतेअप्रपंचातीतगोचरे मनोबुद्ध्यादितिमुक्तेहेतवेदविवर्ज्जिते प्रत्यक्षादिप्रमाणाग्रहीतेअप्रमवाय
सर्व्वतर्क्कागमातीतेपाशमेघविवर्ज्जिते सर्व्वज्ञसर्व्वेशानेनिर्म्मलेनिरञ्जने अविद्यमानाभावायत्र
तादृशापरमेपदेभावनामतीतेयतःप्रपञ्चवैचित्र्यमतीतोगोचरोविषयस्तथाप्तभावाभावनेरूपंयस्यय
तएवमनोबुद्ध्यादिनिर्म्मुक्तमनएवचहेतुवादेनविवर्ज्जितेसर्व्वविचारभिन्निभूतत्वादिचारयितुमशक्य
मित्यर्थः तथाप्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयः प्रमाणानामपिस्वप्रकाशतद्भिन्नविशेनप्रकाशनात् सर्व्वविभा
सोह्लासमेकत्वाअप्रभुअप्रभवेनशीलस्वतेयेनचोल्लासविनाशेयन्मनागप्यन्यथाभावस्तस्याभावयस्मिंस्तस्मि
वैतत्कृतविचार्य्यतेयेरागमेविद्यागमविशेषः पारमेश्वरेतेषामेवसर्व्वविचारकत्वाज्ञानस्यपतिज्ञानेते
षामप्यविषयः यतोमायातेरस्तुद्धाधस्तेस्मिन्नेवविगुर्ज्जितेसर्व्वज्ञानाभावभेदेनपश्यतिसर्व्वगाश्चस्यायितिष्ठ
तिव्याप्नोतितथापिचतेनमनागप्यारूप्यतेइतिशान्तविदेकरूपेनव्याप्यवानिष्क्रान्तानतन्नूतान्नाणावार २७

मलायस्मान्नाहं योगवमप्यवैतेरमेदृष्टत्वान्निरन्तुलत्वेनिर्विकल्पमनन्तामावभास्वरसर्वावभासकत्वेन
विरेकरूपं किंच। सर्वशास्त्रात्मकेषिकेस्वतन्त्रसानाथ्यनादिने सर्वातिशायिनिर्मुक्तमनादिमवबुर्मिते स॰
र्वज्ञानपदानीनेपेवयाहृत्यकर्मण्युपकरणायस्मवतेज्ञतत्थानविधूतेस्मोतपथायस्मादत्ताख्यविस्पष्ट॰
वैतथ्यानादिमत्सर्वस्पाहिभूतसर्वज्ञानक्रियादिविषयेवतिशयैर्निर्मुक्तेविश्वातिशायिनिरतिशयवित्ता
त्त्वरूपमित्यर्थः श्रुमादिनियतप्रत्यमिकाप्रहेतेनभवेनवर्जितमसूक्ष्मसर्वेषांबोद्धमाख्यलाभलादिज्ञाने
नायत्यदेवसंविश्रान्तिधामतदुपलक्ष्यास्यितनएवभूतयमरमनुत्तरशिवज्ञाननदवभावरूपस्तमवि
क्लिन्नपारस्पर्येणप्रणीतमित्यर्थः एवंतत्त्वभूतभावभेदस्पृशैः प्रतिपाद्यमेज्ञानादिनिबद्धलौकिकादिज्ञा
नानिरूपणाद्वैशिवज्ञानमाहात्म्यनिर्णीयाकृतन्मादेतदूपिमनुवादभेग्याप्समरयन्शिवज्ञानमाहात्म्यम
र्णिकावासेनदर्शयति एवमस्थानितत्वानिज्ञानानिवेदानतेसैवेतेजेगास्त्वेविरुद्धेमचराचरं वि
शेषणास्पृष्टचतुर्दशविधभूतसर्गात्मनामपवितर्किंच भुवनानिविविधानिशान्तशास्त्रमहस्रशः तत्रा
म्यतेवसूस्याति यातिभुवनाधमकातितामपितत्वावस्थानितथाशाक्तज्ञानरूपाणि शास्त्राणिविविधा
निच नकेवलंभुवनातिशास्त्राणिचतत्वानराणियावत्। विज्ञानेऽहकशिल्पसिद्धिमात्मोहलनाण सर्व
तेनञ्चवाऽह्या विविधमंत्रमण्डलमुद्रादिज्ञानेतथाऽहकेविस्मापकमतरूपप्रमयकरीइन्द्रजालप्राय॰
शिल्पविचित्रप्रस्पल्लवगीतादिसिद्धीनावशपाकपाणादिरूपाणामेलाहसमृकलदयतिदर्शयतिवयज्ञा
नेनसर्वतनप्रलीतिनेयपतः सर्वतनेपदर्शपेन तत्रमेत्तानिवेनतत्रमातानाकारादिभिकपलभ्यतेनके॰
लेननेषमायकोपयोगीयदस्तियावत् प्रक्रियाणिवदीनाचनेदेवतेहिलभ्यते पूर्वोक्ताधप्रदर्शनारूपत्ता

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.प.
२७१
271

नशालिनां साधकानां बोधपयोगिनीयाप्रक्रियातया तत्तत्तत्त्वगतविचित्रभुवनभोगोचितनानायोनिबो-
योनिभेदोपपत्तिचक्रमादिपाशप्रशमः शिवयोजनिका दीक्षैकरूपैव सैव लक्ष्यते नाम्ना तदर्थं यथा त-
त्तत्स्वरूपमवगमय्य ज्ञेयविवेचनं यतः नास्ति दीक्षासमो मोक्षः दीक्षैव मोचयत्यूर्ध्वं शैवं धाम नयत्यपीति प्रति-
पादितमन्यत्र दीक्षा च यैर्मन्त्रैः क्रियते न तेषामीदृग्रूपा नाविद्यामात्रकापरा माहेश्वरमन्त्रशेषवपुषं वा-
कात्मकजगद्भेदचमत्कारात्मकशब्दराशिविमर्शपरमार्थानां सर्वमन्त्राणां तन्त्रतन्त्रागमेषु निर्दिश्यते
सा चाविद्यावस्थानेषु परे ज्ञानप्रथयन्ति न तु प्रतिपादिता सप्रक्रियामयमेवेत्याह नप्रक्रियापरं
ज्ञानं प्रक्रियातः परमन्यज्ज्ञानं परितत्त्वमेव ज्ञानं तेषु स्वज्ञापकमिति पूर्वं निरूपितं नैष्यात्ज्ञाने न लक्ष-
णो योगो लक्ष्यभूतपरतत्त्वैकात्म्ययोगात्मतान्यामिति योगाद्भ्युपेत्याह नाल्पियोगसमलक्षकः अविद्य-
मानपरे लक्ष्यपरविश्रान्तिधामयस्त्वतादृशो येनास्ति विद्यमानोपि मितयोगाद्भ्रान्तिसंस्थः वैदिकसांख्यपा-
शुपतेः इति योजने कामः परयोगपर्यायाः एवं परपुरुषार्थप्रापकदीक्षाज्ञानयोगमात्रकाप्रक्रिया
ज्ञानालक्षकस्वरूपमेतन्मत्वं त्वमेवमतिशयवत्त्वपरमेश्वरपदवशासने उपदिश्यते इति नेदं सर्वशास्त्रे-
ष्वाम्नायमिति निरूपयति । तत्सर्वं कथितं देवि शिवज्ञानं महोदधेः । शिवज्ञानमवगाहयन्त्वात्सम्यग्ज्ञानतदा
भेदविश्रान्तिधामत्वात् मन्मसमपतत्समवृत्तिहेतुत्वात्सममहोदधिः प्रकृतमुपसंहरन्नन्यदवतारयति एवमु-
क्ते समाख्याता स्थितिः संहार उच्यते । संहारस्त्वन्यथा तत्र स्थिति नियतकालावस्थानात्मा तन्नाशो वा सं-
हारस्तस्येति यतः प्रभृतिः संहारो यादृशश्च यस्य स्यात् तस्य संहारस्य च कालस्तत्सर्वमादौ एवमाह मात्रया
हीनिमेषस्य त्रिंशमांशः त्रुटिः स्मृतः त्रुटिद्वयेन तत्त्विया तद्द्वयेन लवः स्मृतः लवद्वयेन निमेषस्तु ज्ञातः २७१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धोगणितक्रमात्‌ पंचदश निमेषाश्च काष्ठा सैव प्रकीर्तिता। त्रिंशत्काष्ठाकलाज्ञेयामुहूर्तस्त्रिंशदेवता मु
हूर्तैस्तु पुनस्त्रिंशदहोरात्रस्तु मानुषः। शास्त्रतुल्यादपि विनानामनुष्ठानाणां तानुभावी सिद्धोयास्तेणात्रि
मेषः पंचसंकोचमर्दीयायाष्टसा शोन्यतम णीयान्कालावयवोस्तिनिमेषकालः प्रतीत्येव कल्पमाणः स
तणः लवइतिया श्रीणायस्तादिकालः यडक्षेपाक्ष नटयः षोडशप्राणोष्टवीहिकथितामयाबाहेनेवत
कालेन तेलवाः परिकीर्तिताः इतिलवद्वयं निमेषइति क्षणाष्टकं तु पः किंच अहोरात्रश्चतेस्त्रवत्रिंभिः ष
ष्ठाधिकैस्त्रिभि संवत्सरस्तु विज्ञेयो मानुषः कमलेक्षणे संवत्सरशतं नृणां माषुज्ञेयं तु मानुषं। त्रिंशाधि
कं हि तेपरमायुरितिप्रसिद्धं यडक्षेचषष्ठ्या होरात्रशतत्रयेण वत्सरइति तन्देवपरमामादि विभागपूर्व
स्फटयति दशपंचदशाहोरात्राः पक्षस्तु परिकीर्तितः पक्षद्वयेन मासस्तु स्त्रं तोहि गुणपवमः ऋतुद्वये
नकालः स्यादयनं च त्रिभिस्त्रिभिः ताभ्यां तदाभ्यां वृत्तरो हेवर्षं तु परिणीयते। कालश्चतस्ती मासस्ततः अयन
मुत्तरायणं दक्षिणायनं च इत्युभयत द्वयात्मको मामनुष्याणां वत्सरः सएवपित्र्याहोरात्र इत्याह दक्षिणा
यनेन रात्रिरुत्तरायणेन दिनं पितॄणां तदहोरात्रं मतेनानाहूर्तस्तु पूर्ववत्। आदिशब्दात्पक्षमासादिरुत्तपि
तॄणां देवानां वत्स्याहोरात्रकालनेति पुराणपुस्तकेषु दृश्यते अयतेन स्त्रऋतोहि गुणपवमः इत्यतोनेन त्रे
कृष्णपक्षस्तु देवशुक्लः स्तु रजनी भवेत्‌ पितॄणांमाष्य होरात्रस्तनेनाह स्तु पूर्ववत्‌ इति विपर्यासप
ठितामानुष्यामासः पित्र्योहोरात्र इति व्याख्याने तेषां च सावत्सरिकी पितॄन्निवस्यालोकिकापि स्थि
तिः श्माललनदेवं मानुषमष्टि त्रिंशताहपरिमाणायो होत्रावत्सरस्तमाश्रितद्वादशाहस्रस्त्राणिदे
तेयेचतत्र्युगं अत्रवाचविभागः चतुर्भिस्तुकृतंत्रैतिमहुर्हेस्तु यथाक्रमं त्रेताज्ञेया त्रिभिर्द्वापरं द्वाभ्यां वेद्वाप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.क्षे. रः सन्ध्यांशः सहस्रे गोवर्षाणां विज्ञेयस्तु कलिः प्रिये। एवं दशवर्षाणां सहस्राणि यत्तु वर्षिते सहस्रद्वयेन
टी.प. नः संध्याद्वयसमानेन तु कथयामि त्रेतायुगे अब्दानां सप्त च शतानि चत्वारिंशत् नेत्रादिरंलप्रकीर्तिते त्रेतेश
२३२ तु यत्नेयु द्वापरे तु शतद्वयं कलौ चापि शतेनैव संध्यामानमिदं स्मृतं एवं च कलेरंतरगशतेन शतं कृतस्या
272 दौ चत्वारिंशच्छतानीति कृतकलियुगयोः संध्या पंचशतानि एवं कृते त्रेतयोः संध्यासमशतानि त्रेताद्वाप
रयोः एवं च द्वापरकलियुगयोः त्रीणि शतानीति गाणापितास्महस्रद्वयमेतत्स्याक्रमेण सहस्रदशकेन स
हदादशसहस्रं चतुर्युगं यदा तत्संध्यासमानं कथयामीति पाठः यदा प्रोक्तो मयमेलनात्सप्ति
मानमेकैकशतेन माध्यं च मानोत्तेयमेतदेव तु लौकिकेन तु मानेन पुनस्मत्कथयामि ते यावत्संख्याक
भवति चत्वारिंशल्लक्षाणि सहस्राणि चत्वारिंशतिः लौकिकेन तु मानेन तु नियसंख्या चतुर्युगे वर्षाणि
तिशाघः विभागेनापि एकैकस्य युगस्य देवि युगास्य कथयामि ते लौकिकवर्षसंख्या दशासमवलक्षाणि
सहस्राण्यष्टविंशतिः कृतस्यैव भवेन्मानं अयं तदगतं चतुर्युगस्य प्रथमं युगं कृतसनकेवलसप्तमुनस्य
त्रेतायाः कथयामि ते एवं वर्तिसहस्राणि लक्षाणि द्वादशैव तु त्रेतायुगस्य मानेन कलेस्तु कथयामि
ते द्वात्रिंशत्सहस्राणि लक्षाणि चत्वार्येव एतन्मानं कलेः प्रोक्तं समासान्नवसत्तमे नदियम वैर्षत्व
मानेवेदविमानमेतद्युगयुगे एवमुक्तं द्विलौकिकाद्यमानानुसारेण चतुर्युगे कसंख्यया भावेन्मनवेत
रेयुनः एतस्यास्य संख्यामानविहीनेन तु योमेलप्रकीर्तितं एतद्दिव्येन मानेन मन्वंतरेमन्वंतरे चतुर्यु
गशतानि द्वादशाष्टसहस्राण्येकसप्तत्याधिकेन एतदेव समानं वर्षमानैः पुनरेव लौकिकैः कथया
मि ते सप्तषष्टिश्च लक्षाणि विंशत्कोटयोऽवतानेन सहस्रविंशतिं तदामानमन्वंतरस्य प्रिये सप्तषष्टिशतं तु २३२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यत्कल्पस्यामन्वंतरकालपर्वैवैस्थितिकालः एवमेवविधैः चतुर्दशभिर्देवैरेकःकल्पोमन्वंतरैर्भवेत्
मन्वंतरसंख्यामानमाह मन्वंतरेव्यतिक्रांतेचान्यस्मिन्नुपागते पंचवर्षसहस्राणिमध्येसंध्याभवेत्सदा
द्विसानोसंध्यात एवंतुविषयोपत श्वेतेसहस्रेसर्वेषामेवापिभवेत्सदा । अस्मिन्निगतमन्वंतरापत्त ।
यावदावर्त्तेत्तिप्रथममन्वंतरस्यादौवर्षमन्वंतरस्यांतेसहस्रमेकमधिकमितितदिदं संध्याकालव
र्द्दशमन्वंतरकालः । कल्पोब्रह्मदिनंप्रोक्तंचतुर्युगसहस्रकं । कल्प्यतेविश्वमस्मिन्नितिकल्पः एकसप्तसाच
तुर्युगैश्चतुर्दशमन्वंतरगुणितैः षट्त्रिंशत्चतुर्युगसहस्रंभवतिमन्वंतरेषुसंध्याकालोकतीसाद्वासप्ततिस
हस्रइतिनदीयचतुर्युगाणामेकेनसहस्रमानमनडमपतस्य । वर्षमानेनेदानींतनप्रसंख्याकथयामिते संध्या ।
नामितिशेषः तदाह कोटिश्चैकासहस्राणांलक्षाणांवेदविंशतिः द्विपंचवत्समानेनब्रह्मणस्तुदिनंभवेत्
द्वादशसहस्राणिसहस्रगुणितानांसंवत्समवभवतिंइहशसंख्याब्रह्मदिनस्य । षष्ठवत्सासहस्रेस्तुसंध्या ।
कालःप्रकीर्तितः । अष्टाचतुर्युगानिषष्ठवत्सावर्षसहस्रंभवतिततःप्रातःसंध्यायादिनशतानिचत्वारि
चतुर्युगानिमायसंध्यायांचत्वारीतिविभागाः विशाभ्यनतानांसंध्येवमेवत्सहयुगाः प्रातःसायंचसंध्याकालः
एतस्य । लौकिकेनतुमानेनप्रथुनाकथयामिते संख्यातमितिशेषः तदाह संख्याकोटित्रयंदेवि पंचलक्षा ।
णिकीर्तिता चत्वारिंशत्सहस्राणितथैवच षष्ठवतिसहस्राणिसषष्टिशतत्रयंकल्पिमेवमेव ।
भवतिअनंतश्चयज्ञौभूर्लोकः संख्याकोटित्रयलक्षाणिचतस्रमतिरेवचत्वादिपदिनवास्तुडपेदयथा ।
वायपश्चिमेसायंसंधिसंध्याकालःतथा एवंसंध्यापितत्समा नदिस्यब्राह्मदिनावधिका नरके :
सहस्रमानापातालानीनयापिंच लोकानांचैवसमानांस्थितिरेषाप्रकीर्तिता लोकानांतत्रिवासस्थानानां

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छं.
टी. प.
२२२
273

भूरादीनांतथावैषामेव संहारंवक्तुमूर्ध्वविस्तृतउच्छ्रयकथयामिति ब्रह्मणः स्वदिनांतेवैकालः संहरउपपते
स्वदिनांतइतितन्निशायाम् कल्पइतिकस्मात् इत्याह तेनमित्यस्मिन्निहत्यसौमहाकालः तत्र दिनेने·
केनब्रह्मणोरात्रिःसंस्थवचनंदेश राज्यंकृत्वाकर्मणायातिमन्वंतरंयावदस्य प्रतिमन्वंतरराज्यंकृत्वैकैकशेशे
राज्यंकृत्वास्वकर्मोविनियेनगच्छति ततः संहरतेविसेमसलोकानेवं सर्पपितामहेदविकुर्ध्वकाला·
ग्निरित्तेते ततइतिवलदंशोशंतेनपञ्चवृत्तिद्वायमाणानब्रह्मणमनितिनविस्मयोयावत्कालाग्निरूर्ध्वमी·
तेनतावत्समलोकानगावत्विषयज्ञानंसंहरति ग्रथनिरोसमस्य तस्यैवदलितांवकृमहाकालवि·
नित्यपेत अतश्च तस्मादूर्ध्वाग्निमहाज्वालालस्यायोजनविस्तृत ऊर्ध्वप्रयातिमादोमालीवरूपासद्रःमहा
ग्रवचावसेरसमसलोकेतुयस्थितालोकायवसामालवासिनः सात्वदः लोमयंदीणामोहंभूथिह्नमाग·
ते सत्तामायास्लेहमवंतिसृतिब्रह्मविष्णुपे येवतिवशह्याम्रकादितेन्नयाताः ब्रह्मविष्णुपेसत्यलोकोर्ध्व
वर्तितिब्रह्मभुवनेकियदप्यपिकेषामूर्ध्वतेमाह यावन्नादयनेभूयःसुवडःस्वादिकमेणा तावन्निष्ठे
तितेमूर्धायावद्ब्रह्मानवध्यते। सावडःस्वेयामाहि शाह्वाअन्याद्यषाहतौवकर्मोणितेषाम्पुदयोविपाक :॥
येन रुद्रलोकाधिपतयःपातालपतयश्चये। कृष्माण्डहाटकाद्यास्तेतिष्ठंतिनिर्मलाः ततमनागपि·
ज्ञायेतिकिंत निर्वापारास्तेतनावद्यावत्स्रष्टिःपुनर्भवेत निकृमाबुग्रहादिव्यापारः अथ सूक्ष्मभूतेषु·
लोकेषुज्वालादहतिरुध्वेरा मादहेन्नरकान्दविपातालानिसमेततः भीलोकोश्वदहतिभूर्भुवःपदा
तिकं सूक्ष्मभूतेषुकेषितिनविमिनेनरकेभ्यः प्रभृतिस्वर्लोकानदहतिपत्वसंते प्रमनचव्रयोलोका
विनश्यंतिवराननेमहजनउपसन्ताः समस्त सत्यलोकोपिसवत्र्रेत एवंवसर्वं तिष्ठंतिमोहिताया २२२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नैमित्तिकः प्रलयस्तेनोपमाः अथ एवं दग्ध्वा जगत्सर्वं कालानलो विश्रान्तः कालाग्निर्देवतानामेव ततो वारिभि
र्ह्नावनाद्ब्रह्मनिःश्वाससंभवाः तेन नाशयति स्म तुङ्गस्थजगदादाहाद्वेवमिव अथ ब्रह्मप्रस्वेदजैर्वारिभिर्ज
गतः प्लावयेत्सुनः तेनैव वारिणार्णवीकृतं जगदेकार्णवमभवेत् कालवयुः समोसप्रस्वेदः अथ निशान्त
ये पुनः स्थित्यासावुद्भः स्वफलोदयः कर्मभिः सर्वलोकस्य ब्रह्मा लोकपितामहः सूक्ष्मसूक्ष्मतमालोकाभ
गवान्पुरुषेच्छया षड्विधाकृतेन सृष्टिं प्रयात्पूर्ववद्व्यवस्थितो कर्मविपाकक्रमेणाकर्मिणां स्वावड्ः फलस्या
दयाय ब्रह्मा हेश्वरा ब्रह्मतोस्थित्वानुपशान्तिः शेषनिद्रासंस्कारो भूत्वा लोकस्य कर्मणः परिपाकादिच्छामात्रात्
षड्विधामितिनारकिस्थावरसरीसृपादिपक्षिनानाविधानक्रमात्क्रमसम्पावितानामसौ रजः सत्त्वाविष्टो भावी
मानि कीनदेवीयव्यवस्थितायै तिर्यग्भुवनादि समवाद्यानन्त्र प्रथमं तानाममीसर्गहेतुकारानिति तमसोत्कटा स्थका
नि विधाकारान् । ततोशनाशनलमसोत्कटेपि पशुत्वस्थावरानकाम पशूनिति मृगीमृगपक्षिमृगा
पशूनित्यर्थस्तथापि ततोरजः समावेशात्मानवान्सृजते सुनः रजः सत्वसमाविष्टः सृजन्मुनिवरस्य वात्
एतोसिमस्य सर्वं तं ब्रह्मणः क्रमात्कर्मनिद्रासंस्कारस्यापि कार्यिकतत्वेन अथ गतनिद्रः प्रबुद्धः सत्त्वमवति
ष्ठजगावयति: सृजेद्वामलोकाश्च पूर्वेयद्व्यवस्थया महर्लोके स्थित्रिवासस्यानुवर्तितेयेनात एतस्य वि
शेषणामिहावलोकितमायनपूर्वत्रापि सवथनेपूर्ववव्यवस्थापेशावादिब्रह्मानोः इत्यष्टद्विधायारहेष्ठा
निष्पन्नाया ततोऽहरहः सूर्यदुत्तनत्त्वाणिग्रहस्थता: प्रापिकार्यप्रकृर्वति स्थितविषयगोचरे पारमेशानि
योगात् दिने दिने सृजत्येव ब्रह्मा कालाग्निस्तु महेश्वरादिने दिने प्रस्यचब्रह्मणः । दिनमानवपलो
कात्रिमासव्याप्तिनावती तदिदं अहोरात्रेणावानेन अहोरात्रेणैवमस्ते शतत्रयेण षष्ट्याधिकेन । अब्दः ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नोतशतेऽपिविहिवान्यहानिमेषाणां एकनवतिकोट्यस्तथा लक्षाणि विंशति तथासमुनि विवी
स्व.स्तो. णिनवर्णीषकमेवच ब्राह्मवर्षशतेनैवतत्त्वानतो कालनिर्वृतिः दिव्येनवर्षमानेन ब्राह्मसप्तः मध्याका.
टी. प. लेविना सविंशतिलक्षा कोटिरेकैस्मिंनराजिस्युताव तीकोटिद्वयं सवत्सरेलक्षमेतद्दिनानांशतत्रयेणाप
२७५ हिनांगुणितमष्टाहदानि षड्विंशानि च ततः कोटयश्च भवति मध्याकालोपि च समवमासद्वयेऽद्दः सोपि
275 शतत्रयेण समष्टिनाकलितः सन्ति तः कोटयः पंचचत्वारिंशत्सहस्राणि षष्टिसहस्राणि भवति सोपिमाय
मानमेदाद्विगुणाः सकोटयः षट् लक्षाण्येकनवतिः सहस्राणि भवति ३ अयमेहदानस्येष्ववुर्यानि समभि
रेकनवति लक्षाणि विंशतिः सहस्राणीति भवति १.५९.२..... । एतदपिवत्सरसंख्यायाशतेन कलि
तेनिवर्णीणपूर्वावर्वाणिसमुद्रस्याने शून्यमेकनवतिः कोटि लक्षाणि विंशतिरिति टी १२.....२
न्यामेघाययोकेवसंख्या भवति एकानवतिकोट्यः इत्यादि पादजदित्य टविके नतमानेन मानमित्यंकी
र्तिते अथैतदेव लौकिकेन तु मानेन पुनश्चवतिवापमं तथा ह्यमिदहा कोटयस्तथाकसोष्टकोय्वि.
लवेह्यंतयार्देविनिलेवाः पंचपवत पंचद्वयंयमेकमासरसत्रयमेवच पूर्वोक्तेकनवतिकोट्यादेदि
व्यमानकलितस्यब्राह्मवर्षशतस्यलौकिकवत्सरमानेनसमष्टिशतत्रयकलनयामेवसंख्याप्रायानिय.
तश्चाभूर्लोकः ...... याहूकोटयस्त्रेकेचैवार्द्धपरिये विवाशीनि सत्येव नि विवाणानुपचमं वत्सहृद्यं.
वाऊशानोविंशन्मानारपवेवेतपच्चतदक्षगतोऽपेत्संश्चर्यलौकिका" मानेन । एतद्दिवसमाख्यातेना
तद्भवमस्त्वभिः महाकल्पान्तावस्थिति ब्राह्मपदेऽपिक्रियमाननाम्यंतविरमणवेदस्याप्तणीमावा
ग्निनानमपीतिसर्वथास्वल्पिसमायमेष्यामोगम्यइतिमनादिकालाकाराकलितचिहनपरमेरववत्स २७५

एतस्मात्परिनिरेवमुक्ताभिराश्रयेति तात्पर्यं उपसंहरति एतल्लौकिकमानेन ब्राह्मं मुहूर्तशतं स्मृतं उक्तवरा
मानपरिमाणप्रयोगित्वादेकादिपरार्धान्तायाः संख्यायाः क्रमेणाह उपलक्षयति एकं दशगुणं पूर्वं १०
शतं दशगुणोत्तरं १०० शतं दशगुणं कृत्वा सहस्रं परिकीर्तितं १००० सहस्रं दशगुणं चैवमयुतं तद्वि
कीर्तितं १०००० दशायुतानि लक्षं तु १००००० नियुतं दशलक्षाणि च १०००००० दशशतानि च कोटिः स्या
त् १०००००००० दशकोटिस्तथार्बुदम् १००००००००० अर्बुदैर्दशभिर्वृन्दं १०००००००००० खर्वं दशभिर्वृन्दैः
१००००००००००० दशभिस्तैर्निखर्वं तु १०००००००००००० शङ्कुः स्याद्दशशतानि तु १००००००००००००० शङ्कु
भिर्दशभिः पद्मं १०००००००००००००० दशपद्मानि सागरः १००००००००००००००० सागरैर्दशभिर्मध्यं १००००
०००००००००००० अन्त्यं तैर्दशभिः स्मृतः १००००००००००००००००० अन्त्यं दशाहतं कृत्वा परार्धं परिकीर्तितं १००००००
०००००००००००० ॥ उपसंहरति एवमष्टादशैतानि स्थानानि गणितस्य तु एवमष्टादशैतानि स्थानानि गणितस्य
तु भवन्तीति शेषः एवं ब्रह्मणो मानं व्याख्याय तदुपपदर्शयन्नाह । महाकल्पस्य पर्यन्ते ब्रह्मा याति परं ल
यं । अत्र तत्परशक्तिपातः पतति सोऽपि तया ब्रह्मणो मननेनैकाग्रतां लीयते अतः परशक्तिपातस्तु परमशि
वे परस्मिन् ब्रह्मणि व्रजेदिति पूर्वं ग्रन्थ्य यमेवाशयः एवमुक्त्वा ब्राह्मं तु मन्तव्या यस्मादयमेवमुक्तो महाकल्पः वि
लाक्षतद्दिनशोकरात्रिर्वै तन्नमाभवेत् अहोरात्रं तु विषयलोकस्यास्य किंच । अनेन परिमाणेन तस्याहस्तु विधी
यते अत्रापि वर्षाणामयेन सर्षाट्ना वर्षाणां च शतं पूर्णं सोऽपि याति परं लयं इत्याह विस्तराधर्ये देवो मत्तरु
सैतद्दिनमपि च रुद्रलोकस्य स्यात्मव दिने दिने सृजत्यस्य विश्वजगत्यन्तो प्राकर्षयाः परब्रह्मणि लया
दन्तविस्मृत्यहानन्तरं विश्वो ब्रह्मणामप्यसौ सृजतीत्यर्थः शक्तेश्चेतनं यस्मात् ब्राह्मी चैवमसौ शक्तिरपिका

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छं. रेपरेगता यदापिविष्टमात्मानेन तेजोमिश्रयते वामितक्रमः पारमेश्वरी आद्यावित्स्वरी शक्तिर्यमात्माने
टी.७ शक्तलमपि तिष्ठन्नपि क्रन्ते मआत्मानन्तं तामिति शब्दाविस्तत्वं च शाम्भोतो यथोः शाम्भवतदूपतममे न
२७५ 275 स्वापिकारे क्रन्ते इच्छयापरमात्मानः परमात्मनि निलीनस्वरूपस्याशिवस्य तत्परे स्थापिष्टितामयोगेरकारतो
यायथाच ब्रह्मविष्णुपारमेश्वरशक्तिमयमेवेत्याह ब्रह्मविष्णुरुद्राश्च विघ्नशाईश्वरस्तथा लोकाधिपाश्चदे
वेशातथा च भुवनाधिपाः ग्रहाश्चमातरो रुद्रा यावन्तश्चाशयः शक्तिप्रकाशनेन सर्वे भवति तदूपिष्टिताः
तन्मात्रक्रमवीर्यास्तत्स्वकीयेतत्पदेस्थिताः लोकाधिपाश्चेन्द्राद्या लोकपाला ग्रहादयश्च मातरश्चेति रुद्राः मात
रोब्राह्म्याद्याः ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाः ते सर्वे इच्छाकारतया परमेश्वरेच्छयाधिष्ठिताः सन्तः शक्तिप्रकाशनिजनिजस
मर्थ्याभाजो भवन्ति एवं ब्रह्माद्याश्च सत्याद्याश्चाधितिष्ठन्तत्वं ब्रह्मविष्णोरुद्रमिदानीं तद्ब्रह्मादिभिरपि महत्सर्वे बाप
रशक्त्याधितिष्ठितत्वं मनश्च सर्वमिदं जगच्छिवश्च कोपनास्मिन्नस्मा शक्ति भिद्यते भेदे रागेन समे भवेः महती
त्वात आद्याशक्तिः शिवः प्रकाशानरूपतः अयं तु पुनः वकाराख्यक्रियेकादितीयानादिमनीचभेदेनो
नानाविध्यैर्भिद्यते याहयायाहकाभ्याभासनयाच्छयति शिवशक्त्या स्वयमयमनाशमविकामत्त्वाप्रकृतमाह
एवंवेक्रन्ते स्वाहिकद्विबुदिनेदिने मेहारथुदिनोनैव मावमहारात्रपक्षा रात्रिर्वतन्नमाभवेत् दिनरात्रि
मासेमेवेत्युरेस्थानः सर्वी मममेवा रात्रिदिनि टीकाकारमनन्तमप्रबुवन्नन्तदोपरप्रभाभास्वरे भुवद्ध्या दिलोके
शूर्पादीनां प्रकाशकत्वेन काप्यनुतन्वादित्यम् दिवारात्रिप्रमाणानानेनेत्यावन्तोराप्यच अस्यतिरुद्र
स्य वन्ताराणाशानेमुणीश्च नरुद्रदिनेत्वयात् मापियातिपरस्यानयद्वत्वातिष्कलोभवेन् रोद्रेवषेरानेश
नरुद्राणामदिने नस्पत्तयः पंचेतः नदंतेच तस्मिन्स्याने तनश्चामसत्त्वममव्यप्रभुर्भवेत् रोद्रीशक्तिसमायो २७५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गाङ्कुशविशिखहस्तनायकः तद्दिव्यमहेशादिकलनया। शतरुद्रास्ते देवेशि ब्रह्माण्डान्तःशतानामपि ते प्रया
निपतपरे तत्त्वतत्त्वोपरि तु विनश्यति शतरुद्रान्विलाव्य निःस्रात्रोऽस्थितिकाले इत्यर्थः कीदृगाणुसमिन्या
र सर्वभूतगुणाधारमेवतत्त्वालयालयं सपर्वतवनोद्यानद्वीपसागरमण्डितं विमानमालाकुलितगुह
नत्तमण्डितं देवदानवगन्धर्वसिद्धविद्याधरोरगैः पक्षिभिर्मानुषाद्यैश्च समलोकनिवासिभिः नरकैश्च
वपातालैः शृङ्गभुवनमण्डितं सर्वेषां भूतानां पृथ्व्यादीनां गुणानां च पार्थिवत्वशोषादीनां भूतगुणानां च पा
ठितस्पर्शोष्ण्यादीनामाश्रयः तथा च सर्वतत्त्वालयालयं तानां षड्विंशतत्त्वमयानां नानाशरीराणामालयानि वा
सम्भूः ईश्वरश्च अशेषभुवनाधार ```` षस्य प्रलीयते एवं च यथोत्पादे तत्त्वानि सकारणेषु लीयन्ते यद्वत्प
ति अयस्तेजसि मिलीयत इत्यादि इत्यर्थ शतरुद्रानामामहेश्वरो ब्रह्माण्डधीपरकपरिकोपसंहर्ता महेश्वर
पः ततः कालाग्निरुद्रश्च कालतत्त्वे लयं व्रजेत्। अशेषविश्वकलनात्कालः कालस्य सातत्त्वं वर्ततीति
कालतत्त्वं कालकलितः परमेश्वरः यद्येवमनादिनिधनमहात्मकः करोतीत्याह अमरत्वमात्मसमारम्भया
वन्त्याद्यनगोचरं कालः इत्यशेषविश्वकलनः परमेश्वर एव विश्वभुवनेशमूर्तिमाविश्यापाथोधावर्तितत्त्वे महा
रक्षमेणाकरोतीत्यर्थः एतस्यात्र यत्कालीभविष्यतिस्य तद्धनिकः संहर्ता हेत्याह यदर्धं शुद्धमधाने यावत्स्वां
तगोचरं तत्सर्वं संहरेत्क्रोधघोरो घोरनाशनः शरीरान्तस्साधनाघोरमिति विशेषणान्याद्याहितिप्रत इत
घोरतत्त्वमित्यर्थात् दयालोके विद्यते घोरं भेदं संहृतं च पयसामावर्धं घोरम् इत्ययमर्थो घोरनाशनः इत्यनेनोक्ता
द्योतः अत्रापि च यथोनरमी घोरसदाशिवादितत्त्वोत्तम्मूर्तिविष्णुवाचोरमहगुरुकोपयापरतत्त्वमहरतीश्व
घोरवत्सामाण्यस्य संतन्नाघोरघोरमहागतमहनेविवारयपमहरति। त्रिंशत्वमतिस्यनो रुद्रः कालरूपी म

तत्सर्वं संहरेत्कालः
स्वयमेव वरारम्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छं॰
टी॰ प॰
२२९
276

महेश्वरः त्रिंशत्कोटीर्मगणशतं तेषां पृष्ठे षष्ठं पदमिति महेश्वरेण यावत् इति कालाग्निरुद्रो भुवि कालरूपी मा-
यातनपरः कलयन्ननेन भट्टारकः प्रथमेक '''' महेश्वरोऽयं यत्नश्रावणकारी तावदिदं त्रिंशत्पदेषु कालरूपी
महेशो कालाग्निरुद्रादिर्वै विश्वं ग्रसित्वा संस्थित इत्यर्थः एवं ब्रह्मणो गतिक्रमं षट् प्रधानमहत्तत्त्वप्रकृति तन्मयत्वं भवति ततः से-
हत्वा तेनोपसमशेशतानाम्बे तेजसस्तत्त्वापि हिताः रुद्राः शतसहस्राणि पृथक्शतानि वर्षाणां स्वाद्यन्ते तेऽयं जल
नेव महत्त्वेनेत्यर्थः अमरेशाद्यवशानरुद्रा कालपरीमाणादिनिमितं तदनु मारेशाद्यष्टपञ्चदशम पदं ग-
लादपि तेजस्तत्त्वात् पृथिवी दिनमितानुन्मीलनक्रमेण तत्त्वमयी श्रीमरेशादीनामयमित्यपपाठः स्वरा शताम
येन तस्य महत्त्वाद्यादेकावतितरुद्रशतानामयापि वायुप्रलयसंहारभावात् तद्दिग्भ्यो विंशति एवं भूता या
वरणापदमयस्य शतान्ये महत्त्वश्रितदेवेशाः सर्वे तिष्ठन्ति वपुषः । भूततन्मात्रायामावरणरश्मयः यथा नरपीवराण्य
यथायतन्नाना तद्दोषश्च स्वाप्यवस्थानात् पञ्चादिनां तेषां महदिति पुनः नाशकालस्वरूपे तन्माति सृज-
ति । क्वचित् एवमभूत पञ्चानां नाशमवस्थानानामपथानेस्ता निष्कलस्थानं तत्ता भूतानि शङ्करो महदिति
दत्वा विसृज्यति च पुनः पुनः स्वपपाठः अत्रापि यथानरपरापराणि नन्दातिकोषाध्येय ततः ''''
त्रिकमद्वाहस्यन्ति । आपस्तेजसि लीयन्ते तत्र तेजस्वानिलपुनः तथानिलो वरणाप्यहृते वलीय-
ते तन्मात्रेषु प्रलीयन्ते यथान्यानि च क्रमात् तन्मात्राण्यपि हंकारे सेन्द्रियाणि यथाक्रमं सत्त्वेऽप्यप-
हते गुणसाम्ये प्रलीयते गुणसाम्यमनिर्देश्यमप्रतर्क्यमनौपम्यं तस्मिन्नुग्रदर्शोषं तत्प्रसूतमभिवर्तते इति
महत्तेन वदीयत इति तेनान्तः कृतष्टचिमुमेनो रूपतन्मात्रेणाणवाह्वना महदाप्रलीयन्ते नैवदीयत इति
तेनान्तः कलीयत इत्याह तन्मात्रेषु प्रलीयन्ते यथान्यानि च क्रमात् । प्रलीयन्ते इति बहुवचनप्रपञ्चम् २२९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वायमात्रप्रयोयपद्योमनल्लीनानिपृथिव्यप्तेजोवायुतन्मात्रानिस्वकारणेषुतन्मात्रेषुप्रकर्षेणालीयंतेनतन्मात्रा
निमवंतियथान्यमात्रानीनिएकयादिक्रमेणाययथाव्याप्तानितेष्यवंतेनपृथिव्यादीनन्मात्रपंचकेऽप्यपश्चात्
पृथ्येतेजस्तत्रपयवायुस्तत्रपृथिव्योमशहतन्मात्रेसतन्मात्रेतत्थापस्य: पाद्यः पाणाविम्रादिक्रमोनुपम
नस्य: शहन्तश्रतिप्रयानतन्मेवतपमेवोधमंश्रंयस्मादित्युद्धेतप्रकृतिनिविश्रांतेसतितावदनसमेवं जगदा
ष्ठनिद्रामूढमासेतश्रस्यप्रकृतोमिन्नेसहितमाति। परमाणुप्रमाणेनलीनेसतिष्ठतेजगत्। परमाणुनाव्य
णीयस्वापरमप्यलवेनवेद्रियादिरूपेणागोवेराहूपेणजगश्चराचरप्रलीनमास्तेयस्यप्रकृतितत्वनि
विष्टानांकद्राणांपूर्वोक्तेनन्यायेनमाणुस्तत्र षड्विंशकस्यरुद्रस्यवेतहिनमिहस्यने गुणानत्वेनमहद
प्रधानेमिनत्वपंचविंशतिगतानांपंचविंशत्याप्रबद्धेवेर्वस्थितानां सर्वेषांरुद्राणांस्वामीश्रीकाण्ठना
थपरद्रहषड्विंशकोमिश्रत: अस्य प्रजा: प्रजानांपतयःपंचब्रह्माणवेमहद। सांख्यज्ञानेनयमिद्धाः वेदेन
स्ववादिन: कर्म: मामानिचोदनायोगेवुद्धिमन्तरवनाः पिय प्रवृत्तिप्ठतेनमेवेषप्रसीशामास्यधीमनः प्रजा:
प्रजायमानानिवतदेशभूतानिपनयाभुवनेशाः पितरोमत्वाघाः प्रजायद्रहाणस्तगृहीतानामपिमानवा
नाप्रनरूपादानेवविज्ञात्यापकेकर्मकारित्वेनसंस्मारेप्रधानत्वात् सांख्यज्ञानप्रकृतिपुरुषविवेकप्रस
य: वेदकर्मेवापुरुषपवेदसर्वमितिव्रह्मपवदंतिवेदान्तविद: तद्देवमारतिवुद्धितत्वगतानाब्रह्माद्यादेवया
नय: परमेशासपतिभुवनाधानिवर्तितमाहात्म्यसाम्राज्यातिदिनारंभेमिव्यजतेकिंचास्य दिनांतेनप्रलीयं
ते पुनरपिच रात्र्यंतेविश्वमेभव: अथाव्यक्ततत्वस्यरुद्रसंबंधिदिनावधेर्मानुष्येनदिव्येनादसमानेन
कल्पितमशक्यत्वाद्व्रह्मितत्वगतब्रह्मसंबंधिभि: प्रलयोऽद्वै: संकल्पनांकतेमाह। षड्विंशत्रमहस्राणि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.उ. ब्रह्मणः प्रलयोद्भवः। अथ येके च दिने शेषे रुद्राणां तन्निवासिनां। एवं कल्पा गुणितानवतीब्रह्मगुणा-
टी.प. तस्य गतरुद्रदिनांते संक्षिप्यते तत् दिनावशेषे वान्यः स्वप्न इति तदीये हि मकाष्टिशतत्रयं पृथीगतब्रह्मणः प्र-
२२१ लयोल्लासा भवंति अवान्तरं गुणितब्रह्माक्षितो गीविलावधिः सदाख्याकोनिष्ठ रुद्राणां दिनकालः तदियं
277 यदीदृग्वस्य रुद्राणां दिनस्योक्तं तस्य समवावान्तरं इष्यते। ब्रह्माण्डप्रलयप्रधानप्रलयमध्यवर्ती जलादिगु-
णात्ततत्त्वविषयावित्रिज्ञेयः सदाशिवः सावान्तरप्रलययोमतव्याः कस्य प्रलयस्यतदन्ते च रुद्रे दृष्टः केनस्यात्
तस्मिन्महत्तत्त्वसर्वप्रधानस्यादिनत्रयं रात्रौ तेषु रुद्रेभ्यः श्रीकालो विश्वनायकः यदा वा स्वगुणमत्त-
कवर्तिनापि विश्वनायकत्वेन यादृशमपटले वितत्य दर्शितं अथ तस्याप्यनेनन्यायेन पौरुषमायास्थिति
भवेत् यस्माच्छयकोटस्थवर्तितामनसहस्रशः। अनेनन्यायेन स्थितिरिति सप्तष्टिशतत्रयदिनसंख्या-
ताहृशानावधिः प्रलयकोटिः इति यथावर्तितत्वतत्वशरूनाः एतदवधेतेव" तेतानियतिकालौ च रा-
गो विद्या कला तथा पश्चारेलयं यान्ति क्रमात्सर्वे स्वमानतः॥ ततः इति श्री श्रीकंठीयाधिकारसमाप्ता
क्रमात् दिन कलाद्यनुलोमक्रमेण यत् शुकपंचकं देशावधि श्रीमण्णावस्थिततन्निमित्तत्वादिस्थानतिलोस्य क्र-
मेण तत्र स्मर्णपाणुतलवप्नरस्य रेलीयते स्वमान इति कश्चुकवामिमनरुद्रसब्रपिशानवर्षाणे अनेनैव
तद्गीतयत्सर्वपाकश्चकवामिनामप्रसिद्धरुद्राणां युगपदेव च प्रलय इति तथा च एवं तेषां तस्मात्क-
लास्मनुसमाविद्याराग्गनेष्वेव कालो नियतिस्तत् पुरुषः प्रकृतिस्तत्यति महिरपि युगपदेवा काभुवना-
दि देशाध्वस्या तदृष्ट्यामितितदाशयेनक्रमात्सर्वे इतीहाप्यतदिस्य। कलाद्यवनिपर्यंते गहने शदिन-
ये मानाभुवनविन्यासरचनादि विभूषितं सगुणाधारपर्यन्तं रुद्रस्तेत्र जलसंज्ञले गहनेशालयं याति॥ २२१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लयकृत्तिकारणं गहनेशो मायान्तेगः आद्यो हि भवनादीनां दिशाद्वृद्धिभवः अथ यस्मादनेकं ध्रुव
कं शुद्धं विचिन्तयेत् मुख्येन मा विज्ञानेयाद्गुणास्तेन तु स्थिता इति पुंसो मलीनामाद्यायां मायापर्व
ते यस्मात् तद्गुणाधारपर्यन्तेकलानन्तेऽमहत्गुणाधारपर्युतेयं कहहते आता नैः सकलगहनेशा इति गह
नेशः शम्भुर्यत्र सूक्ष्मसमिल्लाहनेशो मायान्तेऽमलशक्तेन प्रधानस्यापि कारणानि स्थितयाली न भव
त्येतेनायुतेन तु योगाहनेशप्रबोदनान्नादिव्यमस्य श्रेष्ठः शाङ्करस्य पशोः शाकृतः परमेश्वरे प्रकृति
रविशेषा बोदनात्कलादितिन्नस्य विश्वस्य कारणं मायो यतेन स्यात्पुंसो शाकृतो मायीयः तत्र तस्य
यो गतिकालः प्रलयस्य सप्तवोक्तभूतानां परमेश्वरकलानन्तानां नानासर्वेषां प्रकृष्टस्थिरतरकलनाम
यत्नेन कालापेत्त्या कलयितुमशक्यात् प्रधानिककलामवधिकृत्वा कलयितुमाह । प्रधानिकप
रार्धं तद्दशधा गुणितेन तत् मायासंहारने सर्वपुंसेश्वरस्य जगत । प्रधानस्यायं प्राधानिकः कालः न
स्यायमरार्धं पूर्वोक्तविशेषणेन दशधा गुणितेन निर्देशपरार्धगुणितेन प्रधानिककालेन मायायादिन
रात्रिश्च तावतो भवतीत्यर्थः एतदुक्तं भवति — — नापि प्रधानस्य पृक्तालोयः केशवस्य वासिनादिनं त
त्पवहिरान्त्रयकालेन आदिनभूतेन तदापरिमित्रनेदशाकलनाक्रियते पितृस्यकेशवस्य वासिदिना
त्प्राधानिकः कालः परार्धदशकेन गुणिता माकेशवस्य वासिना माधन्तस्य गहनिककर्माणमित्यत्र
यत्पूर्वेनोविशेषादर्शितं तस्य मत्र्यबधिदिनादिवस्याकार्यपदशमपरार्धदशकगुणितेन तदहनेश
दिनं तत्कालेन यावर्षस्तत्र पोषाग्रहनेशावस्थितिकालः स एव तदाश्रयस्य मायान्तस्य कालः त
मवधिकृत्वास्य तत्र मायिशानशिश्वास्यादिनपरिमाणं दर्शयितुमाह मायाकालपरार्धस्य शतधागु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.श्रो. टी.प. २७८ 278

णमेव ईश्वरः कृतेतरार्धं सर्वं हेश्वर पुनः सृजेत् । अत्रापि मायायां योवस्थितिकालस्तं स्वयं परार्धेन सप्त
तथा गुणितेन स्वति पदार्थशतमाख्यातमेव हन्तादिकालाभीश्वरः स्वदिने संहारं स्ववग्रेश सुदवे
यानमानस्य विश्वस्य करोतीत्यर्थः । शतं यागुणितेन स्य कैस्य माश यो यत्किल मायावधिः कालः परा
र्धेदशभिर्गुणितो विद्यातत्त्वाधिपतेरनन्तनाथस्याधिकारकालस्तत्रापि च पूर्ववत्संहारकलनयावधिर्दि
नमविभागो ज्ञेय इत्येवं वेधानेनन्ताधिकारकालः सोपि परार्धदशकगुणित ईश्वरस्याह्निमिति श्री
ग्रगुरुमानुसारि विमर्शेन स्वच्छतान्त्राद्यैश्वराधिकारकालः सोपि प्रोक्तेन शीघ्रापरार्धशतगुणितः स
दाशिवनाथस्याह्निमिति तदन्ते भावधौ ललितविश्वसंहारं करोतीत्याह ततः सदाशिवो देवः स्वमानेन वसंह
रेत् सृजेत च पुनर्भूयः यामीये देवः तु ह सु ले । स्वमानेन स्वकारणिकायामेव व्याख्यातं पुनर्भूयः भूयः
य इत्यर्थः नदीत्यम् मायाप्रलयपर्वतेः सादाख्यतत्त्वदिनव्यये । एवमेव मायीयप्रलयोपेतयायमहान्
सहाब्धेनापि सहारतान् । अनेन च परिमाणेनायमपि स्वर्वर्षशतातीते । बिन्दुतत्त्वे लयं याति पंचमन्त्र
महानलः । बिन्दुतत्त्वस्य क्षिपानान्तर्दध्या गतो भुवनाधशादिपादितः स्थलः सदाशिवोत्र विवक्षितः ।
बिन्दुतत्त्वे लीयत इति बिन्दोश्वर्वरूपतामाविशतीत्यर्थात्पश्चात्त । बिन्दुश्चैवार्धचन्द्रश्च निरोधिकाविन्द्रो
धिका नादतत्त्वे लयं याति शृहीतामचराचरं विद्ध्यर्धचन्द्रनिरोधिका भूमीक्रमात्क्रमपरार्धशतगुणि
तपरिमाणात्स्वादिवत्स्याकलितावस्थितोऽपि विश्वस्थलः सदाशिव भट्टारको नादात्म निमज्जेत्स
दाशिवपदे लीयते नदात्मा जायत इत्यर्थः सोपि च नादः सौषुम्णामार्गेण बिन्दौ ब्रह्मबिले प्रिये । शक्ति
तत्त्वे दिनक्षये नादात्मा सतः सदाशिवनाथः पूर्वोक्तकलनागणितव्रह्मशादिनान्ते व्रह्मस्य प्रस्य ब्रह्म २७८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रूपत्वोच्छ्रित्वात् तदीयावस्थिकालेन तथैव गणितेयच्छक्तितत्त्वस्य देवतादिनेन तदेतेन स्मर्यो भवतीत्यर्थः
अथ शक्तितत्त्वदिनावधिः कियान् कालः स्यादित्याह परार्धैः सप्तविंशेयः कालस्तत्र वर्णितः इति पूर्वव्या-
ख्यानिकपरार्धेन दशाख्यागुणितेनेति तिन यामामाया कालपरार्धस्य शतेन यागुणितस्येत्युक्तत्वात् शक्तित-
त्त्वदिनान्तोत्था कालपरार्धपरार्धोत्थानि निखिलतत्त्वसंख्यो विक्तेयो नवेकपरार्धमात्रः पूर्वोक्तव्याख्यानाप-
त्तेः तथा हि भुवनाधिनितत्त्वानामुत्तरोत्तरं देशप्रमाणाधिक्यं कश्चेत्कल्पेत्यहं तदेवास्य स्यादिकालोपुत्रेय
तेरेषकृतन एवमस्यग्रेष्वेतान्यपूर्मिस्यपरार्धपरार्धमात्रं शक्तितत्त्वदिनेनावधेर्वचनदीयाग्रात्रि-
तथा कालनयायदर्षशतनक्तेन शक्तितत्त्वाधिष्ठातृस्त्वादिदेवताकारमितिसमाभिः नश्यशिवतत्त्वस्य
सर्वव्यापीशस्यादिनामितितत्त्वशो तत्रश्च ससजेज्जयो व्यापीशः स्वपन्नसौवे । तदिन्यस्सकवर्षशतान्ते-
व्यापीशाम रूपिणास्त्रोनेनेशानायो सोपनाश्रितेतस्यापिकारपरिवारसमामोलीयते अथास्यानायोत्त-
त्विस्वालयाश्रयस्यानाश्रितनाथस्य क्रियदिनं स्यादित्याह । शक्तिकालपरार्धस्य कोटिघ्यागुणितस्य व-
श्रनाश्रितस्य देवस्यादिनमितत्स्य कीर्तितं यः परार्धपरार्धोत्थश्शक्तिकालउक्तस्य प्रकरणात्परार्धको-
टिगुणितस्य यः कालस्तदनाश्रितस्याहि तं अथ अनेन परिमाणेन कोटिघ्यागुणितेन तत् सोपि यातिप-
रस्यानेकारणोप्समनाश्रये । परार्धपरार्धत्वे पायः शक्तिकालपरार्धको व्यागुणितो नाश्रितस्यापिकारका
लं इति तत्त्वतमागतन्मध्येष्ट्रिशतमागकर्षणादस्यादिनव्यवस्थाप्राग्वदनुसरणीयात दिग्धमति ।
विततकालाधिगात्स्यापिकारकालपरिमाणावनाश्रितनाथः समाश्रयकारणमित्यत्राह ग्रन्थकृत्त-
तेशिवः परमकारणोस्तिमित्याद्युक्तनीत्या परमशिवमवतिष्ठस्यमितिविद्यमितिग्रन्थयास्यानेयानित

स्व. तं.
टी. प.
२३५
279

देवात्मा भवति यच्चायमियती शक्तिविततवितता माधायायामारूढः सकालः साम्यमेतस्य यथा
गुणानां साम्यं प्रधानं यथा वा मध्ये धाम्नो हि सिद्धिरिति मिहात्क्रिया कलनभासा सा यन्मात्मध्ये प्रकर्षी प्रकर्षेण पू·
र्ववृत्तत्वेनैव सममनाश्रयः साम्यं न कल्प्यमानत्वाद्देवः कालशब्देनोक्तः देशस्य निरूप्यात्मकसाम्या
त्मकत्वाद्देवत्वाय तन्मात्रसहजवायवः समायत्तेत्यनर्थः अथ तेनोपूर्वमेयय(?)त्तकालः साम्यं समाव
यिः निमेषोन्मेषादितोऽदेवि यत्कल्यमानं कल्यते साम्यमतः कालः प्रशान्तिनिःशेषदेशस्यात्मनया·
कल्यमानत्वात्प्रमेयस्तथा न्यायमतस्य परमो वायिः सर्वप्रमेयप्रमातृदिशति प्रपदस्थूलतापरतत्वे·
सामरस्यात्मपरसमानरूपश्च स्वार्थः वोऽलये यतो न कल्यते न तथैव कल्पः कथ्यते हि कालशब्दात्र सूत्रे·
स्मात् सवायः कलयेत्सदेवाप्यसाध्ययावपि नाडीभिः कलाभिश्चदण्डधानवशाद्वा साम्यमतः
कलाभिर्विभूतसर्वापि सा विश्वन्तरूपतेव्यापिस्यादिति सर्वामिति यावत्प्रधानं कलयमतः प्रकाशका·
त्मनुस्थितत्वा हि विचित्रशतैः प्रतिपत्ति बहिराभासितेभ्यो तः तिपति नानात्वेन वपरिगणयति यतए
वसर्वकलयति न तथा यत्कालइत्युच्यतइत्यर्थः एतद्दीपिकावादेना तुबदनेपसहयति कथंन मनसा
यश्चैतत्कालो न विद्यते न कला कल्पने कश्चिन्निष्कलः कालवर्जितः यः शाक्तं मनोतीतः सनि
त्योव्यापकोऽव्ययः उन्मनसः सर्वस्याध्वपरतत्त्वात्मकस्य यत्पदं तत्र कलनाहेतुः कलानास्ति यस्मिन्नतः क·
ला कलनार्हः कोऽपि कल्पते सर्वस्मात्तत्र परमशिवे कालस्यैवावस्थितेः यतश्चायमप्रमेयत्वादनुसा·
दिकलाभ्यः कलावयवरूपाभ्यां निष्क्रान्तस्ततः क्रमाद्यवभासात्मककालवर्जितत्वरूपो न भवति केवले
ऽशेषव्याप्त्योन्मनत्वविश्वकलनाकारित्वात्कालः इत्यर्थः एवमयं यस्य परीतो यमात्मामूर्तिः उक्तं च योजनिकायां २३५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सर्वकालेनत्यकालस्य व्यापकः परमेश्वरः उन्मनान्तेपुरोयोजनकालात्मत्वव्वर्तितइतियस्मात् तस्मा
द्यादशान्तरूपं कल्पान्तेचैवनाशने। आद्यान्तरहितकालं किंच अद्रूपोह्यनिर्मलः सोनुहि भववर्तिनः स
र्वेतः सर्वकर्तोद्यानामादिगुणवर्तितः तृष्यत इति तृष्णादिदेशकालाकारैर्नियमानवच्छिन्नेयस्मात्तथा
वद्रूपमस्य इदमीदृशोमादिरूपाणामाकारैस्यानिर्देशकोऽयं किं विद्विचारोपि नसर्वविचारातीतभूतः यतो
नांत्यस्ततएव भवनोत्पादनवर्जितात्सूक्ष्मः एवमपि च तन्तेत्यादि किंचेदस्यापितु सर्वप्रवाहरूपतात्स
स्मात्तद्यात्म्यं तत्त्वपि तन्मयात्मूर्तिमंश्विनः अतस्तस्याय। देवदेवोजगन्नाथः परमात्मा वाच्यः पूर्वोक्त
क्रमयोगेनसाकाशानन्तजन्तेजगत्। जगतां कालाद्यादिस्थितिर्नाशेन तथा नइति जगन्नाथः पूर्वोक्तक्रम
योगेनेति समनाथस्मात्स्थितत्वाज्ञानमन्यो द्वयोने स्थः अकाशादिस्य मेवमहेश्वरो मीति म
कल्पविनाशिद्धशानवव्याख्यातप्रायं अकामादिस्यातिपूर्वे। श्रीदेव्युवाच अकामस्य क्रियानास्ति ति
क्रियस्कृत्तेकथं एतदाश्चर्यरूपकं कथयस्व प्रसादतः। सर्वोगमनप्रवर्तनादिक्रियासकामस्यैवास
कल्पस्य विवर्तनं न भगवति नेदृशं तत्कथमक्रियस्य सृष्टा त्वमथ च विश्वकाशावलंकरपस्तत्स्वरूप
श्च सर्वसंशयोच्छित्तिः भगवतो गुरुप्रसादतन्नः श्रीमीलनेनकथयएतन्निर्णयमादिशतामर्थः ॥
श्रीभैरवउवाच आदिसमर्गो यं हतापिनाइर्विरश्मिभिः वह्निः सज्जायते तस्मादेवस्तत्र नकामिता
मेलोपिनकामित्वनदृढत्वमवेक्षितं। यः किल कुंभकारादिस्वख्यातिरिक्तं कार्यं किमपि प्रयोजनमुद्दि
श्यजनयति किमपि सकल्पविनाननुदकक्रिया उदयान्माभूत्कर्तृत्वं परमेश्वरस्य तस्वतंत्रभट्टारक।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छो.
टी. प.
२८
280

स्पदमेव परमेश्वरत्वं स्फुटिं महाकर्णीयमित्याः कर्णीयात्सत्त्विन्निवेशेन्वाते अशान्त्यादपूर्णगरव
त्वानतिरिक्तमप्यनतिरिक्तमिवाशीबाहितिरपनमन्नतावनेवंवेद्याचितिनमात्राख्यस्फुरत्तावद
शाषचमत्कारात्मकस्फुरणानलक्षनस्वभावएवेतिवस्तस्वभावस्याशामेलरूपेसंस्फुरत्तवेकाला
त्मवत्त्रिरहस्यानःतदाहश्राद्धिवाक्षिवास्तेयःशक्तिमेणाशिवस्थिता नतत्सामिनत्वद्दृष्टानि
केशकनीयस्यानदार्ष्टान्तिकयोःसाम्यमाश्याणगाल्किच स्वतकालमिताटत्वालकालाक्रमेति
योजकाः यदुक्षिवममायोगाममहस्त्वेतेगात्स्थितिः स्वतकालमानमूलायंथावसमावपव्ययस्त्व
गादिवेद्यविद्यवत्तेनयानिस्मादिगुणविदानेदात्मनाःशिवशाम्भोःस्वरूपमेवयद्यनुत्पचकस्पवाम
नाम्फुरणानइत्त्रंशिवमुत्रंधुस्वशक्तिप्रवयायस्यालिम्बलितिशम्येवतियाशाषविस्वचमत्कारस्य
रपरमशिवात्मकत्वविद्वमिविमर्शनेसर्वशास्त्रेषुपरमोपादेयजीवन्मुक्तिप्रदस्तुरुपतइत्याशयेन
प्रश्नवाक्यशेषमित्याभिहितेनाम्नितिशिव ॥ शम्भोःस्फुरणानंदविद्रत्वाशेःशक्तिवोगामानानात्मा
नेना देवदेवेनकान्तरूपाशिवलामन्तांसमुद्गातेवतामामस्पृशामि ॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्योते एकादशः
पटलः समाप्तः ॥ स्वात्मानिमय मन्त्रमन्त्रमहामुक्तायुतो स्वाभिरामामयतिस्वहासत्त्वहादात्मय
निप्रभुः । पटलमेतमर्थैःश्रमनुवर्ततानतत्वसिद्धिश्रुतमया । श्रीदेव्युवाच शेषाधिपतेमहा
देवत्वत्वानोकथितंत्वया जगत्प्रभवहेतुश्च पतश्च त्वत्प्रसादाच्छ्रुतंमया । जगतस्त्वंसतमावृ
वनादिरूपस्यहेतुःपरमकारणपरमशिवःप्रसादादिप्रावृत इदानींत नवविज्ञानमावाहिमिदे
स्तेषुयथाभवेत विज्ञानेयाराणादिक्रमेणामानात्कारःनेश्चितितद्धियथामिद्धिस्तेषुयथाभवेत २८

विज्ञाने धारणादिक्रमेणासाक्षात्कारः तेषां नित्तद्दिषयासिद्धिर्यथास्यादेतन्मूरिते श्रीभैरवउ- १२८
वाच पृथिव्यादिशिवान्तेषु कथयामि समासतः। यथा देहे पृथग्वर्त्तिः स्थितं सम्यगात्मनः सदैव
णा विस्तरतस्तथैव धारणा वक्ष्ये भविष्यति नन्नं पृथ्वीकाठिन्यरूपेण अङ्गे देहे यदा स्थिता। यथैति
येन सम्यगादिनाप्रकारेणान्तदाह सामस्थित्तं तथैव त्वगस्थिलोममांसेषु मज्जान्त्रेषु च सिरासु पृथ्वीप
ञ्चगुणात्मका एतस्यामेव सूक्ष्मीभविष्यति कफासृग्मांसमूत्रेषु मेदस्वसास्वेव शुक्रे च स्वेद एव च
स्थिता आपश्चतुर्गुणाः देहस्येव रसस्याहारपाकपरिणामसाम्यस्याधाद्दहत्याशुकोष्ठे ततः संग्रहः पा
र्थिवादीनां सम्यग्भेदेन परिणामानां सम्यक्शक्तिं दिव्यामियाकार्यं एवं देहे तेजस्थस्याग्नि
मस्थिते आहारादेः पाकनिमित्तं महातेजनात्मक दाहोपरामहृदीपस्थउपलक्ष्येषु समपत्रेषु च
देहे तेजःस्थिते तेजस्तत्त्वास्थितेदीपप्रकाशे च त्रिलक्षणम्। प्रकाशयति तेज रश्मिहारेण वस्तु पृथगेना
यत्रधात्रूपस्पर्शशब्दालक्षणायस्यैतस्मादृष्टवशादेहे तद्वेदकं रूपस्यावृत्य। वायुरूक्षस्वभावः स्था
मस्पर्शनवधुत्वलक्षणः सृष्टोश्चापि विसर्गोऽथ च प्रश्वासपानप्रवेशने। स्पर्शनवायुरूपं तत्स्पर्शग्रहणाय सदा
रवनालस्था रोमलपरिणामः विसर्गोवहिष्कृतिः तदिम्य। वायुरेभिः स्थितादेहेविज्ञेय स्तत्त्वविलक्षण :
एभिर्व्यापार्यरूपलक्षितः देशाहरूपस्पर्शलक्षणो हि नभोऽन्तर्यस्य महत्त्विलक्षणो द्विगुणः। एकलक्षणमा
काशं कथयामि यथास्थितं। एकः शब्दो लक्षणायस्यात्र च पृथिव्याः पटलाद्रूपः जलस्य कल्लस्वत
नात्तेजसो यगम्यगाकृतिः वायोः शुक्रशुष्कत्वस्वभावः आकाशस्यावतिसूक्ष्मत्वं खः शब्दः स्पर्शापिपृ
थ्व्याः पाकजोऽनुष्णाशीतः पृथ्व्याः सितादिनानारूप जलस्य सितेतेजसो भास्वरोद्रूपश्च भाः षड्विधमपु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छं.
टी. द्वा.
२८१

गदौ रसो जलस्य मधुरः एष्वाणवमहदंभसरभिहतोर्गंधइति विशिष्टैर्वैतै र्गुणैर्देहे पृथिव्यादिभूता
नि लक्षणीयानि यथा स्थितानि मनस्यै स्पष्टयति स्पर्शात्मकेन विन्नेयेन वायुः स्वच्छिद्रलक्षणं नवछिद्रा
णि द्वाराणि स्रवंस्त्र वलः श्रोत्रत्वग्घ्राणशुश्रुकलाभिलिंगगुद्गतानि लक्षणीयस्तत्रैनवद्वारलक्षिते
शब्दात्मकगुणेनैतन्नकथितेनवस्रवेन । एवंदेहभूतपंचकप्रदर्शनेनउपस्थापकतन्त्र्यकाशाकानिक
मेवुद्धींद्रियमनोऽस्मिप्रकाशेन्द्रियकारणमौतिकदृपादिशनीतिवशात्प्रेशेषा `` निरूपायविशेषद्रपा·
णिनन्मात्राण्युपपादयिष्यति तत्रतावत् वागिंद्रियंवदेद्वाणीमावयाणीचतुर्विधा संस्कृताप्राकृतीचे
वश्रपभ्रष्टान्वनामिका संस्कृतानामदैवीवाणीयात्व्याताम्महर्षिभिःभिनिनत्त्रभवहरिणोकता ```` प्राकृ
तिभूतायावर्णालोपमुख्याभावाविक्रमेण्यायानाप्राकृतीपदात्सत्त्सदृवस्वात्मभेदेपात्त्रिविधःप्राकृत
क्रमदृस्यपद्भ्रष्टादेशाभाषाविविधाश्रनुनासिकामनुगतागीयमानातरदृपवर्णात्रभितिप्रोम·
द्वा केरलेभेदनदानग्र्यपनेपाललयाजने गदन्तो विनधैश्चवमर्वहलोद्दियुवस्थितम् क्रोदनत्वा·
दिषुबीजःयपादिकतोलतापिष्टःविनयेयप्रदेविजयीशतिवामाटःविप्रकीर्णास्तपुत्रीकरणार्थी
यान्विपः ममतिश्रोत्रताश्चवलोष्टकाष्टकवालुकाः केदृमामानडगोगिरपाजालकपर्वताः पा
देन्द्रियेणागम्युनेदेशान्तरग्रामाग्रामे देशान्तरग्रामतोग्रामातिनिमित्तेममतिस्त्रादिस्थानानितिपादेन्द्रिये
ण `` ॥ तत्स्मैचविभे `` वपाग्रैर्वैचेष्टतेसदा तन्मगीमलमेकः सविनेऽन्नित्नरागः ·
श्रानेदस्तुउपस्थ्यग्रामग्ग्रामप्रवर्तनेनः श्रानेदकृद्वादेवाविहित `` निर्द्वारोसर्वत्रप्रवर्तनमोप
स्वभातएवतन्नियमःशास्त्रैःक्रियतेनदिव्य कर्माण्यतानिवर्तनतेनकर्मेन्द्रियाणि यथावेतानीन्द्रियत्वया ।२८१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ग्रंहीन्द्रियाणि देवेशि वर्त्तन्ते श्रुतियोगतः । श्रुतेर्न्नीरस्य योगाः संबंधस्तत्र संनिमित्ते प्रवर्त्तन्ते न तु वितत
शब्दाश्च विषयप्रभेदनिरूपणम् ---- श्रोत्रेन्द्रियस्य तत्र लक्षिसाधनत्वमाचेष्टं षड्जाद्यत्रिषभगांधारम
ध्यमाः पंचमा प्रिये दैवतो निषधश्चैव स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः गांधारो मध्यम षड्ज स्त्रैधा ग्रामाश्चपा·
वेति इत्थम् सूक्ष्मशब्दाः स्वरनादेनैव रावरस्वस्थिताः । सूक्ष्मस्थितिमात्ररूपाः स्वतएव स्वराश्चैते सर्वत्र·
वरूपतयाधतिप्राज्ञानुगावस्थिताः अथ स्थूलाश्चैव प्रवक्ष्यामि यथावत्तान्निबोध मे भेरीपटहशंखा
श्चामृदंगपणवाद्यैव: वंशगोमुखशङ्खमर्दलोदंडलोधनिः तंत्रीवाद्यविचित्राणि करवाद्या
नियानिव संयोगजवियोगजान्याः स्थूलशब्दाः प्रवादिताः अथ पदेशो अनुनासिकाः संस्कृतः प्राकृतो·
रवः । संयोगजा हुडुक्कादिहस्तसंयोगज्याः विभागजास्तु मर्दलादिविश्लेषोत्थिताः तदित्थम् समस्त
रप्रतिष्ठानवाक्यमुक्तानि सेवाहि उक्तानुक्तानि गृह्णाति श्रवणेन्द्रिययोगतः । वाद्यसंस्कृतान्यान्य·
कानि सर्वाणि शब्दरूपाणि समस्वरात्मकथितानि निर्विशिष्टलिष्टानि श्रोत्रेणाकर्षा गृह्णाति अनस्य श
ह्रोस्य विषयो निषेधेन श्रुतपुद्गलः पंचशोकरूपः सर्गः शब्दास्य श्रवणेन्द्रियस्य विषयः कस्यास्य·
मोहयेन पुद्गलः प्रमात्रश्रुतं जानीयादेवं मनस्त्रापि संगतिः कार्या । मृदुवच्च कठिनंचैव कर्कशशी
तलेतथा उष्णंचपिच्छिलं लाहकर्दमवालुकास्तथा शस्त्रकं तालसिचातादिना तु नेकेदनंतथा एतानि
नैव जानाति स्पर्शनत्वगिन्द्रियं । स्पर्शंतं मज्ञानाति स्पर्शनक्रमेण वेत्तीत्यर्थः तदित्थं । स्पर्शोस्य·
विषयो विषयेन श्रुतपुद्गलः अथ चक्षुरिन्द्रियकर्माणि कथ्यमानानि मे शृणु सितं रक्तं च पीतं च
ह्मस्हतिप्रस्तके कपिले पिंगले वर्ण अन्यान्यपि विशेषतः । रूपाणि तथा नरनारीपशुमृगाज्ञे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तिः स्थावरजंगमम् न हि तेषां रूपाकृतिविविक्तानि चक्षुः पश्यति सर्वेषां रूपं स्मिता यथाकृतिस्थानेन
सा.कौ. भ्यो विविक्तानि विलक्षणानि वस्तूनि चक्षुः पश्यतीत्यस्य केतन्विशुपवर्णितेन देवं रूपालोचित्र
टी.का. योलास्यपेनात्मा प्रतिबुध्यते मधुराम्लरसमेव लवणाकटुतिक्तकषा। कषायमिश्रकाडुच नि
२८२ द्धावेदयते रसम् रस्यम् रसोऽस्य विषयो लिख्यते जुह्वन्त्रकलः सर्वाभिर्दियागंधस्य दुर्गंधस्य प्राणेनेक
या उभौ जिघ्रति नासाऽत्र नासाकर्णौ ग्राहिणी तावुभौ जिघ्रति घ्राणस्यास्य स्यम् विषयो गंधसंततिः ये
282 नासेन बुध्यते ह्रीं ग्रहेकारणमोहितः शरीरादेव घ्राणाभिमानत्वादेव घ्रातिरेकेन विषयालेति एत
श्रूद्वर्णाणि संवेधनीयम्। संकल्पं च विकल्पं वदत्याथात्तु यावति प्रतिवारितसंदेहप्रजय्य सर्वदे
हिना मनस्य कायेनेत्यनदुर्माणयमीयमिति बोधकं। बुद्धिकर्मेन्द्रियविषयेषुः कृतो यासां स्थीयतेस
कल्पो पश्चरमोरेणमिति निश्चया त्माविकल्पः प्रयथावति यथा तथा प्रवर्तते प्रतपेवनदंतिवारित
सन्देहं सर्वत्रसमसशयं तास्य यागाविनायसके विज्ञेनपायेनयमीयमोस्यानिबभातीनितत्त्विबोधकम्
तस्मेगामकृत प्रथेन्द्रियकार्ये रूपाद्युपलब्ध्यार्दितन्मात्रावस्थितिं दर्शयितुमाह स्वरूपयमेवस्तामि
तन्मात्राणां यथार्थेनः प्रथेः प्रयोजनेनतदनुसारेण तन्मात्राणां स्वरूपमुपगानेनियतानश्रयावास्थिति
रूपंयमस्वभावेवासितत्र गंधं तुगंधतन्मात्रं नासिकाग्राणानि वृत्ति जिह्वया रसतन्मात्रं त्वचा स्पर्शमुपा
गतम् शब्दं च शब्दतन्मात्रं गृह्णाति श्रवणेनन। रूपं गृह्णाचक्षुपागतं गृह्णाति स्पर्शतन्मात्रं गंधादिमती
तिसाधनं घ्राणादीन्द्रियाग्रयनासिकादिदेशगानम हृद्भवशाडूतंगंधतन्मात्रादिकं कदितेनेव घ्राणा २८२
हिनामेधादिपुण गृह्णातीति सेगातिः गुत्रवायमाश्रयो यदरेकाधिकत्वाद्यापकत्वेपीन्द्रियाणां गंधतन्मा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ग्राघ्रवक्ष्यतिनियमितेनासिकादिदेशमभिव्यक्तिस्थानमितितत एव समुद्भूतत्वंनिर्गंधतन्मात्रनियंत्रि
नगंधस्योपलब्धिर्भवतीतिनियमितेनतन्मात्रोपरक्ताहंकारिकत्वमिंद्रियाणामसत्याःसांख्यवत्केवल·
ग्राहकाहंकारिकत्वेनियमविषयसंबंधोनघटतेनैयायिकवत्केवलभौतिकत्वेहरुशतीयनुगमानस्या
न. यमत्तुपमरुरति सूक्ष्मसतन्मात्रयर्मोयंभूतानामप्रकृतिकमात् यतोभूतानामप्रकृतनयसतन्मात्राणि
ततपततमतन्मात्राचापिष्टितनतमिंद्रियकारणकरुथिव्यादिभूतगतेगंधादिगुणोपलब्धिर्भवतीत्ययमि
द्रियगतानांतन्मात्राणांसूक्ष्मः सर्वजनासमंत्रुतितनोथमोत्सिदेहंकारस्थितिनिदर्शयति॥ वैकारिकस्तन
स्मार्थेबुद्ध्यातेयेनपुद्गलः अहंविदानहंभागीयहंज्ञानामहाकेल अहंदानाभमाकाचेतेनजसोबलवा
नेह अहंयोद्धावमयामेशत्रवस्तमयोजिताः यमशीलस्यगुणावाक्येयःकोनिस्यादहंपरं अहंपापीडरा
वारोहंवस्त्राहंडराकृतिः नादतेनममयायुक्तममममानानित्युःरवितः। इत्यहंकारविनानामममत्ववशा
वर्तिना अहंकारोनिवभातिममारेहंफवेयनैः विद्वानोद्धापापीव्यादिमात्विकादिप्रतीतिरूपःसदा
रेहंतमिरेहंफवेयनेरहंकारोनिवभातिजनानां कुधर्मितेनावदंतनमव्यापकत्वेननतोरित्य त्रिविधस्या
पयधर्मोहंकारस्यप्रकीर्तितः। यतोवैकारिकस्ततस्त्वार्थमित्युक्तंतदहंकारस्यगजमनोप्राथान्यदृशी
नायग्रयधर्ममूलेनयमित्रूपायाद्वहंदेहस्तनामाह। बुद्धियमीननोवेरूपधर्मादीस्तत्वसत्वेन धर्मोवा
नेवैवैराग्यमैश्वर्यंचवत्सकं अधर्मस्यतत्थाज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यं यथामयान् वभातिममथासा·
तस्मानभावेनमोहयेत् सात्त्व सिद्धानितयथान् यथाचेन्यमुत्व्यतयालक्षणतस्माह बुद्धिस्थाध्यवसा·
येव करोति त्रितियेष्वपिवस्तुषु। धर्मादीनामथाष्टानांलक्षणानिश्रुणुष्वप्रिये तत्र उपवासोजपोमौन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भा. स्कं. सन्तोषस्तेयमार्जवं सत्यं शौचं च दानं च दयालोभनिवृत्तिः सर्वदा विद्याभ्यासश्च लज्जा चैवं इन्द्रियाणां च नि
टी. द्वा. ग्रहः इत्याद्युक्ते तीर्थसेवा पितृणां चैव तर्पणं अभयं सर्वजनेभ्यो जीवेन स्ववर्तनात् प्रीणनः अथ
२८२ मोऽयं धर्म इत्यभिधीयते इद्रयः पूर्वं अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचं सन्तोष आर्जवं अहिंसा सत्यम·
स्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्कनेत्येवं दशविधो धर्म इत्यक्तेस्ववर्णसामर्थ्ये च भगवत्प्रतिपादनमतया चेन्द्रिया
णां निग्रहो ब्रह्मचर्यं स्वधर्मे वान्तिः लज्जा उपशमः । अपोमानं वदानं च दयात्स्वतिविद्याएलादिवेयवा
कल्कता याश्रयं च विद्याभ्यासो मौलिनं स्नानं गुरुशुश्रूषायाः फलं सर्वेन्त्वाभयं महेशाद्रूपः स्तेय
वर्जनं तानि सेतोषार्जवं च रूपेन तदित्थं धर्मकर्मनिवृत्तानां संसारमनुवर्तितानां पुनर्भेदस्य पुनः संगत्ति
धर्मं च सुनः पुनः भवतीति शेषः एवं धर्मभावः समाख्यातः इदानीं ज्ञानभावं च मेशुश्रु भावं तु
दिधर्मैतमेव स्फुटयति चतुर्विंशतिकः पिण्डः कर्मेन्द्रियसंयुतः प्राकृतः मनोवृत्तेयोधर्मोऽयमप्र
वर्तकः मनोवाक्कायव्यापारे धर्मोऽयं जनकः अथवा अकर्ता निर्गुणाद्यात् येन प्रकृतिभिन्नस्य नमेव
धात्रिप्राकृतः केवलमिदं सर्वं प्रकृत्याकारितं ममेव बुद्धिद्वारेण प्रवर्तितमिति निश्चितोऽतिनदीदृश
विवेकज्ञानोत्पादनात् वामनादेवमुपशप्ते वामदेवमुपशप्ते वामनं संस्कारः सुपश्यन इति सांख्योमित्यन्त
देनत । सांख्यज्ञानमयापि प्रकृतेर्धर्ममुपश्यते कतिपयकालेष्वद्यामवति अथ सक्तप्रकृतिबंधने
पुनर्वभातिविस्मरः सव बुद्धिः संसरतो भूयो यावदृढं न विदाति ईश्वरसृष्टिकर्त्ता स्मेवेजं ततिवद्धक
प्रकृतेर्मे श्रयाः कर्तृत्वाद्धतत्र समस्तदनमुपरामात् संसारेपि तु जगादुदयः स्वादितन याविद्यमा·
ततिमीतात्र यावद्दीश्वरेण लभनेतावन्मोक्षमुक्तोपि पुनः प्रमादेन ततत्वज्ञानाद्रुदयात् वैराग्यं लभ २८२

283

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पितमाह वैराग्यपात्रेसंपन्नेसुखानुपात्निपुष्पत्वसंपन्नात् इत्यस्य स्वस्थयानतिस्वरुङ्गोगपनानिव सु
हृस्ममनानन्दकूलंकिंच उपवासेनयतीर्थेयेवाग्निजलशायिनो उपासेनानि वाराणिहेहस्मृसंगति
नृणान् इत्ति णगमाहवनीयेगार्हपत्योपवासादिकमात्रिवालाग्निपूर्वं मध्याव स्यानग्रीष्मपंचाग्न्या
त्वितपःफलानीति उपासिकथंजनोस्याह गिरिषुवनजलाग्निभिः प्रहारोद्वंपनाशनैः गिर्यादीनिश्रि
त्वेत्यर्थः वृत्तःश्रयणगादिस्थितोवटः अनाशनमनशनंतापूर्वंध्यायमानःप्रयोगःतेदेवशायाम्पमान
पि। वैराग्यनसमाश्रित्यकृतेमाहसात्यपि ईश्वर्यभावमापन्नोऽपिद्वेषशक्तिमन्नराश्चति नरानेकयंनभि
ग्रः परिवारैर्नवाहनैः नयोव्रतोयमसंयमस्वपवर्यायोर्थंतस्यायेत् किंच गृहस्थेनतथामायाशोवचान्नृत
हिंसने अग्न्यात्यपितप्रक्रान्तिविसेमक्षुलवानितो ईश्वर्यभावमापन्नःकर्तानिवबहन्यपि। नयोव्रता
दीनिसात्विकस्यगृहादीनिराजसस्याध्यासनहन्नादीनिनामसस्याथाहरणकाव्यणानियमोदिवलप
यप्रदर्शपोपमादीनपिदेहिनोदर्शयति क्रमेण प्राणिहिंसातोनिस्यचोरिकान्दनदमवान् पापकांक्ष
दाताचभवेत्स्वधर्मचेष्टिते। चौरिकाचौर्यप्राणिहिंसारतलोपनटस्वधर्मस्यवेष्टिने भवतीत्यर्थः नास्ति
धर्मेनवाधर्मः स्वर्गमोक्षकोपानः अज्ञानभावमापन्नः सर्वमिथ्येतिभाषते निस्पृहःखेोपरश्लेषाभा
यानेवहन्यपि कृच्छ्रजीवीचसततमेवराग्येनविद्यते सर्वीत्यर्थः राज्यकृत्यान्सामन्ताःसामन्तोग्रमगृ
रभवेत् ग्रामाद्भृष्टसदर्थेनवर्तेस्मावनीश्वरः नशोचतिनवाहिग्नःक्रीडतिएवंराज्यवत् अनेश्वरस्वभावोय
मेवतेसमुदाहृतः अथ देहस्य अवमेत्रिगुणावयवेसंसारस्यप्रवर्तके ईश्वरेज्ञातःइत्यर्थादेनसादेव॥
यस्माद्धजगाड्यति श्रध्वोनित्सवचोरुपते पतेरवप्रकर्षणक्रियते प्रपंचनेनत्याहिदानेनसर्वसस्याईश्वरे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

णेतिप्रकृतिः किंच देहावस्थितिप्रकरणी निरूपते । अथ सत्त्वधर्मप्रवृत्त्याभिव्यक्तः सत्त्वनामाभिधेये तत्र प्रकाश
स॰ खं॰ भावः सत्त्वधर्मः सत्त्वसमन्वितः प्रकाशभावो यो प्रकृतिमेव देवे सत्त्वप्रवृद्धचित्ततायथा देवी सोऽयं धर्मः
टी॰ द्वा॰ सत्त्वस्यैव यादृशयस्य प्रदेशायतामाद्दः स विभागीव सत्तत्त्वनिश्चयत्त्वोपकारकः तस्मादयास्मात् सत्को
२८५ ज्ञानविज्ञानधारणाः सम्मानिकस्तपर्थः सत्त्वोपकारकः दानलिनापि वागादिनाशाएष प्रकाशो किंच ।
285 श्रौतिदानं तथा मे या तपः शौचं दमस्तथा सत्त्ववाकामयोऽपि प्रवृद्धिवाप्रवृद्धि प्रबोधने यास्मिन्नेते सदाय
मोऽभवति प्रहर्षान्तेम समाधिकत्त्वविज्ञेयः समाहृष्टः सात्त्विके वपरस्य प्रतिपत्तिर्द्विधा प्रवृत्तिः प्रतिमाप्र
य रजोधर्मास्त्वमस्पृणु । निहिंशाद्यानि लोभाद्वाविद्वेषी क्रोधनस्तथा कामी दर्पसमाविष्टोऽहंकारो
प्य देशमंदा मानी दम्भसमाप्रकोपस्वेहंकारश्चावस्थितः निष्ठुरवचनः शूरः कामी मत्सरवान् क्रोधनस्त
तोषसहवान् इत्येवंविधयोगलक्षणा नियमि हिंसादिकल्यराजसगुणालक्षणम् अथ कामक्रोधाभिभूत
बेलोभनवसमन्वयः ईर्ष्याद्दम्भो विष्णोः पहस्मरतनमात्स्यवत् निद्रालस्यसकामित्वं दोषि मिथ्याज्ञानि
तेन तथा अथ धर्मनानुहिंसत्वे नास्तिकाक्कलचिन्ता इत्येतत्सर्वतमः तमोगुणान्रूपेणत्रनस्य विद्यातिवे
तानि इर्षणेते यत्र मानवे । तामसः सत्त्ववितथः पुरुषः कलुषाशयः तदियम एतत्त्रिगुणमयं सं
त्रिगुणासमुद्राहते यामिहि गुणाः प्रोक्ताः त्रिगुणाएतस्य विदित्वा प्रभवन्त्या प्रवृत्तिसिद्धये शाप्रकृते धर्म
मुच्यते प्रकृतिवै "कामेति वस्तत्स्तन्नम्रच्यते यत एतानवतप्रतीतिर्येडत्त गुणाधर्मानेदेवाहं बुद्ध्या
कृष्णरितरि करणेन्द्रियदीनस्यध्यनन्मात्रवर्जितः प्रकलानिर्गुणाधाराहं चिन्मात्रः पुरुषः स्मृतः कार
णावाहेन्द्रियाधिष्ठानमसमः स्थानशन्तिपुराणादिप्रोक्तरभिरतस्याहमकर्तात्मपव । मानसेवाविकवेव । २८५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शारीरं कर्म यत्कृते तत्सर्वं प्रकृत्या कारितमेवं मन्ये प्रकृतिगुणैः कर्मेन्द्रियैः प्रवृत्तिभिः कृतमित्यवैमि एवं
वपुषे न कर्तेत्यापि पुण्यं कर्म त्वप्रमत्तो निर्हामा प्रकृतोऽपि रजःस्थः एवं मत्र मय्यकर्माणि वर्तिवृ
त्तिनित्यशः नाहं कर्ता नैव भोक्ता एवं बुध्यत योऽनरः प्रकृतेः प्रविभ्रष्टपेन यावत्स्वरजनीश्वरः । एवं वर्तने
न कर्माणि मन्येस्येति संगतिः प्रकृतिमात्र विवेकमात्मनोऽमन्यमानो कर्तृजशयाः प्रकृतेः कर्तृत्व
मधिष्ठातरीश्वरस्य गुणादिकर्तृत्वाकर्तृत्वमोहात्मन्यमानः नत्वापत्तानात्मविन्कालेनिह्नत प्रकृ
तिमेव यथापि न तत्त्वतः प्रकृतिर्वयात्मरूपतेन दाह। सात्वना नन्दसमृष्ट्वा मुक्तास्यभिमन्यते नहि गु
निर्गुणस्यैकस्य कालेविरहिता कि[illegible]याविरहितमानमुक्तिपतनस्वात्मा ज्ञानेन मोहिता
गुणिकीर्तिनिमित्थ्यैवमनन्येन केवलमेवात्मेति ज्ञानादस्मात् तिष्ठ प्रकृतिनिर्मुक्ताः सृष्टिसंहारवर्जिताः
यावत्करोति सा सृष्टि मोक्षः परमेश्वरः इदमेवास्य प्रकृतिनिर्मुक्तत्वं यत्प्रकृतिकार्यशरीरादिसर्वसं
हारवर्जितत्वमेवं यावदीश्वरः शुभाशुभोगायपुनः सृष्टिकारम्भेन तावदस्मा प्रकृतिलीनप्राय एवास्ते
सकलं भवति नैवं तावन्मात्र सहस्थानमस्यैश्वर्यमपि तत्पुण्यापुण्यं समवाधविधिविषयमित्याशयेन परमेश्वरे
णाश्रिता नन्दविश्वस्य प्रभुरिव स्मकृतनेश्वरपुण्यकर्मविपाकानुसारि भोगदानाय सृष्टा भिपुत्वमा
श्रयपदे मत्वा योगी तावत्प्रकृतिर्बन्धेन संसारे लिप्यते पुनः। किमः संसाराभूयः संसारे घोरसागरे
धर्माधर्मनिबद्धः सम्मोहज्ञानेन मोहितः तावन्मात्मकनादसोऽहोयः प्रकृतिबन्धस्तेन घोराविभूषिक
याशानद्रदोदुरन्ताश्रुसागरे दुःखसागरः यद्यपि च नाहं कर्ता प्रकृतिरेव कर्त्रीत्यनेनाविस्मितेन तथा
पितत्स्याज्ञानाशा यानायपमेव हृत्विच्छायायोगेवतनन्तमनुपवर्तिते कथं शुभ्याकर्तृत्वस्यात् कृते

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.द्वी.
२८५

मम मनो देवः भावाविक्रियायाग्रहणायेन मायाया उपचरितमपि चेतनतायमानं नेनास्तीति कथं कर्मसंबंधः
कथं वा तत्त्वानां नैष्कर्म्यधर्माभिरतो वरुणमीश्वरेच्छावशोन्यापि नाकालादिभिर्बंधे हेतवकेषु सोमितविषयं
कर्तृत्वमस्तीत्येवमादिमयैवोपार्जितयमाधर्मनिबद्धत्वमस्पष्टाद्यसंज्ञानमोहितयात्मनीति पुरुषाख्यस्या
मः ईश्वरेच्छातः स्वस्वाप्यमायानेयं भ्रमत्येको हि भोक्ता च ईश्वरो बलवानहं इति मन्यमानः मम
लोकेनेव मन्तव्यो भ्रान्त्यनेन वदपवत् अहंकारे वैकल्पान् ममकारस्य भ्रान्त्यातिरस्कारेण गोत्वश्च
ः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया यान् एतदुपसंहरति। सोव्य।
तानेव यथाक्रमेण हृत्पद्मवर्त्मस्थितेन तन्त्रविज्ञानमार्गो हि सिद्धिमेवं यथा भवेदिति तन्निर्णयाय रहा
श्रयणाय यतो हृत्पुरुषं नानाविनन्नालिप्रतिपादितान्यधर्माश्रयणादिक्रमणेन तेन सिद्धार्थं मायाका
ये मत्वा यस्य स्वरूपस्थूलदृश्यादृष्टस्वरूपस्य दृश्यापदेष्टव्यादात्मा श्रयानि नियमादि समतानि शुद्धविद्या
दिशिवान्तानि च सिद्धमेव तन्नाम नश्यानि निर्दिश्य यत्र पक्षमते शुद्धाध्वादि देवता दृष्टिवादिनस्ता
यानेन तस्य वा स्वपतत्वाधिष्ठातृदेवतास्वरूपं च वदन् मम नन्तव्यामिति दिशदृष्टाविति संबंधः अत्र चाद्य
मम याचार्यगुरुमस्यसाधकस्य वरानेन ज्ञायते विविधा सिद्धिर्गीर्गिरा करमाश्रि" शुद्धदेहं प्रदर्शन
रम्यादिक्रमेण एवं लोके भैरवपूजा एवं कुलप्रधानादिनवध्यानमार्गश्च वातचलावतः दृष्टीकृदिनरूपेण
वतः सागरमेखलाम् सपर्वतवनाकीर्णा सद्वीपतत्समाकुला सुस्थिरां पीतवर्णाभां भूबीजेन स
मन्विता ध्यात्वा तत्सिद्धिमवाप्नोति वतः सागरमेखलादिरूपायाः पृथिव्याः श्रायोन्तां स्थिरकठिनपी
तवर्णाभां भुवनाधिपतिपादितत्वे देवतानिकामवेदेहे गत्वा ध्यानात्तत्सिद्धिमितितन्मयः साध। २८५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कोऽभवति अस्यायुष्टवीजस्यान्तप्रक्रियया परिव्याप्ति यत्वात्मिमूर्द्धारोवाचकः स्वतन्त्र इति कृत्वाऽक्ष
रबीजमावपन्नसुमेरुध्यानेनमुक्ताध्यानान्तर्वैधारणान्तिमात्मावस्तदेहे हेममकाशान्तर्यामिश्रवणज्वलाच्छि
न्नभिन्नीरमपारणामूर्द्धदृष्टीध्यानमभ्यसेत् विषस्यावसंगमादिदृष्टपमतत्त्वान् पिशाचापस्मारादीन् श
क्तिसंभवादिकमपि हलेयेवनाशयति समापन्नपञ्चदृष्टीध्यानतत्सौ प्रवालः सर्वभूतानां येषु वबन्तु
धाभवेत् एतत्त्वमिदम भ्यसीतित्पृथ्वीनं स्फटीकरणायेष्टवस्त्ववयीतिदृष्टीजयेन नतेरपि शान्तं वदतस्य
थैमात्मात्यवशुत्रसापिराज्ये जलध्यानमाह जलपूरितसर्वांगो जलध्यानेन पूरयेत् एवमभ्यसमान
स्तविशमवान्निनाशयेत् तस्मादाह विनिर्मुक्तोऽर्द्धतिमिश्रविवर्जितः जगदाप्यायेयात्सिद्धः पूर्वबीज
समन्वितः जलध्यानेन पूरयेदिति गोपाग्रमर्मपाशं मेणाविषमात्पूर्वितं भावयेत् एवमभ्यसलिला
वमरेपूज्यस्माद्दिमिरीतिभिश्रसर्वोपद्रववर्जितः क्रमाश्रमिद्धइतिनिष्पन्नामन्त्रध्यानाज्जगदप्सोवेदेवा
प्याययतिपृथ्वीबीजन्मकारपवश्रुधानानानन्तस्पर्वबाधकत्वेनोक्तत्वाद्याप्रिजलानलकेस्वरदेहासितेश्वेत
शीरूर्द्धप्राङ्निदेहेदेवतापिहितेजलमयस्वदेहध्यायेत् सवाचीनान्यितोद्वहिर्ज्जलतत्त्वसर्वदाहकः त्रि
दृशागिस्वबीजनतबीजितः पगमशस्रमास्रजितः स्वबीजरेफद्रयमतत् रहतयाप्रक्रमाभावा
न प्रधानानदेहाश्रयाणितन्मासूक्ष्मानतत्त्वध्यानप्रतिपादनस्यायमेवाशयोयन्त्रवान्तप्रक्रियायोका

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व·च्छं·
टी·द्वा·
२८९
286

गादिनावकवर्गपरामर्शपूर्वं पतन्निर्विकल्पत्वादिति कृत्स्नेनात्मकोवायुर्वीर्यो बीजेन मैथुनः पूर्ययैकैज
गन्देहे प्रज्ञापितस्वदेहचिन्तयेत्कुलेनेर्ष्याद्दुर्लक्षितेन चलमध्यमधूपान्वेचेतिश्रीपूर्वोक्तवीर्यवीर्यपार
तापूर्वकन्याद्याभाजनाद्रुतान्देहात्पुनर्मूलमाज्ञया हृदये दीक्षायपद्धात प्रकर्षात्त मिद्धर्याश्रयपूर्वका
रकः वायुमन्त्रापिघ्नान्देवतावाह्निः किन्नकोपनीत्यर्थः सविरात्मके स्वदेहे तत्र जराम्न सविरात्मके ।
यापेत्नकृतिबीजेन एकारेणप्वेव विग्रहकर्माणिकारयेत यद्वक्ष्यो पूर्वं बाणमात्रात्मनाकारः स्व
कार्येष्वपिव्रजेत् वन्दये चिन्तयान्मात्रात्मायवमविष्णाति इच्छायैवमहाकायः सूक्ष्मदेहस्तयेच्छया
प्रेक्ष्यपश्चात्पमेघश्च स्यादिग्वाकिश्चापवक मेद्रियजुहोद्रियनन्मात्रध्यानात्क्रमेणाह तत्र वागिन्द्रिय
नयावह्निर्याणवाक्सिद्धिदायकः । तेषांतिनालत्वे सर्वदाहककर्षतियथा एवंभूतः मतः सर्वदेहगतः स्पर्शत्व
निद्धा "" सानिहृदादिमर्धातवागीन्द्रियदेहाग्रयन्तातिविशेषः ईदृः पाणावभिध्यातः पीतश्चयातत्पना
मौवशापीलेनयकं लार्थकर्ण पादयोर्हसमेवार्थ्यातविलः श्यक्षति पायोमित्रः सितोध्यातः पायु
त्यापिविनाशकः शिश्रे प्रजापतिश्यामेध्यायपुक्तेनचेतसा जितेन्द्रियश्च भवति स्वयारमनेशात एवंबीज
मनुक्रमयचयोन्यविलः कृष्णवर्णात्मध्यानात् श्रोत्रेन्द्रियेदिशाश्विनाध्यायबीजेनमेथुना दिशोपिश्यात्देवता :
विज्ञानानारूपाः बीजमारवन्त पश्चेटामोमकृतुर्कं कपृक्षातिमहान्तमपिषाहृतस्य स्मिन्यथीदस्यवाभिमे
पिमाज्ञान्त दिग्पात्रारोवमिथ्यतिहतनरितामिचपिभवति मारुतेकृष्णरूपाणाध्यायनवचिमंस्थिते
पः सः शाह्वदण्यपभेयः स्मानं प्रस्पव नक्ष्वविज्ञायते ऽप्पथा वक्रादेहाज्ञायनइतियावत् शार्हिपव
त्वचिध्यायेजिह्वायावत्तानतथा मामायाष्टयिवीपीतामनमांकृतेयवच पीतमेयपनन्माक्रमतन्माउ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कंमिति रसेतत्त्वरूपतन्मात्रेस्वर्भेतत्स्पर्शसंवित्ति प्रवृत्तिमाह तन्मात्रेध्यानस्थोविंदुरूपिव विषयेषीस्मितामि
द्विमानातिविविशातिते तन्मात्राणां ग्राणाग्राहीनिस्पानातिवतस्वसाहि रूपेनवश्रीप्रवीतातातषयषो
क्रपीनेकरायतन्मात्रेतत्पर्यायेवमेमिते तन्मात्राणांग्रागाद्याद्दीनिस्यानातिवतस्वमाहिरूपत्व तानारे
प्राग्रगंध्यायेहद्रलोकतनलोकिते मिस्पाहितयानलरूद्भुयसंकाशजिह्वायांवाग्रतःस्थितं। वितेयहूतत
मात्रेजिह्वाग्रायारमात्मनः स्पर्शोनेषडुसंविश्चतस्तेनानन्दमनतिपकातस्याविकायांगो वितिमीलित
लोचनः प्राणेत्यध्यायसंकाशयतत्किंचित्स्पशपश्यति तत्रेचेतः सम्मायायथावदोस्तहृशादके तावस्यपश्य
नेनचाविंड्रसेत्सत्नमात्रापि केचित्तत्रमितारक्तानीलाःपीताःस्तथापरे तानदृष्ट्वानरसदध्यायेतमनुप
पी। यणमासात्पश्यतेतेषुरूपाणिनववहूत्यपि तथाषट्कोणमंडलानत्ययमात्मानेवविभावयेत सूक्ष्मम
नसंकाशेप्रमाणाप्राकारितांकले ततोस्पदशाभिर्द्वावितिरिवमेत्वाचिमर्दनैः मंवासिपीलिकास्पर्शान्सन्मत्त
मनुविंनयेत वश्चदेहस्वमासापपूर्वोक्तरूपवेवस्त्रभेदित्याहितयाकर्णाविधायपतेनातिमालितावलोवन
येत्शृणोतिमहायोषचेतस्तत्रानुसंधयत् दोषतेतनवैरावहिस्तलोस्पहशाभिर्दिनैः हयात्कथनविताने
षणमासाडुपजायतइतिविद्रूपिचेतितन्मात्रविषयेयथायायागयोज्योविषयेष्वीषिमतासिद्धिमितिवद्व।
गादिविषयेषुतथाशीक्ष्नरूपाणाम्मात्राणिपुनन्मादिंद्रियाणांतन्मात्रतिषयरूपादिषुदेशकालस्वभाव।
विप्रकृष्टेषुपोचलव्यादिकेजानातिविचित्रिततमितियस्यैकस्यचित्तस्वपिविवितितंमेकल्पमाताज्ञा
नीतइत्येषामनोध्यानसिद्धिः स्प्रेहकास्पयोगणमाह वेकाग्रिकतयाकृहोध्यानतस्थाःसिद्धिमिकुना ग्रत
स्य ध्यानात्सिद्धिरपमावामातिमुक्ताहेकारवबंधनात्। मुक्तमहंकारवंधनंयस्मान्हशीपरप्रमाते कान्यमा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.स्कं.
टी.द्वा.
२८७
287

मिपर्यवस्यन्तामित्यर्थः अत्रापि सोऽस्मार्षीत् फरे स्वस्वात्मनो देहमनन्यधीः एषाहमिति संचिंत्य स्वकार्यप
रिवारितं अपश्यच्छाम्भवे योगी माहेश्वरी एवं मनुष्ठं येयमथ अस्मात्मबुद्धिं संश्रयेत तथा येषु केनचेत ।
न स्मरन्त्येवं वीजेन एवं वीजे नेत्रम्याकारो नेत्र स्वरूपं व्रजाप्यनुसंधेयं अस्मरणे ध्याने हेतुः अत्रापि यत्पात्तादि
त्यादिव्यविस्मामं ह्योपमं मनुस्मृतेन यमोहिभावमुक्तं मस्पन्नं मर्त्यलोके इत्याद्यनुस्मर्तव्यमेव ।
ध्यानवतः स्मानोच सम्प्रवर्तिने दिव्यावमायेन बुद्धिः मशोध्योक्तिनिकादिका भूतभव्याभविष्यच्च
सत्तं संप्रजायते ज्ञानोत्पादिकं मनःध्यायत्र ह्यात्मदेवतारूपमिति स्मातन्यं प्रथप्रकृतिः सुरसत्वणौ
स्वरूपकला विराजते । गुणत्रयमस्याः प्रकृतेः प्रीत्यन्त्देवतेषवं वर्णिकाइत्यपि वर्णिताः एकैव
दृयतस्याः शिष्टस्वं धर्मतस्यगात्रमस्याप्रसिनेत एवं चतस्थार्थाप्राव बहुपादभुजाननात्यानव्यातत्त्वी
मेन यदीक्षेत्समाधिमान्मनः सर्वेषु स्थापानाति विविध प्रकाशायद्दृनिश्चिनिप्रदत्वाद्स्याबहुवक्रादित्व
नत्वस्याः प्रकृत्याद्यवस्थेयवदीजे प्रकान्तप्रक्रिया यथार्थका रूपेनैवतत्त्वापिच्चाप्रेषायथापवेक्ष्वदेनोयमा
माशाधोयस्या मेघाप्रसवन्नानि तदेवतापि पूताम्बुवनस्थाने डत्समेवात्रदेवताप्रधानमवतन्त्रया
तमुक्तमात्मनः सिद्धिः प्रकृतिविवेके स्यापलब्धिः एवं स्यात्मा मुक्तप्रकृतिवश्यः सिद्धश्चेवस्वतन्त्रप्रादि
दिव्यदृष्टिः संजायते । सिद्ध इति प्रकृतिविवेकेनोपलब्धात्म एवस्वतन्त्रोन प्रकृतिवशः लिप्याचादिव्यलोको
नरास्वपरविषयाद्दृष्टिः सम्यक्त्वातीनिर्यग्लोकस्मभवतियावतात्कालेनैषामस्यसिद्धिस्तदादेशयाद ष ।
एमामाग्स्यामस्यागेन दिव्यादृष्टिः प्रजायते एवं चाप्यात्मकालः सर्वदेवविषयोमतत्वाः नदिव्यदिव्यदृष्टु
स्यैत्रैलोक्यमवर्तेन प्रमंतत्तस्यजायते दिव्यमनुष्यतिर्यग्रूपे लोकत्रये यत्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृ । २८७

घटादिकं किंचित्सर्वे तेन प्रकृतिलोकायतेन तस्य सर्वं प्रत्यक्षीभवत्युपमेहृपति एवं तेन प्रकृतेर्योगः उक्तः
एवं प्रकृत्यनेन शरीरेणावात्मनो निःस्थितिर्या रणादिकर्मणा च तन्नलिष्टिर्हे तत्त्वशुक्लात् नित्यात् ध्येयाद्युपदेश
प्रकृतिमात्रात्मकारान्मायामात्रात्मकात्सलोकोत्तरत्वमादिशति द्वैतमात्मकरः परः परइतिमाया
ख्या.... इत्याः प्रकृतेर्मात्रात्मकारी योगी पुरुषकः सर्वमेवत्कर मायामेरणान्स्यपूर्वमेवमात सर्गमाया
नपरस्प्रवृत्तिः एवं प्रकृतिविवेकज्ञानेनापुनर्वैयाविभीतमो कत्वादेवदेहावस्थितिः प्रकृत्यन्तर्तत्वस्थान
पूर्वाः सिद्धाः प्रकृतिपाधनरूपिणात् एवमन्यानात्युसिद्धिश्चतिपादनायाह प्रतः सर्वतत्त्वरूपः स्वयः
तिशयः सच पद्मसर्ध्येयोत्तवस्थितः मात्रात्मकत्वमिसमेदस्य यापिव्याप्तिरिह इति तथाप्यस्य परस्यात्मेद
मेकजमसृष्टकमिति इत्यत्र कर्णिकास्थः किमस्य स्वरूपमित्याह विश्वरूपश्च चिन्मात्ररूपश्च यो
वसैवर्षे चैतन्यमात्मेत्यनपवादस्य भेदबाधा अनुपगतात्मकः स्थितात्तत्र भेदइत्याह सर्वेश्वदेहमात्मयंमात्स्थ
नः परमेश्वरमायाशक्तिवशादेव भासितभेदेषु सर्वप्राणिषु समस्थितेतरत्तत्स्थितत्त्वमायाभेदादयमिन्द्रः
नतत्वतत्त्वनशति सर्वं व्याप्ति सस्थितः इति वरूढं च नैकवचनयामास इत्यणुः स्वयं एक सम्कोचनाभासनादि
वव सजीवइति विख्यातो येन जीवति तत्स्वरः। पुरुष शरीरे पतद्वहुत्निरेके दर्शयति निर्गतेन स्पृतायं
न ग्रवेताः शीर्यते तनुः इत्यच मायाशक्त्या उर्ध्वेषु कोटा गृहीताभिमानोप्यवबध्यते विश्वाभिनिष्भूतपरिपूर्णा
यस्वरूपतयास्फुरणत्वप्रसंसकोचावभासात्मतानावृतोशेन स्वयमेव बध्यते यथाकोशकः। प्रात्मनावध्यते
स्वात्मेति यदा तेनाभिलिप्यमन शुद्धविद्याशक्त्यासंकोचावभासस्य विलापनेन तदा पुरुषतेसावे वेदह
यातेस्वमुक्तिरूपेत जीवन्मोक्षमित्याह स्वावर्डःखानिवत्रिव उक्तं शाक्त जीवन्नेवविमुक्तो मायस्पर्शभावता

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्थितेति देहपातेऽपु परमशिवएवासादितिकस्पकालो युक्तिः । गितमिदिनमेवनदीहशामितिमात्ररूप
स्व.छं. स्यानतस्यरूपंवर्णितेनाशुभमाणोऽस्यैनत्कर्तिच वर्णितं तद्यारादिः श्रुपमित्वाविष्ठमाणो महदादिरंतान्-
टी.ह्रा. ईश्वरतत्त्वभावादिदं च ... इमेदमुपात्तवत्स्यामानतिशयुक्तिनत्वरूपतालमनतेष्टुच्यमानमतेरस्यप्रकाला
२८८ नुमानाद्याख्यानेनवाम्याभासरूपप्रमाणानुविहरूपनेनैवाप्यन्यतेऽर्थाकृत्य न्यमिनायायप्रमातरिशुग
288 णोऽत्र सर्वदा भानविग्रहे किं प्रमाणेन वा भासः सर्वप्रमितिभागितेतिश्च न्येनैष्ठपिवितानाश्मेवकृत-
विज्ञानीयादिति क्लिष्टश्च नासंभावाप्यवाय सर्वथैवमासादि हैमगवतोऽप्युक्त्याथैनकेविहिपयोक्षिपतेन
एव न शंकाः कथ्यतेवापि अपिशब्दात्तत्कल्याप्येवाश्रमस्थायं सूक्ष्मध्यानेनविग्रहः अतएव यत्न-
कि बालाग्रशतभागस्य शततया कल्पितस्यैव तस्य सूक्ष्मत्वान्नेजीवः सदा तस्याय कल्पते जीवस्यपृष्ठ
तस्य यः शतशोभागास्तस्य शततया कल्पितस्योतिनमपितयापृथ्वन्तपाकल्पमानन्त्याद्देवदेवपदमीतित
सत्ता यस्य सूक्ष्मः सूक्ष्मो जीवोऽयं न केनापि प्रकाराणवेद्यत्वनपदविशिष्टरूपवेदकेकोऽयंकल्पादानस्या
यदेशकालाकारापरिच्छिन्नत्वादेशाप ... कल्पनेनेद्रूपतयावस्थानं स्फुरति न तु केनचित्तथा
कल्पनशक्तिकल्पितत्वे कल्पनाप्यापितत्वेऽनुमितत्त्वस्यैवमनवस्थावस्थितिः एवं च कल्पितत्वादस्ये-
यस्याप्यस्यदृश्यमानांकेशकादिरूपस्याद्दूरविप्रकर्षणात्स्पमिद्ययाध्यानमाह अतिसूक्ष्मवर्णोक्तकाम-
भम — इत्यमिवप्रकर्षे यत्र पतितारकामिव योगिनोऽदिव्यचक्षुषः अतिसूक्ष्मवर्णामितिमयाहकमस्येश्व
इवाभप्रकाशाय सेयनेनदीप्तकंमात्रमयीकेन वाहृतिसन्मशुक्लरेपश्रविंदुमिवेप्सनेन शरीरादि-
भूमिस्पर्शनेनाकारमिवसेनेनतुस्फुरत्वमाहतेहिध्यवतत्वमितिसंवेदनेन प्रश्चप्रातिलोम्येननवा २८८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्मभेदेपी द्वितीयोवर्णोवाचकोनेनप्रकरणानुसारेयोजनीयः तारकमित्यनेनच प्रकृतिर्वर्णात्मकत्वेम
वनध्यानस्योक्तः इतिसिद्धिरपिनिर्दिष्टाद्वित्वावलेबेत्यनेनाप्येतध्यानाद्योगिनोशेषप्रकाशत्वेदिव्यमावि
भवतिसिद्धिनिर्देशः कृतः तदेवप्रपंचकोवर्णितोनास्यैतध्यानेनवास्तवेमहत्वचितिमात्रात्मनारूपेणाथ्यानेवा
येनतथ्यपः चिदात्मेवचसर्वोपिप्रादुर्भवेत्तत्त्वांशपूनात्मनोद्देवतात्रापिप्रसिद्धत्वेनोक्तयथायाचितिस्वभा
वत्वाद्गुणाद्यपादिरमिहितः प्रकृष्टकामा रागविद्याकलापैतःकालवद्धाद्विरूपवान् शक्तिगणोतद्रूप॰
कलाभिन्नस्यपंचकात्मकंकंचुकाद्युक्तमग्रात्मारूपवान्नित्यादिसर्वगुणान्नादिप्पेयद्रूपञ्चकः अथप्रकृतिपुरु
षविवेकाद्दिशनंतवात्मप्रक्रियपद्यातिप्रकाशितध्यानमाह। प्रणामवर्णानंविशेषापरस्थितात्जीवस्यदेवतां इति॰
णेनतंसितागोवामनामिततद्रूपिणि जीवस्यजीवकालनियतिविघ्नयत्रागाद्यर्णोवर्णाशयनदेवतेसंघः।
नियामकत्वादेवचशपामाश्रयामस्थायोत्येपिवासस्यादहत्वामभागयोस्तितान्तितत्वनयभायमोन्याप
कत्वप्रकमस्याश्च नहृणोनिवृत्तकागतामंडलानिविशेषतः इतिगानमितान्निवृत्तामनामितानीतिवः
अवतत्त्वपमपिदाविनातस्मिन्नेवामनोमितेमंडलानीतिवत्कागत्यितानिप्रभामंडलकानि एवावसे
नामितत्वपत्वादेव प्रकृष्टकमेवयेन वभात्मस्यच सुवङःविश्वयक्ष्यति नदोदृशीमेनाम नियतिचवि
नातीयादतिवर्णानस्वरास्वरेः पूर्वादिहितनिर्गुणवनस्यातिः इत्यमेषा प्र‥ वामहध्यानाद्वितीयेणाममलि
ना एवंवीजेनप्रकान्तनवात्ममवेपिनावर्करूपमहध्यानंतस्यरामर्शामहिततेचितनेयस्याम्मातथाश्री
केमितामितानात्मकविरूपप्रक्रान्तस्यास्य ध्यानातिछिमवामीति कामोसिद्धिरिमाह नियतेश्चविश्व॰
रूपते नप्रूपतिनियमानियमनतइत्यर्थः अथकालतत्वध्यानमाह त्रिनेत्रंचवतवंक्रह्लमवर्णीचतत्त्वे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ छं॰
टी॰ द्वा॰
२८९

289

मेदं तेनैश्वर्यापूर्णमनेन ते कालमीश्वरं उमायं देवपरमयोगिव्यतिरेकैर्यान्नान्येनाभिभवनीयं त्वनेन म
येनाभिभवनीयं त्वनेन मन्येनापरिच्छेद्यमीश्वरं विश्वस्मिन्महाप्रभृति सुरेश्वरं कालं ध्यायेत् ॥ प्र॰
नष्टाय स्वबीजं ध्यानं रूपं तं कालेनाहिकं त्यजेत् । स्वबीजेन वाममेवं धौलकारः येन कालं वेवनाप
नयनेन वक्त्रपरिवर्तनेन कालध्यानविवर्जिताः नेत्रं मेन त्रिभवनाहरी राजत्जल यत्र प्रभावेश समदृशी
भिः शृङ्गनिभिः स्वकालः कलयन्सर्वान्कालान्वालक्षते श्वेतविष्वपर्वतं स्वस्थ केदेवतारूपं एवं काल
मेवाध्यायेत् एवंविध्यानतः श्रेष्ठं कालवञ्चनरूपा ध्येयसिद्धिश्च जायते नकेवलं कालाधिकारोऽत्र म॰
तेजयप्रकारः कालजयो भवति यावत्सोमकलाध्यानादपीत्याह एवंप्रकारे वस्तुप्रकृत्ये तेन त ।
ध्यानादनेन रयवलकारं वाद्यं नियतिकालान्मिश्यत्त्व॰ ध्यानं मुक्तानवात्मशक्तियया स्मारितं त्व
येन स्वयं यथाक्रमं मुद्गलकोष्ठमानि भूषितानामन्त एव न ह र्णा व भूषणा णाना विधाकलानाम
पिध्यानमाह नानावर्णकं वर्णविविधा यस्य सा मूलोचना मितवर्णाकलाध्यायेषु त्वन्नामीलनीपि ।
ति यथाक्रमं सा कुलालमालिकैचेनानामितिएतत्स्वविधाद्धीनगाः वरइत्यादिकापलक्षणपरत्वा ।
नितम्बान्यान्वाश्चयोहृदि ध्यानं क्रमसात्कारोत नवधीकरणेन ग्रामोहकलप्रशामनायध्यानमाह ॥
कृष्णवर्णा करालास्या दीर्घदंष्ट्रा सुलोचना कचार्धपिङ्गकेशी च स्थूलाकारा महोदरी सर्वं तत्त्व सा ।
हकलादस्यार्हत्वपं ध्यानं मुक्तकं चेदूर्ध्वमित्युच्यते पिङ्गकेशा यस्याः इह यद्यपि केषांचिन्नानात्वस्व
पमाद्यध्यानं मुक्तमन्येषामाकृतिमेवदेवतारूपत्वेशात्तदेवताधिष्ठितत्वं तथापि सर्वं चेतनदाभासद्रू ।
पाणां तत्वानां तद्देवताधिष्ठितत्वमेव साधितं तत्तद्देवताधिष्ठितमूर्तीनां च सर्वं तत्तान्निध्यानं यानि स २८९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वेजेन तस्मामोहकत्वे एतदस्याः स्फुरयति यापानयति शृङ्कालिङ्गस्याध्यातिष्ठनं ऽघ्नः पातयति स्वरू:
पाच्छादनप्रस्तावे सैमायी रोधिका कृत्ता। निर्दिश्यति पश्चिमी वामी प्रेरिय तेऽमरा निर्दिष्टि स्कारणामेवपरमे
श्वरस्वस्तानं स्वशक्तिरूपाः मायापरिपाकिनी पूर्णाभूरूपावापनेन तत्कृविनसे उद्गास्वरूपा स्वरूपिकातत्त्वू
पत्वादेवचस्वेवापिकामायापेयिनिरूपनेऽपरमेश्वरानुग्रहविनायके श्वविद्वातीर्यतर्स्माह सोऽपे
वेदपुराणज्ञानान्यशास्त्रविद्भ्ये ननालेस्वपितृशक्तायेवावामेमातवादिनः। अनन्यस्वास्यसमाहेश्वरे य
तः सर्वप्रवृत्ते क्लिश्यतिमायया श्रानाश्रमातमोवालिस्वया स्वस्वलस्कादविद्धनपरमेश्वरवाकापत्या
मनानुकेऽस्मोय: कश्चिन्मोत्तरपते मनावक्त्यो नीपीनाथानपीनगाध्यानुमनमामोहमोता ...... वा
मतः स्वबीजेध्यानयोगेन हृदिध्यानमन्त्रूपतः दीक्षामिनावमोक्षिनावविशेतिशिवमव्ययं। स्वबीजेन
वामसंवर्धीमकारः तस्यध्यानपरामर्शः तत्स्यानेन महिते यत्सुबीजं हृत्स्थं वर्णोंव्याक्षांताश्यादिध्यानं
तत्स्वरूपतो हेतोर्याष्टवीक्षानिरूपितादीत्तोमेवासि: त्वेङ्कले नता मायांक्षितासिववेविशतीति तदेका
नयमायानिष्ठहृविद्याध्यानमाह वर्णवर्णाभवेद्विद्या मावर्णो व्यापिनी स्मृता सितरक्तपीतकृष्णाध्या
नव्यामिश्रितात्मिका आकाशवायुमाहृदारूपयौवनमालिनी। इहसामानाधिकरण्येनमहद्विद्याहृमस्वे
पारिनिष्पन्नाभिज्ञाया निविष्टतामाशेषवाग्रूपवाचकार्थविभागप्रकाशमयाः शुद्धविद्यायाः सर्ववाचकत
त्वरूपव्याप्त्यरूपमित्यमादिशति परमेश्वरः तस्यादिचतुर्भिः स्वाङ्गैः पञ्चरेगीवामा.... बिन्दुसृष्टैरवाशु
टकार्थेवेदमतिवेशराशमोक्षरूपैर्वर्णेः सत्तरूपमव्यक्तीकरणाय स्वच्छतस्यवर्णानामादित्यातानाव्यापि
नी शोकशक्तिचतुष्टयक्रमेण प्वाशद्वर्णमहाकात्मकस्वरूपाव्यापिकास्मृते तस्यापि सिद्धिरेन परमेश्वर्येणा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰च्छं॰
टी॰द्वा॰
२५९.
290

धीनेत्यनेन समस्तवाचकव्यापित्वमस्याउक्तं मिनेत्यादिना तत्समस्तवाच्यवाचकं पंचतत्त्वदीत्तानि रू
पितत्वीत्याह पृथिव्यादिना तत्पंचकात्मनेति विश्वव्यापीत्वमितरकलानां स्वशिरात्मकलानामव्यापित्वादेव्यान
व्यारूपत्वात्कथनत्वाखस्याः प्रतिपादितं शुद्धमस्य समस्तवाचकव्यापित्वमतएवेयं प्रकाशमानवाग्रः सर्ववर्णोदयास्य
दे सेषु शब्दपदमात्ररूपाषृ वीजमंत्री न्यावर्णाऊ एकालिन्याःशाणाऊं इलिनीवाहनत्वादशावर्णात्मपरिपूर्णत्वादे
वेयं रूपयौवनमालिनीतत्काचतत्वेक्कन्यादिरपपाठः भुवनाधिकारग्रहवर्गविभिन्नास्तु विद्यामस्त्रुपद्म
स्य विद्यायिद्दिनानो वा मादिशाम्भोनुम्भपि नमवामीकपाकाराः पंचवक्त्रा इतिध्यानाभिधानात् नदीर् ।
शेषा स्वबीजेनतत्माध्यया नवात्मसर्वपिनात्तकाररणाककारमकारा काशपिंडीकरणाऊस्याःस्वीकृतंव
ध्यात्मनाकूटबीजेन परास्वपृथ्वापवर्गमाकस्यामेषवि स्वप्रकाशात्मिकानतिसिद्धिर्भुवनायतेवकारेणा
देश पूर्विकामायेनाणिमादिसम्पतसुविलासदेशषावियात्मतयाप्रथमपकत्वात्तमस्यामविकामात्म ।
कुपरफलपर्यवस्यायिनी विद्यासिद्धिर्मोचात् प्रतश्चायं साधकः सिद्धिविद्यामजायते सिद्धावशाव
तिम्नः समकोटिसंख्या विद्यायस्य किंच वेदलोकास्तत्रसर्वान लोकयतीति लोकास्त इवेत्तत्राः लोका
तेरतिलोकाः शुद्धविद्यादितिसेनाः तत्रादिमायापदार्थास्तान्वेनि स्वाधीर्वर्तिनः सर्वास्वस्वसामानाधि
करण्येनपश्यतिनकेवलमयंसर्वसोभवतियावत् कामरूपीमगच्छति शिवत्वमुच्छामात्रेणातनमदा
कारनिर्माताभवतीयावत् ग्रंथेश्वरतत्त्वप्रभोरीश्वरस्यसामादिवक्त्रध्यानमाहोऊँ अमामंवनारीशोत्रि
नेत्रेक्षजटाधरम् एवं नतममभिध्यायेत् नराणामीश्वरस्यानुग्रहादिकंत्रैः नत्वहयमहारक ।
स्यदमर्धनारीशामित्यपिपाठः भुवनाधानि नस्यांत्संगताविधेयत्वक्रत्वादर्धनारीश्वरतायाः ॥ २५९.

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

काम्येगतिः नदीदर्शायमर्द्दमानवेन स्थानानां क्रुध्यन्तयो निरुप्य वायुभूतस्य मनकेनैतन्न एष फलप्राप्ति
नित्यायुष्याम्यास्य वज्रस्य मम उक्तत्वात् स्थानशीर्षमप्रस्थानः फलसिद्धयोर्निर्भवति क्रमात् ग्रस्वमेधा
युतस्य च फलमाप्नोति ध्यानप्रकर्षाभ्यासमनः अवशामायाति यतः सर्वायुनगादमर्ध क्रमतेसिद्धिमेति
व तन्न क्षुवनेश्वरस्य भवत्यणिमादि मोक्षभवति एतस्यास्य षड्भिर्मासैरमन्देहः सामषड्भूध्यानादिप्सितम्
वतीत्यर्थः दक्षिणास्य ध्यानाद्वक्रगुह्यक्रमेन दक्षिणाचलेपेवाह ईश्वरस्यादितेत्यायोदितनयेवराध्यायेः
विशेषत्वाह । नीलाञ्जनप्रतीकाशं पिङ्गभ्रूश्मश्रुलोचनं । भ्रुकुटीकरालवक्त्रं कपालादिविभूषितं वक्त्रं
पञ्जटायां दक्षिणस्य चिन्तयेत् । वक्त्रेति वक्त्रस्यापि विशेषप्रधानकः हितोयादक्षिणशाह सापकात् ।
कल्पवावीर्यस्येव तन सर्वदुःखविनाशाय विशेषस्त विषय्रहादिसर्वेत ध्यानानाशायते तणोत किंच
ग्रग्र्यवज्वलनेयोगी जरामृत्युविवर्जितः क्रमते सर्वलोकान्वै सिद्धिश्चममतां ब्रजेत । सिद्धः प्राप्तवन्मामषड्
भूध्यानात क्रमते स्वामिनेनापि तिष्ठति ममतां व्रजेत् परमेश्वरसाम्यमेति पश्चिमास्य ध्यानमाह । सितांशु
नयनं देवि सार्द्धम्मृत्युकमण्डलं पश्चिमं वक्त्रं ध्यायेद्दिव्यासिद्धिप्रदायकं । दिव्यासिद्धिरणिमादिकाः यास्त्व
नध्यानस्य महिमा यत् हत्याशाणि सहस्राणि पद्दारुशतानि च प्रलोपकोविशुद्धात्मा सिद्धिप्राप्यशिवो
भवेत् इति हदि हि सार्थोगात्यर्थ स्व ब्रह्मेणानकेवलप्राप्तसायकदीतः सद्योवक्त्रध्यानादणिमादिसिद्धि
प्राप्य शिवो भवति यावन्महापातककोपीत्यर्थः अतस्त्रयायश्चित विषयमप्येतध्यानेतिरूप्यमितादि ।
इतरस्य ध्यानमाह । त्रिनेत्रंसुतरेवक्त्रं कोलालसमद्युति यत् ध्यानात्तस्य जगत्सर्वंवशमेति न संशय
यः मासषड्भूध्यानतिसर्थाकिंच । नपतेवर्षेनैव ब्रह्मजन्मसहस्रपि इप्सितंलभते सिद्धियोऽहमेकेनचिन्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ छं॰
टी॰ द्वा॰
२९१

291

येन आत्मेनेव यदा नित्यमयमाप्नोत ऊर्ध्वस्य ध्यानमाह सितमूर्ध्वं सदा ध्यायेत् कुलहस्तोद्दायरम् आत्मवर्त्मप
रीध्याने मात्रमजकमंडलु वीणांकुमयहस्तं च नागयज्ञोपवीतकं देवमूर्ध्वं लिंगवद्ध्यायेत् त्रियमेह
स्वरं ऊर्ध्वलिंगमिति मौलिस्थाने लिंगाकारमहेश्वर इति यदेनपञ्चवक्त्रमहेश्वरं ध्यायेत् तद्वक्त्रमात्रमं
स्मृत्यर्थः नित्यमिति मासषट्कं यावदनेन ध्यानेनैव तद्देहेन सर्वेषां कामरूपवान्। भवतीति शेषः एव
मीश्वरतत्त्वादिप्राणतीश्वरस्याकृतिमनो ध्यानमुक्तम् ध्यायात्ततिविन्दुश्चेश्वरः स्वयमिति योजनिकाद्यस्य
दृशामर्वांमिदमहमित्यशेषविश्वाभेदेन दशात्मकबिन्दुरूपस्थानगीतविश्ववाचकविभागमयनादध्या
नमाह घंटानादस्यवाध्यानात् सिद्धिः षाण्मासिकी भवेत् ईप्सितामत्र लोके तु सिद्धिस्तस्य प्रजायते" व
गतरवाकारस्य बिन्दुर्गतेनेनानादरूपमयध्यानात् षाण्मासिकी सिद्धिर्भवेदिति न स्यभवति तत्सिद्धा च यथेष्ट
सिद्धवत्सप्राप्ति ईदृशस्य घंटानादध्यानस्य वान्ते भूत नादकाशेषविश्वाभेदवेदनात्मकबिन्दुप्रकाशमयपू
र्वमीशानवक्त्रध्यानमूर्ध्वलिंगमिति यच्छिगमुक्तं तस्य ध्यानमाह लिंगध्यानं तथा ऊर्ध्वान्तं वै बीजेन स
युते मासमेकं तु पश्यन्त सूक्ष्मलिंगं तनूपरि। शुद्धस्फटिकसंकाशं तं दृष्ट्वा तु विमुच्यते। लीनमासि
यमुक्तं तस्यात् स्थितविश्वमेवयुक्ति लिंगमशेषविश्वाभेदवेदनात्मकबिन्दुप्रकाशमयपूर्वमीशानवक्त्र
मूर्ध्वमात्रपूर्वबीजनवात्ममेवधीरिकः सवपूर्वादिवक्त्रध्याने पिपरामशाकतं तं मध्ये यः सूक्ष्मसर्वदि
यविषयेयप्रश्नतत्प्रकाशमयः स्फुरेत् विमुच्यते जीवन्मुक्तिमासादयते यदि त्वेतद्ध्यानवतः सिद्धिमिला
षो भवति तदा सिद्धिस्तमानुषे लोके षण्मासेन प्रजायते तां दर्शयति त्रैलोक्यदर्शने सिद्धिः प्रयुतान। २९१
प्रजायते त्रैलोक्यदर्शनविषये मातान्नकारादि पार्थिवस्फोटमिमातान्तं तत् शेषविश्वाभवतीत्यर्थः न

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

या ग्राह्यमेतत्सर्वं लोकोऽस्य स्ववशाः कुर्यात् किंच ईश्वरेण समो भवेत् देहस्थो योगी स्वयं भट्टारकस्तत्समो
भवति ईश्वरो यस्य सकलान्वेषयत् सोऽमानकोऽवश्यं योगावबोधो याति ग्रसत्तु तन्मायागोहर्षात्तु
स्वमनः स्वारविबोधितः अहंकारो भवेद्योगात् गुणाद्यास्य महाप्रभुः इंद्रियाणि शरीरस्य सर्वगोपमे
प्रकीर्तितः। इहात्रात्मक्रियात्तविवेकयत्नः सत्वादिगुणावद्धः गुणेषु कार्यविशेषेऽहंकारानुविष्टं तमनः प्रव
र्तितेंद्रियैर्विषयानाह धर्माधर्मो ध्यानवशात्तेयत्नी स्वरूपाधतामास्मातत्मात्मायोगीद्रः स्वदेहाव
स्थितोऽपि गुणैः पृथक् रथमिवात्मनात्मकृतनानाभेदेन बहिः प्रवर्तमाने विवेचिकयापि यावत्स्वरूप
मस्यैव तावत्सानमात्रकोशान शक्तिक्रियाशक्तिमयमोमार्कस्वरूपाभावस्तस्यैव विश्वमालोच
यन्नीमेंद्रियशक्तिग्रसमानेविषयग्राममेकेकयापि इत्यनेन तन्मलभेयमीदविकल्पः स्पृश
न्नीति निःसृगुणः पूर्वाहंभावमयायो गीइकाव्यमात्रमनस्य। एवं वक्रीडनेयायोगी परमात्मनिर
स्यते पुण्यपापैर्वर्तमानः स्वच्छया परमेश्वरि॥ एवमेवाक्तनीयानदभेदविमर्शीमयायोगीमर्श्च
या पुण्यपापैः क्रीडनशीलैः क्रीडतिनायमात्रविमर्शश्चेतिपावन अथ तीर्थमशक्तिपाता भावा
देवमस्याभेदप्रतिपत्तिः ग्रोहमितदापिपमांपमर्वपप्रशमोपायमादिशति देवः कृपालुस्तथा॥
नाहं कर्तानिमेवद्धः सर्वमीश्वरकारितं मत्वा वेश्वरविज्ञाने सर्वकर्माणि मन्यसेत् श्लोकः इति शङ्क
याहार्यः अतस्य धर्माधर्मफलकर्तृत्वप्रकोऽहमिति स्थितः सर्वस्मयः तमहं शरणं श्रामं मन्वितः प्र
यः एवंविकरूपेण नास्ति हिफलमिच्छता ग्रहभेदेनैति सकलमुमेष्टकेन प्रकाः एवंवीजेन वात्मसे
वपीरकारः एवंकेन भुवनाधानि रूपितेन रूपेणान्नास्ति हिफलेन तन्मयमवाप्तिः एवं स्थूलमस्य ध्या

स्व.छं.
टी.द्वा.
२९२
292

नन्वुत्क्रान्तस्थानमाह नादे वै व्यापकं ध्यायेद्देहोराश्रयेणोज्झितं व्यापकमिति सर्वोक्तघोषादिशब्दाद्युद्वा
प्तिरूपत्वादेव कालापि कारोत्कशाणपामरूपस्यापकानोत्कटत्वेनासम्बाहरूपाणां व्यापकं सर्वेषा
ध्वनिरूपत्वाद्दनपवनहारावल्लप्यत्वात्स्थूलादीशानमासादयेद्विलक्षणः सर्वशब्दव्यापकः स्वत्वनादः
ध्यानतश्चाय दीक्षणोत्क्रमेसंक्रान्तविग्रहस्त्वस्य भोक्तारः दीक्षणोत्क्रसंक्रान्तपंक्कोनेश्वरदेवस्य सर्वो
ह्योयोयाविग्रहवलसंक्रान्तिकालस्तत्रयोनादेनयत्नपलभते तेन स्थायिभोक्तेददातिगृह्णस्वरूपदर्शयति ।
वेशध्वनिमसंप्राणश्यातनादत्वमः सत्वः सदाशिवः सविज्ञेयः घोषादिविशेषरूपतोपसमाख्यातः ।
शान्तसूक्ष्मसदाशिवविलक्षणः अस्य च ध्यानात्सिद्धिफलमाह मासमात्रेणतेन योगी वागीशत्वहितो
यकं तृतीयेपञ्चमेनासिद्धावित्याद्युक्तिसमन्वये के याति वली पलितनाशादि रूपामासधिस्वमानुषलोके
वल्मतार्यतेन संशयः किंच दिव्योसिद्धिमथ्याहुरन्यामुपनयद्वितीयके। तृतीयेऽहं सदाशिवेकानामिमे
वंपदं सदाशिवपदे नामध्यानमुत्क्रामप्रयोगविद्ध्यानमाह घाणलोकं शोकृत्वा .... सदाशि
वं विग्रहमित्यर्थः अंगुष्ठाभ्यां श्रुतीनेव तन्तेनीमध्यमाकुर्यात मेघाभ्यां ह्राणुयाद्घ्राणोषणमुखेविशिव ।
लवक्त्रस्थौ तद्धनालास्य हृशयावर्णरूपेणाहर्षयतेवम सदाशिवः विद्धरूपस्मर्थान सितरक्तं च पीतं च ।
कृष्णं हरितमिति पिमल नीलं विचित्रं कबीतं स्फटिकाभमनोरमम्। स्फटिकाभस्वच्छमनोरमनत्वेद मन्द्र ।
लसंकाशमित्यादि वदस्यमाणरूपमुपादेयं यदाह। दृष्ट्वारूपाणि सर्वाणि सजेयानि विचक्षणः एकमे
वकगृह्णीयाद्यस्मिन्वशुणारूपकाः विवक्षणास्तन्नानाभिनिविष्टः एकमितिमनोरमश्रयति रूपवि ।
शेषः शुणरूपाश्रयपादेयातदेकमाह वेदस्माणलसंकाशं विग्रहमन्निभेक्षणं तारकावर्णिताकार २९२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

बिंदुदेवं विलक्षयेत्। बिंदुमध्ये तु निमेषमात्रं यः कोशिष्यस्य तावत्कालं यावत्पलितस्याश्च लवने सैवाकोशियस्य।
स्फुरतां कालं तल्लमिति वायावेदेवस्य तापिव स्पादिदेशीतिरूपं प्रथमो ध्वनिस्वनस्वाः स्वः तिष्ठनिष्प्रतिष्ठाव
विद्याशान्तेन्त्येवच श्रुभिः कलाभिः संशक्ता ध्यानयोगा बिंदुरीश्वरः॥ अतएवैकादशाविन्दुस्वरूपप्राप्ति-
पादन्नावमन्दृष्टदेवतन्सम्पुत इति ग्रन्थस्वामिः सधीमाना नादिदेवताप्येवकवेदनादः तिष्ठ सोदि कलाव
तद्रूपं च ध्येयपरिहृत्य प्रतिपादितेन तदा ग्रन्थेन च प्रतिपादितः उपसंहरति बिंदुध्याने समाप्याने पश्चात्स
दाशिवे चर्द्धिविषयमपीतिया वत शक्तिलत्तनि बोधयमे शक्तिलक्षणलक्षणं पवनानादशाध्याने तु इष्ट संस्थ :
नेदेवाह त्विदीलक्ष्मीलितानाप्तयन्तु यद्भूलक्ष्ये त्विमं इत्येनेत्रमस्सेतेनः शक्तिः '''' च सादस्तता। त्वमिते
अस्मरम्बोत्ततेन सर्वतावदा पश्चानादातेन प्रभवनशीलामावनत्र। पीतरक्तातथा कृष्णास्फटिकाभामतो
रमा दृष्ट्वा परमाशक्तिः ज्ञानवशाच कदीभूता ज्ञानध्यानतस्या। नादद्वारा शिवलाभ्रं जेत तस्मादेवचितादि
वद्रूपा श्रय व्यापिनीवतत्तस्थार्थं पद्रूपाविचिंतयेत् कायेणः स्वःसमापेना व्याप्तादिभिस्ताव ध्याना
लक्ष्म्यादेतो घोनेत् समनादिपदाश्रयेन प्रकाशस्यार्थात् अथ सर्वतिरोहितस्वरूपाक्रमेण समनाभुन्मने
वाकाध्यायेशुक्लोनचेतसा अथ च शक्तादिविवान ध्यानेन वात्मसर्वेर्थी प्राणावावाचकानेतपरास्वरूपः
वः ध्यायेदितिमवविमर्शोवलेनाविकल्पोदितियावदनस्य ध्यानात्सिद्धिमवाप्नोति यथासौ व्यापकः प्र
भुरव्ययः समनाध्यानादात्मरूपफलकृतेनशिवश्मि यः एवं शुक्लो व्यापकादिरूपः शिवः तद्रूपो भव
तीत्यर्थः तमनाध्यानात् ततः स्वोर्धे शिवः शान्तः समनानाशेषविश्वप्रशमनाश्रान्तः परमशिवए
व भवतीत्यर्थः सच एवं वैकल्पिनेमया शिवस्यार्धे शिवाते यापच्च शक्तान ज्ञायते इत्यादीन यया स्थूल

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.तं.
टी.द्वा.
२९३
293

स्वात्मप्रबोधेन प्रकाशं संप्रवक्ष्यति इत्यात्मदेशो ग्रन्थादौ प्रतिज्ञातं दर्शयितुमाह वक्तव्यं यदुक्तं य
ते न वा देवाः पुरुषगोचरः सर्वत्रितयमनेयानि पदानि त्रीणि निर्वहन्ति सकलानि स्वात्मेव यत्स्ववेदनया
स्थिते यस्मात्समस्तमनेनैव प्रत्येकवृत्त्या प्रयत्नतः । इत्यत्र चित्प्रकाशघनः परमशिवो भावाभावमयो
विश्वं विजृम्भते इति विश्वकारोऽकात्मनः प्रकाशमनोऽभेदेन यः स्वात्मनि स्थितः यथा यं स्वचिदात्मप्रकाशा भे
स्वरः यत्प्रकाशाभेदेन विश्वमिदं प्रकाशते स एवाहमित्येवं विमृशति तच्च परतत्त्वं कर्तृतानेरूपणस्य नेदेशा
श्रमादिविनिमयः कोऽपीत्याह । यत्र यत्र स्थितो देशे नियतस्तत्र तत्र स्थितः साक्षाद्विश्वसमाप्त्यकविमर्शः स
माहितः स्वच्छन्दं सममनुस्मरन् प्रभावं भावयेत्सदा साक्षाद्भीतो दितवर्धनात् प्राणायामाद्यायामर
हितः स्वयमात्मनैवाकविनमपदेन व्याख्यातः समाहितः इति तुल्यानपि परतत्त्वपरामर्शविष्टः यदाह स्वच्छ
देसमनुस्मरन् विश्वात्मानं विश्वकाशव्यतिरिक्तं न किंचिदपि कदाचनास्तीति प्रभृति तानीयात् अतस्य
भावनानस्यानवस्थानस्य समग्रस्य जायते देहावस्थायामपीति यावद्युक्तं चैतद्यस्मात् यद्यस्मात्स्वस्ववाच्या
नाः एवं तेनैव रत्नत्रितिनि सर्वे तत्त्वादयः ते स्वधर्मैः समाप्तकायोगाद्भवन्ति इति स्वरूपकथितत्वादि
त्रपर्यात्मतादिष्वनस्य एवं तत्त्वानां च धानां चाभिधते तेषु स्वतेऽपि च सिद्धिश्च जात्या मुक्तिपर्यन्त सामाप्येनी
इति शिव समस्तं तत्त्वविश्वं वृत्तीस्फारयत्यात्मके विदानन्दघनः स्वात्मा स्वच्छन्दो जयति प्रभुः ॥ इति
श्रीस्वच्छन्दोद्योते द्वादशः पटलः ॥ परामृतपरास्फारसारसंबोधवृंहितः सर्वसंपत्प्रदः श्रीमान्स्व
च्छन्दो जयति प्रभुः । एवमिति पटलद्वादशस्कानेनस्मिन् ग्रन्थे कदेशोऽद्वाविंशतिरनुष्ठानभेदाद्दर्शितास्त
यथा मातृकाभैरवः श्रीस्वच्छन्दभट्टारकः कपालीशादिभैरवाष्टकपरिवृतः २ यत्त्वकविशुद्धः स्या २९३

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

देवो वरानेनं नमस्यथमेसंयमेष्टजपतनस्यानेमयथामेतस्मैत रसंयशाकविवारोक्तश्च यदशाकपालीशादिना
यः स्वस्थावरणाविवेनिश्चयणाशास्त्रिनाग्रन्थेश्रुतानवानमाएष्यत्ततद्धनवनमेदेननवधा ८ समुदायिकस्यितेपकु
द्यविशदेवीभिः परिहतः कोटगात्नमहा स्का ४ केवलो वा २२ ग्रन्थेदानेमसकलदर्शनमाश्रुतवेषी
विशतिनमकेवलमेवानिष्कलनाथमर्वेसमुदेसमञ्जुस्स्यानिपटलानेपटलमगानर्थमामूर्चितं
निर्णीते ॥ श्रीदेव्युवाच मारषदस्पतेनयस्पयदेनेमपरमेश्वर नमाव्याहिममामेनमायकानाहितायेव
स्पतेइतियागः सर्वेनेत्रमारभूतोनिष्कलनाथः युमनेयागः तदाराधनप्रकारं हि विविधपश्यपतिप्र
श्नितः ॥ श्रीभैरव उवाच मूलवीजात्मकमंत्रनायकपरमेश्वरं प्रणवासनमात्रुफसंगावेक्षः समन्वितं
एवीलह्यमन्त्वानिः एजपेत्परमेश्वरं । पंचमूलबीजात्मकमंत्रेश्वतत्पलमहाकमीश्वमितिसर्वं
देमेवदेवतानृपंपरमेश्वरं सर्वेप्रभुमेन्नाणांश्रावरणागतानांमर्वेषांनायकं प्रणवासनादिग्रसवन्
ध्रुगोरितिसर्वजनादिपरमार्थः मातेदीर्घस्वरैः षडिरितिएवीक्ते वैक्षेश्वतियादेवीतान्यवसारा
महाशाणुवानिवनिष्टवीम्वैदेवनतश्रीकालानरोक्तनिष्कलमिश्रायथाभिवप्रमादमहाएकन्
हिस्लपवकमभिमहकायात्मकोरितिश्लोकोयुक्तियाभेदभेदेननत्रभेदायतः मनन्तस्मात्रयपयोक्तं
नक्तमेवमावास्पतेत्रतइतिश्रुतेः नेनयथामेवागवक्तमंत्रः सम्प्रागित्यभेदनेवालिनेत्रत्वात्रयगादिश्च
नस्यर्थः अनपवश्रीमदवोरस्वयांप्यभेदनेवालितेनस्पादहार्थगोगोरीस्मस्मरावाप्रकल्पयदितिपग्र
पिशाकस्मारपूर्यानश्रुशामहेशकल्पितत्र्यानिरलितनयापीहास्रगवक्षमवक्ष्यक्तिमन्त्ररूपाविभि
त्रैवीमाविनिराभीक्तनशाक्तम्पारएवायमन्त्रमः शाक्तिमन्मत्रः एवीक्तमिन्येनेनमूर्तिनामसकलामा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स.खं.
टी.त्र.
२९४
294

मादिसर्वंमेगृहीतंकेवलंमकलत्रपात्रादिनिष्फलत्वनादेवैवमकल्पनमिथ्याममिकाकार्यः भगवतोद
रात्म्यपश्चादस्याकृत्वामन्त्रहृत्याभुक्तोयमितिकेचिन्मन्त्रहस्तेनायत्नादस्यादृश्याअजपेवेतिगुरवःद्वयमं
यातेरित्येतेनसिद्धान्तायतनेनमहामंभागात्येतादाकातंवमितिनिश्चितहूतिनस्पृशस्पत॥ सएवमाद
विग्रामः संस्कृतेगत्वाविद्यमानस्यभावनेःशमनमहत्ववाशेनरमात्यादिनाहूर्णानहोमः कार्यइत्य
र्थः एतस्याशोवयमिमायकर्दीनादीहितमयकमीरमाणायवानस्पतमपव दीहासेवश्रकीर्तिता॥
पूर्वोक्तेवेत्यर्थः एवंपूर्वोक्तर्पाविपमिदीनादीक्षितानामयावमन्वानपेणाविधुपप। दशालत्तनपघस्त्व
एकचित्तः समाहितः सगुरुरामभीरमहायैःपरिवर्जितः होमयेत्ररमासस्वनरमेकसगुरु
ले नितान्तःयेकविमानवृक्षवर्यत्ववस्थिताः श्रमायेमायधेदविमात्रकार्याविचारणा। एकत्रनि
कुलमहारकपदंजपमायविनयस्पानेशेवसमाहितः सगुरुगावायोनमदिदितिमहानदीत्यर्थः स
हायैःपरिवर्जितइतियथाराज्योरक्षएकवीरत्वयाराथकोपीत्यर्थः यथाहोमस्तथाजपइतिनीत्या
होमाप्यकायितलागुरुकिंवास्य यानिकानीहकर्माणिवतस्थोदस्थितानिव ग्रथमानिमयामा
नितेहमानिवदानेन मानिमियंतिदेवपिमेवस्यवचोयथा विद्यामंत्राणिपीठचतहपात्मति
पारमेशशाह्यानिकर्माणिकार्याणीहअंगानिपानालाकाशतमनुमंत्रस्थाववामिहेतभूतात्यप
मादिरूपाणिस्थिताविहतएवंमेवस्ययामीनः सिद्धतियोज्यं नतरहकवाशादीत्यथमसमध्यमा
दिरूपाणीतिव्याचिय हत्वायपिकर्माणिसिद्यतजपलत्वनइतिपूर्वपरिमितपूर्वेपवामायत्वे
नेषांवादितत्वाक्षेवस्यववायेयन्नेनतात्रमायाप्रमानेसलभःमेशायोगात्यइत्यादिशानि ग्रथस २९४

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नीस्युत्वसिद्धिमध्यनपरस्याप्यस्य मापकस्यका विल्वविश्वमतेनपयोगीतिश्राकुनादिवस्पानिकर्मागिद्ध
श्रीमंत्रपुत्ति साध्यामायोरिश्रूनालेरोदद्वमाह। अथातः संप्रवक्ष्यामि कालिकाकोशमुत्तमं मन्त्रात्वादि
वदेवाशिविवरेनोहसाधकः सल्याभियानेन धीयः समासेनोश्यतेबुधैः मंत्रतः मातुमनत्रा कालिका
धीपदर्शीनोगतिलालनाकालिकानांकोशमपूर्वमुत्तममितिवीरविषयमात्रविघ्नफलविषयामिनयैः
श्रतपवविवरंनीतिकरतलशममवैसिद्धिकायथाहविविलसनीयथेः नत्र अथयुत्वालङ्कलिपा
तिनेश्रुषीशः शोचितामममायाय एकालककलिविनमाध्यतानामंत्रयुक्तममभियानम पेनानलेम
नमविषायानिशियलकनशतेजपति अमरेरवककवलिनममसुरोवानदानयत्यालिलवगात् शिरःकपा
लेशोचितनिर्मासीहृतनरनेतप्रेतमवेविनाससहितमत्लकंकरकालमकेननलिखितमंत्रयुक्तमितिनदे
दर्शितामितिपंचमश्यायोगमत्रविदाभितमिमूलं सानेनस्थलललाटललायेयद्वानमतमप्रयोगोनामतने
स्यललाटइति अभियानेसाध्यनामनेयमूहानेसाध्यतवविनतुवामलिखितसाध्येदहेप्रताप्रानिशिव
हनमेविषायपस्यसाध्यस्यहृतमनोहिरामिमुलयथालिखितेशतंजपतिनसाध्यंयथाविनियोगायवाश
वेगादितिशीघ्रमानयति १ प्रेतालकंकलिखितेनवशीकरमिप्रेतवह्निसंततमम् यमलोकादस्याविगादान
यतिवलेनएवंवन्साध्यं मंत्रयुतसाध्यनामशतंजपन्नवर्तेतेप्रेतालकेप्रेतशरीरोपरकेनवशीरक्षी
मस्मूरसवविपिनीपीतनुप्रंसाहिशेषः २ मृतनार्यावामपादाङ्गुष्ठहस्तपांसुलीसमादाय भद्रिलक्के
रोवनपामायातं मंत्रसंयुक्ता खदिराङ्गलेपनमोराध्ययेमसाधाजपति आनयति शचीमपत्यामय
वारिद्यमातेशानभागात् मंत्रकामियेनेलिखितेनेतियोजसतममिव रक्तकेवतिरोहनेहरमलकपांसुलीः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पार्श्वे पार्श्वे कालानलानयोर्विद्विसमप्रमाणमाणोति सूक्ष्मः कालः १ नवहस्तीनवृत्वा सावृ॥ यं स्वलीसमाद
सं.स्खे. य प्रेतालकं के निजरविकोणानतामिलिलिख्येत्तत्र प्रेतानेल्लनवेलनामसमत्रपुणीकृत्वा यतस्वात्
टी.त्र. रपत्रगालाशीःसमानयुक्तायुः पूर्वप्रेतवृक्कोमिरल्वातेनवृक्कोमिभिशेषः तिमवामकोऊकशेषनया
२९५ माध्यनामपूर्णिलिखिते संव्रविदुर्भनमेतन्नमशानपृकेसलापितशोत्रा त्वहिशानलेविधूमसुरगुरु
मध्यानयपीनलवेगात् विदर्भितेनाशोतेसत्रविल्यामः पूर्वमेवदर्शितं ॥ ५ माध्यमभिधानेनलिखि
295 ते भूमितलेरेखिकेनरेकेन ययोद्वनिमवामरुल्वनतनमवीतपृकेन प्राक्समभूमिलिखितेमाध्या
भिमुखोर्धरेखेन हितिपूतिमपिसामान्यबानयति तिमिशशानभागात् प्रभिधानद्वारेणाशानल्मत्र
विदर्भितेनलिखितेकृत्वापितिगरिके हिंगुलके रेकेन शेनोर्ध्वेतेवत्रलपवभूमितलमतत्रमप्राविके प्रत्र
वश्वकाणिकाःशानजापयोगःस्थिलपव दत्रपालमध्ये लिखितेनरोचनयावक्रोमिश्रयामाध्यम नामुव
नसपललाटेमधुराविदर्भितेनसमालिखि गोपारक्रेतलिम्नकपालेवहितीयमादायकृत्वाकपालस
पुरस्मध्यामतमहोतवेष्टयन्सम त्वहितायावस्वतमसिकेकलिमतत्रहृत्वा यावत्सिककमेतक
पालवग्रविलीयतेतावत् स्वापतिमध्यापकवितिनपशानयोगात्रिमेखमात्रेण रुतन्महुव्राणवहुमाण
कसलकापृलाम्नत स्वापृलाजपावराशेवृत्तिस्थितमेव भिमोगरिकुलिखितेमेवाणविदर्भितेरयद
भिधाने माध्याभिमुखोरोवामकुराक्रोनमयजपन्नुरः क्रोंकारांजशयोग्यादानयति स्वराखरान्
तिभाव भिमाविनिप्रशानिवानरभिधानमितिश्रानयस्वराखरनामक्रोंकाराऊशयोगादिति
श्रंऊशाकारालिखितेनक्रोंकारवामकराक्रांतिवशादित्यर्थः रणशाखयानमपतितेनरपिपाशा ॥ २९५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नेत्रिमयसंपुते नकुर्यात विपरीतंनशाकुगुडेनावहूत्तानयोनत्रितिपेन्मथे संपोडेनकरसंपुटविद्धलव
श्रीकरालेरव्याला श्रानयतिमहापुरुषादितिनिमनिमपिद्विसशतभ्रमयेत श्रेमगणाकुलिकाम्यास्या
प्येकुडूपतिवनेनमितिपस्ताविनाकु.लीकोलानवामोपुवितिविद्याद्दलिणास्तसप्रसारितांगुलीकस्य
तेनसवर्धवामकनीयसीपार्श्वगामदेशतनेन्याश्रमूणाश्याववकगुडवामेप्रस्तिलाविपरीतमितिवामक
नीयसीपार्श्वादलिणास्मात: प्रवेशनेनवहूत्तानमयागतेमाध्यकरापोडनेविद्धलीभूतयाव्वामप्रविद्दर्भि.
तेमाध्यनामशतमाव्यायाजमाशोकदव्याणिविशिष्टामंजवेत्रूपानिमापिदियेथाकरोतीत्यर्थ: रा॰ शमशा
नेजपहोमादिपंकरोतिकमवसिध्यतमेव भिनत्पास्वयंपानरहितावनेनमशीवंप्रपूत्सलतपुते तत्रनि
रूपगादितेयाममलिविलाशिरन्नेयमस्ततस्वहीपवनकमलजयनदएमसेशाःमासिद्धायर्वा:विविय
कन॰ सिद्धिज्ञानेविदयन्तिविविद्यास्तथापरा:सिद्धी: श्रादेशास्वणात्तनोयाधनेनरक्तस्यशीर्षमूल.
रोपितपुरुषककपालेतत्रप्रामस्थोविनत्रिरूपगादितेमितोहितमनुलविलिमाहूपमवामकलिंगाकृतियाम
मूलमत्रवाशपदेवनलिविलानलनायोनिस्मशीमसोलोकपालाधिनवशीकुर्यात एतदेवभगमारुद
यतिश्राकस्येन। व्यनाव्यकेतयाव्यतमव्यकेनविरूपके यामवारायथेमम्मकत्रयस्तलिवत्तणा: जाय
नेत्रिवियासिद्धिर्गिरिराजनननस्वे स्तनिश्चितेमतेमम्यागिरिराजस्पनस्यवे। नेत्रेतिशूलरोपितनरक.
पालेतिगिरिराजस्थानिवत्समाणकस्मकारहेमासायकेदस्य १५ श्रत्रदव्याविशेषहोममाध्यवशीकारमा.
ह रक्तवेदनधूलिंतगाजिकालवणातया पादधूलिंतमभस्मपकीकृत्यतपुष्पयेत जपत्सख्यदेवंतति
म॰ स्मकरहये विनाग्रानकुथाभूमीवेडालाग्रावयापिवा माध्यमामिमुखोभूत्वाप्रयोगस्यसमाचरेत ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.स्तं.
टी.३.
२९९
296

शानमेकं जपेद्यावत्तावदाकर्षयेत्स्त्रियं । पादमूलात्तु मोहद्वितत्र गन्तादावार्यामाह । हीनवर्णाग्रणवे ।
नियुक्तेनाथमनसोंतमस्यायां गृहकोमे वशीभवेत्स्त्रीहस्तु हांतेमे बीजपदोमेव प्रयोगं कुर्वाः एवमाकृ
ष्टा मोमाथकस्य वशमायानि श्रृताय्यायानां नायपनेन वत्र नाचसंस्थायः कार्ये इत्याह शिरःपक्षप्रयोगः ।
स्त्रनाम्रयावेवत्रुमाह एवं वशीकृतनामप्रयोगादशकमंत्रमाहात्मिस्यर्थं वप्रयोगप्रकाशनमेनप्रयोगमा
ह नामेवधूलिसंगृहलोहशूलाविमिश्रिता श्मशानसूत्रके वहाम सम जनाभावनं येथ्यं निवमाशंगुले
धूमोरिपुनाम सम्मलिते लिपिपद्मनामान्तो मनत्मात्तं भिनाभवेत् श्मशानचीरके शावकग्रालेड ।
समजनमालिप्तसकंतमपेत् स्वहस्तमानानिदिंदुमजेण ॥ ३३ तमादाशप्रयोगमाह नामेवधूलिसंगृह्य पंचा ।
मृत सप्तलो वहातोपनवद्धानाविपुनामसमन्वितो शवजमातवाहलाश्मशानेनिखनेत् सम म
वत्सरांतंकः साध्यः पंचविधमुन्मत्तकमूलकामाह पत्रपुष्पफलाभावप्यवपं चकुंडे पंचकंमन्त्रा ।
पामुकस्मादयसहःकार्यः ॥ ३३ श्मशानयनमाह इहतायानगृपते निहितोन्मादमवशनिकथ
मित्याह इहतैश्मशानभवनेनाष्टम्पनश्चाकर्षणप्रयोगानरमाह अथरमाश्रमारमक्तसमानि म ।
मारदेत श्मशानेशालेपाशतजमतेनकारयेत् सकृज्जप्तेन पुष्पाणालिंगं मूर्धनि ताडयेत् एवं दिनेदि
ने कुर्यात् श्मशेमममाहितः । रक्तश्रमारस्थलोहितकवीश्यकतेथनाकानि पुष्पाणि प्रसद्ग्रहीत्वा
पृथक्शृचक्रर्दलिनानि समापयेत् ततः स्मृकादशताानि संगृह्य क्रमानि महानदीनतोपालातेवै
वेके प्रवाहयेत् प्रात्वृदेवेणास्वाणिसकृज्जप्तानिमध्यवित प्रथमदिनपुष्पाणामादोप्रवाहणानंतो ।
हितीयादिदिनपुष्पाणामित्यमानुपर्यार्थः यतेबोपचिमेपुष्प प्रतिस्रोतः प्रयाति हि ततोश्चमारक्र २९९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

१४७

समेरुः कैवेशानमेखिले नर्जेनयेत्लले हृत्वाग्रे गुह्यहेना क्रमेद्रुयः इति तेनाथ श्रीमपेत्रमहतः पृष्ठेवस्थना
ग्रात्मसविन स्वच्छिं हृनेपसानस्तु नमात्कर्षयते हुते । सवाइनिद्दृतिताणपाश्चिमग्रज्य सकमार्के तिश्रयोग
शुक्रूष्टसविसमेनेनू श्रयोगः अथ सव्यो श्रीमन्त्रितानुपुष्ठ्नत स्वविसर्नेनम् अथ सव्यवामपार्श्वे तदस्थमार
पृष्ठ्य ग्रमयन्नायकस्यपथोपयोगाविनि पुंकसाविसजेनेकोलीनिशिवे । स्वातन्त्र्य शक्त्यापरयानाबाध्य
धम्रदर्शकः जयत्यनुग्रहपरः स्वच्छन्दः परभैरवः ॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्योते त्रयोदशः पटलः ॥ मोचयति
पाशजालाद्रावयति भिदे स्वहेतोतिमुद्दयतिनिर्वेत तस्करत्व ध्रनोमनश्चरिद्धिंस्थातम् नममस्वविस्फार
नतुष्ठामह्रूपान्युनीयाः शम्भोः श्रीहृतितृपाशुद्धानपतिविभावर्तवनादिनिर्वर्त्य त्रयोदशभिः पटलैः
समस्याधिवत्प्रष्ठनिर्वर्त्यं तिनत्याने मितिककाम्यकर्मसहगंग पुरदितेनत्रपयोर्मानियिनदर्शप्रवेशादिप्रयो
गनपुष्टाप्रदर्शयामथाद्वियायो कालोकपालानियम्बेकायवाद्यनेनानिर्धत्यगुष्टासद्भूपमशोनादिमाण
श्रीभैरव उवाच सुदृशाणालक्तमाव तस्थाश्मिलेनैव यथास्थितं । अधिसंत्तेश्याकन्यायाजनाभगवदा पृथानु
कारहयापाया गुष्टासनामोल्लत्ताणानत्र व्यापकं हपवेनामीतिप्रतिमानातिनत्रयपायपिवङ्गविदकुपा
लिगामिन्याप्यक्रमजकन्त्यापि कपालेवेत्यवलेह्यागम ऊर्ध्वधर्वशीर्षेहितिनीस्याकपालवहाग्रयाः
सर्वाभूषणान देवतासाधारणलाञ्छनीकोदशालादिसहरूपकविषयवत्नयोःश्राधान्यादादोननुदालन्तम
मारः तदात मन्त्रं लिख्यात्कपालपरिकीर्तितं । एवं विश्वमाहरणाद्वलमवित्तरूपात्वकारिणी
यद्धर्मयेव श्रीभैरवानुकारलवेशात्कालतत्त्वादि विश्वरमसवमहेसमाहरामि सर्वधर्मजयमकर
कपालरुधिरमेवेद्यमतीतियग्रहीत विद्योगाधारिणामिति हृद्वन्दनेनयापोह कपालस्य द्विधाकमेड

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.खं.
टी.च.
२९८
297

ध्याने कदाचित्कपाले भवतीत्याह त्रिशूलमिति मुष्टिरुक्ता पिनाकमाह उन्मुष्टिर्दर्शितेति दर्शितो या तिर्यक्कृत्वा करे वाम
कनिष्ठाद्यङ्गुलित्रयं अङ्गुष्ठेनाक्रम्य शेषे द्वे मध्यमातर्जन्यौ प्रदर्शितौ पराङ्मुखं करं कृत्वा स्कन्धदेशे निवेश ।
येत् खट्वाङ्गं कीर्तितं मतं तत् वामभित्तिनिर्देशात् कपालमुद्रा दक्षिणेनोत्तरे दिशि पतेयन्त्रेति तथा वक्षो मा
लिना विज्ञेय निम्नपाणितलदक्षं मोक्षं नत्वा त्रिताङ्गुलिकपालमिति तिवस्त्रयमित्यङ्गुलित्रयमिति मुष्टि ।
मानिवेशने स्थितमिति यो मया खङ्गमिति कथयेत्तत्पातनमुद्रा मतं तमपि तत्रैव श्लोके प्रदर्शिते ति ।
थपाहृतमारामध्यवजेताक्षिपति खेदकमयइतिविद्वामाकेराह हननखलतोदद्यामस्तामिति अथ
खङ्गमुद्रा निबोधमे अङ्गुष्ठेनाक्रमेद्विमृकाविनिष्ठामनामिकां मध्यमातर्जनीसाधे खङ्गमुद्रास्मृको
निता स्कन्धतत्र पराङ्मुखेदक्षकरप्रदर्शितो यथोक्त ऊर्ध्व इतिहृतनिशेषः यडु अंकतेत्र ग्रन्तःशक्तिमु ।
पाणौ धनकिमसमहि ‥ ‥ ‥ मुष्टिबद्धाकोनिष्ठावप्रसारयेततर्जनीतां अयात्मनः संमुखं कृत्वा स्का
मस्तकथितो मया कृत्वेति वामहस्तोमिमयात् मुकुटड्डपमनके कोचतत्रैव भवमयहतो सायम्मु
गाथावास्थितामामेहइत्यस्फोटितावटकदर्शनतोदिशामिनः स्वामामिति । मुष्टिबद्धात्तदेवाधो ।
तमेनूर्ध्वं तत्कुंचयेत् अङ्कुशः कथितो विधः इति तत्पाणिनिवृत्य तस्येव तत्रैव मदमयमविल
मेतत्रिजशाम्भवात्तिपामिमस्तकं इत्यङ्कुशधारणात् स्फुटयति परमेश्वरो मस्ताकमिति अथवा ।
मपाणिना प्रदर्शयम पाशमुद्रां निबोधमे तर्जनीं वर्तुलां कृत्वा मूलतो योजयेत् पाशाल ।
कथितो ऽसिपट्टजालनिबन्धकः अङ्गुष्ठेनाभिरत्यानेमुष्टाकृतिवाममसमस्वं पिनः इत्युक्तं लेविद्व
मम्महः अस्थापितेवतं तत्प्रदर्शितनिजशक्तिपाशवलितविद्वमनाकल्पते महाकालः ॥ । २९८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

इतिपाशापीशमानवशान्मध्यस्थ॥ नःकालकालस्वामिति श्रुतिर्ब्रह्मावरणोहि॥ ...... ॥ समासात
भैरवि मेषयायोतिपत्रुरात्रभना॥ वस्याथीस्विनेमर्थः अस्यापिसमनेनतस्वदसमाणापिनाकमुद्रा।
महिमस्यतेनैवस्वरूपनिर्णीतेकोदेद्रूपशरस्तुदर्शनाद्रुत्याविस्तुतदृशान समस्तशिवकारणाद्भवि।
ण तन्मुमागामितेदिग्रगपनामिति श्रुतिर्ब्रह्मापमायेनतत्रेस्पशुद्धकेयिथे ग्रथोनिज्ञचयत्किंचित्पिनाकप
रिकीर्तितं पिनाकेयत्रुपयेकिंचिन्नवेनाद्भुरावाकारपवसन्निवेशोभवतिअस्यापितनवशुकमेव॥....
प्रमाणितादृस्तः स्त्रिष्टशाखावरानेने पूरोस्युतितनेहलात्वमयः परिकीर्तितः पताकहस्तोदत्तिताः स्व
शरीरपराङ्मुखुस्थितस्यार्थः उक्तंचतत्रैवश्रमयेनसर्वभयास्तुमूलयतः प्रकाशयतेसतुतेविश्वानुग्रह।
ताकरणस्वभावनात्तवकरणातेनेति वामभुजप्रसार्यवजाञ्चपाणितिशोषयेत प्रकटंतेदर्शयेद्दविवरःसर्वा
र्थसाधकः उक्तंचतत्र वरदेनधारिणोनात्वविश्वविभूतिप्रदेत्समांस्तिनामिनावलपरतत्वनिष्ठाविश्वमल
स्वरूपतेज्ञातिति॥ चपालाकारैकरैवाममुक्ताववेदान्तुयाग्रुविदसहस्तस्यतनैरया॥ वेदा॥ ॥ अस्यापि
वस्यमाणवीणाद्वमस्तुद्रास्यामस्तस्यसमताव्दर्शनेवीणाचपलाउमद्रुह्मामंदर्शयेत्रिदंदिशामिन्द्रः
तित्रिमेदमिनेतादामस्पर्शतेभालयास्यतेरिति कातेप्रिकास्स्माकामदेगुहनसमाहितः अस्यार्थवाग
लीत्रिसवाविशूलपरिकीर्तितं समाहितस्तितमन्त्रेविन्यस्यारात्मकवीर्यसारतामर्वगुह्याणां अत्रसत्री
तेसमेनाशतिवीर्यवास्याः तेत्रवदर्शितेन्वलदिक्षादिकशक्तिचितयानाम्रदोषपराशक्तिनेद्वानुकारो
मिवृहि त्रिशूलपाणामिवेद्गनिसमपीतिपद्मावपराम्बुवीजन्यायाथास्थोत्र सच्छकिरियाकारपार्श्वे
दंससमाराद्योगाद्योत्साम्नेनहादशान्तेधामस्पतितिवंवपतीयतिगुरवः देशौवशुप्रिवेथन अत्रकार्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व. छं.
टी. च.
२९८
298

इति शेषः उक्तं च लोके जगदालिङ्गनमङ्गुष्ठाद्यभिनेत्राबाह्यदस्यार्थं तदिति दर्शयन्नावसायनन्ति चे
तद्देवेशाकांक्षितिग्रहवत्स्तद्देशाव्यान्तर्हसोऽप्रमाणानाशेषयविराजितेति ...... पादाङ्गुलिं कृत्वा ते
गुह्यचक्रनिपुणको उभयोः पाणिमेषु प्रपञ्चवज्रहस्तौ प्रदर्शयेत् तमान्तमितिविशालप्रसारिततर्जनीमध्या
नामिके दत्तपलाहृश्यमेवन्तरुपरिपाश्वान्तनस्तद्भयोः प्रसारयमङ्गुष्ठकनिष्ठिकावयवेन पार्श्वकृत
रूपपरविन्यासेन पाश्रमत्रिविहनामस्याः स्ववयुतिवीर्यवन्तेचवदर्शनेमिमुद्रादिकानिजशक्तिप्रकाशि
तायस्या गावरचितयासामेवपरांशान्तिवज्रमयीवदिमिव डमरुम् गुरुवाऽपिवज्रमुद्रावंधकर्त्री स्थि
तिः स्वालिकायेनइति उभयमुष्टिद्वयेनदत्तहस्तमसङ्ग्रहेते सृष्टिशामम्याग्रमेकदर्शयेत्तथानूनतदयम
स्याः प्रदर्शितमेव पुरतोन्त्यप्रवसामिमहस्तोहासप्रसारयेत् गुह्यकथितोद्यापः सप्रसारयेदिति संमुखो
प्रसारयेत्तस्यांरलग्नेऽभयार्थः पुष्पाग्रपिपरामुद्रयामहतेचवतवंदर्शितप्रसरमङ्गुष्ठविप्रहृदवलाहा
कारवपोल्लभरविभेदनशक्तलनपरल्लमोशानिदिशामीतिगुरुवापिगाढयोग्यगणमुद्राटङ्कर
णप्रवर्तनेइति श्री ...... शाक्तेनमुद्रामुद्राशिखिलावद्दर्शितानतथाचकरानुधर्मलाकार्यावृत्यान्यातदि
तागुलीमुद्रानामममध्यपृष्ठस्यतर्जन्यामूलपर्वतः मध्येदेतयनकार्थकानिष्ठकपापितर्जन्योमध्यमा
मुद्रयाविरलपरिकल्पितमुद्रेत्रिशिखावापष्टणादेवोपकारकइति अथ वज्रकीचतिबोधमे वज्रा
कीवीणा हस्तौ प्रसारयेदंगुलिनमानानसमाहितः अनामिकचयितालवीणामुद्राप्रकीर्तिता। ऊर्ध्वावी
णाविधयोर्वामपार्श्वप्रदर्शिनीयाप्रस्याः सततंदर्शितमेव प्रसारयेदंगुलीस्तकनिष्ठानाममध्यमाः
ग्रगुह्यनाक्रमदांसोपरिष्ठात् समुद्रदृष्टः स्वपराग्नितोनदत्तहस्तेनसंकथप्रदेशादर्शनीयायतत्तमस्याः पृ २९८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मेवदर्शितमेतागुरुरूणमाः श्रद्धैर्योनीयाः प्राग्भित्यादयेननादोक्तावाद्यादिनाग्रथवास्मन्नेयापवेतिगु
रवः केचिद्रवपरगुरुरास्थानेष्वमर्थलिकेदेहतवक्कुड्यानिवेतेनमिति पठंतिग्रन्यस्तेतन्यसेयाश्च
लपञ्चगुरूलतणामपिवितिममपेत्तनपरम्पलतणामेते ···· वर्तितिमेदेवितिगुरुः परगुरुलयेतिप
नेदेनरपरिमितलत्तर्वेग्रुपक्रमोपसंहारानन्तरूपमाममनापिनाशोपत्यम एवं प्रधम्यग्रयोनरपतेपो·
श्रेयविपर्यासः फटविपर्यासश्चास्यश्रेयस्यइमैर्यामिः परिकल्पितः अनेन शाक्तोदयपतेसास्माभिः श्र
गतनगुलकंपघणलोयावक्रस्पप्रमादितिहलत्मेतत् एतद्रुपेहृदयमङ्कतेयोजयति एतास्थाम
दादेविभेरवस्यप्रदर्शयेत् आवाहनेप्जनातेनर्यावैवविसर्जनेन एतारस्पपसंहाराङ्कपरश्चमुद्रा
याः परोग्रथवसः भैरवसेनमोकक्षमक्षमपश्यादिमुद्राणामवकाशायानश्रेषेतेषाममुद्देशादिति
यथायदितिमेवमुद्रा आवाहनाद्यादिनाङ्गमुद्राप्रदर्शयेतपश्चान्निधापयेकल्पकमेणीति एवंचाकमेवते
वोदितंग्रथयवकाणमेरवामाज्ञावरणास्थात्तेषामायायणामुद्रावेयप्रदर्शयति कपालचेववद्वा
गमत्रेकेषुप्रदर्शयेत् सर्वेषाम्नानक्रियाशक्तिस्फारसारत्वान्नाशणामन्नित्येश्रमुक्तायथोचितमामा
नसाय्यवारूपमारः। कपालयवलक्षेयसेय ···· नीलोत्पलप्रभ ···· रक्तपिनाकचकसमपरि
कीर्तिते वेदहेमप्रभातेयाहूशोशकनप्रभः पाशाभिवाङ्कनामिलसस्फटिकाभोभयःस्वतः व
श्चित्रप्रमादेनध्यानयोवरवेगिति उमहेमसंकाशावीणाचेतन्मप्रभं रक्तेंदुवनानीयाद
त्वधीनविचिंतयेत् गजवर्त्तनिभोदेविगुरुः पुष्पलया। चित्रप्रमादेनेतिप्रसादस्थितनतल्लोत्रुपा
पिसंवित्यकाशहूपशनियावत् उपसंहरति मुद्रापीठममाय्यातेवत्वर्गफलोदयं। नकेवलंसर्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.सं.
टी.च.
२८८
299

निर्दिष्टनीत्येदं तत्रैविध्यमेव मंगलपीठरूपं यावदिह मुद्राख्यपत्त्यामुद्रापीठरूपमविषवत्तुर्वर्गीस्पम
मयाद्दिवतत्स्पर्यस्प्रस्ता समिपितमात्रप्रवेशादिहत्वनान्कूलादयोघ्ननः पत्तश्रुतद्धीठमहाद्धात्रेवत्वर्वी
कर्मोदयामिप्पेसाप्रयप्रविनिगमनरूपपवमुद्रासाकार्यायमानस्सेवरूपपरूकाभावाविकमपाद्द प्रणवा
मनभाद्दजाग्रेकाराद्यावृान्नेन स्वामह्न्तेविवपामात्र प्रकाशावमानिकाः भपावस्थक्तिरूपाणां
मुद्राणांप्रणवेन तद्रूपतिमदेशात पवं मत्रिवेशावेयमानमात्रपरामर्शः स्फुटीकृता पतत्रविद्या
णाभगवन्तत्रूपमत्रिधानं तुरुद्रप्रवेशनादिरूपाणिमायतिमहार्द्दविफलानि विविधानित रिख्या
मूहस्पेदत्तविशेषणेन मुद्रावीर्यज्ञानेन प्रकाशयन्मुद्राणां वीर्यमेव सारभूतमितिनिगीतयतिपाटलिके
प्रमेयसम्पत्सेदहति निर्विघ्नकरणान्मुख्यानि समन्त्रयालत्तणोपिपु वेदितव्यं प्रयत्नेन माधितव्यमद्दा
मना यद्यपिभगवन्मत्रिधानं तद्वप्रवेशादेः विघ्नमृदासार्थं ममत्वादिभिरपुनरन्मुद्रालक्षणां त्ता
नवधनथापिमायकेनविशेषाज्ञानतः मुद्रावधयति नस्सेवाप्यमायथामिद्धेः यथोक्तं श्रीपूर्वे याभिस्तु
रचितेनौभवीमेधोमहिमवाप्नुयान इतिशिवम स्वावस्थभवशान्तिपत्त्रिजमहामन्त्रावमर्शस्फुरत्व
मुद्रास्फुरणामयाः परानन्दभूकाण्डनसाहितः उद्येमवतनामहत्त्रिमतयाद्गागवमुद्राक्रमाघरसत्त्रो
दितपाशाङ्क्षेजरभगान्मालान्मपृकः शिवः ॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्योते चतुर्दशः पटलः ॥
स्वात्मसिद्धेस्वच्छन्दोनयतिप्रभुः श्रममविषयमध्ययमपिनेतांत्रिकृत्यावहाराणेषनेन निर्विघ्ना
सिद्धिः सपत्सपर्यप्राकसमेयपिषयत्नेनापटलमारभमाणःकुम्भकशसंपूर्यायपारिभाषिकसंज्ञाभि
लौकिकोत्तरत्रावहारप्रवर्तनेनपृच्छनयाशाहामाण्यादहस्पानादर्शयति ॥ श्रीभैरव उवाच नपथ्या २८८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नाभिगुह्यकस्पर्वयोश्चनपुरस्य च क्रमस्कांशे प्रवर्त्तमिस्माथकस्य वरानने क्रमस्कानन्तमपथानुप्रविष्
सेवियापारिभाषिकीमन्त्रासाधकस्येतिशं यो व्रये प्रानन्त्र भैरवल्लस्येताथामास्त्वेदस्तत्तुरुःस्मृत
साधकस्तु गिरिरितेयः १व्रकोविमलःस्मृतः श्राप्याधे देवताः परमो पादेयत्वानेद्रुपकामोपयुक्तिः या·
मेतिसूर्यसोमवह्नितेजसामपि प्रकाशकत्वादिस्यविश्रांतिस्थानकत्वात्पूर्वदेइतिस्वात्मनिपरिपूर्णा
नयालिराकांतस्यगुराः पार्थैकप्रयोजन ···· तुरीतिसर्वेतरेतिप्रकस्पत्वादाराथनेकतत्परः विमलः इ·
तिसर्वस्याथुमेः संशोथनात्प्रिगतमलःस्वतः स्पविष्किर्मेनपारस्परयोनवस्तुमरत्र समपर्यायीकातेदारस्तुभ·
गिस्योवलदर्पितः कान्तर्थः इत्युक्ताः शुद्धविद्यापदानुप्रवेशनदोक्षिमादेहो यस्य मेत्रशमिद्धिफलेन
यस्सज्ञानदर्पितार्थस्ताभथिम्यइवमेत्राराधनन्निसनामिति तथोक्ता सर्वेषाममेपाथागामयोगिद्वशेष
विषयोक्रमस्कासाद मेघतद्रूपणसेव दर्शयति लिङ्गता शुद्दिताल्लसुगःस्मृताः शुद्धितेतिशुद्दिनेइस्ता
देवतानां तथा मत्स्यानलक्कुरासेयाः मलवस्मानेः श्रीवर्योत्कलनिरूपितमोत्साव इभोजनदीहितता
द्ध्रवयागेपरमोपादेयत्वमितोवक्रमस्कायानिर्देश मांसचवलवर्धनं मांसेनाशापाशाच्वमत्कारेहत्वना
रसादियानचक्षु परिशुष्क माइलस्य वीर्यस्य वर्धनात्तुरवपानकृतो ह्यानमस्मानंदविन्नभणादितिश्री·
विज्ञानभट्टारकनिरूपितनीत्यायोगिनप्रतिवलस्सम्पदात्मनःपाकेवीर्यस्यविवर्धनात्इत्येजनादेवम·
भियानेगोवलीहरसायनवमत्स्यमांसख्यातिरिक्तं ········ मुपतेनातेपद्रूपमितिस्माङ्गेस्रतेवेवप
एप्सुले देहसाणरिवेयमास्युल्वादरपइहत्तमितिस्माङ्गः पापस्यर्थनिराः रक्तेतुक्रतमितिस्माङ्गः पमनालेच
सम्पपः शुक्रेवहः समास्थानःस्थाषुःमूत्रप्रकीर्तितं तत्तद्द्रव्यस्थानविशेषोपयोगिनोक्रम इस्थानतु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.छं.
टी.पं.
३९

कस्मात्पूनामस्तनेपथ्येनाम्नः वेदः स्वयमिति गुप्तानि स्वं केवलनामाभिधेयमध्यायेहत्वा नाकणिकादला
दिहत्वा तस्य लक्ष्यंदेहेनात्मनि नान्तर्योगागातेरुपाद्भियमाणावृत्तग्रहणेहत्वा यन्येतेरहेत
वः कर्मणा यो स्याः पश्यामि त्यशाहृत्यादिः । एवशाहुः स्थितः तेनसृष्टस्य मध्ये कर्माभिधानत्वमित्यर्थः किंच
वीरचर्यास्थाने श्मशानेऽमरेशेष्वे समस्तश्लोकानेकोटकेन नगोद्भुमरत्वादुमरतत्र्यापिक्षाविनकर्म
णिमहत्वरनयोपयुक्तः गात्समस्तमयंकरः पिशाचगोद्रहसाचारादपश्यमानाह" ने ......
इतिहवाचीरचर्यायामाश्रयभूत राजिवेलादिकविहि व्यादयतिपश्चनामदर्शनपथ्यशापयतिवीरावार
मिति कादिकायत्र तत्रहस्यवीरावारमादर्शनीयानमवृतिनत प्रकाशस्थदिनमवेत प्रकटत्वात् प्रकाश
स्थशपताक्ष्यर्थः अत्रैव योगिक्राहादौ केम्पि विशोपयोगानि शरीरादवरूपाणि भावि कंसं केनेकेरोति न
यनेवेवेलसेयजिहामंगादिकं विदः लवित्रकादिसमसंयारिलाल तथा केशोपुनर्करोगेत्यापारे समहत्व
रोविदः परमेश्वरनाशाभिमृतानि यानकत्वलादिकेकसगमनाद्यनपुपनमुखाकिंच लिंगमस्तोपजननम
गः कीर्तिविवचनः स्पष्टार्थमस्तेस्कोविदारपाशाकदारात्तुपयुज्यमानेन । शास्त्रविभागवत्त्वे तथा कत
योकार्यमाधिका कार्यपाशशूलाभिक्रतेन साधपक्षीति तथा हतीमेवाहिकामेया समस्यर्यवाहयती
ति निर्वाहयतिवीररहस्याचारमिति संवाहिकाहमीनिवाहयति वीररहस्याचारमिति॥" योऽस्यते प्रयर
तोवेदासममतिरथतिनावाहयति प्रापयेतिवाह"" कृत्वा संवाहिका तथा धूपोद्गादत्त उच्यते गंधः
स्तोपजननः गंधइति समाभनद्वंकस्यकपतेस्पष्टार्थेन राज्ञानोपारकाः स्मृताः यपारकाः पिष्टादि
मयादीपाध्यायमलराज्यनेदीपेन इति कृत्वा गमानउक्ताः अन्येमयेराज्ञानोभूमिपालास्ते धारयंति प्रज्ञा ३९

300

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

इतिकृत्वा पाशग्णाइति आख्यानवंतः पशुर्विबोधकोत्तेयः यः पशुर्देवताभ्य उपहारीक्रियते मवमाम्याघा
हारकर्मणा विबोधयइतिनाम्नाम्ं विदेवताइति विबोधकः यत्तदेवताभिः माथितो विशिष्टः कश्चिद्गुरुकः
सः वृकः सार्वकामिकः सर्वान्कामान् समवाप्नोतिती कृत्वा यतः अनेन माथारमितकं सर्वजनमा
धारत्वाम्मणउमिवमण्डलमावाम् अथ दिशाशुद्धिनअवण अवणांशोर्वेदिदेवतापिष्टितत्वादिशाशुद्धिवि
स्मरयते त्वकसंवेदनीमस्ता सेवयेतेनयाम्स्पशयवस्तइतिकृत्वा प्राणाशुद्धियितमिसके सगापिह्याशाग
कमेणाशोक्तिनस्थितत्वानेसंविदेशयमित्रितिकृत्वा शुचिवन्त्रविचारकम शुद्धमितम्पहार्यपशुशिरः प्रविवा
धेनेवतत्त्वाहिद्वारणाशुणादिवस्त्वयेनेतिकृत्वा शविचारकशुरयते पाशः प्रचोराविंतयः प्रचारस्याविश्वथतत्वा
शवमाकस्पहेनत्वात्मचारः पर्वपशुगतिशुषयोकस्मकाशुकाममणार मानायाचेतिकथ्याते पितरस्पहिकतो
देयातेपालनविद्ः भगीतीशुभकरीत्रयामली सर्वार्थसाधिका मित्रगुणानामनन्तेगुणानाशोपविड्ः स्य
हाशुनः शरीरावयवेशुकस्मकाः शाह सिकाकिस्म्लोकोनिनोटेवि बिमतिद्वियाप्रकाशयति अथः कायस
स्थानमितिकिन्तु हृदिस्थसः प्रकीतितम हृदिदेशेतुमापारम्पदेवनमित्रूपाहिकमितिकृत्वा दशनाविण
कासेयाः खेद्यतीतिकृत्वा आधारतदनस्मते उदितयत्तदगिनादिशम्मम्ताहारणाहाधारः हृदयगुरुमित्र
केह स्थाने गुणात्मानगुणात्मा आश्रयत्वात गुणयतस्पतनयतीतिविवर्धनमितिपूर्वमेवोक्त कठिनत्वस्थिवि
होशमेदावमाविजानीयात अस्थिका नमित्रयते यतीतिकृत्वा वसा मज्जापुष्टिकारत्वा मज्जाव
स्थाने विशेषपुष्टिहेतुत्वात्सुष्टिकारत्वकम विष्ठाविड्षिकाविहि दृषयतीतिकृत्वा शरीरस्थितिमम्पा
दयतीतिकृत्वा मूत्रस्रावहेतोर्यतः सर्वाणास्रावः कायकेत्वेवकसम कालकेयकृत्स्नमनतकुसमसिवक्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व॰ छं॰ समग्रमिति च मन्त्रकृतिकारितेन देवतानां महेत्वात् धूमं हृतिकं च विडः समशानोत्थितो च धूमो लिखितिनः स
टी॰ पे॰ वेदवतानां प्रियत्वात् हृतिकं च मिस्रकं मेलकं चैव मे चातः देवतानां सर्वप्रियं मेलकं मेलनेन तन्मयात इत्यश
३०१ तेषन्त मेलकोपदेशेन यादेवीनां पुत्रः सः नद्योतकः स्मृतः नद्योतयति प्रज्ञाननिवारणेन जगदिति
कृत्वा किं च उद्दिनाक्राद्रिकास्तेषा क्राद्यतितत्नोपदेशेन जगदिति कृत्वा स्वयं चैव लितविडः आरूढः
301 माध्यमिकोयोगाभ्यासेस्थित्वा लाभात्त्वमध्यलितइत्यश्यपेत स्पकोजाइस्मकः यः कुविदिस्यावत ...... घरष
कः मध्यानिर्हेतत्वात्तानइमकः पी ...... हृतादित्वादह स्पृष्टकिंचित् पीतेन तद्देदिनस्थानेयकामेव यत्
किंचित् स्वभिनत्वमामिस्यात्कः कादिरेति विकृतीत्कृतेयत्किंचिद्यवघाः सर्वाद्विभक्तितायतस्यादकशीतपन्नमा
मादाधातेनविकृतीवापयस्ययत्किंचिन्मलकादिदृषितेनन्त कथितस्तेयप्राहतस्मिनत्यर्थः मस्सनेसमय
विडः पारमेशः समयोवाद्युणानुष्ठ्यनात्मस्सनमित्यर्थः मस्ल्लारत्तकः स्तेयः यः पारमेशावारस्यात्तकः ममस्ल्ल
तेश्यते मस्तुमरपारमेशपदेत्वातीतिकृत्वा कृगालस्तकनिष्टकः पञ्चगलः पञ्चकनिष्टकउश्यते कमाज्यष्टमध्य
मत्वात् विनयोद्देहकमेयात् नदितीनतीकरोति साधनेनजयः स्मृतः साध्यतेनेनशुक्तिस्रुकीत्यति साधने हामिते
सिद्धिजननं हामकर्मोपदेहलिपेनक्षिद्धिचिविधाजनयतीति तस्या विभागोरोचकः स्मृतः चक्रकादेयाविभागोविभ
मेत्स्पोवकः रोचयतिपराशीतिजनयतीतिकृत्वा कद्देवहृदमित्याहः देवतानां वीरव्याधीनां यावहृदसमृहः नकरे
वेवदेन विरलोच्छ्रिह्उश्यपेत योवीरावार ...... रभूत इत्यर्थः विमलः शिष्य इत्यकः यः शिष्यः श्यामनोयः मधुरूपश्मा
दाहितमलयतिकृत्वा विमलः इच्छावास्तामकीर्तिता गुर्वादीनां सर्वपितृलाताय च लभात्मशमानदीयानुगाहेदेश
स्थितेति यावत् स्वदर्शायमतनत किंचित् श्रमासायमनदेह्यविस्पृष्टमित्यर्थः लहशामहतेविडः यः सप्तहतः पञ्चलं धा त्यामनेति ॥ ३०१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

निशाचारो विशालः स्यात् निशाचारी यस्य वीरस्य समभिशालः स्पृशते भिशलो हि शिवो वधूनां हस्तयं
वीरपशून् नरविनत्र्यविदारकाः तेन विनष्टः स्पृशते विदारकत्वमाध्यमीत आनीत सारिते ज्ञेयं महास-
वादिपदानीतेन तस्माम रस्य सतां तु मिति कृत्वा सारितमित्युच्यते इति तेपि हितेन तथा यद्द तिन तत्पिहि
तमिति वाच्य ग्रस्य कदाचित्तीव्रशक्तिपातवनमासादितेमलके न तन्मासा तालकाय मालम के साधकेऽस्य
दर्शयती स्यादिशनानुग्रहपरः परमेश्वरः शिवोऽस्य स्पृशेत् ˝ यानुमान शक्तिं निर्दिशेत् शिरः स्पर्शये
यात् सा च बिंदु विनिर्दिशेत् ललाटस्पर्शये यात् तु ईश्वरे सा विनिर्दिशेत् तालकस्पर्शयेत् तथा रुद्रः प्र-
कीर्तितः जिह्वा स्पर्शये यात् विद्यासा च विनिर्दिशेत् सप्त कोटि स्वमेवाणान्तस्यान्ते यस्य सद्भवेत् वेदि-
कास्पर्शये यात् तथानन्तः प्रकीर्तितः कंठान्त स्पृश्य यामाकालन नैव निर्दिशेत् हृत्स्पर्शयेद्या
त् पुरुषसा विनिर्दिशेत् नाभिस्पर्शये यात् प्रकृतिं सा विनिर्दिशेत् तस्याधस्तात् गुह्ये तत्त्वे यदि स्यात् दर्शने
प्रिये ॥ स शान्ता शोधनं रागो शिवया सति परमनिर्वाणरूपिणा कायित्विहि दिस्ती ति कृत्वा साधकेभ्यो मल-
का वरसे श्वरदा नोय लाटेभ्यः सिद्धिराधार पि च स्फोक्तं तस्यानां स्वभूते वहतीति तदुपक्रममेवान दिं-
शः कृतः विदु मित्य शाघवाशप वाचक विभागप्रकाश महाशिवया .... कीर्तितः इति मायासा तालकृत
इति दर्शितः सप्तकोटयः स्वक्रमं च मा हस्याः सकाशात् तन्मन्त्रसिद्धिलाभो भवतीति तालकं तालु इत्येवेदिका
तद्योल्लंब माला तालेति कारव्याख्याशक्तिः अनेन इति मायातत्त्वाधिष्ठाता कालनियति पुरुषतत्त्वे नवात्म शक्ति
याया वत्कालविद्यारागतत्त्वानि संगृहीतानि दर्शितानि यदि स्यादिति यदि तया सा तालकृतं भवेत् इत्यर्थः
किंच तदा गुह्यं स्पृशेद्देवि तदासौ अहंकारोऽपि देवते सा तालकृत सप्तयन्तीत्यर्थः अत्रैवेवान र्थ तस्योद

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्व.च्छ. यत्तन्मात्रपघोऽङ्कस्पर्शने न तत्पश्यन्किंच करिष्यं दर्शयेद्यावत् '' पतेत्रापि देवतं ऊरुकौ दर्शयेद्देवि पवने॰
माविनिर्दिशेत् जानुनी दर्शयेद्यावत्तत्पानेजः प्रकीर्तितम् जंघे प्रदर्शयेद्यावत्तद्वक्तृणां साविनिर्दिशेत्। ए
टी.पं. वमेलकाव समेऽदेवी भिक्षुस्सकायादर्शितानायाशत्ति त्रुस्सकायाह कन्नाथकेन दर्शितं तत्नाभ्याह। शरीरं दर्शये
३.२ देविमर्वदेवमयोऽप्रिये। कर्मदेवतानां पुःसकाशाद्दद्दासनरूपेन दाह एज्ञाग्निनपश्चकस्य ध्यानसक्रस्य मविश :
समायावारभुजस्यकलोशाकाविहः प्रिये क्रियापतस्पदैवेशियोगिन्यस्तत्वरसदाः क्रियानशोकत्रुपानदास॥
302 तत्फलमन्त्रे नेदर्शयेत्तिस्वदेहस्य मेवप्रमस्तीकारयेत्तिशिशिराजन्स्यसाधकेऽस्य योगात्वेपिमातादन्वथयागसे
त्तार्थेनात् फलमस्तुनश्यतिनमन्त्रागभुरमवतिकिंचास्येताः योगपतातिशयात् भैरवेणसमाज्ञाताः शा
क्रयस्त्ववाननेअन्याश्चसिद्धोर्विविधाश्चयस्मासधर्मोत्तमाः अन्यन्तचसमुन्याश्चसाधयेत्तिनसंशयः भैर
वेणसमाज्ञाताः इत्यनेनपूर्वमेव स्वरूपवेश्यसाधकायाभीष्टदानादिसारत्वनसंशयइतिनिश्चितमेवतदित्यर्थः उ
पसंहरति एवंसंत्तपतः शोकेसकलतद्ववानने ''''''''' सततंनाथायासयोगेन ऽयोगपतमतोजातानंसे
दृदेनेवहकंसकं इदंदानइस्यास्याय प्रयोगास्त्वके स्वान्मार्थेसार्पितसमासमान्यमित्यर्थः नदाह यस्यसंप्राशा॰
नोदेविवीरशासदृशो भवेत् सप्ताशासविकल्पमाह रोगवीरशो भैरवनाथः यत एव नस्माच्चानार्चनेहो॰
मजपचवरव्याणि ऊर्वेतिभाविताक्मानस्वातिस्थितिसमेश्विणः। भाविनात्मत्वमहत्पक्राशस्थामसः सएव –
'''''' '' '''' यथाम् संपूर्णसिद्धीर्विरथ स्वच्छन्दो जयति प्रभुः। सर्वत्रैव स्फुरति सततं सर्वसर्वात्ममूर्ति
र्यो सो स्वच्छोच्छलितचलितोवाययसिन्धुःसमेतात् स्वच्छन्दो य जयति भगवान् सर्वसंपत्तिधानस्फोटस्फूर्जत्त्रि
रूपमवपास्फारमारस्वच्छन्दाकि॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्योते पञ्चदशः पटलः १५ नमो भवभोदहरिविभूताये ना ३.२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वच्छ॰
टी॰ को॰
३०२
303

स्वतंत्रतानान्नाश्रीमन्स्वतंत्रतंत्रे भेदव्याख्यानेन तन्महते स्वेदर्शिनं स्ने स्वारतः संततिमादितः स्वच्छस्वच्छंदवि-
दात्मसततोनत्तेजनः गतानुगतिकश्रोकभेदव्याख्यानमोपनुत तेनाम्नतस्फीतः स्वच्छन्दशास्त्रोद्योतनं दे-
नोचितः श्रीत्र‥‥ देवादिगुरुतमाद्यः श्रुत्वाविरेव्याकृतवान्स्वतंत्रम्। श्रीमान्श्रयाशुरवसत्यान्येतमर्थनो
‥‥ पुरवहूतो निस्पोसजन्मरणादिवमश्रूक्ष्मभेदविद्यामितमनानयदव्ययमस्त। श्रीभैरवीयपरमाश्रय
‥‥‥‥‥‥‥‥‥‥‥‥ शक्तियातपाताः सदेवगुरवोगलिताः परमेश्वाः स्वच्छस्वतंत्रमिति स्वच्छंदर-
मान्मतत्तेसंशमुवेतमहदोत्सजनैरजस्वम पूर्णानुभवमलक्तिः सदागमपरस्परा विश्वोत्तायवृत्ते
श्रकांनार्थगुरुवोप्यगुः। तन्मोपदेशाद्यो विद्यास्वदाम्भोधिस्तथाकरः यत्कृतिः शास्त्रमहूत्तिनिंदैर्मतै-
तेजगात श्रकृस्यान्सर्वशास्त्रार्थतथाघेलक्ष्मपवके। यस्मिंश्री पूर्वशास्त्रोक्तमरहस्यतजनैः स्फुटम् हे-
लावलोकनादेवनतत्त्वासोचयेत्तणात श्रीमतेतिनवाक्षास्वमागमयगुरोरिदे व्याहृणोत्तेमराज-
स्तत्प्रादस्थलिपविज्ञनः। ग्रन्तोयमकलोमवाहिगलितः कर्माण्डमायामलः श्रामानेदयनास्थितिः कि-
मपरेलव्धः प्रकाशः परः। श्रीमश्वतनमेरन्तनिरमालाद्येनलब्धोदये स्वामिभिर्विमलोहृदस्वरतले नित्यं
व्रगोस्थीयते स्वतंत्रस्वच्छानास्फुरतिमततेचेतनशिवः परामुक्तिश्चैयेकरणामरणिप्रांतमुदिता तदाभो
गैकात्मश्वर‥‥‥ यम्रापजीवि‥‥‥‥‥‥‥‥‥‥‥‥‥‥‥‥ यम्रापजीविकृतः तेमराजकृतः श्री
मस्वच्छन्दोद्योतः संपूर्णाः इतिशिवम् समाप्तम् सम्पूर्णम् यदक्षरपदभ्रष्टंमात्राहीनं च यद्भवेत् सर्वम्
सोनविचत्तमेतमितोपरमेश्वर॥ शुभमस्तुसर्वजगताम्॥ संवत् ९ ११ वामदेवकाहायलिखित ३०२

श्लो. ८२०००

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri